

वाचस्पत्यं

वचत्संस्कृताभिधानस्य

एकादश खण्डम् ।

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-महाचार्येण

सङ्कलितम्

नेनेन संस्कृतम्

१८३४ सम्बत्सरे मुद्रितम् ।

VACHASPATYA

A

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

IN TWENTY PARTS.—PART XI

COMPILED BY

PROFESSOR TARANATHA TARKAVACHASPATI

CALCUTTA

PRINTED AT THE SARASWATI PRESS.

PUBLISHED BY PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College Calcutta.

Advance Price 80 Rs. Price of each part 6 Rs. Price to subscribers 100 Rs.

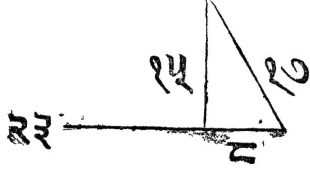
1877.

द्विजोध्योदोःकोटियोगः स्वगुणोऽस्य मूलम् । योगोद्विधा
मूलविहीनयुक्तः स्यातां तद्वै भुजकोटिमाने ॥

उदाहरणम् । दशसप्तत्रिंशः कर्णस्त्रिंशिका विंशतिः
खण्डे । भुजकोटियुक्तं तत्र ते मे प्रथमवद ॥

न्यासः

प्रथमं तत्र वदायु गणकोत्तम ॥

न्यासः

कर्णः । १२ । भुजकोट्यन्तरम् । ७ । लब्धे
भुजकोटी । ५ । १२ ।

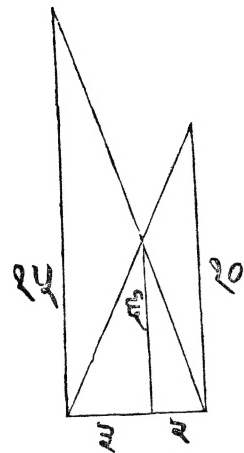
लम्बाववाधज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तम् । अ-
न्योन्यमूलापगमसूत्रयोगाद्देखोर्वधे योगहृते
च लम्बः । वंशौ स्वयोगेन हृतावभीष्टमूत्रौ च
लम्बोभयतः कृष्यण्डे ॥

उदाहरणम् । पञ्चदशदशकरोच्छ्रायवेण्वोर-

ज्ञातमध्यमूमिकयोः । इतरेतरमूलापगमसूत्रयुतेर्लम्बमा-

नमाचक्ष्ण ॥

न्यासः

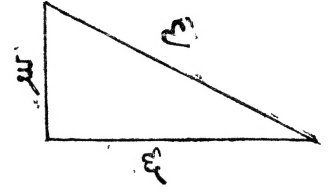
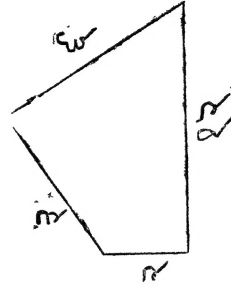
वंशौ । १५ । १० । जातो लम्बः
। ६ । वंशान्तरम् । ५ । अत्र
जाते भूखण्डे । १ । २ अथवा
भूः । १० । खण्डे । ६ । ४ ।
वा भूः । १५ । खण्डे । ८ । ६ ।
वा भूः । २० । खण्डे । १२ । ८ ।
एवं सर्वत्र लम्बः स एव ।

यदात्र भूमितुल्ये भुजे वंशः
कोटिस्तदा भूखण्डेन किमिति
तैराशिकेन सर्वत्र प्रतीतिः ।

अथ अक्षतलजगणे सूत्रम् ।
घटोद्दिष्टजुभुजं क्षेत्रं यत्नै-
कवाञ्चतः स्वस्या । तदितरभु-

जयुतिरथवा तद्व्या ज्ञेयं तद्वत्त्वं ॥

उदाहरणम् । चतुरस्रे त्रिषड्द्व्यर्काभुजास्त्रिषु
त्रिषड्द्व्यर्काः । उद्दिष्टा यत्र घटेन तद्वत्त्वं विनिर्दिश्येत्
एते अनुपपन्ने क्षेत्रे ।

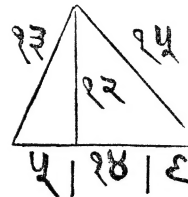

भुजप्रमाणकजुशलाकाः भुजस्थनेषु विन्यस्यानुपपत्ति-
दर्शनीयेति ।

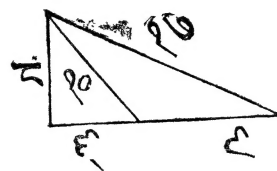
आवधादज्ञानाय करणसूत्रमायाद्द्वयम् । त्रिभुजे भुज-
योर्वीगस्तदन्तरगुणोभुवा हृतोलम्बप्रा । द्विःस्या भूखन-
युता दलिताऽवाधे तयोः स्याताम् ॥

स्वाऽऽवाधाभुजकल्योरन्तरमूलं प्रजायते लम्बः । लम्ब-
गुणं भूम्यर्द्धं स्फटं त्रिभुजे फलं भवति ॥

उदाहरणम् । क्षेत्रे सही मनुमिता त्रिभुजे भुजौ
तु यत्र त्रयोदशतिथिप्रमितौ च मित्र ! । तत्रावलम्बक
मिति कथयायवाधे क्षिप्रं तथा च समकोष्ठमिति
फलाख्याम् ॥ न्यासः

भूः । १४ । भुजौ । १२ । १५ । लब्धे
आवाधे । ५ । ८ । लम्बः । १२ ।
क्षेत्रफलञ्च । ८४ । अथाऽऽवाधोदा-
हरणम् । दशसप्तदशप्रमौ भुजौ त्रिभुजे
यत्र नवप्रमा सही । अवधे वद लम्बकं
तथा गणितं गणितिकाशु तत्र मे ॥

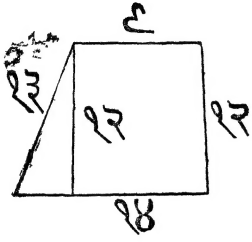
भुजौ । १० । १७ । भूमिः । ८ ।
अत्र त्रिभुजे भुजयोर्वी-
गद्व्यादिना लम्बम् । २१ ।
अनेन भूखना न स्यात्
अस्मादेव भूरपनीता शेषार्द्ध-

रूपगताऽऽवधा दिग्दर्शनीयेनेत्यर्थः । तथा जाते
आवाधे । ६ । १५ । अतः उभयत्रापि जातोलम्बः । ८ ।
फलम् । २६ ।

चतुर्भुजत्रिभुजयोरस्फटफलानयने करणसूत्रं वृत्तम् ।
सर्वदोषु तदलङ्घ्यतः स्थितं बाहुभिर्विरहितञ्च तद्व्यात् ।
मूलमस्तुटफलं चतुर्भुजे स्फटसेवसदितं त्रिवाञ्चके ॥

उदाहरणम् । भूमिचतुर्दशमिता सुखमङ्गसङ्ग्र-
बाह्व त्रयोदशदिशाकरसन्धितौ च । लम्बोऽपि यत्र रवि-

संज्ञकएव तत्र चोले फलं कथय तत्कथितं यदादौः
नप्रासः

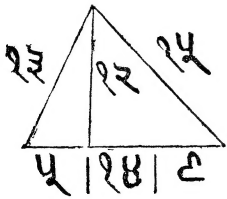

भूमिः । १४ । मुखम् । ८ ।
बाह्वः । १२ । १२ । लम्बः । १२ ।
उक्तवत्करणेन जातं चोलेफलं
करणी । १८८०० । अस्याः पदं
किञ्चिन्मूलेकचत्वारिंशदधिकशतम्
१४१ । इदमत्र चोले न वास्तवं
फलम् किन्तु लम्बेन निम्नं कुस-

खैक्यखण्डमित्यादिवक्ष्यमाणकरणेन वास्तवं फलम् । १३८

अत्र त्रिभुजस्य पूर्वोदाहृतस्य

नप्रासः

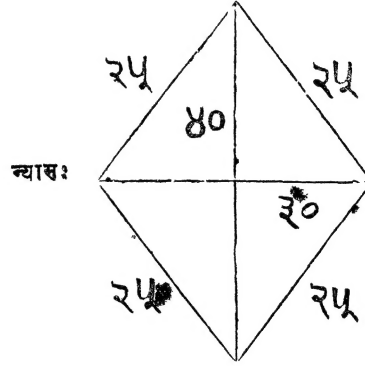

भूमिः । १४ । मुजौ । १२ । १५ ।
अनेनापि प्रकारेण त्रिबाहुके तदेव
वास्तवं फलम् । ८४ । अत्र चतु-
र्भुजस्यास्यद्विगतम् ।

अथ स्थूलतन्त्ररूपणार्थं सूत्रं सार्द्धवृत्तम् । चतु-
र्भुजस्यानियतौ हि कर्णौ कथं ततोऽस्मिन्नियतं फलं
स्यात् । प्रसाधितौ तच्छ्रवणौ यदादौः स्वकल्पितौ तावित-
रत्र न स्तः ॥ तेष्वेव बाहुष्वपरौ च कर्णविकेकधा चो-
लेफलं ततश्च । चतुर्भुजे हि एकान्तरकोणावाक्रम्या-
ऽन्तःप्रवेश्यमानौ ससंसक्तं कर्णं सङ्कोचयतः इतरौ
बहिरपसरन्तौ कोणौ ससंसक्तं कर्णं वर्द्धयतः अतउक्त-
न्तेष्वेव बाहुष्वपरौ च कर्णविवृतिः । लम्बयोः कर्णयोर्वै-
कर्मनिर्दिष्ट्यापरान् कथम् । प्रच्छन्ननियतत्वेऽपि ब्रियत-
श्चापि तत्फलम् । स प्रच्छकः पिशाचोवा वक्ता वा नितरा-
न्ततः । यो न वेत्ति चतुर्बाहुचोलेस्यानियतां स्थितिम् ॥
समचतुर्भुजाऽऽयतयोः फलानवने करणसूत्रं सार्द्ध-
श्लोकद्वयम् । इटा श्रुतिस्तुल्यचतुर्भुजस्य कल्पप्राप्य
तद्वर्गविवर्जिता या । चतुर्गुणा बाहुकृतिस्तदीयं मूलं
द्वितीयश्रवणप्रमाणम् ॥ अतुल्यकर्णं भिन्नविभक्ता फलं
स्फुटं तुल्यचतुर्भुजे स्यात् । समश्रुतौ तुल्यचतुर्भुजे
च तथाऽऽयते तद्गजकोटिघातः ॥ चतुर्भुजेऽन्यत्र समा-
नलम्बे लम्बेन निम्नङ्कुसुखैक्यखण्डम् ॥

अत्रोद्देशकः ! चोलेस्य पञ्चश्रुतितुल्यचतुर्भुजस्य कर्णौ तत-
श्च गणितं गणक ! प्रचक्ष । तुल्यश्रुतेषु खलु तस्य तथा-

गतस्य यद्विस्तृतीरसमितादमितं च दैर्घ्यम् ॥
प्रथमोदाहरणे ।

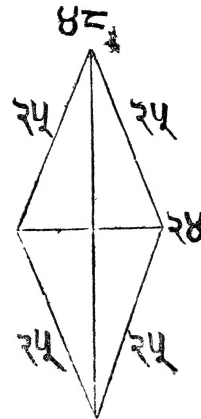

न्यासः

भुजाः । २५ । २५ ।
२५ । २५ । अत्र
त्रिंशन्मिता । ३० ।
मेकां श्रुतिं प्रकल्प्य
जाताऽन्या । ४० ।
फलञ्च । ६०० ।
(तथाहि भुजवर्गः
६२५ । चतुर्गुणा
२५०० श्रुतिवर्गेण
८००हीनात् १६००
मूलम् ४०) द्वितीयं

श्रुतिः । तयोः ३० । ४० । श्रुत्योर्धातः १२० द्विभक्त ६०० ।

अथ वा ।

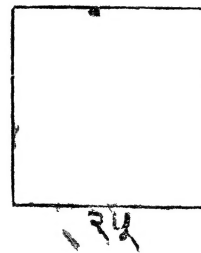

न्यासः

चतुर्दशमितामेकां । ११ ।
श्रुतिं प्रकल्प्योक्तवत्करणेन
जाताऽन्या श्रुतिः । ४८ ।
फलञ्च । ३२६ ।

(अत्र चोले २४ अङ्गुलः शुद्धः
१४ शुद्धम् इति)

द्वितीयोदाहरणे ।

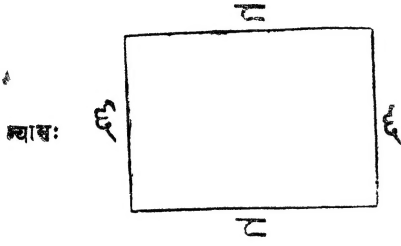

न्यासः

तत्कृत्योर्योगपदं क-
र्ण इति जाता करणी-
शता श्रुतिः

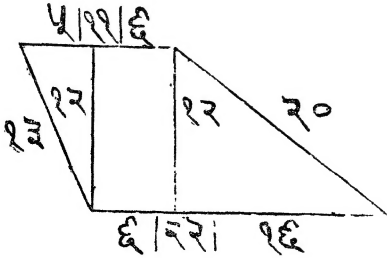
उभयत्र तल्लैः । गणितञ्च । ६२५ ।

अथायतस्य ।

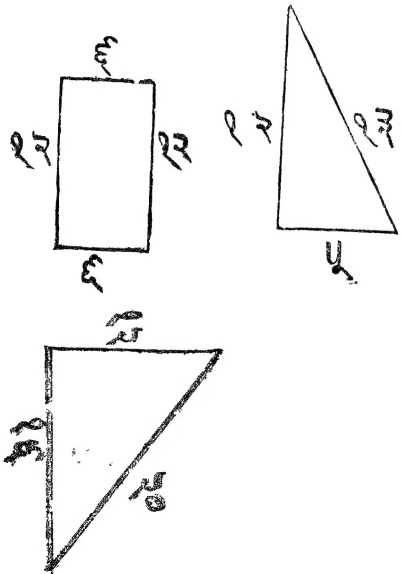
विस्तृतिः । ६ ।
दैर्घ्यम् । ८ ।
अस्य गणितम् । ४८ ।

उदाहरणम् । क्षेत्रस्य यस्य वदनं सदनारितल्यं विश्वम्भरा द्विगुणितेन सुखेन तल्ल्या । बाह्य तयोदशनख-प्रमितौ च लम्बः सूर्योक्तितश्च गणितं वद तत्र किं स्यात् ॥ न्यासः

वदनम् । ११ ।
विश्वम्भरा । २२ ।
बाह्य । १२ । २० ।
लम्बः । १२ ।

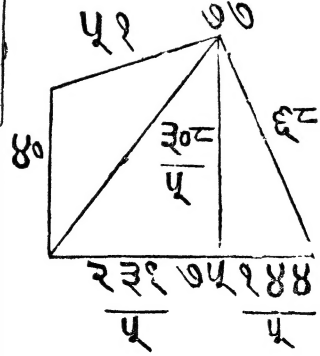
अत्र सर्वदोष्युतिदलमित्यादिना स्थूलं फलम् । २५० वास्तवन्तु लम्बेन निम्नं कुक्षस्वेक्यखण्डमिति जातं फलम् । १६८ । अत्र तस्य खण्डतयं क्त्वा फलानि पृथगानीय एक्यं क्त्वास्य फलोपपत्तिर्दर्शनीया खण्डतयदर्शनम् ।

प्रथमस्य भुजकोटिकर्णाः । ५ । १२ । १३ । द्वितीयतस्य विस्तृतिः । ६ । दैर्घ्यम् । १२ । तृतीयस्य भुजकोटिकर्णाः । १६ । १२ । २० ।

अत्र त्रिभुजयोर्भुजकोटिघाताङ्गं फलम् यथा प्रथमक्षेत्रे फलम् । ३० । द्वितीये । ७२ । तृतीये । ६६ । एवमैक्यं सर्वक्षेत्रफलम् । १६८ ।

अथान्यदुदाहरणम् । पञ्चाशदेकसहिता वदनं यदीयं भूः पञ्चसप्रतिमिता प्रमितोऽष्टप्रक्ष्या । सव्योभुजोद्विगुण-विंशतिसम्मितोऽन्यस्तस्मिन् फलं अवणलम्बमिति प्रचक्ष्य न्यासः

वदनम् । १५१ । भूमिः । ७५ ।
भुजौ । ६८

अत्र फलावलम्बश्रुतीनां ज्ञानार्थं सूत्रं वृत्ताङ्गम् । ज्ञातेऽथ लम्बे अवणः श्रुतौ तु लम्बः फलं स्याद्वियतन्तु तत्र । कर्णस्थानियतत्वात्कम्बोऽन्यनियतइत्यर्थः ।

लम्बज्ञानाय करणसूत्रं वृत्ताङ्गम् । चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजोऽवलम्बः प्राग्बहुजौ कर्णभुजौ मही भूः ॥

अत्र लम्बज्ञानार्थं सव्यभुजायाश्चिह्नं भुजमूलगामी इष्टः कर्णः सप्तसप्रतिमितः कल्पितस्तेन चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजं कल्पितं तदाऽसौ कर्णैकोभुजः । ७७ । द्वितीयस्तु सव्य भुजः । ६८ । भूः सैव । ७५ । अत्र प्राग्बहुज्योऽवलम्बः ३०८/५

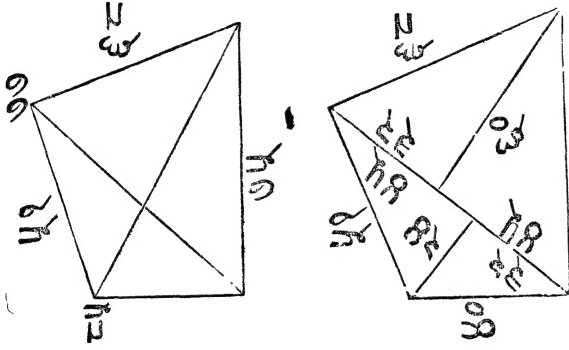
लम्बे ज्ञाते कर्णज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तम् । यत्तुल्यलम्बाश्रितवाङ्गवर्गविल्लेघमूलं कथिताऽवधा सा । तदूनभूवर्गसमन्वितस्य यत्तुल्यवर्गस्य पदं स कर्णः ॥

अत्र सव्यभुजायाल्लम्बः किल कल्पितः ३०८/५ तदूनभूवर्गसमन्वितेत्यादिना जातः कर्णः । ७७ ।

द्वितीयज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तद्वयम् । इष्टोऽत्र कर्णः प्रथमं प्रकल्प्यस्त्रिभुजे तु कर्णोभयतः स्थिते ये । कर्णं तयोः प्लवामितरौ च बाह्य प्रकल्प्य लम्बावधे च साध्ये अबाधयोरेकैकपस्थयोर्थं त्वाटनरन्तक तिसंयतस्य । ल-

अथैक्यवर्गस्य पदं द्वितीयः कर्णोभवेत्सर्वचतुर्भुजेषु ॥

न्यासः

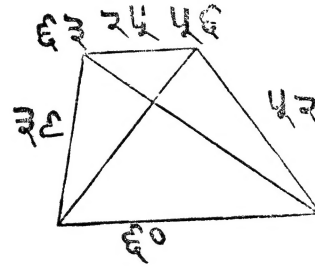
अथ चतुर्भुजे सव्यभुजायाश्चिन्मभुजमूलगामिनः
कर्णस्य मानं कल्पितम् । ७७ । तत्कर्णरेखावच्छिन्नस्य
क्षेत्रस्य मध्ये कर्णरेखोभयतोये त्र्यस्रे उत्पन्ने तयोः
कर्णं भूमिं तदितरौ च भुजौ प्रकल्प्या प्राग्वत्त्वः आ
बाधा च साधिता । तद्वशेन लम्बः ॥ ६० ॥ द्वितीय
लम्बः ॥ २४ ॥ आबाधयोः ४५ । ३२ । रेककुप्स्ययो
रन्तरस्य । १३ । कते । १६६ । लम्बैक्य । ८४ । कते स
७०५६योमः । ७२२५ । तस्य पदं । ८५ । द्वितीयकर्णप्रमाणम्
अत्रैककर्णकल्पने विशेषोक्तिस्तत्र साङ्गितम् ।

कर्णाश्रितस्वल्पभुजैक्यसुधीं प्रकल्प्य तच्छेषभुजौ
च बाहू । साध्योऽवलम्बोऽथ तथान्यकर्णः स्तोर्व्याः
कथंचिच्छ्रवणो न दीधेः ॥ तदन्यलम्बान्न लघु
क्षयेदं ज्ञात्वेष्टकर्णः सुधिया प्रकल्प्यः ॥ चतु-
र्भुजं हि एकान्तरकोणयोरक्रम्य सङ्कोच्यमानं त्रिभु-
जत्वं याति तत्रैककोणं लग्नलघुभुजयोरैक्यं भूमि
रितरौ भुजौ च तल्लम्बादूनः सङ्कोच्यमानः कर्णः
कथञ्चिदपि न स्यात् तदितरोभूजेरधिको न स्यादेवमुभय-
थापि एतदनुक्तमपि बुद्धिमता ज्ञायते ।

विषमचतुर्भुजफलानयनाय करणसूत्रं वृत्ताङ्गम् । तत्र-
क्षेत्रे कर्णोभयतः स्थिते ये तयोः फलैक्यं फलमत नूनम्
अनन्तरोक्तक्षेत्रान्तरस्ययोः फले । ६२४ । २३१० । अ-
नयोरैक्यं । ३२३४ । तस्य फलम् ।

समानलम्बस्याबाधादिज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तद्वयम् ।
समानलम्बस्य चतुर्भुजस्य सुखोनभूमिं परिकल्प्य भू-
मिम् । भुजौ भुजौ तत्रैक्यदेव साध्ये तस्यावधे
लम्बमितिस्ततश्च ॥ अबाधयोना चतुरस्रभूमिस्तल्लम्ब-
वर्गैक्यदं श्रुतिः स्यात् । समानलम्बे लघुदोःकुयो-
गान्न खान्दोःसंघतिरतिप्रकाश्या ॥

उदाहरणम् । द्विपञ्चाशन्मितव्येकचत्वारिंशन्मितौ
भुजौ । सुखन्तु पञ्चविंशत्या तल्यं षट्प्रा मही किल ।
॥ अतल्लम्बकं क्षेत्रमिदं पूर्वैरुदाहृतम् । षट्पञ्चा-
शन्निप्रतिष्ठ नियते कर्णयोर्मिति ॥
कर्णौ तत्राऽपरौ ब्रूहि समलम्बस्य तच्छ्रुती ॥

अतः दृष्टव्यं

कर्णं त्रिप्रतिमितं

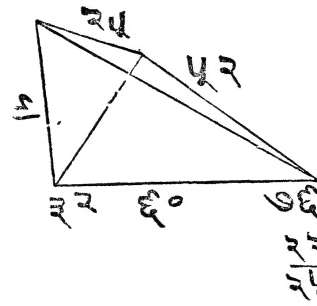
प्रकल्पयात् जातः

प्राग्वदन्यः कर्णः
। ५६ ।

अथ षट्पञ्चाशत्स्थाने द्वाविंशन्मितं कर्णं । ३२ ।

प्रकल्प्य

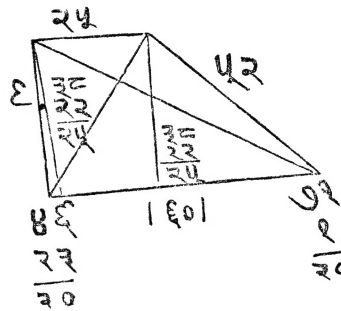
न्यासः

प्राग्वत्साध्यवाने कर्णे
जातं करणीखण्ड-
द्वयं । ६२१ । २७०० ।
अनयोर्मूलयोः २४ ५१

२३ २४
२५ २५
रैक्यं द्वितीयः कर्णः
७२
३२
२५

न्यासः अथ तदेव क्षेत्रज्ञे त्वमलम्बम् ।

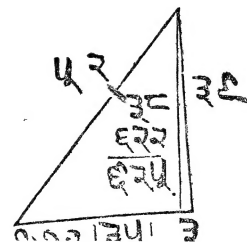

तदा सुखोनभूमिं

परिकल्प्य भूमिमिति

ज्ञानार्थं तत्रैक्यमितं

(अत्र क्षेत्रे लम्बांशहारयोः षट्शते पतिते) न्यासः

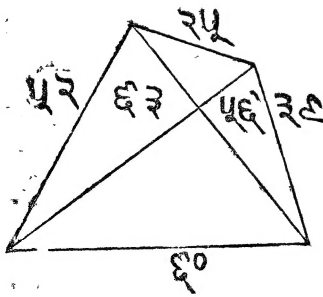

अत्राबाधे जाते ३/५ १७०/५
लम्बस्य करणीगतौ जातः ३८०१६

२५
आसन्नमूलकरणेन जातः ३८
६०२
६२५

अथ तत्र चतुर्भुजे समतलः लब्धाऽऽवाधोनित-
लम्भमूर्ध्वमुखस्य च वर्गयोगः । ५०४८ । अथ कर्णवर्गः
एकं वृहदावाधातो द्वितीयकर्णवर्गः । २१७६ । अनयो-
रासन्नमूलकरणेन जातौ कर्णौ ७१/१/२०।४६१३/२०
एवं चतुरस्रे तेष्वेव बाहुष्वथौ कर्णौ वक्रधा भवतः
एवमनियतत्वेऽपि नियतावेव कर्णावानीतौ ब्रह्मगुप्ता
द्वैस्तदानयनं यथा ।

कर्णाश्रितभुजघातैक्यसमयथाऽन्योऽन्यभाजितं गुण-
येत् । यागेन भुजप्रतिभुजहृत्योः कर्णौ पदे विषमे

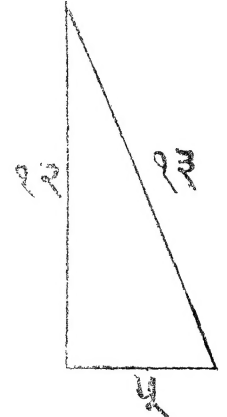
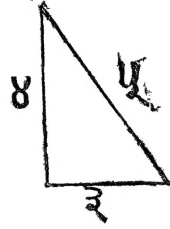
न्यासः

कर्णाश्रितभुजघातैति
एकवारमनयो । २५ ।
१८ घात । ८७५ ।
स्तथा । ५२ । ६० ।
अनयोर्घातः । ११२० ।
तयोर्द्वयोरैक्यम् ।
४०८५ । तथा द्वितीय

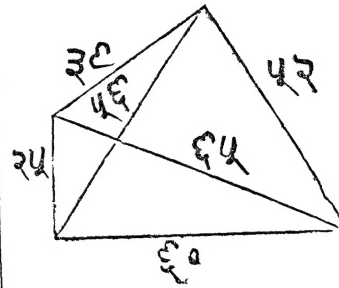
वारम् । २५ । ५२ । अनयोर्घाते जातम् । १३०० ।
तथा द्वितीयवारम् । १८ । ६० । अनयोर्घाते । २३४० ।
घातयोर्द्वयोरैक्यम् । १६४० । भुजप्रतिभुज । ५२ ।
१८ । घातः । २०२८ । पश्चात् । २५ । ६० ।
अनयोर्बधः । १५०० । तयोर्द्वयोरैक्यम् । १५०८ । अनेनैक्येन
१६४० । गुणितं जातं पूर्वाक्यम् । १२८४१६२० ।
प्रथमकर्णाश्रितभुजघातैक्येन । ४०८५ । भक्तं लब्धम्
१२१३६ । अस्य मूलम् । ५६ । एकः कर्णः तथा द्वितीय
कर्णाय प्रथमकर्णाश्रितभुजघातैक्यं । ४०८५ । भुज-
प्रतिभुजबधयोगः ३५२८ गुणितं जातम् ।
१४४४७१६० । अन्यकर्णाश्रितघातैक्येन । १६४० । भक्तं
लब्धम् । २८६६ । अस्य मूलं । ६३ । द्वितीयः कर्णः ।
अस्य कर्णानयनस्य प्रक्रियागौरवं लघुप्रक्रियादर्शन-
द्वारेणाह । अभीष्टजात्यद्वयबाहुकोटयः परस्परं कर्ण
हताभुजाइति । चतुर्भुजे यद्विषमं प्रकल्पितं श्रुती
तत्र तत्र त्रिभुजद्वयात्ततः ॥ बाह्वोर्बधः कोटिवधेन युक्
स्यादेका श्रुतिः कोटिभुजाह्वयैक्यम् । अन्दा लघौ सत्यपि
काधनेऽस्मिन् पूर्वाः कृतं यद्वक्तुं तत्र विद्वाः ॥

जायज्जेलद्वयस्य

न्यासः

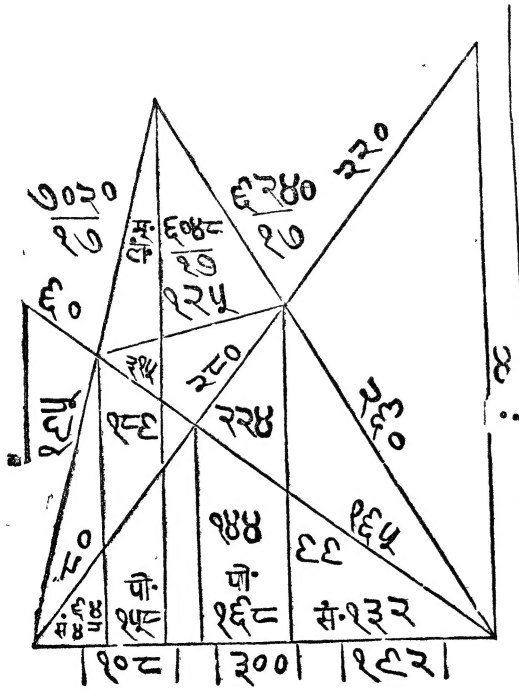
एतयोरितरेतरकर्णहताभुजाः कोटयः, इतरेतरकर्ण
हताः कोटयोभुजाइति कृते जातं । २५ । ६० । ५२ ।
१८ । तेषां सहती भूर्लघु सुखसितरौ बाहु इति प्र-
कल्प्य ज्ञेयदर्शनं इमौ कर्णौ सहतायासेनानीतौ
१६३ । ५६ । अस्यैव जात्यद्वयस्योत्तरोत्तरभुजकोट्यो
र्घातौ जातौ । १६ । २० । अनयोर्द्वयोरैक्यः कर्णः
५६ । बाह्वोः । ३ । ५ । कोटयोश्च । ४ । १२ । घातौ
१५ । ४८ । अनयोर्द्वयोरैक्यमन्यः । ६३ । एवं रुखेन
श्रुती स्यातां अथ यदि घातभुजस्यैक्यव्यत्ययं कृत्वा
न्यस्तं ज्ञेयम् न्यासः

तदा जात्यद्वयकर्ण-
योर्बधः । ६५ । दि-
यकर्णः ।
अथ सूचीक्षेत्रोदा-
हरणम् । ते यत्र
शतत्रयं । ३०० ।
क्षितिभित्तस्तत्वेन्दु
१२५ । त्रयं रुखं
बाहु खोत्कृतिभिः

१२६० । शरातिष्ठतिभि । १८५ । स्तुत्यै च तत्र
श्रुती । एका खाद्यमैः । २८० । समा तिष्ठियुष्यै
११५ । रन्याय तल्लम्बकौ तल्लौ गोष्ठतिभि । १८८ ।
स्तथाजिनयमै । २२४ । योगाच्छ्रवोलम्बयोः ॥
तत्खण्डे कथयाधरे श्रवणयोर्योगाच्च लम्बावधे तत्
सूची निजमार्गवृद्धभुजयोर्योगाद्या स्तुततः । साबाधं
वद लम्बकञ्च भुजयोः सूचत्राः प्रमाणे च के सर्व्वं
माणितिक ! प्रचक्ष्व नितरां ज्ञेयेऽल दक्षेऽसि चेत् ।

222

सुचक्रावाधा १५२६/१७ सुचक्रावाधा २५६४/१७
(आतचित्ते प्रथमपरीठे २५२ इति शुद्धम् १५८ इत्युद्धम्)
मूमान् । २०० । सुखं । १०५ । बाह् । २६० । १८५ ।
कथौ । २८० । २१५ । लघ्वौ । १८८ । २२४ ।

अथ सन्वप्रादानयनाय कारणस्त्वत्वं दत्तम् । लम्ब
तदाश्रितबाह्वोर्मध्यं सन्वप्राख्यमस्य लम्बस्य । सन्वप्रा
भा भूः पीठं साध्यं यस्याधरं खण्डम् ॥ सन्विद्विष्यः
परलम्बश्चयणहृतः परस्य पीठेन । भक्तोलम्बश्चयोर्यो-
गात्सुखातामधःखण्डे ॥

सन्ध्वः । १८६ । तदश्रितभुजः । १८५ । अनयोर्मध्ये
यस्त्वन्वल्बान्श्रितवाक्त्वगर्गेत्यादिनाऽऽगता ऽऽवाधा स-
न्ध्वसंचा । ४८ । तदूनितभूरिति द्वितीया ऽऽवाधा सा
पीठसंचा । २५२ ।

एवं द्वितीयलम्बः । २२४ । तदाश्रितभुजः । २६० ।
पूर्ववत् सन्धिः । १२२ । पीठम् । १६८ । खण्डं साध्यम् ।
अथादालम्बस्य । १८६ । अधःखण्डं साध्यम् ।
अस्य सन्धिः । ४८ । द्विःस्थः । ४८ । परलम्बेन ।
। २२४ । अवर्णने च । २८० । पृथग्गुणितः । १०७५२ ।
। १२४४० । परस्य पीठेन । १६८ भक्तः ।

एवं द्वितीयलम्बस्य ॥ २२४ ॥ सन्धिः ॥ १२२ ॥
परलम्बेन १८६ ॥ कर्णेन च ११५ पृथगगुणितः

परस्य पीठेन २५२ ॥ भक्तोलब्धं लब्धाधःखण्डम् ६६॥

अवगाधः खण्डश्च १६५ ॥

अथ कथं योर्योगाद्बोधस्त्वज्ञानार्थं कृतं इत्तम् । लब्धौ
भूधौ निजनिजपोठविभक्तौ च वंशौ स्तः । ताभ्यां प्रा-
गक्तु योर्योगाद्बोधः कुस्त्रण्डे च ॥

लब्धौ ॥ १८६ ॥ २२४ ॥ भू १०० त्रौ जातौ
५६७२०० ॥ सुसुपीठाभ्यां २५२, १६८ भक्तौ ए-
वमत्र लब्धौ वंशौ ॥ २२५ ॥ १४०० ॥ काम्याम् अन्योऽन्य-
मूलापगच्छत्ययोगादित्यादिकरणेन लब्धः कर्णयोगाद-
धोलम्बः । १४४ । भूखण्डे च । १०८ । १८२ ।

अथ सूच्याऽऽवाधालम्बभुजज्ञानार्थं सूत्रं दत्तव्यम् ।
लम्बहूतो निजसन्धिः परलम्बगुणः समाह्वयोच्चेयः । स-
मपरसन्ध्योरैक्यं हारस्तेनोद्भूतो तौ च ॥ सम-
परसन्धौ भूधौ सूच्याऽऽवाधे प्रयक्स्याताम् । हा-
रहृतः परलम्बः सूचीलम्बोद्भूतौ सूच्याः । एवं लो-
कचोदः प्राज्ञैस्त्रैराशिकाजज्ञेयः ॥

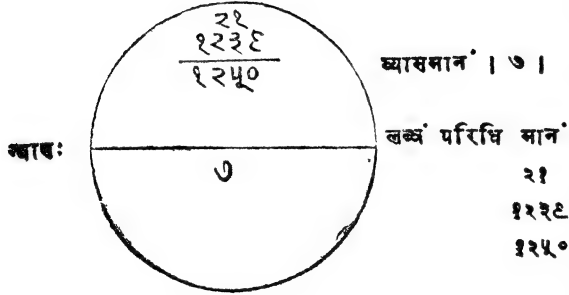
अत्र किंवायं लब्धः । २२४ । अथ सन्धिः । १२१ ।
 अयं परलब्धेन । १८६ । गुणितो । २२४ । एनेन भक्तो
 जातः समाङ्कयः ८६१/८ । अथ परसन्धेयः ४८ । योगो-
 हारः १२७५/८ अनेन भू । ३०० । घ्नः समः १६७३००/८
 परसन्धिः १४४००/१ स भक्तो जाते स्तृचप्राप्ताभाधे
 ३५६४/१७ १५३६/१७ एवं द्वितीयलब्धस्य १८६
 सन्धिः ४८ परलब्धेन २२४ गुणितः १०७५२ खलब्धेन
 १८६ भक्तः) द्वितीयसमाङ्कयः ५१२/६ (उक्तरीत्या)
 द्वितीयोहारः १७००/६ अनेन ३०० भूतः स्त्रीयः समः १५३६००/६
 परसन्धिः ३६६००/१ भक्तो जाते स्तृचप्राप्ताभाधे
 १५३६/१७ ३५६४/१७ परलब्धः । २२४ । भूमि । ३००
 गुणोहारेण १७००/६ भक्तो जातः स्तृचीलब्धः ६०४८/१७
 स्तृचीलब्धेन भुजौ । १६५ । २६० । गुणितो स्तृच-
 लब्धाभ्यां । १८६ । २२४ । यथाक्रमं भक्तौ जातौ
 सुमार्गद्वौ स्तृचीभुजौ ६२४०/१७ ७०२०/१७

एवमत्र सर्वत्र भागहारराशिं प्रसाधं युज्यगुणकौ
तु यथायोग्यं फलेच्छे प्रकल्प्य बुधिया त्वैराशिक
सहस्रम् ॥

अथ दत्तकृते करणसूत्रं दत्तम् । व्यास भनन्दाग्नि
 । ३२७ । हते विभक्तो सुवाणसूत्र्यैः । ३२८ । परि-
 धिः स सूत्रज्ञः । दाविंशतिज्ञे विहृतेऽथ शैबैः । ७ ।
 स्य लोऽथवा साक्षप्रवहारयोग्यः ॥

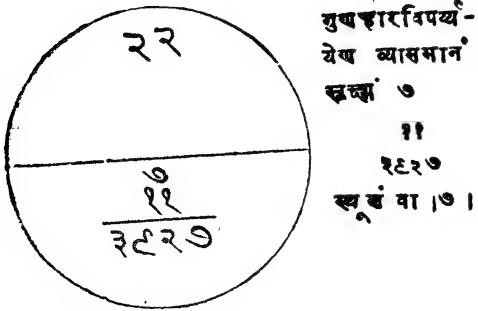
उदाहरणम् । विष्कम्भमानं किल सप्त यत् तत्
प्रमाणं परिधेः प्रचल्य । द्वाविंशत्येतरिभिर्प्रमाणं
तद्व्याससंज्ञकं सखे ! विचिन्त्य ॥

सूत्रोवा परिधिर्लघ्वः । २१ ।

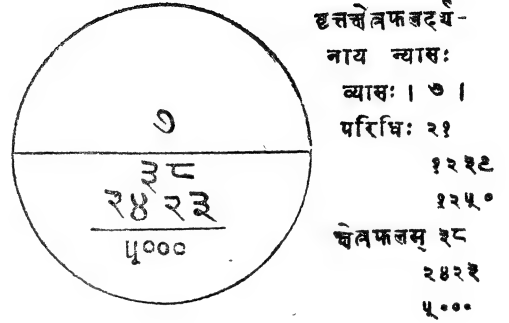
अथवा परिधितो व्यासमानयनाय

व्यासः

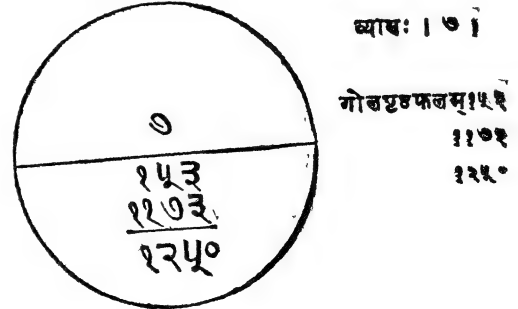
इत्तगोलयोः फलानयने करणसूत्रं इत्तम् । इत्त
क्षेत्रे परिधिगुणितव्यासपादः फलं यत् लुप्तं वेदैरुपरि
परितः कन्दुकस्यैव जालम् । गोलस्यैव तदपि च फलं
पृष्ठजं व्यासनिधुं घट्भिर्भक्तं भवति नियतं गोलगर्भं
बनाख्यम् ॥

उदाहरणम् । यद्व्यासस्तुरगैर्मितः किल फलं क्षेत्रे
समे तत् किं व्यासः सप्रमितश्च यस्य सप्त ! गोलस्य
तस्यापि किम् । पृष्ठे कन्दुकजालसन्निभफलं गोलस्य
तस्यापि किं मध्ये ब्रूहि घनं फलञ्च विमलाञ्छेहेति
बीजावतीम् ॥

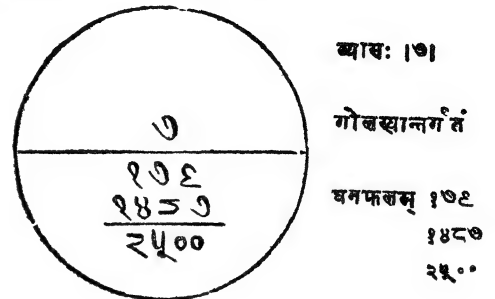

गोलपृष्ठफलदर्शनाय

व्यासः

गोलान्तर्गतघनफलदर्शनाय व्यासः

अथ प्रकारान्तरेण तत्फलानयने करणसूत्रं सार्द्ध-
इत्तम् । व्यासस्य यगे भनवाग्निनिधौ सूत्रं फलं पञ्च-
सहस्रभक्ते । रुद्राहते शक्रहृतेऽथ वा स्यात् सूत्रं फलं
तद्व्यावहारयोग्यम् ॥ बनीकृतव्यासद्वयं निजैकविंशाय-
युग्मगोलघनं फलं स्यात् ॥

व्यासः । ७ । अस्य यगे । ४८ । भनवाग्निनिधौ
पञ्चसहस्रभक्ते तदेव सूत्रं फलम् २८
२४२३
५०००

अथवा व्यासस्य वर्गे । ४८ । रुद्राहते ११ । ५३८ ।
शक्रहते १४ लब्धं स्थूलं फलम् ३८

१
२

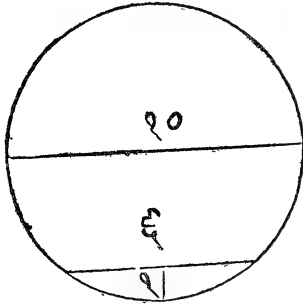
वनीकानव्यासदलं ३४३/२

निजैकविंशत्युक् गोत्रस्य वनीफलं स्थूलं १७८

२
३

शरजीवानयनाय करणसूत्रं साङ्गितम् । ज्याव्या-
सयोगान्तरघातमूलं व्यासस्तद्वनोदलितः शरः स्यात् ।
व्यासाच्छरोनाच्छरसङ्कुणाच्च मूलं द्विनिष्ठा भवतीह
जीवा । जीवाङ्गवर्गे शरभक्तयुक्ते व्यासप्रमाणं प्रव-
दन्ति वृत्ते ॥

उदाहरणम् । दशविस्तृतिवृत्तान्त्यत्र ज्या घण्मिता
सखे । तत्रेषु वद बाणाच्छात्रां ज्यावाणाभ्याञ्च
विस्तृतिम् ॥ १८० ॥ व्यासः

व्यासः । १० । ज्या । ६ । योग
११६ । अन्तरं । ४ । घातः
। ६४ । मूलम् । ८ । एतः
द्वनोव्यासः । २ । एतद्व-
दलितः । ११ । जातः
शरः । ११ ।
व्यासात् । १० ।
शरोनात् । ६ । शर
। ११ । सङ्कुणात् । ८ ।

मूलम् । २ । द्विनिष्ठां जाता जीवा । ६ ।

एवं ज्ञाताभ्यां ज्यावाणाभ्यां व्यासानयनं यथा जीवा
। ६ । र्वांशवर्गे । ८ । शरः । ११ । भक्ते । ८ । शर । ११ ।
युक्ते जातोव्यासः । १० ।

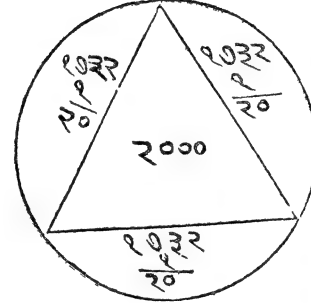
अथ वृत्तान्तस्त्रिप्रसादिनयास्त्रान्तस्त्रेवाणां भुजमानान-
यनाय करणसूत्रं वृत्तलयम् । त्रिहृङ्गाग्निनभसन्द्
१०३८२३ । स्त्रिवाणाष्टयुगाष्टभिः । ८४८५३ । वेदाग्नि-
वाणखाद्यैश्च । ७०५३४ । खखाभ्राक्षैः । ६०००० ।
क्रमात् ॥ बाणेषु नखवाणैश्च । ५२०५५ । द्वि-
दिनन्दे पुसागरैः । ४५८२२ । कुरामदशवेदैश्च ४१०३१ ।
वृत्तव्यासे समाहते ॥ खखखाभ्राक्षैः । १२०००० ।
सम्भक्ते लभ्यन्ते क्रमशोभुजाः । वृत्तान्तस्त्रिप्रसापूर्ववा-
ण्यां नयास्त्रान्तं पृथक् पृथक् ॥

उदाहरणम् । सहस्रद्वितयव्यासं यद्वृत्तं तस्य मध्यतः ।

समत्रिप्रसादिकानां से भुजान्वद पृथक् पृथक् ॥

अथ वृत्तान्तस्त्रिभुजे भुजमानानयनाय

व्यासः

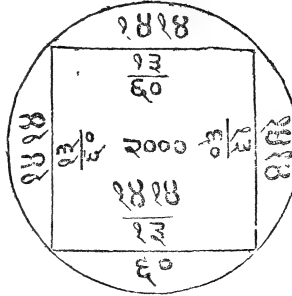

व्यासः ॥ २००० ॥
त्रिहृङ्गाग्निनभ-
सन्द् । १०३८२३ ।
युग्मितः ।
२०७८४६००० खख-
खाभ्राक्षैः ।
१२०००० । भक्ते
लब्धं त्रिप्रसे भु-
जमानम् १७३२

१
२०

वृत्तान्तस्त्रिभुजे भुजमानानयनाय

साध्यः

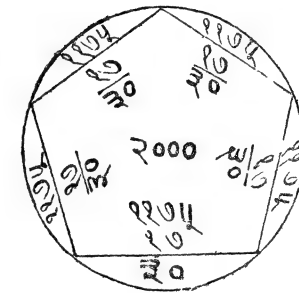

व्यासः । २००० ।
त्रिवाणाष्टयुगा-
ष्टभिः । ८४८५३ ।
युग्मितः
। १६८७०६००० ।
खखख भ्राक्षैः
। १२०००० भक्ते
लब्धं चतुरस्रे भु-
जमानम् १४१४

१३
६०

वृत्तान्तःपञ्चभुजे भुजमानानयनाय

व्यासः

व्यासः । २००० ।

वेदाग्निवाण-

खाद्यैः ।

७०५३४ युग्मितः

॥ १४१०६८००० ॥

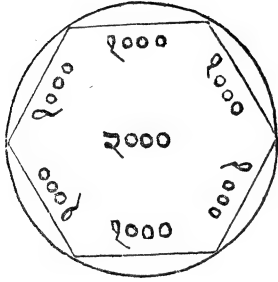
खखख भ्राक्षैः १२०००० भक्ते लब्धं पञ्चाक्षे

भुजमानम् ११७५

१७
३०

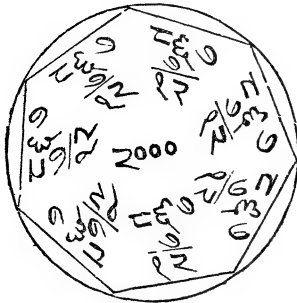
वृत्तान्तःप्रभुजे भुजमानानयनाय

न्यासः

व्यासः २०००
खखाभ्रात्र-
सै ६०००० रुणित-
तः १२०००००
खखाभ्रात्रै
१२००००
उक्तं लब्धं प्रदत्तं
भुजमानम् १०००

वृत्तान्तःसप्तभुजमानानयनाय न्यासः

व्यासः २००००
वाणेषुनयायै
५२०५५ रुणितः
॥ १०४११००००
खखाभ्रात्रै
१२०००० भर्त्तु
लब्धं सप्तान्ते
भुजमानम् ८६७
११
३०

वृत्तान्तरष्टभुजे भुजमानानयनाय

न्यासः

व्यासः २०००
द्विद्विनन्देषुसागरै
४५६२२ रुणितः
॥ ६१८४४००० ॥ ख०
खखाभ्रात्रै १२०००
भर्त्तु लब्धसप्तान्ते
भुजमानम् ७६५
११
३०

वृत्तान्तर्नवभुजे भुजमानानयनाय न्यासः

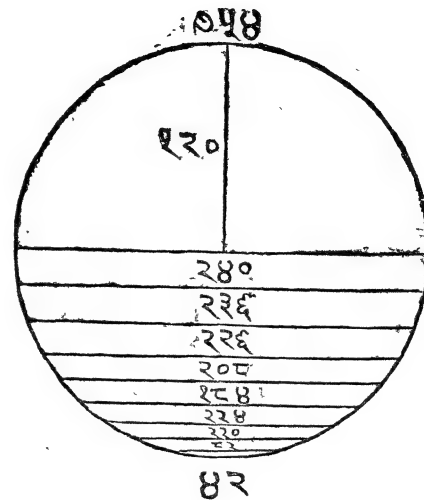

व्यासः २०००
कुरामदशदै
॥ ४१०२११ रुणितः
८२०६२०००॥
खखाभ्रात्रै
॥ १२००००० भर्त्तु
लब्धं नवास्ते
भुजमानम् ६८३
११
३०

एवमिष्टव्यासादेभ्योऽन्याअपि जीवाः सिध्यन्तीति तास्तु
गोले ज्योत्पत्तौ वक्ष्ये ।

अथ स्थूलजीवाज्ञानार्थं लघुक्रियया करणसूत्रं वृत्तन्
चापोननिम्नपरिधिः प्रथमाद्वयः स्थात्यश्चाहतः परिधि-
वर्ग चतुर्थभागः । आद्योनितेन खलु तेन भजेच्चतुर्ग व्या-
साहतं प्रथममासमिह ज्यका स्यात् ।

उदाहरणम् । अष्टादशांशेन वृतेः समानमेकादिनिघ्नेन
च यत्र चापम् । पृथक् पृथक् तत्र वदाशु जीवां खा-
र्कमिर्तं व्यासदलञ्च यत् । न्यासः

(अत्रचित्ते ४जीवामानं २२४ इत्यशुद्धम् १५४ इतिशुद्धम्)

व्यासः ॥ २४० ॥ अत्र किलाङ्गलाववाय विंशतेः सा
द्वार्कशतांशमिलितः सूक्ष्मपरिधिः ७५४ अष्टाष्टाद-
शांशः ४२ अत्रायङ्गलाववाय द्वयोष्टादशांशयुतोष्ट-

हीतः । अनेन पृथक् पृथगेकादिगुणितेन तुल्ये धनुषि कल्पिते ज्याः साध्याः ।

अथवाऽन्य सुखार्थं परिधेरष्टादशांशेन परिधिं धनूषि चापवर्त्य ज्याः साध्यास्तथाऽपि ताएव भवन्ति ।

अपवर्तिते न्यासः परिधिः १८ चापानि च । १।२।३।४। ६।७।८।९। यथोक्तकरणेन लब्धाजीवाः । ४२।८२।१२० । १५४।१८४।२०८।२२६।२३६।२४०।

अथ चापानयनाय करणसूत्रं वृत्तम् । व्यासाख्य- तयुतमौर्विकया विभक्तोजीवाङ्गु पञ्चगुणितः परिधेस्तु वर्गः । लब्धोऽनितान्तरिधिवर्गं चतुर्थभागादाप्ते पदे वृत्तिदलात्मतिते धनुः स्यात् ॥

उदाहरणम् । विहिताइह ये गुणास्ततोवद तेषा मधुना धनुर्मितिम् । यदि तेऽस्ति धनुर्गुणक्रियागणिते गाणितिकातिनैपुणम् ॥

न्यासः । ४२ । ८२ । १२० । १५४ । १८४ । २०८ । २२६ । २३६ । २४० । स एवापवर्तितपरिधिः । १८

जीवाङ्गुणा २१/२ पञ्चभि । ५ । स परिधे । १८ । वर्गे ३२४ गुणितः । १७-१० । व्यासा । २४० । वि । ४ । घात । ६६० । युतमौर्विकयानया । १००२ । विभक्तोलब्धो । १७ । ऽन्ताङ्गुलाधाय चतुर्विंशतेर्ध्वं धि- कसहस्रांशयुतोऽष्टहीतोऽनेनोऽनितान्तरिधि । १८ । वर्ग । ३२४ । चतुर्थभागात् । ६४ । पदे प्राप्ते । ८ । वृत्ति । १८ । दलात् । ६ । पतिते । १ । जातं धनुः । एवं जात-नि धनूषि । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । एतानि परिधिवृष्टादशांशेन गुणितानि स्युः ।

तत्र लीलावतीप्रदर्शितप्रथमक्षेत्रे कर्णस्य भुजकोटिवर्गयोग मूलात्मकत्वं यदुक्तं ततोपपत्तिः प्रदर्श्यते । समचतुर्भुजं हि क्षेत्रे “समश्रुतौ तुल्यचतुर्भुजे च तथायते तद्भुज कोटिघातः” इत्यनेन चतुर्हस्तमितभुजस्य कोटित्वेन कल्पितस्य इतरतथाविधभुजेन गुणिते १६ हस्तमितं क्षेत्रफलम् अतस्तद्भुजस्य क्षेत्रफलस्य १६ हस्तस्य मूलं ४ हस्तात्मकोभुजः । एवं त्रिहस्तमितकोटिर्भुजरूपतया कल्पनेन समचतुर्भुजक्षेत्रकरणे उक्तरीत्या तत्फलं ६४- स्ताः क्षेत्रफलं कोटिरूपभुजस्य तन्मूलत्रिहस्तरूपतया । अनयो र्योगः २५ हस्ताः, यस्य च क्षेत्रस्य कर्णरूपभुजत्वेन कल्पने समचतुर्भुजकरणे पूर्वोक्तं २५ हस्तमितफलं तुल्यं भवति तादृशसमचतुर्भुजे क्षेत्रे २५ व्यङ्ग्यस्य मूलरूपा कर्णमितिः । तथाहि पञ्चहस्तमितसमचतुर्भुजक्षेत्रे

भुजकोटिरूपचतुर्भुजत्वेन कल्पनेन समचतुर्भुज- क्षेत्र- फलयोः १६, ६, ३ हस्तात्मकयोः समावेशः इत्यतः भुजकोटिवर्गयोगमूलरूपतया कर्णस्य युक्ता । एवमन्य- त्वापि उपपाद्यमिति बहवः ।

अन्यथाप्यतोपपत्तिः प्रदर्श्यते भुजं कोटिं कर्णञ्च व्या- सस्यानोयं कृत्वा वृत्ताङ्गं क्षेत्रकरणे तत्र भुजव्यासक- क्षेत्रस्य “व्यासस्य वर्गे भनवाग्निनिम्ने स्तब्धस्य फलं पञ्चसहस्रभक्तौ । रुद्राहते शक्रहृतेऽथ वा स्यात् स्थूलं फलमिति” रीत्या भुज ४ रूपव्यासस्य वर्गे १६ रुद्र ११ गुणिते १७६।शक्र १४ हृते १७६/१४ स्थूलं फलं तदङ्गं १७६/२८, वृत्तक्षेत्रा- ङ्गस्य स्थूलं फलम् । एवं कोटिरूप ३ व्यासवर्गः ६।११ गुणितः ६६।शक्र १४ भक्तः, ६६/१४ तदङ्गं ६६/२८ तस्य क्षेत्रफलम् अनयोर्योगः २७५।२८ इदं कर्णव्यासकवृत्तक्षेत्राङ्गं फलतुल्यम् तादृशफलेन कर्णमानानयनञ्च गुणहारार्थव्यत्ययेन कार्यं यथा २७५/२८ शक्र १४ गुणितः २७५।२।रुद्र ११ भक्तः २५/२ एतच्च तत्क्षेत्रफलं तच्च द्विगुणितं २५ तस्य मूलं ५ कर्णः । एवं स्तब्धफलं तु भुजकोटिकर्णव्यासके वृत्त- क्षेत्रे व्यासस्य वर्गे भनवाग्नि ३६२७ गुणिते ५००० भक्तौ भवति नलोक्तरीत्या भुजकोटिव्यासकक्षेत्रे फलयोग तुल्यता कर्णव्यासकवृत्तक्षेत्रफलस्येति कल्प्यम् । अयमेव पञ्चः भास्कराचार्यस्याभिमतः कर्णस्य भुजकोटिवर्गयो- गमूलात्मकत्वेन तेनाभिधानात् यथानिर्दिष्टवृत्तक्षेत्र फलस्य व्यासवर्गघटितत्वेन तेनाभिधानाच्च । अतस्तथा प्रत्यभिचायते इत्यस्माभिः नवोनः उपपत्तिपथ उद्भावितः । वृत्तान्तर्गतसमत्विकोणानां ये भुजा उक्तास्तेषां तथा मानत्वे उपपत्तिर्दर्श्यते । तत्र क्रमज्याशब्दे २३०३४०० सिद्धान्तोक्ताः २४ हस्तं जीवा दर्शिताः । तत्र चक्रकला २१६०० तुल्यः परिधिः । ताच्च कलाः “व्यासे भनन्दाग्नि- ३६२७ हृते विभक्ते खवाणस्तथैः १२५० परिधिः स स्तब्धः” इत्युक्तरीत्या वैपरीत्येन खवाणस्तथैः १२५० हृताः २७०००००० । भनवाग्नि ३६२७ भक्ताः । ६८७६ व्यासस्तदङ्गं ३४३८ इयमन्तिमज्या त्रिज्येति चोच्यते । तत्रानुपातार्थं चक्रकलातुल्य २१६०० परिधिवृत्तस्थानः स्थत्विकोणादीनां क्रमेण भुजाः साध्यन्ते । तत्र चक्र कलानां २१६०० क्रमेण त्रिचतुरादिभिर्भक्तानामङ्गानि क्रमेण चापाङ्गानि स्युः । तानि च ३६००।२७००।२१६० । १८००।१५४३।१२५० । १२००। क्रमेण एतत्कलामि- तानि । ‘तज्वाश्चिभक्ताअस्यः कला वा यत्तद्व्यसंख्यः

गतशिञ्जिनी. सा । गतैष्यजीवात्तरशेषघातात् तत्त्वाश्वि-
लब्ध्या सहितेपिसता स्यात्" इत्युक्तारोव्या ताः कलाः
क्रमेण तत्त्वाश्वि २२५ भक्ताः क्रमेण तत्रास्ते १६चतु-
रस्ते १२पञ्चास्ते ६।१३५। शेषः षड्भूते ८।सप्तास्ते ६।१६३।
शेषः अष्टास्ते ६। नवास्ते ५।७५ शेषः तथाच त्रिकोणे
क्रमज्यास्तु पठिता षोडशी २६७७। अर्द्धजीवा ।
चतुरस्ते ततोक्ता द्वादशी २४३१ पञ्चकोणे ततोक्ता
नवमी १६१० गता एष्या दशमी २०६३ तयोन्नरं
१८३। शेषकला १३५ तयोर्घातः २४७०५ तत्त्वाश्वि
२२५भक्तो लब्धिः ११० अनया सहिता गतजीवा १२००।
इयं अर्द्धजीवा । षड्भूते ततोक्ता अष्टमी १७।६।
सप्तास्ते षष्ठी जीवा १३१५ गता । एष्या १५२० तयो-
न्नरं २०५। शेषकलाः १६३ अनयोर्घातः ३६५६५।
तत्त्वाश्विभक्तो १७५ लब्धिः अनया युक्ता गतजीवा १४६०
इयं सप्तास्ते अर्द्धजीवा । अष्टास्ते षष्ठी १३१५।
नवास्ते पञ्चमी ११०५ गता एष्या १३१५ तयोन्नरं २१०
शेषकला ७५। तयोर्घातः २२५० तत्त्वाश्विभक्तः लब्धिः
१० अनया सहिता गतजीवा ११०५। १११५ नवास्ते
अर्द्धजीवा । एताद्विगुणाः क्रमेण चक्रकला २१६०० तल्य
परिधकट्टे समतुल्यसादीनां भुजाः यथा ५६५४१८६२
१४०४०।३४३८।२६८०।२६३०।२२३०। क्रमेण भुजाः । यदि
चक्रकलापरिधिव्यासाङ्गे ३४३८। क्रमेण एते भुजाः
तदा फलेच्छयोः समानजातीयत्वकरणेन षष्टिगुणित-
प्रकृतव्यासाङ्गे क इत्यनुपाते फलं द्विगुणितं किञ्चिन् नूना-
विका षष्टिगुणिते १२०००० व्यासे त्रिवृङ्गाग्निनभश्चन्द्रादयः
क्रमेणाङ्काः लब्धाः । यदि स्वस्वार्क १२०००० व्यासवृत्ते एते
१०३६२३६८४८५३।७५३४५।६००००।५२०५५।४५६२२।
४१०३१। क्रमेण भुजाः तदा इष्टव्यास २००० वृत्ते के
इत्यनुपातेन उत्तानि फलानि भुजमानानि
स्युरिति

अत्र वृत्तान्तगतं त्रिकोणञ्च समत्रिकोणं तत्र सर्वेषां
भुजानां तुल्यत्वात् । तथाहि परिधितृतीयांश
रूपाणां सर्वचापांशानां तुल्यतया तलत्रचापांशेषु
जीवास्थानीयभुजानां तुल्यत्वौचित्यात् ।
अन्यान्यक्षेत्रेषूपपत्तिर्लीलावतीटीकायां दर्शिता विस्तर-
भयाच्चोद्धृता ।

६ स्थानभावे "धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे" गीता । तत्र केदार

"यादृशं तूष्यते वीजं क्षेत्रे कालोपपादिते" येऽक्षेत्रिणो
वीजवन्तः परक्षेत्रे प्रवापिणः" मनुः

कलत्रे "अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः" याज्ञ०
देहे "इदं शरीरं कौन्तेय ! क्षेत्रमित्यभिधीयते" गीता ।
क्षेत्रज्ञः "क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवम्" । "गीता क्षेत्रज्ञेवमजोऽय-
मात्मा" श्रुतिः तीर्थस्थाने "प्रविशन्तस्तु तत्क्षेत्रं सर्वे स्यु-
र्विष्णुं सूर्ययः" । उत्कलख० क्षेत्रं विद्यतेऽस्य इति क्षेत्रिन्,
ठन् क्षेत्रिक क्षेत्रस्वामिनि त्रि० "फलं त्वनभिसम्वाय
क्षेत्राणां वीजिनां तथा" कुर्वन्ति क्षेत्रिणोऽयद्वद्" मत्तच्च
क्षेत्रिकस्यार्थः" "क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजम्" मनुः । एतस्मि-
न्नुपपदे कर्म्मभूते कर्त्तरि कृजः टः । क्षेत्रकर क्षेत्रकारिणि
त्रि० स्त्रियां ङीप् । [राजनि०

क्षेत्रकर्कटी स्त्री क्षेत्रजाता कर्कटी । बालुक्यां कर्कटीभेदे
क्षेत्रचिर्भिटा स्त्री क्षेत्रजाता चिर्भिटा । पाण्डुफलायां
चिर्भिटाभेदे राजनि०

क्षेत्रज पु० क्षेत्रे जायते जन-ङ ७त० । "यस्तत्पुत्रजः प्रमोतस्य
क्षेत्रस्य व्याधितस्य च । स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः
क्षेत्रजः स्मृतः" इति मनुक्तेः पुत्रभेदे नियोगधर्म्मश्च
मनुनोक्ता निषिध्य च वागदानोत्तरमेव पतिमरणे
विहितः यथा

"देवराट्वा सपिण्डाट्वा स्त्रिया समप्रद्विभुक्त्या ।
प्रजेप्सिताऽधिगन्तव्या सन्तानस्य परिचये । विधवायां
नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि । एकसुत्पादयेत्
पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन । द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते
स्त्रीषु तद्विदः । अनिर्वृत्तं नियोगार्थं पश्यन्तो
धर्म्मतस्तयोः । विधवायां नियोगार्थे निर्वृत्ते तु यथा-
विधि । गुरुवच्च क्षुधावच्च वर्त्तयान्तां परस्परम् । नि-
युक्तौ यौ मिधं हित्वा वर्त्तयान्तां कारुतः । तावभौ
पतितौ स्यातां क्षुधागुरुतल्पगौ । नान्यस्मिन् विधवा
नारी नियुक्तव्या द्विजातिभिः । अन्यस्मिन् हि
नियुक्तानां धर्म्मं हन्युः सनातनम् । नोद्वाहिकेषु स-
न्तेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् । न विवाहविधायुक्तं
विधवावेदनं पुनः । अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्म्मा
विगर्हितः । मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशा-
सति । समहीमस्त्रिणां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा ।
वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतनः । ततः प्रभृत

यो मोहात् प्रसीतपतिकां स्त्रियम् । नियोजयत्यपत्यार्थं
तं विगर्हन्ति साधवः । यस्या स्त्रिये कन्याया वाचा
सत्ये कृते पतिः । तामनेन विधानेन निजो विन्देत
देवरः । यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् ।
मिथो भजेताप्रसवात् सङ्गत् सङ्गतावृतौ” ।

वृहस्पतिना “उक्तो नियोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव
हि” इत्यादिना तन्निषेधः । मिताचारायामस्य पक्षो
द्वारासुव्यायणप्रसङ्गे समर्थितः यथा

“अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्य-
सौ रिक्थौ पिण्डदाता च धर्म्मतः” याः । “अपुत्रो
गुर्वनुज्ञातः” इत्याद्युक्तविधिना अपुत्रेण देवरादिना पर-
क्षेत्रे परभार्यायां गुरु नियोगेनोत्पादितः पुत्रउभयोर्वीज-
क्षेत्रेणोरसौ रिक्थौ रिक्थहारी पिण्डदाता च
धर्म्मत इत्यस्यायमर्थः । यदाऽसौ नियुक्तो देवरादिः स्वय-
मपुत्रोऽपुत्रस्य क्षेत्रे स्वपरपुत्रार्थं प्रवृत्तोऽयं जनयति
स द्विपिण्डकोद्वारासुव्यायणोदयोरपि ऋक्थहारी पिण्डदा-
ता च । यदा तु नियुक्तः पुत्रवान् केवलं क्षेत्रेण पुत्रार्थं
यतते तदा तदुत्पन्नः क्षेत्रेणैव पुत्रो भवति न वीजिनः-
सच नियमेन वीजिनोरिक्थहारी पिण्डदोऽपीति ।
यथोक्तं मनुना “क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्रं वीजार्थं यत् प्रदी-
यते । तस्यैव भागिनौ द्वौ वीजौ क्षेत्रेणैव चेति” ।
क्रियाभ्युपगमादिति अतोत्पन्नमपत्यमावयोरुभयोरपि-
भवत्विति संविदङ्गीकरणादित् क्षेत्रं क्षेत्रस्वामिना वीजिने
वीजवपनार्थं दीयते तस्मिन् क्षेत्रे उत्पन्नस्यापत्यस्य वीज-
क्षेत्रेणैव भागिनौ द्वौ महर्षिभिः । तथा । “फलं-
त्वनभिसन्वाय क्षेत्रेण वीजिनं तथा । प्रत्यक्षं
क्षेत्रेणैव वीजादो निर्बलीयसीति” मनुः । “फलं
त्वनभिसन्वायेति अतोत्पन्नमपत्यमावयोरुभयोरपि-
त्यवमनभिसन्वाय परक्षेत्रे यदपत्यमुत्पादते तदपत्यं
क्षेत्रेणैव । यतो वीजादो निर्बलीयसी गयश्चादिषु-
तथादर्शनात् । अत्रापि नियोगो वाग्दत्ताविषय एव इ-
तरस्य नियोगस्य मनुना निषिद्धत्वात् “देवराज्ञा संपिण्डाज्ञा
स्त्रिया सस्यग्निशुक्तया । प्रजोऽस्त्रिताधिगन्तव्या सन्तानस्य
परिक्षये । विधवायां नियुक्तस्तु दृताक्तो वाग्यनो निशि ।
एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन” इत्येव नियोगमुपन्यस्य
मनुः स्वयमेव निषेधति । “नान्यस्मिन् विधवा नारी
नियोज्यया हिजातिभिः । अन्यस्मिन् हि नियुज्याना
धर्म्महन्तः सनातनम् । नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः-

कीर्त्यते कश्चित् । न विवाहविधावुक्तं विधवावेदम-
पुनः । एवं द्विजैर्ह विद्विजैः पशुधर्मो विगर्हितः ।
मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति । स मही-
मखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा । वर्यानां सङ्करश्चक्रो
कामोपहतचेतनः । ततः प्रभृति यो मोहात् प्रसीतपतिकां
स्त्रियम् । नियोजयत्यपत्यार्थं गर्हन्ते तं हि साधवः”
इति । न च विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्प इति मन्व्यम्
नियोज्यणां निन्दाश्रवणात् । स्त्रीधर्म्मेऽपि व्यभिचारस-
ङ्गदोषश्रवणात् संयमस्य प्रशस्तत्वाच्च । यथाह
मनुरेव “कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पसुलफलैः शुभैः । न तु
नामापि गृह्णीयात्पत्न्यौ प्रेते परस्त्विति” जीवनार्थं पुरुषा
नराश्रयणं प्रतिषिध्य “आसीतामरणात् चान्ता नियता-
ब्रह्मचारिणी । यो धर्म्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तरम् ।
अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणाम् । दिवं गता-
नि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम् । मृते भर्तारि साध्वो स्त्री
ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता । स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते
ब्रह्मचारिणः । अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्तारमति
वर्तते । सेह निन्दा मवाप्नोति परलोकाच्च ह्रियत” इति
पुत्रार्थमपि पुरुषान्नराश्रयणं निषेधति । तस्माद्विहित-
प्रतिषिद्धत्वादिकल्प इति न युक्तम् । एवं विवाह-
संस्कृतानियोगे प्रतिषिद्धे कस्तर्हि धर्म्मो नियोग इत्यत आह
“यस्या स्त्रिये कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । तामनेन
विधानेन निजो विन्देत देवरः । यथाविध्यधिगम्यैनां
शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् । मिथो भजेताप्रसवात् सङ्गत् सङ्गता-
वृतौ” । यस्मै वाग्ना कन्या स प्रतिग्रहमन्त्रेणैव
तस्याः पतिरित्यस्मादेव गम्यते । तस्मिन् प्रेते देवरस्तस्य-
ज्येष्ठः कनिष्ठो वा निजः सो द्रो विन्देत परिणयेत् । यथा-
विधि यथाशास्त्रमधिगम्य परिणीयानेन विधानेन दृता-
भ्यङ्गवाङ्मयमादिना । शुक्लवस्त्रां शुचिव्रतां मनोवाक्काय-
संयमां मिथोरहस्यागर्भमहोष्णात् प्रभृत्येकैकं वारं गच्छेत् ।
अथ च विवाहो वाचनिको दृताभ्यङ्गादिनियमवन्निधुक्ताभिग-
मनाङ्गमिति न देवरस्य भार्यात्वमापादयत्यतस्तदुत्पन्नम-
पत्यं क्षेत्रस्वामिनैव भवति न देवरस्य संविदा त्वयोरपि”
अनेन सन्दर्भेण प्रसीतपतिकायां नियोगनिषेधात्
सधवायामनिषेधः तेन पाण्डुराजेन कुन्दां साह्यां च
नियोगद्वारा पुत्राणां सुत्पादनं न विरुद्धम् ।
वस्तुतः “अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिः पुरातनैः न
शक्यन्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनैरिदन्तनैः” इति वृहस्प-

तिना शक्तिहोनानामेवेदानीनानां तथाचरणस्य निषेधात् शक्तिशालिभिश्चप्रतिस्तस्याचरणं न निषिद्धं तेषां तपःप्रभावात् तत्पापक्षयसम्भवात् । अतएव स्रुतपतिकयोरपि अस्विकार्यालिकयोर्विचितवीर्यभार्ययोर्निर्योगात् व्यासेन धृतराष्ट्रपाण्डुद्वयपक्षे जयोरुत्पादनं न विरुद्धम् । अतएवादित्यपुराणे कलिवर्ज्यप्रकरणे “देवरेण सुतोत्पत्तिर्दत्तकन्या प्रदीयते” इत्युक्तं कालिकापुराणे च तत्प्रकरणे “दत्तौरसेतरेषां च पुत्रत्वेन परिग्रहः” इत्युक्तम् । धृतराष्ट्रादीनां तु कलियुगोत्पन्नत्वेऽपि वासुदेवस्य भूमावस्थितिपर्यन्तं कलिघर्षाणां प्रादुर्भावाभावाच्च विरोधः । अतः कलौ तस्य सर्वथा निषेधात् तद्विषये विशेषो नाभिहिता । २. चेतज्जातमात्रे त्रि० श्वेतकण्ठकार्या ४. यशगण्डुल्यां ६. गोमूत्रिकायां ६. शिल्पिकायां ७. चक्रिकायाञ्च स्त्री राजनि०

चेतज्ञ पु० चेतमात्रत्वेन सर्वज्ञत्वेन वा जानाति ज्ञा-क । १. व्यात्मत्वेन देहाद्यभिमानिनि जीवे २. सर्वज्ञे परमेश्वरे । “इदं शरीरं कौन्तेय ! चेतमित्यभिधीयते । एतद्योवेति तं प्राहुः चेतज्ञ इति तद्विदः । चेतज्ञश्चापि मां विद्धि सर्वज्ञे तेषु भारत ! । चेतज्ञे त्वज्जयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ! तत् चेतं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत् । स च योयत्प्रभावश्च तत् समासेन मे शृणु । अग्निभिर्वक्त्रा गीतं कन्दोभिर्विविधैः पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः । महाभूतान्यहङ्कारोबुद्धिरव्यक्तमेव च । इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः । इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः । एतत् चेतं समासेन सविकारमुदाहृतम्” गीता । “अव्ययः पुरुषः साक्षी चेतज्ञोऽक्षर एव च” विष्णुसं० १३. अक्षिण च । “प्रकृत्यास्तु विकाराये चेतज्ञस्तैरधिष्ठितः” नचैनं ते प्रजानानि स तु जानाति तानि वै” भा० शा० २४. ३५ । “यस्यात्मनः कारयिता तं चेतज्ञं प्रचक्षते” इति मनुस्मृतौ ४. अन्नयामिणि “हृदि स्थितः कर्मासाक्षी चेतज्ञो यस्य तद्व्यति” भा० आ० १०. १६. श्लो० । ५. वटुकभैरवे “चेतज्ञः क्षत्रियोविराट्” वटुकस्तवः । ६. विदग्धे त्रि० भेदि० ७. कृष्णे त्रि० शब्दरत्ना० ८. चेतज्ञातरि त्रि० “तद्यथा हिरण्यनिधिं निहितमचेतज्ञ उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुः” आ० उ० । ततः ब्राह्मणा० भावे व्यञ्जं चेतज्ञं युवा० अण् । चेतज्ञं तद्भावे न० ।

चेतदूती स्त्री चेतो दूती । श्वेतकण्ठकारिकायास् राजनि० ।

चेतर्पात पु० इत० । त्रि० स्वामिनि “जीवं चेतर्पातं प्राहुः केचिद्ग्नमथापरे । स्वतन्त्र एव स कश्चित् चेतस्य पतिरिष्यते” तन्त्र० चेतर्पातेरपत्यादि पत्युत्तरपदत्वेऽपि अश्वपत्यादौ पाठात् अण् । चेतर्पात तदपत्यादिषु त्रि० । चेतर्पाटौ स्त्री कृते पर्यटीव । (तपापट्टा) इति ख्याते लुपभेदे वैद्यकम् ।

चेतपाल त्रि० चेतं पालयति पालि-अण् । १. चेतर्पकत्वे त्रि० । २. भैरवभेदे पु० । तद्भेदाः प्रयोगसारे उक्ता यथा “भेदा एकोनपञ्चाशत् चेतपालस्य कीर्तिताः । मातृकावीजभेदेन सम्भिन्ना नामभेदतः । अजरस्वापकुम्भश्च इन्द्रस्तुतस्ततः परः । ईडाचारश्चोक्त्यसंज्ञ जज्ञाद अघिस्तदनः । ऋसृक्ती लृप्तकेशश्च लृप्तकश्चैकदंष्ट्रकः । ऐरावतश्चौघवन्धुरौघेशस्तथैव च । अञ्जनश्चास्त्रवारश्च कवलः खरखानलः । गोमुखश्चैव घण्टादोडमनाश्चण्डवारणः । छटाटोपो जटालाख्यो भङ्गारश्च जडश्वरः । टङ्कपाणिस्तथाचान्यष्टानवन्धुश्च डामरः । ढक्कारवो खवर्णश्च तडिहेह स्थिरस्तथा । दन्तरोधनदशान्योनितक्तान्तः प्रचण्डकः । फट्कारोवीरसंघश्च भङ्गारश्चो मेघभासुरः । युगान्तो रौद्ररूपश्च लम्बोष्ठो वसुमांस्तथा । शूकनन्दः षडालाख्यः सुनामा हम्बु कस्तथा । एते भेदाः समाख्याता मातृकाक्षरयोनिकाः” । चेतपालकथनप्रयोजनं यथा “नामपदस्य वर्णानां यो वर्णो मातृकान्तरे । दृश्यते प्रथमं तत्र तत्रायं चेतपालकः । तत्र तत्र विशिष्टाभा भेदेरैतैर्व्यवस्थितः । ततो विशिष्टो यद्व्यः चेतपालस्तु सर्वतः । चेतपालमसंप्लव्य यः कर्म कुरुते कश्चित् । तस्य कर्मफलं हानिं चेतपालो न संशयः” । तन्त्रोक्ते २. पश्चिमद्वारपाले भैरवभेदे च “गणेशं वटुकं चैव चेतपालञ्च योगिनीः । पूर्वादिक्रमयोगेन द्वारपालान् प्रपूजयेत्” तन्त्र० । चेतपालके त्रि० **चेतफल न०** चेतस्य फलम् । १. मूल्यादिचेतजाते शस्यादौ । लीलावत्याद्युक्ते त्रिकोणादिचेतभवे २. हस्तादिरूपे (कालि) फले चेतशब्दे विवृतिः । [वचायां वैद्यकम् । **चेतमालिका स्त्री** चेतं मालयति मल-णिच्-एवुल् । **चेतर्पहा स्त्री** चेतो रोहति रूह-क । १. वालुक्यां कर्कटीभेदे राजनि० । २. चेतजातमात्रे त्रि० । [तत्त्वज्ञापके व्यवहारभेदे । **चेतव्यवहार पु०** लीलावतीप्रदर्शिते त्रिकोणादिचेतफलान्दिचेतसम्भव त्रि० चेतो सम्भवति सम्+भू-अच् । १. चेतजाते “चेतसम्भवफलं घनं भवेत्” लीला० । २. भूमिजातमात्रे त्रि० । ३. भिण्डाक्षुपे पु० राजनि० ।

क्षेत्रसम्भूत पु० क्षेत्रे संभूतः । १ कुन्दरे पु० शब्दचिं २ भूमि-
भवे ति० ।

क्षेत्रसाधस् ति० क्षेत्रं साधयति साधि-असुन् । क्षेत्रसाधके
“सपर्यन्तं पुरुप्रियं मित्वं न क्षेत्रसाधसा” ऋ० ८, २१, १४ ।

क्षेत्राजीव ति० क्षेत्रं तत्फलं शस्यं आजीवति आ-जीव-
अण् । कर्षके अमरः ।

क्षेत्राधिदेवता स्त्री इत० । सिद्धस्थानतीर्थाविष्ठादेवता-
भेदे । तन्नामोच्चारणञ्च ओशब्दोच्चारणपूर्वं कार्यं यथाह
सं० त० प्रयोगसारः “देवं गुरुं गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्रा-
धिदेवताम् । सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्वं समुदीरयेत्” ।

क्षेत्राधिप स्त्री इत० । १ मेधादिद्वादशराशिस्वामिषु कुजा-
दिषु क्षेत्रशब्दे विवृतिः । २ क्षेत्रस्वामिनि ति० । [शब्दभा० ।

क्षेत्रामलकी स्त्री क्षेत्रे जाता आमलकी । भूम्यालक्याम्
क्षेत्रिक ति० क्षेत्रमस्यस्य ठन् । क्षेत्रस्वामिनि । “कोषवाता-
हृतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति । क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजम्”
मनुः । इति क्षेत्रिन् अथत्वं क्षेत्रशब्दे उदा० । “याव-
च्छस्यं विनश्येत्तु क्षेत्री तस्य फलं लभेत्” याज्ञ० ।

क्षेत्रिय ति० परक्षेत्रे देहान्तरे चिकित्स्यः परक्षेत्रस्य क्षेत्रि-
यजादेशः । देहान्तरे चिकित्स्ये अप्रतीकार्थे १ रोगे “दण्डो-
ऽयं क्षेत्रियो येन मय्यपातीति साऽब्रवीत्” भट्टिः । क्षेत्र-
मस्यस्य वा० व । २ क्षेत्रस्वामिनि ति० । “क्षेत्रियस्यात्यये
दण्डो भागाद्दण्डशुभो भवेत् । ततोऽङ्गदण्डोऽष्टत्यागमज्ञानात्
क्षेत्रियस्य तु” मनुः । क्षेत्रियस्येत्यत्र क्षेत्रिकस्येति पाठान्-
तरम् । क्षेत्रे भवः बा० व । ४ क्षेत्रजाते तणादौ ति० क्षेत्रे
स्वपरक्षेत्रमात्रे प्रसितः बा० वः । ५ परदाररते पु० मेदि० ।

क्षेत्रेक्षु पु० क्षेत्रे इक्षुरिव । यावनाले (जुझारी) ख्याते राजनि-
क्षेप पु० क्षेप-वञ् । १ निन्दायां, २ वि० पे, ३ प्रेरणे, ४ लेपने
५ चेलायां हलङ्ङने हेम० । करणे वञ् । ६ गर्बे मेदि०
७ विलम्बे हेम० । कर्मणि वञ् । दण्डे तिका० । तत्र
निन्दायां “सत्यासयान्तस्तोत्रे न्यूनाङ्गेन्द्रियरो
गिणाम् । क्षेपं करोति चेद्दण्डः” याज्ञ० । “क्षेप-
संप्राप्तवांस्तत्र प्रकृत्या कोपनः प्रभुः” भा० शा० ४८ अ० ।
“क्षेपयुक्तैर्वचोभिः” भा० आ० ५५५ श्लो० । विक्षेपे
दृष्टिक्षेपः अपटीक्षेपः । विलम्बे “क्षतक्षणेप-
सुदैक्षताय नम्” माघः । कर्मणि वञ् । क्षिपसाये
कुट्टकशब्दे पु० २०७१ उदा० फलान्यधोवस्तदधो निवेश्यः
लीला० क्षेप+स्वार्थे कातत्वाथे “भाज्योद्धारः क्षेपक-
श्चापवत्” इत्यादि तत्र शब्दे लीलावतीवाक्यसुक्तम् ।

क्षेपक ति० क्षिप-ण्वल् । १ क्षेपकर्त्तरि यन्त्रकद्वयतांशस्य
तदुपन्यस्यो सन्निवेशके च । क्षेप+स्वार्थे क । क्षिपसाये
यथा लीलावत्यां “पादोनपद्याकृतल्यटङ्कैरित्यादि”
श्लोकद्वयम् ।

क्षेपण न० क्षिप-ल्युट् । १ अपवादे २ लङ्ङने ३ भारणे ४ क्षिमे
५ यापने च । “आयुषः क्षेपणार्थञ्च त दातव्यं स्त्रीधनं
विना” हरीतः “उपाकर्मणि चोत्सर्गे विराजं क्षेपणं
श्रुतम्” मनुः । करणे ल्युट् । ६ क्षेपसाधने मल्लव्यापार-
भेदे (फेलान) “क्षेपणैर्दृष्टिभिश्चैवावरोहोद्धूतनिःस्वनैः”
भा० वि० १३ अ० “क्षेपणं कथ्यते यत्तु स्थानात् प्रच्यावनं
हठात्” तद्याख्यायां नीलकण्ठकृतं मल्लशास्त्रम् ।

क्षेपणि(णी) स्त्री क्षिप वा० अणि वा ङीप् । १ नौकादण्डे
(दांड) अमरः । २ जालभेदे (क्षेपजाल) मेदिनिः ।

क्षेपणीय पु० क्षिप-अनीयर् । “क्षेपणीयोभिन्दिपालः खड्गो-
दीर्घमहाफलः” यादवोक्तञ्चक्षणे १ भिन्दिपालेऽस्ते,
२ क्षेत्र्यमात्रे पाषाणादिके ति० । “नाराचक्षेपणीयाभ्य-
निष्पेषपतितानलम्” रघुः । [श्रीमतायाम् ।

क्षेपिमन् पु० क्षिप्रस्य भावः पृथा० इमनिच् क्षेपादेशः ।
क्षेपिष्ठ ति० अतिशयेन क्षिप्रः इटन् क्षेपादेशः । अतिशय-
शीघ्रे “वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता” श्रुतिः । ईयसुन् ।
क्षेपीयस् तत्तार्थे ति० स्त्रियां ङीप् ।

क्षेम पु० क्षि-मन् । १ चोरनामगन्धर्व्ये । २ लब्धवस्तुनोरक्षणे
पु० न० अङ्गर्चादि० मेदिनिः । “उभेयादोश्चरञ्चैव योग-
क्षेमार्थसिद्धये” याज्ञ० लब्धस्य रक्षणं क्षेमः” आ० त०
रघु० “यन्ता च मे धर्ता च ये क्षेमस्य मे” यजु० १८, ७०,
क्षेमः विद्यमानधनादे रक्षणशक्तिः” वेददी० । शिवद-
मानसत्ताकस्य वस्तुनः स्वाधिकरणे विशिष्ट बुद्धि नियामक
सम्बन्ध विशेष व्यवस्थापने क्षेमिकशब्दे विवृतिः । ४ कुशले
न० पूतद्विति ति० अम० । “गृहाण राज्यं विपुलं क्षेमं
निश्चतकण्टकम्” भा० व० २५६७ श्लो० “क्षतःक्षेमः
पुनः पन्थाः” भा० व० ४४४ श्लो० “श्वश्रूश्चशुरभर्तृणां मम
क्षेमास्तु शर्वरी” २६८ अ० । ६ सुक्तौ न० हेम० “भविता सहदेवस्य”
इत्युपक्रमे “अथ मागधराजानो भाविनोये वदामि ते”
“ततः श्रुतञ्जयाद्दिप्र ! शुचिस्तस्य भविष्यति । क्षेमोऽथ
सुव्रतस्तस्माद्भर्मास्तत्र समन्ततः” भा० श० ८, २२, १० अ० उक्ते
सहदेववंश्ये ७ नृपभेदे पु० । “जन्मसम्पद्विपत्क्षेमं
प्रत्यरिः साधकोवधः । मित्वं परममित्वं च” ज्यो० उक्ते
स्वजन्मतारावधिके चतुर्थपयोदशद्वाविंशे दनक्षते च न० ।

क्षेमक पु० क्षेम-स्वार्थे क । १चोरनामगन्धर्व्ये जटा०
२राक्षसभेदे, “एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं नृप !
पुण्यां निवेशयामास क्षेमको नाम राक्षसः” हरि० २८७
३पाण्डुवंश्ये नृपभेदे । “दण्डपाणिर्निमित्तस्तस्य क्षेमको
भविता ततः” इत्युपक्रमे “क्षेमकं प्राप्य राजानं संस्यं
प्राप्स्यति वै कलौ” भा० ६, २२, २६ श्लो० ।

क्षेमकार ति० क्षेमं करोति क-अच् इत० । १मङ्गलकारके
“पन्थानं वः प्रवक्ष्यामि शिवं क्षेमकरं द्विजाः !”
भा० आश्व० १५ अ० ।

क्षेमकार ति० क्षेमं करोति क-अच् उप० स० । मङ्गलकारके
“पितुः प्रियङ्करो भर्ता क्षेमकारस्तपस्विनाम्” भट्टिः
क्षेमकृत् ति० क्षेमं करोति क-किप् इत० । १कृतमङ्गले
२उपात्तस्य रक्षके परमेश्वरे पु० । “अनियन्ता निवृत्तात्मा
संक्षेपेना क्षेमकृच्छिवः” विष्णु सं० ।

क्षेमङ्कर ति० क्षेमं करोति “क्षेमप्रियमद्रेऽण् च” पा०
चकारात् खच् सम् च । क्षेमकारके ।

क्षेमङ्करी स्त्री “क्षेमान् देवेषु सा देवी कृत्वा दैत्यपतेः क्षयम् ।
क्षेमङ्करी शिवेनोक्ता पूज्या लोके भविष्यति” देवीपु० ४०
अ० उक्ते १देवीभेदे, २शङ्खचिह्नप्राञ्च । “कुङ्कुमारणस-
र्वाङ्ग ! कुन्देन्दुधवलानने । मत्स्यसांसप्रिये ! देवि !
क्षेमङ्करी ! नमोऽस्तु ते” इति तत्प्रणाममन्त्रः

क्षेमदर्शिन् ति० क्षेमं पश्यति दृश्-णिनि । मङ्गलदर्शिनि
स्त्रियां ङीप् । कोसलाधिपराजभेदे । “कोसलानामाधिपत्यं
संप्राप्तं क्षेमदर्शिनम्” “स काकं पश्यरे बह्वा विषयं क्षे-
मदर्शिनः” भा० शा० ८२ अ० ।

क्षेमधन्वन् पु० रामवंश्ये राजभेदे । “रामस्य तनयोजज्ञे कुश
इत्यभिविभृतः” इत्युपक्रमे “नभस्य कुशङ्करीकस्तु क्षेमधन्वा
ततः स्मृतः” हरि० १५ प० । “स क्षेमधन्वानमयोधय-
द्वली” रघुः ।

क्षेमधूर्त्त पु० ब० व० वृह० सं० ब्रह्मविभागे “शूद्राणां क्षेम
धूर्त्ताश्च” इति उत्तरखाण्डके देशभेदे ।

क्षेमधूर्त्ति पु० कैकेयदेशाधिपे राजभेदे । “वृहत्क्षेत्रमथा-
यन्तं कैकेयं दृढविक्रमम् । क्षेमधूर्त्तिं महाराज !
विष्याधोरसि मार्गणैः” भा० द्रो० १० ७ अ० । “गणः
क्रोधवशो नाम यस्तु राजन् ! प्रकीर्तितः । ततः सञ्जिह्वरे
वीराः” इत्युपक्रमे “कारुक्षेमश्च राजानः क्षेमधूर्त्तिं
स्तथैव च” भा० आ० १७ अ० । [क्षेमाफलेति पाठे पृष्ठो० ।

क्षेमफला स्त्री० क्षेमं फलं यस्य । उदुम्बरवृक्षे शब्दच० ।

क्षेममूर्त्ति स्त्री इत्यौघनभ्रातृभेदे “उपश्रवाः उपसेनः क्षेम-
मूर्त्तिस्तथैव च” भा० आ० ६७ अ० ।

क्षेमवृद्धिन् ति० क्षेमस्य वृद्धिमन्त्रस्य इति । क्षेमवृद्धिर्नये
ततः बाह्वा० इज् । क्षेमवृद्धि तदपत्ये पु० स्त्री० ।

क्षेमा स्त्री १देवीमूर्त्तिभेदे “निस्त्रिंसे पूजयेत् क्षेमां सर्वकाम-
फलप्रदाम्” देवी० पु० ४७ अ० । २अप्सरोभेदे च “अश्विका
लक्षणा क्षेमा देवी रम्भा मनोरमा” भा० आ० १२३ अ० ।

क्षेमाधि पु० मिथिलाधिपे राजभेदे । “अरिष्टनेमित्तस्यापि
श्रुतायुक्तत् सुपार्श्वकः । ततस्त्रिभुवोयस्य क्षेमाधिर्नि-
थिलाधिपः” भाग० ६, १२, १४ ।

क्षेमासन न० “अथ क्षेमासनं वक्ष्ये यत् कृत्वा प्रेक्षयेद्दिवम् ।
दक्षहस्तो दक्षपादं केवलं स्थापयेत् सुधीः” इति रुद्रयाम-
लोक्ते आसनभेदे ।

क्षेम्य द्वि० क्षेमाय साधु यत् । कुशलयोग्ये “सायं मनुप्राञ्च
पशवस्य क्षेम्या भवन्ति” श्रुतिः ।

क्षेय ति० क्षेतुं योग्यः क्षि-यत् । क्षेतुं योग्ये ।

क्षेय सेवने भा० पर० सक० सेट् । क्षेयति अक्षेयीत् चिच्छेव ।

क्षेय्ये भा० पर० अक० अनिट् । क्षायति अक्षासीत् चक्षौ ।
क्षेयं जाता क्षामः ।

क्षैत ति० क्षितेरयम् अण् । १क्षितिसम्बन्धिनि २क्षीयता-
सम्बन्धिनि च “यश्चस्तरोयश्चक्षौ क्षैतो अक्षौ” ऋ० ६, ६७, १,

क्षैतयत् पु० क्षैताय क्षीयतायै यतते यत-अच् । क्षीयता-
यै यतमाने ऋषिभेदे नस्थापत्यादि तिका० फिज् । क्षैत-
यतायनि तदपत्यादौ

क्षैत न० क्षेताणां समूहः भिक्षा० अण् । १क्षेत्रसमूहे । स्वार्थे
अण् । २क्षेत्रे च “वैश्वानरं क्षैतजित्वाय देवाः” यजु०
३२, ६० । क्षैतमेव क्षैतं तस्य जित्यं जयस्तस्मै यजमा-
नस्य क्षैतामैत्रे वेददी०

क्षैमिक ति० क्षेमेण निर्दत्तं ठज् । १लब्धस्य रक्षणेप-
योगिनि २विद्यमानसत्ताकस्य वस्तुनः स्वाधिकरणे स्वति-
शिष्टबुद्धिनियामकसम्बन्धव्यवस्थापननिर्वाहो जन्यत्वे च ।
यथा दुःखात्यन्ताभावस्य मोक्षत्ववादिमते अत्यन्ताभाव-
स्याजन्यत्वेऽपि स्वप्रतियोगिदुःखानुत्पादनद्वारा स्वाधि-
करणे स्वविशिष्टबुद्धिनियामकदुःखाकालीनस्वरूप
सम्बन्धनिर्वाहकत्वं तच्च ज्ञानस्येति दुःखात्यन्ताभावस्य
क्षैमिकी तच्च ज्ञानसाध्यता । एवं कृतिसाध्यत्वस्य विध्य-
र्थत्वमते “एकादश्यासुपवसेत्” इत्यादौ अहोरात्र
भोजनाभावस्य क्षैमिकं कृतिसाध्यत्वम् । “भावोयथाऽ-

भावः कार्यवत् कारणं मतः” इत्युद्यनाकार्यैरभावमात्रस्य
दृष्टान्तविधया कार्यत्वोक्तिः चैमिकविधया । एतेन
प्रायश्चित्तविवेकटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारेणात्यन्ता-
भावस्य चैमिकजन्यत्वस्य निराकरणम् निरस्तम्
प्रतियोग्यकालीनस्वरूपसम्बन्धविशेषस्यैवात्यन्ताभावविशि-
ष्टबोधनियामकत्वेन तादृशसम्बन्धस्य तत्त्वज्ञानकत्या-
दिनिर्वाह्यत्वात् स्वाधिकरणे सति हि दुःखे भोजने
वा तादृशस्वरूपसम्बन्धाभावात् विशिष्टबुद्धेरनुदयात्
तस्य तत्त्वज्ञानादिप्रयोज्यत्वमेवमन्यतोऽहम्

चौरकृद् वि० चौरकृदस्येदम् शिवा० अण् । चौरकृद-
सम्बन्धनि ।

चौरेयं वि० चौरे संस्कृतम् ङङ् । चौरे संस्कृते परमाज्ञे न०
हेम० । श्यवाग्नां स्त्री ङीप् ।

चौड़ पु० खोड़-घञ् ण्यो० । आलाने गजवन्धन्याम् शब्दचि०
चौण वि० क्षि-वा० ङोनि । जयशीले । “महः क्षोणस्याश्विना
कषाय” ऋ० १, ११७, ८ क्षोणस्य जयणस्य निरु० ६, ६,

चौणि(शी) स्त्री क्षौ-वा० ङोनि वा ङीप् । ण्यधियां
निव० । “मत्स्यो युगान्तसमये मनुनोपलब्धः क्षौणीमयो
निखिलजीविकायकैतः” भाग० २, ७, १२ । २ एकसंख्यायाञ्च
चौद पु० जुद-घञ् । चूर्णने पेषणे अमरः कर्म्मणि
वञ् । २ रजसि च हेम० । “आनेभिर्मग्नैः शितिकण्डपञ्च
चोदद्युतश्चुभिरैरथौवैः” माघः “घटः खण्डनखण्ड
खाद्यसहजचोदक्षमे” नैष० ।

चौदक्षम वि० चौदं क्षमते क्षम-अच् । विचारसङ्घे “घटः
खण्डनखाद्यसहजचोदक्षमे” नैष० ।

चौदस् न० जुद-असुन् । जले निव० ।
चौदित न० जुद-णिच्-क्त । चूर्णिते पेषिते शब्दचि० ।
चौदिमन् पु० जुद्रस्य भावः इमनिच् चौदादेशः । जुद्रतायाम् ।
चौदिष्ठ वि० अतिशयेन जुद्रः इष्टन् चौदादेशः । अतिजुद्रे ।
चौदीयस् त्रि० अतिशयेन जुद्र इयसुन् चौदादेशः । जुद्रतरे
“वृहत्सहायः कार्यान् चौदीयानपि गच्छति” माघः

स्त्रियां ङीप् । [प्रजाश्च भवन्ति” शत० ब्रा० १, ५, २, ७ ।

चौधुक वि० जुध-वा० ङकञ् । जुधायुक्ते । “चौधुका हास्य
चोभ पु० जुभ-घञ् । १ सञ्चलने “स नूपरचोभपदाभिरासीत्”
“रथचोभपरिव्रान्तः” रघुः । २ विकारे च “चोभमाशु
हृदयं न यदूनाम्” माघः । “अथेन्द्रियचोभमयुग्मनेतुः”
कुमा० ।

चौभक पु० “दुर्जराख्यस्य पूर्वस्यां पुरं नाम वरासनम् । तद्वचिणे

महाशैलः चोभको नाम नामतः” कालिकापु० ७ अ०
उक्ते कामाख्यतीर्थस्थनगरभेदे । जुभ-एवञ् । २ चोभ-
कारके ति० ।

चौभण वि० जुभ-णिच्-ल्यु । १ चोभजनके । २ कामवाणविशेषे
पु० पञ्चवाणशब्दे विवृतिः शिशवे पु० । “नमो बुद्धाय
लुब्धाय जुब्धाय चोभणाय च” भा० शा० २८ ६ अ०
शिवसहस्रनाम । ४ विष्णौ । “उद्भवः चोभणो देवः श्रुत-
गर्भोरमेश्वरः” विष्णुसं० तस्य च सृष्टिकावे प्रकथादि-
चोभकत्वात्तथात्वम् यथाह विष्णुपु० “प्रकृतिं पुरुषं
चैव प्रविश्यात्मेच्छया प्रभुः । चोभयामास भगवान् सर्ग-
कालेऽव्ययाव्ययौ” । भावे ल्युट् । ५ चोभणे न० ।

चौम न० जु-मन् । १ मण्डपोपरिशालायास्(चिलेवर)शब्दचि० ।
२ अष्टे भरतः ३ गणहाराके पु० जटाधरः संज्ञायां कन् ।
तत्कार्ये ४ चोरनामगन्धर्व्ये पु० शब्दचि० ।

चौ(ग)णी स्त्री जु-या० नि ङङिश्च वा ङीप् । १ धरण्याम्
अमरः । अन्या व्युत्पत्तिः ब्रह्मवै० पु० २० ७ अ० उक्ता यथा
“इच्छा च यागधाराञ्च चौणी चौणा लये च या ।
महालये जयं यान्ति क्षितिस्तन प्रकीर्तिता” तेन
चौणाशब्दात् ण्यो० साधु । २ एकसंख्यायाञ्च ।

चौणीप्राचीर पु० चौणी प्राचीर इव यस्य । ससङ्गे जटा० ।
चौणीभुज् पु० चौणी भुनक्ति अर्वाति भुज-क्लिप् । क्षिति
पालके राजनि

चौद्र न० जुद्राभिः सरषाभिर्निर्द्वैतम् अण् । “मल्लिकाः कपिलाः
सूक्ष्माः जुद्राख्यास्तत्कतं मधु । सुनिभिः चौद्रमित्युक्तं
तद्वर्णात् कपिलं भवेत्” इति भावप्र० उक्ते १ मधुनि
अमरः । “सचौद्रपटलैरिव” रघुः । “गुणैर्मल्लिकवत्
चौद्रं विशेषानुमेहनं परम्” भावप्र० । २ जले मेदि० ।
३ चम्पकवृक्षे पु० शब्दचि० । ४ क्षितिकण्ठे पांशौ न०
शब्दचि० ५ मागध्यां जाते जातिसङ्करभेदे पु० स्त्री०
“चतुरो मागधी सूते क्रूरान् मायोपजीविनः । मांसं
खादुकरं चौद्रं सौगन्ध्यामिति विवृतम्” भा० अनु०
४८ अ० । जुद्रस्य भावः अण् । ६ जुद्रतायां न० ।

चौद्रक्य न० जुद्रकः आयुधजीविसंघः स्वार्थे ङण्ट् । आ-
युधजीविसंघे टित्वसामर्थ्यात् स्त्रियां ङीप् चौद्र
कील्यप्यत्र स्त्री सि० कौ० ।

चौद्रज न० चौद्रात् जायते जन-ङ् । (भोम) ख्याते १ सिक्-
यके राजनि० । २ मधुजातभावे वि० ।

चौद्रधातु पु० कर्म० । साक्षिके उपधातुभेदे वैद्यकम् ।

चौरप्रिय पु० चौरमिव प्रियः स्वादुत्वात् । १ जलमधूकद्रुमे
६व० । २ मधुप्रिये वि० ।

चौरमेह पु० चौरमिव मेहः । मधुमेहे इत्तु मेहशब्दे ६१० पु०
सुश्रुतवाक्ये तत्त्वज्ञानं दृश्यम् “कषायं मधुरं कृत्वा
चौरमेहं वदेत्तुभुधः” भावप्र० ।

चौरिद्रेय न० चौरि भवः ठञ् । (मोम) सिक्थके राजनि० ।

चौरि न० चुर-मन् प्रज्ञा० स्वार्थे अण् । १ दुकूचे पट्टवस्त्रे ।

“अथः पञ्चनिषसायाः चौरिमान्नरितमेखले” रघुः

“चौरिमाकुलतया विचकर्ष” भावः “वसोरिद्वानुपूर्व्येण

शान्तिचौरिमाविकानि च” मनुः । चुरमाया अतस्या विकारः

अण् । २ शशभेदजातयस्त्रे स्त्रियां डीप् चौरिमी कन्या ।

चौरिमेण दुकूचेन परितो रथः अण् । ३ दुकूलपरितो रथे

पु० । ३ हर्म्यभेदे पु० न० कोटिल्यः । अट्टे अमरः । अट्टश्च

प्राकारात्स्थितवल्गुहृदि किं केचित् । मण्डपोपरि-

निर्मितं गृहम् (चिखेर) इत्यन्ये । [शब्दचि० ।

चौरिक पु० चौरमिव कायति कै-क । चोरनामगन्धर्व्ये ।

चौरिमी स्त्री चुरैव स्वार्थे प्रज्ञा० अण् डीप् । १ अतस्मां

(मसिना) ख्याते वृक्षे । चुरमाया विकारः कन्या अण्

डीप् । २ चुरमाजातशण्डतकन्यायां स्त्री ।

चौरि न० चुरेण निर्दत्तम् अण् । १ चुरकर्षाणि केशकर्त्तने ।

तत्र विहितनक्षत्रादि चुरकर्षशब्दे २३८६ पु० उक्त-

प्रायं विशेषोऽतु कश्चिदभिधीयते

“व्रतानासुपवासानां आह्वादीनाञ्च संयमे । न करोति

चौरिकर्म अशुचिः सर्वकर्मसु । स च तिष्ठति कुण्डेषु न-

खादीनाञ्च सुन्दरि ! । तदेव दिनमानावदं तद्भोजी दण्ड-

ताडितः” ब्रह्म वै पु० २७ अ० । “चन्द्रशुद्धिर्यदा नास्ति

तारायाञ्च विशेषतः । अचौरिभेऽपि कर्त्तव्यं चन्द्रचन्द्र

जयोर्द्दिने” ज्यो० त० । “मानं चौरि हन्ति गुरुः शुक्रं शुक्रो-

धनं रविः । आयुरङ्गारको हन्ति सर्वं हन्ति शनैश्चरः”

श्रीपतिरत्नमाला । “आज्ञया नरपतेर्द्विजन्मनां दारकर्म मृत

रुतकेषु च । बन्धमोक्षमक्षीणेष्वपि चौरमिष्टमखिलेषु

चोडुषु” भोजदे० । “स्वकार्ये पितृश्राद्धे रवेरंशपरिच्छये ।

चुरिकर्म न कुर्वीत जन्मसासे च जन्मभे” वृद्धागार्यः ।

“केशवमात्तपुरं पाटलिपुत्रं पुरीमहिच्छताम् ।

दितिम दतितञ्च स्मरतां चौरविधौ भवति कल्याणम्”

ज्यो० त० । अत्र क्रमो वराहपु० “शशशुक्रम कारयित्वा

नखच्छेदमनन्तरम्” ज्योति० त० । “केशशशशुलोम-

नखानि वापयति शिखावर्जम्” शु० त० गोभिलः ।

“रोहिण्याञ्च विशाखायां मैत्रे चैवोत्तराश्व च ।

मघायां कत्तिकायाञ्च द्विजैः चौरं विवर्जितम् । कत्वा

तु मैथुनं चौरं यो देवास्तर्पयेत् पितृन् । रुधिरं

तद्भवेत्तोयं दाता च नरकं व्रजेत्” ब्रह्म वै पु०

नापितगृहे चौरनिषधो यथा “स्वयं माल्यं स्वयं

पुष्पं स्वयं घटञ्च चन्दनम् । नापितस्य गृहे चौरं

शक्रादपि हरेत् अथिम्” कर्म्मलोचनः ।

चौरपव्य न० चुरं पविरिव स्वार्थे घञ् । अति-

तीक्ष्णे “कचिद्वंसं चित्तकथं चौरपव्यं स्वयं भ्रमिम्”

भाग० ६, ५, ८ ।

चौरिक पु० चौरं शिख्यत्वेनाख्यस्य ठञ् । नापिते शब्दमा-

च्छा तेजने अदा० पर० सक० सेट् । क्षीति अक्षणावीत् ।

चुक्ष्णाव । क्ष्णविता क्ष्णुतः । “वाचं क्ष्णुवानोदभयन्

सपत्नान्” अथ० ५, २०, १ । “उभयतो ह्रीदं वाचः क्ष्णुतम्”

शत० ब्रा० ६, २, १, २४ ।

क्ष्णुत वि० क्ष्णु-क्त । तीक्ष्णोक्ते अमरः ।

क्ष्णात्र न० क्ष्णु-करणे लल् । अक्षतेजने शान्ताख्ये यन्त्रभेदे ।

“क्ष्णात्रेणैव स्वधितिर्मासशीतम्” ऋ० २, २७, ७ ।

क्ष्मा स्त्री क्षमते भारं क्षम-अच् उपधालोपश्च । १ धरायाम् ।

अमरः “क्ष्मां लम्बयित्वा क्षमयोपपन्नम्” रघुः । “नचोदक

प्रवेशेन न च क्ष्माशयनादपि” भा० व० १८६ अ० ।

“क्ष्माया चरति परि सा वृणक्तु नः” निरु० धृता ऋक्

२ एकसंख्यायाञ्च ।

क्ष्माज पु० क्ष्माया जायते जन-ङ । १ मङ्गलग्रहे २ नरकासुरे च

क्ष्मापति पु० ६त० । भूमे क्ष्मानायादयोऽयत्न ।

क्ष्माभुज पु० क्ष्मां भुनक्ति अयति भुज-क्लिप् । भूमिपाले

क्ष्माभृत् पु० क्ष्मां विभर्त्ति पालयति धारयति वा मृ-क्लिप्

तृक् च । १ राजनि २ पर्वते च तस्य भूमिधरत्वात्तथात्वम् ।

क्ष्माय विधूनने कम्पने भ्वा० आत्म० अक० सेट् । क्ष्मायते ।

अक्ष्मायिष्ट चक्ष्माये ईदित् क्ष्मातः । “अक्ष्मायन्त मही”

गृध्राः । “चक्ष्माये च मही रामः” भट्टिः । णिचि पुक्

यलोपश्च । क्ष्मापयति ।

क्ष्मील निमेषे भ्वा० पर० अक० सेट् । क्ष्मीलति अक्ष्मीवीत्

चिच्छील । निमेषः पञ्चभिश्चक्षुषोरुपगतिः ।

क्ष्विड स्त्री हे भ्वा० आत्म० अक० मोक्षे सक० सेट् । क्ष्वेडते

क्ष्वेडित् अक्ष्विडत् । चिच्छिडे जीदित् । क्ष्वेडितम् ।

आदित् क्ष्वेडम् क्ष्वेडितं तेन “नास्कोटपेक्षचाक्ष्वेडित्”

मनुः । परस्मैपदमात्रम् एवं “क्ष्वेडलोधावसानम्”

प्रणेदुस्ते महाजवाः” रामा० कि० ४५ अ० । “द्वेडन्ति
घुघुरायन्ते ज्वलन्तीव च ये ब्रणाः” सुश्रुतः । अव्यक्त
दन्तशब्दकरणे अक० “द्वेडितोत्क्रुष्टसङ्कुलः” भा०
आश्व० ५६ अ० ।

द्विद मोचने सक० स्नेहे अक० स्वा० आ० सेट् । द्वेदते
लदित् अल्लिदत् जोदित् द्विष्यः आदित् द्विसां
ल्लदितं तेन ।

द्विद कूजने दिवा० पर० अक० सेट् । द्विद्यति । इरित्
अल्लेदीत् अल्लिदत् । आदित् द्विष्यं ल्लेदितं तेन ।

द्वेड पु० द्विड-भावादौ घञ्, पचाद्यच् वा । १ अव्यक्तदन्त-
शब्दभेदे २ स्नेहे ३ मोचने ४ त्यागे । ५ कर्णभयभेदे कर्णगत-
रोगशब्दे १७०८ पृ० विवृतिः । ६ विषे पु० अम० ७ पीत-
बोधादृच्छे रत्नमा० दलोहितार्कपर्यफले न० सेदि० ८ वंश-
शलाकायां १० सिंहनादे ११ कोषातकीदृच्छे स्त्री राजनि०
द्वेडित न० द्विड भावे-क्त । सिंहनादे अमरः ।

द्वे ल संचालने, गतौ सक० क्रीडायाम् अक० स्वा० पर० सेट् ।
द्वेलति अल्लेलीत् ल्लेदित् खिचि चडि न ह्रस्वः ।
अचल्लेलत् । “ये तु विष्टभ्य गात्राणि ल्लेलन्ति च हसन्ति
च” (ये हरिययपाः) रामा० ६, २ अ० “दध्नुः शङ्खांश्च
संहृष्टाः ल्लेलन्त्यपि यथापुरम्” ६, २६ अ० । “ते तदा
स्फोटयामासुः ल्लेलन्त्य समन्ततः” ३७ अ० ।

द्वे ला स्त्री ल्लेल-अ । क्रीडायाम् । स्वार्थे क ल्लेलि-
काश्च । “ल्लेलिकया मृगा समाधिना आसीलित-
दृशं प्रेमसंरम्भेण चकितचकित आगत्य पृ० दपक्ष-
विघाणायमेण लुठति” भाग० ५ स्क० ८ अ० । गौरा० डीप्
ल्लेलीत्ययत् । “वाङ्मप्रसार परिरम्भ करालकोरुनीविस्त-
नालभननर्म्म नस्त्रायपातैः । ल्लेल्यावलोकहसितैर्द्रज-
सुन्दरीणामुत्तमयन् रतिपतिं रमयाञ्चकार” भाग०
१० स्क० २६ अ० ।

इति श्री तारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यविरचिते वाचस्पत्ये ककारादिशब्दार्थसङ्क्षेपनम् ।

४५

शकारः “जिह्वामूलं तु कः प्रोक्तः” शिचोक्तेः कण्ठमूलो-
च्चार्यः जिह्वामूलपदस्य कण्ठमूलपरत्वात् । अस्थोच्चारणे
आभ्यन्तरप्रयत्नः स्पृष्टता (जिह्वामूलस्पर्शः) बाह्यप्रयत्नाच्च
“खयां यमः खयः + कं पो विसर्गः शर एव च । एते स्वासानु-
प्रदाना अवभाषाश्च विद्वद्वते । कण्ठम्” इति शिचोक्तेः स्वासि-
चोषविचाराः “अयुग्मावर्गयमगायणश्चाल्पासवः स्मृताः”
इति शिचोक्तेः वर्गमध्ये युग्मवर्णत्वात् महाप्राणश्च ।
स्वादिशब्दे परे पूर्वस्य विसर्गस्य स्थाने जिह्वामूलीयः यथा
मये + खनिः समासे तु वा सत्वञ्च । भा + खरः भास्रखरः
भाः खर इति । वस्त्राभिधाने अस्मिन् वाचकाः शब्दाद-
र्शिताः यथा “खः प्रचण्डः कामरूपी शुद्धिर्वह्निः सर-
स्वती । आकाशइन्द्रियं दुर्गा चण्डी सन्तापिनी गुरुः ।
शिखण्डी दन्तोजातीशः कक्षोर्णगरूढोगदी । मूत्र्यं
कपाली कल्याणी सूर्यकर्णोऽजराभरः । शुभान्वय
चण्डलिङ्गे जनो भङ्गारखड्गकौ” । अस्मिन् साहका-
रार्णान्तत्वेन ध्येयरूपं वर्षाधारतन्त्रे उक्तं यथा
“बन्धूकपुष्पसङ्काशां रत्नालङ्कारभूषिताम् । वराभयकरीं
नित्यानीषद्वास्तुखीं पराम् । एवं ध्यात्वा खखरूपां
ब्रह्मन्” दशधा जपेत्” । साहकान्यासे चास्मिन् बाह्यौ
न्यस्यता । श्लोकरचनायां तस्याद्वर्णनयोपन्यासे यन्त्र-
कर्तुः लक्ष्योक्तिरता “कः खोगोषश्च लक्ष्यो” वितरति
त्रियशोऽक्षं चः सुखं हः । उत्तरं टीकादृतधृवाक्यात् ।

ख पु० खर्ख-खन-वा० ड । १३थ्यं हेमच० । २इन्द्रिये
शपुरे षष्ठत्वे पृथुल्ये द्विविन्दौ व्याकाशे दसवदेने हस्तगो
१०कर्मणि च न० भेदि० । ११लग्नात् दशमे स्थाने
ज्यो०त० । “आरे खस्थे चतुष्पाङ्गप्रोभयस्” नीलक० ।
“तनुनिधनखभेशाः केन्द्रकोणे त्रिलामे” जातकप० ।
१२मुखे हेमच० । १३अश्वके (आव) उपधातुभेदे
राजनि० । “तत्रेन्द्रिये ‘जड्व’ नाभेर्यानि खानि
तानि मेध्यानि सर्वशः” मनुः । व्याकाशे “नश्यतीष्यथा
विद्वः खे विद्वन्मुविध्यतः” मनुः खं “वायुर्वर्त्मनोजलं
क्षिति रिति त्रैलोक्यसुक्तीर्णति” प्रबो० । “एतस्माज्जायते—
खं वायुर्ज्योतिरपस्पश्च” श्रुतिः । “यावत् गिरः खे
महतां चरन्ति” कुशा० १४परमानन्दस्वरूपे ब्रह्माकाशे ।
“कं ब्रह्म खं ब्रह्मः” यदेव कं तदेव खम् इति च छा०उ० ।

खकच्चा खी सुथं राप्तिप्रचारार्थिके नेष्टनाकारे

ब्रह्माण्डसुषिरे गगनपरिधौ । सि० शि० तत्परिसाख-
सक्तं यथा “कोटिद्वैर्नखनन्दपटकनखभूभृष्टजङ्घेन्दुभि
१८७१२०६६२०००००००० ज्योतिःशास्त्रविदो वदन्ति
नभसः कक्षाभिमां योजनैः । तद् ब्रह्माण्डकटा-
हस्पण्टतटे केचिच्चतुर्वेदनम् केचित् प्रोचुरदृश्य-
दृशप्रकगिरिं पौराणिकाः स्वरयः । करतलकहिता-
मलकवदमलं सकलं विदन्ति ये गोलम् । दिनकरकर-
निकरनिहतमतसो नभसः स परिधिरुदितस्तैः” सू० ।
“अभिर्योजनैस्तुल्यां गणकाः खकक्षामाकाशपरिधिं वदन्ति ।
तत्र कथमनन्त्याकाशस्य यत्ता वक्तुं शक्यत इत्याशङ्क्याऽ-
हर्षतिदातियुजो नभसः परिधेरिदं वदन्ति । अत एव
पौराणिका गणकास्ते ब्रह्माण्डपरिधिं वदन्ति । केचि-
द्धीकालोकं वदन्ति । यतस्तदन्तर्वर्त्तिन एवाकारश्चयः ।
एवमन्ये वदन्तीति नास्माकं मतमित्यर्थः प्रसाधशून्य-
त्वात् । करतलकहितसकलब्रह्माण्डगोला एवं वक्तुं
शक्नुवन्ति । इदानीं स्वमतमाहु” प्रमि० “ब्रह्माण्डमेवं-
न्मितमस्तु नो वा कल्पे ग्रहः क्रामति योजनानि ।
यावन्ति पूर्वैरिह तत्प्रमाणं प्रोक्तं खकक्षाख्यमिदं मतं
नः” सू० । इदानीं ग्रहणका आह । “ग्रहस्य चक्र-
विच्छ्रिता खकक्षा भवेत् खकक्षा निजकक्षायाम् । ग्रहः
खकक्षामितयोजनानि भ्रमत्यजज्ञं परिवर्त्तमानः” सू० ।
“सा खकक्षा यस्य ग्रहस्य भगणैर्विद्यते तस्य तस्य ग्रहस्य
कक्षामितिर्लभ्यते । अलोपपत्तिरूपं लोकस्थोत्तरार्ध-
मिति । यतः खकक्षायां ग्रहो भ्रमत्यजज्ञं परिवर्त्तमानः
खकक्षामितानि योजनानि पूरयति । अतो ग्रहभगणैः
भक्तायाः खकक्षाया यज्ञभ्यते सा ग्रहकक्षामितिरित्यु-
पपन्नम् ।

खकामिनी स्त्री खं सुखमाकाशं वा कामयते कम-स्वार्थं
 णिङ्-णिनि ङीप् । १ चर्चिकायां २ च्छिन्नदयितायां च
 त्रिकां । [महादेवे त्रिकां । खकेशादयोऽप्यत्र ।
 खकुन्तल पु० खमाकाशः कुन्तलस्थनीयमिव यस्य । व्योमकेशे
 खक्व हासे भ्वा० पर० अक० सेट् । खक्खति अखक्खीत् ।
 चखक्ख । प्रनिखक्खति ।

खकलट पु० खक्ख-चटन् । कठिन्यां (खडि) रायसु० ।

खखोल्ला ए० काशीस्थे आद्यत्यभेदे तत्कथा काशी० पृ०
 ज० यथा “खखोल्लकोनाम भगवानादित्यः परिकी-
 र्त्तितः । त्रिपिष्टपोक्तरे भागे सर्वव्यापिप्रविघातकः । यथा
 खखोल्लक इत्याख्या तस्यादित्यस्य तच्छब्दः” इत्येकमे

“खखोल्ला निपतेदेघा भृशं गद्गद्भाषिणी। सुखीं गत-
वती पक्षपुटो धृत्वा विलोरगो। सख्युक्ता निपतेदेघा
वक्तव्येऽप्यतिसंभ्रमात्। खखोल्लोकीत यदुक्ता गीः कद्रवा
सम्भ्रान्तचेतसा। तदा खखोल्लकनामार्कस्तुतो विनतया
बद्ध” “तपस्यन्तीमया लोक्य कदाचिद्दिनतां प्रभुः। शिव-
स्यैव परोमूर्तिः खखल्लको नाम भास्करः। दत्त्वा वरं
रूपापन्नं शिवज्ञानसर्वास्त्वत्तम्। क शीवासिजनानेकरूप
पापक्षयङ्करः। विनतादिय इत्याख्यः खखोल्लस्तत्त्व
संस्थितः। इत्थं खखोल्लक आदित्यः काशीविघ्नतश्चो-
हरः। तस्य दर्शनमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते। काश्यां
पैलङ्गिले तीर्थे खखोल्लकस्य विलोकनात्। नरश्चिन्तित-
माप्नोति नीरोगो जायते क्षणात्। नरःश्रुत्वैतदाख्यानं
खखोल्लकादित्यसम्भवम्। गरुडेशेन सहितं सर्वपापैः
प्रमुच्यते” तत्रैवाध्यायशेषे

खग ५० मेदि० खे अकाशे गच्छति गम-ड ७त०। १सूत्र्ये
२सूत्र्यादिपद्ये ३देवे ४शरे ५पक्षिणि पु० स्त्री० मेदि०।
स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। इवायौ शब्दच० “तस्मांसीव
यथा सूत्र्यो वृक्षानग्निर्धनान् खगः” भा०व०२६०अ०।
७श्लभभेदे भरतः। दन्धाकाशगामिनि लि०।
“सुरासुरैरबध्य” हि पुरमेतत् खगं महत्” भा०
आ०१३३अ०। तत्र विहगे “खगचञ्चु पुटद्रोणीप्ररणे तव
केः अमः” चातका०। “अधुनीत खगः स नैकधा”
“धृतराजसमुद्रतं खगः नैष०। यहे “आपोक्तिमे
यदि खगाः स क्रिणेन्दुवारः” लीलक०।

खगङ्गा स्त्री इत०। आकाशगङ्गायां मन्दाकिन्यां त्रिका०।
खगण पु० कुम्भवंशे नृपभेदे। “कुशस्य चातिथस्तस्मात्”
इयुपक्रमे “ततो वनस्थस्तस्माद्भुजनाभोऽकसम्भवः।
खगणस्तत्सुतस्तस्मात् विष्टितश्चाभवत् सुतः” भाग०
८.११.३, श्लोकः।

खगगति स्त्री इत०। पक्षिणां गमने तद्भेदाच्च भा०क०
४१अ० दर्शिताः यथा
‘शतनेकञ्च पातानां पतितास्त्रि न संशयः। शतयोजन-
सेकैकं विचित्रं विविधं तथा ॥ उड्डीनमवडीनञ्च
प्रडीनं डीनसेव च। निडीनमथ सण्डीनं तिर्यग्डीन
गतानि च। विडीनं परिडीनञ्च पराडीनं सुडीन-
कम्। अभिडीनं महाडीनं निडीनमतिडीनकम् ॥
अवडीनं प्रडीनञ्च संडीनं डीनडीनकम्। संडीनो-
ड्डीनडीनञ्च पुनर्डीनविडीनकम् ॥ सम्पातं ससु-

ड्डीनञ्च ततेव्यद्वृत्तिरिक्तकम्। गतागतं प्रतिगतं
बद्धधा निकुलीनकाः” ॥ विष्टतमेतत् नीलकण्ठेन यथा
“पातानां शतसेकं गणयति उड्डीनमित्यादिना
“उड्डीनं१सूत्र्यगमनमवडीनं२मधोगतिः। प्रडीनं३ सर्वतो
यानं डीनं४ गमनमात्रकम्। निडीनं५ शनकैर्यानिं संडी-
नं६ ललितं गतम्। तिर्यग्डीनं गतं प्राङ्छस्तिरःप्रचरन्
बुधाः। तान्याशामेदभिन्नानि चत्वारि प्रतिजानते। तानि
(तिर्यग्डीनानि४)१०। विडम्बितं विडीनं११ स्यात्परिडी-
नन्तु१२ सर्वतः। पश्चाङ्गतः पराडीनं१३ स्वर्गगन्तु डुडीन-
कम्१४। आभिमुख्येन गमनमभिडीनं१५ प्रचक्षते।
यानं महाडीनं१६साङ्गः पवित्रामूर्जितां गतिम्।
निडीनं१७ निश्चलं यानं प्रचण्डमतिडीनकम्१८”
(विडम्बितं सङ्गवदुड्डीनोड्डीनगमनम्)। अवरोहो-
वडीनं१९ स्यात् प्रडीनं२० चलिमुच्यते। गत्या ललितया
पूर्वमुपक्रम्य समन्ततः। परिक्रम्य प्रपतनं संडीनं२१
डीनडीनकम्२२। (समन्ततः प्रपतनं, संडीनं परिक्रम्य
प्रपतनं डीनडीनकमत्यन्तयः) संडीनोड्डीनडीनं
स्वात्तदेवोर्ध्वप्रकल्पनात्२३। गतौ गत्यन्तरेङ्गेदो भवेड्-
डीनविडीनकम्२४॥ क्षणात् संग्रह्य निष्क्रम्य पक्षसंपात-
२५मुच्यते। ऊर्ध्वानुगतिसंभेदः ससुड्डीनं२५ प्रचक्षते।
संक्षल्प्य पक्षगमनमुच्यते व्यतिरिक्तकम्२६। षड्विंशति-
रमी भेदाः पातानामिह दर्शिताः। महाडीनं विहा-
यैषां पातानां त्रिविधा गतिः७५। गतन्त्रय यथोद्दिष्ट-
मागतं पुनरागमः। प्रत्यावृत्तिः प्रतिगतिरति
षट्सप्ततिः७६ सूत्राः। (गतागतप्रतिगतिभेदाङ्कितत्वे-
विध्यम्)। तेषां निपाताः कथ्यन्ते प्रत्येकं पञ्चविं-
शतिः१०१। (निकुलीनकाः निपाताः)। २पहार्था
गती च।

तत्र अहभेदे गतिभेदाः सू० सि० सकारणम् उक्तायथा
“अहश्चरुपाः कालस्य मूर्तयो भगवन्निष्ठाः। शीघ्र-
मन्दोच्चपाताख्या अहार्णां गतिहेतवः” ॥ तद्वानर-
श्चिभिर्विज्ञासोः सव्येतरपाणिभिः। प्राक् पश्चादपक्ष्यन्ते
यथासङ्गं स्तदिङ्मुखम् ॥ प्रवहाख्यो मरुत् तांस्तु
खोच्चभिस्तुङ्गभीरयेत्। पृथ्वीपरापक्ष्यन्ते गतिं यान्ति
पृथग्विधाः ॥ अहार्त् प्राग्भगवार्द्धस्थः प्राङ्मुखं
कर्षति अहम्। उच्चसज्जोऽपराङ्मुखस्तद्वत् पश्चान्मुखं
अहम् ॥ खोच्चापक्ष्वा भगवैः प्राङ्मुखं यान्ति यदु-
अहाः। तत् तेषु धनमित्युक्तमर्थं पश्चान्मुखेषु तु ॥

दक्षिणोत्तरतोऽप्येवं पातो राहुः स्वरं हसा । विधि-
पत्येष विक्षेपं चन्द्रादीनामपक्रमात् ॥ उत्तराभिमुखं
पातो विक्षिपत्यपरार्द्धगः । अहः प्राग्भगणार्धस्थो
यास्यायामपकर्षति । बुधभार्गवयोः शीघ्रात् तद्वत्
पातो यदा स्थितः । तच्छीघ्राकर्षणात् तौ तु विक्षिप्येते
यथोक्तयत् ॥ मङ्गत्वात्तद्वत्तत्कार्कः स्वल्पमेवाप-
कृत्यते । मङ्गलालयतया चन्द्रस्ततो बह्वपकृत्यते ॥
भौमादयोऽल्पमूर्तिं त्वाक्कीचमन्दोद्भसज्जकैः । देवतैर-
पकृत्यन्ते सुदूरमतिवेगिताः ॥ अतो धनर्षं सुमहत्
तेषां गतिवशाद्भवेत् । आकाशमाणास्तैरेवं व्यस्नि यान्त्य-
निलाहताः ॥ वक्रानुवक्रा कुटिला मन्दा मन्दतरा
समा । तथा शीघ्रतरा शीघ्रा अहाणामष्टधा गतिः ॥
तत्वातिशीघ्रा शीघ्राश्चरा मन्दा मन्दतरा समा ।
अह्वीति पञ्चधा ज्ञेया या वक्रा सानुवक्रगा”सू० सि० ॥
वक्रानुवक्रेत्यादिकं रङ्गनायेन विवृतं यथा ।

“भौमादिपञ्चाणां विरविचन्द्राणामष्टप्रकारा गतिः ।
फलिता । तत्र वक्रेत्यादिस्मेत्यन्तं षट्प्रकारा गतिः
शीघ्रतरा शीघ्रेति गतिद्वयम् । तथा सप्तद्वये । आसां
स्वरूपज्ञानमये स्फुटम् । अथैनामष्टधा गतिं भेद-
द्वयेन क्रोडयति । तत्वाष्टविधगतिष्वतिशीघ्रेत्यादिस्मे-
त्यन्ता इत्येवं पञ्चधा गतिः । अह्वी मार्गी गतिर्ज्ञेया
या गतिः सानुवक्रगानुवक्रगमनेन सह वर्त्तमाना पूर्व-
श्लोकेऽनुवक्रगतेर्वक्रकुटिलमध्याभिधानादुभयथासंज्ञत्वाच्च व-
क्रानुवक्रा कुटिलेति गतिर्वक्रा ज्ञेया तथा च अहाणां
मार्गी वक्रेति गतिद्वयम्” ॥ शेषमाम्नादिप्रकारस्तु
तत्रैव दृश्यः विस्तरभयाजोदाहृतः ।

खगपति पु० खगान् पाति पा-क । गरुडे खगपत्यादयो-
ऽप्यत्र । गरुडस्य खगपतित्वलाभकथा भा० आ० ११ अ०
यथा “अथापश्यदधीन् क्षुत्क्षान्क्षुभोदरवर्ष्मणः । पञ्चा-
शष्टान्त्कामिकां बहूतः संहतान् पथि । प्रलीनात् खेजि-
वाङ्केषु निराहारांस्तपोधनान् । क्षिप्तमानान्मन्दबलान्
गोष्ठदे संश्रुतोदके । तान् सर्वान् विष्णुयाविरोवीर्यो-
न्मत्तः पुरन्दरः । अवहस्याभ्यगाच्छीघ्रं लङ्घयित्वाऽव-
सन्त्य च । तेषु रोपसमाविष्टाः सुमन्त्रं जातमन्यवः ।
आरेभिरे सहत् कर्म तदा शकृन्मयङ्करम् । लुङ्कुस्ते
क्षुतपसो विविधज्जातवेदसम् । मन्त्रैरुच्चाच्चैर्विप्रा येन
कामेन तच्छृणु । कामवीर्यः कामगमो देवराजभय-
प्रदः । इन्द्रोऽन्यः सर्वदेवानां भवेदिति यतव्रतः । इ-

न्द्राच्छतशृणुः शैर्ये वीर्ये चैव मनोजवः । तपसां नः
फलेनाद्य दारुणः सन्भवति । तद्वद्वद्वा भृशमन्त्रो
देवराजः शतक्रतुः । जगाम शरणं तत्र कश्यपं संशित-
व्रतम् । तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः ।
बालिखिल्यानुपागम्य कर्मसिद्धिमष्टकृत । एवमस्त्विति
तच्चापि प्रत्युचः सत्यवादिनः । तान् कश्यप उवाचेदं
सान्त्वयं प्रजापतिः । अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगाद्-
ब्रह्मणः कृतः । इन्द्रार्थं च भवन्तोऽपि यत्नवत्तत्तपो-
धनाः । न मय्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्तुमर्हथ सत्तमाः ।
भवतां हि न मय्याऽयं सङ्कल्पो वै चिकीर्षितः । भव-
त्प्रेष पतन्तीणामिन्द्रोऽतिवज्रसत्त्ववान् । प्रसादः क्रिय-
तामस्य देवराजस्य याचतः । एवमुक्ताः कश्यपेन बालि-
खिल्यास्तपोधनाः । प्रत्युचुरभिसम्पूज्य मुनिष्ठेऽं प्रजा-
पतिम् । बालिखिल्या ऊचुः । इन्द्रायैऽयं समारम्भः
सर्वेषां नः प्रजापते ! । अपत्याये समारम्भो भवतश्चाय-
मीप्सितः । तदिदं सफलं कर्म त्वयैव प्रतिगृह्यताम् ।
तथा चैवं विधत्स्वात्र यथात्वाऽनुपश्रुति । सौतिस्वाच
एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा । विकता
साम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी । तपस्तत्त्वा व्रतपरा
श्लाता पुंसवने शुचिः । उपचक्राम भर्तारं तासुवाचाय
कश्यपः । आरम्भः सफलो देवि ! भविता यत्त्वयेप्सितः ।
जनयिष्यसि एतौ द्वौ वीरौ त्विभुवनेश्वरौ । तपसा वा-
लिखिल्यानां मम सङ्कल्पो तथा । भविष्यतो महा-
भागौ पुत्रौ त्वैलोक्यपूजितौ । उवाच चैनां भगवान्
कश्यपः पुनरेव हि । धार्यंतामप्रसादेन नमोऽयं सुम-
होदयः । एतौ सर्वपतन्तीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः ।
लोकसम्भावितौ वीरौ कामरूपौ विहङ्गमौ । शतक्रतु-
मघोवाच प्रीयमाणः प्रजापतिः । त्वत्सहायौ महा-
वीर्यौ भ्रातरौ ते भविष्यतः । नैताभ्यां भविता दोषः
सकाशात्ते पुरन्दर ! । व्योत ते शक्र ! सन्तापस्त्वमेवेन्द्रो
भविष्यसि । न चाप्येवं त्वया भूयः क्षेमव्या ब्रह्मवा-
दिनः । न चावमान्या दर्शिते वाग्वज्रा भृशकोपनाः ।
एवमुक्त्वा जगामेन्द्रो निर्विशङ्कस्त्रिपिठपम् । विनता
चापि सिद्धार्था बभूव सुदिता तथा । जनयासास पुत्रौ
द्वावरुणं गरुडं तथा । विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य
पुरःसरः । पतन्तीणाञ्च गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यर्ष्यते” ।

खगम वि० खे आकाशे गच्छति गम-अच् । आकाशगामिनि
सिद्धगन्धर्वौ । “ततो दिव्यास्त्रमापन्ना गन्धर्वा हेम-

भाबिनः” इत्युपक्रमे “ते कार्यमाणाः खगमाः शरवैः
समन्ततः” भा० व० २४४ अ० । [शब्दच० ।

खगवक्त्रं पु० खगस्य वक्त्रमिवाकारोऽस्य । नकुचवक्त्रे (मान्दार)
खगवती स्त्री खगः खगसादृशम् आकाशस्थित्वेनाख्यस्या
मत्तम् मख्य वः । भूमौ जटा० । तस्याः व्योम्नि स्थित-
त्वात् खगतुल्यत्वम् । “मध्ये समन्तादण्डस्य भूगोलः
व्योम्नि तिष्ठति । विभ्राणः परमां शक्तिं ब्रह्माणो धारणा-
त्मिकास्” सू० सि० उक्तेः । आर्यभट्टमते तु पृथिव्याः खक-
क्षायासाकाशगतिसत्त्वात् खगतुल्यगतिवत्त्वेन सादृश्यमिति
भेदः । खगोलशब्दे विवृतिः ।

खगशत्रु पु० खगस्य शत्रुरिव । १ पृथ्वीपण्याम् (चाकु-
लिया) शब्दच० । इत० । २ शत्रेनविहगे ।

खगस्थान न० इत० । द्रुमस्ये कोटरे शब्दच० ।

खगान्तक पु० अन्तयति अन्तं करोति यिच्-खल् इत० ।
शत्रेनविहगे राजनि० ।

खगासन पु० खगः गरुड आसनमस्य । १ विष्णौ तदा-
हनत्वात्तदासनत्वं तस्य तत्कथा च भा० आ०
१३ अ० यथा “विष्णुना च तदाकाशे वैनतेयः सभै-
यिवान् । तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौल्येन कर्मणा ।
तत्तुवाचाव्यथो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् । स वद्रे
तव तिष्ठेयसुषरीत्यन्तरीक्षगः । उवाच चैनं भूयोऽपि
नारायणमिदं वचः । अजरश्चासुरस्य स्यामसृतेन विना-
प्यहम् । एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतास्तुतम् ।
प्रतिपद्य वरौ तौ च गरुडो विष्णुसद्वीत् । भवतेऽपि
वरं दद्यां दृष्टोऽहं भगवानपि । तं वद्रे वाहनं विष्णु-
गर्भस्थानं महाबलम् । ध्वजञ्च चक्रे भगवानुपरि
स्यास्यतीति तम् । एवमस्त्विति तं देवसृज्ज्ञा नारायणं
खगः । वज्राज तरसा वेगादायुं स्पृष्ट्वा नृहाजयः” ।
“वद्वं कृत्वा अधः शीर्षं यः करोति खगासनम् ।
खगासनप्रसादेन असलोपोभवेद्भुतम्” रुद्रजा० उक्ते
२ आसनभेदे न० ।

खगेन्द्र पु० इत० गरुडे खगपतिशब्दे विवृतिः ।

खगेन्द्रध्वज पु० खगेन्द्रः गरुडेध्वजोऽस्य । विष्णौ तस्य
गरुडध्वजस्त्रीकारकथा खगासनशब्दे दर्शिता ।

खगेश्वर पु० इत० । गरुडे अमरः ।

खगोलपु० सू० सि० उक्ते गोलकारे आकाशस्य परिधौ सूर्य-
किरणप्रचारयोग्यदेशे ग्रहाद्याधारे वाय्वंशभेदे । यथा
“ब्रह्माण्डमेतत् सुधिरं तलेदं भूर्भुवादिकम् । कटाह-

द्वितयस्यैव सम्पुटं गोलकाकृतिः” सू० सि० । “एतत्
प्रागुक्तं ब्रह्माण्डाधिष्ठितं सुवर्णाण्डं सुधिरमवकाशात्मकं,
तत्त्वावकाश इदं जगत् भूर्भुवादिकं भूर्भुवःखर्गात्मक-
मवस्थितं न बहिः । नन्वण्डस्य गोलकारत्वेनान्तर-
वकाशात्मकत्वं न सम्भवतीत्यत आह कटाहद्वितयस्येति ।
कटाहोऽर्धगोलकारं सावकाशं पातं तस्य द्वितयं द्वयं
तस्य समम् । एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थः ।
सम्पुटमाभिसुख्येत मिलितं गोलकाकृतिर्गोलकारः
स्यात् । तथाच न क्षतिः । अथ ब्रह्माण्डान्तः परिधिं
वदंस्तदन्तर्भ्यर्धादिकमाकाशे यथास्थानं परिभ्रमतीति
श्लोकाभ्यामाह” र० ना० “ब्रह्माण्डमध्ये परिधिर्व्योम-
कक्षाभिधीयते । तन्मध्ये भ्रमणं भागमधोऽधः क्रमश-
स्तथा । मन्दामरेजम्भूपल्लव्यशुक्लेन्दुजेन्दवः । परि-
भ्रमन्त्यधोऽधःस्थाः सिद्धविद्याधरा घनाः” सू० सि० ।
“ब्रह्माण्डान्तः परिधस्तुल्यदृष्टमाना व्योमकक्षा वक्ष्यता-
याकाशकक्षोच्यते । तन्मध्ये ब्रह्माण्डमध्य आकाशे
भागं नक्षत्राणां सर्वेषां सर्वतस्तुल्योर्ध्वान्तरितानां भ्रमणं
भवति । तथा तुल्योर्ध्वान्तरेणाधो नक्षत्रेभ्योऽधोऽधः
क्रमात् शनिपृष्ठस्थतिभौमार्कशुक्रबुधचन्द्रा अधस्तात्
परिभ्रमन्ति । सिद्धा विद्याधराश्चाधस्तादधःस्थिता
अधोऽधः क्रमेणाकाशे स्थिताः । एषां प्रवहवायाववस्था-
नाभावाद्भूतदिवन् परिभ्रमः । अथ भूस्ववस्थानमाह” र०
ना० “मध्ये समन्तादण्डस्य भूगोलो व्योम्नि तिष्ठति ।
विभ्राणः परमां शक्तिं ब्रह्माणो धारणात्मिकास्” सू०
सि० । “अण्डस्य ब्रह्माण्डस्य समन्तात् सर्वप्रदेशान्मध्ये
मध्यस्थाने केन्द्ररूपे आकाशे भूगोलोऽस्ति । नन्वाकाशे
निराधारवस्तुनोऽवस्थानासम्भवात् कथमवस्थितो भूमिगोल
इत्यतो भूगोलविशेषणमाह विभ्राण इति । ब्रह्माणः
परमां शक्तिं धारणात्मिकां निराधारवस्थानरूपां
विभ्राणो धारयन् । तथाच न क्षतिः । एतेन “भूः किमा-
कारा किमाश्चरेति” प्रश्नद्वयसुत्तरितम् । अथ कथं चात्र
सप्त पातालभूमय इति प्रश्नस्योत्तरमाह” र० ना० “तदन्तर-
पुटाः सप्त नागाक्षुरसमाश्रयाः । दिव्यौषधिरसोपेतारस्याः
पातालभूमयः” सू० सेव्यादिस्थितिमाह “अनेकरत्ननिचयो
जाम्बूनदमयो गिरिः । भूगोलमध्यगो मेरुरभयत्विनि-
र्गतः । उपरिष्ठात् स्थितास्तस्य केन्द्रा देवा महर्षयः । अध-
स्तादक्षुरास्तद्दृढपन्तोऽन्वोऽन्यभाक्षिताः । ततः समन्तात्
परिधिः क्रमेणायं महार्णवः । मेखलेव स्थितो धालप्रा

देवासुरविभागकृत् । समन्तान् देवमध्यात् तं तल्लभागेषु
तोयधेः । द्वीपेषु दिक्षु पूर्वादिनगर्यो देवनिर्मिताः । भूदत्त-
पादे (१२५६) पूर्वस्यां यमकोटीति विष्णुता । भद्राश्ववर्षे
नगरी स्वर्णप्राकातोरेणा । यास्यायां भारते वर्षे सङ्का
तदुन्महापुरी । पश्चिमे केतुमालाख्ये रोमकारख्या
प्रकीर्तिता । उदक् सिद्धपुरी नाम कुरुवर्षे प्रकीर्तिता ।
तस्यां सिद्धा महात्मानो निवसन्ति गतव्यथाः । भूदत्त-
पादविवरास्ताश्चान्येन्यं प्रतिष्ठिताः । ताभ्यश्चोत्तरगो मेरुता-
यानेव १२५६ सुराश्रयः । तासां सुपरिगो याति विषुवस्थो
दिवाकरः । न तां सु विषुवच्छाया नाक्षत्रोच्चतिरिष्यते ।
मेरोरुभयतो मध्ये भ्रवतारे नभःस्थिते । निरक्षदेश-
संस्थानासुभये क्षितिजाश्रये । अतो नाक्षोच्छ्रयस्तां
भ्रुवयोः क्षितिजस्थयोः । नवतिर्लक्षकांशास्तु मेरावक्षां-
शतास्तथा । मेघादौ देवभागस्थे देवानां याति दर्शनम् ।
असुराणां तुलादौ तु सूर्यस्तज्ञागसञ्चरः । अत्यासन्न-
तया तेन यीमे तीव्राः करा रवेः । देवभागे सुराणां
तु हेमन्ते सन्तान्यथा । देवासुरा विषुवति क्षितिजस्थं
दिवाकरम् । पश्यन्त्यस्योन्मेषेतां वामसव्ये दिनक्षपे ।
मेघादावुदितः सूर्यस्त्रीन् राशीनुदयुक्तम् । सञ्चरन्
प्रागर्ध्वं पूर्यन्नेरवासिनाम् । कर्कादीन् सञ्चरन्तद्वदङ्गः
पश्चार्धमेव सः । तुलादींस्तन्मृगादींश्च तद्वदेवासुरद्विषाम् ।
अतो दिनक्षपे तेषामन्योन्यं हि विपर्ययात् । अहो-
रात्रप्रमाणं च भानोर्भगणपूरणात् । दिनक्षपार्धमेतेषा-
मयनान्ते विपर्ययात् । उपर्यात्मानमन्योन्यं कल्प-
यन्ति सुरासुराः । अन्येऽपि समस्तवस्था मन्यन्तेऽधः
परस्परम् । भद्राश्वकेतुमालस्था लङ्कासिद्धपुराश्रिताः । सर्व-
त्रैव सङ्गीगोले स्तस्थानसुपरि स्थितम् । मन्यन्ते स्वे
यतो गोलस्तत्क्षोर्ध्वं क वायधः । अल्पकायतया लोकाः
स्तस्थानात् सर्वतोमुखम् । पश्यान्ति वृत्तामप्येतां चक्रा-
कारां वसुन्धरां । सव्यं भ्रमति देवानामपसव्यं सुरद्वि-
षाम् । उपरिष्ठाङ्गोलोऽयं व्यक्ते पञ्चान्मुखः सदा ।
अतस्तत्र दिनं त्रिंशद्घाटिकं शर्वरो तथा । हानिद्वि
सदा वामं सुरासुरविभागयोः । मेघादौ तु सदा वृद्धिद-
युत्तरतोऽधिका । देवांश्च च क्षपाजानिर्विपरीतं तथा-
ऽऽसुरे । तुलादौ द्युनिशोर्वासं क्षयवृद्धौ तयोरुभे । देश-
क्रान्तिवशाच्चित् तद्विज्ञानं परोदितम् ।
अथोक्तस्यावधिदेशं विवक्षुः प्रथमं तदुपयुक्तानि क्रान्त्यं-
शयोजनायाह 'भूदत्तं क्रान्तिभागम्' भगणांश-

विभाजितम् । अवाप्तयोजनैरर्को व्यक्ताद्यात्युपरिस्थितः
सू० सि० ॥ 'भूदत्तं भूपरिधियोजनमानं' (५०२६ सूक्ष्मम्
४८६७ सूक्ष्मम्) प्रायुक्तमभीष्टक्रान्त्यंशैरुपस्थितं
द्वादशराशिभागैः पञ्चदशतत्त्वमितैर्भक्तं लब्धयोजनैः
कृत्वा सूर्योऽपरि आकाशे स्थितो वर्तमानो दक्षिणत
उत्तरतो वा याति गच्छति । क्रान्त्यभावे तु निरक्ष-
देशोपर्येव परिभ्रमति । अतोपपत्तिः निरक्षदेशान्ते-
रोत्तरदक्षिणायाभिमुखं सूर्यः क्रान्त्यंशैर्गच्छति ।
तद्योजनज्ञानं तु यदि भगणांशैर्भवेत्तद्वयनिरक्षदेशस्य भू-
परिधियोजनानि तदा क्रान्त्यंशैः कानित्यनुपातेने-
त्युपपन्नम् अथ दिनमानानयनगणितस्वावधिदेशज्ञानं
'लोकास्थामाह' २० ना० । 'परमापक्रमादेवं योज-
नानि विधीयते । भूदत्तपादाच्छेषाणि यानि सूर्यो-
जनानि तैः । अयनान्ते विलोमेन देवासुरविभा-
गयोः । नाडीषट्पञ्चा सप्तदहनिशास्यस्मिन् सप्तत्
तथा' सू० सि० ॥ 'परमक्रान्तिभागान्तुर्विंशन्मितात् ।
एवं पूर्वोक्तरीत्या योजनानि जातानि ३३६ भूपरिधेः
पूर्वाक्तस्य ५०२६ चतुर्थांशात् १२५६ परिवर्जयेत् । अवशि-
ष्टानि यानि यत्सङ्ख्यामितानि योजनानि भवन्ति तैर्दे-
जनैर्देवासुरविभागयोर्निरक्षदेशादुत्तरदक्षिणप्रदेशयोर्यो-
देशौ तयोरित्यर्थः । अयनान्ते उत्तरदक्षिणायनसम्बन्धौ
कर्कादिस्थे सूर्ये दक्षिणोत्तरायनसम्बन्धौ, मकरादिस्थे सूर्ये
विलोमेन व्यत्यासिन सप्तदहकवारं नाडीषट्पञ्चा षटीषट्पञ्चा
ऽहर्दिनमानं भवति । अस्मिन्ने तादृशे देशे दक्षिणस्मिन्ने-
वायनसम्बन्धसङ्गे सप्तदहकवारं तथा षट्षट्पटीमिता विलो-
मेन निशा रात्रिर्भवति । अपिशब्दो दिनेन सप्तस्यार्थः ।
एतदुक्तं भवति । कर्कादिस्थे सूर्ये निरक्षदेशादुत्तर-
तद्योजनान्तरितदेशे षट्षट्पटीमितदिनं तदेव निरक्ष-
देशादक्षिणतद्योजनान्तरितदेशे षट्षट्पटीमिता रात्रिः ।
मकरादिस्थे सूर्ये तादृशोत्तरभागे षट्षट्पटीमिता रात्रिर्दक्षिण-
भागे तादृशे षट्षट्पटीमितं दिनमिति । अतोपपत्तिः ।
परमक्रान्तियोजनानि ३३६ भूदत्तचतुर्थांशयोजनेभ्यो
१२५६ हीनानि ६२० । निरक्षदेशात् तन्मितायोजनान्तरितो
यो दक्षिणोत्तरदेशस्तस्मान्नेरोर्दक्षिणोत्तरायं क्रमेण
परमक्रान्तियोजनान्तरितम् । अतस्तत्र लक्षांशास्तुर्विं-
शतिः पक्षांशाश्च षट्षट्पटीरिति तद्वेशे क्रान्तिवृत्तादु-
कारं क्षितिजमित्ययनान्ते पञ्चदशषट्पटीमितमकोरात्रवृत्त-
चतुर्भांशखण्डं निरक्षदेशक्षितिजयोरन्तरालरूपं चर-

मत उरि त्या दिग्धिं रात्रिप्रर्धं चोक्तरीत्या यथायोग्यं वि-
शत् तद्द्विषां षष्ठिटीमितं तन्मानं गणितरीयोपपन्नम् ।
युक्तं चैव । अत्रानाहोरात्रवृत्तस्यैकस्य तत्त्वितज-
प्रदेश एकत्वं संलग्नत्वाद्द्विधा संलग्नत्वाभावात् प्रवह-
भूमितत्त्वपरिवर्तपूर्तिः षष्ठिटीभिर्दर्शनमदर्शनं तथा-
योग्यं तद्गोलस्थि या प्रत्यक्षसिद्धमेवेति । अथोक्तं दिनरवि-
मानगणितं तद्व्यवदेशपर्यन्तं दक्षिणोत्तरभागयोर्नापे-
इत्याह” र०ना० । “तदन्तरेऽपि षष्ठ्यन्ते ज्यवृद्धौ अह-
र्निधौ । परतो विपरीतोऽयं भगोलः परिवर्तते” सू० सि० ।
‘तदन्तरे निरक्षदेशोक्ताविदेशयोर्निरक्षरे दक्षिणोत्तर-
विभागदेशे षष्ठ्यन्ते षष्ठिटीमध्ये ज्यवृद्धौ अपचयोप-
चयावुक्तरीत्या दिनरात्रिप्रर्धयायोग्यं भवतः । परतोऽव-
धिदेशादग्निमहेश्वरे दक्षिणोत्तरे दैवदेवस्थाननिकटेऽयं प्रत्यक्षो
भगोलो नक्षत्राद्यधिष्ठितो मूर्त्ता गोलो विपरीतोऽवधि-
देशान्तर्गतदेशसम्बन्धी गणितसिद्धः परिवर्तते भूमति ।
ततोक्तरीत्या दिनरात्रिप्रर्धद्वितीयो न भवत इत्यर्थः । त्रि-
ज्याधिकाराच्चरानयनानुपपत्तेः चररूपसम्भवाच्च अथ
विपरीतगोलस्थितिं लोकाभ्यां प्रदर्शयति” र०ना० । “जने
भूवृत्तपादे तु द्विज्यापक्रमयोजनैः । धनुर्दृग्गण्यः सविता
देवभागे न दृश्यते । तथाच सुरभागे तु मिथुने कर्कटे
स्थितः । नष्टच्छाये महीवृत्तपादे दर्शनमादिशते”
सू० सि० । ‘द्विराश्रित्या ये क्रान्त्यंशास्तेषां योजनैः
पूर्वावगतैर्भूपरिधिचतुर्थांशे (१२५६) हीने कृते सति ।
तुकाराक्षिरक्षदेशात् तद्योजनान्तरिते देशे देवभाग उत्तर-
भागे धनुर्भकरराशेऽस्मिन्क्षेत्रे शवासिभिर्न दृश्यते ।
धनुर्भकरस्थेऽस्मिन् तेषां रात्रिः सदा स्यादित्यर्थः । असुर-
भागे निरक्षदेशादक्षिणप्रदेशे । चः सप्तद्वयार्धः ।
तुकारात् तद्योजनान्तरितप्रदेशे मिथुने कर्कराशौ
स्थितोऽस्मिन्क्षेत्रे तद्देशवासिभिर्न दृश्यते । नष्टच्छाये-
महीवृत्तपादे । अभावं प्राप्ता छाया भूच्छाया जल ताडने
भूपरिधिचतुर्थांशे १२५६ स्वर्यस्य दर्शनं सदा कथ्येत् ।
यत्न भूच्छायात्मिका रात्रिर्नास्ति इत्यदिनमित्यर्थः । तथाच
निरक्षदेशात् तद्योजनान्तरितदक्षिणप्रदेशे धनुर्भकरस्थो-
ऽस्मिन् दृश्यते इति फलितार्थः । अतएव । “तत्रशुद्ध-
नवरसाः ६६।११ पलांशका यत्न तत्न विषये कदाचन ।
दृश्यते न सारो न कार्मुकं किञ्च कर्किसिधुगौ
सदा दत्तौ” इति भास्कराचार्याक्तं सङ्गच्छते
(तथाचात्र दशमासादिनं द्वौमासौ रात्रिः) अथास्तत्पि

विपरीतस्थितिं लोकाभ्यां दर्शयति” र०ना० । “एकज्याप-
क्रमानीतैर्योजनैः परिवर्तितैः । भूमिद्विज्याचतुर्थांशे
व्यक्षाच्छेषैस्तु योजनैः । धनुर्दृग्गणिकृष्ये संस्थितोऽस्मिन्
न दृश्यते । देवभागेऽसुराणां तु वृषाद्यो भवतुष्टये”
सू० सि० । “एकराशिज्यायाः क्रान्त्यंशस्यो भूपरिधि-
चतुर्थांशे हीने कृते सति निरक्षदेशादवशिष्टैर्योजनैः ।
तुकारादन्तरिते देशे देवभाग उत्तरभागे धनुर्भकरराशि-
कुम्भराशिषु स्थितः सूर्यस्तद्देशवासिभिर्न दृश्यते । असुर-
राणां दैवानां निरक्षदेशात् तद्योजनान्तरितदक्षिणभागे
वृषादिके राशिचतुष्टये संस्थितोऽस्मिन्क्षेत्रे शवासिभिर्न दृश्यते ।
तुकारादुत्तरभागे वृषादचतुष्टयस्थितोऽस्मिन्क्षेत्रे शवासि-
भिर्न दृश्यते दक्षिणादिचतुष्टयस्थितोऽस्मिन्क्षेत्रे दक्षिणभागे तद्देश-
वासिभिर्न दृश्यते इत्यर्थः । अतएव “यत्न साङ्घ्रजवाजि-
सक्तिता ७८।१४, स्तल दृष्टिकचतुष्टयं न च । दृश्यते
च वृषभाचतुष्टयं सर्वदा सञ्चिदितं हि लक्ष्यते” इति
भास्कराचार्याक्तं सङ्गच्छते (तथाचात्र अष्टौमासादिनं भास-
चतुष्कं रात्रिः) अथ शून्यराशिक्रान्त्यानीतयोजनेभ्योऽव-
गतमेकभागयोरेपि स्थितिं वैलक्षण्येनाह” र०ना० । “मेरौ
मेघादिचक्रार्धं देवाः पश्यन्ति भास्करम् । सप्तदेशोदितं
तद्दक्षरात्रं तुलादिगम्” सू० सि० । “मेरावुत्तराग्रावस्थिता
देवा मेघादिचक्रार्धं मेघादिराशिषट्केऽवस्थितमर्कं सप्तदेक-
वारम् । एवकारादनेकवारनिरासनिश्चयः । उदितमदर्श-
नानन्तरं प्रथमदर्शनविषयं निरन्तरं पश्यन्ति । असुरा
मेरुदक्षिणाग्रेऽस्मा दैत्याः । चो देवैः सञ्चयाध्याः तुलादि-
राशिषट्कस्य तद्वत् सप्तदुदितं निरन्तरं पश्यन्ति । अथ
निरक्षदेशादवनसन्धौ किञ्चिद्विद्योऽस्मिन्क्षेत्रे भवति
तदाह” र०ना० ।

“भूमिद्विज्यात् पञ्चदशे भागे दैवेऽथ बाऽऽसुरे । अपरि-
ष्टाद्विजयर्कः सौम्ययास्यायनान्तगः” सू० सि० ॥ “दैवे
उत्तरभागे । अथवाऽऽसुरे दक्षिणभागे । निरक्षदेशाद्भूप-
रिधेः पञ्चदशे भागे तत्फलं २४ योजनान्तरिते ३३६ देशे
क्रमेण सौम्ययास्यायनान्तग उत्तरायायनान्तदक्षिणायायनान्त-
स्थितोऽस्मिन् अपरिष्टाद्विज्यात् क्रजति परिभ्रमति । यथा
गोलसन्धौ निरक्षदेशे तथात्र भागद्वय इति फलितार्थः ।
अतोपपत्तिः । अयनान्तस्थे परमक्रान्त्युत्तरीयं शस्त्र-
योजनानि ३३६ “भूवृत्तं क्रान्तिभागद्वयं भगणंशविभाजि-
तम्” इत्यत्र चतुर्विंशतिसितसुभगणंशं सितहरौ सुयो-
नापवर्त्य हरस्थाने पञ्चदशति भूमिद्विज्यात् पञ्चदशे भागे

इत्युक्तमप्युक्तम्” २० ना० ॥ अथ निरक्षदेशाङ्गू परिधि-
पञ्चदशभागपर्यन्तं (२४) सूर्यस्य दक्षिणोत्तरतो गमन-
सङ्ख्या तच्छायागमनं प्रतिपादयति” २० ना० ॥ “तदनन्तरा-
लये म्छाया याव्योदकं सम्भवति । मेरोरभिमुखं याति
परतः स्वविभागयोः” सू० सि० ॥ “तदनन्तरालयोर्निरक्षदेशात्
पञ्चदशभागमध्यस्थितदक्षिणोत्तरदेशयो म्छाया द्वादशा-
ङ्गुलशङ्कोर्भध्याङ्गच्छायाभीष्टकालिकच्छायायं वा दक्षिणा-
यमुत्तरायं वा सम्भवति । एतदुक्तं भवति निरक्षदेशात्
पञ्चदशभागान्तरालोत्तरदेशे मध्याङ्गनतांशानां दक्षिणत्वे
छायायमुत्तरम्, उत्तरत्वे छायायं दक्षिणम् । एवं निर-
क्षदेशात् पञ्चदशभागान्तरालस्थितदक्षिणदेशे सूर्यस्योत्तर-
स्थित्वे छायायं दक्षिणं दक्षिणस्थित्वे छायायमुत्तरमिति ।
परतः पञ्चदशभागान्तरालदेशे स्वविभागयोर्दक्षिणोत्तर-
विभागयोर्मेरोरभिमुखं मेवमयोः सम्मुखं क्रमेण दक्षि-
णायमुत्तरायं यथा स्यात् तथेत्यर्थः । छाया याति
गच्छति भवतीत्यर्थः । अपिशब्दः पूर्वार्थेन समुच्चया-
र्थकः । अथ “कथं पश्येति भुवनानि विभावयन्ति” प्रश्नस्यो-
त्तरं श्लोकाभ्यामाह” २० ना० ॥ “भद्राश्वोपरिगः कुर्याद्भारते
तदयं रविः । रात्र्यर्धं केतुमाले तु कुरावस्तमयं तदा
भारतादिषु वर्षेषु तद्देव परिभ्रमन् । मध्योदयार्धरात्र-
स्तकालान् कुर्यात् प्रदक्षिणम्” सू० सि० ॥ “भद्राश्ववर्षोपरि-
गतः सूर्योभारतवर्षे खेदयं कुर्यात् । तुकाराङ्गद्वाराश्ववर्षे
मयाङ्गं कुर्यात् । तदा तस्मिन् काले केतुमालवर्षेऽर्धरात्रं
कुरौ कुरुवर्षेऽस्तमयं स्यात् कुर्यात् । तुकारादुक्तवर्षयो-
रन्तराले दिनस्य गतं शेषं वा रात्रे च तद् यथायोग्यं
कुर्यादित्यर्थः । अतिस्फुल्लदेशग्रहणे यथाश्रुतमिदं मध्यं
किञ्चित्स्फुल्लदेशग्रहणे तु यमकोटिलङ्कारोसकसिद्धपुरा-
ण्यतर्गतानि तच्छब्दवाच्यानि ज्ञेयानि । “लङ्कापुरेऽस्य
बदोदयः स्यात् तदा दिनार्धं यमकोटिषुयां । कथं तदा
सिद्धपुरेऽस्तकालः स्याद्रोमके रात्रिद्वयं तदैव” इति
भास्कराचार्योक्तं भूगोले उक्तनगरीणां भूपरिधिच-
तुर्थांशांतरत्वात् सङ्गच्छते । अथ भारतादिषु त्रिषु वर्ष-
सङ्ज्ञेषु भारतकेतुमालकुरुवर्षेषु तद्द्वाराश्ववर्षोपरिग-
वत् । एवकारात् तच्छून्यधिकव्यवच्छेदः । परिभ्रमन्
परिभ्रम्येण स्वस्वामितस्यानोपरिस्थितं कुर्वन् सूर्यः प्रद-
क्षिणं यथा स्यात् तथा सव्यक्रमेण स्वस्थानादक्रमेणेति
यावत् । उक्तचतुर्वर्षेषु मध्योदयार्धरात्रस्तकालान्मध्या-
ङ्गोदयार्धरात्रस्तसङ्ज्ञान् कालान् कुर्यात् । एतदुक्तं

भवति । भारतवर्षोपरिगतेऽर्के भारतकेतुमालकुरुभ-
द्राश्ववर्षेषु क्रमेण मध्याङ्गसूर्योदयार्धरात्रास्ताः स्युः ।
केतुमालवर्षोपरिगतेऽर्के केतुमालकुरुभद्राश्वभारतवर्षेषु
क्रमेण मध्याङ्गसूर्योदयार्धरात्रास्ताः । कुरुवर्षोपरि-
गताः कुरुभद्राश्वभारतकेतुमालवर्षेषु क्रमेण मध्याङ्ग-
सूर्योदयार्धरात्रास्ता भवन्तीति” २० ना० ॥ ननु
ग्रहाणां गतिसङ्ज्ञावात् प्रतिदेशं याव्योत्तरयोर्महगमनं
प्रतिक्षणं च विक्षिण्यं भासतां परन्तु नक्षत्राणां गत्य-
भावात् प्रतिक्षणं भ्रमेणैकत्वावस्थानामपि प्रतिदेशमेक-
रूपत्वस्थानं कुतो न ? एवं भुवयोः परिभ्रमस्वभावात्
सदा सर्वत्रैकरूपत्वमदर्शनापत्तिश्चेत्यत आह” २० ना० ॥
“भ्रुवोर्क्षतिर्भ्रमस्तस्य नतिर्मेव” प्रयासतः । निरक्षाभि-
मुखं यातुर्विपरोते नतोक्षते” सू० सि० ॥ “मेव”
मेरोरुत्तरायं दक्षिणायं वा तदभिमुखं प्रयासतो
गच्छतः पुरुषस्य भ्रुवोर्क्षतः क्रमेणोत्तरदक्षिणयोर्भ्रुवयो-
रौच्च्यं भवति । भ्रमस्तस्य नक्षत्राधिष्ठितगोलमध्यभाग-
वृत्तस्य नतिः क्रमेण दक्षिणोत्तरयोर्नतत्वं भवति । मेरो-
निरक्षदेशाभिमुखं गच्छतः पुरुषस्य नतोक्षते पूर्वोक्ते व्यक्ते
भवतः । उत्तरभागस्य पुरुषस्य निरक्षाभिमुखं गच्छतः
पूर्वोक्तस्थानामेक्ष्योत्तरभ्रुवस्य नतत्वं पूर्वस्थानामेक्ष्य
भ्रमस्तस्योत्तरतत्वं । एवं दक्षिणभागस्य पुरुषस्य निरक्षा-
भिमुखं गच्छतः पूर्वस्थानामेक्ष्य दक्षिणभ्रुवस्य नतत्वं
भ्रमस्तस्योत्तरतत्वंमिति” ।
अथ कुत एवमित्यतः “कथं पश्येति भगणः सम्यहोऽयं
किमाश्रयः” प्रश्नस्योत्तरं भ्रमस्तस्य भ्रमणवस्तुस्थितमाह”
२० ना० । “भ्रमस्तस्य भ्रुवयोर्विज्ञाक्षिप्तं प्रवहानिलैः ।
पश्येत्यजस्रं तद्गङ्गा महकक्षा यथाक्रमम्” सू० सि० ।
“भ्रमस्तस्य नक्षत्राधिष्ठितगोलरूपं भ्रुवयोर्दक्षिणोत्तर-
स्थितारयोर्विज्ञं ब्रह्मणा निबद्धं नियतवायुगतिना गोल-
कारेण प्रतिबद्धं प्रवहानिलैः प्रवहवाय्वशैः स्वस्थान-
स्थैश्चिह्नं स्वस्थानाभिधातं प्राप्तं सदजस्रं निरन्तरं
पश्येति । पश्यमाभिमुखं भ्रमतीत्यर्थः । ननु नक्षत्रचक्रं
वायुना भ्रमति ग्रहास्त्वोऽधःस्थैः स्वस्थानाभावात् कथं
भ्रमन्तीत्यत आह तत्तद्वा इति । ग्रहाणां शब्दादीनां
कक्षा मार्गा वाय्वंरूपं भ्रमस्तस्य गतं आकाशस्या यथा-
क्रममधोऽधस्तत्तद्वा महाप्रवहवायुगोलस्थापितभ्रमस्त-
वायुस्त्वेषां निबद्धा अतो भ्रमस्तस्य सह भ्रमन्ति ।
तत्तस्यां ग्रहा अपि भ्रमन्तीति किं चित्तम् । तथाच

प्रवहवायुगोलमध्यस्थविषुवद्वृत्तपूर्वापरनिरक्षदेशे ध्रुवयोः
क्षितिजस्थत्वाङ्गचक्रस्य सस्तकोपरिभ्रमणाच्च केवेयाभि-
सुखं प्रयातुर्ध्रुव उच्चो भवति । तत आसन्नात्वाङ्गचक्रं
नतं भवति । ततो दूरत्वाद्भ्रुवो नत्वाभचक्रमुन्नतं भवतीति
सर्वं युक्तम् । “सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्ययात्”
“कमर्थं वा कथं वा स्यादित” । “पितॄन् मासेन
भवतीति” प्रश्नयोरुत्तरमाह ॥ २० ॥ “सहस्रद्वन्द्वम-
न्नाधि पशुप्रत्यक् सुरासुराः । पितरः शशिगाः पक्षं
खदिनं च नरा भुवि” सू० सि० । “यथा देवदैत्या एक-
वारमुदतं सूर्यं सौरवर्षार्द्धपर्यन्तं पशुप्रान्ति । तथा पित
रखन्द्विखगोलोर्ध्वस्थिताः पक्षं पञ्चदशतिथिपर्यन्तं प-
शुप्रान्ति । नरा भूमौ खदिनपर्यन्तमर्कं पशुप्रान्तरतः “पितॄन्
कासेन भवति भाडीषट्प्रातुमातुषम्” । इति सर्वं युक्तम् ।
अतएव “विभूर्ध्वभागे पितरो वसन्तः स्वाधः सुधादीधिति-
सामनन्ति । पशुप्रान्ति तेऽर्कं निजसस्तकोर्ध्वे दर्शे यतो-
ऽस्माद्वृत्तदलं तदैषाम् ॥ भाषांतरत्वाच्च विधोरधःस्थं
तस्माद्विधीयः खलु पौर्यमास्याम् । कण्ठे रविः पक्ष-
दलेऽभ्युदेति शुक्लोऽस्तेत्यर्थत एव सिद्धम्” इति भास्कर-
राचार्येण विस्तीर्णैकं सङ्गच्छते । अथ प्रसङ्गादूर्ध्वस्थ-
स्यात्यभगणानामधःस्थस्याधिकभगणानां युक्त्या प्रति-
पादनार्थं प्रथमं कक्षाया ऊर्ध्वः क्रमेषु सहस्रत्वं तत्त-
स्यभागानां सहस्रद्वन्द्वप्रदेशत्वं चाह ॥ २० ॥ “उपरिस्थस्य
सहस्रो कक्षाऽल्पाधःस्थितस्य च । सहस्रा कक्षया भागा
सहस्रान्तोऽल्पास्तथाऽल्पा” सू० सि० ॥ “ऊर्ध्वस्थस्य
अहस्य कक्षा वायुवृत्तमार्गरूपा सहस्री महापरिधिप्रमा-
णा । अधःस्थस्य अहस्य कक्षा अल्पाऽल्पपरिधिप्रमाणा ।
चो निश्चयार्थे । लघुकक्षाणां महाकक्षान्तर्गतत्वेन
महाकक्षाणां चान्तर्गतलघुकक्षात्मनोर्ध्वःस्थयोर्महदल्प
परिधौ कक्षे अन्यथोक्तस्वरूपानुपपत्तेः । एवं
सहस्रं वृत्तपरिधौ द्वादशराशिभागानां समत्वेनाङ्गने
भागा एकैकभागप्रदेशा सहस्रा कक्षया कृत्वा सहस्रान्तो
वृत्तस्थलात्मकाः, लघुनि वृत्ते तदङ्गने तथा भागा अल्पया
कक्षया कृत्वाऽल्पाऽल्पस्थलात्मकाः । क्रमेणैकैकभागप्रमाण-
मधिकालं न समं चक्रांशपूर्वमुपपत्तेरिति तात्पर्यम् ।
अथोर्ध्वःक्रमेषु अहभगणभोगकालयोर्महदल्पत्वमाह ॥
२० ॥ “कालेनाल्पेन भगणं भुङ्क्तेऽल्पभ्रमणाश्रितः ।
ग्रहः कालेन सहस्रा मण्डले सहस्रं भ्रमन्” सू० सि० ।
“अल्पभ्रमणाश्रितः । अल्पं भ्रमणं परिधिमानं यस्याः

साल्पभ्रमणाऽवःस्थकक्षा । तत्स्थो ग्रहोऽल्पेन समयेन
भगणं द्वादशराशिभागानां भुङ्क्तेऽतःक्रमते । सहस्रं
मण्डले ऊर्ध्वस्थकक्षायामित्यर्थः । भ्रमन् गच्छन् महता
वृत्तगा समयेन द्वादश राशीन् भुङ्क्ते वृत्तमाणयो-
जनागतेरभिन्नत्वात् । अथातएवोर्ध्वःक्रमेण अहयो-
र्भगणास्तुल्यकालेऽल्पा बहवो भवतीति सोदाहरणमाह ॥
२० ॥ “खल्पयाऽतो बहून् भुङ्क्ते भगणान् शीतदीधितिः ।
सहस्रा कक्षया गच्छन् ततः खल्पं शनैश्चरः” सू० सि० ।
खल्पप्रमाणया कक्षया । तुकारादतिक्रामसन्दो बहुप्रमा-
णान् भगणान् बहुवारं द्वादश राशीनित्यर्थः । भुङ्क्ते ।
महाप्रमाणया कक्षया गच्छन् शनितस्तद्वन्द्वात् खल्पं भग-
णसत्यामाणां भगणान् जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । अल्प-
वारं द्वादश राशीन् भुङ्क्ते । अतएव शनैश्चर इत्युक्तम्
अथ “अहर्चकक्षाः किंमत्वाः” इति प्रश्नस्योत्तरं विधुः
प्रथमं नक्षत्राणां कक्षामानमाह ॥ २० ॥ “भवेद्भुक्त्या
तिस्मांशीभ्रमणं घटिताडितम् । सर्वोपरिष्ठाद्भ्रमति
योजनैस्तैर्भ्रमण्डलम्” सू० सि० । सूर्यस्य भ्रमणं कक्षा-
परिधिमानं योजनात्मकम् “खल्पाश्चैकसुरार्यावाः”
इति वृत्तमात्रं ४३३५०० घट्टा युजितं २५८८८०००
सन्नक्षत्राणां कक्षा नक्षत्राधिष्ठितगोलस्य मध्यवृत्तं स्यात् ।
तैर्नक्षत्रकक्षाभित्तैर्योजनैर्भ्रमण्डलं नक्षत्राधिष्ठितगोलमध्यवृत्तं
सर्वोपरिष्ठाद्वन्द्वादिसप्तपदेभ्य उपरि दूरं भ्रमति भूगो-
लादभितः परिभ्रमति । अतोपपत्तिः । नक्षत्राणां गत्य-
भावाच्छेतेरप्यतूर्ध्वं नक्षत्रमण्डलं तत्र यदि सूर्यगत्या
सूर्यकक्षा तदा नक्षत्रगत्यभावेऽप्येककालागतिकल्पनयानु-
पातान्यथानुपपत्तितया “कल्पो हरो रूपमहारराशेः”
इतीच्छाहसि फलवृद्धिमेतत्तत्वाद्ग्रस्तानुपातो लाघवात्
सूर्यगतिः घटिकलाभिन्ना च भगवता कृता । नक्षत्रगते-
रभावाच्चेति घटिताडितमित्युपपन्नम् । अथ अहक-
क्षाणां मानज्ञानार्थमाकाशकक्षामानम् “क्रियतीतस्कर-
व्याप्तिः” इति प्रश्नस्योत्तरमाह ॥ २० ॥ “कल्पोक्तं चन्द्रभ-
गणा युजिताः शशिकक्षया । आकाशकक्षा सा ज्ञेया
करव्याप्तिस्तथा रवेः” सू० सि० । “कल्पोक्तचन्द्रभगणाः
“एते सहस्रयुजिताः कल्पे स्युर्भगणादयः” इत्युक्त्वा
युगचन्द्रभगणाः ५७७५३३३६, सहस्रयुजिताः
५७७५३३३६०००, कल्पचन्द्रभगणा इत्यर्थः । चन्द्रकक्षया
“खल्पयाऽद्विदहना” इति ३२४०००, वृत्तमात्रया युजिता
तन्निताकाशस्य कक्षा १८७१२०८८६४०००००, परिधि-

रूपा ज्ञेया । धीमतेति शेषः । नन्वनन्ताकाशस्य कथं
परिचरिष्यत आह । करव्याप्तिरिति । सूर्यस्य किरण-
प्रचारस्तथाकाशकक्षापरिमित इत्यर्थः । तथाच यद्देशा-
वच्छेदेन सूर्यकिरणप्रचारस्तद्देशावच्छिन्नाकाशगोलस्य
ब्रह्माण्डकटाहान्तर्गतस्य परिधिसानं सम्भाव्येवेति भावः ।
अतोपपत्तिः । समनन्तरमेव यज्ञगणभक्ता खकक्षा तस्य
कक्षा स्यादियुक्ते भगणकक्षावाता खकक्षा सिद्धा । अत-
श्चन्द्रभगणकक्षयोर्वातः खकक्षातुल्य एवेति दिक् । अथ
ग्रहाणां कक्षानयनं योजनगत्यानयनं चाह'र० ना० "सैव
यत्कल्पभगणैर्भक्ता तद्भ्रमणं भवेत् । कुवासरैर्भिभज्याहः
सर्वेषां प्राग्गतिः स्यता" सू० सि० । "सार्ककरव्याप्ति-
रूपाकाशकक्षा यत्कल्पभगणैर्यस्य कल्पभगणैर्भक्ता फलं
वक्ष्य कक्षा भवेत् । एवकारो निश्चयार्थः । खकक्षा
कल्पपरिवासानैर्भक्ता प्राप्तं फलं सर्वेषासक्तभगणसम्ब-
न्धिनां ग्रहादीनामङ्गो दिवसस्य दिनसम्बन्धिनीत्यर्थः ।
प्राग्गतिर्योजनात्मिका कथिता । अतोपपत्तिः । कल्प-
भगणकक्षावातकक्षाकाशकक्षा कल्पभगणभक्ता कक्षा
स्यादेव । कल्पे खकक्षामितयोजनानि ग्रहः कृमतीति
यदि कल्पपरिवासान्दिनैराकाशकक्षामितयोजनानि तदै-
करविवावन्दिनेन कानीत्यनुपातेन पूर्वगतिर्योजनात्मिका
प्रत्यहं तुल्येयुपपन्नम् । अथ योजनात्मकगतेः कलाव्य-
कगतं स्वीयमाह'र० ना० "भुक्तियोजनजा सङ्ख्या सेन्द्रो-
भ्रमणसङ्ख्या । खकक्षाप्ता तु सा तस्य तित्याप्ता गति-
क्षिप्तिकाः" सू० सि० । गतियोजनेतुपन्ना या सङ्ख्या चन्द्रस्य
भ्रमणसङ्ख्या कक्षया ३२४०००, गुणिता खकक्षयाप्राभि-
मतग्रहस्य कक्षया भक्ता सा फलरूपा तित्याप्ता पञ्च-
दशभक्ता । तृकारात् फलं तस्याभिमतग्रहस्य गतिकला
भवति । अतोपपत्तिः । यदि कक्षायोजनैश्चक्र २१६००,
कलास्तदा गतियोजनैः का इत्यनुपातेन गतिकलाः ।
तत्रापि चन्द्रकक्षा ३२४०००, पञ्चदशभक्ताखकक्षा
२१६००, इति चक्रकलाखरूपं धृतमित्युपपन्नम् । अथ
किञ्चत्सेधा इति प्रश्नोत्तरमाह र० ना० "कक्षा भूकर्ण-
गुणिता सहीमखडलभाजिता । तत्कर्णा भूमिकर्णा
ग्रहौचत्र खं दलीकृताः" सू० नि० । "ग्रहाणां योज-
नात्मिका कक्षा भूकर्णेन "योजनानि शतान्यष्टौ भूकर्णा
द्विगुणानि च" इत्युक्तभूव्यासेन षोडशशतैः (स्यूलेन) गुणिता
भूपरिधिना (५०२६,१४/२५, स्यूलेन) तद्वगतेन भक्ता
फलं तस्याः कक्षायाः कर्णा व्यासा भवति । एते भूव्यासेन

हीना अर्धिताः सन्तः खगृहीतव्याससम्बन्धिग्रहौचत्र
ग्रहस्योच्चता भूमेः सकाशाद्भवति । अतोपपत्तिः । यदि
भूपरिधिना भूव्यासस्तदा कक्षायोजनैः क इत्यनुपातेन
कक्षाव्यासास्तेऽर्धिताः कक्षाव्यासां भूगर्भकक्षापरिधि-
प्रदेशान्तराखरूपं भूगृहात् तदन्तरज्ञानार्थं भूव्यासाधेन
हीनं भूगृहात् कक्षौचत्रं तत्र कक्षाव्यासा भूव्यासेना
अर्धिताः कृता उभयथा समत्वात् । कक्षौचत्रमेव
ग्रहौचत्रं ग्रहस्य तत्त्वाधिष्ठानादिति । एतेन सिद्धग्रहौ-
चत्रेभ्यः परस्परान्तरज्ञानं सुगममिति श्रियति वाक्ये
(तन्मानं वक्ष्यमाण स्पष्टम्) किसन्तरा इति प्रश्नोत्तरं
स्वतः सिद्धमेवेति दिक् । अयोर्ध्वक्रमेण सिद्धाः कक्षा विवक्षुः
प्रथमं चन्द्रस्य कक्षां बुधशीघ्रोच्चकक्षां चाह । "खतयाव्धि-
द्विदहनाः कक्षा तु हिमदीधितेः । क्षीरोपस्थाङ्गखडि-
विक्षतमून्धेन्द्वस्ततः" सू० सि० । "चन्द्रस्य कक्षा सहस्र-
गुणितसिद्धरासाः ३२४००० । तृकारादागमप्रासाग्येनाङ्गी-
कार्या । अन्यथान्योन्याभ्यापत्तेस्तत्तत्सुन्द्रादूर्ध्वं बुधशी-
घ्रोच्चस्य कक्षा नवखदन्तवेद'दशः १०४३२०६ । यद्यपि बुध-
शीघ्रोच्चमाकाशे प्रत्यक्षं नेति तत्कक्षोक्तिरयुक्ता तथापि
बुधशीघ्रोच्चभगणातीतकक्षायां गत्युरोधेन चन्द्रेर्ध्वगायां
बुधो भ्रमति । पूर्वं सूर्यशुक्रेन्दुजेन्दवः" इति क्रमोक्तेः ।
अन्यथा भगणैक्यादेककक्षायां रविबुधशुक्राणामवस्थितौ
मण्डलभङ्गापत्तेरिति सूचनार्थमुक्ता । अथ शुक्रशीघ्रो-
च्चस्य कक्षां सूर्यबुधशुक्राणामभिभ्रमं कक्षां चाह'र० ना०
"शुक्रशीघ्रस्य सप्ताद्विरसाव्विरसषड्यमाः । ततोऽर्क-
बुधशुक्राणां खखायैकसुरार्यावाः" सू० सि० । "तदूर्ध्वं
शुक्रशीघ्रोच्चस्य कक्षाः स्याद्विद्वेदषट्सप्तपञ्चाः २६६६६७
शुक्रावस्थानसूचनार्थमुक्ता । ततस्तदूर्ध्वं सूर्यबुधशुक्राणां
भगणैक्यादभिज्ञा कक्षा खखपञ्चभूदेवाव्ययः ४३३१५०० । य-
द्यपि बुधशुक्रयोः सूर्यावस्थत्वात् केवलं सूर्यदक्षो यत्तुसुचितता
तत्रापि यदि एतया कक्षयैको भगणस्तदा कल्पपरिवावन्-
दिनैः खकक्षामितयोजनानि तदाहर्गणेन कानीत्यनुपा-
तागतयोजनैः क इत्यनुपातेन सूर्यबुधशुक्राणामभिभ्रम-
सिद्धार्थं बुधशुक्रयोरयुक्ता अन्यथा समत्वानुपपत्तेरिति ।
अथ भौमस्य कक्षां चन्द्रमन्दोच्चस्य कक्षां चाह'र० ना०
"कुजस्यायङ्गमून्याङ्गषड्वेदैकभुजङ्गमाः । चन्द्रोच्चस्य
कृताष्टाव्विद्वद्विद्वत्षड्वयः" सू० सि० । "भौमस्य ।
कृपिशङ्गात् सूर्यादूर्ध्वं कक्षा नवखनवविद्वत्सर्पाः
५१४६६०६ । चन्द्रमन्दोच्चस्य कक्षा वेदाह्वेदसर्पपञ्च-

राधनागरासाः ३८३२८४८४ । इयमप्याकाशे न दृश्या
तथापि गतयोजनैश्चन्द्रोच्चानाद्योक्ता । अथ गुरुराहोः
कक्षे आह, र० ना० । “कतत् सुनिपञ्चाद्विगुणैर्विधया गुरोः ।
स्वर्णानोर्वदतर्काद्विशैलार्थखकुञ्जराः” सू० सि० । “वृह-
स्पतेर्भासाङ्गुन्द्राद्विधौ” कक्षा वेदाङ्गसुनिपञ्चस्वररास
चन्द्रशराः ५१३७५७६४ । राहोः कक्षा वेदाङ्गजयम-
सप्तपञ्चाशीतयः ८०५७२८६४ । इयमदृश्यापि राहो-
र्गतियोजनैर्ज्ञानार्थसूक्ता । अत्रापि पादस्य चक्रगुडत्वमव-
धेयम् ॥ अथ शनेः कक्षां नक्षत्राधितवर्तगोलसध्यकक्षां
चाह र० ना० । “पञ्चबाणाक्षनागर्तरसाद्रूपकाः शनेस्ततः ।
भानां रविखस्युन्ताङ्गवद्वरम्भशराश्चिनः” सू० सि० । “ततो
वृहस्पतेराहोर्विधौ” शनेः कक्षा पञ्चपञ्चाष्टष्ट-
रसप्तर्काः १२७६६८२५५ । नक्षत्राणां गोल-
मध्ये कक्षा शनेरुध्वं द्वादशनवशताष्टनवतितत्त्वानि
२५६८६००१२ । यद्यपि “भवेद्भक्त्या तीक्ष्णं शोभं मणं
षष्टिताडितम्” इत्यनेनोक्त भक्त्याया द्वादशान्तरितत्वादयु-
क्तत्वं तथापि “सैव यत्कल्पभगवैः” इत्यनेन सूर्यकक्षाया
उक्ताया द्वादशाधोऽवयवस्य निबन्धने त्यागेऽपि भक्त्यर्थं
भगवता गृहीतत्वाददोषः । एतेनाधोऽवयवस्यार्धं न्यून-
त्वेन त्यागोऽर्धार्धधिकत्वेनोध्वं मेकाधिकपक्षं कक्षानि-
बन्धेन कृतमित्ति सूचितम् । ननु चन्द्रकक्षाया आगम-
प्रामाण्येनाङ्गीकारे सर्वकक्षाप्रामाण्यप्रामाण्यापत्त्या “सैव
यत्कल्पभगवैर्भक्ता तद्भ्रमणं भवेत्” इति कक्षानयनं
व्यर्थम् । अन्यथाकाशकक्षानानासम्भवापत्तेरित्यत आका-
शकक्षानागमप्रामाण्येनाङ्गीकार्येति वसन्ततिलकेनाह
र० ना० । “खव्योमखल्यखसागरघट्कनागव्योमाष्ट-
न्यन्ययमरूपनगाष्टचन्द्राः । ब्रह्माण्डसंस्तुटपरिभ्रमणं
सप्तत्वादभ्यन्तरे दिनकरस्य करप्रसारः” सू० सि० ॥
१८७१२०८०८४०००००० मितयोजनानि” र० ना० ।
कक्षादीनां योजनमानभेदेऽनुपपदं वक्ष्यमाणस्य सि० शि०
वाक्यस्य सूक्ष्मत्वादविरोधः) । खगोले खगत्यादीनां
स्थानदेशमाह यथा
“अशीतिभागैर्द्विज्यावासगुण्यो मिथुनान्तगः । विंशे च
मिथुनराशे ऋगव्याधो व्यवस्थितः । विंशे च दक्षिणे
भागैः खार्णवैः स्वादपक्रमात् । ऊतमुग्ब्रह्महृदयो
वृषे द्वाविंशभागौ । अष्टाविंशशता चैव विंशति-
वृत्तरेण तौ । गोलं बद्धा परीक्षा निक्षेपं भुवकं
स्फुटम्” सू० सि० “खकीयात् क्रान्तिविभागस्थानात्

(१४) दक्षिणरामशीत्यंशैस्तारात्मकोऽगस्त्यो मिथुनान्तगः
कर्काद्विभागे स्थितः । अगस्त्यनक्षत्रस्य राशित्वयं (६०)
भुवकः । दक्षिणविक्षेपोऽशीतिरन्तर्यः । ऋगव्य धो
लुब्धको मिथुनराशेर्विंशतिभागे (८०) स्थितः । चकारः
सप्तत्रये । लुब्धकनक्षत्रस्य राशित्वयं विंशतिभागा भुवक
इत्यर्थः । दक्षिणस्यां चत्वारिंशता भागैः परिमितस्तस्य
च क्रान्तिवृत्तस्थानाद्विचपः । वृषराशौ वर्ज्यब्रह्महृदयो
द्वाविंशभागौ स्थितौ (५०) वर्ज्यब्रह्महृदयः क्षत्रयोर्द्विंशति-
भागाविकैकराशिभुवकः । तौ वर्ज्यब्रह्महृदयो । अष्टा-
विंशतिशता । चकारः क्रमार्थं । एवकारो न्यूना-
धिकव्यवच्छेदार्थः । उत्तरेणोत्तररामासित्वर्थः । विक्षेपौ
विक्षेपवन्तौ । वर्ज्येर्वक्षेपोऽष्टभाग उत्तरः । ब्रह्महृदय-
स्योत्तरो विक्षेपस्त्रिंशद्व्यर्थः । नन्वेते भुवादिक्षराश्च
कालक्रमेण नयता अनियता वेत्यत आह गोल-
मित । गोलं वक्ष्यमाणं बद्धा वंशशलाकादिभिर्निबध्य
स्फुटं विक्षेपं क्रान्तिसंस्कारयोर्व्यं भुवादि सुखं भुवकं
स्फुटमायनदृक्कर्मसंस्कृतं परीक्षेत । स्वस्वकाले दृग्गो-
चरसिद्धमङ्गीकृतम् । तथा च क्रान्तिसंस्कारयोर्व्यं विक्षे-
पायनसंस्कृतभुवकयोरयनांशवशादस्परत्वादपि सप्तदानी-
न्तनसमग्रानुरोधेन लाघवार्थमायनदृक्कर्मसंस्कृता भुवाः
क्रान्तिसंस्कारयोर्व्यं विक्षेपाश्च नियता उक्ताः । काला-
न्तरे गोलयन्त्रेण वेधस्तु गोलबन्धोक्तविधिना गोलयन्त्रे
कार्यः । तत्र खगोलस्योपरि भगोलम्, आधारवृत्तस्योपरि
विषुवद्वृत्तम् । तत्र यद्यत् क्रान्तिवृत्तं भगणांशाङ्कितं
च बद्धा भुवयटिकीलधोः प्रोतमन्यञ्चलं भवेधवल्यम् ।
तच्च भगणंशाङ्कितं कार्यम् । ततस्तद्गोलयन्त्रं सख्य-
भुवाभिसुखयटिकं जलसमर्चितजलधयं च यथा भवति
तत्रा स्थिरं कृत्वा रात्रौ गोलसध्वच्छिद्रगतया दृष्ट्वा
रेवतीतारां विलोक्य क्रान्तिवृत्तं मीनान्तादृशकलान्तरित-
पञ्चाङ्गाग्रे रेवतीतारायां निवेश्य मध्यगतयैव दृष्ट्वा न्यु-
र्देर्नक्षत्रस्य योगतारां विलोक्य तस्या उपरि तद्वधवल्यं
निवेश्यम् । एवं कृते सति वेधवल्यस्य क्रान्तिवृत्तस्य
च यः सम्पातः स मीनान्तादप्रतो यावत्क्षरैस्तावन्तस्तस्य
नक्षत्रस्य भुवांशा ज्ञेयाः । वेधवल्ये तस्यैव सम्पातस्य
योगतारायाश्च यावन्तोऽन्तरेऽंशास्तावन्तस्तस्य विक्षेपांशा
दक्षिणा उत्तरा वा वेद्याः । अथ रोहिणीशकटरेदमाह
र० ना० । “वृषे ऋगदशे भागे वस्य यास्योऽंशवद्व्यात् ।
विक्षेपोऽध्यधिको हिन्दुः प्रोहिण्ताः शकटं तु सः” सू० सि०

‘‘दृष्टराशौ सप्तदशेऽथे यस्य पञ्चस्य भागद्वयाधिको विक्षेपो दक्षिणः स पक्षो रोहिण्याः शकटं शकटाकारसंज्ञिवेशं भिन्द्यात् । तन्मध्यगतो भवेदित्यर्थः । तुकारादुपपन्नवि-
क्षेपो रोहिणीविक्षेपादस्य इति विशेषार्थकः । विक्षेपस्य दक्षिणस्य रोहिणीविक्षेपादधिकत्वे शकटाङ्गहिर्दक्षिण-
भागे पञ्चस्य स्थितत्वेन तद्भेदकत्वाभावात् । अत्र शक-
टाभिन्ननक्षत्रस्य ध्रुव एकराशिः सप्तदशंशाः ४७ । दक्षिणः
शरो भागद्वयमिति वेधसिद्धा खटा युक्तिः’’ २० ना० ।
अथ ब्रह्मसंज्ञकनक्षत्रावस्थानमाह ।

‘‘पूर्वस्यां ब्रह्महृदयादंशकैः पञ्चभिः स्थितः । प्रजापति-
र्हृदयान्तरेऽसौ सौख्येऽष्टविंशदंशकैः’’ सू० सि० । ‘‘ब्रह्म-
हृदयस्थानात् पूर्वभागे पञ्चभिरंशैः प्रजापतिस्तारात्मको
ब्रह्मा क्रान्तिवृत्ते स्थितः । कुल्लेत्यत आह । वृषान्त
इति । वृषान्तनिकटे । एकराशिः सप्तविंशत्यंशा ५७ ब्रह्म-
ध्रुवक इत्यर्थः । अस्य विक्षेपमाह । असाविति ।
ब्रह्मा उत्तरस्यामष्टविंशद्भागैः स्थितः । अष्टविंशद्भागा
अस्य विक्षेप इत्यर्थः’’ २० ना० । ‘‘अपांवल्लस्तु चित्वा-
यासुत्तरेऽशेस्तु पञ्चभिः । वृहत्किञ्चिदतो भागैरापः
षड्भिल्लयोत्तरे’’ सू० सि० । ‘‘चित्वायाः सकाशादपां-
वल्लसंज्ञकस्तारात्मकः पञ्चभिर्भागैरुत्तरस्यां स्थितः । प्रथ-
मतुकारश्चित्वाध्रुवतल्यध्रुवकार्थकः । द्वितीयतुकारश्चि-
त्वाविक्षेपस्य दक्षिणभागद्वयात्मकत्वादपांवल्लविक्षेप उत्तर-
स्विभाग इति स्फुटार्थकः । अतोऽपांवल्लात् किञ्चिद-
ल्पा तरेण वृहत् स्थूलतारात्मक आपसंज्ञकः । तथाऽ-
पांवल्लात् षड्भिरंशैरुत्तरस्यां स्थितश्चित्वाध्रुवक एवापस्य
उत्तरो नवांशः’’ २० ना० ।

तारास्वरूपादिकम् अक्षेपाशब्दे ४६६ पृ० दर्शितं तेषां
ध्रुवकविक्षेपरूपशरयोरानवनविधा सू० सि० दर्शिता यथा
‘‘प्रोच्यन्ते लिप्तिका भानां स्वभोगोऽथ दशाहृतः ।
भवन्त्यतीतविष्णुगानां भोगलिप्ता युता ध्रुवाः’’ सू० सि०
‘‘भानांश्चिन्वादिनक्षत्राणां उत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनि-
षावर्जितानां लिप्तिका भोगसंज्ञाः कलाः प्रोच्यन्ते
समनन्तरमेव कथ्यन्ते । अध्यानन्तरं स्वभोगः स्वाभीष्टन-
क्षत्रभोगः कलात्मको वक्ष्यमाणो दशभिर्गुणितः कार्यः ।
तत्र स्वाभीष्टनक्षत्रगतनक्षत्राणामश्विन्यादीनां भोग-
लिप्ताः । भोगोऽष्टशती लिप्ता इत्यादिष्टतकलाः प्रत्येकं
युताः । अश्विन्याद्यतीतनक्षत्रसङ्ख्यागुणितकलाष्टतं
युतमित्यर्थः । ध्रुवा नक्षत्राणां भवन्ति’’ अथ प्रति-

ज्ञाता नक्षत्रभोगलिप्ता उत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनि-
षाव्यतिरिक्तानां तेषां ध्रुवकानक्षत्रशरांश्चाष्टसोऽकैराह
२० ना० । ‘‘अष्टार्थवाः शून्यकृताः पञ्चषष्टिर्नगेषवः ।
अष्टार्था अश्वयोऽष्टागा अङ्गुणा गनवस्तथा । कृतेष्वेव
युगरसाः शून्यवाणा वियद्गसाः । खवेदाः सागरनगा
गजागाः सागरर्तवः । गनवोऽथ रसा वेदा वैश्वमाष्या-
र्धभोगगम् । आश्विन्यैवाभितृप्रान्ते वैश्वान्ते श्रवण-
स्थितिः । त्रिचतुःपादयोः सन्धौ श्रविष्ठा श्रवणस्य तु ।
स्वभोगतो वियद्भागाः षट्कृतिर्गमलाश्चिनः । रन्नादयः
क्रमदेष्टां विक्षेपाः स्वापदक्रमात् । दिङ्मासविषयः
सौख्ये यास्ये पञ्च दिशो नव । सौख्ये रसाः खं यास्येऽ-
गाः सौख्ये खार्कास्तयोदश । दक्षिणे रुद्रयमलाः सप्त-
विंशदयोत्तरे । यास्येऽध्यर्धेतिरिक्तता नवसार्धशरेषवः ।
उत्तरस्यां तथा षष्टिस्त्रिंशत् षट्त्रिंशदेव हि । दक्षिणे
त्वर्धभागस्तु चतुर्विंशतिरुत्तरे । भागाः षड्विंशतिः खं
च दक्षादीनां यथाक्रमम्’’ सू० सि० । ‘‘अश्विन्यादि-
नक्षत्राणां क्रमाद्भोगा एते । तन्नाश्विन्याम् अष्टचत्वा-
रिंशत् कलाः भरण्याश्चत्वारिंशत् । कृत्तिकायाः कलाः
पञ्चषष्टिः । रोहिण्याः सप्तपञ्चाशत् कलाः । मृगशिर-
सोऽष्टपञ्चाशत् । आर्द्रायाश्चत्वारः । अश्लेष्य इत्यत्र
नोऽश्वयो गोमनय इति वा पाठस्त्युक्तः शाकल्य-
संहिताविरोधात् ‘‘सौरोक्तं रुद्रभस्यांशास्त्रप्रत्ययोऽगा-
व्ययः कलाः इति नार्सदेवतां दशकलोनपञ्चदश-
भागं मिथुने सर्वजनाभिमतध्रुवको दशकलोनपञ्चदश-
भागः पर्वताभिमतध्रुवकश्च निरस्तः । पुनर्वसोरष्टस-
प्ततिः । पुष्यस्य षट् सप्ततिः । कृत्तिकायाश्चतुर्दश ।
तथेति छन्दःपूरणार्थम् । मघायाश्चतुःपञ्चाशत् । पूर्व-
फाल्गुन्याश्चतुःषष्टिः । उत्तरफाल्गुन्याः पञ्चाशत् ।
हस्तस्य षष्टिः । चित्वायाश्चत्वारिंशत् । स्वात्याः चतुः-
सप्ततिः । विशाखाया अष्टसप्ततिः । अनुराधायाश्चतुः-
षष्टिः । ज्येष्ठायाश्चतुर्दश । अनन्तरं मूलस्य षट् ।
पूर्वाषाढायाश्चत्वारः । उत्तराषाढाया ध्रुवकमाह ।
वैश्वमिति । उत्तराषाढाद्योगतारानक्षत्रम् । आप्यार्ध-
भोगगम् । आप्यस्य पूर्वाषाढानक्षत्रसार्धभोगः धनू-
राशेर्विंशतिभागस्तत्र स्थितं चेवम् । अष्टौ राशयो
विंशतिभागा उत्तराषाढायाध्रुवः इत्यर्थः । एतेन पूर्वा-
षाढायोगतारायाः सकाशादुत्तराषाढायोगतारा विंशति-
कलोनसप्तभागान्तरिता । तेन पूर्वाषाढाध्रुवकोऽष्टराशय-

अतुर्दश भागा विंशतिकलोनसप्तभागैर्युत उत्तराषाढाया
 भुवश्चत्वारिंशत्कलाधिकोक्तभुव इति पर्वतोक्तसपास्तम्
 ब्रह्मसिद्धातविरोधात् । अभिजिह्वुवकमाह । आश्व-
 खेति । पूर्वाषाढाया अवसाने धनुराशेर्विंशतिकलोन-
 सप्तविंशतिभागेऽभिज्योगतारा ज्ञेया । चत्वारिंशत्-
 कलाधिकषड्विंशतिभागाधिका अष्टौ राशयोऽभिजितो
 भुव इत्यर्थः । एवकारोऽन्योन्यव्यवच्छेदार्थः । तेन
 संहितासम्मतं अवणपञ्चदशंस्थानं विंशतिविकलायुत-
 त्वयोदशकलायुतचतुर्दशभागादिकनवराशयो निरस्तम् ।
 अवणस्य भुवकमाह । वैश्वान्त इति । उत्तराषाढाया
 अवसाने अवणयोगतारायाः स्थानं ज्ञेयम् । नव राशयो
 दश भागाः अवणभुवक इत्यर्थः । धनिष्ठाया भुवक-
 माह । त्रिचतुःपादयोरिति । अवणस्य तृतीयचतुर्थ-
 चरणयोः क्रमेणान्तादिसन्धौ सत्तराशेर्विंशतिभागे अ-
 विष्ठा धनिष्ठा ज्ञेया । नव राशयो विंशतिभागा धनिष्ठा-
 भुव इत्यर्थः । तुकारात् क्षेत्तान्तर्गतधनिष्ठास्थानं कुम्भस्य
 विंशतिकलोनसप्तभागा निरस्तम् । शतताराया भोग-
 माह । स्वभोगत इति । धनिष्ठाभोगात् कुम्भस्य विंश-
 तिकलोनसप्तभागावधेरित्यर्थः । शतताराया अशीति-
 भोगः । अतः प्राग्बहुभुव इति ज्ञापनार्थं स्वभोगत
 इत्युक्तम् । शततारायाः स्थानं शततारकभुव इति
 पर्यवसन्नम् । अवशिष्टनक्षत्राणां भोगानाह । षट्-
 क्षतिरिति । पूर्वभाद्रपदायाः षट्त्रिंशत् कला भोगः ।
 उत्तरभाद्रपदाया द्वाविंशतिः । रेवत्या एकोनाशीतिः ।
 अथ भुवकानयनं यथा । अश्विन्या भोगः । ४८ । दश-
 गुणितः । ४८० । अतीतनक्षत्राभावाद्भोगयोजनाभावः ।
 अतोऽश्विन्याः कलात्मको भुवः ४८० । राश्याद्यस्तु ० । ८
 भरण्या भोगः । ४० । दशाहृतः । ४०० । अतीतनक्षत्र-
 स्यैकत्वादष्टशतयुतो भरण्याः परिभाषया राश्याद्यो भुवः
 । ० । २० । एवमार्द्राभोगः । ४ । दशाहृतः । ४० ।
 अतीतनक्षत्राणां पञ्चतया पञ्चगुणिताष्टशतेन । ४०० ।
 चतुःसहस्रात्मकेन युतः कलाद्यो भुवः । ४०४० ।
 राश्याद्यस्तु । २ । ७ । २० । एवं पूर्वाषाढाया दशगुणितो
 भोगः । ४० । एकोनविंशतिगुणिताष्टशतेन । १५२०० ।
 युतः परिभाषया राश्याद्यो भुवः । ८ । १४ । शतता-
 राया दशगुणितो भोगः । ८०० । त्रयोविंशतिगुणिता-
 ष्टशतेन । १६४०० । युतश्चतुर्विंशतिगुणिताष्टशतस्युपो ।
 १६२०० । जातो भुवो राश्याद्यः । १० । २० । पूर्वभा-

द्रपदाया दशगुणितो भोगः । ३६० । चतुर्विंशतिगुणि-
 ताष्टशतेन । १६२०० । युतो । १६५६० । जातो भुवो
 राश्याद्यः । १० । २६ । उत्तराषाढाभिजिह्ववणधनि-
 ष्ठानां स्वभोगस्थानात् पश्चात् स्थितत्वेनोक्तरीत्यसम्भवाद्भि-
 जरीत्या भुवका उक्ताः स्वादिस्थानाद्योगतारा यदन्तर-
 कलाभिस्थितास्ता लाघवाद्दशापर्वतिता भोगसंज्ञा
 उक्ताः । तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते “अष्टौ विंशतिरर्धनि
 गजान्निर्व्यर्धखेपवः । त्रितर्काः सतिभानाद्विरासत्प्र-
 क्षास्य शट्शतम् ॥ नवाशा नवसूर्याश्च वेदेन्द्राः शरवा-
 णभूः । स्वात्यष्टिः खट्वतिर्गोऽतिष्ठतिविश्वान्विनस्तथा ॥
 वेदाक्षतिर्गोऽङ्गवस्ताः कश्चिहस्ता युगार्धदक् । खोत्-
 क्षतिस्त्रिंशहीनाश्चरसहस्ताः खहस्तिदक् ॥ खगोऽ-
 श्विनः खदन्ताः षड्दन्ताः शैलगुणान्वयः । मेघाद्यश्चत्रा-
 दिमध्याशाः षडंशोनाः खषड्गुणाः” ॥ इति । अथ
 नक्षत्राणां विक्षेपभागानाह ऐषामिति । उक्तभुव-
 कसम्बन्धिनामद्विन्यादिनक्षत्राणां यथाक्रमं क्रमादि-
 त्यर्थः । स्वात् स्वकीयापक्रमात् क्रान्त्यघात् क्रान्तिवृत्त-
 स्थभुवकस्थानादित्यर्थः । विक्षेपा विक्षेपभागा दक्षिणा
 उत्तरा वा भवन्ति । ततोत्तरदिशश्चिन्त्यादित्यत्राणां
 दिङ्मासविषयाः क्रमेण दश द्वादश पञ्चेत्यर्थः । दक्षिण-
 दिशि रोहिण्यादित्यत्राणां पञ्चदश नव । उत्तरस्यां पुन-
 र्वसोः षड्भागाः । पुष्यस्य खं विक्षेपाभावः । अत्र पञ्चमा-
 चरस्य गुरुत्वेन कन्दोभङ्ग आर्षत्वाच्च दोषः । दक्षिणस्या-
 मक्षेपायाः सप्त । उत्तरस्यां मघादित्यत्राणां शून्यं
 द्वादश त्रयोदश । दक्षिणस्यां हस्तचित्रयोरेकादश द्वौ ।
 अनन्तरं स्वात्या उत्तरदिशि सप्तत्रिंशत् । दक्षिणस्यां
 विशाखादीनां षष्ट्यां सार्धैकः त्रयं चत्वारः । नव सार्ध-
 पञ्च पञ्च क्रमेण उत्तरदिशि तथा विक्षेपभागा अभि-
 जितः षष्टिः । अवणस्य त्रिंशत् । धनिष्ठायाः षट्-
 त्रिंशत् । एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थः । चकारः
 पूरणार्थः । दक्षिणस्यां तुकारस्तथा । अर्धभागः शत-
 तारायाः । तुकारस्तथा । उत्तरस्यां पूर्वभाद्रपदा-
 याश्चतुर्विंशतिः । तस्यामेव दिशि भागा विक्षेपभागा
 उत्तरभाद्रपदायाः षड्विंशतिः । रेवत्या विक्षेपाभावः ।
 चकारः पूरणार्थः” २० ना० ॥ अत्र स्पष्टत्वात्
 अनेकेषां नक्षत्राणां भुवका न दर्शिताः । सिंशिं
 प्रमितान्तरायां तु यथाक्रमं सर्वेषांस्वरूपतो भुवका
 दर्शिता यथा

अ. भ. क. रो. म्. आ. पु. पु. आ. म. पू. उ. ह. चि.
 ० ० १ १ २ २ ३ ३ ४ ४ ५ ५ ६
 ८ २० ८ २२ ६ ७ ३ १६ १८ ८ २७ ५ २० ३
 ० ० २८ २८ ० २० ० ० ० ० ० ० ०
 स्वा. वि. अ. ज्ये. मू. पू. उ. अ. ज्ञ. घ. श. पू. उ. रे.
 ६ ७ ७ ७ ८ ८ ८ ८ ९ ९ १० १० ११ ०
 १६ २ १४ १६ १ १४ २० २५ ८ २० २० २६ ७ ०
 ० ५ ५ ५ ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०

विलेपा यथा

अ. भ. क. रो. म्. आ. पु. पु. आ. म. पू. उ. ह. चि.
 १० १२ ४ ४ १० ११ ६ ० ७ ० १२ १३ १३ १
 १० १० ४५
 उ उ उ द द द उ उ द उ उ उ द द
 स्वा. वि. अ. ज्ये. मू. पू. उ. अ. ज्ञ. घ. श. पू. उ. रे.
 ३७ १ १ ३ ८ ५ ५ ६२ ३० ३६ ० २४ २६ ०
 २० ४५ ३० २० २० २०
 उ द द द द द द उ उ उ द उ उ उ

सिंशं प्रहकक्षा अन्यविधा उक्ता यथा

“साधार्द्रिगोमनुसुराव्यमितार्ककक्षा ४३११४६७१/२
 चान्द्री सहस्रगुणिता जिनरामसंख्या ३२४०००। अभ्रि-
 भाङ्गगजकुङ्गरगोऽक्षपक्षाः २५६८८६८५० कक्षां गणनि
 गणका भगणस्य चेमास्” सिंशं । शेषाणां ग्रहाणां
 कक्षाप्रमाणानि श्रीपतिनान्यथोक्तानि यथा “अष्टग्रहणमनु
 गजाः ८१४६६१६ क्षितिनन्दनस्य सस्ये शदन्तकतखेन्दुमिता
 १०४३२११ य सूर्यः । रूपाश्विनागयुगशैलगुणेन्दुवाणाः
 ५१२७४८२१ खान्यङ्गसागररसोत्कतयः २६६४६१० सितस्य,
 सुधराहिनगनागरसर्तुष्माधराश्विशिनः १२७६६८७८७।
 शनिकक्षा” रव्यादीनां मन्दोच्चादिपरिधिमानञ्ज्” सिंशं
 “मन्दोच्चनीचपरिनिखिलवोनशक्र १३१४० भागा रवेर्जिन-
 कलोनरदा ३११३६ हिमांशोः। खाश्वा ७० भुजङ्गदहना
 ३८ अमरा३३ भवाश्च ११ पूर्वेष्वो ५० निगदिताः क्षिति-
 जादिकानास्” सिंशं। “इह ग्रहभ्रमणोपपत्त्यर्थं मन्दो-
 च्चनीचवृत्तानि पूर्वैः कल्पितानि । तेषां प्रमाणान्येता-
 वन्तो भागाः । अत्रोपपत्तिः । ग्रहस्य यन्त्रवेषविधिना
 यत् परमं फलसुत्पद्यते तस्य ज्या परमफलज्यान्त्य-
 फलज्या चोच्यते । अन्यफलज्यातुल्यव्यासार्धेन ग्रहस्य

सुत्पद्यते तच्चीचोच्चतम् । तत्परिधिस्त्रैराशिकेन । यदि
 त्रिज्याव्यासार्धे भागाः ३६० परिधिस्तदान्यफलज्या-
 व्यासार्धे किमिति लब्धं परिधिभागाः । एवमर्कादीनां
 त्रिज्यवोनशक्रा इत्यादय उत्पद्यन्ते । अथ भौमादीनां
 चलपरिधीनाह” प्रमि० सौरागमेण सूक्ष्मत्वान्नविरोधः ।

“एषां चलाः कृतजिनास्त्रिलवेन हीना २४३।४०
 दन्तेन्द्रवो १३२ वसुरसा ६८ वसुवाणदस्ताः २५८ ।
 पूर्णाब्जयो ४० ऽथ भृगुजस्य तु मन्दकेन्द्रोः शिङ्गिनी
 द्विगुणिता त्रिगुणेन ३४३८ मक्ता । लब्धेन मन्दपरिधी
 रहितः स्फुटः स्यात् तच्छ्रीधुकेन्द्रभुजसौम्यार्थं वाणनिर्ज्ञो।
 उत्तरस्यां सप्तर्षिस्थानं ऋषिशब्दे १४५२ पु० दर्शितं
 तेषां शतवर्षैरेकैकनक्षत्रभोगस्तत्र प्रमाणं वराहसंहिता
 वाक्यं ततोक्तम् । भक्षकश्च हादशधा विभक्तमपि अश्वि-
 न्यादिभिः सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकं तत्र त्रिभिस्त्रिभिर्नक्षत्रै-
 र्नेव वीथयः दृष्टुं सं उक्ता यथा “नागगजैरावत-
 दृष्टमगोजरङ्गवदृग्माजदहनाख्याः । अश्विन्याद्याः कैश्चित्
 त्रिभिः क्रमाद्दीपयः कथिताः ॥ नागा तु पवनयास्या
 नलानि पैतामहान्निभास्तिस्रः । गोवीथ्यामश्विन्यः पौष्णं
 द्वे चापि भाद्रपदे ॥ जरङ्गव्यां श्रवणात् त्रिभं मृगाख्या
 त्रिभं च मैत्रादयम् । हस्तविशाखात्वाङ्गाण्यजेत्यष्टाद्वयं
 दहना ॥ तिरुस्तिस्त्रस्तासां क्रमादुदङ्मध्ययास्य-
 मार्गस्थाः । तासामयुत्तरमध्यदक्षिणावस्थितैकैका ॥
 वीथीमागौनपरे कथयन्ति यथा स्थिता भमार्गस्य । नक्ष-
 त्राणां तारायास्योत्तरमध्यमास्तद्वत् ॥ उत्तरमार्गो या-
 स्यादि निगदितो मध्यमस्तु भाग्याद्यः । दक्षिणमार्गोऽष्टा-
 ढादि कैश्चिदेवं कृता मार्गाः” ॥
 भक्षकस्यग्रहाणां प्राग्गतिभेदकारणमुक्तं सू० सि० यथा
 “पश्चाद् ब्रजन्तोऽतिजवाच्चक्षत्रैः सततं ग्रहाः । जीयमा-
 नास्तु लम्बन्ते तुल्यमेव स्वमार्गाः” ॥ सू० सि० ।
 “पश्चादनन्तरं पुनरावृत्त्या पश्चात् पश्चिमदिगभिमुखं नक्षत्रै-
 स्तारकादिभिः सह ग्रहाः सूर्यादयोऽतिजवात् प्रवहवायु-
 सत्वरगतिवशात् सततं निरन्तरं ब्रजन्तो गच्छन्तः स्वमार्ग-
 गाः स्वकक्षावृत्तस्था जीयमाना नक्षत्रैः पराजिता नक्षत्रा-
 णामग्रे गमनात् । अत एव लज्जयेव शुरुभूता इति तात्प-
 र्यार्थः । तुल्यं समम् । एवकारादधिकन्यूनव्यवच्छेदः ।
 लम्बन्ते स्वस्थानात् पूर्वं स्थितुं लम्बायमाना भवन्ति । यथा
 लज्जितः पश्चाद्भवति नाग्ये । तुकारादधोऽधः कक्षाक्रम-
 सुरोधेन ग्रन्थादिग्रहाणां चन्द्रान्तानां शुरुतापचयः शनि-

रतिगुरुभूतस्तस्मात् किञ्चिन्मनो गुरुस्तस्मादपि भौम इत्यादि
यथोत्तरम् । यस्य कक्षा मङ्गली तस्य गुरुत्वाधिक्यं यस्य
लघुं तस्य तदुरोधेन गुरुतात्त्विकमिति । एतदुक्तं भवति ।
ब्रह्मणा प्रवहवायौ नक्षत्राधिष्ठितो मूर्त्तौ गोलः स्थापित-
स्तदन्तर्गताः स्वस्वाकाशगोलस्थाः शन्यादयो नक्षत्राधिष्ठित-
मूर्त्तौ गोलस्य क्रान्तिवृत्तस्य रेवतीयोगतारासङ्गरूपमेषादिप्रदेश-
समसूत्रस्थाः स्थापिताः । क्रान्तिवृत्तं तु सेषतुलास्थाने-
विषुवद्वृत्तलग्न सम्पातात् त्रिभान्तरितक्रान्तिवृत्तप्रदेशौ स्वा-
सन्नविषुवद्वृत्तप्रदेशाभ्यां चतुर्विंशत्यंशान्तरेण दक्षिणोत्तरौ
मकरकर्कादिरूपौ तदेवं द्वादशराश्यात्मकं वृत्तं यच्च चारभू-
तम् । विषुवद्वृत्तं तु ध्रुवमध्यस्थं निरक्षदेशोपरिगम् । तत्र
प्रवहवायुना स्वाघातेन मूर्त्तौ नक्षत्रगोलो नाक्षत्रपट्टिषटी-
भिः परिवर्त्यते । तदन्तर्गतवायुभिस्तदाघातेन वा यच्चा
भ्रमन्तोऽपि नक्षत्रगोलस्थितक्रान्तिवृत्तीयमेषादिप्रदेशेन समं
न गच्छन्ति वायूनां स्वल्पत्वात् तदाघातस्याप्यल्पत्वाद्भि-
न्वानां गुरुत्वाच्च । अतस्तत्स्थानादुपहृणां लम्बनं
दृश्यते । अत एव नक्षत्रोदयकाळे तेषां द्वितीयदिने
नोदयः किन्तु यच्चो लम्बितप्रदेशेन वायुना तदनन्तर-
मूर्त्तभागच्छतीत्यनन्तरद्वयः । लम्बनं तु शन्यादीनां
कक्षानुरोधेन गुरुत्वाद्वायूनां तद्घातानां वा कक्षानुरोधेन
बहुलपत्वात् तल्लयः । यद्यपि वायोर्ध्रुवानुरोधेन सत्त्वा-
दुपहृणालम्बनं विषुवद्वृत्ते भवितुमुचितं न क्रान्तिवृत्ते,
तथा च वक्ष्यमाणक्रान्त्यनुपपत्तिः क्रान्तिवृत्तस्य द्वादश-
राशिभोगेन वक्ष्यमाणानां भगणानामनुपपत्तिश्च । तथापि
वायुनावलम्बितो यच्चो विषुवन्मार्गोऽपि तद्विषुवप्रदेशा-
सङ्क्रान्तिवृत्तप्रदेशेन यच्चाकाशगोल एव स्वसमसूत्रेणा-
क्षयत इति नातुपपत्तिः । अत एव स्वमार्गगा इति
क्रान्तिवृत्तात्तुल्यत्वाकाशगोलस्य कक्षामार्गगता इत्यर्थक-
सक्तमिति सङ्क्षेपः । अत एव यच्चाणां लोके प्राग्गतित्वं
सिद्धमित्याह” र०ना० ।

“प्राग्गतित्वमस्तौषां भगणैः प्रत्यहं गतिः । परिणा-
हवशाद्भिन्ना तद्वशाद्भिन्ना भुञ्जते” स्तु०सि० । “अतो
ऽवलम्बनादेव तेषां यच्चाणां प्राग्गतित्वं प्राच्यां दिशि
गतियेषां ते प्राग्गतयस्तद्भावः प्राग्गतित्वं सिद्धम् ।
लम्बनस्वरूपैव यच्चाणां पूर्वगतिरुपपन्ना लोकैः कारणा-
नभिन्नैः प्रत्यक्षावगततया तच्छक्तिजनिता कल्पितेत्यर्थः ।
सा कियतीत्यत आह । भगणैरिति । वक्ष्यमाणभग-
णैः प्रत्यहं प्रतिदिनं गतिः प्राग्गमनरूपा भगणानां

यदि गत्युपपन्नत्वाद्भगणसम्बन्धवक्ष्यमाणदिनैः इत्यर्थसावनै-
र्गृहभगणा लभ्यन्ते तदैकेन दिनैः केत्यनुपाताज्ज्ञेया ।
ननु यच्चभगणानां तल्लयत्वाभावात् प्रतिदिनं यच्चगति-
भिन्नेति पूर्वं लम्बनरूपा यच्चगतिरयुक्तोक्ता यच्चलम्बन-
स्याभिन्नत्वादित्यत आह परिणाहवशादिति । परि-
णाहः कक्षापरिधिस्तद्वशात् तदुरोधादियं यच्चगति-
भिन्नाऽतुल्या । अयमभिप्रायः । यच्चाणां लम्बनं
तल्लयप्रदेशे न, परन्तु स्वस्वकक्षायां तत्तत्प्रदेशे तल्लये याः
कलास्ता गतिकलास्तास्तु मङ्गलि कक्षावृत्तेऽल्पा लघु-
कक्षावृत्ते बहुलाः सर्वकक्षापरिधीनां चक्रकलाङ्कितत्वात्
भगणास्तु गतिवशादेव यस्य कक्षावृत्तं मङ्गलं तत्ताल्पा
यस्य च लघु कक्षावृत्तं तस्य बहवस्तदुपपन्ना गतिरपि
तथेति न विरोधः । नन्वेकद्वयगतिं विहाय भिन्नरूपा
गतिः कथमङ्गीकृतेत्यत आह । तद्वशादिति भिन्न-
गतिवशाद्भानि राशीन् नक्षत्राणि भुञ्जते यच्चा भुञ्जन्ती-
त्यर्थः । तथा च यच्चराश्यादिभोगज्ञानार्थमियमेव
गतिरुपयुक्ता नैकरूपेति भावः । अथ भोगे विशेषं
वदन् वक्ष्यमाणभगणस्वरूपमाह” र०ना० । “शीघ्रगस्ता-
न्यथालप्तेन कालेन मङ्गलात्पगः । तेषां तु परिवर्त्तेन
पौष्णान्ते भगणः स्रुतः” स्तु०सि० । “अथशब्दः पूर्वोक्त
विशेषस्तुचकः शीघ्रगतिर्यच्चस्तानि मान्यलप्तेन कालेन
भुनक्तुमिति पूर्वोक्तो बहुकालेन भुनक्ति तल्लयराश्यादि-
भोगो मन्दशीघ्रगतिर्यच्चयोस्तुल्यकालेन न भवतीति
विशेषार्थः । तेषां राशीनां परिवर्त्तेन भ्रमणेन । तृका-
रादुपहृणादिगतिभोगजनितेन भगणः प्राञ्चैरुक्तः । क्रान्ति-
वृत्ते द्वादशराशीनां सत्त्वात् तद्भोगेन चक्रभोगसमा-
प्तेर्यत् स्थानमारभ्य चलितो यच्चः पुनस्तत् स्थानमायाति
स चक्रभोगः परिवर्त्तसञ्ज्ञोऽपि द्वादशराशिभोगाद्भगण
इत्यर्थः । ननु क्रान्तिवृत्ते सर्वप्रदेशेभ्यः परिवर्त्तसम्भवा-
दल कः परिवर्त्तादिभूतः प्रदेश इत्यत आह पौष्णान्त
इति । स्रुतप्रादौ ब्रह्मणा क्रान्तिवृत्ते रेवतीयोगताराऽऽ-
सन्नप्रदेशे सर्वयच्चाणां निवेशितत्वात् तद्वधितो यच्चचल-
नाच्च पौष्णस्य रेवतीयोगताराया अन्ते निकटे प्रदेशे
तथा च रेवतीयोगतारासङ्क्रान्त्यसंस्थानमेवाद्यान्नावधि-
भूतमिति भावः” र०ना० ।

स्तु०सि०दिपुत्राणां सहायुगे भगणमान्युक्तं तल्लयः ।

“युगे स्तु०सि०स्रुतप्राणां खचतुष्करदारवाः । जुजा-
किगुरुशीघ्राणां भगणाः पूर्वयथिास्” स्तु०सि० । “मङ्ग-

युगे ४३२००० वर्षे सूर्यबुधशुक्राणां खानां चतुष्कमेक-
स्थानादिसहस्रस्थानान्तचतुःस्थानस्थितानि न्यूत्यानि ततो-
ऽयुतादिप्रयुतस्थानपर्यन्तं दन्तसमुद्रास्तया च युगे सौर-
वर्षाणि स्वाभ्रजास्वहिरामवेदमितानि ४३२००० भगणा
द्वादशराशिभोगात्मकपरिवर्त्तानां सङ्ख्या भवन्तीति शेषः ।
भौमशनिवृहस्पतीनां यानि शीघ्राणि शीघ्रोच्चानि तेषामेते-
न्द्रिता भगणाः । चकारः सप्तद्वयार्थकोऽनुसन्धेयः । अत्र
कक्षाक्रमेण चारक्रमेण वा गुरोः खलु मध्यगता भवतीति
न तथोद्देशः स्वतन्त्रस्य नियोगानर्हत्वाद्वा । नन्वाकाश
एषां विस्वाभावाद्बलस्वनासम्भवेन गत्यभावात् कथं भ-
गणा उक्ता इत्यत आह पूर्वयायिनानिति पूर्वगा-
मिणाम् । तथा च तेषामदृश्यरूपाणां पूर्वगतिसङ्ज्ञावाङ्म-
गणोक्तौ न क्षतिः । एषां स्वरूपादिनिर्णयस्तु स्पष्टा-
धिकारे प्रतिपादयिष्यते । अथ चन्द्रभौमयोर्भगणा-
नाह” २० ना० । “इन्द्रो रसाग्नित्रिविधसप्तभूधरसा-
गण्याः । दक्षत्प्ररसाङ्गाक्षिलोचनानि कुजस्य तु” सू-
सि० । “पूर्वसोकोक्तभगणा इत्यत्राग्निमसोकोपप्यन्वेति ।
भूधराः सप्त न तु पर्वतस्य धराभिधानत्वादेकसप्ततिः
मार्गणाः शरास्तथा च चन्द्रस्य भगणाः षडग्निदेवपञ्च-
सप्तसप्तसप्तमिताः ५७७५३३३३ भौमस्य तुकारादाकाशस्य-
विस्वात्मकस्येति पुनरुक्तिश्च प्रवारणार्थं दत्ताष्टप्रडाक्षति-
मिताः २५६८३२ । अथ बुधशीघ्रोच्चयुर्वोर्भगणानाह” २० ना० ।
“बुधशीघ्रस्य शून्यतुखाद्रित्प्रङ्कनगेन्दवः । वृहस्पतेः
खदक्षान्तिवेदप्रडवृज्जयस्तथा” सू० सि० । “बुधशीघ्रोच्चस्या-
दृश्यरूपस्य पूर्वगतेर्भगणाः षट्सप्ततित्प्रङ्गात्यष्टिमिताः
१७६३७०६० वृहस्पतेस्तथा विस्वात्मकस्येति पुनरुक्तिश्चम-
वारणाय नखद्विवेदप्रडाममिताः ३६४२२० । अथ शुक्र-
शीघ्रोच्चशून्योर्भगणानाह” २० ना० । “सितशीघ्रस्य
षट्सप्ततित्प्रमाश्विखभूधराः । शनेर्भुजङ्गषट्पञ्चरसवेदनिशा-
कराः” सू० सि० । “शुक्रशीघ्रोच्चस्यादृश्यरूपस्य पूर्वगते-
र्भगणाः षट्सप्ततित्प्रद्विद्विखसप्त ७०२२३७६ एतेन भूधरा
इत्यस्यैकसप्ततिरेकादय वार्धो निरस्तः । शनेर्विस्वात्मक-
स्याष्टषट्पञ्चरसेन्द्रमिताः १४६५६८ अथ चन्द्रसोच्चपातयो-
र्भगणानाह” २० ना० । “चन्द्रोच्चपातयोन्युत्पन्न-
सर्पाण्यवा युगे । वामं पातस्य वस्त्रग्नियमाश्विशिखिद-
क्षकाः” सू० सि० । “चन्द्रमन्दोच्चस्य पूर्वगतेरदृश्यरूपस्य
भगणा महायुगे रामनखाष्टाष्टवेदमिताः ४८८२०३ ।
यातस्य चन्द्रयन्दस्य सन्निहितत्वाच्चन्द्रपातस्यादृश्य-

रूपस्य वामं पश्चिमगत्या द्वादशराशिभोगात्मकपरि-
वर्त्तरूपभगणा महायुगे अष्टरासाक्षितिरामद्विमिताः २३२२३८
अत्र युगग्रहणं वक्ष्यमाणग्रहोच्चपातभगणसम्बन्धिकल्प-
वारणार्थम् । ग्रहोच्चपातभगणास्तु युगे युगे नोत्पन्ना
इत्यास्मान् युगसम्बन्धिप्रसङ्गे नोक्ताः । मन्दोच्चपातस्वरू-
पादिनिर्णयस्तु स्पष्टाधिकारे व्यक्तो भविष्यति । अथ युगे
नाक्षत्रदिवसांस्तत्स्वरूपावगमाय ग्रहसावनदिनस्वरूपं
स्वसङ्ख्याज्ञानहेतुकं चाह” २० ना० । “भानामष्टात्रि-
वस्त्रित्विद्विद्वदृष्टशरेन्दवः । भोदया भगणैः स्वैः स्वैरुनाः
स्वसोदया युगे” सू० सि० । “भानां नक्षत्राणां स्वतो
गत्यभावेऽपि प्रवहवायुना परिभ्रमणात् तत्त्वज्ञपातल्या
भगणाः स्वदिनतुल्याः । अत एवात्र वाममिति पूर्वो-
क्तस्य युक्तोऽन्वयः । अष्टद्विष्टनगान्निजातिगजतिथि-
मिताः १५८२२३७८२८ । ननु ग्रहाणामपि प्रवहवायुना
परिभ्रमणेनोदयसङ्ज्ञावात् तेषां दिवसाः कथं ज्ञेया इत्यत
आह । भोदया इति । उदयन्त्यश्चिद्वहनि स्वाद्यन्ता-
वधिरूप इति व्युत्पत्त्योदयशब्देन दिनम् । तथा च भोदया
नक्षत्रदिवसा एते उक्ताः स्वैः स्वैः स्वकीयैः स्वकीयैर्भ-
गणैः प्रागुक्तैर्वर्जिताः सन्तः स्वसोदया निजनिजसावन-
दिवसा युगे भवन्ति । युग इत्यनेनाभीष्टकाले नाक्षत्रदि-
वसा ग्रहगतभोगादिना भगणादिनोना ग्रहसावनदिवसा
अभीष्टा भवन्ति । परन्तु राशीन् पञ्चगुणितानंशादिकं
दशगुणितं कृत्वा वज्रादिस्थाने ह्रीनं कार्यमन्यथा
विजातीयत्वादन्यत्रानुपपत्तेरिति सूचितम् । अत्रोपपत्तिः
यदि ग्रहाणां प्राग्गमनावलम्बनं न स्यात् तर्हि ग्रहो-
दयनक्षत्रोदययोरेकहेतुकत्वात्तत्सावनदिवसयोरभेदः स्यात्
अतो ग्रहाणां लम्बनेन नाक्षत्रादिदिवसेभ्यः सावनादि-
दिवसानामन्तरितत्वाद्बलम्बनजभगणान्तरेण युगे नाक्ष-
त्रदिवसेभ्यो ग्रहसावनदिवसा न्यूना भवन्ति । प्रवहेण
भगणतुल्यपश्चिमग्रहतल्यानासकरणादितुल्यपक्षं भोदया
इत्यादि ! अनेनैव भगणसावनभोगो नाक्षत्रदिवसा
इत्यर्थसिद्धम्” २० ना० । महायुगे चान्द्रादिमसदिन-
संख्या तत्रोक्ता यथा
“भवन्ति शशिनो मासाः सूर्येन्दुभगणान्तरम् । रवि-
मासोनितास्ते तु शेषाः सूर्यभिलासकाः” सू० सि० । “सूर्य-
चन्द्रभगणयोरन्तरं चन्द्रस्य मासा भवन्ति ते चान्द्रमासा
रविमासोनिताः । अत्र प्रथमं तुकारान्वाद्द्वादश-
गुणितरविभगणरूपवक्ष्यमाणार्त्तमासैरुचिताः शतः शेषा

अवशिष्टा ये चान्द्रमासास्तेऽधिसासा एव भवन्ति नान्ये ।
 अनेन चान्द्रत्वमधिसासानां स्थलीकृतम् । अलोपपत्तिः ।
 त्रिंशत्तिथ्यात्मकस्य रवीन्दुयुतिकालरूपदर्शान्तावधेस्तान्द्र-
 मासस्य द्वादशराशिभिरेण सूर्येन्द्वन्तरेणैव सिद्धिः ।
 कथमन्यथा दर्शान्ते मन्दशीघ्रयोः सूर्येन्द्वोर्योगस्य
 पुनर्दर्शान्ते सम्भवः । द्वादशराशन्तरं त्वकं भगणान्तर-
 मतो भगणान्तरेण चान्द्रो मासः सिद्धः । सौरमासा-
 मेक्षया यदन्तरेण चान्द्रमासानामधिकत्वं त एवाधिसासा
 इति स्वरूपमेव वक्ष्यमाणोपयोगात् परिभाषितम् । अथ
 वक्ष्यमाणायमसूर्यसावनयोः स्वरूपमाह” र० ना० ।
 “सावनाहानि चान्द्रेभ्यो दुभ्यः प्रोज्झ्य तिथिचय्याः ।
 उदयादोदयं भानोर्भूमिसावनवासराः” । चान्द्रेभ्यो दुभ्यो
 वक्ष्यमाणचान्द्रदिवसेभ्यः सकाशादित्यर्थः । सावनाहानि
 सावनदिनानि प्रोज्झ्य त्यक्तावशेषं तिथिचय्याः । तिथिषु
 चान्द्रदिनेषु सावनदिनानामवशेषतुल्यः क्षयो न्यूनत्वम् ।
 यद्वा तिथिशब्देन सावनो दिवसस्तस्य चान्द्रदिवसात्
 क्षय इति स्वरूपमेव वक्ष्यमाणोपयोगात् परिभाषितम् ।
 ननु भोदया भगणैरित्यादिना पूर्वं सर्वेषां सावनदिवसा
 उक्ता इत्यत्र कस्य ग्राह्या इत्यतः सूर्यसावनस्वरूपकथन-
 च्छेनोत्तरमाह । उदयादिति । सूर्यस्योदयकाल-
 मारभ्याव्यवहिततदुदयकालपर्यन्तं यः कालः स एको-
 दिवसः । इति ये दिवसास्ते भूमिसावनवासराः ।
 भूदिवसा उदयस्य भूसम्बन्धेनावगमात् । सावनादिवसा-
 न्नैत्यर्थः । तथा च निरूपपदसावनभूमिशब्दाभ्यां सूर्यस्य
 वासरा एव नान्येषां सोपपत्त्याभावादिति भावः । ते
 कियन्त इत्यतस्तत्प्रमाणं चान्द्रदिनप्रमाणं चाह” र० ना०
 “वसुद्वष्टाष्टिहृषाङ्गसप्ताह्रितिथयो युगे । चान्द्राः स्वा-
 ष्टस्वखव्योमखाग्निखर्तुनिशाकराः” सू० । “अष्टाश्वि-
 गजसप्तपञ्चभूमिता युगे सूर्यप्रसावनदिवसाः । चान्द्रा
 दिवसा युगतिथय इत्यर्थः । अशीतिशून्यचतुष्कतिख-
 ण्डपा एते त्रिंशद्भक्त्याचान्द्रमासा उक्तापायाः । अनेनैव
 चान्द्रदिवसानामुपपत्तिः सूर्यचन्द्रयोर्भगणयोरन्तररूप-
 चान्द्रमासास्त्रिंशद्विगुणिता इति स्थलीकृता । अथाधि-
 सासावमयोः सङ्ख्यामाह” र० ना० । “षड्विंशतिहृता-
 शाङ्कतिथयश्चाधिसासकाः । तिथिचय्या यमार्थांश्चिद्वष्ट-
 व्योमशराश्विनः” सू० । “अधिसासकाः प्रागुक्तस्वरूपा-
 शकाराद्युगे षड्देवरासगोशरेन्दुमितास्त्रिधिव्या दिन-
 क्षया अवमानोत्यर्थः । अर्थाः पञ्च । एवं द्विशराजय-

ष्टतत्त्वानि । ननु सूर्यमासास्तन्नेरधिसाससङ्ख्या कथं
 ज्ञातेत्यतो रविमाससङ्ख्यां स्वरूपेण कहांसाह” र० ना० ।
 “खचतुष्कसमुद्राष्टकुपञ्च रविमासकाः । भवन्ति भो-
 दयाभानुभगणैरुक्ताः कक्षाः” सू० । “सूर्यमासा
 द्वादशगुणितरविभगणानुरूपाः शून्यस्वाभ्रखसेदधृतिशर-
 मिताः । ननु सावनदिवससङ्ख्या प्रागुक्ता कथमवगते-
 त्याह । भवन्तीति । भोदया नाखलदिवसाः प्रागुक्ता
 सूर्यप्रभगणैः प्रागुक्तैर्वर्जिताः सन्तः कक्षा भूवासरा
 भवन्ति । भोदया इत्यादिप्रागुक्तेः ।
 ननु सूर्यादिसन्दोच्चभौमादिपातानां युगे भगणानुत्पत्तेः
 कल्पभगणकथनमावशप्रकमतस्तत्पङ्क्त्यां प्रागुक्ता एते
 भगणादयः कल्प एव कथं नोक्ता इत्यत आह” र० ना० ।
 “प्रागगतेः सूर्यमन्दस्य कल्पे सप्ताष्टवङ्गयः । कौजस्य
 वेदखयमा बौधस्याष्टवङ्गयः । खखरन्ध्राणि जैवस्य
 शौक्रस्यार्थगुणेष्वयः । गोऽग्नयः शनिमन्दस्य पातानामथ
 वामतः” सू० सि० । प्रागगतेः कल्प इत्यनयोः शनि-
 मन्दानां प्रत्येकं सम्बन्धः । पूर्वगतेः सूर्यमन्दोच्चस्य
 कल्पे सप्ताष्टराममिताः ३८७ शनिपातस्य भगणा इति
 वक्ष्यमाणस्य भगणा इति पदमत्र प्रत्येकमन्वेति । कौजस्य
 कुजसम्बन्धिनः सूर्यमन्दस्येत्यस्यैकदेशो मन्दस्येति म-
 न्दोच्चस्येत्यर्थकमत्वान्वेति । तथा च भौममन्दोच्चस्य
 चतुरधिकं शतद्वयम् २०४ । बौधस्य बुधमन्दोच्चस्याष्टवङ्गति-
 मिताः ३६८ । जैवस्य गुरुसम्बन्धिनः । अत्र शनिमन्दस्येति
 वक्ष्यमाणस्यैकदेशो मन्दस्येति मन्दोच्चस्येत्यर्थकमन्वेत्ये-
 कवृत्तस्थत्वात् । यद्वाद्यनयोर्मन्दस्येत्युक्तैव मध्यस्थाना-
 मन्वयः सूपपन्न इति । तथा च गुरुमन्दोच्चस्य नवशतं ९००
 शौक्रस्य शुक्रमन्दोच्चस्य पञ्चत्रिंशदधिकपङ्कशतं ५३५ शनि-
 मन्दोच्चस्यैकोनचत्वारिंशत् ३६ । अथानन्तरं पातानां
 भौमादिपातानां वामतः पश्चिमगत्या भगणा उच्यन्त इति
 शेषः तान् श्लोकाभ्यामाह” र० ना० । “मनुदक्तास्तु
 कौजस्य बौधस्याष्टाष्टसागराः । जताष्टिचन्द्रा जैवस्य
 त्रिखाङ्गाश्च षट्गोस्तथा । शनिपातस्य भगणाः कल्पे
 यमरसर्त्तवः । भगणाः पूर्वमेवात्र प्रोक्ताश्चन्द्रोच्चपातयोः” ।
 सू० सि० । “कुजसम्बन्धिनः । तकारात् पातस्य भौ-
 मपातस्य कल्पे भगणाश्चतुर्दशधिकं शतद्वयम् २१४ ।
 बौधस्य बुधसम्बन्धिनः शनिपातस्येत्यस्यैकदेशः पातस्येत्य-
 त्वान्वेति । बुधपातस्य द्वादशोना पञ्चशती ४८८ । जैवस्य
 गुरुपातस्य चतुःसप्तत्यधिकं शतम् १७४ । षट्गोः शुक्रस्य

तथा स वन्निनश्चकारात् पातस्य शुक्रपातस्येत्यर्थः । तत्र-
धिका नवशतोऽ०३ । शनिपातस्य द्विरसप्तट्का ६६२ भगणाः
कल्मे भवन्ति । नन्वस्मिन् प्रसङ्गे चन्द्रोच्चपातयोर्भगणाः
कथं नोक्ता इति सन्दाशङ्कापाकरणाय पूर्वोक्तं स्मारयति ।
भगणा इति । चन्द्रोच्चपातयोश्चन्द्र सन्तोच्चपातयोर्भगणा अ-
त्रास्मिन्नधिकारे पूर्वं ग्रहयुगभगणकथने । एवकारो विस्मरण-
निरासार्थकः “प्रोक्ताश्चन्द्रोच्चस्येत्यादिहोकेनोक्ताः” ००ना० ।
कुजादिकक्षायां भूमिसध्यत उच्छ्रितः श्रीपतिनोक्ता यथा
भूमस्य गोकुरसप्तसप्तसूर्यसंख्या १२६६३१८ दनाभ्रप्रख-
णपमिता १६६०३२ श्रुतिरिन्दुजस्य । पूजप्रख नागयुग-
पञ्चरसाद्रिभूमि नागाश्च ८१७५५३८ सर्पगजखाब्धिय-
माब्धयोऽथ ४२४०८८ । शुक्रस्य, सूर्यतनयस्य कुसुमखाङ्ग
भूतप्रभदक्षमित २०३१६०७१ योजनकर्ण एवम् । नागाक्ष-
प्रङ्गामरसामिन्कुवेदसंख्यो ४१३६२६५८ नक्षत्रमण्डलभवः
अवणो निरुक्तः” । सि०शि० विशेष उक्तः ।
“सृष्ट्वा भचक्रं कमलोद्भवेन ग्रहैः सहैतद्भगणादिसंस्थैः ।
शश्वद्भूमे विश्वसृष्ट्वा नियुक्तं तदन्ततारे च तथा
भ्रुवत्वे । ततोऽपराशाभिमुखं भपञ्जरे सखेचरे शीघ्र-
तरे भ्रमत्यपि । तदत्यगत्येन्द्रदिशं नभश्चराश्चरन्ति
नीचोच्चतरात्मवर्त्मसु” म० । “यदेतद्भचक्रं ग्रहैः सह
भ्रमदृश्यते तद्विश्वसृष्ट्वा जगदुत्पादकोन कमलोद्भवेन
ब्रह्मणा सृष्ट्वादौ सृष्ट्वा ततः शश्वद्भूमेऽनवरतभ्रमणे
नियुक्तम् । एतदुक्तं भवति । मान्यश्चिन्त्यादीन्यन्यानि
विशिष्टानि ज्योतीर्षि तेषां समूहश्चक्रं ग्रहाश्च सूर्या-
दयस्तैः सह सृष्टम् । तानि भावि प्राक् संस्थया सम-
न्तान्निवेशितानि । ग्रहास्तु भगणादावश्विनीमुखे निवे-
शितास्त उपर्युपरि संस्थया । गत्वादौ तावदधश्चन्द्रः ।
तदुपरि ध्रुवः । ततः शुक्रः । ततो रविः । तस्मा-
ङ्गौमः । ततो गुरुः । ततः शनिः । सर्वेषास्तुपरि
दूरे भचक्रम् । एषां कक्षाप्रमाणानि कक्षाध्याये प्रति-
पादयिष्यन्ते । अहो यदूर्ध्वोर्ध्वस्था ग्रहास्तदुपरि
दूरतो भगणस्तत् कथं भगणादिसंस्थैर्ग्रहैरित्युच्यते ।
सत्यम् । अत्र भूमध्ये सत्स्यैकमग्रं वद्वौ द्वितीयमग्रं
भचक्रोऽश्विनीमुखे किल निबद्धम् । तस्मिन् सूत्रे प्रोक्ता
भगण इव चन्द्रादयो ग्रहाः सृष्ट्वादौ ब्रह्मणा निवे-
शिताः । भूमण्डलं द्वादशधा विभज्यैव भूमध्यात्
सूत्राणि प्रतिभागं नीत्वा किल बद्धानि तैः सूत्रैः सह
ग्रहकक्षायां ये संपातास्ते तास्तु कक्षास्तु राशप्रान्ताः

[illegible]

चागमो महता कालेन लेखकाध्यापकाध्येतदोषैर्वृद्धा-
जातस्तदा कतमस्य प्रमाणम् । अथ यद्येवमुच्यते गणि-
तस्तन्म उपपत्तिमानेवागमः प्रमाणम् । उपपत्त्या ये
सिध्यन्ति भगणास्ते आह्वः । तदपि न । यतोऽति-
प्राज्ञेन पुरुषेणोपपत्तिर्ज्ञातुमेव शक्यते । न तथा तेषां
भगणानामियत्ता कर्तुं शक्यते पुरुषायुषोऽस्तत्वात् ।
उपपत्तौ तु ग्रहः प्रत्यहं यन्त्रेण वेध्यः भगणानां
यावत् । एवं शनैश्चरस्य तावत् वर्षाणां त्रिंशता भगणः
पूर्यते । मन्दोच्चानां तु वर्षशतैरनेकैः । अतो नायमर्थः
पुरुषसाध्य इति । अत एवातिप्राज्ञा गणकाः साय्यतो-
पलब्धानुसारिण्यौढगणकस्वीकृतं कमयागममङ्गीकृत्य
ग्रहगणित आत्मनो गणितगोलयोर्निरतिशयं कौशलं
दर्शयितुं तथान्यैर्भूनिष्ठज्ञानेनान्यथोदितानर्थान् निरा-
कर्तुमन्यान् मन्यान् रचयन्ति । ग्रहगणित इति कर्त-
व्यतायामस्माभिः कौशलं दर्शनीयं भवत्वागमो योऽपि
कोऽप्ययमाशयस्तोषाम् । यथात्र अन्ये ब्रह्मगुप्तस्वीकृता-
गमोऽङ्गीकृत इति । तर्हि तिष्ठतु तावदुपपत्त्या भग-
णानामियत्तासाधनम् । अथ यद्युपपत्तिरुच्यते तर्हि
इतरेतराश्रयदोषशङ्कया वक्तुमशक्या । तथापि संक्षिप्ता-
सुपपत्तिं वक्ष्यामः । इतरेतराश्रयदोषोऽत्र दोषाभासः ।
उपपत्तिभेदानां योगपद्येन वक्तुमशकत्वात् । अधोच्यते
अर्कशुक्रबुधपर्यया विधेरित्यादि । यावन्ति कल्पे वर्षाणि
तावन्त एव सूर्यभगणा इत्युपपन्नम् । यतो भगणभोग-
कालो हि वर्षमुक्तम् । बुधशुक्रौ तु रवेरासन्नौवेव
कदाचिदपतः कदाचित् पृष्ठतस्तस्यानुचराविव सदा
व्रजन्तौ दृश्येते । अतस्तयोरपि रविभगणतुल्या भगणा
इत्युपपन्नम् । चलोच्चभगणोपपत्तिमये वक्ष्यामः । अथ
समायां भूसावभीष्टकर्कटकेन तिज्याजिताङ्कैरङ्कितेन
वृत्तं दिगङ्कितं भगणांशैश्चाङ्कितं कृत्वा तत्र प्राचीचिह्ना-
द्विचक्षणतो नातिदूरे प्रदेश उत्तरेऽयने वृत्तसमप्रस्थितेन
कीलेन रवेरुदयो वेध्यः । ततोऽन्तरं वर्षलेकं रव्युदया
गणनीयाः । ते च पञ्चषष्ट्यधिकशततय ३६५ तुल्या
भवन्ति । तत्रान्तिसोदयः पूर्वोदयस्यानादासन्नो दक्षिणत
एव भवति । तयोर्न्तरं विगणय्य आह्वम् । ततोऽन्य-
स्मिन् दिने पुनरुदयो वेध्यः । स तु पूर्वचिह्नादुत्तरत
एव भवति । तदयुत्तरमन्तरं आह्वम् । ततोऽनुपातः ।
यद्यन्तरद्वितयकलाभिरेकीकृताभिः षष्टि ६० वटिका
लभ्यन्ते तदा दक्षिणेनान्तरेण किमिति । अत्र लभ्यन्ते

पञ्चदश वटिकास्त्रिंशत् पलानि सार्धानि द्वाविंशतिर्विप-
लानि १५ । ३० । २२ । ३० । आभिर्वटीभिः सङ्गि-
तानि पञ्चषष्ट्यधिकशततयतुल्यानि सावनदिनान्ये कस्मिन्
रव्युदये भवन्ति ३६५ । १५ । ३० । २२ । ३० । ततोऽ-
नुपातः । यद्येकेन वर्षेयैतावन्ति कुदिनानि तदा कल्प-
वर्षैः किमिति । एवं ये लभ्यन्ते ते सावनदिनसा भवन्ति
कल्पे । अथ यदि तैरेव रवेर्वर्षान्तःपातिभिः कुदिनैश्चकला
लभ्यन्ते तदैकेन किमिति । फलं कध्यसा रविगतिरित्यु-
पपन्नम् । अथ चन्द्रभगणोपपत्तिः । तत्रादौ तावद्
ग्रहवेधार्थं गोलबन्धोक्तविधिना विपुलं गोलयन्त्रं
कार्यम् । तत्र खगोलस्यान्तर्गोल आधारद्वयस्यो-
परि विपुवद्वृत्तम् । तत्र च यथोक्तं क्रान्तिवृत्तं भग-
णांशाङ्कितं च बध्वा कदम्बद्वयकीलकयोः प्रोतमन्त्र्युलं
ग्रहवेधफलम् । तच्च भगणांशाङ्कितं कार्यम् । तत
स्तद्गोलयन्त्रं सस्यग् भुवाभिरुखयष्टिकं जलसमक्षितिज-
वलयं च यथा भवति तथा अन्तरं कृत्वा रात्रौ गोल-
मध्यचिह्नगतया दृष्ट्या रेवतीतारां विलोक्य क्रान्तिवृत्ते
यो मीनान्तस्तं रेवतीतारायां निवेश्य मध्यगतयैव
दृष्ट्या चन्द्रं विलोक्य तद्देधवलयं चन्द्रेऽपरि निवेश्यम् ।
एवं कृते सति वेधवृत्तस्य क्रान्तिवृत्तस्य च यः संपातस्तस्य
मीनान्तस्य च दावदन्तरं तस्मिन् काले तावान् स्फुट-
चन्द्रो वेदितव्यः । क्रान्तिवृत्तस्य चन्द्रविस्वमध्यस्य च
वेधवृत्ते यावदन्तरं तावांस्तस्य विक्षेपः । ततो यावतीषु
रात्रिगतवटिकासु वेधः कृतस्तावतीष्वेव पुनर्द्वितीयदिने
कर्तव्यः । एवं द्वितीयदिने स्फुटचन्द्रं ज्ञात्वा तयोर्वद-
न्तरं सा तद्दिने स्फुटा गतिः । अथ तौ चन्द्रौ “स्फुट-
ग्रहं मध्यखगं प्रकल्पेत्प्रत्यदिना” मध्यमौ कृत्वा तयोर्न्तरं
या मध्यमा चन्द्रगतिः । तयाऽनुपातः । यद्येकेन दिने-
नैतावती चन्द्रगतिस्तदा कुदिनैः किमित्येवं चन्द्रभगणा
उत्पद्यन्ते । तथा चाहं श्रीमान् ब्रह्मगुप्तः “ज्ञातं
कृत्वा मध्यं भूयोऽन्यदिने तदन्तरं भुक्तिः । त्वैराशि-
केन भुक्ता कल्पग्रहमरुद्वलानयनम्” ॥ एवं न्येष्टमासपि
भगणोपपत्तिः । अथ चन्द्रोच्चम् । एवं प्रत्यहं चन्द्र-
वेधं कृत्वा स्फुटगतयो विलोक्याः । यस्मिन् दिने गतेः
परमात्यत्वं दृष्टं तत्र दिने मध्यम एव स्फुटचन्द्रो
भवति । तदेवोच्चस्थानम् । इत उच्चस्यैव ग्रहे फलाभावो
गतेषु परमात्यत्वं । ततश्च तस्यादिनाहारमन्यस्मिन्-
चन्द्रपर्यये प्रत्यहं चन्द्रवेधात् तथैवोच्चस्थानं ज्ञेयम् । तच्च

पूर्वस्थानादप्रत एव भवति । यत् तथोरन्तरं तज्ज्ञात्वा-
ऽनुपातः क्रियते । यद्येतावद्विरन्तरदिनैरिदमुच्चयोरन्तरं
लभ्यते तदैकेन किमिति । फलं तुङ्गगतिः । तयानु-
पातात् कल्पभगणाः । अथ चन्द्रपातभगणोपपत्तिः ।
एवं प्रत्यहं चन्द्रवेधादक्षिणदिक्षेपे क्षीयमाणे यस्मिन्
दिने क्षिणाभावो दृष्टः क्रान्तिवृत्ते तत् स्थानं चिह्नयित्वा
तत्र यावान् विषुः स भगणाच्छुद्धः पातः स्यादिति
ज्ञेयम् । पुनरन्यद्विषुपर्यये दक्षिणदिक्षेपाभावस्थानं
ज्ञेयम् । क्रान्तिवृत्ते तत् स्थानं पूर्वस्थानात् पश्चिमत एव
भवति । अतो ज्ञाता पातस्य विलोमा गतिः । सा
चानुपातात् । यद्येतत्क्रान्तिरन्तरदिनैरेतावत् पातयोरन्तरं
लभ्यते तदैकेन किमिति । फलं पातगतिः । तया
प्राग्वत् कल्पभगणाः । अथ रवितुङ्गोपपत्तिः । मिथु-
नान्तरे रवौ क्षिप्तिदिने रेवतीतारकोदयाद्यावतीभि-
र्घटिकाभीरविरुदितस्तावतीभिर्भीमास्ताङ्गम् साध्यम् ।
यत्तम् स तदा स्फुटो रविर्ज्ञेयः । एवमन्यस्मिन् दिने-
ऽपि । तयोः स्फुटार्कयोरन्तरं स्फुटा गतिः । एवं
प्रत्यहं स्फुटगतयो ज्ञातव्याः । यस्मिन् दिने गतेः
परमाव्यत्यं तद्दिने यावान् रविस्तावदेव रवेरुच्चं भवति ।
तस्योच्चस्य चलनं वर्षशतेनापि नोपलब्ध्यते । किन्वाचार्यै-
श्चन्द्रमन्दोच्चपदसुमानात् कल्पिता गतिः । सा चैवम्
यैर्भगणैः साख्यताहर्गखाद्वर्षगणाद्वा एतावदुच्चं भवति
ते भगणा युक्ता कुट्टकेन वा कल्पिताः । अथान्येषां
शीघ्रोच्चोपपत्तिः । तत्र “एत एव शनिजीवभूभुवामि-
त्यादि” । उच्चो ह्याकर्षको भवति । तेन स्वकक्षासङ्गले
भ्रमन् ग्रहः स्वाभिमुखमावृणोते । तेनाष्टः सन् कक्षा
सङ्गले मध्यग्रहादप्रतः पृष्ठतो वा यावतात्नरेण दृश्यते
तावत् तस्य फलं भान्द्यं शैध्यं वा । अहो उच्चो नाम
प्रदेशविशेषस्तेन कथमावृणोते ? अतस्तस्य देवतारूपत्वमुक्तं
सूर्यसिद्धान्ते । “अष्टग्रहरूपाः कालस्य मूर्तयो भगणा-
श्चिताः । शीघ्रमन्दोच्चपाताख्या ग्रहाणां गतिहेतवः ।
तद्वातरश्मिर्भिवृद्धास्तैः सव्येतरपाणिभिः । प्राक्
पश्चादपक्षप्रान्ते यथासन्नं स्वदिङ्मुखम्” इत्यादि ।
एवमतोच्चस्य देवताविशेषत्वेनाङ्गीकृतत्वाददोषः । एतदुक्तं
भवति । शनेर्जीवात् कुजाद्वा यदा रविरग्रे वर्तते तदा
मध्यग्रहात् स्फुटग्रहोऽप्यतो दृश्यते । यदा तु पृष्ठ-
गतोऽर्कस्तदा मध्यात् स्फुटग्रहः पृष्ठतो दृश्यते । अत-
स्तेषां त्रयाणां रविसमं शीघ्रोच्चं धीरैः कल्पितम् ।

अतो रविभगणतुल्याः शीघ्रोच्चभगणा इत्युपपन्नम् ।
अथ मन्दोच्चोपपत्तिः । तत्र वेधेन स्फुटग्रहं ज्ञात्वा तं
मन्दस्फुटं प्रकल्प्य ततः शीघ्रफलमानीय तत् तस्मिन्
स्फुटे विलोमं कृत्वैवमसङ्गान्दस्फुटो ज्ञेयः । एवं
प्रत्यहं मन्दस्फुटमुपलब्ध्य स मन्दस्फुटो धनस्थं मन्दफले
क्षीयमाणं यस्मिन् दिने मध्यमतुल्यो भवति तदा तत्तु-
ल्यमेव मन्दोच्चं ज्ञेयम् । ततस्तस्माद्रविमन्दोच्चवद्भगणाः
कल्पाः । एवं सर्वेषाम् । अथ बुधशुक्रयोः शीघ्रो-
च्चोपपत्तिः । तत्र रविशुक्रयोः पूर्वस्थां द्विश चक्रयन्त-
वेधेनान्तरभागा ज्ञेयाः । ते तयोः स्फुटयोरन्तरांशा
जातास्तैः स्फुटाकारद्विशोधितैः स्फुटः शुक्रो भवति ।
ततः शुक्रस्य मन्दफलमानीय तत् स्फुटे शुक्रे धनस्थं
व्यक्तं कार्यम् । रविश्च मध्यमः कार्यः । तयोर्यदनन्तरं
तच्छीघ्रफलस्थं धनं च ज्ञेयम् । एवं प्रतिदिनवेधेन
तच्छीघ्रफलं परमस्थं ज्ञातव्यम् । तत् तादृक् फलमर्कात्
तिर्यक्संस्थितेनोच्चेनाकष्टस्य भवति । तच्च तिर्यक्संस्थित्वं
लिभान्नरितस्य स्वात् । अतस्तत्र विभोनेन स्फुटशुक्रमेण
तुल्यं शीघ्रोच्चं ज्ञेयम् । एवं पुनरन्यस्मिन् पर्याये प्राच्या-
मेवान्यच्छीघ्रोच्चं ज्ञात्वाद्युपातः क्रियते । यद्येतत्काला-
न्नरदिनैस्तयोश्चयोरन्तरं लभ्यते तदैकेन किमिति ।
फलं तु ह्यगतिः । प्राग्गतं तथा भगणाः । एवं बुध-
स्यापि । अथ औसादीनां वेधेन प्राग्बृहस्पतिर्विष्णुपाभाक्-
स्थाने यावान् मन्दस्फुटो ग्रहश्चक्रशुद्धस्तावान् पातः ।
बुधशुक्रयोस्तु तदा मन्दफलव्यस्तसंस्कृतं यावच्छीघ्रोच्चं
चक्रशुद्धं तावान् पातो ज्ञेयः । ततः प्राग्बृहस्पति-
कल्पना । अथ भञ्जमानाहं प्रमि० । “खखेप्रवेदषड्गुण्याहती-
भभूतभूमयः । शताहता १५८२२३६४५०००० अपश्चिम-
भ्रमा सवन्ति काहनि” काहनि ब्रह्मदिन एतावन्तो भानां
पश्चिमभ्रमा भवन्ति । अतोपपत्तिर्गौणे “सप्तं भूस्वर्यावुदिता-
वित्यादिना” कथिता व्याख्याता च । अथ सूर्या हांसान्द्रा-
हांसाहं प्रमि० । “विधिदिने दिनकद्विवसाः करेन्द्रियशरेषु-
भुवोर्बुदंसंयुगाः १५५५२००००००००० नयनवाङ्मकराभ्र-
रसेन्दवः प्रद्युतसंयुगिताः १६०२६६६०००००००० विषुवासराः ॥”
अतोपपत्तिः । रविवर्षाणि (४३२०००००००) १६० युधि-
तानि दिनिकतानीनि सुगमम् । चन्द्रार्कयोर्यावन्तः कल्पे
योगास्तावन्तः किल शशिमासाः । ते तु योगा भगणा-
न्तरतुल्याः स्युः । उभयोरपि प्राग्गणनात् । अतो भगणा-
न्तरतुल्याः शशिमासा भवन्ति । ते लिङ्ग रागाः शशिदिवसाः

भवन्तीत्युपपन्नम् । अथ कुदिनान्याह । भूदिनानि शरवेद-
भूपगोसप्तसप्ततिथयोऽयुताहताः १५७७६१६४५००० ।
मन्त्रमास्तु भगणैर्विवर्जिता यस्य तस्य कुदिनानि तानि
वा ॥ एषासुपपत्तिः प्रागेवोक्ता । एकस्मिन्नुरविवर्धे
यावन्तो मन्त्रमाः स्युस्तावन्त एवैकोना रविसावनदिवसा
भवन्ति । यतो रविः प्राग्गत्या एकं पर्ययं गतः ।
अतो भगणसंख्ययोना मन्त्रमाः कृता भवन्ति । एव-
मन्येषामपि ग्रहाणां कुदिनानि स्युरित्युपपन्नम् प्रमि०
इदानीं कलिगतादयर्हर्गणादिकमाह । “कलिगतादय
वा दिनसंचये दिनपतिर्भूगुजप्रभृतिस्तदा । कलिमुख-
ध्रुवकेण समन्वितो भवति तद्दुगणोऽखेचरः” सि०शि०
“अत्र कलिगताहर्गणोऽयं विशेषः । शुक्राद्यो वारो
गणनीयः । यतः कल्पगताहर्गणात् कलिमुखे शुक्र-
वारी भवति । तत्र च ये ग्रहास्ते ध्रुवसंज्ञाः कल्-
पिताः । तद्दुगणभवः खेचरश्च कलिमुखध्रुवकेण
समन्वितः कार्य इत्यत्र वासनापि सुगमा । इदानीं कलि-
मुखग्रहानाह” प्रमि० । “खाद्विराभाग्नयः ३३७० कग्नि-
रामाङ्गका ६३३१ वेदवेदाङ्गचन्द्रा १६४४ विलिप्ताः
क्रमात् । षड्रसाङ्गाब्जयो ४६६६ ऽङ्गाभ्रवेदाब्जयो
४४०६ वेदष्टकाभ्रभूपाभ्रभूसंमिताः १०१६०६४ । वेद-
चन्द्रद्विवेदाब्जिनागाः ८४४४२१४ करद्विभ्रवेदाब्जिशैलं
७४४२२ भवेयुः कुजात् । हापरान्तध्रुवाश्चक्रशुद्धास्तथा
स्वर्यतङ्गेन्दुतङ्गेन्दुपातोद्भवाः” सि०शि० । “कुजादीनां सर्वेशं
ध्रुवाश्चक्रशुद्धाः पठिता लाघवार्थम् स्वर्यार्थमिदम्” प्रमि०
कल्यादौ ग्रहाः ।

मं.	बु.	गु.	शु.	श.	रतु.	चतु.	चंपा
११	११	११	११	११	२	४	५
१६	२७	२६	२८	२८	१७	५	३
३	२४	२७	४२	४६	४५	२६	१२
५०	२६	३६	१४	३४	३६	४६	५८

अत्र बालावबोधार्थं रूपमहर्गणं कृत्वा ग्रहाणां सावन
दिनगतयः साधिताः ।

र	चं	मं	बु	गु	शु	श	उ	पा
०	१३	०	४	०	१	०	०	०
५६	१०	३१	५	४	३६	२	६	३
८	३४	२६	३२	५६	७	०	४०	१०
१०	५३	२८	१८	६	४४	२२	५३	४८
२१	०	७	२८	६	६५	५१	५६	२०

दिनगणः स्वधृष्टोऽनो भाग इति प्रत्यहमेकोनषष्टिः
कला गृहीताः । शेषावयवेन सतिभागैः सप्तभिर्दिनै-
रेका कला भवति” प्रमि० ।

खगोले सप्त वायुस्तन्वा” सि०शि० उक्ताः यथा “भूवायु-
रावह इह प्रवहस्तदूर्ध्वः स्वादुहस्तदनु संवहसंज्ञकश्च ।
अन्यस्ततोऽपि सुवहः परिपूर्वकोऽस्माद्वाहः परावह इमे
पवनाः प्रसिद्धाः । भूमेर्बहिर्द्वादश योजनानि भूवायुरताम्बु-
दिव्यदुदाद्यम् । तदूर्ध्वगो यः प्रवहः, स नित्यं प्रत्यगगति-
स्तस्य तु मध्यसंस्था । नक्षत्रकक्षा खचरैः समेतो यस्मा-
दतस्तेन समाहतोऽयम् । भपञ्जरः खेचरचक्रयुक्तो
भूमत्यजस्रं प्रवहानित्येन” । श्रीपतिः “स्वादावहः
प्रवह उहहसंवहौ च स्वादिर्वहः परिवहश्च परा-
वहश्च । स्तन्वाः क्रमेण मरुतामिह सप्तसंख्या विश्व-
म्भरापवनमावहमाहुरेके” ।

सतभेदेन भूगोलभगोलयोश्चलाचलत्वविप्रतिपत्तौ
भगोलस्यैव भ्रमणं सि० शि० भु०को० निरूपितं
यथा “यान्तो भचक्रो लघुपूर्वगत्या खंटास्तु तस्य प-
रशीघ्रगत्या । कुलालचक्रभ्रमवामगत्या यान्तो न कीटा
इव भान्ति यान्तः” सि०शि० । आर्यभट्टमते तु भूमेरेव
चलनं व्यवस्थापितं यथा
“अनुलोमगतिर्नैस्थः पश्चात्प्रत्यक्षं विलोमं यद्वत् । अच-
लानि भानि तद्वत् समपश्चिमगानि लङ्कायाम्” । अनेन
भूमेरेव गतिवशाच्चक्रस्य भ्रमणभ्रम इत्युक्तम् तेन च
भचक्रस्थानां ग्रहाणामुदयास्तमयनिमित्तं भ्रमणसङ्की-
र्तनम् यथा “उदयास्तमयनिमित्तं प्रवहेन वायुना
क्षिप्तः । लङ्कायां समपश्चिमगोभपञ्चस्थोऽहोभ्रमति”
अत उदयस्तमयनिमित्तत्वेन ग्रहगतिस्वीकारेण कालभेदे
शुक्रादीनामिव रवेरुदयास्तमयाभावात् न गतिमत्त्वं
प्रत्यहसुदयास्तमयौ तु तस्य भूगत्यैव सम्भवतः भूमिद-
त्ताङ्गेनाच्छादनाद्दृश्यत्वाभावेनास्तत्वमिति भेदः । अत्रेदं
बोध्यम् ग्रहगतिस्वीकारेणैव सर्वोपपत्तौ भूगतस्वीकारो-
ऽनर्थक इत्यभिप्रेत्य श्रीपतिना आर्यभट्टमतमुपन्यस्य तत्र
दूषणसङ्गा भगोलस्यैव भ्रमणसुपपादितं यथा “नैस्थो-
विलोमगमनादचलं यथावन्ना मन्यते चलति नैवमिहा-
भ्रमेण । लङ्कासमापरगतिप्रचलद्भचक्रमाभाति सुस्थिर-
मपीति वदन्ति केचित् । यद्येवमन्वरचराविहगाः स्वनीड-
मासादयन्ति न खलु भ्रमणे धरित्वाः । किञ्चास्तुदा अपि
न भूरिप्रयोसुचः स्युर्देशस्य पूर्वगमनेन चिराय हन्त ।

भूगोलवेगजनितेन समीरणेन केत्वादयोऽप्यपरदिङ्गतयः सदा स्युः । प्रासादभूधरशिरांस्त्रयं संपतन्ति तस्माद्भ्रम-
त्युड्गणस्त्रयचलाऽचलैव । रङ्गनाथोऽपि “यदि च भ्रमति
क्षमा तदा खकुलायं कथमाप्नुयुः खगाः । इषयोऽभिनभः
समुज्जिता निपततः स्युरपंपतेर्दिशि । पुरतोऽभिमुखे
भ्रमे भुवो वरुणाशाभिमुखो ब्रजेद्वनः । अथ मन्दगमात्
तथा भवेत् कथमेकेन दिशः परिभ्रमः” इत्याह ।

सि० शि० भूमेरेव स्थितत्वं व्यवस्थापितं यथा
“भूमेः पिण्डः शशाङ्कचक्रविरविकुजेज्य किञ्चलकक्षा-
वृत्तेर्दत्तो वृत्तः सन् मृदन्लिलसलिलव्योमतेजोमयोऽयम् ।
नान्याधारः स्वशक्तैव वियति नियतं तिष्ठतीहास्य
पृष्ठेनिष्ठं विश्वं च शश्वत् सदनुजमनुजादित्यदैवं सम-
न्तात् । सर्वतः पर्यतारामप्राप्तचैत्यचयैश्चितः । कदम्ब-
कुसुमप्रन्थिः कोटरप्रसरैरिव” सि० शि० । “योऽयं मृद-
न्लिलसलिलव्योमतेजोमय इति पाञ्चभौतिको भूमेः पिण्डो
वृत्तो वर्तुलाकाररुद्धहिंस्रैः शशाङ्कादिकक्षावृत्तैरावृतः
सञ्जनन्यावारः स्वशक्तैव नियतं निश्चितं वियत्याकाशे
तिष्ठति । तत्पृष्ठनिष्ठं च जगत् । सदनुजमनुजादित्यदै-
वम् । दनुजा दानवाः । मनुजा मानवाः । आदित्या
देवाः । दैत्या अशुराः । तैः समेतं समन्तात् तिष्ठति ।
शेषं स्पष्टार्थम्” प्रमि० । इदानीं पुराणेषु भूमेराधार-
परम्परा या पठिता तां निराकुर्वन्नाह । “मूर्ती धर्ता
चेद्धरित्वास्ततोऽन्यस्तस्यायन्योऽस्यैवमत्नानवस्था । अन्ये
कल्पा चेत् स्वशक्तिः किमाद्यो किं नो भूमेः साष्टमूर्तेश्च
मूर्तिः” सि० शि० । कथमियं भूमेः स्वशक्तिरित्याशङ्कं
परिहरन्नाह । “यथोष्णताकौनलयोश्च, शीतता विधौ,
द्रुतिः के कठिनत्वमस्मिन् । मरुच्चलो भूरचला स्वभावतो
यतो विचित्रा वत वस्तुशक्तयः । आकाशशक्तिश्च मही
तथा यत् खस्यं गुरु स्वाभिमुखं स्वशक्त्या । आकाशते
तत्पततीव भाति समे समन्तात् क पतत्वियं खे”
सि० शि० । “आकाशशक्तिश्च महीयनेन भूमेरधःपतनशङ्का
तत्तिथ्यगधःस्थितानां चाधःपतनशङ्का निरस्ता” प्रमि० ।
तथान्यत्वापि युक्तिस्तत्र दर्शिता यथा “विलोक्याङ्गा प्रव-
न्तस्य परिभ्रमम्” । “यदा भरणीस्यो रविर्भवति तदा
तस्यास्तमयकाले भ्रुवमत्स्यस्तिर्यक्स्थो भवति । तस्य
सुखतारा पश्चिमतः, पुच्छतारा पूर्वतः । तदा सुखता-
रास्तूले रविरित्यर्थः । अथ निशावसाने सुखतारा
परिवर्त्य पूर्वतो याति । पुच्छतारा पश्चिमतो याति ।

ततो सुखतारास्तूलगतस्यैवार्कस्योदयो दृश्यते” प्रमि० ।
अत्रायमाशयः यदि भूमेरेव चलनं न भचक्रस्य चलन-
सुररीक्रियेत तदा भ्रुवमत्स्यस्य भ्रुवतारासन्निकटस्थाने
भचक्रे स्थितस्य मूलतारात्मकताराद्वयस्य भ्रुवचतुर्दिक्षु
भचक्रभ्रमणवत् पश्चात् प्रत्यहमेकेनाङ्गा परिभ्रमणं
दृश्यते भरणीस्ये सूर्ये च अस्तमयकाले भ्रुवमत्स्य सुख-
तारायाः पश्चिमस्थत्वं पुच्छतारायाश्च पूर्वस्थत्वं दृश्यते
दृश्यते च निशावसाने तयोर्दिग्विपर्ययः । भूमेरेव चल-
नात् तस्योदयास्तमयस्वीकारे यथास्थितैकैकपेणावस्थानमपि
दृश्यते न च तथा दृश्यते । अतो भचक्रस्यैव चलनात्
सर्वव्यवहारोपपत्तौ सुखा भूमेश्चलनाङ्गीकारेण । एवं
सम्प्रतिमण्डलस्य मरीच्यादिक्रमेण निशासुखे उदयसमये
पूर्वस्थत्वमस्तमयकाले निशावसाने च तद्विपर्ययेणावस्थानं
भचक्रभ्रमणं विनाऽनुपपन्नमेव तेषां च राशिचक्रे यथा
पूर्वादिक्रमेण स्थितिः शतवर्षेणैकैकचक्रभोगस्तथा
अष्टमिण्डे १४५१८० दर्शितम् । अत्र श्रीपतिना “प्रासाद-
शिरांश्च पतन्तीति” यदुक्तं तदापाततः भूमेः खोर्द्धाकाश-
विभागस्थानस्थानां तयाक्षमूर्तीनामेव भूमौ पतनमिति
नियमेन स्वाधिष्ठिततया भूभागस्यैवाधोभागतत्त्वैव पतन-
सम्भवात् तेन न प्रासादशिरःपतनसम्भवः “क्वाधःपतेदिति
वाक्यापर्यलोचनया तथैवावगमादिति सुधीर्भिर्भाव्यम् ।
भूचलने अन्येऽपि दोषाः सम्भवन्ति । तथाहि पूर्वापर-
भागे तुल्ययन्त्रेणाक्षय चिप्रशरयोः समगतिरेव प्रत्यक्ष-
सिद्धा समया गत्या च तुल्य भूमिभागे एव तयोः पतनसु-
चितम् । भूमेः प्राग्गतित्वाङ्गीकारे च प्राक्चिप्रस्थाधिक-
भूष्यन्तरे, पश्चात्चिप्रस्थ चाल्पभूष्यन्तरे पतनं स्यात् । न च
तथा लक्ष्यते । किञ्च द्वादशयोजनात्मकभूवायुना सार्द्धं
भूमेः प्राग्गतिस्वीकर्तृणां मिलण्डीयज्योतिर्विदं मतेऽपि
प्राग्गतेः शरस्य वायुतुकूत्वादपि अधिकगतित्वं प्रत्यग्गतेस्तु
प्रतिकूज वायुना प्रतिरोधात् अल्पगतित्वमपि स्रोतो-
ऽनुकूलप्रतिकूलगतिस्रोतगतिभेदेव स्यात् ।
किञ्च आर्यभट्टमते भूमेः स्वकक्षायामेव भ्रमणाङ्गीरेऽपि
इलण्डीयज्योतिर्भिः प्रत्यहं भूमेरेककारं प्राग्गतावपि
वर्षेण च क्रमशः सूर्यमण्डलभ्रमणसुररीकृतं तथाऽङ्गी-
कारे च भूमेः विषुवदस्थानावधि षड्राशिषु क्रमशो वेष्टना-
कारेणोर्द्धगत्या षण्मासोत्तरं सूर्यस्योर्द्धं स्थितिः स्यात् ।
तथा च तदानीं सूर्यस्य भूवृत्तापेक्षया यावदुच्छ्रुतप्रदेशे-
स्थिति स्तावद्भियोजनैः सूर्यस्योर्द्धं भूमेः स्थितिः अयनद्वये च

तिर्यक्स्थितिः स्यात् तथा स्त्रीकारे च भ्रुवतारयोरपि विषयतो-
नतत्वोन्नतत्वेन दृश्यत्वापत्तिः अयनयोश्च तिर्यक्स्थितत्वा-
पत्तिश्च नच तथा दृश्यते सदा एकहृषेयैव तयोर्दर्शनात्
न च तयोरतिदूरस्थत्वात् न तथा लोकनं सम्भाव्यते
इति वाच्यं भक्त्याश्च भ्रुवलग्नत्वेन नक्षत्रकक्षासन्निकट-
तया भ्रुवस्य सिद्धतया नक्षत्रकक्षायाश्च सूर्यकक्षायाः
षट्पृष्ठान्तरितत्वात् तदानीं सूर्योर्द्ध्वस्थितस्य भूमण्डलस्य
ततोऽल्पान्तरेण स्थितेरतिदूरस्थत्वाभावात् सूर्योर्द्ध्वस्थिति-
काले च अधिकान्तरे भूमेः सत्त्वावशत्वात्पत्तेः । तावद्वि-
योजनैः भ्रुवसन्निकटपूर्वपश्चिमतारात्मकमत्स्थस्य नतोन्नत-
तया तिर्यक्तया च दर्शनापत्तेर्वज्रलेपत्वात् । किञ्च सूर्योर्-
द्ध्वस्थितकाले सूर्येण सहैकराशितानां कुजजीवशय्या-
दीनामासन्नतातारतम्येन तेषां स्थूलत्वतारतम्येन दर्शना-
पत्तिः । इत्यादि बद्ध वक्तव्यमस्ति विस्तरभयाद्विरस्यते ।
सि०शि० भूदत्तादिमानसुक्तं यथा “प्रोक्तो योजनसंख्यया
कुपरिधिः सप्ताङ्गनन्दाब्जय४६९७स्तद्व्यासः कुभुजङ्गवा-
बकभुवो१५८१ इय प्रोच्यते योजनम् । यास्योदक्पुरयोः
पलान्तरहृतं भूवेष्टनं भांश३६० हृत् तद्वक्तस्य पुरान्तराध्वन
इह ज्ञेयं सप्तं योजनम्” सि०शि० । “भूपरिधेरुपपत्ति-
गौले कथिता । योजनलक्षणं गणिते कथितमस्ति । तथा-
प्यत्र यदुच्यते तत्वेदं कारणम् । भूरेकैव किन्तु यत्स्वार्थ-
भट्टादिभिराचार्यैः सत्यपि नियामके पलांशदर्शनेऽप्यथा-
न्यथा तत्प्रमाणमभिहितं तत्र षट्सप्तादयवमङ्गुलं
कनिष्ठिकादिभेदेन शास्त्रे दृश्यते । तेनाभिप्राये-
णाऽन्येन वा तथोक्तम् । यास्योत्तरयोः पुरयोः
पलांशान् वल्लभाणप्रकारैर्ज्ञात्वा तेषामन्तरेणावृत्तपानः ।
यदि भांशपरिधौ दक्षिणोत्तरमण्डल एतावत् पलान्तरं
तदा सूपरिधौ पुरान्तरे किमिति । यत्तु तत्तावन्तो
विभागाः पुरान्तरस्य क्रियन्ते । यावानेको विभागस्ता-
वद्योजनं ज्ञेयम् । तादृशैर्योजनैर्देशान्तरं कर्तव्यमित्यर्थः”
प्रसि० । इदानीं भूपरिधिस्फुटीकरणं मध्यरेखां चाह ।
“लम्बज्यागुणितो भवेत् कुपरिधिः स्फुटस्त्रिभज्याहृतो
यद्वा द्वादशसंगुणः स विषुवत्कर्णेन भक्तः स्फुटः ।
यत्तु लम्बज्यायिनीपुरोपरि कुरुजेत्वादिदेशान् स्पृशत् स्तव
भैरवगतं बुधैर्निगदिता सा मध्यरेखा भवः” सि० शि० ।
रेखापुराणवाह श्रीपतिः “लङ्का कुसारी नगरी च
काञ्ची पानाटमद्रिश्च सितः षडाक्षः । श्रीवत्सगुल्फं
च पुरी ततश्च साहिष्मती चोज्जयिनी प्रसिद्धा ॥ खादा-

अमोऽस्त्राङ्गणं सुरस्यं ततः पुरं पट्टशिवाभिधानम् ।
श्रीगर्गराटं च सरोहिताख्यं स्थानेश्वरं प्रीतगिरिः
सुमेरुः ॥ इतीव यास्योत्तरगां धराया रेखासिद्धां गोल-
विदे वदन्ति । अन्यानि रेखास्थितिभाञ्जि लोके ज्ञेयानि
तज्ज्ञैः पुटभेदनानि” ॥

अह्वाणां प्रतिदिनं खकक्षावीजनगतिमानं सि०शि० उक्तम्
“कल्पोद्भवैः क्षितिर्दिनैर्गगनस्य कक्षा भक्ता भवेद्दिन-
गतिर्गगनेचरस्य । पादोनगोऽक्षधृतिभूमितयोजनानि
११८५.८१४५ खेटा व्रजन्त्यनुदिनं निजवर्त्मनीमे” सि०शि०
अतोपपत्तिः । यदि कल्पदिनैः खकक्षाभितयोजनानि गच्छन्ति
तदैकेन किमिति । फलं दिनगतियोजनानि । तानि
च स्थूलत्वेन तावत् पादोनगोऽक्षधृतिभूमितानि स्युः”
अह्वाणां दिनभुक्तिमाह प्रसि० । “महीमितादहर्गणात्
फलानि यानि तत्कलाः । भवन्ति मध्यमाः क्रमा-
न्मभःसदां दुभुक्तयः । समा गतिस्तु योजनैर्भभः-
सदां सदा भवेत् । कलादिकल्पनावशान्स्फुटदृष्टता चला
स्तुता” सि०शि० । “अतोपपत्तिस्त्रैराशिकेन । पूर्वं मति-
योजनानिमिका अह्वाणां तुल्यैवोक्ता । इदानीमतलप्रा सा
कलादिकल्पनावशत् । इदानीमतलप्रात्वे कारणमाह प्रसि०

“कक्षाः सर्वा अपि दिविसदां चक्रलिप्ताङ्कितस्ता
वृत्ते लघुप्रो लघुनि सहति स्युर्महत्यश्च लिप्ताः । तस्मा-
देते शशिशृङ्गजादित्यभौमेज्यमन्दा मन्दाक्रान्ता इव
शशधराङ्गानि यानः क्रमेण” सि०शि० । “यतः सर्वा
अपि कक्षाश्चक्रलिप्ताभिरेवाङ्कितः । अतो सहति वृत्ते
सहत्यो लिप्ताः स्युः । लघुनि लघुः । तद्यथा चन्द्र-
कक्षा सर्वाः धस्या लघुः । तस्यामेका कला पञ्चदशभि-
योजनैर्भवति । शनेः कक्षा सर्वोपरिस्था सा सहती
तस्यामेका कला योजनानां षड्भिः सहस्रैरेकसप्त-
त्योनै-५६२६ भवति । योजनं चतुःक्रोशमेव । अत-
श्चन्द्रात् सकाशादूर्ध्वोऽस्या बुधशुक्रादयः क्रमेण मन्दा-
क्रान्ता मन्दगतय इव भान्ति” प्रसि० ।

अह्वाणां तुल्लादिपरिधिभेदकारणम् सि०शि० उक्तं
यथा “उक्षिप्तो व्योमचरः सुदूरे नीचस्थितः स्याद्वि-
निकटे वरितप्राः । अतोऽणुविम्बः पृथुलश्च भाति भानो-
स्तथासन्नसुदूरवर्त्ती” सि०शि० । इदानीमन्यदुक्तं प्रका-
रान्तरमाह प्रसि० । “उक्ता मयैषा प्रतिवृत्तभङ्गा
युक्तिः पृथक् ओत्तरसंभवार्थम् । स्फुटोत्तेस्तां पुनरन्य-
थाहं नीचोच्चवृत्तस्य च वक्ष्मि भङ्गा” सि०शि० ।

“इह किल सटीकरणयुक्तिः प्रतिवृत्तभङ्गा मयोक्ता ।
अथ तामेव नीचोच्चवृत्तभङ्गा वच्मि । इदानीं तां
भङ्गिमाह” प्रसि० । “कक्षास्यमध्यग्रहचिह्नतोऽथ वृत्तं
लिखेदन्यफलज्यया तत् । नीचोच्चसंज्ञं रचयेच्च रेखां
कुमध्यतो मध्यखगोपरिस्थाम् । कुमध्यतो दूर-
तरे प्रदेशे रेखायुते तद्वृत्तिह प्रकल्प्यम् । नीचं तथा-
सन्नतरेऽथ तिर्यङ्नीचोच्चमध्ये रचयेच्च रेखाम् ।
नीचोच्चवृत्ते भगणाङ्कितेऽस्मिन् मान्यो विलोमं निजकेन्द्र-
गत्या । शैष्येऽनुलोमं भ्रमति खतङ्कादारभ्य मध्यग्र-
चरो हि यस्मात् । अतो यथोक्तं मृदुशीघ्र-
केन्द्रं देयं निजोच्चादुचरस्तदप्ये । दोर्ज्योश्चरेखावधि-
खेटतः स्थात् तिर्यक्स्वरेखावधि कोटिजीवा” सि०शि० ।
“प्राग्वत् कक्षावृत्तं चक्रांशाङ्कितं कृत्वा तत्र मध्यग्रहं च
दत्त्वा ग्रहचिह्नेऽन्यफलज्याप्रमाणेनान्यवृत्तं लिखेत् ।
तन्नीचोच्चसंज्ञकम् । अथ ममध्यादुग्रहोपरिगता रेखा
किञ्चिद्दीर्घा कार्या । सातोच्चरेखा । नीचोच्चवृत्ते भूमे-
दूरतरे प्रदेशे रेखायुते वृत्तं प्रकल्प्यम् । आसन्ने रेखा-
युते नीचम् । नीचोच्चचिह्नाभ्यां भूतलसुत्पाद्य तिर्य-
ग्रेखा मध्ये कार्या । तस्मिन् वृत्ते केन्द्रगम्योच्चस्थाना-
दारभ्य मध्यग्रहो भ्रमति । मान्द्रे विलोमं, शैष्येऽनु-
लोमम् । अतः कारणात्मानन्दकेन्द्रसुच्चाद्विलोमं देयम् ।
शीघ्रकेन्द्रमनुलोमम् । तदप्ये ग्रहः” प्रसि० ।
ग्रहाणामस्तकालांशाश्च सि०शि० उक्ताः
तच्च वाक्यं १६६१४० कालशब्दे उक्तम् । ग्रहविम्बानां
गोलाकारत्वेऽपि सूर्याभिसुखानामेव द्युतिलाभः यथा-
ह्यार्यभट्टः । “भूग्रहानां गोलाङ्गानि यथा विवर्णानि ।
अङ्गानि यथासारं सूर्याभिसुखानि दीप्यन्ते” । सि०शि०
रविविन्दराजबिम्बमानम् उक्तं यथा “बिम्बं रवेर्द्विद्विशरत्
६५२२ संख्यानोन्दोः खनागास्वधि४८० योजनानि । भू-
व्यासहीनं १५८१ रविविम्बमिन्दुः कर्णाहृतं भास्करकर्णभ-
क्तम् । भूविस्तृतिर्लक्षफलेन हीना भवेत् कुभावि-
स्तृतिरिन्दुमार्गे” सि०शि० । “सूर्यस्य बिम्बं मध्यमं
द्विधमवाणषट्कृतल्लानि ६५२२ योजनानि । इन्दोस्तु
शून्यवहुवेद ४८० मितानि । राहोर्बुधे । रवि-
बिम्बं ६५२२ भूव्यासेन १५८१ हीनं कृत्वे न्नु कर्णेन स्फुटेन
योजनात्मकेन संगुण्य रविकर्णेन स्फुटेन भजेत् फलेन
भूव्यासो वजितश्चन्द्रकक्षायां भूभावासा भवति ।
एतानि योजनविम्बानि । अतोपपत्तिः । यस्मिन्

दिनेऽर्कस्य मध्यतुल्यैव स्फुटा गतिः स्यात् । तस्मिन्
दिने उदयकाले चक्रकलाव्यासार्धमितेन यदिद्वितयेन
मूलमिलितेन तत्सर्ववृत्तं तद्वृत्तं बिम्बप्रान्तौ विधेयम् ।
या यष्टग्रयोरन्तरकलास्ता रविविम्बकला मध्यमाः भवन्ति
ताश्च द्वाविंशत् किञ्चिदधिकैकविंशद्विकलाधिकाः ३२।३१
३१ । एवं विधोरपि पौर्णमास्यां यदा मध्यैव गतिः
स्यष्टा सिध्येत् तस्यैव किञ्चिदधिकाः द्वाविंशत्
कलाः ३२।०।६ उत्पद्यन्ते बिम्बकलानां योजनीकरणा-
यातुपातः । यदि लिज्याव्यासार्धे एतावत्प्रमाणं बिम्बं
तदा पठितश्रुतिवोजनैः किमिदं वस्तुपद्यन्ते द्विद्विशरत्
६५२२ संख्यानि योजनानि । विधेस्तु खनागास्वधिः
४८० मितानीति” “अत्र श्रीपतिः व्यासा रवीन्दुक्षिति-
गोलकानां क्रमेण तेजोजलसृष्ट्यस्यानाम् । सूर्योयोजनै-
राक्षतिवाणषड्भिः ६५२२ व्योमाष्टवेदैः ४८० कुगजेषु
चन्द्रैः १५८५” । अन्येषां गुरुगुरुतरकक्षास्थितानां
ग्रहाणां गुरुगुरुतरत्वादिकं बोध्यं न तु विशेष संख्या
सौरागमेष्टा विष्णुपुराणादौ उक्ताऽपि उपपत्तिहीन-
त्वादत्र न प्रदर्शिता ।

भास्कराचार्येण खलपान्तरेणाङ्गीकृतानि मेघादिराशि-
स्थितेऽर्के सावनदिनानि ।

मे	वृ	मि	क	सिं	क	तु	वृ	ध	म	कु	मी
३०	३१	३१	३१	३१	३०	२८	२८	२८	२८	२८	३०
५५	२४	३७	२८	२	२८	५७	२७	१५	२४	४८	२३
३३	५६	३२	३५	५२	४	२	३८	३	०	४३	३१

एतद्विबन्धनञ्चोकाश्च । “विंशत् पञ्चशरा देवा मेघेऽर्के
द्विसादिकम् । वृषे धराग्नयः सिद्धाः षट्शरा मिथुने
क्रमत् ॥ धराग्नयः सप्तरासा रदाः कर्के धराग्नयः ।
गजाश्विनोऽक्षरासाश्च, सिंहे भूवज्रयो द्वयम् ॥ द्विशराश्च,
स्त्रियां विंशद्वोऽश्विनः श्रुतयः, स्तुले । गोऽश्विनोऽद्विशराः
पक्षौ, गोऽश्विनो भानि गोऽग्नयः ॥ कौर्धे, धनुषि
गोदस्त्रास्तथयो वज्रयो, मृगे । गोऽश्विनोऽश्विनयः,
कुम्भे गोदस्त्रा गोऽश्विनयस्तथा ॥ रासाश्वयो, शूरे विंश-
द्रामदस्त्रा धराग्नयः” ।

सर्वेषां राशीनां विंशद्भागत्वात्कत्वेऽपि कालभेदेनैव
तेषामुदयो देशभेदात् भिन्नः तेन देशभेदेन दिन-
रात्रिमानभेदश्च तत्र कारणं च सि०शि० निरूपितं यथा
“यो हि प्रदेशोऽपसमण्डलस्य तिर्यक्स्थितोऽवात्युदयं

तथास्तम् । सोऽल्पेन कालेन य ऊर्ध्वसंस्थोऽनल्पेन
सोऽस्मादुदया न तुल्याः । य उद्गमे यास्यनतादृगादाः
खखापमेनापि निरक्षदेशे । यास्यान्तस्तोऽतिनतत्वमाप्ता
उद्यन्ति कालेन ततोऽल्पमेव । कर्कादयः सौम्यनताहि
येऽत्र ते यानि यास्यान्वशादुत्तमम् । कालेन तस्माच्च-
क्षुनोदयं ते तदन्तरे खखरखण्डमेव” सि० शि० । “विषुव-
टहोरावृत्तानि लङ्कायां सप्तपञ्चमगानि राशिवलयं तु
मकरादौ परमक्रान्त्या २४ विषुवन्खण्डाह्वयितो मिथु-
नान्त उत्तरतो लग्नमतस्तिरस्त्रीनं तत्रापि सप्तः खक्रा-
न्त्या सहत्या तिरस्त्रीन उदेति अतोऽल्पकालोदयः दृषभ-
स्तदल्पपातस्तस्मात्किञ्चिदधिककालः मिथुनस्तदल्पपात-
स्तदधिककालः एतं निरक्षेऽपि न समा उदयाः । अथ ये
मकरादयो यास्ये नतास्ते यास्यान्वशात् अतिनता उद्ग-
च्छन्ति खदेशेऽतोऽल्पकालोदयाः, ये तु कर्कादयः खख-
क्रान्त्या सौम्ये नतास्ते यास्यान्वशादुत्तमं गता उद्यन्ति
अतस्तिरकालोदयाः लङ्काखदेशोदययोरन्तराले खखर-
खण्डमेव भवति यतस्तत्क्षितिजयोरन्तराले चरम् । अथ
चरखण्डैर्लङ्काधिकत्वं गोलभ्रमणोपरि यथा प्रतीयते
तथाह” प्रमि० । “भचक्रपादास्तिथिनाडिकाभिः पृथक्
समुद्यन्ति निरक्षदेशे । चक्रार्धमात्रं च तथा द्वितीयं सर्वत्र
प्रकारान्तिभिर्भाभिरेव । सप्तार्द्धेऽधुनातो नाडीभि-
स्तिथिभित्तिभिर्हृत्ते । लगति कुजे तदवस्थे प्रथमं
ताभिरुनाभिः । कथ्यान्तादुत्तमोऽन्तिधिमितना-
डीभिर्हृत्तले । लगति कुजे चोर्ध्वस्थे पञ्चात्ताभिरुना-
ढ्याभिः । तद्वृत्ततिशङ्काः कथ्यान्तो वा भ्रमणतो वा ।
चरखण्डैर्लङ्काढ्यास्ते न निरक्षोदयाः खदेशे स्युः ।
क्षितिजेऽजादिं कृत्वा गोलं भ्रमयन् प्रदर्शयेत्तर्धम् । उक्तं
मनुक्तं चान्यत् शिष्टप्राणां बोधजननार्थम्” सि० शि० ।
चरखण्डकालमाह सि० शि० “उत्पन्नखण्डलज्जावलयांतराले
दुरावृत्ते चरखण्डकालः । तज्ज्यात्र कज्याचरशिञ्जिनी
स्याद्व्यासार्धवृत्ते परिणामिता सा” सि० शि० । “क्षिति-
जोत्पन्नखण्डयोर्मध्येऽहोरावृत्ते यावान् कालः स चर-
खण्डकालः । तथोत्पन्नखण्डलादुभयतस्तरतुल्योऽन्तरे चिह्ने
कृत्वा तयोर्निबद्धस्त्वस्यार्धं कुज्या सैव त्रिज्यावृत्तपरिणता
मती चरज्या स्यादित्यादि त्रिपक्षे व्याख्यातम्” प्रमि० ।
इदानीं लङ्काखदेशार्कोऽयोरन्तरं चरकालमाह ।
“निरक्षदेशे क्षितिजाख्यवृत्तमुत्पन्नखण्डं तज्जगुरन्वदेशे ।
स्ते स्ते कुजेऽर्कस्य सप्तद्वयोऽस्माच्चरार्धमर्कोदययोरु-

मध्ये” सि० शि० । चरफलस्य धनार्थवासनामाह ।
“आदौ खदेशेऽथ निरक्षदेशे स्तुर्ध्वोदयोऽस्तमयोऽन्वयान् ।
पञ्च गृहेऽस्मादुदये स्वमस्ते फलं चरोत्यं रविसौम्य-
गोले । यास्ये विलोमं खलु तत्र यस्मादुत्पन्नखण्डं खक्षि-
तिजादधस्तात् । नाद्याह्वयादुत्तरवास्यभागौ गोलस्य
तावत्तरवास्यगोली” सि० शि० ।
चरस्यानञ्च सि० शि० दर्शितं यथा
“यत्तुल्योऽयनीपुरोपरि कुर्वतेऽत्रादिदेशान् स्मृशत
स्त्वत्वं मेरुगतं बुधैर्निर्गदिता सा मध्यरेखा भुवः । आदौ
प्रागुदयोऽपरत्र पश्ये पञ्चाङ्गि रेखोदयात् स्यात् तस्मात्
क्रियते तदन्तरभवं खेटेष्वृणं खं फलम्” सि० शि० ।
“लङ्काया मेरुपर्यन्तं मीयमाना रेखोऽयनी कुरु-
क्षेत्राददेशान् स्मृशन्ती वा याति सा मध्यरेखेत्युच्यते ।
रेखायां यदाऽर्कोदयस्तत्कालात् पूर्वमेव पूर्वदेशे भवति ।
रेखोदयकालादनन्तरं पश्चिमदेशेऽर्कोदयः । तदन्तराल-
स्तदन्तरयोजनैः सप्तभूवृत्तादुत्तरपातेन ज्ञायते । यदि
स्फुटपरिधियोजनैः सष्टि ६० बटिका लभ्यन्ते तदा
रेखाखण्डयोरन्तरयोजनैः किमिति तैराशिकेन देशा-
न्तरवटिका लभ्यन्ते । मध्यगत्या च या आनीता नाद्य-
स्ताभिरनुपातः । यदि बटोऽष्टात्रा सप्तस्य गतिकला लभ्यन्ते
तदा देशान्तरवटोभिः किमिति । अथ योजनैरेवानु-
पातः । यदि स्फुटपरिधियोजनैर्गतिः प्राप्यते तदा
देशान्तरयोजनैः किमिति । फलं कलाः प्राग्वत् यतस्तत्ता-
दादयः । पञ्चाङ्गनम् । यतस्तत्र रेखोदयादनन्तरमर्को-
दय इत्युपपन्नम्” प्रमि० ।

चरखण्डानयनञ्च सि० शि० “एकस्य राशेर्बृहती ज्यका
या द्वयोस्त्रिभस्यापि कृतीकृतानाम् । खखापमज्याकृति-
वर्जितानां मूलानि तासां त्रिगुणा २४३२ कृतानि ।
खखदुर्ध्वोर्वी विभजेत् फलानां चापान्यधोऽधः परि-
शोधिताति । कुमोत्क्रमस्थानि निरक्षदेशे सप्तार्धकाना-
रुदयासवः स्युः” सि० शि० । “एकस्य राशेर्बृहती ज्य-
त्यटमी १७१६ ज्या । द्वयोरिति षोडशी २६७७ ज्या ।
त्रिभस्वेति २४३२ त्रिज्या । आसां वर्गितानां खकीय-
खकीयक्रान्तिज्यावर्गैर्वर्जितानां मूलानि त्रिज्यागुणितानि-
खखदुर्ध्वया विभजेत् । फलानां चापान्यधोऽधः परि-
शोधितानीति तृतीयात् द्वितीयं द्वितीयात् प्रथमं शोध्यम् ।
प्रथमं तथाविधमेव । एषं लङ्कोदयासवः स्युः । अतोप-
पत्तिः । अतोऽन्तः कृन्तिवृत्तस्य तिर्यक्स्यतत्वात् तत्र-

क्षाणि क्षेपान्मुत्पद्यते । तद्यथा सैषान्तस्य ज्या
क्रान्तिवृत्ते कर्णः, तत्क्रान्तिज्या लङ्काक्षितिजे भुजः ।
तद्गगनरपदं सैषान्तं ऽहोरात्रवृत्ते कोटिः । एवं राशि-
द्वयस्य जग्रा कर्णः, तत्क्रान्तिज्या भुजः, तद्गगनरपदं
वृषभान्ते ऽहोरात्रवृत्ते कोटिः । एवं विराशिज्या कर्णः,
परमा क्रान्तिज्या भुजः, परमालपद्यु ज्या कोटिः ।
एताः कोटयश्चापकरणार्थं लिज्यावृत्ते परिणामिताः ।
लिज्यागुणाः स्वस्वद्युज्या भक्तास्तासां चापानि । प्रथमं
मेघोदयस्य कालः । द्वितीयं राशिद्वयस्य । तृतीयं
राशित्रयस्य । अतो विज्ञेयितानीन्मुपपन्नम्” प्रमि० ।
“इदानीं प्रकारान्तरेणाह । “कीटादिराश्वन्तजकोटिजी-
वास्त्रिज्या ३४३८ गुणाः स्वस्वदिनज्याप्राप्ताः । चापीकृताः
प्राग्बद्धो विशुद्धाः कीटादिकानामुदयासवो वा” सि० शि० ।
“कीटादिराश्वन्तजकोटिजीवास्ता एकद्विविराशिज्या
भवन्ति १७१६।२६७७।३४३८ एतास्त्रिज्याया ३४३८ गुण्याः
स्वस्वदिनज्यायाः भक्ता इति यैव वृषभान्ते दुज्या सैव
कीटान्ते ऽपि ३२१८ । यैव मेघान्ते दुज्या सैव सिंहा-
न्ते ऽपि ३३६६ । कन्यान्ते दुज्या लिज्यैव ३४३८ ।
आभिस्ता भाज्याः । फलानां चापान्यधोऽधः शुद्धानि
कीटादीनामुदयासवः स्युर्निरक्षे वा । त एव मिथुन-
वृषभमेघाणामित्यर्थः । अलोपपत्तिः । क्रान्तिवृत्ते
वृषभात्ते स्त्रवस्त्रैकमयं बद्धा द्वितीयमयं कीटान्ते शिव-
ध्यते तस्य स्त्रवस्त्रार्धमेकराशेजग्रा भवति । एवं स्त्रवस्त्रै-
कमयं सैषान्ते बद्धा द्वितीयं सिंहान्ते तस्य सूत्रस्त्रार्धं
राशिद्वयस्य जग्रा भवति । एवं मेघतुलादौ बद्धसूत्रस्त्रार्धं
त्रिजग्रा । एता एव वृषभान्तमेघान्तमीनान्ताऽहोरात्र-
वृत्तानां जग्रा भवन्ति । यतस्तत्सम्पातेषु क्रान्तिवृत्ते
सूत्राणि बद्धानि । अतस्तासां त्रिजग्रावृत्तपरिणतानां
चापान्तराणि कीटादिकानामुदया भवन्तीति गोले प्रद-
र्शयेत्” । इदानीं पुनः प्रकारान्तरेणाह प्रमि० ।
“मेघादिजीवास्त्रिज्याहृद्युसौवर््या ३१४१ लुप्ता हृताः स्व-
स्वदिनजग्राया वा । चापीकृताः प्राग्बद्धो विशुद्धा
मेघादिकानामुदयासवो वा” सि० शि० । अलोपपत्तिर्गोले
कथितैव सुगमा च । अथ निष्पन्नान्तास्तान्नाह । “ते-
ऽभ्राद्रिभूपा १६७० गुणगोऽद्रिचन्द्राः १७६३ सप्तान्-
नन्देन्दुमिता १६३७ अद्यैते । क्रमोत्क्रमस्याश्चरखण्डकैः
स्त्रैः क्रमोत्क्रमस्यैव विहीनयुक्ताः । मेघादिषण्णामुदयाः
स्वदेशे तुलादितोऽभी च विबोससंस्थाः । उदेति राशि-

समयेन येन तत्सप्तमोऽस्तं स-पैति तेन” सि० शि० ।
अत्र प्रथमप्रकारेण प्रथम उदयो गृह्यते । द्वितीयप्रकारेण
द्वितीयतृतीयौ । “अलोपपत्तिः । निरक्षस्वदेशार्कौ-
दययोरन्तरं चरम् । निरक्षे स्वदेशे च मेघादिः सप्त-
मोऽस्ति मेघान्त आदौ स्वक्षितिजे तत उन्मण्डले लगति ।
अतश्चरखण्डो नो मेघोदयः स्वदेशोदयो भवति । एवं
वृषभमिथुनयोरपि । कर्कशादौ तु चरखण्डानामपचीय-
मानत्वाद्भनं तानि परिणमन्ति । तुलादौ तुल्यखण्डल-
स्याधःस्थित त्वाच्चरखण्डानि धनं भवन्ति । मकरादौ तु
चरखण्डानामपचीयमानत्वाद्भनं परिणमन्ति । इत्यादि
गोले सत्यं वलोक्यम्” प्रमि० ।

दिननिर्णोर्लघुत्वमहत्त्वे हेतुमाह “अतश्च
सौम्ये दिवसो महान् स्याद्रात्रिर्लघुव्यस्तमस्तश्च याव्ये ।
दुर्गावृत्ते क्षितिजादधस्ये रात्रिर्यतः स्याद्दिनमानसूत्रे ।
सदा समत्वं दुनिर्णोर्निरक्षे नोन्मण्डलं तत्र कुजादितान-
न्वत्” सि० शि० । “क्षितिजादुपरिस्थे ऽहोरात्रवृत्तखण्डे
यावान् कालस्तावान् दिवसः यावांस्तदधस्ये तावती
रात्रिरिति” प्रमि० । इदानीं विशेषमाह “षट्षष्टि-
भागस्यधिकाः पक्षांशा यत्रापि तत्रास्त्रपरो विशेषः ।
लब्धाधिका क्रान्तिरुदक् च यावत्तावद्दिनं सन्तमेव तत्र ।
यावच्च याव्ये सततं तमिष्टा ततश्च मेरौ सततं समाईम्”
सि० शि० । “यत्र देशे षट्षष्टे (६६) रधिकाः पक्षांशा-
स्तत्रायं विशेषः अर्कस्योत्तरा क्रान्तिः (२४) यौवत्कालं
लब्धाधिका भवति तावत्कालं सततं दिनमेव याव्या क्रान्ति
(२४) यौवत् तावत्सततं रात्रिरेव तद्यथा यत्र किल सप्ततिः
(७०) पक्षांशास्तत्र लब्धो विंशतिः (२०) तत्र देशे त्रिवृद्धवृत्तं
दक्षिण क्षितिजादुपरिभागं विंशत्योत्तरक्षितिजादधश्च तावत्
यदा रेवृत्तरा क्रान्तिर्भागविंशतिर्भवति तदोत्तरक्षितिजे
रविर्विष्वसर्पोदितं भूत्वा सध्याङ्के दक्षिणक्षितिजादुपरि-
याव्योत्तरखण्डले भागचत्वारिंशतोद्धतं भवति तदा
त्रिंशत्षटिका दिनदलस्य अतोदिनं षष्टिः रात्रिः सून्यं
ततो द्वितीयदिने उत्तरक्रान्तेरधिकत्वाद्द्विवृत्तरक्षितिजं
न स्पृशति एवं प्रतिपद्यं परमक्रान्ति (२४) यौवदुपर्युपरि
परिभ्रमति एवं मिथुनान्ते उत्तरक्षितिजादुपरिभाग-
चतुष्टयं याति पुनस्तेनैव क्रमेणावरोहति विंशतिभागा-
धिका क्रान्ति यौवत्तावत्कालं रविः सततं दृश्यः ताव-
द्दिनमेव अनयैव युक्ता दक्षिणगोले क्षितिजादधस्योर्कौ
सततं रात्रिरिति अतएव मेरौ पञ्चमासं दिनम्” प्रमि० ।

तेनात्र देशे सौम्यास्ययोर्दिनरात्रिमानं वर्षः ।

“विषुवद्वृत्तं दुसदां क्षितिजत्वमितं तथा च दैत्यानाम् ।
उत्तरयात्यौ कर्मशोभूर्ध्वगतौ ध्रुवौ यतस्तेषाम् ।
उत्तरगोले क्षितिजादूर्ध्वं परितो भ्रमन्तमादित्यम् । सव्यं
त्रिदशः सततं पश्यन्त्यसुरा अपसव्यं यास्ये” सि० शि० ।
अथनकालभेदे संहितोक्तेरन्यार्थपरत्वमाह ।

“दिनं सुराणामयनं यदुत्तरं निशेतरत्नां क्षितिकैः प्रकी-
र्तितम् । दिनोन्मुखेऽर्के दिनमेव तन्मत्तं निशा तथा तत्-
फलकीर्तनाय तत् । इद्वान्तमारोहति यैः क्रमेण
तैरेव वृत्तैरवरोहतीति । यत्तैव दृष्टः प्रथमं स देवैस्तत्तैव
तिष्ठन्न विलोक्यते किम् ?” सि० शि० । “सांक्षितिकानां न
चेदयमभिप्रायस्तर्ह्ये मेघादेर्लब्धं भिद्यमानं वावत् यैर्दत्तै
रेवारोहणं कुर्वन्निप देवैर्दृष्टः तैरेव पुनरवरोहणं कुर्वन्
किं न दृश्यत इति” प्रमि० । तत्फलं दर्शितं श्रीपतिना
“सृष्टादिराशिद्वयभातुभोगात् षट्चर्चवः स्तुः शिशिरो
वसन्तः । ग्रीष्मश्च वर्षा च शरत् तद्वद्वे मन्तनामा कथितोऽत्र
षष्ठः । शिशिरपूर्वसृष्टयसुत्तरं ह्ययनमाकुलरहस्यं तदा-
भरम् । भवति दक्षिणमण्डलतयं निगदिता रजनी मरुतां
च सा । गृहप्रवेशत्रिदशप्रतिष्ठाविवाहचौलव्रतवन्धपूर्वम् ।
सौम्यायने कर्म शुभं विधेयं यद्वर्हितं तत् खलु दक्षिणे च” ।
इदानीं दिनरात्रिस्वरूपे पितृदिनञ्चाह “दिनं दिनेशस्य
यतोऽत्र दर्शने तमी तमेहन्तुरदर्शने सति । कुपृष्ठ-
गानां द्युनिशं यथा नृणां तथा पितृणां शशिपृष्ठ-
वासिनाम्” सि० शि० । पितृदिनस्योदयास्तकालानाह ।
“विधूर्ध्वभागे पितरोवसन्तः स्वाधः सुधादीधितिमाम-
नन्ति । पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्तकोध्वे” दर्शे यतोऽस्मात्
द्युदलं तदेपाम् ! भाङ्गान्तरत्वाच्च विधोरधःस्थं तस्माज्जि-
घ्रीयः खलु पौरुषमास्याम् । क्षणे रविः पक्षदलेऽभ्युदेति
शुक्लेऽस्तमेत्यर्थत एव सिद्धम्” सि० शि० ।

इदानीं देशविशेषेण राशिभेदान् सदोदितानुदितांश्चाह ।
तं प्रशयुङ्क्तुरसाः (६६।१/२०) पलांशका यत्र तत्र विषये
कदाचन । दृश्यते न सकरो नकार्कं किञ्च कर्कभिद्युनौ
सदोदितौ । यत्र साङ्घ्रिगजवाजिसंमिता (७८।१/४)
स्तत्र दृष्टिकचतुष्टयं न च । दृश्यतेऽथ दृष्टभास्तुष्टयं
सर्वथा ससुदितं च लज्जते । यत्र तेऽथ नवतिः (६०)
पलांशकास्तत्र काञ्चनगिरौ कदाचन । दृश्यते न भदलं
तुलादिकं सर्वदा ससुदितं क्रियादिकम्” सि०
शि० । “अयमर्थस्त्रिप्रश्ने “लम्बाधिका क्रान्तिरुदक् च

यावात्तावद्दिनं सन्तमेव तत्र” इत्यादिना सम्बन्ध-
यित एव । यत्र दृष्टिकान्तक्रान्तिरुदयो लम्बस्तत्रैतौ
पलांशाः” (६६।१/२०) तत्र धनुर्मकरौ क्षितिजादधस्थिता-
वेव भ्रमतः” कर्कभिद्युनौ त्वपर्येव । (तेन देवभागे धनु-
र्मकरस्थसूत्र्यौ द्वौ मासौ रात्रिः शिष्टा दश मासा-
दिनम्) । एवमसुरभागे तथा पलांशको कर्कदिस्यरविकौ
द्वौ मासौ रात्रिः शिष्टा दशमासा दिनम् । यत्र तुलान्त-
क्रान्तिरुदयो लम्बस्तत्राष्टसप्ततिः पञ्चदशकलाधिकाः (७८।१/५)
पलांशास्तत्र दृष्टिकादिचतुष्टयं क्षितिजादधो दृष्टभादि-
कसुपरि । “तेन देवभागे दृष्टिकादिस्यरविकाश्चत्वारोमासा-
रात्रिः शिष्टा अष्टौमासादिनम् । दैवभागे तु विषय्येण
तथा दिवरात्री । एवं मरौ नवतिः ६० पलांशास्तत्र तुला
दिषट्कमधोमेघादिकसुपरीति (तेन मेघादिषट्पञ्चाशि-
स्यरविकाः षण्मासादेवानां दिनं शिष्टा रात्रिः ।
एवं तुलादिषट्पञ्चाशिस्यरविकाः षण्मासादैत्यानां दिनं
शिष्टा रात्रिः) सर्वं भगोले आसिते सति दृश्यते”
प्रमि० । “दन्तवेधविधिना ध्रुवोन्नतिर्था नतिश्च
भवतोऽक्षलम्बकौ । नौ क्रमाद्विषुवदङ्गग्रहर्हले येऽथवा न-
तसमुदन्तालवाः” सि० शि० । “चक्रयन्त्रेण ग्रहवेधवत् ध्रुवं
विध्योत् तत्र नेम्यां ये उदन्तांशास्तेऽक्षांशाः ये नतास्ते
लम्बांशाः । अथ वा विषुवद्दिनार्धे येऽर्कस्य नतोदन्तां-
शास्तेऽक्षलम्बांशा इति युक्तियुक्तम्” प्रमि० । सप्तमरा-
श्वद्वयस्यास्तकालताहेतुमाह तत्रैव “योऽभ्युदेति समयेन
मेन तत् सप्तमोऽस्तसुपयाति तेन च । राशिर्लब्धमपमण्डलं
कुजादर्धमेव सततं यतः स्थितम्” सू० । “यो राशिर्येन कालेन
उदेति तेन तत्सप्तमोऽस्तं याति ये मेघादीनामुदयास्ते तुला-
दीनामस्तमयाः ये तुलादीनामुदयास्ते मेघादीनामस्तमया
इत्यर्थः । यतः अपसवत् क्षितिजादुपरि अर्धमेव भवति
अर्धमधश्च अतो राशोरुदयमस्तमयञ्च गच्छतोऽस्तुत्कालता
उपपद्यते इदानीं विशेषमाह” प्रमि० । “यत्र लम्बजल-
वा जिने २४ नकास्तत्र नोदयचराद्युक्तवत् । नान्यसं-
स्थितयान्यथोदितं येन नैव विषयो नृगोचरः” । यस्मि-
न्देशे षट्प्रतिभागाधिकः पलस्तत्र केचन राशयः
सदोदयाः केचन सदा अस्तमिताः केचन प्रान्तादुदङ्गच्छन्ति
अतस्तत्र यथा कथितास्तथा उदया न भवन्ति यावत्तुदे-
दिता रविस्तावद्दोरातद्वत् क्षितिजं न स्मृशति अहो-
रात्रद्वत् क्षितिजोन्मुखलयेरन्तरं हि चरम् अतस्तत्र
कुज्याचरज्यादिकमसत् शेषं स्पष्टम्” प्रमि० ।

कालविभागाः सि०शि० दर्शिता यथा । “सुर्वचरैः
खेन्दुभितैः १० रजुः स्यात् षड्भिः पलं तैचेटका
खषड्भिः । स्याद्वा घटोषटिरजुः खराभैर्मासो दिनैस्तैर्द्वि-
कुभिस्र वर्षम्” “एकमात्रो लघुः । द्विमात्रो गुरुः । तथाच
“स्नातुस्नारो विसर्गान्तो दीर्घो युक्त्वा परस्तु यः” इति छन्दो-
लक्षणप्रतिपादितम् यदचरं स्नातुस्नारं विसर्गान्तं
दीर्घं यत्स्नात्तरस्तु परतः संयोगस्तत्तु यः गुरुसंज्ञं ज्ञेयम् ।
सुर्वचरस्योच्चार्यमाणस्य यावात् कालस्तद्व्यक्तैर्कोऽङ्गुः
प्राणः प्रशस्तेन्द्रियपुरुषस्य श्वासोच्छ्वासान्तर्वर्ती काल
इत्यर्थः । षड्भिः प्रायैरेकं पानीयपलम् पलानां षष्ट्रा
घटी । घटीनां षष्ट्रा दिनम् । त्रिंशद्दिनैरेकोमासः
मासैर्द्वादशभिर्वर्षमिति कालस्य विभागो दर्शितः” प्रशि० ।
भचक्रविभागस्तत्रैव विकलानां कला षष्ट्रा तत्षष्ट्रा
भाग उच्यते । तत्त्रिंशता भवेद्वा त्रिंशद्वर्षाद्वा दशैव ते” ।

ब्राह्मादि दिनभेदाः सू०शि० उक्ता यथा

“ब्राह्मं दिव्यं तच्चा पितृयं प्राजापत्यं गुरोस्तथा । सौरं
च सावनं चान्द्रमासं शानानि वै नव । चतुर्भि-
र्व्यवहारोऽत्र सौरचन्द्रार्चबावनेः । बार्हस्पत्येन -
षष्ट्रवदं ज्ञेयं नान्यैस्तु गित्यशः” सू०शि० । “अत्र
मनुष्यलोके सौरचन्द्रान्तरं च स नैवद्वयमिति नैव हारः
कर्षणमिति । षष्ट्रवदं प्रभवादिषष्टिवर्षं जात्यभिप्राये-
स्यैकवचनम् । बार्हस्पत्येन बृहस्पतिनामेन बृहस्पति-
मध्यसरार्षिभोगात्मकजायेन प्रत्येकं ज्ञेयम् । अन्यैरव-
शिष्टैर्ब्राह्मद्वयपितृप्राजापत्यैः । नित्यशः सद्व्यर्थः ।
व्यवहारो नास्ति । तुकारात् वादाचित्कत्वेन तैर्व्यव-
हारः” र०ना० । अथ सौरैश्च व्यवहारं प्रदर्शयति
“सौरैश्च द्युनिषोर्वातं षडशीतिसुखानि च । अयनं
विषुवच्चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता” सू०शि० । “अहो-
रात्र्योर्मासं सौरैश्च ज्ञेयम् । प्रात्यहिकसूर्यगति-
भोगादहोरक्ष्यं भवतीत्यर्थः । षडशीतिसुखानि वक्ष्य-
मास्यामि । चः सप्तज्ञे । तेन सौरमासेन ज्ञेयानि
अयनं विषुक्त्, चः सप्तज्ञे । संक्रान्तेः पुण्यकालता
सूर्यविचलनासम्बद्धा सौरमासेन” र०ना० । अथ षड-
शीतिसुखमाह “तुलादषडशीत्याङ्गां षडशीतिसुखं
क्रमात् । तच्चतुष्टयस्य स्याद्विषुवत्तत्वेन राशिषु” सू०शि०
“तुलारम्भात् षडशीतदिवसाणां सौराणां षडशीति-
सुखं भवति । तच्चतुष्टय षडशीतिसुखस्तु चतुःसङ्ख्या
द्विस्वभावेषु राशिषु चतुर्षु प्राग्देवं वक्ष्यमास्या भवति”

र०ना० । “षड्भिः यतुषो भागे द्वाविंशेऽग्निमिषस्तु च ।
मिथुनाष्टादशे भागे कन्यायास्तु चतुर्दशे” सू०शि० ।
“मथुराशेः षड्विंशतितमेऽंशे षडशीतिसुखं, मीनराशे-
र्द्वाविंशतितमेऽंशे षडशीतिसुखम् । चकारः सप्तज्ञे-
यकः प्रत्येकमन्वेति । मिथुनराशेरष्टादशेऽंशे षडशीति-
सुखं, कन्यायाश्चतुर्दशे भागे षडशीतिसुखम् । अत एव
तुलादितः षडशीत्यंशे गणनया येषु राशिषु भवति ते
राशयो द्विस्वभावाः षडशीतिसुखसङ्ख्या संक्रान्तिप्रकरणे
संहितिकैरङ्गाः” र०ना० । अथ षडशीत्यंशगणनया
चत्वारि षडशीतिसुखान्युक्त्वा भगवत्प्राप्त्यर्थमवशिष्टांशः
षोडशतिसुखस्या इत्याह “ततः शेषाणि कन्याया
यान्यहानि तु षोडश । क्रतुभिस्तानि तुल्यानि पितृणां
दत्तमन्वयम्” सू०शि० । “ततः कन्यादिचतुर्दशभाग-
ानन्तरं शेषाणि भगवत्प्राप्त्यर्थमवशिष्टानि कन्याया यानप-
हानि सौरभागसमानि तानि षोडश । तुकारात् पूर्व-
दिनासमानि कर्तुमियञ्चैः समानि । अतिपुण्यानीत्यर्थः ।
तत्र पितृणां दत्तं आह्वादि दत्तमन्वयमनन्तफलदं भवति”
र०ना० । “अथ राश्याधिष्ठितक्रान्तिवृत्ते चत्वारि स्थानानि
पदसन्निध्याने विषुवायनाभ्यां प्रसिद्धानीत्याह
“भचक्रनाभौ विषुवद्वृत्तयं समसूत्रगम् । अयनद्वितयं
चैव चतस्रः प्रथितास्तु ताः” सू०शि० । “भचक्रनाभौ
भगोलस्य ध्रुवद्वयाभ्यां तुल्यान्तरेण मध्यभागे विषुवद्वृ-
त्तयं विषुवद्वृत्तयं समसूत्रगं परस्परं व्याससूत्रान्तरितं
ध्रुवमध्ये विषुवद्वृत्तस्थानात् तद्वृत्ते क्रान्तिवृत्तभागौ
यौ लग्नौ तौ च क्रमेण पूर्वापरौ विषुवद्वृत्तौ भेद-
तुल्यास्थौ चेत्यर्थः । अयनद्वितयमयनद्वयं कर्कशकरादि-
रूपम् । चः सप्तज्ञे । तेन समसूत्रगं ता विषुवाय-
नाख्याः क्रान्तिवृत्तप्रदेशरूपा भूमयश्चतस्रस्तुःश्रृङ्गाः
प्रथिता गणितादौ पदादित्वेन प्रसिद्धाः । एवकारा-
दन्यराशोनां निरासः । तुकारात् तासां समसूत्रस्यत्वे-
ऽपि विषुवायनत्वाभावात् पदादित्वेनाप्रसिद्धिरित्यर्थः”
र० ना० । अथावशिष्टमाकादिसूत्रपसन्द्वयाह ।
“तदन्तरेषु संक्रान्तिद्वितयं द्वितयं पुनः । नैरन्तर्यात् तु
संक्रान्ते ज्ञेयं विष्णुपदीद्वयम्” सू०शि० । “तदन्तरेषु
विषुवायनान्तराखेत्रे । अन्तराकाशनां चतुःस्थाने सङ्गा-
वाङ्मन्त्रचनम् । संक्रान्तिद्वितयं द्वितयं पुनः राश्यादि-
गणे अष्टाशानाक्रमस्यं वारद्वयं भवति । तदन्तराखे
राश्यादिभागौ द्वौ भवत इत्यर्थः । तथा हि शेषास्थ-

विषुवकर्कष्यायनयोरन्तराले वृषमिथुनयोरादी । कर्क-
 षुनयोरन्तराले सिंहकन्ययोरादी । तुलामकरयोरन्-
 ताले वृश्चिकधनुयोरादी । मकरमेघयोरन्तराले कुम्भमोन-
 योरादी इति । एवं विषुवानन्तरं संक्रमणद्वयमनन्तर-
 नयनं तदनन्तरं संक्रान्तिद्वयं तदनन्तरं विषुवमनन्तरं
 संक्रान्तिद्वयमनन्तरमयनमित्यादि पौनःपुन्येन ज्ञेय-
 मित्यर्थः । संक्रान्तिद्वयमध्ये प्रथमसंक्रान्तौ विशेषमाह
 नैरन्तर्यामिनि । निरन्तरतया सम्भूतायाः संक्रान्तेः
 सकाशाद्विष्णुपदोद्वयं तदनन्तराले इत्यर्थः । अवगम्यं
 प्रथमसंक्रान्तिर्विष्णुपजसज्ज्ञा तयोद्वयं तदभ्यन्तरे प्रत्येकं
 भवतीति तात्पर्यार्थः । षडशीतसज्ज्ञं द्वितीयसंक्रमणं
 पूर्वसूचितं तयोरपि द्वयं तदनन्तराले भवतीति ध्येयम्”
 र०ना० । अथायनद्वयमाह “मानोर्मकरसंक्रान्तेः
 षण्मासा उत्तरायणम् । कर्कादेस्तु तथैव स्यात् षण्-
 मासा दक्षिणायनम्” सू०सि० । “सूर्यस्य मकरसंक्रान्तेः
 सकाशात् षट्सौरमासा उत्तरायणं भवति । कर्कादेः
 कर्कसंक्रान्तेः सकाशात् तथा सूर्यभोगात् । एवकारा-
 दन्यपह्निरासः । षण्मासाः तस्मात् सौराः ।
 दक्षिणायनं भवति” र०ना० । अथतुमासवर्षाण्याह
 “द्विराशिनाथा ऋतवस्ततोऽपि शिशिरादयः । मेघादयो
 द्वादशैते मासास्तेरैव वत्सरः” सू०सि० । “ततो मकर-
 संक्रान्तेः सकाशात् । अपिशब्दः उत्तरायणावधिना
 समुच्चयार्थकः । द्विराशिनाथा राशिद्वयस्वामिका
 राशिद्वयार्कभोगात्मका इत्यर्थः । शिशिरादयः शिशिर-
 वसन्तशीतवर्षाशरद्धेमन्ता ऋतवः कालविभागविशेषा
 भवन्ति । एते सूर्यभोगविषयका मेघादयो राशयो द्वा-
 दश मासास्तेर्द्वादशभिर्मासैः । एवकाराद्गूनाधिकव्यव-
 च्छेदः । वत्सरः सौरवर्षं भवति” र०ना० । अथ प्रस-
 ज्ज्ञात् संक्रान्तौ पुण्यकालानयनमाह । “अर्कबिम्बकलाः
 षष्ठ्या गुणिताभुक्तिभाजिताः । तदर्धनाड्यः संक्रान्ते-
 रर्वाक् पुण्यं तथापरे” सू०सि० । “सूर्यस्य बिम्बप्रमाण-
 कला षष्ट्या गुणिताः सूर्यगत्या भक्तास्तस्य फलस्याङ्गे
 तत्सङ्ख्याका घटिका इत्यर्थः । संक्रान्तेः सूर्यस्य राशि-
 प्रवेशकालादित्यर्थः । अर्वाक् पूर्वं पुण्यं स्नानादिधर्म-
 कृत्ये पुण्यवटिकाः पुण्यवटिकारिकाः । अपरे संक्रान्त्यु-
 त्तरकाले तथा । स्नानादिधर्मकृत्ये पुण्यवटिका इत्यर्थः ।
 अत्रोपपत्तिः । सूर्यबिम्बकेन्द्रस्य राश्यादौ सञ्चरणकालः
 संक्रमणकालस्तस्य सूक्ष्मत्वेन दुर्ज्ञेयत्वात् स्थूलकालः को-

ऽप्यभ्युपेयः स तु राश्यादौ बिम्बसञ्चरणरूपोऽङ्गीकृतो
 बिम्बसम्बन्धात् । अतोयदिसूर्यगत्या घटिसावनघटिका-
 स्तदा सूर्यबिम्बकलाभिः का इत्यनुपातानीता बिम्बघटिकाः
 संक्रान्तिकालः स्थूलः प्राङ्नेमिसञ्चरणकालात् पश्चिम-
 नेमिसञ्चरणकालपर्यन्तं तदर्धघटिका व्यासार्धघटिका
 इति । संक्रान्तिकालात् ताभिः पूर्वमपरत्र काले प्रागपर-
 नेत्योः क्रमेण सञ्चरणात् पूर्वोत्तरकाले पुराणा इति र०ना०
 अथ सौरसङ्ख्या क्रमप्राप्तं चान्द्रमानमाह । “अर्कादि-
 निःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी । तच्चान्द्रमानसंस्तु
 ज्ञेया द्वादशभिस्तथिः” सू०सि० । “सूर्यात् समागमं
 त्यङ्गा विनिर्गतः पृथग्भूतः सञ्चन्द्रोऽहरहः प्रतिदिनं
 यत् तत्सङ्ख्यामितं प्राचीं पूर्वा दिशं गच्छति तत्
 प्रतिदिनं चान्द्रमानं तत्तु गत्यन्तरांशमितम् । ननु
 सौरदिनं सूर्यांशेन यथा भवति तथैतद्रूपैर्भागैः कियद्भिः
 पूर्णं चान्द्रं दिनं भवतीत्यत आह अंशैरिति । भागैस्तु-
 कारात् सूर्यचन्द्रान्तरात्पक्षैः, तस्य तद्रूपत्वात् द्वादशभि-
 र्द्वांशसङ्ख्याकैस्तथज्ञेया । एकं चान्द्रं दिनं ज्ञेयमि-
 त्यर्थः । एतदुक्तं भवति । सूर्यचन्द्रयोगाच्चान्द्रदिनप्रवृत्तेः
 पुनर्भागे माससमाप्तेर्भगणान्तरेण चान्द्रमासस्त्रिंशच्चान्द्र-
 दिनात्मकः । अतस्त्रिंशद्दिनैर्यदभगणांशान्तरं तदैकेन
 किमिति । द्वादशभागैरेकं चान्द्रदिनम् । “दर्शः सूर्येन्दु-
 सङ्गमः” इत्यभिधानाद्दर्शाधिकमासस्य त्रिंशत्तिथ्यात्मकत्वात्
 तिथिश्चान्द्रदिनरूपेति र०ना० । अथ चान्द्रव्यवहारमाह
 “तिथिः करणसङ्ख्याहः चौरं सर्वक्रियास्तथा । व्रतोपवास-
 यात्राणां क्रिया चान्द्रेण गृह्यते” सू०सि० । “तिथिः
 प्रतिपदाद्या करणं ववादिषु द्वादशो विवाहः चौरं
 चौलकर्म । एतदाद्याः सर्वक्रिया व्रतवन्वाद्युत्सवरूपा
 व्रतोपवासयात्राणां नियमोपवासगमनानां क्रिया करणम् ।
 तथा समुच्चयार्थकः । चान्द्रमानेन गृह्यते अङ्गी-
 क्रियते” र०ना० । अथ चान्द्रमासं प्रसज्ज्ञात् पितृमानं
 चाह “त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्रः, पितृमसः स्रुतम् ।
 निशा च, मासपञ्चान्तौ तथोर्मध्ये विभागतः” सू०सि० ।
 “त्रिंशता त्रिंशन्तिर्मासैस्त्रिंशच्चान्द्रो मासः । पितृ-
 मसि स्रुतम् । अहर्दिनम् निशा च रात्रिः पितृ-
 सम्बद्धा । चकारो व्यवस्थार्थकः । तेनोभयं नैकं प्रत्येकं,
 किन्तु मिलितम् । स्रुतमिति लिङ्गासुरोधेनोभयत्वान्तेति
 तथा च चान्द्रो मासः पितृमाहोरात्र्येत्यर्थः फलितः ।
 मासपञ्चान्तौ मासान्तो दर्शितः, पञ्चान्तः पूर्वमासः

एतावित्यर्थः । विभागतः क्रमेणेत्यर्थः । ततोः पि-
तृप्राहोरात्रयोर्मध्ये ऽर्द्धं भवतः । दर्शिनः पितृणां
सध्याह्नः, पूर्णिमान्तः पितृणां मध्यरात्रमित्यर्थः । अर्थात्
क्षणद्वयार्धे दिनप्रारम्भः । शुक्लाष्टम्यर्धे दिनान्त इति
सिद्धम्” र०ना० । अथ क्रमप्राप्तं नाक्षत्रमानं प्रसङ्गा-
न्माससञ्ज्ञां चाह “मचक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं दिन-
सुव्यते । नक्षत्रनाम्ना मासास्ते ज्ञेयाः पर्वान्तयोगतः”
“नित्यं प्रत्यहं मचक्रभ्रमणं नक्षत्रसमूहस्य प्रवहवायुक्षत-
परिभ्रमः नाक्षत्रं नक्षत्रसम्बन्धि दिनं सान्द्रैः कथ्यते
नित्यमित्यनेन चन्द्रभोगनक्षत्रभोगो नाक्षत्रमित्यस्य निरासः
मचक्रभ्रमणानुपपत्तेः । माससञ्ज्ञा महानक्षत्र-
नाम्नेति । पर्वान्तयोगतः पर्वान्तः पूर्णिमान्तः तस्य
योगात् तत्सम्बन्धात् नक्षत्रसञ्ज्ञया मासाः । तुका-
राच्चान्द्रा अवगत्याः पूर्णिमान्तस्थितचन्द्र-^१नक्षत्रसञ्ज्ञो मासो
ज्ञेय इति तात्पर्यार्थः । तथाहि यद्दर्शनावधिकश्चान्द्रो
मासस्तदभ्यन्तरस्थितपूर्णिमान्तस्थितचन्द्रनक्षत्रसञ्ज्ञः । यथा
चित्वासम्बन्धाच्चैतः । विशाखासम्बन्धाद्वैशाखः । ज्ये-
ष्ठासम्बन्धाज्ज्यैष्ठः । आषाढासम्बन्धादाषाढः । श्रवण-
सम्बन्धाच्छ्रावणः । भाद्रपदासम्बन्धाद्भाद्रपदः । अश्वि-
नीसम्बन्धादाश्विनः । कत्तिकासम्बन्धात् कार्तिकः ।
रुद्रशोर्षसम्बन्धान्मार्गशीर्षः । पुष्यसम्बन्धात् पौषः ।
मघासम्बन्धान्माघः । फाल्गुनीसम्बन्धात् फाल्गुन इति”
र०ना० । ननु पूर्णिमान्ते तत्तद्वक्ष्यमाणभावे कथं तत्-
सञ्ज्ञा मासानामुचितेत्यत आह “कार्तिक्यादिषु
संयोगे कत्तिकादि द्वयं द्वयम् । अन्योपान्त्यौ पञ्चमस्य
विधा मासत्वं स्मृतम्” सू०सि० । नक्षत्रसंयोगार्थमिति
निमित्तसम्प्रती । कार्तिक्यादिषु कार्तिकमासादीनां
पौर्णमासीष्वित्यर्थः । कत्तिकादि द्वयं द्वयं नक्षत्रं कथितं
कत्तिकारोहिणीभ्यां कार्तिकः । रुद्राद्रीभ्यां मार्गशीर्षः ।
पुनर्वसुपुष्याभ्यां पौषः । आश्लेषामवाभ्यां माघः ।
चित्वास्वातिभ्यां चैत्रः । विशाखानुराधाभ्यां वैशाखः ।
ज्येष्ठाश्लाघाभ्यां ज्यैष्ठः । पूर्वोत्तराषाढाभ्यामाषाढः ।
श्रवणधनिष्ठाभ्यां श्रवण इति फलितम् । अविशिष्ट-
मासानामाह । अन्योपान्त्याविति । अत्र कार्तिक-
स्यादित्वेन ग्रहणादन्त्य आश्विनः । उपान्त्यो भाद्रपदः ।
एतौ मासौ पञ्चमः फाल्गुनः । चकारः सप्तम्ये इति
मासत्वं विधा स्थानत्व उक्तम् । रेवत्यश्विनीभरणीति
नक्षत्रत्रयसम्बन्धादाश्विनः । शततारापूर्वोत्तराभाद्रपदेति

नक्षत्रवयसम्बन्धाद्भाद्रपदः । पूर्वोत्तराफाल्गुनीहस्तोति
नक्षत्रवयसम्बन्धात् फाल्गुन इति सिद्धम् ॥ २०॥ ।
अथ प्रसङ्गात् कार्तिकादिवृहस्पतिवर्षाख्याह । “वैशा-
खादिषु कृष्णे च योगः पञ्चदशे तिथौ । कार्तिकादीनि
वर्षाणि गुरोरोस्तोदयात् तथा” सू०सि० । यथा पौर्ण-
मास्यां नक्षत्रसम्बन्धेन तत्सञ्ज्ञो मासो भवति । तर्हेति
समुच्चयार्थकम् । वृहस्पतेः सूर्यसाक्ष्यदूरत्वाभ्यामस्ता-
उदयाद्वा वैशाखादिषु द्वादशसु म सेषु कृष्णपक्षे पञ्चदशे
तिथौ अमायामित्यर्थः । चकारः पौर्णमासीसम्ब-
न्धात् समुच्चयार्थकः । योगो दिननक्षत्रसम्बन्धः कार्ति-
कादीनि द्वादश वर्षाणि भवन्ति । वैशाखकृष्णपक्षपञ्च-
दश्यामभारूप्यायां वृहस्पतेरस्त उदये वा जाते सति
तदादि वृहस्पतिवर्षं कार्तिकादिनक्षत्रसम्बन्धात् कार्तिक-
सञ्ज्ञम् । एवं ज्येष्ठाषाढश्रावणभाद्रपदाश्विनकार्तिक-
मार्गशीर्षपौषमाघ फाल्गुनचैत्रामासु षट्गणपुष्यमघापूर्वा-
चित्ताविशाखाज्येष्ठापूषाश्रवणपूर्माश्विनीदिननक्षत्रसम्बन्धा-
न्मार्गशीर्षादीनि भवन्ति । अत्रापि प्रोक्तनक्षत्रद्वयवय-
सम्बन्धः प्रायुक्तो बोध्यः । पञ्चदशे इत्युपलक्षणम् । तेन
यद्दिने वृहस्पतेरुदयोऽस्तौ वा तद्दिने यच्चन्द्राधिष्ठित-
नक्षत्रं तत्सञ्ज्ञं बर्हस्पत्यं वर्षं भवतीति तात्पर्यम् ।
संहितायाम्येऽस्तोदयवशाद्वर्षोक्तिः परमिदानीमुदयवर्ष-
व्यवहारो गणकैर्गल्यते “येनोदितेज्य इत्युक्तेरिति” २०॥
अथ क्रमप्राप्तं सावनमाह “उदयादोदयं भानोः
सावनं तत् प्रकीर्तितम् । सावनानि स्युरेतेन यज्ञकाल-
विधिस्तु तैः” सू०सि० । सूर्यस्तोदयाउदयकालमारभ्या-
व्यवहितोदयकालपर्यन्तं यत् कालात्मकं तत् सावनं
मानञ्चैरुक्तम् । एतेनोदयद्वयानरात्मकालस्य गणनया
सावनानि वसुष्ठाष्टीत्यादिना मध्याधिकारोक्तानि भ-
वन्ति । तद्व्यवहारमाह यज्ञकालविधिरिति ।
यज्ञस्य यः कालस्तस्य गणना तैः सावनैः । तृकारोऽन्य-
माननिरासार्थकैवकारपरः २०॥ । अथ व्यवहारा-
न्तरमाह । “सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासादपास्तथा ।
मध्यमा पृष्ठभुक्तिस्तु सावनेनैव गृह्यते” सू०सि० । “सूतकं
जन्मलक्षणसम्बन्धि । आदिपद्याद्यं चिकित्सितचान्द्रा-
यणादि । तस्य परिच्छेदो निर्णयः । दिनाधिपमासे-
श्वरवर्षेश्वराः । तथा समुच्चये भूहाणां गतिर्मध्यमा ।
तु तारात् स्पष्टगतेर्निरासः तस्याः प्रतिक्षणं वैलक्षण्य-
हिनसम्बन्धदाभावात् । एतेन स्पष्टगया स्पष्टग्रहस्य

चालनं निरस्तं स्थूलत्वादिति सूचितम् । सायनमानेन
एवकारादन्वयाननिरासः । गृह्यते सुधीभिरङ्गीक्रियते ।
अत्र ब्रह्मवचनानुरोधेन गृह्यते इत्यत्र ब्रह्मवचनं ज्ञेयम् ।
अथ दिव्यमानमाह । “सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं
विपर्ययात् । यत् प्रोक्तं तद्वेदव्यं भानोर्भगणपूरणात्”
सू.सं० । “पूर्वांश्च पूर्वं व्याख्यातम् । यदहोरात्रं
पूर्वांश्चैव सूर्यस्य भगणभोगपूर्तः प्रोक्तं पूर्वमनेकधा
निर्योतं तदहोरात्रं दिव्यमानं स्थात्” रं.ना० । अथाव-
शिष्टे प्राजापयब्राह्मणे आह “मन्त्ररव्यख्या
च प्राजापयब्राह्मणम् । न तत्र द्युनिशोर्भेदो ब्राह्म-
कल्पः प्रकीर्तितम्” सू.सं० ।

दृष्टान्तं भूगोलभगोलरचनाकारः सू.सं० दर्शितो यथा
“भूगोलस्य रचानां कुर्वादाश्चर्यकारिणीम् । अ-
भीष्टं पृथिवीगोलं कारदित्वा तु दारवम् । दण्डं तन्म-
ध्यं सेरोरुभयत्र विनिर्गतम् । आधारकक्षाद्वितयं क-
क्षां वैषुवतीं तथा” सू.सं० । “भगोलस्य भूगोलाद-
भितः संस्थितस्य नक्षत्राधितगोलस्य प्रागभ्यायोज्ञार्थस्य
रचनां स्थितज्ञानार्थं दृष्टान्तात्मकगोलस्य निर्मितिं
सुधीर्गणको गोलशिल्पज्ञः कुर्यात् । ननु त्वदुक्तं न सर्वा-
ज्ञानं भवतीति दृष्टान्तगोलनिबन्धनं व्यर्थमेवेत्यत आह
आश्चर्यकारिणीमिति । उक्तप्रतीत्युक्तं तादृशं तदुद्दिष्ट-
यितीं तथाचोक्तेन स्वाधस्तित्यर्गभांगयोर्लोकवस्थानस्य
तद्भागस्यभगोलप्रदेशस्य च भूमेर्निराधारत्वाद्देसं ज्ञानं
सन्नवि सप्रतीतिकं न भवत्यतो दृष्टान्तगोले तन्निष्पन्न-
स्मरान् तन्निबन्धनमावशप्रकमिति भावः । कथं रचनां
कुर्वाद्यत आह अभीष्टमिति । सुधी गोलमभीष्टं
स्वेच्छाकल्पितपरि-विप्रसाधकं दारवं काष्ठघटितं सच्छिद्रं
वाग्यित्वा काष्ठशिल्पज्ञद्वारा कल्पेत्यर्थः । सेरोरु-
कल्पद्रूपं दण्डकाष्ठं तन्मध्यं तस्य कंष्ठघटितभूगोलस्य
मध्ये छिद्रमध्ये शिथिलतया स्थितम् । उभयत्र भूगो-
लस्य व्यासप्रमाणच्छिद्रस्याध्यां बहिर्हित्यर्थः । विनि-
र्गतमेकाग्रदन्ततरायावशिष्टदण्डप्रदेशतुल्यं निःसृतम् ।
उभयाग्र्याभ्यां तुल्यौ दण्डप्रदेशौ यथा स्थातां तथा
कुर्यादित्यर्थः । भगोलनिबन्धनार्थं आधारवृत्तद्वयमाह
आधारकक्षाद्वितयमिति । भगोलनिबन्धनार्थमादावा-
न्यार्थं उक्तयोर्द्वितयसंज्ञान्तरिगवस्थानश्च निर्योक्त-
मेव इत्यनित्यर्थः । भूगोलादुभयतस्तुल्यान्तरं दण्डप्र-
देशयोः प्रोतमेकं वृत्तं कुर्यात् । तत्तुल्यं दण्डमपरं त-

दधच्छेदेन दण्डप्रोतं कुर्यादिति सिद्धोऽर्थः । एतद्वृत्त-
द्वयव्यतिरेकेण भूगोलादभितो भगोलनिबन्धनानुपपत्तेः ।
भगोलनिबन्धनारम्भमाह कक्षेति । वैषुवतीं विषुवस-
न्वन्धनीं कक्षां वृत्तपरिधिं विषुवद्वृत्तमित्यर्थः । तथाधा-
रवृत्तद्वयस्यार्द्धच्छेदेन भगोलमध्यवृत्तात्कल्पेन गणकेन
निबद्धमित्यर्थः” रं.ना० । अथ केषादिद्वादशराशीनाम-
होरात्रवृत्तनिबन्धनसम्बद्धं पञ्चोक्तपञ्चकोनाह “भगणां-
शाङ्गुलैः कार्यां दजितैस्तिस्र एव ताः । स्वाहोरात्रा-
र्धकल्पैश्च तत्प्रसाख्यमानतः । क्रान्तिविशेषभागैश्च द-
लितैर्दक्षिणोत्तरैः । स्वैः स्वैरपक्रमैस्तिस्रो केषादोनाम-
पक्रमत् । कक्षाः प्रकल्पयेत् तासु कर्वादीनां विपर्य-
यात् । तद्वत् तिस्रस्तुलादीनां दृगादीनां विनोक्ततः ।
यावत्भगोलान्त्रिताः कार्याः कक्षाधाराद्विद्वोरपि । दान्यो-
दग्गोलसंस्थानां भानामभिजितकक्षा । सप्त रीत्याम-
स्यस्य ब्रह्मादीनां च कल्पयेत् । मध्ये वैषुवती कक्षा
सर्वेषां च संस्थिता” सू.सं० । “भगणांशाङ्गुलैः द्वा-
दशराशिभागैः षष्ट्यधिकशततयपरिमिताङ्गुलैः दलितैः
समविभागेन खण्डितैरङ्कितैरत्यर्थः । ताः कक्षाः वंश-
शलाकावृत्तात्मिकास्तिस्रः तिस्रश्चतुर्भागाः । एवकारा-
दङ्कने वृत्ते च न्यूनाधिकव्यञ्जकेः । शिल्पज्ञेन गोल-
गणितेन कार्याः । एताः पूर्ववृत्तप्रमाणेन न कार्या
इत्यभिप्रेत्याह स्वाहोरात्रार्द्धकल्पैरिति । स्वशङ्केन
केषादित्येकं तस्य प्रतिराश्वहोरात्रवृत्तस्यार्द्धकक्षां व्यासा-
र्द्धं दुज्या ताभिरित्यर्थः । चकारात् कार्याः ।
स्वस्त्युज्यामितेन व्यासार्द्धेन केषादित्यस्यां वृत्ततयं
कार्यामित्यर्थः । ननु स्वराधिकारोक्ताहोरात्रार्द्धकक्षा-
नयने युक्तप्रभावात् तैर्दक्षिणोत्तरां कुतः कार्यमिजतः
आह तत्प्रसाख्यमानत इति । विषुवकक्षाप्रसा-
ख्यमानाद्वृत्ततयं कार्यम् । यथा विषुवद्वृत्तं पूर्ववृत्त-
समम् । तथा तदुरोधेन केषान्तवृत्तमल्पं तदुरोधेन
दृष्टान्तवृत्तमल्पं तदुरोधेन मिथुनान्तवृत्तमल्पं मसुरो-
त्तरमल्पव्यासार्द्धवृत्तम् । तत्त्वहोरात्रवृत्तमिति दुज्या-
व्यासार्द्धेन वृत्तनिर्याणं युक्तिद्वक्तं क्रान्तिज्यावर्गे-
नत् त्रिज्यावर्गाङ्गुलान्ताहोरात्रवृत्तव्यासार्द्धत्वादिति
भावः । वृत्ततयं विद्धं क्त्वा दृष्टान्तगोले निमग्नीतः ।
क्रान्तिविशेषभागैरिति क्रान्तिवृत्तस्य विषुवद्वृत्तप्रदे-
शाद्विषुवप्रदेशा यैरङ्गैः । चकारात्प्रसारवृत्तस्यैर्दक्षिणैः
समविभागेन खण्डितैरङ्कितैः । दक्षिणोत्तरैर्विषुवद्वृत्त-

क्रान्ति तद्देशयोर्दक्षिणोत्तरान्तरात्मकैरुक्तलक्षणैः खकीयैः
 खकीयैः खराशिसम्बन्धैरपक्रमैः सप्तविधकारानीतक्रान्-
 न्यशैलैषादीनां मेधादिराशित्वयान्तानां मेधान्तदृष्टान्त-
 मिथुनान्तानामित्यर्थः । तिसृस्तिसङ्ख्यप्राकाः प्राङ्निर्मिता
 वृत्तरूपाः कक्षाः । अपक्रमात् । अपशब्दस्योपसर्गत्वात्
 क्रमादित्यर्थः । प्रकल्पयेत् । शिल्पज्ञगणको विधुव-
 द्भृत्तातुरोमेनाधारवृत्तद्वये उत्तरतो निबन्धयेदित्यर्थः ।
 कर्कादीनामाह ता इति । मेधादिकक्षा निबन्धाः
 कर्कादीनां कर्कशिल्पकन्यानामादिप्रदेशानां विपर्ययात्
 व्ययासात् । चकारः समुच्चये । तेन प्रकल्पयेदित्यर्थः ।
 मिथुनान्तवृत्तं कर्कादे, वृष्टान्तवृत्तं सिंहदे, मेषान्तवृत्तं
 कन्यादेरिति फलितम् । तुलादीनामाह तद्वदिति ।
 तुलादीनां तुलावृत्तिकाध्वनां तिस्रः कन्यास्तिस्र-
 सङ्ख्यप्राकाः कक्षास्तद्वदेकद्वितिराशिक्रान्त्यंशैस्तुलान्तवृत्त-
 कान्तधत्तुरन्तानां जात्यगोलाश्रिताः । विधुवद्वृत्ताद्-
 क्षिणभाग आधारवृत्तद्वये निबन्धाः कार्याः । गणके-
 नेति शेषः । मकरादीनामाह । मृगादीनामिति । वि-
 लोमत उत्क्रमात् तुलादिसम्बन्धाः कक्षा मकरादीनां
 भवन्ति । धत्तुरन्तवृत्तं मकरादे, वृष्टिकान्तवृत्तं कुम्भादे-
 स्तुलान्तवृत्तं मीनादेरिति फलितम् । ताराणां कक्षा-
 निबन्धनमाह । कक्षाधारादिति । भानामश्विन्यादिसप्त-
 विंशतनक्षत्रविश्वानां यावद्वेदगोलसंस्थानां विधुवद्वृ-
 त्तद्विंशोत्तरभागयोर्यथायोग्यवस्थितानां यन्त्रचलभु-
 वकस्यवृत्तान्तरात् तद्वृत्तान्तरात् उत्तरभागस्थितानां
 मेधां स्पष्टक्रान्तिरेक्षणां तेषां दक्षिणभागवस्थिताना-
 मित्यर्थः । दृष्टोर्दक्षिणोत्तरभागयोः । अपिशब्दो या-
 वद्वेदोत्तरवर्गकमेव संबन्धार्थकः । कक्षाधारात् कक्षा-
 यामाधारवृत्तद्वयात् तयोरित्यर्थः । सप्तमर्थं पञ्चमी ।
 कक्षाः स्पष्टवृत्तान्तिज्योत्पन्नदुज्याव्यासार्धं प्रमाणेन वृ-
 त्ताकाराः प्रकल्पयेत् । शिल्पको निबन्धयेत् । अन्येषा-
 मप्याह अभिहित इति कलिजिह्वलक्षणावस्थसप्त-
 र्धिविमानाभगवन्चलवस्थानां चकारोऽनुसन्धेयः ।
 तथा कक्षा यथायोग्यं प्रकल्पयेदित्यर्थः । निबन्धनप्र-
 कारदुर्लभ इति मध्य इति । दर्शनाभगवन्कक्षायां
 मध्ये तुल्यभागेनाधारवृत्तसधप्रदेशे । एषकारादन्य-
 योग्यवच्छेदः । विधुवती कक्षा विधुवसम्बन्धिनी वृत्त-
 रूपा संस्थिता यथावस्थिता भवति तथा शिल्पज्ञः कक्षां
 निबन्धयेदित्यर्थः । विधुवद्वृत्तात् स्पष्टवृत्तान्तरात्

खदुज्याव्यासार्धं प्रमाणेनाहोरात्रवृत्तमाधारवृत्तयोर्निबन्ध-
 येदिति निष्कटोऽर्थः ॥ २० ॥ ना० । अथ गोले मेधादि-
 राशिरुद्धिवेशं सार्धलोकेनाह “तदाधारयुतेरुद्धि-
 यने विधुवद्वृत्तम् । विधुवत्स्थानतो भागैः स्फुटैर्भगण-
 सञ्चरात् । जेत्याख्ये वसजादीनां तिर्यग्ज्याभिः प्रकल्-
 पयेत्” स्म० सि० । “तदाधारयुतेस्तत् विधुवद्वृत्तमाधार-
 वृत्तं च तयोर्युतेः सम्पातादूर्ध्वं सुपरि । अन्तिमाहोरात्रा-
 धारवृत्तयोः सम्पातेऽयने दक्षिणोत्तरायणसन्धिस्थाने भवतः
 अतोर्ध्वपदसञ्चाराधारवृत्तमूर्ध्वधरं पार्श्वं न तिर्यग्यु-
 न्मण्डकाकारम् । तेनेतत् फलितम् विधुवद्वृत्तस्योर्ध्व-
 धराधारवृत्ते ऊर्ध्वमवश्यं यत् सम्पातस्ततोर्ध्वं सम्पातान्ध-
 कराद्यहोरात्रवृत्तं चतुर्विंशत्यंशैस्तदाधारवृत्ते दक्षिणतो
 यत् लग्नं ततोत्तरायणसन्धिस्थानम् । एवमवस-
 म्पातात् कर्काद्यहोरात्रवृत्तं चतुर्विंशत्यंशैस्तदाधारवृत्ते
 उत्तरतो यत् लग्नं तत् दक्षिणायणसन्धिस्थानमिति ।
 अयनाद्विधुवस्य विपरीतस्थितत्वादूर्ध्वं शब्दयोजितविपरी-
 ताधःशब्दसम्बन्धाद्विधुवद्वृत्तं भवति । तात्पर्यार्थस्तु ति-
 र्यग्युन्यण्डलाकाराधारवृत्तविधुवद्वृत्तसम्पातौ पूर्वापरौ
 क्रमेण मेधादितुलादिरूपौ विधुवत्स्थाने भवत इति ।
 अथ राशिसाकल्यसन्निवेशमाह विधुवत्स्थानत इति ।
 विधुवप्रदेशात् स्फुटैराशिसम्बन्धिभिस्त्रिंशन्तिरैर्भग-
 णसञ्चाराद्वाशिसाकल्यसन्निवेशात् तिर्यग्ज्याभिरुक्तवृत्ता-
 कारातिरिक्तानुकारसूत्रवृत्तप्रदेशैरजादीनां मेधादीनाम् ।
 एवमयनविधुवकल्पनरीत्या तदन्तराले जेत्याणि स्थानानि
 सुधोर्गणशः प्रकल्पयेद्वृत्तम् । यद्यथा पूर्वदिकस्य विधुवस्था-
 नाहोरात्रवृत्तादयां शखण्डप्रदेशेन मेधानाहोरात्रवृत्ते पूर्वभागे
 यत् स्थानं तस्मात् तदन्तरेण वृष्टानाहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण
 वृष्टान्तस्थानमस्मादयनसन्धिस्थानं तत्प्रदेशान्तरेण मिथुनान्त-
 स्थानमस्मात् पश्चिमभागे कर्काद्याहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण
 कर्कातस्थानमस्मादपि सिंहानाहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण सिंहा-
 न्तस्थानमस्मादपि तदन्तरेण पश्चिमविधुवस्थां कन्यान्तस्था-
 नमस्मादपि तुलानाहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण तुलान्तस्थान-
 मस्मादपि वृष्टिकान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण वृष्टिकान्त-
 स्थानमस्मादपि तदन्तरेण र्धिविमानसन्धिस्थानं धत्तुरन्त-
 स्थानमस्मात् कुम्भाद्यहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण मेषान्तस्थान-
 मस्मादपि मीनाद्यहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण कन्यान्तस्थानं
 मेधादिस्थानं च एवमादपि विधुवमीनान्तस्थानं मेधादि-
 स्थानं च तदन्तरेण एव ॥ २० ॥ ना० । ननु गोले वृत्ते द्वि-

दशराशीनां सत्त्वादन्यथा चक्रकलानुपपत्तेरित्यत्रैकैकता-
भावात् कथं राशिशृङ्खलं ? राशिविभानुपपत्तिश्च अन्तरा-
लभागाकाशात्मकत्वादित्यतो वृत्तकथनच्छलेन पूर्वाक्तं
स्वल्पयन् सूर्यस्तद्वृत्ते भगणभोगं करोतीत्याह “अयना-
दयनं चैव कक्षा तिर्यक् तथापरा । क्रान्तिसञ्ज्ञा तथा
सूर्यः सदा पर्येति भासयन्” सू० सि० । “अयनस्यान-
भारभ्य परिवर्ततदयनस्थानपर्यन्तं चकार आरम्भ-
समाप्त्योर्भिन्नायनस्थाननिरासार्थकः । अपरा गोल व्या-
धारवृत्तसमा वृत्तरूपा कक्षा तथा राश्यङ्कमार्गेण । एव
कारोऽन्यमार्गव्यच्छेदार्थकः । तिर्यक् उक्तवृत्तानु-
कारविरुद्धानुकारा क्रान्तिसञ्ज्ञा क्रमणं क्रान्तिः ।
ग्रहगमनभोगज्ञानार्थं वृत्तं तत्त्वज्ञानमुकल्पितम् । अय-
नविषुवद्वयसंज्ञां क्रान्तिवृत्तं द्वादशराश्यङ्कितं गोले नि-
बन्धयेद्दिक् तात्पर्यार्थः । भासयन् भुवनानि प्रकाशयन्
सन् स सूर्यः । एतेन चन्द्रादीनां निरासः । सदा निर-
न्तरं तथा क्रान्तिसञ्ज्ञया कक्षया पर्येति स्वशक्त्या ग-
च्छन् भगणपरिपूर्णभोगं करोति । सूर्यगत्यनुरोधेन
नियतं क्रान्तिवृत्तं कल्पितमिति भावः । ननु चन्द्राद्याः
क्रान्तिवृत्ते कुतो न गच्छन्तीत्यत आह “र० ना० । “चन्द्राद्याश्च
स्वकैः पातैरपमण्डलमाश्रितैः । ततोऽपकृष्टा दृश्यन्ते
विक्षेपान्ते क्षपक्रमात्” सू० सि० । “चन्द्रादयोऽर्कव्यति-
रिक्ता ग्रहाः स्वकैः स्त्रीयैः पातैः पाताख्यदैवतैरपम-
ण्डलं क्रान्तिवृत्तमाश्रितैः स्वस्वभोगस्थानेऽधिष्ठितैस्ततः
क्रान्तिवृत्तान्तर्गतग्रहभोगस्थानादित्यर्थः । चकाराक्षि-
पान्तरेणापकृष्टा दक्षिणत उत्तरतो वा कर्षिता भवन्ति ।
अतः कारणादपक्रमात् क्रान्तिवृत्तान्तर्गतस्वभोगस्थाना-
दित्यर्थः । दक्षिणत उत्तरतो वा विक्षेपान्तेषु गणिता-
नतविक्षेपकलापस्थानेषु भूस्थजनेर्दृश्यन्ते । तथाच क्रा-
न्तिवृत्तं यथा विषुवन्मण्डलेऽवस्थितं तथा क्रान्तिवृत्ते
पातस्थाने तत्प्रङ्मान्तरस्थाने च लग्नसुक्तपरमविक्षेपक-
लाभिस्तन्निभान्तरस्थानादूर्ध्वावःक्रमेण दक्षिणोत्तरतो
लग्नं च वृत्तं विक्षेपवृत्तं चन्द्रादिगत्यनुरोधेन खं खं
भिन्नं कल्पितं तत्र गच्छन्तीति भावः” र० ना० ।
अथ त्रिप्रश्नाधिकारोक्तलग्नमध्यलग्नयोः स्वरूपमाह
“उदयक्षितिजे लग्नमस्तं गच्छच्च तद्वशात् । लङ्कोदयै-
र्यथासिद्धं खमध्योपरि मध्यमम्” सू० सि० । “उद-
यक्षितिजे क्षितिजवृत्तस्य पूर्वदिग्देश इत्यर्थः । लग्नं
क्रान्तिवृत्तं यत्प्रदेशे प्रवहवायुना संसक्तं तत्प्रदेशो मे-

षाख्यविभोगेभोदयलग्नमुच्यत इत्यर्थः । प्रसङ्गादस्तलग्न-
स्वरूपमाह अस्तमिति । तद्वशादुदयलग्नानुरोधाद-
स्तमस्तक्षितिजं क्षितिजवृत्तस्य पश्चिमदिक्प्रदेशमित्यर्थः ।
क्रान्तिवृत्तं गच्छत् । यत्प्रदेशेन प्रवहवायुना संलग्नं
तत्प्रदेशो मेषाद्यविभोगेनास्तलग्नमुच्यत इत्यर्थः ।
तथा च क्षितिजोऽयं तथा क्रान्तिवृत्तस्य सङ्गावाहुदयास्त-
लग्नयोः षट्पराशरान्नरं सिद्धम् लङ्कोदयैर्निरक्षदेशीयराश्या-
दयाहुभिः । यथा त्रिप्रश्नाधिकारोक्तप्रकारेण तत्सङ्गा-
मितं सिद्धं निष्पन्नम् । मध्यमं मध्यमलग्नं तत् खमध्यो-
परि खस्य दृश्यांशविभागस्य मध्यं मध्यगतदक्षिणोत्तरसू-
त्रवृत्तानुकारप्रदेशरूपं न तु खमध्यं भास्कराचार्याभि-
मतं खस्वस्तिकं तत्लग्नस्य कादचित्कालेन तदावुत्पत्तेः ।
तस्योपरि स्थितं क्रान्तिवृत्तं यास्योत्तरवृत्ते यत्प्रदेशेन
लग्नं तत्प्रदेशो मेषाद्यविभोगेन मध्यलग्नमुच्यत इति
तात्पर्यार्थः” र० ना० । अथ त्रिप्रश्नाधिकारोक्तान्यायाः
स्वरूपं सप्तधिकारोक्तचरज्यायाः स्वरूपं चाह “भ-
मध्यक्षितिजयोर्मध्ये या ज्या सान्याभिधीयते । ज्ञेया
चरदक्षज्या च विषुवत्क्षितिजान्तरम्” सू० सि० । “या
उत्तरगोले विज्या चरज्यायुतिरूपा दक्षिणगोले चरज्योन-
विज्यारूपा त्रिप्रश्नाधिकारोक्ता । सा अन्या मध्ये या-
स्योत्तरवृत्तं क्षितिजं स्वाभितदेशक्षितिजवृत्तं तयोर्मध्ये-
ऽन्तरगोलेऽहोरात्रवृत्तस्यैकदेशप्रदेशे ज्या । उदयास्तसूत्र-
यास्योत्तरसूत्रसम्पातादहोरात्रयास्योत्तरवृत्तसम्पातावि-
सूत्ररूपा जग्रासूत्रानुकारा न तु जग्रा अहोरात्र-
क्षितिजवृत्तसम्पातद्वयवद्भोदयास्तसूत्रस्याहोरात्रवृत्तस्यास-
सूत्रत्वाभावात् । अतएवोत्तरगोलेऽन्या विज्याधिका
सङ्गच्छते । अभिधीयते गोलज्ञैः कथ्यते । नन्वन्योपजी-
व्यचरज्यैव किंस्वरूपा यथा तद्विद्विरलित आह ज्ञे-
येति । “उन्मण्डलं च विषुवन्मण्डलं परिकीर्त्यते” इति
त्रिप्रश्नाधिकारोक्तेन द्वयोः शब्दयोरेकार्थवाचकत्वात्
तिर्यगाधारवृत्तानुकारं स्थिरं निरक्षक्षितिजवृत्तसूत्रमण्डलं
क्षितिजं स्वाभितदेशक्षितिजवृत्तमनयोरन्तरम् । चकारो
विशेषार्थस्तुकारपरस्तेन तदन्तरावस्थिताहोरात्रवृत्तैक-
देशस्यार्जज्यारूपसूत्रसूत्रयोरन्तरविशेषात्मकम् । तथा च
रूनिरक्षदेशस्वदेशयोर्दयास्तसूत्रयोरन्तरसूत्राधरमिति फ-
लितार्थः । चरदक्षज्या तदन्तरावस्थिताहोरात्रवृत्तैकदे-
शरूपचराख्यमण्डकस्य । न तु दक्षमण्डम् । ज्या चर-
ज्येत्यर्थः । गोलज्ञैर्ज्ञातव्या” र० ना० । ननु पूर्वश्लोक-

इयोक्तं क्षितिजज्ञानं विना दुर्वैधमित्यतः श्लोकार्धेन क्षिति-
जखरूपमाह “कत्वोपरि खतं स्थानं मध्ये क्षिति-
जमण्डलम्” सू० सि० । भूगोले खतं स्वीयं स्थानं भू-
प्रदेशैकदेशरूपमुपरि सर्वप्रदेशेभ्य ऊर्ध्वं कृत्वा प्रकल्प्य
मध्ये तादृशभूगोल ऊर्ध्वध्वःखण्डसन्धौ यद्वृत्तं तत् क्षि-
तिजदृक् तददुरोधेन दृष्टान्तगोले क्षितिजदृक् स्थिरं
संसक्तं कार्यमिति भावः” र० ना० । अथैनं दृष्टान्तगोलं
सिद्धं कृत्वा खत एव पश्चिमभ्रमो यथा भवति तथा
प्रकाशमाह “वस्तुच्छन्नं बहिःस्थापि लोकालोकेन वेष्टि-
तम् । अमृतस्रावयोगेन कालभ्रमणसाधनम्” सू० सि० ।
“बहिः गोलोपरीत्यर्थः । गोलाकारेण वस्तुषु दृष्टं
ह्यदितं दृष्टान्तगोलम् । चकाराद्वस्त्रोपरि तत्तद्वृत्ताना-
मङ्गलं कार्यम् । लोकालोकेन वेष्टितं दृष्टादृष्टसंस्थि-
द्वारेण क्षितिजाख्येन संसक्तम् । अपिः समुच्चये ।
एतेन क्षितिजं वस्तुच्छन्नं न कार्यं किं तु वस्तुोपरि
क्षितिजं गोलसंसक्तं केनापि प्रकारेण स्थिरं यथा भ-
वति तथा कार्यमिति तात्पर्यम् । अमृतस्रावयोगेनैता-
दृशं गोलं कृत्वा जलप्रवाहाधोघातेन कालभ्रमणसा-
धनं घटिनाक्षतघटीभिर्दृष्टान्तगोलेभ्यः भ्रमणं यथा भवति
तथा साधनं कारणं कार्यं स्वयंवहगोलयन्त्रं
कार्यमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति दृष्टान्तगोलं वस्तुच्छन्नं
कृत्वा तदाधारयष्ट्रये दक्षिणोत्तरभित्तिक्षिप्तनलिकयोः
क्षेपे । यथा यष्ट्रपं ध्रुवाभिमुखं स्यात् । ततो यष्ट्र-
पजुर्मार्गतजलप्रवाहेण पूर्वाभिमुखेन तस्याधः पश्चाद्भागे
घातोऽपि बध्ना स्यात् तथाऽस्य दर्शनार्थमेव वस्तुच्छन्नत्वसु-
क्तम् अन्यथा गोलदृष्टान्तरवकाशमार्गेण जलाघातद-
र्शनभ्रमेण चमत्कारालुत्पत्तेः । आकाशाकारतासम्भा-
दनार्थमपि वस्तुच्छन्नत्वसुक्तम् । इदं वस्तुमार्द्रं यथा न
भवति तथा चिकणवस्तुना भस्मादिना लिप्तं कार्यम् ।
क्षितिजदृक्ताकारेणाधो गोलो दृश्यो यथा स्यात् तथा
परिखारूपा भित्तिः कार्या । परन्तु दक्षिणयष्टिभाग-
स्तत्र शिथिलो यथा भवति अन्यथा भ्रमणालुपत्तेः ।
पूर्वादिकस्यपरिखाविभागद्विर्जलप्रवाहोऽदृश्यः कार्यं
इत्यादि खबुध्यैव ज्ञेयमिति” र० ना० ।

सि०शि० अत्र विशेषोऽभिहितो यथा

“कृत्वादौ ध्रुवायष्टिमिष्टतरुजाम्बुर्वी सुवृत्तां ततो यष्टी-
सध्यगतां विधाय शिथिलां पृथ्वीमपृथ्वीं बहिः । बन्नी-
याच्छशिशीस्यशुक्लतपनारेज्जार्किभानां दृढान् गोलान्-

स्तत्परितः स्रष्टौ च नलिकासंस्थौ खड्गगोलकौ” सि०शि०
“आदौ सारदारुमयीं यष्टिं कृत्वा तदूर्ध्वे स्थाने तत्र प्रोताम्
अपृथ्वीं सुवृत्तां शिथिलां च पृथ्वीं विधाय तस्या बहिःसन्द्रा-
दीनां गोलान् यष्ट्रा सह दृढान् बन्नीयात् । तेषां बहि-
नलिकासंस्थौ खड्गगोलाविति साधारण्येनोक्तम्” प्रमि० ।
इदानीं विशेषमाह “पूर्वापरं विरचयेत् सममण्ड-
लाख्यं यास्योत्तरं च विदिशोऽवलवदयं च । ऊर्ध्वध्व
एवमिह दृक्चतुष्कमेतदावेष्ट्र तिर्यगपरं क्षितिजं
तदर्थे” सि०शि० । “एकं पूर्वापरमन्यद्वयास्योत्तरं तथा
कोणदृक्चतुर्धमेव दृक्चतुष्टयमूर्ध्वोऽधोऽधोऽधोऽधोऽधोऽधो
दृक्चतुष्टयं विरचयेत् । अत्र यास्योत्तरदृक्
उत्तरक्षितिजादुपरि पलांशान्तर एकं ध्रुवचिह्नं कार्यम् ।
दक्षिणक्षितिजादधोऽन्यत् । इदानीं सुवृत्तखण्डलमाह” प्रमि०
“पूर्वापरक्षितिजसंगमयोर्विलम्बं यास्ये ध्रुवे पल्लवैः
क्षितिजादधःस्थे । सौम्ये कुजादुपरि चाक्षतवैध्रुवे
तदुन्मण्डलं दिननिशोः क्षयद्विर्कारि” सि०शि० । “सम-
दृक्क्षितिजयोर्धौ पूर्वापरौ संपातौ तयोर्ध्रुवचिह्नयोश्च
सक्तं यद्विषयते तदुन्मण्डलसंज्ञम् । दिनरात्रिद्वि-
क्षयौ तद्वशेन भवतः । इदानीं विषुवन्मण्डलमाह” प्रमि०
“पूर्वापरस्वस्तिकयोर्विलम्बं खस्वस्तिकादक्षिणतोऽक्ष-
भानैः । अधश्च तैरुत्तरतोऽङ्कितं च घष्ट्रात् नाडीवल्यं
विदध्यात्” सि०शि० । “तथोरेव पूर्वापरसंपातयोर्विलम्बं
तथा यास्योत्तरदृक्ते खस्वस्तिकादक्षिणतोऽधःस्वस्तिका-
दुत्तरतोऽक्षांशान्तरे यद्वृत्तं निबध्यते तद्विषुवद्वृत्तम् ।
इदानीं दृष्टमण्डलमाह” प्रमि० । “ऊर्ध्वध्वरस्वस्ति-
ककीलयुग्मे प्रोतं स्रष्टुं दृक्चतुष्टयं तदन्तः । कृत्वा परि-
भ्रास्य च यत्र तत्र नेयं ग्रहो गच्छति यत्र यत्र” सि०शि०
“खस्वस्तिके चाधःस्वस्तिके चान्तःकीलकौ कृत्वा तयोः
प्रोतं स्रष्टुं दृक्चतुष्टयं कार्यम् । तत्तु पूर्वदृक्तेभ्यः किञ्चि-
न्यूनं कार्यम् । यथा खगोलान्भ्रमति । यद्येक एव
ग्रहगोलस्तदैकमेव दृष्टमण्डलम् । यो यो ग्रहो यत्र
यत्र वर्त्तते तत्र तस्योपरिगमेव परिभ्रास्य विन्यस्य दृग्-
ज्याशङ्कादिकं दर्शनीयम् । अथ वा पृथक् पृथगग्नौ
दृष्टमण्डलानि रचयेत् । तत्राष्टमं विविभलग्नस्य ।
तच्च दृक्क्षेपमण्डलम् । अथ विशेषमाह” प्रमि० ।
“ज्ञेयं तदेवाखिलखेचराणां पृथक् पृथग्वा रचयेत्
तथाष्टौ । दृष्टमण्डलं विविभलग्नकस्य दृक्क्षेपदृक्ताख्य-
मिदं वदन्ति” सि०शि० । व्याख्यातसेवेदम् । इदानीमेवं

खगोलबन्धप्रकारसंज्ञा दृग्गोलबन्धप्रकारं दर्शयति ।
 “बद्धा खगोले नलिकाद्वयं च ध्रुवद्वये तन्मलिकास्थमेव ।
 बहिः खगोलाद्वितीत धीमान् दृग्गोलमेवं खलु वक्ष्य-
 माणम् । भगोलवृत्तैः सहितः खगोलो दृग्गोलसंज्ञो-
 ऽपमण्डलाद्यैः । दृग्गोलजातं खलु दृश्यतेऽत्र क्षेत्रं
 हि दृग्गोलमतो वदन्ति” सि० शि० । “तस्मिन् खगोले
 ध्रुवचिह्नयोर्नलिकाद्वयं बद्धा तन्मलिकाधारमेव खगोला-
 द्बहिर्बहुलतयान्तरे दृग्गोलं रचयेत् । कथितैः खगोलो-
 वृत्तैर्वक्ष्यमाणैर्भगोलवृत्तैः क्रान्तिविण्डलाद्यैर्द्यौर्निबध्यते
 स दृग्गोलः । कथमस्य दृग्गोलसंज्ञेति तदर्थाह
 दृग्गोलजातमित्यादि । यतोऽजादिकुज्यासमण्डलाद्यन्त्र-
 क्षेत्राणि दृग्गोलजातानि भगोलवृत्तैः खगोलवृत्तमि-
 लितैस्तान्युत्पद्यन्ते । भिन्नगोलबन्धे सत्यङ्गोपलक्ष्यन्त
 इति दृग्गोलः कृतः । इदानीं भगोलबन्धमाह” प्रमि० ।
 “आस्योत्तरक्षितिजवत् सुदृढं विदध्यादाधारवृत्तयुगलं
 ध्रुवयष्टिबद्धम् । षष्ट्यङ्गमत्र सममण्डलवत् तृतीयं ना-
 द्याद्वयं च विषुवद्वयं तदेव” सि० शि० । यथा खगोले
 क्षितिजं यास्योत्तरं च तदाकारभूषणधारवृत्तद्वयं ध्रुव-
 यष्टिस्थं कृत्वा तदुपर्यन्त्य तृतीयं सममण्डलाकारं षष्ठी-
 षष्ट्या चाङ्कितं कार्यम् । तद्वाडीवृत्तं विषुवद्वृत्तसंज्ञं
 च” प्रमि० । इदानीं क्रान्तिवृत्तमाह “क्रान्तिवृत्तं विधेयं
 गृह्याङ्गं भूमयत्वा मातुश्च भार्गवं कुभा मातुतः । क्रान्ति-
 पातः प्रतीपं तथा प्रस्फुटाः क्षेपपाताश्च तत्स्थानकान्यङ्क-
 येत्” सि० शि० । “अथान्यत् तत्प्रमाणमेव वृत्तं कृत्वा
 तत्र निषादिं प्रकल्प्य द्वादशराशयोऽङ्गाः । तत् क्रान्ति-
 वृत्तसंज्ञम् । तस्मिन् वृत्ते रविर्धूममिति । तथा रवेर्भा-
 धीन्तरे भूमा च तथा तत्र क्रान्तिपातो क्षेपादेर्विलोभं
 भूमति । तथा ग्रहाणां विक्षेपपाताः प्रस्फुटाः विलोभं
 भूमन्ति । अत्र क्रान्तिपातादीनां स्थानानि तत्र दृष्टानि ।
 इदानीं क्रान्तिवृत्तस्य निवेदनमाह” प्रमि० ।
 “क्रान्तिवृत्ते पातः प्रस्फुटः क्रान्तरे नाडिकाद्वयसंज्ञं विद-
 ध्वद्वयम् । पाततः प्राक् त्रिभेः सप्तमायैरुद्गृह्यते तेषु
 भागैर्विषुवद्वये” सि० शि० । “क्रान्तिपातः चक्रान्त्रे षड्-
 र्गनन्तरेऽप्याङ्कितं कार्यम् । ते चिह्ने नाडीवृत्तस्य मसक्रे
 कृत्वा पातचिह्नाद्वयतस्मिन्तरे नाडीवृत्ताङ्गस्य तद्विष-
 लोकाः । यथा भवन्ति, उपरिभागे त्रिभेऽन्तरे दक्षिणतश्च
 तैर्नामैरेव भवन्ति तथा वक्ष्येतात् । इदानीं विण्डल-
 माह” प्रमि० । “नाडिकामण्डलात् तिर्यगन्तः क्रान्तिवृत्तं

क्रान्तिवृत्ते तथा क्षेपवृत्तं न्यसेत् । क्षेपवृत्तं तु राश्या-
 ङ्कितं तत्र च क्षेपपातेषु चिह्नानि कर्तव्यम् । क्रान्ति-
 वृत्तस्य विक्षेपवृत्तस्य च क्षेपपाते षड्भे च कृत्वा युतम् ।
 क्षेपपाताग्रतः पृष्ठतश्च त्रिभे क्षेपभागैः स्फुटैः सौख्य-
 यास्ये न्यसेत् । शीघ्रकर्षणं भक्तास्त्रिभञ्ज्यागुणाः स्युः
 परक्षेपभागा गृह्याणां स्फुटाः । क्षेपवृत्तानि च
 विदध्यात् पृथक् स्वस्ववृत्ते भूमन्तीन्दुपूर्वा ग्रहाः”
 सि० शि० । “यस्य समस्य व्याख्यानम् यथा क्रान्तिवृत्तं
 पृथक् कृतमेवं विण्डलस्यपि राश्याङ्कं पृथक् कृत्वा ब्रह्म
 मेधादेर्व्यस्तं स्फुटं क्षेपपातं दत्त्वाये चिह्नं कार्यम् ।
 अथ क्रान्तिवृत्तस्य विमण्डलस्य च क्षेपपातचिह्नयोः
 संपातं कृत्वा तस्मात् षड्भान्तरेऽन्यं च संपातं कृत्वा
 क्षेपपाताग्रतस्त्रिभेऽन्तरे क्रान्तिवृत्तादुत्तरतः स्फुटैः क्षेप-
 भागैः पृष्ठतश्च त्रिभेऽन्तरे तैरेव भागैर्दक्षिणतः स्थिरं
 कृत्वा विमण्डलं निवेशनीयम् । अथ पठिता ये चिह्ना-
 भागास्तं विज्यागुणाः शीघ्रकर्षणं भक्ताः स्फुटाः ज्ञेयाः
 खलानुपातः । यदि कर्षा एतावन्तस्तर्हि विज्याये
 कियन्त इति । यतो भगोले विज्यैव व्यासार्धम् । एवं
 चन्द्रादीनां षड्भुवनानि कार्याणि । स्वस्वविमण्डले
 ग्रहा भूमन्ति । इदानीं क्रान्तिं विक्षेपं चाह” प्रमि० ।
 “नाडिकामण्डलात् तिर्यगन्तापमः क्रान्तिवृत्तावधिः
 क्रान्तिवृत्ताच्छरः । क्षेपवृत्तावधिसिर्वर्गवत् स्फुटो ना-
 डिकावृत्तखेटानन्तराऽपमः” सि० शि० । क्रान्तिवृत्ते यत्
 स्फुटग्रहस्थं न तत्र क्रान्तिवृत्ताद्यत् तिर्यगन्तरं स
 विक्षेपः । अथ विमण्डलस्यग्रहस्य नाडिकाद्यत्
 तिर्यगन्तरं सा स्फुटा क्रान्तिः । इदानीं क्रान्तिपातमाह”
 प्रमि० “ध्रुवत्क्रान्तवलययोः संपातः क्रान्तिपातः स्यात् ।
 तद्भगणाः सौरोक्ता व्यक्ता अद्युतत्रयं बन्धे । अथन
 चतनं सङ्कतं संज्ञात्मादौ स एवयस्य । तत्पक्षे तद्भ-
 गणाः कस्मै गोऽङ्गुलं नन्दगोचरः १८६३६८ । तत्-
 संपातं पातं चिह्ना खेटोऽपमः साध्यः । क्रान्ति-
 दशाक्षरसुदशाक्षरदलकमागमे ततः क्षेपः” सि० शि० ।
 “क्रान्त्यर्थं पातः क्रान्तिपातः । पातो नाम संपातः
 कथोः । विषुवत्क्रान्तवलययोः । तयोर्क्षेपादेवेव संपा-
 तः । किन्तु तस्यापि चकमसक्ति । येऽयनचक्रम-
 भागाः नाडिकास्त एव विलोभगण्य क्रान्तिपातस्य भागाः ।
 मेधादेः पृष्ठतस्तत्तद्भागाः क्रान्तिवृत्ते विषुवद्वृत्तं कर्त-
 व्यमर्थः । न हि क्रान्तिपातो नास्तीति वक्तुं शक्यते ।

प्रयत्नेषु तस्योपलब्धत्वात् । उपलब्धिप्रकारसमये वक्ष्यति ।
तत् कथं ब्रह्मगुप्तादिभिर्निपुणैरपि नोक्त इति चेत्
तदा स्वल्पत्वात् तैर्नोपलब्धः, इदानीं बहुत्वात् साम्प्र-
तैरुपलब्धः । अत एव तस्य गतिरस्तीत्यवगतम् । यद्येव-
मनुपलब्धोऽपि सौरसिद्धान्तोक्तत्वादागमप्रासाद्येन भगव-
परिध्यादिवत् कथं तैर्नोक्तः । सत्यम् । अत्र गणित-
स्तन्त्रोपपत्तिमात्रेणागमः प्रमाणम् । तर्हि मन्दोच्च-
पातभगणा अगमप्रासाद्येनैव कथं तैरुक्ता इति न च
वक्तव्यम् । यतो ग्रहाणां मन्दफलभावास्थानानि प्रत्य-
क्षैवोपलब्धानि । तान्येव मन्दोच्चस्थानानि । यान्येव
विज्ञेयभावास्थानानि तान्येव पातस्थानानि । किन्तु
तेषां गतिरस्ति नास्ति वेति सन्देहम् । तत्र मन्दोच्च-
पातानां गतिरस्ति चन्द्रमन्दोच्चपातवदित्यनुमानेन
सिद्धा । सा च कियती तदुच्यते । यैर्भगणैरुपलब्धि-
स्थानानि यानि गणितेनागच्छन्ति तद्भगणसम्भवा वार्षिकी
दैर्नन्दिनी वा गतिर्ज्ञेया । नन्वेवं यदन्यैरपि भगणै-
स्तान्येव स्थानान्यागच्छन्ति तदा कतरस्या गतेः प्रामा-
ण्यम् । सत्यम् । तर्हि साम्प्रतोपलब्धगुप्तसारिणी कापि
गतिरङ्गीकर्तव्या । यदा पुनर्महता कालेन महदनरं
भविष्यति तदा महामर्तमनो ब्रह्मगुप्तादीनां समान-
धर्माणि एवेत्युपलब्धे । ते तदुपलब्धगुप्तसारिणीं गति-
सुररीक्ष्य शस्त्राणि करिष्यन्ति । अतएवायं गणित-
स्तन्त्रो महामर्तमङ्गुर्धृतः सन्ननाद्यन्तेऽपि काले खल्वं
न याति । अतोऽस्य क्रान्तिपातस्य भगणाः कल्पोऽयुत-
त्रयं तावत् सूर्यसिद्धान्तोक्ताः । तथा सुज्जालाद्यैर्यद-
दनचलनमुक्तं स एवायं क्रान्तिपातः । ते गोऽङ्गु-
नन्दगोचन्द्रा १६६६६६ उत्पद्यन्ते । अथ च ये वा
ते वा भगणा भवन्तु । यदा येऽंशा निपुणैरुपलब्धन्ते
तदा स एव क्रान्तिपातः इत्यर्थः । तं विलोमं क्रान्-
तिपातं ग्रहे प्रक्षिप्य क्रान्तिः साध्या । इदानीं विज्ञेय-
पातानाहं प्रमि० । “एवं क्रान्तिविमण्डलसंपाताः
क्षेपपाताः स्युः । चन्द्रादीनां व्यस्ताः क्षेपानयने तु ते
योज्याः । मन्दस्फुटो द्राक्प्रतिमण्डले हि ग्रहो भ्रम-
त्यत्र च तस्य पातः । पातेन युक्ताद्गणितागतेन मन्द-
स्फुटात् खेचरतः शरोऽस्मात् । पातोऽथ वा शीघ्रफलं
विलोमं कृत्वा स्फुटात् तेन युताच्छरोऽतः । चन्द्रस्य
कक्षावलये हि पातः स्फुटाद्विधोर्ध्वमपातयुक्तात्” सि०
शि० । “तथा क्रान्तिवृत्तविमण्डलयोः संपातः क्षेपपातः

तं ग्रहे प्रक्षिप्य क्षेपः साध्यः । एतदुक्तं भवति क्रान्-
तिपातः प्रसिद्धः । यथा तं ग्रहे प्रक्षिप्य क्रान्तिः
साध्यते । एवं विज्ञेयपातं ग्रहे प्रक्षिप्य क्षेपः साध्य-
इत्यर्थः । अथ विज्ञेयपातो मन्दस्फुटे यत् प्रक्षिप्यते
तत्कारणमाह मन्दस्फुट इति । यतः शीघ्रप्रति-
मण्डले मन्दस्फुटगत्या ग्रहो भ्रमति । तत्र च वृत्ते
पातोऽतो गणितागतं पातं मन्दस्फुटे प्रक्षिप्य क्षेपः
साध्यते । शेषं स्पष्टम् । इदानीं ज्ञशुक्रयोर्विशेषमाह
प्रमि० “ये चात्र पातभगणाः पठिता इष्टास्ते शीघ्रके-
न्द्रभगणैरधिका यतः स्युः । खल्पाः सुखार्थमुदात्तल-
केन्द्रयुक्तौ पातौ तयोः पठतचक्रभवौ विधेयौ । चला-
द्विशोधः किल केन्द्रसिद्धौ केन्द्रे सपाते दुर्चरस्तु योज्यः ।
अतश्चलात् पातयुताज्जम्बोः सुधीभिराद्यैः शरसिद्धि-
रुक्ता । स्फुटोनशीघ्रोच्चयुतौ स्फुटौ तयोः पातौ भगोले
स्फुट एव पातः” सि० शि० । “ननु ज्ञशुक्रयोः शीघ्रोच्च-
पातयुतं केन्द्रं कृत्वा यो विज्ञेय आनीतः स शीघ्रोच्च-
स्थान एव भवितुमर्हति । न ग्रहस्थाने । यतो ग्र-
होऽन्यत्र वर्तते । अत इदमनुपपन्नमिव प्रतीतिः ।
तथा च ब्रह्मसिद्धान्तभाष्ये “ज्ञशुक्रयोः शीघ्रोच्चस्थाने
यावान् विज्ञेयस्तावानेव यत्रतत्रस्थस्यापि ग्रहस्य भवति ।
अत्रोपलब्धिरेव वासना नान्यत् कारणं वक्तुं शक्यत
इति” । चतुर्वेदेनाप्यनध्यवसायोऽत्र कृतः । सत्यम् ।
अत्रोच्यते । येऽत्र ज्ञशुक्रयोः पातभगणाः पठितास्ते शीघ्र-
केन्द्रभगणैर्युताः सन्तस्तद्भगणा भवन्ति । तथा च साध-
वीये सिद्धान्तचूडामणौ पठिताः “अतोऽल्पभगणभवः
पातः स्वशीघ्रकेन्द्रेण युतः कार्यः, शीघ्रोच्चाद्ग्रहे
शोधिते शीघ्रकेन्द्रम् । तस्मिन् सपाते क्षेपकेन्द्रकरणार्थं
ग्रहः क्षेपः । अतस्तुल्यशोधक्षेपयोर्नाशे कृते शीघ्रोच्च-
पातयोग एवावशिष्यत इत्युपपन्नम् ।

किञ्च मन्दस्फुटोनं शीघ्रोच्चं प्रतिमण्डले चलकेन्द्रम्
तत्पाते क्षेपं युज्यते । एवं कृते सति विज्ञेयकेन्द्रं
मन्दफलान्तरितं स्यात् । ग्रहच्छायाधिकारे “सितजपातौ
स्फुटौस्तखलकेन्द्रयुक्तौ” इत्यत्र मन्दस्फुटोनं शीघ्रोच्च
शीघ्रकेन्द्रपाते क्षिप्रम् । अतस्तत्र मन्दफलान्तरमङ्गीकृत-
मित्यर्थः इतरकेन्द्रस्यानुपपत्तेः । अतो मन्दफलं पाते-
ऽव्यक्तं देयम् । यतोऽनुपातसिद्धं चलकेन्द्रं मध्यग्रहो-
नशीघ्रोच्चतुल्यं भवति । यत्तु भगोले क्रान्तिवृत्तं तत्
कक्षावृत्तम् । तत्र यदिमण्डलं तत्र स्फुटग्रहः । तत्

स्फुटपातयोगो हि विक्षेपकेन्द्रम् । अतः स्फुटपात-
स्थाने संपातं कृत्वा ततस्त्रिभेऽन्तरे स्फुटीकृतैः परम-
विक्षेपांशैः प्राग्बुद्धरे दक्षिणे च विन्यस्यम् । तथा
न्यस्तो विमण्डले स्फुटपक्षस्थाने विक्षेपः स्फुटविक्षेपेण
गण्यतागतेन तुल्यो दृश्यते नान्यथेत्यर्थः । इदानीं ग्रह-
गोले विमण्डलाहं प्रमि० । “ग्रहस्य गोले कथिताप-
मण्डलं प्रकल्प्य कक्षावलयं यथोदितम् । निबध्य शीघ्र-
प्रतिवृत्तमस्मिन् विमण्डलं तत् पठितैः शरांशैः । मध्यो-
ऽत्र पातो द्युसदां चन्द्रयोः स्वशीघ्रकेन्द्रेण युतस्तु देयः”
सि०शि० । “भगोल एव तावद्ग्रहगोलः कल्पः । तत्र
स्फुट एव पातः । अथ यदि तदनन्तरं ग्रहगोलेऽन्यो
निबध्यते तदा तत्र यथोक्तं विषुवद्वृत्तं क्रान्तिवृत्तं च
बद्धा तत् क्रान्तिवृत्तं कक्षामण्डलं प्रकल्प्य तत्र केन्द्रकोक्त-
विविधना शीघ्रप्रतिमण्डलं बद्धा तत्र प्रतिमण्डले गण्यता-
गतं पातं मेघादेर्विलोमं गणयित्वा तत्र चिह्नं कार्यम्
अथ त्रिज्याव्यासार्धमेवान्यद्वृत्तं राश्यङ्कं विमण्डलाख्यं
कृत्वा तत्रापि मेघादेर्व्यस्तं पाताग्रे चिह्नं कृत्वा प्रति-
मण्डलविमण्डलयोः पातचिह्ने प्रथमं संपातं ततो
भाङ्गान्तरे द्वितीयं च संपातं कृत्वा पातादपतः पृष्ठतश्च
त्रिभेऽन्तरे परमविक्षेपांशैः पठितैः प्रतिवृत्तादुत्तरे दक्षिणे
च विमण्डलं विन्यस्यम् । तत्र मन्दस्फुटगत्या पारमा-
र्थिको ग्रहो भ्रमति । अतो मेघादेरनुलोमं मन्दस्फु-
टो विमण्डले देयः । स तत्रस्थः प्रतिमण्डलादुयावता-
न्तरेण विक्षिप्तस्तावांस्तत्प्रदेशे विक्षेपः । यतो वृत्तसं-
पातस्थे ग्रहे विक्षेपाभावः । त्रिभेऽन्तरे परमो विक्षेपः ।
मध्येऽनुपातेन । अतो वृत्तसंपातग्रहयोरन्तरं ज्ञेयम् ।
तदनन्तरं पातग्रहयोगे कृते भवति पातस्य विलोम-
गत्वात् । स योगः शरार्थं केन्द्रम् । यदि त्रिज्या-
तुल्यया केन्द्रज्या परमः शरस्तदाभीष्टयाऽनया क इति
फलं प्रतिमण्डलविमण्डलयोस्तिर्यगन्तरं स्यात् । विम-
ण्डलस्थपहाद्यङ्गमध्यगं स्तवं तद्भूषणान्तरम् । स च
शीघ्रकर्णः । यदि भूमध्यात् कर्णाग्रं एतावान् विक्षेप-
स्तदा त्रिज्याग्रे कियानिति द्वितीयं त्रैराशिकम् ।
आद्ये त्रिज्या हरौ द्वितीये गुणस्तयोर्नाशे कृते केन्द्र-
ज्यायाः परमशरगुण्यायाः कर्णो हरः । फलं कक्षा
वृत्तस्तरयोस्तिर्यगन्तरम् । स स्फुटः शरः । इदानी-
महोरात्रवृत्तमाहं प्रमि० । “ईप्सितक्रान्तिवृत्तेऽन्तरे
सर्वतो नाडिकाख्यादहोदात्रवृत्ताह्वयम् । तत्र बद्धा

घटीनां च षष्ट्याङ्कयेदस्य विष्कम्भखण्डं द्युजीवा मता”
सि०शि० । “नाडीवृत्तादुत्तरतो दक्षिणतो वा सर्वत इष्ट-
क्रान्तिवृत्तेऽन्तरे यद्वृत्तं निबध्यते तदहोरात्रवृत्तम् ।
तेन वृत्तेन तस्मिन् दिने रविर्भ्रमतीत्यर्थः । तस्य वृत्तस्य
व्यासार्धं द्युज्या । इदानीमन्यदाहं प्रमि० । “अथ
कल्प्या मेघाद्या अनुलोमं क्रान्तिपाताङ्कात् । एषां
मेघादीनां द्युरात्रवृत्तानि बध्नीयात् । नाडीवृत्तो-
भयतस्त्रीणि त्रीणि क्रमोत्क्रमात् तानि” सि०शि० ।
क्रान्तिपाताङ्कादारभ्य त्रिंशता त्रिंशता भागैरन्यान् मे-
घादीन् प्रकल्प्य तदप्युक्तवदहोरात्रवृत्तानि बध्नीयात् ।
तानि च नाडीवृत्तस्योभयतस्त्रीणि त्रीणि भवन्ति ।
तान्येव क्रमोत्क्रमतः सायनांशार्कस्य द्वादशराशीनाम्”
प्रमि० । “एष भगोलः कथितः खेचरगोलोऽयमेव-
विक्षेपः । अत्रापमण्डले वा स्तृत्वाधारैरेधस्य तस्यैव ।
शन्यादीनां कक्षा बध्नीयादूर्ध्वनाभजालाभाः । बद्धा भगो-
लमेवं यष्ट्यां यष्टिं खगोलनलिकान्तः । प्रक्षिप्य भ्रम-
येत्तं यष्ट्याधारं स्थिरौ खड्गगोलौ” सि०शि० ।
“यथायं भगोलोवद्वृत्तस्यैव ग्रहगोलाग्रपि बध्नीयाः ।
किन्तु तेषां केन्द्रकमन्तश्चालयितुं नायातीति बहिःस्थमेव-
दर्शनीयम् । अथ वा भगोले यदपमण्डलं तस्याधोऽध-
स्तद्विषयैः स्तृत्वाधारैर्बद्धा शन्यादीनां कक्षा दर्शनीयाः ।
एवंविधं भगोलं यष्ट्यां दृढं बद्धा यष्ट्यग्रयोः प्रोते
नलिकाद्वये निबद्धौ खगोलद्वगोलौ कृत्वा भगोलभ्रमणं
दर्शयेत्” प्रमि० ।

तदयं खगोलस्थपदार्थसंक्षेपः ।

कटाहद्वितयवत् सम्पुटाकारस्थान्तरवकाशवतो ब्रह्मा-
ण्डस्य मध्ये सूर्यकिरणसञ्चारावधिव्योमकक्षा । तदवः
नक्षत्रकक्षा तदधः क्रमेण दृश्याः पूर्वगाः शनिजीवकुज-
सूर्यशुक्रबुधशनिः अदृश्याश्च राक्षपातादयः पश्चिम-
गतयः, वक्ष्यमाणखल्वकक्षायां स्थिताः । अश्विन्यादिन-
क्षत्राणि स्थिराण्यपि तत्समुदायात्मकं भचक्रं
पञ्चाङ्गतिमता प्रवह्वायुनाऽभिहतं पश्चात् भ्रमत्
नाक्षत्रपटिवटिकाभिः भूगोलसैकधारं भ्रमति तत्स्थ्या
रव्यादयः ग्रहाश्च खगत्या पूर्वयायिनोऽपि तदाधाराति-
शीघ्रभचक्र पश्चाद्भ्रमणेन पश्चाद्भ्रमणभ्रमविषया भवन्ति ।
राशिवक्रञ्च ३६० अंशैर्विभक्तमंशश्च पटिकलाभि-

विभक्ताः, कलाश्च षष्ठिविकलाभिर्विभक्तास्तेन ३६० अंशैः,
 २१६०० कलाभिः, १२६६००० विकलाभिर्विभक्तं भचक्रम् ।
 भचक्रद्वादशविभागोराशिरित्युच्यते राशयश्च मेघादयः
 द्वादशमिताः । तेनेकैकराशौ त्रिंशदंशाः, १८०० कलाः
 १०८०० विकलाः सन्ति । मेघादिराशयोऽपि अश्विन्यादि २७
 नक्षत्रात्मकाः । तेन सपादनक्षत्रेणैकैकोराशिः प्रतिनक्षत्रं च
 १३।२०। विंशतिकलाधिकास्त्रयोदश अंशाः सन्ति । तथाहि
 अश्विनी १३।२० भरणी १३।२० कृत्तिकाद्यापदश्च ३।२०
 मेघः । कृत्तिकान्यपादत्रयम् १० । रोहिणी १३।२०।
 मृगश्याद्यार्जुञ्च ६।४०। वृषः । मृगश्यान्त्रार्जुञ्च ६।० व्याह्रि
 १३।२०। पुनर्वस्याद्यापादत्रयं च १० । मिथुनम् । पुन-
 र्वस्यन्यपादः ३।२० । पुष्यम् १३।२० अश्लेषा च १३।२० ।
 कर्कः । मघा १३।२० । पूर्वफाल्गुनी १३।२० । उत्तरफाल्गुन्या-
 द्यापादश्च ३।२० । सिंहः । उत्तरफाल्गुन्यन्यपादत्रयं १० ।
 हस्तः १३।२० । चित्राद्यार्जुञ्च ६।४० । कन्या । चित्रा-
 न्यार्जुञ्च ६।४० । स्वातिः १३।२० । विशाखाद्यापादत्रयञ्च १०।
 तुला । विशाखान्यपादः ३।२० । अनुराधा १३।२० । ज्येष्ठा
 च १३।२० । वृश्चिकः । मूलं १३।२० । पूर्वाषाढा १३।२०
 उत्तराषाढाद्यापादश्च ३।२० । धनुः । उत्तराषाढान्यपादत्रयं
 १० । श्रवणं १३।२० । धनिष्ठाद्यार्जुञ्च ६।४० । मकरः ।
 धनिष्ठान्यार्जुञ्च ६।४० । शतभिषा १३।२० । पूर्वभाद्र-
 पदाद्यापादत्रयञ्च १० । कुम्भः । पूर्वभाद्रपदान्यपादः ३।२० ।
 उत्तरभाद्रपदा १३।२० । रेवती च १३।२० । मीनः । उत्तरा-
 षाढायाः शेषपादश्रवणाद्यणिप्रिकाचतृष्टयस्याभिजित्संज्ञा
 किञ्चित् कार्यार्थं । तस्य स्थानादि २८७ पृ० उक्तम् ।
 एते च राशयः तत्त्वान्श्विन्यादयश्च यथा पूर्वमवस्थिताः
 तेषां स्वरूपमन्त्रेषां ४६६ पृ०, विज्ञेया ध्रुवकाश्च
 २४२३ पृ० दर्शिताः । वक्ष्यमाणभचक्रयोजनानि द्वादशधा
 विभक्तानि मेघादिराशीनां स्थानमानयोजनानि ।
 २७ विभक्तानि अश्विन्यादिनक्षत्रादीनां स्थानमानयोजनानि ।
 ३६० विभक्तानि अंशस्थानमानयोजनानि । २१६०० विभ-
 क्तानि कलास्थानमानयोजनानि । भचक्रस्य शन्यादूर्जस्य-
 त्वात् तदाश्रितनक्षत्राणामूर्जस्यत्वम् । भचक्रवत् भूगो-
 लस्य तावदंशकलाद्यात्मकतया भूगोलांशकलादिस्थान-
 संलग्नसूत्रैकाग्रस्य निवेशने नक्षत्रकलायामंशकलाद्यात्मक-
 स्थानेषु सूत्राद्यान्तरस्य निवेशने च तन्वाध्यस्थानां शन्या-
 दिरक्षाणामंशकलादिस्थानविभागः भचक्रकलादिस्थाना-
 धः स्थानानां तत्तद्वाशितदंशकलाविकलाद्यात्मकत्वं गौणम् ।

चन्द्रकक्षातोऽधः सिद्धिविदाधरचनाः क्रमेणाधोऽधः स्थिताः ।
 ते च भूगोलात् द्वादशयोजनपर्यन्तमूर्जगामिनि आवह-
 नास्ति भूवायौ स्थितत्वात् प्रवहवाय्ववस्थानाभावाच्च न
 राशिचक्रगत्या पश्चात् गच्छन्ति । तदधः भकक्षायाः
 समानान्तरालाकाशप्रदेशरूपकेन्द्रस्थाने भूगोलः स्थितः ।
 भूगोलशब्दे विवृतिः । संचोमेणेह किञ्चिदुच्यते । स च ब्रह्मणो
 धारणात्मकशक्ताश्रयत्वात् निराधारः एवाकाशे स्थितः ।
 तस्य च स्थिरत्वं भचक्रस्यैव चलत्वं च परमतनिराशेन
 २४३३ पृ० समर्थितम् । भूगोलमध्यगतो मेरुः स च भूगो-
 लादूर्जधोनिर्गतः । तत्र ऊर्जस्थे मेरौ देवानां वासः,
 अधःस्थे चासुराणाम् । स च भूगोलः देवासुरभागतया
 द्विधा विभक्तः तद्विभाजकश्च महार्णव एव । स च पृथिव्या
 मेखलेव चतुर्दिक्षु वेष्टनाकारेण स्थितः । मेरुमध्यात् चतु-
 र्दिक्षु तुल्यभागेषु ६० अंशेषु समुद्रद्वीपमध्ये लङ्कादीनि
 भूवृत्तपाद १२४६ योजनान्तरदेशस्थितानि चत्वारि
 पुराणि । यथा पूर्वस्यां भद्राश्वर्षे यमकोटी ।
 दक्षिणस्यां भारतवर्षे लङ्का । पश्चिमस्यां केतुमालवर्षे
 रोमकपुरी । उत्तरस्यां कुरुवर्षे सिद्धपुरी । ताभ्यः
 पुरीभ्यः (१२५६) योजनान्तरे देवाश्च यः मेरुरत्तरतः
 स्थितः । असुराश्च यथैव दक्षिणतः । विषुवस्यः
 सूर्यः तासामनुपरिगो याति । तासु च विषुवच्छा-
 यापातोनास्ति न वा तदपेक्ष्यान्यत्वाच्चसोद्धतिः
 तत्रैव भचक्रस्य सर्वोन्नतत्वात् इत्यतस्तासां निर-
 क्षेति संज्ञा मेवैरूपरिस्थितैः ध्रुवतारे, मूर्जस्थिते निरक्ष-
 पुरीषु च ते क्षितिसंलग्ने दृश्येते । तत्स्थानात् उत्तरां
 गच्छतः क्रमशः उत्तरध्रुवः क्षितिजवृत्तादुन्नतो भवति
 दक्षिणध्रुवश्च क्षितिमध्यप्रविष्टो भवति । एवं दक्षिणां
 गच्छतः क्रमशः दक्षिणध्रुवसोद्धतिः उत्तरध्रुवस्य नतत्वात्
 भूवृत्तेनाच्छादनम् । भूवृत्तस्य ३६० अंशात्मकत्वेन निरक्ष-
 स्थानेभ्यः प्रादान्तरितस्थानस्थितत्वेन मेरौ ६० अंशाः
 अक्षांशाः । तदन्तरदेशेषु त्वैराशिकेनानुपातात् अक्षांशा-
 ज्ञेयाः । यदि ६० अंशैः १२५६ योजनानि तदा १ अंशे
 किमिति । किञ्चित् नूनं १४ योजनैः एकोऽक्षांशः । सौम्य
 यास्ययोः सूर्यस्य भूवृत्तपञ्चदशंश एव निरक्षस्थानात्
 परमक्रान्त्यंशाः २४ । तेन निरक्षस्थानात् १४ गुणिते
 २४ अंशे ३१६ एतद्योजनमितस्थानपर्यन्तं सूर्यस्य तयो-
 दिशोरुपरिगमनम् । अवनती च लङ्कातः क्षितिधोऽंशं
 ३०१४ योजनान्तरे स्थिता । तेन तत्र २२।१/२ अक्षांशाः ।

ततः १११/२ अंशान्तरिते २१ योजनान्तरितदेशपर्यन्त
स्थितदेशोर्ध्व गः सूर्य उत्तरायणान्तर्गतो गच्छति । ततः
पूर्वस्थां पश्चाद्वा तत्समसूत्रपातस्थदेशेऽपि । राशिचक्रञ्च
निरक्षदेशोपरि पश्चाद्वा भ्रमदपि देवाक्षराभ्यां सव्यापस-
व्यगतिमत्तया, निरक्षदेशे क्षितिजलनमध्यतया च दृश्यते ।
राशिचक्रमध्यस्थानमेव विषुवस्थानं तच्च सुराक्षराणां
क्षितिजवृत्तलनतया दृश्यम् । तत्र भचक्रे मेघादिषट्क-
सुत्तरोत्ततं तुलादिषट्कं च दक्षिणतमत् उत्तरमेरुस्थ-
देवैः मेघादिषट्कमेव दृश्यते तुलादिषट्कं तु भूवृत्ते-
नाच्छादनात् न दृश्यते । दक्षिणमेरुस्थदैवैस्तु तुलादि-
षट्कमेव दृश्यते मेघादिषट्कं तु भूवृत्ताच्छादनात् न
दृश्यते । अतो मेघादिषट्कस्थरविकाः घण्टमासा देवानां
दिनम्, सूर्यदर्शनयोग्यकालस्यैव दिनत्वात् तुलादि-
षट्कस्थरविकाः घण्टमासाः रात्रिः, सूर्यदर्शनयोग्य-
कालस्यैव रात्रित्वात् । दैवानां तु तुलादिषट्कस्थरविकाः
घण्टमासाः दिनं, मेघादिषट्कस्थरविकाः घण्टमासा रात्रिः ।
निरक्षदेशात् सौम्ययास्ययोः ६६ अंशान्तरितदेशे तु
द्वादशमासा एव दिनम् रात्रिर्नास्ति तद्वाभिभिः सूर्यस्य
रुदा दर्शनात् । तथाहि पूर्वापरयोरिव यास्यसौम्ययोरपि
उभयत्र ६० अंशपर्यन्तदृष्टिप्रचारात् सौम्ययास्ययोश्च
२४ अंशपर्यन्तमेव रवेः परमक्रान्तेरुत्तत्वात् सौम्ये
६६ अंशान्तरितदेशस्थानाम् यास्ये २४ अंशपर्यन्तरवेः-
स्थितावपि मिलित्वा ६० रवेः अंशान्तरालस्थितत्वात्
दृष्टियोग्यता । एवं यास्ये ६६ अंशान्तरितदेशस्थाना-
मपि सौम्ये २४ अंशपर्यन्तदेशोपरि गरवेह दृष्टियोग्यता
६० अंशमध्यस्थत्वात् । सौम्ये निरक्षस्थानात् ६६१/२०
पलांशान्तरितदेशे धनुर्भकरराशी न दृश्यते । अतः
धनुर्भकरस्थरविकौ द्वौ मासौ तत्र रात्रिः शिष्टादश मासा
दिनम् । यास्ये तु तदंशस्थदेशे कर्कमिथुने न
दृश्यते अतस्तत्र कर्कमिथुनस्थरविकौ द्वौ मासौ रात्रिः
शिष्टादश मासा दिनम् । निरक्षात् सौम्ये ७८१/२
अंशान्तरितदेशे वृश्चिकारिशचतुष्कं न दृश्यते ।
तेन तत्स्थरविकाश्चत्वारो मासा रात्रिः । शिष्टा अष्टौ
मासा दिनम् । यास्ये तु निरक्षात् तथान्तरितदेशे वृषा-
दिचतुष्कं न दृश्यते । अतस्तत्स्थरविकाश्चत्वारो मासा
रात्रिः । शिष्टा अष्टौ मासा दिनम् ।
सौम्ययास्ययनवृत्तयोः सम्पातस्थानं विषुववृत्तं तच्च निरक्षो-
परिगतम् । अथनवृत्तञ्च सृष्टिमारभ्य मिथुनान्तात् ६६१/२ कालेन

प्राक् पश्चात् वा एकैकमंशमतीत्य चलनीति अदनवृद्धे
३३७८० दर्शितम् । अथनवृत्तचलनाच्च तत्सम्पातस्थानादिक-
मपि भिद्यते । इदानीञ्च पश्चात् २१ अंशचलनम् तेन
मिथुनस्य नवमांशे उत्तरायणान्तर्कालः । धनुषो नवमांशे च
यास्यायनान्तर्कालः । तदनुसारेण तयोः सम्पातस्थानरूप-
विषुवस्थानद्वयमपि भिद्यम् । इदानीञ्च मीननवमांशे पूर्व
विषुवस्थानं कन्यानवमांशे त्वपरविषुवस्थानम् । एवं विषु-
वायनमध्यगविष्णुपट्टादिस्थानमपि भिद्यम् । अय-
नञ्च द्विधा सौम्ययास्यभेदात् । मीननवमांशात् कन्या-
नवमांशं यावत् सौम्यं, कन्यादशमांशात् मीननवमांशं
यावच्च यास्यम् । एते एवायने देवाक्षरयोर्द्वारात्वि-
विभागदिनरात्रिमानज्ञानोपयोग सुख्यतया । धनु-
र्नवमांशात् मिथुननवमांशं यावत् सौम्यायनं मिथुननव-
मांशात् धनुर्नवमांशं यावत् यास्यायनन्तु सौम्ययास्य
दिशोरर्कस्य गयारम्भकालतया चूडादिषु वज्रवर्ज्यतया
गोणं सौम्यायन एव चूडादेविधानात् यास्यायने तद्वि-
वेकाच्च तथात्वमिति सिद्धं स्पष्टम् । इदानीं मीननव-
मांशरूपविषुवस्थाने च भूवृत्ताद्भिन्नगतः सूर्यः क्रमेण
मेघादीन् त्रीन् राशीन् ६० अंशान् मिथुननवमांशपर्यन्तम्
उत्तरोत्तरमारोहन् देवानां पूर्वाङ्गं सम्पादयति मिथुन-
दशमांशात् कन्यानवमांशान्तश्चावरोहन् अपराङ्गम् । एवं
कन्यादशमांशात् धनुर्नवमांशान्तं यावत् सञ्चरन् दैत्याना-
महः पूर्वाङ्गं सम्पादयति धनुषोदशमांशात् मीननवमांशं
यावत् सञ्चरन् उत्तराङ्गमिति विवेकः ।

विधूर्तभागस्थितपितृणाञ्च चान्द्रमासिनाहोरात्रम् ।
तथाहि सूर्याचन्द्रमसोरैकराशित्रे वांशावच्छेदेन स्थिति-
कालरूपामावस्था । सूर्यस्य चन्द्रोपरिगतया तदनीतेषां
मध्याह्नकालः अतएवामावस्थायां पितृणां श्राद्धविधानम्
स्वस्वमध्याह्नस्यैव भोजनकालत्वात् । पौर्णमास्याञ्च
चन्द्रापेक्षया सप्तमराशिस्थितया सूर्यस्य तदा चन्द्राधो
वर्त्तमानतयाऽदृशत्वात् अर्द्धरात्रम् । पुराणादौ चन्द्रात्
सूर्यस्याधःस्थितकीर्त्तनमपि पितृणां दृष्ट्या पौर्णमास्य-
भिप्रायेण । तेन पञ्चदशप्रारहोरात्रमध्यकालतया कृष्णा-
ष्टम्यर्द्धसमये तेषां सूर्योदयः । शुक्लाष्टम्यर्द्धकाले चास्त-
मनङ्गिति तद्दिनस्य चान्द्रमासरूपता ।

निरक्षदेशात् भूवृत्तस्य पञ्चदशभागपर्यन्तमेव सूर्यस्य
सौम्ययास्ययोः परमक्रान्तेरुत्तत्वात् । भूवृत्तपञ्चदशभागश्च
योजनान्तरालोत्तरदेशे तदपेक्षया सूर्यस्य दक्षिणस्थिते

कायाग्रसुत्तरम्, उत्तरस्थत्वे कायाग्रं दक्षिणम् । निरक्षात्
यास्ये तथान्तराल ३३६ विभागस्थदेशे तदपेक्षया सूर्यस्य
दक्षिणत्वे कायाग्रसुत्तरम् उत्तरत्वे कायाग्रं दक्षिणम् ।
ततोऽधिकयोजनान्तरिते तु देशे, सूर्यस्य सौम्ययाम्यस्थ-
त्वेऽपि सदा कायाग्रं विभाजकमेरुमुखम् । तथा च
सौम्ये तथाविधदेशे कायाग्रं सौम्यमेरुमुखं यास्ये तु
याम्यमेरुमुखमिति भेदः । लङ्कापुरे यदा सूर्योदयः तदा
यमकोट्यां मध्याह्नः, भारताग्रस्थे सिद्धपुरेऽस्तकालः,
रोमकेऽर्द्धरात्रम् । एवं सर्वत्र भूवृत्ते जड्वायः स्थितदेशयो-
रुदयास्तकालौ स्वस्वतिथ्यैर्पूर्वस्थितदेशे भूवृत्तपादान्तरिते
मध्याह्नकालः, स्वस्वतिथ्यैर्पश्चात्तथास्थितदेशेऽर्द्धरात्रम् ।
तदन्तरालस्थदेशान्तु त्वैराशिकेनोदयास्तकाला वेदितव्याः ।
इत्थं वं राशिक्रकस्थानिभ्रमणात् तद्वत्सूर्यस्यापि
तद्वशात् भ्रमणं देशभेदेनैवोदयास्तादिकालव्यवस्था ।
निरक्षदेशात् उत्तरमेरुं गच्छतः क्रमेण उत्तरध्रुव
उच्चतो दृश्यते, दक्षिणस्तु भूवृत्तेनाच्छादनात् न दृश्यते ।
भचक्रमध्यं च क्रमेण नतं दृश्यते । सौम्यमेरुसन्निकट-
देशात् निरक्षं गच्छतश्च उत्तरध्रुवः क्रमेण नतः, भचक्रञ्च
क्रमेणोन्नतं दृश्यते । एवं निरक्षात् दक्षिणमेरुं गच्छ-
तश्च क्रमेण दक्षिणध्रुवः उच्चतः, भचक्रञ्च नतसुत्तर-
ध्रुवस्तु भूवृत्तेनाच्छादनात् न दृश्यते । ततो निरक्षाभि-
मुखं गच्छतश्च क्रमेण दक्षिणध्रुवो नतो भचक्रञ्चोन्नतं
भवति । तथा प्रवहवायुगोलस्यपूर्वापरविष्वद्वृत्ताग्रस्थ-
निरक्षदेशे ध्रुवयोः क्षितिलग्नत्वभ्रान्तिः, तत्र च भचक्रस्य
मस्तकोपरिभ्रमणं च दृश्यते । तेन मेर्वभिमुखं गच्छतः
क्रमेण ध्रुव उच्चः, भचक्रं च नीचमिति युक्तम् ।
भचक्रस्यैव तदग्रोऽधःस्थानां ग्रहकक्षाणामपि तत्तुल्यांश-
कलाविकलाद्यात्मतयाऽङ्कने महत्याः कक्षाया अंशादेर्व-
क्तस्यलात्मकत्वम्, अल्पकक्षायां च अल्पस्यलात्मकत्वं, तेन
महाकक्षायां स्थितस्य वृत्तकालेन भगणपूर्विलघुकक्षास्थितस्य
त्वत्यकालेन । अतोविधोः सर्वांगोलघुकक्षानिष्ठत्वेन मासे-
नैव भचक्रभ्रमणं, शनेस्तु सर्वापरिमहाकक्षास्थितत्वात्
३० वर्षैर्भचक्रभ्रमणम् । एवमन्येषां तदन्तरालस्थितानां
भचक्रभ्रमणकालविशेषः त्वैराशिकेन कल्पनीयः ।
खकक्षादिभानयोजनानि अधोऽधःस्थग्रहकक्षाभानयो-
जनानि च सू०सि० उक्तानि तासां भूमध्यस्थ चक्र ।
खकक्षायाः १८७१२०८०८६४००००००
नक्षत्रकक्षायाः २५८८८०००० ७० । ४१३६२६५८

शनिकक्षायाः १२७६६८२५५ ७० । २०३१८०७१
अदृश्यराजकक्षायाः ८०५७२८६४
गुरुकक्षायाः ५१३७५७६४ ७० । ८१७६५३८
अदृश्यचन्द्रमन्दोच्चकक्षायाः ३८३२८४८४
कुजकक्षायाः ८१४६८०८ ७० । १२८६६१८
बुधशुक्रसूर्यकक्षाणाम् ४३३१५०० ७० । ६०३८८३७७
अदृश्यशुक्रशीघ्रोच्चकक्षायाः २६६६४६७७ ७० । ४०४०८८
अदृश्यबुधशीघ्रोच्चकक्षायाः १०४३२०८ ७० । १६६०३३
चन्द्रकक्षायाः ३२४००० ७० । ५१५६६
भूवृत्तपरिधेः ५०२६ स्थूलम् ४८६७ सूक्ष्मम्
अगस्त्यादीनां भचक्रस्थितस्थानांशविच्छेपास्तु सू०सि०

उक्ता यथा ।

अग्रस्थः मिथुनान्ते भचक्रस्य ८० अंशे स्थितः । मिथु-
नान्तक्रान्तिवृत्तात् यास्ये ८० अंशास्तस्य विक्षेपः ।
वृहद्व्याधः मिथुनविंशतिं भचक्रस्य ८० अंशे स्थितः
तदीयक्रान्तिवृत्तात् ४० अंशास्तस्य यास्ये विक्षेपः ।
वज्रिनक्षत्रं वृषराशिद्वाविंशभागे भचक्रस्य ५२ अंशे
स्थितम् । तस्याष्टाविंशाः स्वक्रान्तिस्थानात् उत्तरे विक्षेपः ।
ब्रह्महृदयम् वृष २२ भागे भचक्रस्य ५२ भागे स्थितं
स्वक्रान्तिवृत्तात् सौम्येऽस्य ३० अंशाः विक्षेपः ।
एतच्च मिथुनान्तोऽयनांशकाले, अयनांशचलने तु अन्यत्र
विक्षेपः ।

रोहिणीशकटम् वृषराशिसप्तदशं भचक्रस्य ४७ अंशे
स्थितं स्वक्रान्तिस्थानात् अंशद्वये यास्येऽस्य विक्षेपः ।
ब्रह्मनामनक्षत्रम् वृषसप्तविंशतिं भचक्रस्य ५७ अंशे स्थितम्
स्वक्रान्तिस्थानात् सौम्ये ३८ अंशा अस्य विक्षेपः ।
अर्षावृत्तनक्षत्रं चित्रातुल्यध्रुवके स्थितं चित्राविक्षेपात्
अंशद्वयात् ५ अंशाः सौम्ये अस्य विक्षेपः ।
आपसंज्ञनक्षत्रं चित्रायामेव स्थितं अर्षावृत्तात् ६ अंशा-
न्तरेऽस्य सौम्ये विक्षेपः ।

सप्तर्षयस्तु उत्तरास्यां स्थिताः विक्षेपभेदस्तु सौरागमे नोक्तः
तेषां शतवर्षैरेकैर्कर्मभोगः वृ०सं० उक्तः ऋषिशब्दे
१४५१ पृ० विवृतिः ।
कश्चिन्त्यादीनां योगतारादिकमन्त्रे भागशब्दे ४८७ पृ० उक्तम्
ध्रुवकक्षिणपास्तु २४५२ पृ० उक्ताः ।

वीथिविवृतिः वृहत्संहितायां यथा

नागवीथिः अश्विनीभरणीकर्त्तिकाः
गजवीथिः रोहिणीमृगशीर्षाद्राः

ऐरावतवीथिः	पुनर्वसुपुष्याश्लेषाः
वृषभवीथिः	मघादितयम्
मिथुनीवीथिः	हस्तादितयम्
जरहवीथिः	विशाखादितयम्
मृगशीर्षावीथिः	मूलादितयम्
अजनीवीथिः	अश्लेषादितयम्
दहनवीथिः	पूर्वाभाद्रपदादितयम्

सूर्य्यादिग्रहाणां ४३२०००० वर्षात्मकयुगे राशिचक्र

भूमणसंख्या सूर्यसि० उक्ता यथा

रवेः	४३२००००	पूर्वगत्या
बुधस्य	४३२००००	तथा
शुक्रस्य	४३२००००	तथा
अदृश्यभौमशीघ्रोच्चस्य	४३२००००	तथा
अदृश्यगुरुशीघ्रोच्चस्य	४३२००००	तथा
अदृश्यशनिशीघ्रोच्चस्य	४३२००००	तथा
चन्द्रस्य	५७७५३३३३	तथा
भौमस्य	२५६८३२	तथा
अदृश्यबुधशीघ्रोच्चस्य	१७८३७०६०	तथा
गुरोः	३६४३२०	तथा
अदृश्यशुक्रशीघ्रोच्चस्य	७०२२३७६	तथा
शनेः	१४६५६८	तथा
अदृश्यचन्द्रमन्दोच्चस्य	४८८२०२	तथा
अदृश्यपराहोः (पातस्य)	२३१२३८	पश्चाद्गत्या

एत एव सहस्रगुणिताः कल्पे सूर्य्यादिग्रहाणां ।

तत्र सि०शि०सूक्ष्मतया विशेष उक्तः स च २४२८४८ दर्शितः ।

कल्पे सूर्यमन्दोच्चादिभगणसंख्या

	सूर्यसि० मते	सि०शि० मते
प्राग्गतेः सूर्यमन्दोच्चस्य	३८७	४८०
तथा कुजमन्दोच्चस्य	२०४	२८२
तथा बुधमन्दोच्चस्य	३७८	३३२
तथा जीवमन्दोच्चस्य	८००	८५५
तथा शुक्रमन्दोच्चस्य	५३५	६५३
तथा शनिमन्दोच्चस्य	३८	३१
पश्चाद्गतेः कुजपातस्य	२१४	२६७
तथा बुधपातस्य	४८८	५२१
तथा जीवपातस्य	१७४	६३
तथा शुक्रपातस्य	८०३	८८३
तथा शनिपातस्य	६१२	५८४

कल्पादौ पातं विहाय सर्वे ग्रहाः भीनान्ते सेषादौ प्राग्गत्या स्थिताः

पातस्तु विलोमगत्या तत्तादौ स्थित इति भेदः । तदुत्तरकाले तु स्वस्वगत्यनुसारेण राशिकलादौ स्थितिः प्राग्गत्या पश्चाद्गत्या वा बोध्या ॥ चैतशुक्रप्रतिपदि शनिवारं कल्पारम्भः इदानीञ्च श्वेतवराहकल्पः । तत्र च वर्त्तमानकालपर्यन्ताहर्गणानयनम् अहर्गणशब्दे ५७७८० दर्शितरीत्या ज्ञेयम् । अस्य कलेश्च शुक्रवारे प्रवृत्तिः ।

महायुगे नाक्षत्रादिदिनसंख्या सूर्यसि० उक्ता

नाक्षत्रदिनसंख्या	१५८२२३७८२८
सावनदिनसंख्या	१५७१८१५७८२८
चान्द्रदिनरूपतिथिसंख्या	१६०३००००८०
सूर्य्यादिविस्वमानयोजनानि सि०शि० उक्तानि	
रवेर्विस्वव्यासयोजनानि	६५२२
चन्द्रमण्डलव्यासयोजनानि	४८०

भूमण्डलव्यासयोजनानि स्थूलानि १६०० सूर्यसि० उक्तानि १५८१ सूक्ष्माणि सि०शि० उक्तानि । योजने करमानाङ्गुलस्य षट्सप्तप्रायवमितत्वभेदेन योजनसंख्याभेदः ।

अन्येषां ग्रहाणां विस्वमानं सौरागमे नोक्तम् ।

कल्पादौ ग्रहाणां भ्रुवकाः २४३२२ पृष्ठे उक्ता ग्रहाणां सावनदिने मध्यगतमानं तत्रैव पृष्ठे उक्तं, सेषादौ सूर्यस्य सावनमानेन भोगकालः ४२३४,३५ पृ० दर्शितः

दशगुरुक्षरोच्चारणकालः प्राणः अक्षुरिति चोच्यते ६ षड्भिः प्राणैः पलं विनाडी च, षष्ट्या पलैः नाडी-दण्ड इति चोच्यते षट्प्रा दण्डैर्नाक्षत्रमहोरात्रम् । भचक्रस्य तावता कालेन भूदृक्भूमणात् तस्य नाक्षत्रत्वम् । सावनदिनं सूर्योदयाद्वितीयसूर्योदयपर्यन्तकालरूपम् तच्च नाक्षत्रदिनात् सूर्यस्य स्वाक्रान्ततत्प्राश्यादि भोगकालाधिकम् । सावनदिनमपि नाक्षत्रदिनवत् स्वपरिमाणानुसारिषट्दण्डात्मकमिति भेदः ।

नक्षत्रचक्रस्य षट्प्रा दण्डैर्भूदृक्भूमणोऽपि तस्य द्वादश-राश्यात्मकतया षट्दण्डमध्ये द्वादशराशीनामुदयः । राश्युदयश्च स्वस्वदृष्टिगोचरकुजवृत्ते पूर्वस्यां प्राथमिक-दृष्टिगोचरयोग्यस्थानसम्बन्धः । राशीनां मध्ये यस्य यत्-किञ्चित्कलाद्युदयः तस्योदय इति व्यवहियते । राशि-चक्रस्य तिर्यक्स्थिततया देशभेदेन दृष्टियोग्यकालतार-तम्येन कालभेदेनैव सेषादीनामुदयः न तु समकालेन । तत्र निरक्षदेशेषु सेषादीनामुदयासवः सूर्यसि० उक्ता यथा

अस्यः पलानि दण्डादि ।

मेघस्य	१६७०	२७८२/६,	४१२८२/६
वृषस्य	१७६३	२८८५/६	४५८५/६
मिथुनस्य	१८३७	३२२५/६	५१२५/६
कर्कस्य	१८३७	३२२५/६	५१२५/६
सिंहस्य	१७६३	२८८५/६,	४१८५/६
कन्यायाः	१६७०	२७८२/६,	४१२८२/६
तुलायाः	१६७०	२७८२/६	४१२८२/६
वृश्चिकस्य	१७६३	२८८५/६	४१८५/६
धनुषः	१८३७	३२२५/६	५१२५/६
मकरस्य	१८३७	३२२५/६	५१२५/६
कुम्भस्य	१७६३	२८८५/६,	४१८५/६
मीनस्य	१६७०	२७८२/६	४१२८५/६.

मेघादीनामुदयकालभेदे कारणम् २४३६ पृ० दर्शितम्
अन्यदेशेषु चरखण्डवशेन लग्नमानभेद उद्भेयः ।

चरस्थानञ्च द्विविधं सौम्ययास्यं पूर्वापरञ्च ।

तत्र लङ्कातोमेरुपर्यन्तदेशः सौम्ययास्यं चरस्थानं मध्य-
रेखातः समसूत्रपातस्यपूर्वापरदेशः पूर्वापरचरस्थानम् ।

चरखण्डानयनञ्च २४३६ पृ० दर्शितम् ।

देशभेदेन सूर्योदयादिव्यवस्था सि०शि० उक्ता

लङ्कामारभ्य उत्तरमेकं नीयमाना रेखा अवलीकुरुक्षेत्रा-
दिदेशान् स्पृशन्ती या याति सा मध्यरेखा । मध्यरेखायां
यदा सूर्योदयः तत्पूर्वदेशे ततः पूर्वमेव तदुदयः । ततः
पश्चिमे भागे तु पश्चात् । तत्र यदि ६० वटीभिः
भूदृत्तयोजनानि लस्यन्ते तदा रेखास्वपुरान्तरालयोज-
नानि क्रियया घट्या इत्यनुपातेनोदयकालज्ञानम् ।

सौम्यायने देवभागस्थदेशे दिवसो महान् तदुपरि सूर्यस्य
गतत्वात्, रात्रिस्तु खल्पा । यास्यायने देवभागे दिनं
खल्पं रात्रिर्महती । निरक्षे तु सर्वदैव अहोरात्रं
समानम् पूर्वप्रदर्शितप्रमाणकोदयकालज्ञानं मेघादीनां
मध्ये यं कञ्चिदारभ्य दिनारम्भे त्रिंशद्वटिकामानत्व-
सिद्धेः । तत्र मेघादौ देवभागस्थतया सूर्यस्यासन्नत्वात्
तत्र यदेशे भीष्मप्रधानता । तुलादौ तु दैत्यभागस्थत्वात्
सूर्यस्य विप्रकण्ठतया देवभागे शिशिरप्रधानता । दैत्य-
भागे तु वैपरीत्येन शिशिरयोद्धते । द्वादशराशिषु मध्ये
द्वयोः सौम्ययास्यायनसंक्रान्ती द्वयोर्विषुवसंक्रान्ती
अष्टतु विष्णु पञ्च संक्रान्तयः । तथाहि विषुवायनयोर्मध्ये

द्वे विष्णु पद्याख्यौ संक्रान्ती । तेन मेघारम्भे पूर्वविषुव-
संक्रान्तिः । वृषे विष्णु पदीसंक्रान्तिः मिथुनेऽपि विष्णु पदी
संक्रान्तिः तस्यांशविशेषे च षडशीतिमुखं तेनेयं संक्रान्तिः
षडशीतिसुखेऽतीते जायमानत्वात् षडशीतिरिति च
भगयते । मिथुनान्ते कर्कादौ यास्यायनसंक्रान्तिः सूर्यस्य
दक्षिणगतेरारम्भात् तस्य दक्षिणायनत्वं तच्च चूडादिषु
वर्ज्यतया गौणम् । सिंहे विष्णु पदी । कन्यारम्भे
विष्णु पदी प्राग्वत् षडशीतिरिति च कथ्यते । कन्यान्ते
तुलादौ अपरविषुवसंक्रान्तिः तुलान्ते वृश्चिकादौ विष्णु-
पदी, धनुरादौ विष्णु पदी प्राग्वत् षडशीतिरिति च ।
धनुरन्ते सौम्यायनसंक्रान्तिः सूर्यस्योत्तरगत्यारम्भात् ।
तच्च चूडादौ विहितत्वेन गौणम् । मकरान्ते कुम्भादौ
विष्णु पदी, कुम्भान्ते मीनादौ विष्णु पदी षडशीति
रिति च कथ्यते । षडशीतिसुखत्वञ्च षडशीत्यंश मित-
ान्नरकालस्थित्या । तथाहि तुलादितः षडशीतितमोऽंशः
धनुषः षड्विंशोऽंशः तत्र प्रथमं तन्मुखम् तत आरभ्य
मीनद्वाविंशेऽंशे द्वितीयं, ततोमिथुनस्याष्टादशंशे तृतीयं
कन्यायास्तद्विंशंशे चतुर्थमिति भेदः । अतश्चराचर-
द्वात्मकराशिषु षडशीतिसुखसङ्ज्ञावात् तिस्रः षडशीतयः ।
सुरासुराणां दिनरात्रिविभागकारि अयनन्तु मेघादि-
मारभ्य कन्यान्तं यावत् सौम्यायनं तुलादिमीनान्तं च
यास्यायनमिति भेदः । संक्रान्तिस्र द्विविधा स्थिरा चला
च विवृतिरयनसंक्रान्तिश्च ३२६ पृ० दृश्या । अयन-
चलनयत् विषुवविष्णु पद्यादीनां चलनात् कालभेदेन
राशिविशेषाद्यंशभेदेनैव तत्तत्संक्रान्तिर्भवति ।
इदानीञ्च मीनस्य पश्चात् एकविंशंशे अर्धात् तद्वचसांशे
विषुवारम्भः मिथुननवमांशे च अयनारम्भः । इत्येवं
सर्वसंक्रान्तीनां तत्तदंशभेदे चलसंक्रान्तिरित्युद्भेयम् ।
राशिचक्रस्य तत्स्थानान्यादिसप्तविंशतिनक्षत्राणाञ्च
एकस्यां रात्रौ दृष्टियोग्यता । तथाहि सूर्यस्य यस्मिन्
राशौ यदंशदौ उदयः, ततः सप्तमे राशौ तथाविधांशादा-
वस्तमनम् । तेन सूर्याक्रान्तांशापेक्षया १८० भचक्रांशः
क्रमेण दिवसे उदिता अपि सूर्यकिरणोच्चतया
दिवसे न दृष्टियोग्या अस्तिमि ते तु सूर्यो रात्रारम्भक्षणे
ते सर्वे पूर्वकुजदृत्तात् पश्चिमकुजदृत्तमध्ये नतोच्चतया
दृश्यन्ते । यथा यदा मेघस्य प्रथमांशे सूर्योदयात् दिना-
रम्भः ततः पूर्वस्था मेघावशिष्टांशाः, वृषादिराशिपञ्चकं
१५० अंशात्मकं तुलायाः प्रथमांशाद्वार्द्धं च क्रमेण दिने उन्न-

च्छति । ततः रात्रारम्भे तुलायाः प्रथमांशद्वितीयाङ्कः, ततो धनुरादिपञ्चकम् १५० अंशात्मकं, मेघश्राव्यांशश्च क्रमेण रात्रौ उद्गच्छति । अतः एकस्यां रात्रौ सर्वराशिचक्रांशदर्शनम् । इयांस्तु विशेषः पूर्वकुजवृत्तात् स्वमस्तकोपरिस्थाकाश-भागरूपं खखस्तिक् यवत् ६० अंशात्मकं राशित्वयं मध्याह्नकालमध्ये क्रमेणोद्गते भवति अपराह्णे तु तदेव ६० अंशात्मकं राशित्वयं खखस्तिक्तात् पश्चिमकुजवृत्ताभिसुखं सत् नतं भवति । उद्गतांशानां मध्ये यस्य यस्य स्वापेक्षया पूर्वस्थैकनवतितमांशस्योदयः तस्य तस्य नतं भवति । नतांशानाञ्च मध्ये यस्य स्वापेक्षया १८१ पूर्वस्थैकाशी-त्युत्तरशततमांशस्योदयः तस्य तस्य पश्चिमकुजवृत्तेनाच्छा-दनादस्तत्वम् भवति । राशिचक्रवत् तत्स्थानि अश्वि-न्यादीनि नक्षत्राणि तत्स्था भौमादिग्रहाश्च एकरात्रौ दर्शनयोग्या भवन्ति । अस्तंगतास्तु सूर्येण सह दिन एव उदिता अपि सूर्यकिरणविभूततेजस्कृत्वात् न दृश्यन्ते । कालशब्दे १६६१४० दर्शितास्तांशमध्यवर्तिनस्तु सूर्यसन्नि-कर्षविशेषेण मन्दकिरणतया दृश्या अपि न सस्यक् दृश्यन्ते । चन्द्रस्य दर्शने त्वयं विशेषः चन्द्रोहि जल-मयः तस्य स्वतोदीप्तिर्नास्ति तस्य दूरस्थतजलमयस्य दृष्ट्य-योग्यत्वात् । सूर्यकिरणप्रवेशेनैव दीप्तिरा दर्शनयोग्यता तन्मण्डलस्य सूर्यावस्थितत्वेऽपि एकरात्रेऽंशवावस्थिति-कालरूपामाश्रयान्तकालात् क्रमेण सूर्यात् पूर्वगतस्य तिर्यग्गुणेण स्थितत्वात् तत्प्रवेशः । तत्रापि ४८० यो-जनात्मकचन्द्रबिम्बस्य गोलाकृतितया सूर्याभिसुखाङ्क एव सूर्यकिरणप्रवेशः नेतराङ्कः । तथा च पूर्णिमान्तसमय एव तयोः सस्यक्तिर्यग्रूपेण स्थितत्वाद्दानीमेव चन्द्र-बिम्बाङ्के २४० योजनात्मके तत्करसंपूर्णप्रवेशः । पूर्णि-मान्तकालश्च सूर्याक्रान्तराश्यादितः भचक्रस्य १८० अंशस्थे चन्द्रे भवति । स च पञ्चदशतिथिर्भिर्भवति तथा च यदि १५ दिनैः १८० अंशगत्या करप्रवेशपूर्त्तिकालः तदा एकेन दिनेन क इत्यनुपातेन फलम् १२ अंशाः । यदि १८० अंशगत्या २४० योजनात्मकपूरणं तदा द्वादशांशगत्या क्रिमत्यनुपातेन फलं १६ योजनात्मकं चन्द्रबिम्बाङ्कस्य पञ्चदशांशरूपकला-पूरणं लभ्यते ततश्च चन्द्रबिम्बाङ्कस्य पूर्वगतौ पञ्चदशांशरूपक १६ योजनरूपायाः कलायाः पश्चिमस्य सूर्यापेक्षया तिर्य-क्स्थित्या सूर्यकिरणप्रवेशानुकूलतया तत्क्रियात् भारो-प्यते । पञ्चदशकलात्मकचन्द्रमण्डलस्य तु शुक्लप्रतिपद्यापि सूर्याक्रान्तांशादतो विभागानुकूलक्रियारूपनिःसरणस्य

सत्त्वात् न केवलैकादिमात्रकलाक्रिया, तथाङ्गीकारे च केवलायास्तस्या विस्व विज्ञाय गत्यसम्भवात् न तन्निःसरणं सम्भवति न वा दृश्यते । दृश्यते च द्वितीयादौ सूर्याक्रान्तांशादभ्योवृद्धूरतया चन्द्र-बिम्बस्य स्थितिः । किञ्च प्रथमादि दिने प्रथमादिकला-मात्रस्य पूर्वतोनिःसरणस्वीकारे चन्द्रबिम्बस्य पूर्वादि-कलानामेव दृश्यतापत्तिः । न च तथा दृश्यते प्रत्युत पश्चिमस्यकलानामेव क्रमशः दृष्टिर्जायते । अतः सूर्य-किरणप्रवेशयोग्यत्वसम्पादका तिर्यक्स्थित्यनुकूलैव प्रथ-मादिकलाक्रियेत वस्तुस्थितिः । तन्नामावस्थान्त्वक्षणे सूर्या-क्रान्तराश्यांशादसाये न तदधःस्थचन्द्रस्य सर्वथाऽदर्शनम् सूर्येण सह दिन एव तस्योदयात् । ततः शुक्लप्रतिपदि द्वादशांशान्तरितत्वेन तस्य सूर्यात् पूर्वगत्या १६ योज-नात्मकचन्द्रबिम्बाङ्ककलायाः तिर्यक्स्थितत्वेऽपि काल-शब्दे १६६० ४० दर्शितास्तांशमध्यवर्त्तितात् अस्तांशमध्य-वर्त्ति भौमादीनामिव न दृष्टिः । एवं कृष्णचतुर्दश्यामपि द्वादशांशान्तरितत्वेन पश्चात्तिर्यक्स्थित्यापि न दृष्टियोग्यता । शुक्लद्वितीयायान्तु सूर्याक्रान्तराश्यांशात् दिनद्वयेन २४ अंशान्तरितत्वेन पूर्वापेक्षया सूर्यादधिकतिर्यक्स्थित्या २४ योजनात्मकस्य चन्द्रबिम्बाङ्कपञ्चदशांशरूपकलाद्वयस्य सूर्यकिरणप्रवेशात् दृष्टियोग्यता । एवं तृतीयादिष्वपि क्रमेण सूर्यकिरणप्रवेशाधिक्यात् अंशविशेषे दीप्तिपरि-दृष्टिः । शुक्ले पक्षे सूर्याक्रान्तराशितः द्वितीयादिश्या-न्तरितत्वेन स्थितस्य दिवोदितस्यापि चन्द्रबिम्बस्य सूर्य-किरणविशेषप्रवेशेऽपि सौरालोकैनाविभूतत्वात् धूम्रतयेव दृष्टियोग्यता । पूर्णिमायान्तु चन्द्रस्य सूर्याक्रान्तराशितः १८० भचक्रांशगत्या परमतिर्यक्स्थित्या सर्वकलासु २४० योजनात्मिकासु सूर्यकिरणप्रवेशः । कृष्णप्रतिपदि तु द्वा-दशांशान्तरितत्वेन सूर्यात् पश्चात् स्थित्या तिर्यग्गत्यत्यतय १५ योजनरूपप्रथमकलायां न सूर्यकिरणप्रवेश इत्यतस्तस्य न दर्शनम् तत्र सूर्यप्रकाराप्रवेशानुकूलतिर्यग्रगतिभेद एव कृष्णपक्षीयकलाक्रियेत भेदः । अधिकमिन्दुशब्दे ६३० ४० उक्तम् ।

तिथिकरणयोगनक्षत्रवारेणादिसंरूपादिकं तत्तच्छब्दे दृश्यमित्तिदिक् ।

खगुड ५० खे आकाशे गलति गल-अच्छ ४७० लस्य डः ।

(खागडा) ख्याते त्वणभेदे रत्नमा० । [चूर्णकुन्ठे हेमच० ।

खङ्कर ५० खन्यते खन-किप् कीर्यते कृ-अप् कर्मधा० ।

खच पूतौ उत्पत्तौ च अतिक्लान्तोत्पत्तौ सि०कौ० क्र०।
प०अक०सेट् । खच्जाति अखचीत्-अखाचीत् । गण-
व्यत्यासात् “खचदृष्टतावलीढम्” कथास० ।

खच बन्धने अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । खचयति-ते
अचखचत् त । “शकुन्तलीडखचितं बिभ्रज्जाटामण्डलम्”
शकु० “रत्नच्छयाखचितवलिभिश्चामरैः क्लान्तहस्ताः” मेघदू०
उट्+सङ् बन्धने । “अन्यत्र माला सितपङ्कजानामिन्दी-
वरैरुत्खचितान्तरेव” रघुः । “उत्खचिता सह प-
थिता” मङ्गिना० ।

खचमस पु० खे आकाशे चस्यतेऽसौ चम-कसच् । चन्द्रे
त्विका० “एष सोमोराजा देवानामन्नं देवा एनं भक्षय-
न्तीति” श्रुतेः खर्गवासिभिरुत्खादनात् तस्या तथात्वम् ।

खचर पु० खे आकाशे चरति चर-ट । १भेदे शब्दच० ।
२वायौ श्चर्यत्र च । ४राक्षसे पु० स्त्री मेदि० स्त्रियां ङीप् ।
“खचरस्य सुतस्य सुतः खचरः खचरस्य पिता न पुनः
खचरः । खचरस्य सुतेन हतः खचरः खचरी परि-
रोदिति हा खचर !” इति शब्दकल्पद्रुमे द्रोणपर्वाधितया
लिखितं तत्तु घटोत्कचबधपर्वण्येव सम्भवदपि तत्र न
दृश्यते । तस्य श्लोकस्यायमर्थः खचरस्य वायोः सुतस्य
भीमस्य सुतः पुत्रः खचरः घटोत्कचः । खचरस्य राज्ञ-
स्य तस्य पिता भीमः न खचरः राज्ञसः । खचरः
घटोत्कचः खचरस्य स्त्र्यत्रस्य सुतेन कर्णेन हतः । खचरी
हिडम्बा तन्माता राज्ञसी हा खचरेत्युक्त्वा रोदतीति ।
५ आकाशगामिनाम् देवपक्षिशरपचादौ त्वि० स्त्रियां
ङीप् । “पद्मोदिकर्पतिभूमिराकाशं खचरामराः” ।
संकल्पादौ पाठ्यमन्त्रः । अत्र खचरशब्देन यद्वा उच्यन्ते
अमरपवनयोः पृथङ्निर्देशात् । “खचरनगरकल्पं ता-
सयन् पाण्डवानां” भा०द्रो०७अ० । “पुरं सुरमणीवञ्च
खचरं सुमहाप्रभम्” भा०व० १७३ अ० । खपुरशब्दे
विवृतिः । “जितकाशिनञ्च खचरास्त्वारिताञ्च महारथाः”
भा०व० २४३ अ० । खचरा गन्धर्वाः ॥ ह०सं० १४ अ०
कूर्मविभागे उत्तरस्यासक्तौ द्वेदेशभेदे पु०व०व० । “उत्तरतः
केलासः” इत्युपक्रमे “क्षेमतालराज्यखचरगव्याञ्च”
“खचरो रङ्गताले स्यात् गुरुरादौ लघुस्तथा । शान्ते-
ऽथ वा हाखरसै भवेदेष दशाक्षरः” संगीतदा० उक्ते
७गीतभेदे पु० ।

खचारिन् त्वि० खे आकाशे चरति-चर-णिनि । १आकाश-
गामिन पक्षिस्त्र्यदौ स्त्रियां ङीप् । २कर्त्तिकेये पु०

“खचारी ब्रह्मचारी च शूरः शरवणोद्भवः” भा०व० १३२ अ०
खचित त्वि० खच-क्त । १संयुक्ते त्विका० २व्याप्ते शब्दच० ।
३क्षुरिते जटाध० । [खचि द्रुस्त्वः खजयति ।०

खज मन्थे भ्वा०पर०सक०सेट् । खजति अखा(ख)जीत् घटा०
खज पङ्कतायां भ्वा० इदित् पर० अक० सेट् । खजति अख-
जोत् । खज्जः । पङ्कता चेहैकपादविकलता ।

खज पु० खजति मथ्नाति खज-अच् । १मन्यानदण्डे । “पय-
स्यनर्हितं सर्पयद्वन्निर्मथ्यते खजैः । शुक्रं निर्मथ्यते
तद्देहसंकल्पजैः खजैः” भा०शा० २१४ अ० । “दध्नः
सौम्य ! मथ्यमानस्य योऽणिमा स कर्जुः सहदीपति
तत्सर्पिर्भवति” छा०उ० । “वायुसहितेन खजेन मथ्य-
मानस्य दध्नः” भा०शा० । “खजोमन्यानः तेन मथ्यमा-
नस्य दध्नः” आन० (हाता) २द्व्याम् भरतः ३युद्धे
च तत्र शत्रोर्मर्द्धानात् तथात्वं “अर्वाणि युष्मा खज-
कत् पुरन्दर !” क०प०१।७, “खजकत् युद्धकर्त्तुः” भा०
स्वार्थे क । खजक । मन्यानदण्डे हेम० । [ज्वलद० ।

खजप न० खज्यते मथ्यते खज-कर्मणि कपन् । हते उ-
खजल न० खे आकाशे सञ्चितं, खात् पतित वा जलं शाक्०
त० । १नौहारे त्विका० २आकाशपतिते जले च “दर्शानु
चरन्ति घनैः सहोरमा विरयति कीटगूताश्च । तद्विषजुष्ट-
मपेयं खजलमगच्छोदयात् पूर्वम्” राजवल्गुभः ।

खजा स्त्री खज-घटा० भावे अ । १मन्यने (मञ्जोता)
२मारणे हेम० । कर्त्तरि अच् टाप् । चमसाकारे
३पाकसाधनद्रव्ये मेदि० । “खजाञ्च दीर्घं करेण
धारयन्” भा० वि० ७अ० ।

खजाक पुंस्त्री खज-आकन् । १पक्षिणि उज्ज्वलद० खजा-
स्वार्थे क । २चमसाकारे पाकसाधने द्रव्ये स्त्री अमरः ।
खजिज्ञा स्त्री खजैव स्वार्थे क वा क्त इत्त्वम् । खजायां
चमसाकारे पाकसाधनभेदे शब्दचि० ।

खजित् पु० खेन वून्यभावनया जयति संसारं जि-क्लिप् ।
बुद्धभेदे सङ्घि “सर्वं शून्यं शून्यमिति” भावनया जगतां-
स्थिरत्वनिराकरणेन संसारं जयतीति तस्य तथात्वं बुद्ध-
शब्दे विवृतिः । [राजनि० ।

खज्योतिस पु० खे आकाशे ज्योतिरस्य । खद्योते कीटभेदे
खज्ज त्वि० खजि गतिवैकल्ये अच् । (खोडा) एकपाद-
विक्षले । तस्य कृष्णादितं भावप्र० उक्तं यथा “वायुः
कक्ष्याश्रितः सकृद्गः कण्डूराभाक्षिपेद् यदा । खज्जस्तदा
भवेज्जान्तुः पङ्क्तुः सकृद्गोर्वायोर्बधात् । सकृद्गः कथादि-

शुल्फस्य, कण्डरां कक्षास्त्रायुम् आक्षिपेत् गमनादौ कम्पयेत् । वधात् गमनादिक्रियाघातात् । तथाच एकपादविकलत्वे खञ्जः द्विपादविकलत्वे पङ्कुरिति भेदः । तस्यैव भेदः कलापखञ्जः तल्लक्षणं ततोक्तं यथा “कम्पते गमनारम्भे खञ्जश्चिच लक्ष्यते । कलापखञ्जनं विद्यान्तु कसन्विप्रवन्धनम् । गमनारम्भे कम्पते । एतस्य खञ्जादयमेव भेदः कलापखञ्ज इति शास्त्रे कूटा संज्ञा न तु यौगिकी । तस्य कर्मवशेषविपाकत्वम् शातातपेनोक्तं यथा “हरणे निहते खञ्जः शृङ्गाले तु विपादकः” । विपादकः पादद्वयगतिशून्यः पङ्कुरित्यर्थः । “काणं वाप्यथ वा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् । तथ्येनापि शपन् दाभ्यो-दण्डं कार्ष्णिपणावरम्” मनुः तस्य दैवपैतृकर्मकरणकाले-ऽपसार्यतामाह मनुः “खड्गो वा यदि काणोदातः प्रेष्योऽपि वा भवेत् । हीनातिरिक्तगात्रो वा तमप्यप-नयेत्ततः” जन्मतः खञ्जत्वे सुश्रुतेन कारणसक्तं यथा “दौहद्विमाननाञ्च कुञ्जं कुणिं खञ्जं जडं वामनं विज्ज-ताक्षपनञ्च वा नारी सुतं जनयति” । स्वार्थं क खुल् वा । खञ्जक तत्त्वार्थं हेम० । अस्य कटारादिपाठात् वा पूर्वनिपातः खञ्जवाङ्मः कलापखञ्ज इत्यादि ।

खञ्जकारि पु० खञ्जकस्थारिः (खेसारि) धान्यभेदे राजनि०
ततसेवनात् खञ्जत्वं नश्वरीति तस्य तथात्वम् ।

खञ्जखेट पुंस्त्री खञ्ज इव खेटति खिट-गतौ अच् ।
खञ्जन विहगे शब्दमा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

खञ्जखेल पुंस्त्री खञ्ज इव खेलति खेल-अच् । खञ्जनखगे
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

खञ्जन न० खजि-सावे ल्युट् । १ विकलगतौ सेटि० कर्त्तरि
ल्यु । २ खनामख्याते पक्षिभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् ।
स्वार्थं क । तत्त्वार्थं । तस्य दर्शने शुभाशुभफलाद्युक्तं
वृ० सं० ४५ अ० यथा “खञ्जनको नामाथं यो विहग-
स्तस्य दर्शने प्रथमे । प्रोक्तानि यानि सुनिभिः फलानि
तानि प्रवक्ष्यामि । स्थूतोऽस्य क्षतकण्डः क्षणगलो भद्र-
कारको भद्रः । आ कण्डसुखात् क्षणः सम्पूर्णः पूरय-
त्याशाम् । क्षणो गलेऽस्य बिन्दुः सितकरटान्तः स
रिक्तकट्टकः । पोतो गोपीत इति लोशकरः खञ्जनो
दृष्टः । अथ मधुरसुरभिफलकुसुमतरुषु सलिलाशयेषु
पुण्येषु । करितुरगभुजगमूर्तिं प्रासादोद्यानहृदयेषु ।
गोगोष्ठस्रमागमयतोत्पथार्थवद्विजसमीपे । हस्तितरङ्ग-
मशालाच्छलध्वजचामराद्येषु । हेमसमीपसिताम्बर-

कमलोत्पलपूजितोपलिम्बेषु । दक्षिणावधायकूटेषु च
अथ खञ्जनः कुरुते । पक्षे स्वाहन्नाग्निर्गौरससम्पन्न
गोमयोपगते । शाहलगे वस्त्राग्निः शकटस्य देशविभ्रंशः ।
गृहपटलेऽर्धभ्रंशो बध्ने बन्धोऽशुचौ भवति रोगः ।
गृहे त्वजाविकानां प्रियसङ्गमावहत्याशु । सहषेष्ट-
गर्दभास्थिप्रशानगृहकोणशर्कराद्विस्थः । प्राकार-
केशेषु चाशुभो मरणरुग्भयदः । पक्षौ धुन्वन् शुभः
शुभः पिबन् वारि निम्नगासंस्थः । स्वर्योदयेऽथो शक्तो
नेष्टफलः खञ्जनोऽस्तमये । नीराजने निवृत्ते यथा
दिशा खञ्जनं न्यपो यान्तम् । पश्येत्तया गतस्य क्षिप्र-
मरातिर्वैश्वर्येति । तस्मिन्निधर्मवति सैयुनसेति यस्मिन्
यस्मिंस्तु कर्दयति तत्र तलेऽस्ति काचः । अङ्गारमयुप-
दिशन्ति पुरीषस्येऽस्य तत्कौतुकापनयनाय खनेद्धरितीम् ।
स्वतविकलविभिन्नरोगितः स्वतनुसमानफलप्रदः खगः ।
धनद्विभिनिलीयमानको वियति च बन्धुसमागमप्रदः ।
न्यपतिरपि शुभं शुभप्रदेशे खगमवलोक्य महीतले विद-
ध्यात् । सुरभिक्षुसमूहपुत्रसमर्थं शुभमभिनन्दितमेवमेति
वृद्धिम् । अशुभमपि विलोक्य खञ्जनं द्विजगुरुसधु-
सुरार्चने रतः । न न्यपतिरशुभं समाप्नुयान् न यद्
दिनानि च सप्त मांसभुक् । आ वर्षात् प्रथमे दर्शने
फलं प्रतिदिनं तु दिनशेषे । दिक्स्थानमूर्त्तिलग्नर्चनान्त-
दीप्तादिभिश्चोहम्” ति० त० । “कृत्वा नीराजने रात्रौ
बलवृद्धैर्यथाबलम् । शोभनं खञ्जनं पश्येत् जलगोगोष्ठ-
सन्निधौ । (तद्वतिमन्तः) “नीलपीव ! शुभपीव ! सर्वकाम-
फलप्रद ! । पृथिव्यामवतीर्णोऽसि खञ्जरीट ! नमोऽस्तु ते” ।
वसन्तराजे “दृष्टो दनेऽगस्त्यसुनौ सुदेशे सुचेष्टितं खञ्जन-
कोविदध्यात्” इत्युपक्रम्य “त्वं योगयुक्तोऽसि पुत्रकस्त्वम-
दृश्यतामेपि शिखोद्गमेन । सं दृश्यसे प्रादृषि निर्गतायां त्वं
खञ्जनास्वर्गमयो नमस्ते” । एतद्वचनात् यदा शिरसि
शिखोद्गमस्तदा खञ्जनो न दृश्यते अगस्त्योदयानन्तरं
शिखाविगमात् पुनर्दृश्यते । दर्शनफलम् “अञ्जेषु गोषु
गजवाजिमहोरगेषु । राज्यप्रदः कुशलदः शुचिशाहलेषु ।
आस्थिकेशनखलोमतप्रेषु दृष्टोऽखं ददाति वज्रशः खलु
खञ्जरीटः” । वर्षकथे “वित्तं ब्रह्मणि कार्यसिद्धि-
तुला शक्रे कृताशे भयं, याव्ये त्वग्निभयं सुरद्विपि कलि-
र्लाभः समुद्रालये । वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्या-
ङ्गना चोत्तरे ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्-
लक्षणं खञ्जने” ।

“अपि खञ्जनमञ्जनाञ्जिते विदधाते रुचिगर्वदुर्विधम्” नैष०

“युगलकृते खञ्जनगञ्जनाञ्जि ! शिरोमदीपं यदि याति यातु” “एकोहि खञ्जनवरोनलनीदलस्यः” इति च उद्भटः ।

ततः शिवादि० अपत्यादौ अण् । खाञ्जन तदपत्यादौ खञ्जनरत न० खञ्जनस्येव गोप्यं रतम् । यतीनां गोप्ये मैथुने हारा० ।

खञ्जना स्त्री खञ्जन इवाचरति खञ्जन+ङ् कृप् ।

खञ्जनाकारायां पञ्चिण्याम् सर्षव्याम्” सेदि० ।

खञ्जनाकृति पुंस्त्री खञ्जनस्येवाकृतिरस्य । खञ्जनाकारे पञ्चिभेदे शब्दच० । इत० २ खञ्जनस्याकारे स्त्री ।

खञ्जनासन न० “खञ्जनासनमावच्छे यत्कृत्वा सुस्थिरोभवेत् । पृष्ठे पादद्वयं कृत्वा हस्तौ भूमौ प्रधापयेत् । भूमौ हस्तद्वयं नाथ । पातयित्वाऽनिलं पिबेत् । पृष्ठे पादद्वयं बद्धा खञ्जनेन जयी भवेत्” रुद्रजामलोक्ते आसनभेदे ।

खञ्जनि का स्त्री खञ्जनस्तदाकारोऽख्यस्याः ठन् । खञ्जनाकारे पञ्चिभेदे त्रिका० ।

खञ्जरीट पुंस्त्री खञ्ज इव ऋच्छति ऋ-गतौ बा० कीटन् ।

खञ्जनविहगे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

खज्जा स्त्री “शिखिगुणितदशलघुरचित्तमपगतलघुयुगलमपरमिदमखिलम् । सयुरु शकलयुगलकमपि सुपरिघटितललितपदवितति भवति शिखा । विनिसयविनिहितशकलयुगलकलितपदवितति-विरचितगुणनिचया । स्तितुखकद्वयमपि जगति जि जशिर उपगतवति सति भवति खजा । ढरत्नाकरोक्ते मातावृत्तभेदे अर्थः “शिखिभिस्त्रिभिर्गुणिता दश लघवस्तैः त्रिंशलघुभिरित्यर्थः । रचितम् । अपगतं लघुयुगलं यस्मात् तत् अष्टाविंशलघुकमित्यर्थः एवं आद्यखल्लमित्येवं रूपम् अपरं द्वितीयं शकलमखिलं रूपं शकलरूपमित्यर्थः । अन्ते गुरुवर्णेन सहितं शकलयुगलं खण्डद्वयं यस्य तथाभूतं शिखा नाम छन्दः । तस्याएवार्द्धविनिसयेन जि जशिरः उपगतवति सति खजा खज्जा नाम छन्दः ।

खज्जार पुं खजि-आरन् खञ्ज इव ऋच्छति वा ऋ-अच् वा । ऋप्रभेदे तस्य गोत्रापत्यम् अश्वादि० फज् । खज्जारायण तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० । ततः शिवा० अपत्यादौ अण् । खज्जार तदपत्यादौ त्रि० ।

खज्जाल पुं खजि-कालन् खञ्ज इवाचरति अल-अच् वा । ऋप्रभेदे ततः गोत्रापत्ये अश्वा० फज् । खज्जालायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० ।

खट काङ्गायां भ्वा० पर० सक० सेट् । खटति अखाटीत्-अखटीत् च खट । प्रनिखटति ।

खट पु० खट-अच् । १ अम्बकूरे, २ कफे, ३ टङ्गे, ४ शस्त्रभेदे च सेदि० । ५ तृण्ये हेमच० । ६ लाङ्गले ७ कतृण्ये इत्यजयपालः ।

खटक पु० खट बा० वुन् । १ नागवीटे २ घटके त्रिका० । ३ कुजितपाणौ शब्दमाला० । [शब्दचि० ।

खटकामुख पु० खटकस्येवासुखमत् । शराकर्षणसुदृढभेदे खटिक पु० खट-अस्यस्य ठन् । कुजितपाणौ हेम० ।

खटिका स्त्री खट-अच् टाप् संज्ञायां कन् अत इत्त्वम् वा । १ लेखनसाधनद्रव्यभेदे (खडी) २ कर्णच्छिद्रे ३ वीरस्ये (वेणारमूल) विद्यः । “खटिका क्षिणोति” नैष० । खटिका गुणाश्च भावप्र० उक्ता यथा

“खटिका कटिनी चापि लेखनी च निगद्यते । खटिका-दाहजिच्छीता मधुरा विप्रशोधयति । लेपादेतद्गुणा प्रोक्ता भक्षिता मृत्तिकासमा । खटी गौरखटी द्वे च गुणैस्तुल्ये प्रकीर्तिते” ।

खटिनी स्त्री खट-बा० इनि ङीप् । लेखनद्रव्ये (खडी) ।

राजनि० “न पतति खटिनो ससम्भ्रमा यस्य” इत्युद्भटः ।

खटी स्त्री खट-अच् गौरा० ङीप् । (खडी) लेखनसाधनद्रव्यभेदे त्रिका० ।

खट्ट इतौ चुरा० उभ० सक० सेट् । खट्टयति ते अचखट्टत् त ।

खट्टन त्रि० खट्ट-कर्मणि ल्युट् । खर्वे (खाट) हेमच० खल्लो-नैव वस्तुना तस्यावरणात् तथात्वम् ।

खट्टा स्त्री खट्ट कर्मणि अच् । खट्टायां शब्दच० । खार्थे क संज्ञायां कन् वा अत इत्त्वम् । तत्कार्थे खट्टाभेदे त्रि० श्रवयाने त्रिका० अभाषितपुंस्त्वत्वात् वाऽत इत्त्वम् इत्त्वाभावे आत्, क्तलो वा । खट्टका खट्टाकाप्युक्तार्थे । ह्रस्वार्थे कन् । लुट्खट्टायाम् ।

खट्टाश पुंस्त्री० खट्टः सन् अश्रुते अश-व्याप्तौ अच् । (खाटाश) इति वनजन्तुभेदे शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीप् ।

खट्टास पुंस्त्री खट्ट इवासति दीयते अस-दीप्तौ अच् । खट्टाशे शब्दरत्ना० ।

खट्टि पु० खट्ट-इन् । शवशय्यायाम् त्रिका० ।

खट्टिक त्रि० खट्टनमावरणं खट्टः स शिल्पत्वेनाख्यस्य ठन् । जालादिना पश्चिमारके (पाखिमारा) शाकुनिके शब्दमा०

खट्टेरक त्रि० खट्ट-वा० कर्मणि एरक । खर्वे शब्दमाला ।

खट्टा स्त्री खच्यते निद्रालुभिः खट-आकाङ्क्षायां क्नु ।

काष्ठनिर्मिते शयनसाधने द्रव्यभेदे । तस्या अङ्गादिनिरूपणेन रचनाप्रकारः आकारादिभेदेन नामभेदादिकं च युक्तिकल्पतरौ उक्तं यथा

“अष्टाभिः काष्ठखण्डैश्च खट्वेति प्रतिचक्षते । तिष्ठेत् यदालम्ब्य खट्वा तज्ज्ञेयं चरणाङ्गयम् । शिरःस्थं व्युपधानं स्यात् अधःस्थं स्यात् निरूपकम् । अलिङ्गने उभे पार्श्वे प्राङ् भोजसहोपतिः । आलिङ्गने चतुर्हस्ते व्युपधाननिरूपके । तदङ्गेन, तदङ्गेन चत्वारश्चरणा इति । सर्वषोडशिका खट्वा सर्वत्राभयदायिका । आलिङ्गने सार्द्धवेदे व्युपधाननिरूपके । सार्द्धद्वये, च चरणा हस्तैकपरिसंस्मिताः । सर्वाष्टादशिका खट्वा सर्वकामफलप्रदा । आलिङ्गने पञ्चहस्ते व्युपधाने निरूपके । तदङ्गेन, तदङ्गेन चत्वारश्चरणा इति । सर्वविंशतिका खड्गा धनधान्यजयप्रदा । आलिङ्गने पञ्चहस्ते व्युपधाने निरूपके । त्रिहस्तसंस्मिता, पादा हस्तैकपरिसंस्मिताः । सर्वैकविंशिका खड्गा एवमप्युपजायते । आलिङ्गने सार्द्धपञ्चे व्युपधाने निरूपके । तदङ्गेन, तदङ्गेन चत्वारश्चरणा इति । सर्वद्वाविंशिका खड्गा सर्वसम्पत्प्रदायिनी । आलिङ्गने च पण्डस्ते व्युपधाने निरूपके । त्रिहस्तसंस्मिता, पादाश्चत्वारश्चरणा इति । चतुर्विंशतिका खड्गा सर्वरोगक्षयङ्करी । आलिङ्गने सप्तहस्ते व्युपधाने निरूपके । त्रिहस्ते, सार्द्धहस्ताश्च चत्वारश्चरणा इति । सर्वषड्विंशिका खड्गा सर्वसौभाग्यकारिका । आलिङ्गने सार्द्धसप्ते व्युपधाने निरूपके । सार्द्धत्रिहस्तं, सार्द्धाश्च चत्वारश्चरणा इति । सर्वाष्टाविंशिका खड्गा सर्वभोगप्रदायिका । आलिङ्गने चाष्टहस्ते व्युपधाने निरूपके । चतुर्हस्ते, सार्द्धहस्ताश्चत्वारश्चरणा इति । सर्वत्रिंशतिका खड्गा सर्वकामार्हादायिनी । एवमष्टविधाः खड्गाः समासेनोपदर्शिताः । आदिख्यादिदशाजानां नृणां सम्पत्तिदायिकाः । कार्याः शिल्पिभिरेतासु विविधाकृतकल्पनाः । सर्वषोडशिका खड्गा सर्वेषामेव युज्यते । अष्टौ खण्डानि ब्रह्माः सुस्तुर्हस्तयुतानि च । श्रीसर्वमङ्गला नाम खट्वेषां पृथिवीपतेः । इत्थं यदा सञ्चदना तदा सर्वजवाभिधा । यात्रासिद्धिः सर्वसिद्धिर्विजया चाष्टमङ्गला ॥ एकैकहस्तद्वया तु भवेत्सप्ततःपरम् । जयोऽथ मङ्गलः प्रेयान् जितकान्तः परोमहान् ॥ एकैकहस्तद्वया तु मङ्गलाना

मिति लक्षणम् । सा तुङ्गा हतिस्तुङ्गा च शिखरी विषये क्षणा । एकैकहस्तद्वया तु टङ्ग इत्यभिधीयते । यात्रासिद्धिं समारम्भ्य योऽभी घोडश कीर्त्तिताः । आदित्यादिदशाजानामाद्यान्कद्वयं क्रमात् । दूरदर्शी दीर्घदर्शी दुर्लङ्घ्योऽथ दुरासदः । यथोत्तरं दशगुणाः पादैकपरिष्ठाङ्गिनः । प्रासादसंज्ञकाः कार्या राज्ञा रुक्मभीषता । चत्वारस्ते च सर्वेषां भूपतीनां सुखावहाः । भोजसते तु “सर्वत्रिंशतिकां यावत् आरभ्यो भयघोडशीम् । खड्गानामिति नामानि अष्टौ हस्तद्वयाधिकाः । मङ्गला विजया पृष्टिः क्षमा तृष्टिः सुखासनम् । प्रचण्डा सर्वतोभङ्गा खड्गानामाष्टकं विदुः” । ज्योतिःपराशरसंहितायां तु “अष्टाभिः काष्ठखण्डैस्तु योऽङ्गपिण्डोऽभिजायते । स चेत् समो भवेत् खड्गा प्रणस्या स्यादतोऽन्यथा । समे सर्वाऽसम्पत्तिर्विषमे विषमास्यदम् । तस्मात् खड्गाङ्गपिण्डोऽयः समः कार्यः स सुरभिः” । तस्या दोषगुणा यथा “खड्गायां यो गुणोदोषोभानश्च परिकीर्त्तितम् । तेनैव खड्गा काष्ठोत्था तथैव गुणमावहेत् । अनेनैव विधानेन कायर्षं वज्रविधासम् । विना नौकासमं कार्यं सर्वत्रैवासनं शुभं” युक्तिकम् । दृष्टसंहितायां ७६ अ० तस्याः काष्ठविशेषेण शुभाशुभदायकत्वादिकं नामभेदास्तत्फलज्ञोक्तं यथा “सर्वस्य सर्वकालं ब्रह्मादुपयोगमेति शास्त्रविदाम् । राज्ञां विशेषतोऽतः शयनासनलक्षणं वक्ष्ये । असनस्यन्दनचन्दनहरिद्रुमदारुतिलन्दुकीशालाः । काशस्यैवज्जनपद्मकशाका वा शिंशपा च शुभाः । अग्निजलानिलहस्तिप्रपातिता मधुविहङ्गकतनिलयाः । चैत्यश्लशानपथिजोर्ध्वशुष्कवल्लीनिवद्धाश्च । कण्टकिनो वा ये रुर्महानदीसङ्गमोद्भवा ये च । सुरभवनजाश्च न शुभा ये चापराधस्य दक्षपतिताः । प्रतिसिद्धद्वजनिर्भितशयनासनसेवनात् कुलविनाशः । व्याधिभयव्ययकलहा भवन्त्यनर्थाश्च नैकविधाः । पूर्वच्छिन्नं यदि वा दारु भवेत्तत्परीक्ष्यमारभ्ये । यद्यारोहेत्तस्मिन् कुमारकः पुत्रपशुदं तत् । सितकुसुमसत्तवारणदधक्षतपुष्पकुम्भरत्ननि । मङ्गलान्यन्यानि च दृष्टारभ्ये शुभं ज्ञेयम् । कर्माङ्गलं यवाष्टकसुदरासक्तं तृष्टैः परित्यक्तम् । अङ्गुलशतं नष्टाणां महती शय्या जयाय कृता । नवातिः सैव षड्ना द्वादशहीना लिष्टकहीना च । नष्टपलमन्त्रिलपत्तिप्ररोधसं स्थिर्यथासङ्गम् । अर्द्धमतोऽष्टांशेन विष्कुम्भो विश्व-

कर्मणा प्रोक्तः । आशामन्त्रांशसमः पादोच्छ्रायः सकुचि-
गिराः । यः सर्वः श्रीपण्याः पर्यङ्को निर्मितः स धन-
दाता । असनकृतो रोगहरस्तिन्दुकसारेण वित्तकरः ।
यः केवलशिशपया विनिर्भित्तो बद्धविधं स दृष्टिकरः ।
चन्दनमयो रिपुघ्नो धर्मयशोदीर्घजीवितकृत् । यः पद्म-
कपर्यङ्कः स दीर्घमायुः श्रियं श्रुतं वित्तम् । कुरुते,
शालेन कृतः कल्याणं शाकरचित्तम् । केवलचन्दनरचितं
काञ्चनगुप्तं विचित्ररत्नयुतम् । अध्यासनपर्यङ्कं विबुधै-
रपि पूज्यते नृपतिः ! अन्येन समायुक्ता न तिन्दुकी
शिशपा च शुभफलदा । न श्रीपणीं न च देवदारुद्वयो
न चायसनः । शुभदौ तु शाकशालौ परस्परं संयुतौ
पृथक् चैव । तद्वत् पृथक् प्रशस्तौ सहितौ च हरिद्रकक-
दम्बौ । सर्वः स्रन्दनरचितो न शुभः प्राणान् हिनस्ति
चाम्बकतः । असनोऽन्यदारुसहितः क्षिप्रं दोषान् करोति
बह्वत् । आस्रस्रन्दनचन्दनदृष्टाणां स्रन्दनाच्छ्रमाः
पादाः । फलतरुणा शयनासनमित्फलं भवति सर्वेषु ।
गजदन्तः सर्वेषां प्रोक्ततरुणां प्रशस्तये योगे । कार्याऽल-
ङ्कारविधिर्गजदन्तं न प्रशस्तेन । दन्तस्य मूलपरिधिं द्वि-
रायतं प्रोज्झ्य कल्पयेच्छेषम् । अधिकमनूपचराणां
न्यूनं गिरिचारिणां किञ्चित् । श्रीवत्सवर्द्धमानच्छत्र-
ध्वजचामराद्वृक्षेषु । केद्रे दृष्टेऽप्यरोमविजयधनदृष्टि-
सौख्यानि ॥ प्रहरणसदृशेषु जयो नन्द्यावर्त्तं प्रमद-
देशाग्निः । लोष्टे त्वलम्बपूर्वस्य भवति देशस्य सम्प्राप्तिः ।
स्त्रीरूपे स्त्रविनाशो भङ्गनरेऽभ्युत्थिते सुतोत्पत्तिः । कुम्भेन
निधिप्राप्तिर्यात्राविघ्नं च दण्डेन । ककलासकपिभुजङ्गे-
ष्वसुभिन्नव्याधयो रिपुवशत्वम् । गट्मोलूकध्वाङ्गश्रेणा-
कारिषु जनसरकः । पाशेऽथ वा कबन्धे नृपस्युर्जन-
विपत् स्मृते रक्ते । कण्ठे शत्रावे रूढे दुर्गन्धे चाशुभं
भवति । शुक्लः समः सुगन्धः स्निग्धश्च शुभावहो भवे-
च्छेदः । अशुभशुभच्छेदा ये शयनेष्वपि ते तथा फलदाः ।
ईषायोगे दाक् प्रदक्षिणायं प्रशस्तमाचार्यैः । अपसव्यै-
कदिग्गे भवति भयं भूतसंजनितम् । एकेनावार्त्तिक-
रसा भवति हि पादेन पादवैतल्यम् । द्वाभ्यां न
जोर्यतेऽस्त्रं विचतुर्भिः क्लेशवधवन्धाः । सुषिरेऽथ वा
विवर्णं अन्यौ पादस्य शीर्षगे व्याधिः । पादे कुम्भो यस्य
अन्यौ तस्मिन्नुदररोगः । कुम्भाधस्ताज्जङ्घा तत्र कृतो
जङ्घयोः करोति भयम् । तस्याश्चावारोऽधः क्षयकह-
व्यस्य दल कृतः । खुरदेशे यो अन्यः खुरिणां पीडा-

करः स निर्दिष्टः । ईषाशीर्षग्यस्य त्रिभागसंस्थो भवेच्च
शुभः । निष्कुटमथ कोलाक्षं शूकरनयनं च वत्सनाभं
च । कालकमन्त्रद्वन्द्वकमिति कथितम्किद्रसङ्क्षेपः ।
घटवत् सुषिरं मध्ये सङ्कटमास्ये च निष्कुटं किद्रम् ।
निष्पावमाधमात्वं नीलं किद्रं च कोलाक्षम् । शूकर-
नयनं विषमं विवर्णमध्यर्धपर्वदीर्घं च । वामावर्त्तं भिन्नं
पर्वमितं वत्सनाभाख्यम् । कालकसज्जं कण्ठं धुन्वुक-
मिति यद्वेद्वेद्वनिर्भिन्नम् । दारुसवर्णं किद्रं न तथा
पापं सहद्विष्टम् । निष्कुटसज्जे द्रव्यक्षयस्तु कोलेक्षणे
कुलध्वंसः । शस्त्रभयं शूकरके रोगभयं वत्सनाभाख्ये ।
कालकधुन्वुकसज्जं कीटैर्विद्धं च न शुभदं किद्रम् ।
सर्वं अन्यप्रचुरं सर्वत्र न शोभनं दाक् । एकद्रुमेण
धन्यं दृक्क्षयनिर्मितं च धन्यतरम् । त्रिभिरात्मजदृष्टिकरं
चतुर्भिरर्था यशश्चाग्न्यम् । पञ्चवनस्सतिरचिते पञ्चत्वं
याति तत्र यः शेते । षट्सप्तारट्कृष्णं काष्ठैर्घटिते
कुलविनाशः” इ०स० ।

सुशुभोक्तेषु चतुर्दशेषु व्रणवन्धविशेषेषु खट्वाकारे श्वन्धभेदे
“तत्र कोशदामस्सिक्तासुवेत्तितप्रतोलीमण्डलस्यमिकायम-
कखट्वाचीमविवन्धवितानगोफणाः पञ्चाङ्गो चेति चतुर्दश-
वन्धविशेषाः । तेषां नामभिरैवाकृतयः प्रायेण व्याख्यातः”
तस्य वन्धस्योपयोगस्तत्रैवोक्तो यथा “हनुशङ्खगण्डेषु खट्वास्”
खट्वाका खड्गा-स्वार्थे क“आदाचायांशाम्” पा० वा आत् ।

खट्वायाम् । अन्वार्थे कन् । श्वस्त्वखट्वायाम् । इत्वाभावे
वा ह्रस्वः पक्षेऽतद्वत्त्वम् । खट्वाका खट्टिकायत् ।

खट्वाङ्ग न० ६७० । (खाटेरखुर) । खड्गाशभेदे तदाकारे
शिवस्यास्त्रभेदे । “खट्वाङ्गवरधारकः” शिवस्तवः ।
“खट्वाङ्गैः पट्टिभैः शूलैर्बाणैर्बलैर्बलैरुत्तमं” काशीख०
१२२२ वंशे नृपभेदे पु० । “सुतः पञ्चजनादानीदंशुमा-
निति विस्तृतः । दिग्बीपस्तनयस्तस्य खट्वाङ्ग इति विस्तृतः”
हरिव० १५ अ० । भागवते तु ६।६।१२ स्तो० “ततो दश-
रथस्तस्मात् पुत्रं रोहिद्विलस्ततः । राजा विश्वसहो यस्य
खट्वाङ्गस्रक्वर्त्यं भूतम्” इत्यनेन अन्यपुत्रता तस्याभिहिता
कल्पभेदादविरोधः । प्रायश्चित्तीयधार्थ्ये खड्गाङ्गाकृतौ
४पात्रभेदे न० “एककालं तु भुज्जीव चरन् भैत्यं स्वक-
र्मकृत् । कपालपाणिः खड्गाङ्गी ब्रह्मचारी सदोद्यतः”
भा० शा० १५ अ० । “खड्गाङ्गी चौरवासाश्च” मनुः ।
खट्वाङ्गधर पु० खड्गाङ्गं धरति धृ-अच् । शिवे । भृ-किप् ।
खड्गाङ्गभृदपि तत्तार्थे । १२ खड्गाङ्गधारिणि त्रि० ।

खटाङ्गमुद्रा स्त्री तन्त्रोक्ते मुद्राभेदे तत्त्वज्ञानं यथा
“पञ्चाङ्गुल्योदक्षिणस्य मलिताङ्गुलसङ्गताः । खड्गाङ्गमुद्रा-
विख्याता देवस्य सुप्रिया मता” इत्यादि ।

खट्वाङ्गवन न० नियक० । वनभेदे “अहं हि खड्गाङ्गवने
नारदेन समागतः” हरिवं० ७६ अ० ।

खट्वाङ्गुलं वि० खड्गा+आङ्गुल अलौकिकविषये द्वितीयानुस-
क्तान्तेन नित्यसमासः निन्दायाम् । जाल्मे सि०कौ० ।
प्रहङ्गादि० अलोदात्तताऽस्य । “इतस्त्वं पात्रेसमितैः खड्गा-
ङ्गुलः प्रमादयान्” भट्टिः । “खड्गाङ्गुलः उत्पथप्रस्थितः”
जयमङ्गला । तेन शतार्थं च ।

खड्ग मन्थने भञ्जने च भा०आत्म० इदित् सक० सेट् । खण्डते
अखण्डित । चखण्डे खण्डनं खण्डः खण्डितः ।

खड्ग भेदने चुरा०उभ०सक० सेट् । खाडयति-त अचिखडत् त
खाडयाम् वभूव आस चकार चक्रे । खण्डयन् ।

खड्ग न० खड्ग अच् । १४७भेदे (खड्ग) २पानकभेदे, पु० सेदि०
तच्च पानकं वैद्यके प्रसिद्धम् तत्करणप्रकारः वैद्याङ्गज्ञेयः
यथाह सुश्रुतः “खड्गाः खड्गप्रवाग्वच्च खाडयाः पानकानि
च । एवमादीनि चान्यानि क्रियन्ते वैद्यवाक्यतः”
स च भोजनकाले प्रस्तरमात्रे पेयो यथोक्तं सुश्रुते
“स्नानानि च खड्गाश्चैव सर्वश्लेषेण दापयेत्” । खड्ग+
चातुरर्थ्याभिनयामपि सप्तमस्य वः । खडवत् खडस-
न्निवृत्तदेशादौ वि० स्त्रियां ङीप् । २३भेदे पु० तस्य
गोत्रापत्यम् अश्वा० फज् । खाडायन तङ्गेत्वापत्ये पुंस्त्री०

खड्गक न० खड्ग+संज्ञायां कन् । स्थाणुः “स्थाणुः खड्गक-
स्युच्यते” कात्या०श्रौ० १४।३।१२ स्त्र० व्याख्यायां कर्कः ।

खड्गस्त्री स्त्री खड्ग इत्यव्यक्तार्थं करोति क-वा०ङ गौ०
ङीप् । पक्षद्वारे (खड्गिके) । स्वार्थे क ह्रस्वः । खड-
किका तत्तार्थं हारा० ।

खड्गत् पु० खड्ग+अत् । बाहुजङ्गातरणे संक्षिप्तसारः ।

खड्गयवागू स्त्री खड्गपक्षा यवागूः । पानकभेदे खड्गशब्दे
विवृतिः “खड्गयवागूषु पिप्पल्याद्येव योजयेत्” सुश्रुतः
खड्गयूष पु० “तक्रं कर्पूर्यचाङ्गेरीमरिचाज्जिचिलकैः ।
सुपकं खड्गयूषोऽयमयं चान्बलिकोऽपरः” चक्रदत्तोक्ते
पकतक्रभेदे ।

खड्गिक वि० खड्गमन्थस्य ठन् । खडयुते । ततः सुतङ्गमा०
चतुरर्थ्याम् इज् । खाडिकि तत्सन्निवृत्तदेशादौ वि० ।

खड्गी स्त्री खड्ग-अच् गौ० ङीप् । खडिकायाम् शब्दच० ।
सैव क ह्रस्वः । खडिका तत्तार्थं ।

खड्ग स्त्री खड्ग-क- । स्ततश्चख्यायां संक्षिप्तसारः ।

खड्गूर वि० खड्गनस्थस्य वा० जरच् । खडयुक्ते । “खड्गूरे
अविचङ्क्रमां खर्विकां खर्वयासिनीम्” अथर्व० ११।६।१६ ।

ततः शुभ्रा० अपत्ये ढक् । खाडूरेय तदपत्ये पुंस्त्री०
खड्गीत्यन्ता स्त्री खड्गेन उन्मत्ता । खड्गशृणोन्मत्तायाम् । ततः
शुभ्रा० अपत्ये ढक् । खाडोन्मत्तेय तदपत्ये पुंस्त्री० ।

खड्ग खड्ग-भेदने गन् । असिशब्दे ५५।४० दर्शितलक्षणके
लौहादिमये १प्रहरणास्त्रभेदे । “न हि खड्गो विजानाति-
कर्मकारं स्वकारणम्” उद्भटः (खार्) इति ख्याते २पदार्थे
३गण्डकशब्दे ४गण्डके (गाण्डार) पुंस्त्री० । ५वृद्धभेदे
पु० सेदि० ६चोरनामगन्धर्व्ये पु० राजनि० । खड्ग-
स्योत्पत्तिः शब्दकल्पद्रुमे ब्रह्मयज्ञाग्निर्त उक्ता गत्-
प्रमाणस्य मूलस्यस्य । तस्य चालने गतिभेदस्तुतद्विधः
महाभारते उक्तो यथा “मण्डलाकारतः खड्गभ्रामणं
भ्रान्तं १सुच्यते । तदेव बाहुद्वयस्य कृतसुदुभ्रान्तं २सीरि-
तम् । भ्रामणं स्वस्य परितः खड्गस्याविडं ३सुच्यते ।
परप्रयुक्तशस्त्रस्य वारणार्थमिदं ४तयम् । शलोराक्रमणा-
र्थं गमनन्वाप्तुं ५मतम् । खड्गस्याग्नेश्च तद्देहस्यार्धनं
प्रसृतं ५मतम् । वज्रयित्वा रिपौ शस्त्रपातनं गदितं
कृतम् ६ । परित्तं ७भवेच्छलोऽर्धदक्षिणतो गतिः ।
पश्चात् यदापसरणं निवृत्तं दस्यचक्षते । अत्योन्म-
त्ताङ्गं प्राहुः सस्यातः ८समयोरपि । आधिक्यमात्मनो
यत् तत्सुसुदीर्णं ९दीरितम् । अज्जप्रत्यङ्गदेशेषु भ्रामणं
भारतं ११कृतम् । विचित्रखड्गसञ्चारदर्शनं कौशिकं १२
कृतम् । निखीय चर्मनिक्षेपो यदसेः सात्त्वतं १३हि तत्”
वज्रपुराणे खड्गचर्मयुद्धे द्वाविंशत्स्थानान्युक्तानि यथा
“भ्रान्तसुदुभ्रान्तमाविद्धमाप्तुं विवृतं कृतम् । सम्पातं
सुसुदीर्णञ्च श्येनपात-मयाकुलम् । उद्धूतमयधूतञ्च सव्यं
दक्षिणमेव च । अनाबन्धितविस्तोटी कराबेन्दु महा-
सुखौ । विकरालनिपातौ च विभीषणभयानकौ ।
समस्याङ्गीरतीर्षापादपादाङ्गधारणम् । प्रत्याखीरुमया-
लीढं वराहलजितं तथा । इति द्वाविंशतो ज्ञेयाः
खड्गचर्मविधौ रणे” । गण्डककरूपखड्गस्य पञ्चनखत्वेऽपि
भजप्रतामाह मनुः “स्वाविधं शल्यकं गोधनं खड्गकूर्मशशा-
स्तथा । भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वङ्गः” । यस्य मांसस्य आङ्गे
प्रशंसासाह” मनुः “कालशकं महाशल्यकः खड्ग-
लौहामिश्रं मधु । आनन्त्यायैव कल्पन्ते सुगन्धानि च
सर्वशः” । “प्रायोविषाणपरिमोक्षलघूत्तमाङ्गान् खड्गां-

अन्तार न्यतिर्निश्चितैः क्षुरप्रैः” रघुवंशसङ्कावाय ।

खङ्गिषेभु स्त्री खङ्गिनी धेनुः जातित्वात् युवतिपोटेत्यादि
कर्म० पूर्वनिपातः पुं वच् । गण्डकजानिधेन्वाम् ।

“खङ्गिषेभुकानां त्वासपरिभ्यटपोतान्वेषिणीनाम्” काद० ।

खङ्गिन् पुं स्त्री खङ्गः तदाकारं शृङ्गमस्यस्य इति । १ गण्डके

“एतत् खङ्गिज्जलक्रीडितम्” काद० । स च सुसुते

आनूपवर्गे कूजचरनयोक्तः यथा “तत्र गजगवयमहिष-

रुचमरुहमर रोहितवराहखङ्गिगोकर्णवालपुष्ककोन्द्र-

न्यङ्कुरण्यगवयप्रभृतयः कूजचराः पशवः” । तन्मांसगुणा-

स्तोत्रोक्ता यथा “कफघ्नं खङ्गिपिशितं कषायमनिला-

पहम् । पित्तघ्नं पवित्रप्रसाद्युष्यं बहुमूलं विरूक्षणम् ।

स्त्रियां ङीप् २ अस्मिधारके त्वि० । ३ मञ्जुयोषे पु०

शब्दचि० । ४ महादेवे पु० ५ अशनी शतघ्नी खङ्गी

पङ्क्तिं चायुधी महान्” भा० आनु० १७ शिवसहस्र

नामोक्तौ [खङ्गाकारपत्रके लताभेदे शब्दच० ।

खङ्गिमार पु० खङ्गिनं मारयति स्म-थिच्-अण् उप० सं० ।

खङ्गीक न० खङ्गो तत्कर्मणि कुशलः बा० ईक । दात्रे शब्द-

रत्ना० । तस्य खङ्गं कार्यकारित्वात् तथात्वम् ।

खण्ड पु० खडि-वञ् । १ भेदे “खण्डं खण्डं ययुर्वनाः”

देवीमाहात्म्यम् । २ विड् लयणे, ३ इक्षुविकारभेदे

(खंड) न० राजनि० खण्ड गुणाः इक्षुशब्दे ६१० पु०

उक्ताः । “षष्ठः खण्ड न खण्ड खाद्यसहजोदन्ने” नैष० ।

कर्मणि घञ् । ६ एकदेशे पु० न० अमरः । “ताराधिप-

खण्डधारी” कुमा० काशीखण्डः केदारखण्ड इत्यादि ।

७ नणिदोषभेदे मेदि० । कर्मणि घञ् । ८ खण्डिते त्वि०

“खण्डाशौचिपितृष्टौ” स्मृतिः “न खण्डे खण्डमिष्यते”

स्मृतिः ततः पृथा० भावे इमनिच् । खण्डिमन् खण्ड-

भावे पु० । उत्तरा० चतुरर्थ्यां छ । खण्डीय खण्ड

सन्निवृत्तदेशादौ त्वि० ।

खण्डक पु० खण्डेन निर्दृष्टादि खण्ड+कृष्या० क । खण्ड-

निर्मते धिताखण्डे शर्कराभेदे राजनि० । खण्ड-

यति खडि-एवुल् । २ छेदके त्वि० । [त्विका० ।

खण्डकथा स्त्री० खण्डः खण्डिता कथा । खल्यकथायाम्

खण्डकर्ण पु० खण्ड इव कर्णः कन्दो यस्य । (शकरकन्द)

आलुभेदे । हेमच० ।

खण्डकाद्यलीह पु० चक्रदत्तोक्तो खण्डपक्षलौहभेदरूपे

औषधभेदे तल्लक्षणं यथा

“शतावरीच्छिन्नरुहाष्टपसुण्डितिकाबलाः । तालमूली च

गायत्री त्रिफलायास्त्वचस्तथा । भार्गी पुष्करमूलञ्च पृथक्

पञ्च पलानि च । जलद्रोणे विपक्षव्यसट्मांशवशेषितम् ।

दिव्यौषधहृतस्यापि भाक्षिकेन हृतस्य वा । पलद्वा-

दशकं देयं रुक्मलौहस्य चूर्णितम् । खण्डतल्यं इतं

देयं पलप्रोडशिकं बुधैः । पचेत् ताम्रमये पात्रे गुड-

पाको यथासतम् । द्रव्याङ्गं मधुनो देयं शुभाश्वजतकं

त्वचम् । शङ्गी विडङ्गं क्षणा च शुण्ठप्रजाजीपलं

पलम् । त्रिफला धान्यकं पत्रं द्वयं सरिच्चकेशरम् ।

चूर्णं दत्त्वा सुमथितं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ।

यथाकालं प्रयुज्जीत विडालपदकं ततः । गव्यक्षीरातु-

पानञ्च सेव्यं मांसरसं पयः । गुरुद्व्यानुपानानि स्निग्धं

मांसादिदृक्क्षणम् । रक्तपित्तं क्षयं कासं पित्तशूलं

विशेषतः । वातरक्तं प्रमेहञ्च शीतपित्तं वमिं कृमम् ।

अयथुं पाण्डुरोगञ्च कुष्ठं म्लीहोदरन्तथा । आनाहं

रक्तसंज्ञावं चास्त्रपित्तं निहन्ति च । चाक्षुष्यं दृक्क्षणं

दृष्यं साङ्गल्यं प्रीतिवर्द्धनम् । आरोग्यपुत्रदं श्रेष्ठं

कामाग्निबलवर्द्धनम् । श्रीकरं लाघवरं खण्डकाद्यं

प्रकीर्तितम् । छागं पारावतं मांसं तित्तिरिः क्रकराः

शशाः । कुरङ्गाः क्षणसाराश्च तेषां मांसानि योजयेत् ।

गारिकेलपयःपानं सुनिषद्वक्त्रस्तुक् । शुष्कमूलक-

जीराख्यं पटोलं दृक्क्षणीफलम् । फलं वात्साकुपकाश्च

खर्जूरं खादु दाडिमम् । ककारपूर्वकं यच्च मांसञ्चानूप-

सम्भवम् । वर्जनीयं विशेषेण खण्डकाद्यं प्रकुर्वता ।

लोहान्तरवदत्वापि पुटनादिक्रियेष्यते” । [आलुभेदेशब्दच० ।

खण्डकाल पु० खण्ड इव कायतिकै-क कर्म० । (शकरकन्द)

खण्डकाव्य न० “खण्डकाव्यं भवेत् काव्यस्यैकदेशानुसारि-

च” सा० द० उक्ते काव्यभेदे तच्च महाकाव्यस्य अष्टाधिक-

सर्गतया ततो ल्यूनसर्गात्मकं यथा भेषदूतादि ।

खण्डकुष्माण्डक पु० खण्डेन पक्वं कुष्माण्डमव-

कप् । कुष्माण्डरसायनशब्दे १०५ पु० चक्रदत्तोक्तं

लक्षणे औषधभेदे ।

खण्डखर्जूर न० खण्डेन पक्वं खर्जूरम् । खण्डपक्वे १ ख-

र्जूरफले । खण्ड इव खादु खर्जूरम् । २ खादुखर्जूरे च

खण्डज पु० खण्ड इव जायते जन-ड । यवासशर्करायां

गुडभेदे राजनि० ।

खण्डजोद्भवज पु० खण्डज उद्भवोऽस्य तस्मात् जायते

जन-ड । यवासशर्करारचिते खण्डभेदे राजनि

खण्डताल पु० “द्रुतमेकं भवेद्यात्र खण्डतालः स उच्यते

अपरं नियतं विना इत्युक्तालक्षणे एकतालरूपे संगीतौ
तालभेदे (एकताला) संगीतदामो ।

खण्डधारा स्त्री खण्डे एकदेशे धारा यस्याः । कर्त्तर्याम्
(कातारी) अस्त्रभेदे शब्दमाला ।

खण्डन न० चु० खडि-भावे ल्युट् । भेदने, शब्देने, शनि-
राकरणे च । “खरसखं रसखण्डनवर्जितम्” “दर्शनेन-
कृतखण्डनव्ययम्” रघुः । भावे युच् । तत्पार्थ स्त्री
शब्दार्थनिर्वचनखण्डनया नयन्तः । श्रीहर्षखण्डनम् ।
खडि-करणे ल्यु । परमतादिनिराकरणे ५ शास्त्रभेदे यथा
श्रीहर्षखण्डनं शिरोमणिपदार्थखण्डनम् । “षष्ठः खण्ड-
नखण्डखाद्यसंहजल्लोदन्मे” नैष० कर्त्तरि ल्यु । ६ खण्डके
ति० “खरगरलखण्डनम् मम शिरसिखण्डनम्” गीतगो०

खण्डनखण्डखाद्य न० खण्डनं पदार्थस्य निर्वचनीयता-
निराकरणं खाद्यम् खण्ड इव । श्रीहर्षमणीते
सर्वपदार्थानाम् निर्वचनीयताप्रतिपादके चतुःपरच्छे-
दात्मके ग्रन्थभेदे तत्र प्रथमपरच्छेदे प्रमाणतदाभास
निर्वचनखण्डनम् । द्वितीये हेत्वाभासनिग्रहस्थाननिर्व-
चनखण्डनम् । तृतीये सर्वनामार्थनिर्वचनखण्डनम् ।
चतुर्थे भावाभावविशेषलक्षणादिपदार्थानां निर्वचनखण्डनम्
खण्डपरशु पु० खण्डयतीति खण्डः परशुरस्य । शिवे
ततोऽलम्बतत्परशुको २ जामदग्न्ये च रुद्रि० “येनैव खण्ड-
परशुर्भगवान् प्रचण्डः खण्डोपलिखितभुवनेषु गुरुः, प्रहृष्टः
वीरच० श्विष्णौ “हृध्वा खण्डपरशुः” विष्णुसं० ।

“शत्रूणां खण्डनात्खण्डः परशुरस्य जामदग्न्याकृतैरिति” भा०

खण्डपाल पु० खण्डं पालयत स्त्रियत्यसाधनतया पालि-
एवल् । गुडविकारनिर्घातरि जिह्विभेदे (मयरा)

खण्डप्रलय पु० खण्डस्य भूखादिखण्डस्य प्रलयः । चतुर्गु-
सहस्ररूपब्राह्मणादिनावसाने भूखादिखण्ड लयाधारे
कालभेदे “दृष्टिर्विधेरङ्गि भुवः समन्तात् खाद्यो-
जनं भूभवभूतपूर्वैः । ब्राह्मे लये योजनमातृवृद्धे-
र्नाशो भुवः प्राकृतिकोऽखलायाः” सि० शि० । “अत्र
लयो नाम भूतविनाशः । प्रत्यक्षस्तुपद्यते । स
दैनंदिन उच्यते । यो ब्रह्मदिनान्ते चतुर्गु-
सहस्रावसाने लोकतयस्य संहारः स ब्राह्मलय
उच्यते । तत्प्राचीनपुण्यपापा एव लोकाः कालवशेन
ब्रह्मशरीरं प्रविशन्ति । तत्र सुखं ब्राह्मणाः, बाह्य-
न्तरं क्षत्रियाः, ऊरुद्वयं वैश्याः, पादद्वयं शूद्राः ।
ततो निशावशाने पुनर्ब्रह्मणः सृष्टिं चिन्तयतो ब्रह्मादि-

स्थानेभ्यः कर्मपुटान्तरत्वाद्ब्राह्मणादयस्तत एव निःस-
रन्ति । तस्मिन् प्रलये भुवो योजनमातृवृद्धेर्विलयो
नाखलायाः” प्रसि० ।

खण्डप्रलयप्रकारश्च हरिवं० १८८ । १८८अ० उक्तो यथा
“दिव्यं द्वादशसाहस्रं यदेतद्युगमुच्यते । तदेकसप्ततिगुणं
मन्वन्तरमिहोच्यते । एतच्चतुर्दशयुगमहर्माहर्माहो-
च्यते । ततोऽहनि गते तस्मिन् सर्वेषामेव देहिनाम् ।
शरीरनिर्हतिञ्चक्रे रुद्रः संहारबुद्धिमान् । दैवतानाञ्च
सर्वेषां ब्राह्मणानां महीपते ! । दैवानां दानवाणाञ्च यक्ष-
किन्नररक्षसाम् । देवर्षीणां ब्रह्मर्षीणां तथा राजर्षी-
णामपि । गन्धर्वाणामप्सरसां भुजगानां तथैव च ।
पर्वतानां नदीनाञ्च पशूनाञ्चैव भारत ! । तिर्यग्ये नि-
गतानाञ्च सत्त्वानां क्रिशीणां तथा । महाभूतपतिर्देवः
पञ्च भूतानि भूतहृत् । जगत्संहारार्थाय कुरुते वैश्वं
महत् । भूत्वा सृष्ट्यश्चक्षुषी चाददाति भूत्वा वायुः
संहारन् प्राणजालम् । भूत्वा वह्निर्निर्हन् सर्वलोकान्
मेवो भूत्वा भूय एवाभ्यवर्धत् १८८अ० । वैशम्पायन उवाच ।
भूत्वा नारायणो योगी सप्तसूर्तिर्विभावसुः । गर्भस्तिभिः
प्रदीप्राभिः संशोषयति सागरान् । पीत्वाऽर्णवांश्च वै सर्गां
नदीः कूर्पांश्च सर्वशः । पर्वतानाञ्च सलिलं सर्वमादाय
रश्मिभिः । भित्त्वा सहस्रशस्त्रैव महीं गत्वा रसा-
तलम् । रसातलगतं कृत्स्नं पिवते रससत्तमम् । अप्सु
सृजन् लोदमन्यद्दाति प्राणिनां ध्रुवम् । तत् सर्व-
भरविन्दाक्ष आदत्ते पुरुषोत्तमः । वायुश्च बलवान् भूत्वा
स विभूयाखिलं जगत् । प्राणोदयं सुराणाञ्च वायुना
कुरुते हरिः । ततो देवगणानाञ्च सर्वेषामेव देहि-
नाम् । ये चेन्द्रियमग्नाः सर्वे ये चान्ये भूतसम्भवाः ।
तथा प्राणं शरीरञ्च पृथिवीमाश्रिता गुणाः । जिह्वा
रसश्च स्नेहश्च संश्रिताः सलिलं गुणाः । रूपं चक्षु-
र्विपाकश्च ज्योतिरेवाश्रिता गुणाः । स्पर्शः प्राणश्च चेष्टा
च पवनं संश्रिता गुणाः । परमेष्ठिनमेतै वै हृषीकेशं
समाश्रिताः । ततो मगयता तत्र रश्मिभिः परिवा-
रिताः । वायुना कथ्यमाणाश्च रूपान्योऽन्धसमाश्रिताः ।
तेषां सङ्कर्षजोद्भूतः पावकः शतधा ज्वलन् । अदृह-
क्षिखिलान् लोकान्धुपः संवर्त्तकोऽनलः । स पर्वतश्च
द्रुमश्च गुल्माश्च लतावल्लीस्तृणानि च । विमानानि
च दिव्यानि पुराणि विविधानि च । आश्रमांश्च तथा
पुण्यान् दिव्यान्वायतनानि च । यानि चाश्वयथीयानि

तानि सर्वाणि चादहत् । भस्मीभूतास्ततः सर्वान् लोकान् लोकगुरुर्हरिः । भूयो निर्वापयासास जल-युक्तेन कर्मणा । सहस्रदण्डमहातेजा भूत्वा कृष्णो महा-घनः । दिव्यतोयेन हविषा तर्पयासास मेदिनीम् । ततः क्षीरनिकाशेन स्वादुना परमात्मसा । शिवेन पुण्येन मही निर्वाणमगमत् परम् । तेन सा जलसञ्छन्ना पयसा सर्वतो धरा । एकार्णवजला भूत्वा सर्वसत्त्व-विवर्जिता । महाभूतान्यपि च तं प्रविष्टान्यमितौजसम् । नष्टार्कपवनाकाशे स्तब्धो जनविवर्जिते । संशोषयित्वा पीत्वा च कल्पयित्वा च देहिनम् । दग्धा सन्ताप-यित्वा च वसत्येकः सनातनः । पौराणं रूपमास्थाय किमप्यमितबुद्धिमान् । एकार्णवजलावासी योगी योग-सुपासते । अयुतानां सहस्राणि शतान्येकार्णवाभसि । खण्डफण पु० खण्डा खण्डिता फणाऽस्य । दर्शिकरूपसर्प-भेदे “तत्र दर्शिकराः” इत्युपक्रमे “गवेधुकः परिसर्पः खण्डफण” इत्यादि सुश्रुतः ।

खण्डमोदक पु० खण्ड इव मोदयति सुद-ण्णिच्-ण्वल् । सिताखण्डे यवासशर्करायाम् राजनि० । [कष्टदेशादौ । खण्डर ति० खण्ड+चतुरर्थ्याम् अश्नादि० र । खण्ड सन्नि-खण्डल पु० खण्डं लाति ला-क अच्चादि । खण्डधरे । खण्डलवशा न० खण्डते खडि-कर्मणि घञ् कर्मधा० । विडलवणे राजनि० ।

खण्डशर्करा स्त्री खण्ड इव शर्करा । शर्कराभेदे । “यो यो मत्स्य खण्डकाखण्डशर्कराणां स्वको गुणः । तेन तेनैव निर्देश्यस्तेषां विभावणो गुणः” सुश्रुते तद्गुणोक्तिः ।

खण्डग्राखा स्त्री खण्डा खण्डिता ग्राखाऽस्याः । रुहिष वल्लीलताभेदे राजनि० । [सिताखण्डे राजनि० ।

खण्डसर पु० खण्ड इव सरति सृ-अच् । यवासशर्करायां खण्डाश्च न० कर्म० । १ छिन्नभेदे । खण्डः अभ्रमिव । २ दल-जतावशेषे च भेदि० ।

खण्डामलक न० खण्डं खण्डितमामलकम् । १ आमलक-चूर्णे भेदि० । खण्डपक्कमामलकम् । (आमलकीरमोरव्वा) इति ख्याते २ खण्डपक्के आमलकोफले च ।

खण्डाली स्त्री खण्डं पद्मादिखण्डमालाति आ+ला-क गौरा० डीप् । १ सरस्वाम् । खण्डं दलनखादिखण्डन मालाति आ+ला-क डीप् । २ काष्ठकस्त्रियां शैल-मानभेदे च भेदि० ।

खण्डक पु० खण्ड+अख्ये ठन् । १ कलाये, २ क्षत्रभेदे,

स च उद्गरिषुतः यथाह “खण्डक एवौद्गरिरस्य प्रायश्चित्तिं वेद” शत० ११।८।४। ३ क्ले हेम० । ४ क्रुद्धे लि० । “खण्डकोपाध्यायः शिष्याय चमेष्टं ददातीति” पा० भाष्यम् । ततः पुरोहिता० भावादौ यक् । खा-ण्डक्य तद्भावे न० । खण्डकानां समूहः खण्डका० अञ् । खाण्डक तत्समूहे न० ।

खण्डकादि पा० ग० उक्ते समूहार्थे अजप्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे स च गणः । खण्डक वड्या जुष्टक (मालवात्) सेना (संज्ञायाम्) भिक्षुक शुक्र डलूक-श्च अहन् युगवरत्न हलबन्ध ।

खण्डित लि० खडि-क्त । १ भेदिने २ छिन्ने, ३ द्विधाकृते च “ज्ञातान्यसङ्गविहतेः खण्डितेर्षाकषायिता” इत्युक्त चिन्नायां ४ स्त्रियां स्त्री “प्रियमिति यनिता नितान्तमागः स्मरणगवेधकषायितायताक्षी । चरणगतसखीवचोऽनु-रोधात् किल कथमप्यनुकूलयाञ्चकार” भावः सा० द० तु “पार्श्वमेति प्रियोयस्याः कन्यसंभोगचिह्नितः । सा खण्डितेति कथिता धीरैरीर्षाकषायिता” लक्षयित्वा “तद-वितथमवादीर्यन्म त्वं प्रियेति प्रियजनपरिभुक्तं यद्गु-कूलं दधानः । सदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्री-र्त्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन” भाषपट्यानुदाहृतम् । ५ खण्डिताङ्गे हीनाङ्गे लि० खण्डिताङ्गत्वं च दुष्ट-वचनकर्मविपाकः यथाह शातातपः “दुष्टवादी खण्डितः स्यात् स वै दद्याद्द्विजातये । कथं पलद्वयं दुग्धं घटद्वय-समन्वितम्” । अत्र खण्डिक इत्येव पाठ इत्यन्ये क्रुद्धप्रकृतेर्दुष्टवचनकर्मविपाकौचित्यात् । तत्र निराकृते छिन्ने च “सपदि तरुणपक्ष्मेन वध्वा विगतदयं खलु खण्डितेन मन्त्रे” भाषः “खण्डितेन छिन्नेन तरुणपक्ष्मे निराकृतेन” मन्त्रि० । ततः चतुरर्थ्यां कृतङ्गमा० इञ् । खाण्डिति प्रगद्यादि अत्र । खाण्डय तर्ज्ज्वत्तादौ लि० ।

खण्डिन् लि० खण्डयति खडि-णिनि । १ खण्डके खण्डो-ऽस्थस्य इनि । २ खण्डवति स्त्रियां डीप् सा च ३ पृथिव्यां शब्दमा० तस्याः नवखण्डवत्त्वात् तथात्वम् । खण्डी स्त्री खडि-अच् गौरा० डीप् । वनसङ्गे हेम० । [हेम०] खण्डीर पु० अपकृष्टा खण्डी शुण्डादित्वात् र । पीतसङ्गे । खण्डु लि० खण्डयति खडि-उन् । खण्डके ततः क्रीह० चतुरर्थ्याम् वुञ् । खाण्डयक तर्ज्ज्वत्तादौ लि० ।

खतमाल पु० खे तमाल इव । १ भूमे, २ लेपे च भेदि० । खद स्थैर्यै अक० वधे सक० भ्वा० पर० सेट् । खदति अखादीन्-

अखदीत् चखाद । प्रनिखदति । “तथाखदन्निःसरण-
पञ्चति तथा निखति” शत० ब्रा० १।७।४।१० अत्यन्त-
त्वादस्थिरमगाढबलम्” भाष्यम् ।

खद पु० खद-बा० भावे अण् । स्थिरत्वे । तस्मै हिनादि
गवादि० यत् । खद्य स्थिरत्वहिते त्रि० । खद्यपत्नी ।
खदिका स्त्री खे आकाशे दीयते दो-खण्डने वज्रैर् क
टाप् ततः संज्ञायां कन् । लाजेऽ त्रिका० तेषां भर्ज-
नपात्वात् ऊर्जाकाशे एव स्फोटनात् तथात्वम् ।

खदिर पु० खद-किरच् । (खएर) ख्याते षष्ठ्यभेदे तस्य
सारे स्थिरत्वात्तथात्वम् । २ इन्द्रे त्रिका० शब्दसंस्कृतात्
तथात्वम् । खे आकाशे दीयते इष्टापूर्त्तकारिभिर्यतः
दृ-अपादाने किरच् । ३ चन्द्रे सेदि० । इष्टापूर्त्तकारि-
भिर्हि चन्द्रमण्डलात् आरब्धास्त्रयदेहविदारेणाकाशे
पततात् तस्य तथात्वं अवरोहशब्दे ४४० पु० विवृतिः
खदिरवृक्षभेदपर्यायगुणा भावप्र० उक्ता यथा
“खदिरो रक्तसारश्च गायत्रो दन्तवावनः । कण्टकी
बालपत्रश्च वज्रगल्यश्च यज्ञियः । खदिरः शीतलो दन्त्यः
कण्डूकासारुचिप्रणुत् । तिक्तः कषायो मेदोघ्नः क्षि-
मेहज्वरघ्नान् । श्वित्रशोथामपित्तास्रपाण्डु कुष्ठकफान्
हरेत् । खदिरः श्वेतसारोऽन्यः कदरः सोमबलकृत् ।
कदरो विशदो वण्यो मुखरोगकफास्रजित् । इरिमेदी
विट्खदिरः कालस्त्वोऽरिमेदनः । इरिमेदः कषायोष्णो
मुखदन्तगदास्रजित् । हन्ति कण्डू विषस्त्रेणुमिषुष
विघ्नघ्नान्” खदिररसाद्विधानं सुश्रुते उक्तं यथा
“अतः खदिरविधानमुपदेक्ष्यामः । प्रशस्तदेशजातमनुपहत
मध्यमयसं खदिरं परितः खानयित्वा मध्यमसूत्रं
क्षित्वायोमयं कुम्भं तस्मिन् नरे निदध्याद्यथा रस-
ग्रहणसमर्थो भवति । ततस्तं गोमयसृदावालिप्रमवकीर्यै-
श्वनेर्गोमयमिश्रैरादीपयेत् । यथास्य दहमानस्य रसो
द्रव्यवस्ताद्यदा जानोयात्पूर्णं भाजनमित्यथैव सुद्रव्य
परिस्त्राव्य रसमन्यस्त्रिन् पात्रे निधायानुगुप्तं निदध्यात्
ततो यथायोगं सात्वामलकरसमधुसर्पिभिः संक्षुज्योप
युञ्जीत जीर्णे भक्ष्यातकविधानवदाहारः परिहारश्च ।
प्रस्ये चोपयुक्ते शतं वर्षाणामायुषोऽभिद्विर्भवति ॥
खदिरसारतुलासृक्द्रोणे विषाव्य षोडशांशावशिष्टमव-
तार्यानुगुप्तं निदध्यात् तमामलकरसमधुसर्पिभिः संक्षु-
ज्योपयुञ्जीत । एव एव सर्ववृक्षसारेषु कल्पः । खदिर-
सारचूर्णतुलं खदिरसारकायमात्रं वा प्रातः प्रातरुप-

सेवेत खदिरसारकायसिद्धमाविकं वा सर्पिः । अष्टत-
वल्लीखरसं काथं वा प्रातःप्रातरुपसेवेत तस्मिन् वा
सर्पिः अपराह्णे ससर्पेष्करोदनमामलकयूषेण भुञ्जी-
तैवं मासमुपयुज्य सर्वकुष्ठैर्विमुच्यते” इति ।
“क्षयं तलभक्ष्यातकतैलामलकरससर्पिणां द्रोणं शालसारा-
दिकषायस्य च विषाजालिकट्ककण्टकफलमज्जिगिडङ्गफल-
सारचिवाक्कीमलगुज हरिद्रादयश्चिद्वह्नीन्द्रयवयटीमधुका-
तिविषारसाज्जनप्रियङ्गूनां पत्रिकान् भागांस्तानेकध्वं
क्षेद्यपाकविधानेन पचेत् तत्साधुसिद्धमवतार्य परिप्रा-
व्यानुगुप्तं निदध्यात् तत उपसंक्षुज्य शरीरं प्रातः प्रात-
रुत्थाय पाणिशुक्तिमात्रं चौद्रेण प्रतिसंक्षुज्योपयुञ्जीत
जीर्णे सुदुगामलकयूषेणालवणेन सर्पिण्णं खदिरोदक
सिद्धं सृष्टोदनमशोयात् खदिरोदकसेवीत्येवं द्रोणस्य-
युज्य सर्वकुष्ठैर्विमुक्तः शुद्धतनुः स्मृतिमान् वर्षशतायुर-
रोगो भवति” । खदिरवृक्षोत्पत्तिः श्रूयते । “प्रजा-
पतेः प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरं श्रवितुमधियत” इत्युपक्रमस्य
“अस्थिर एषास्य खदिरः समभवत् तस्मात् स दारुणो
बहुसारोदारुणमिव ह्यस्थि तेनैवेनं तद्रूपेण समर्द्धयति
अन्तरे वैल्वा भवन्ति बाह्ये खदिरा अन्तरे हि मज्जानो
बाह्यान्वस्थोनि” शत० ब्रा० १।१।४।१६ “विना खदिर-
सारेण हारेण हरिणीदृशाम् । नाधरे जायते रागो-
नानुरागः पशोधरे” उद्भटः । खदिरस्य विकारः अण् ।
खादिर खदिरवृक्षजाते त्रि० । “खादिरे पशुं बभ्रत
खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत” श्रुतिः । स्त्रियां ङीप् ।
“अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पलः । उडुस्वरः
शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात्” याज्ञ० उक्तेः तस्य
सूर्यग्रहसंभवत्वम् । “अभावे खदिरवित्तरौहितकान्”
“खदिराभावे सोमइतरान्” । कात्या० ६।१।६।१०।
पलाशाभावे खदिरादीन् यूपान् कुर्वीत सोमयागे खदिर
एव मुख्यः । तदभावे वित्त्वादि इति भेदः । ४ ऋषि-
भेदे च तस्य गोत्रापयस्य अश्वादि० फज् । खादि-
रायण तद्गोत्रापये पुंस्त्री० । ततः ऋष्यादि० चतु-
रर्थ्यां क । खदिरक तच्चिर्त्तादौ त्रि० । अदिरोद्विद्यते
ऽस्य मतुप् मस्य वः अजिरा० न पूर्वदोषः । खदिरवत्
खदिरयुते त्रि० स्त्रियां ङीप् खदिरवती नदीभेदे स्त्री
“अन्तोऽवत्याः” पा० अस्थानोदात्तता । खदिरात् परव-
नशब्दस्य असंज्ञायामपि णत्वं खदिरवणश्च । खदिरस्य
पाकः पील्वा० कुणश्च । खदिरकुण तत्पाके पु० । ततः

उत्तरादि चतुरर्थ्याम् छ । खदिरीय तत्सन्निजदेशादौ
 लि० । वराहा० चतुरर्थ्यां कक् । खादिरक तन्निष्ठं तादौ लि०
 खदिरपत्रिका स्त्री खदिरस्य पत्रमिव पत्रमस्याः कप्
 कापि अत इत्त् । १ अरिखदिरे २ लज्जालुलतायाञ्च
 राजनि० कवभावे डीप् । खदिरपत्री लज्जालुलतायां
 स्त्री जटा० । [“विना खदिरसारेण” उद्भटः ।
 खदिरसार पु० इत० । खदिरद्रुमस्य निर्यासजे सारे (खएर)
 खदिरा स्त्री खदिरः तत्पत्राकारोऽस्त्यस्याः पत्रे अच् ।
 लज्जालुलतायाम् राजनि० ।
 खदिरिका स्त्री खदिरः खदिररससरसोऽस्त्यस्याः ठन् ।
 १ लाक्षायां तस्या हि खदिरतुल्यनिर्यासवत्त्वात् तथात्वम् ।
 २ लज्जालुलतायां च राजनि० ।
 खदिरो स्त्री खद-किरच् गौरा० डीप् । लज्जालुलतायाम्
 शाकभेदे, (हाडुजोडा) २ लतायाञ्च जटा० । [रत्ना० ।
 खदिरोपम न० खदिर उपमा यस्य । (काटावावला) द्रुमभेदे
 खदूरक लि० खद-वा० जरच् संज्ञायां क्त् । ऋषिभेदे ।
 ततः शिवा० अपयादौ अण् । खादूरक तदपयादौ ।
 खदूरवासिनी स्त्री खे आकाशे दूरे वसति वस-णिनि डीप् ।
 बुद्धशक्तिभेदे तिका० ।
 खद्यपत्रो स्त्री खः स्वैर्यं हितं गवा० यत्, खद्यं पत्रमस्य
 गौरा० डीप् । खदिरे राजवल्गुभः ।
 खद्योत पु० खे द्योतते द्युत-अच् । १ कीटभेदे (जोनाकी-
 पोका) “खद्योतवदभिज्ञातं तन्मया विस्मयान्तितम्”
 भा० व० १२२ अ० । “खद्योतालीविलसितनिभां विद्यु-
 इन्मेघपट्टिन्” मेघदू० । खं द्योतयति द्युत-णिच्-
 अण् उप० स० । २ सूर्ये जटाधरः ।
 खद्योतक पु० खद्योत इव कायति कै-क । १ फलविषे
 वृक्षभेदे सुष्ठु० । “कुसुमदोरेणुकाकरम्भमहाकरम्भ क-
 कोटकरेणुकखद्योतकचर्मरीभगन्वासर्पवातिनन्दनसारपा-
 कानीति द्वादश फलविषाणि” । २ सूर्ये पु० । [जटा० ।
 खद्योतन पु० खमाकाशं द्योतयति द्युत-णिच्-ल्यु । सूर्ये
 खधूप पु० खमाकाशं धूपयति धूप-अण् उप० स० । खे धूप
 इव वा । आकाशगामिनि अग्निशिखायुक्ते (हाडइ)
 इति ख्याते पदार्थे “सुसुचुः खधूपान्” भट्टिः ।
 खन विदारे स्वा० उभ० सक० सेट् । खनति ते-अखानीत्-अख-
 नीत् अखनिष्ट खायात्-खन्यात् । चखान चखतुः चख्णे,
 खातम् खनितं खेयम् । खनिता । खनित्वा-खात्वा खानः ।
 खनितुम् । खनन् खनमानः । खायते खन्यते खनिः खनकः ।

“इमां खनाम्योषधिम्” ऋ० १०।१४।२१ । “अभि-
 रसि नार्थसि त्वया वयमग्निं शक्ये खनितुम्” यजु० १।०
 “त्वं गन्धर्वां अखनन्” यजु० १२, ६८ । “यथा खनन्
 खनित्वेण नरोवार्थं धिगच्छति” मनुः । “अगस्त्यः खन-
 मानः खनित्वैः” ऋ० १, १७, ६६ ।
 अभि+अभिमुख्येन सर्वतश्च खनने । “यो ह्योहानिखनेदप
 एवाभिविन्देत्” शत० ब्रा० ११, १, ६, १६ ।
 अव+अधः खनने । अवखनति अवखातः ।
 आ+समन्तात् खनने आखरः आखनः आखुः ।
 उद्+उत्पाटने “फलैः संवर्द्धयामासुक्तखातप्रतिरोपिताः”
 (कलमाः) । “व्याजितैः फलसुखातैर्भग्नैश्च बहुधा नृपे !”
 “वङ्गासुत्खाय तरसात्खातलोकलयकण्टकोऽपि” रघुः ।
 नि+निधाने सक० “निचखान जयस्तम्भम्” वसु-
 धायां निचखतुः । “अष्टादशद्वीपनिखातधूपः” रघुः
 “विषादशङ्कु मतौ निचखे” भट्टिः ।
 निस्+निर्+निष्क्रामणे “समुद्राद्विरखनं स्तोत्राभि-
 रम्भितः” शत० ब्रा० ७।५।२।५२ ।
 परि+परितः खनने परिखा उत्पाटने च “कण्टकिचौरि-
 णस्तु समूलान् परिखायाद्वासयेदपामार्गम् आश्व० २।७ ५
 वि+विशेषेण खनने । “यत्ने भूमिं विखनामि क्षिप्रं तदपि-
 रोह्य” अथ० १२।१।३५ ।
 खनक पु० खन-वृन् । १ मृषिके, २ सन्धिचौरे च । ३ भूविदारके
 (कोड़ा) लि० हेम० “विदुरस्य सुहृत् कश्चित् खनकः
 कुशलोऽस्माहम्” भा० आ० १४७ अ० । ४ खर्खाद्युत्-
 पत्तिस्थाने आकरे भेदि० । “पुरी समन्ताद्विहिता सप-
 ताका सतोरणा । सचक्रा सङ्गडा चैव सयन्त्रखनका
 तथा” भा० व० १५ अ० ।
 खन(मा)पान अनुवंशे क्षत्रियभेदे “खन(मा)पानोऽङ्गदो-
 जज्ञे तस्माद्वितथस्ततः” भाग० ६।२२।३ ।
 खनयित्री स्त्री खन-णिच्-नि० वृद्धभावः तच् डीप् ।
 (खुन्ती) इति ख्याते अस्त्यभेदे सा च जिगीपुष्पा याता-
 यामग्रे चालनीया यथाह नारदपञ्चरात्रे “खनयित्री
 शुभा याता जयार्थं युद्धकाङ्क्षिभिः । पञ्चवर्णांशुकयुता
 चालनीया पुरःस्थिता”
 खनित न० खन-इत् । (खोना) अस्त्यभेदे । “यथा खनन्
 खनित्वेण नरोवार्थं धिगच्छति” मनुः । स्वार्थे क
 तत्त्वार्थे हारा० ।
 ख(नि)नो स्त्री खन-इन् वा डीप् । धातुरत्नाद्युत्पत्तिस्थाने

१ आकरे “खनिभिः सुषुवे रत्नम्” “रत्नोपहारैरुदितैः
खनिभ्यः” रघुः । २ भूविदारणे च । ३ आधारमात्रे “षष्टिः
षट् च वरा योषित् अङ्गलक्ष्यसत्खनी” काशी०
३७ अ० । ४ खति गते “दृतगम्भीरखनीखनीलिम” नैष० ।
खनित्रिम त्रि० खननेन निर्दत्तम् खन-भावे बा० त्रि-
मप् च । खनननिर्दत्ते । “खनित्रिमा उत वा याः
सर्वजाः” ऋ० ७।४।२ ।
खनिनेत्र पु० इच्छाकुर्वन्त्ये नृपभेदे “विविंशतेः सुनोरम्भः
खनिनेत्रोऽस्य धार्मिकः” भाग० ६।२।१६ ।
खन्य त्रि० खन-वेदे नि० यत् । खननोये गत्यत् । खान्य
इत्यपि तत्तार्थे । लोके तु खये इत्येव ।
खपुर पु० खं पिपत्तिं उच्चतया पु-क । १ गुवाके अमरः ।
खमिन्द्र्यं पिपत्तिं-पु-क । २ अलसे त्रि० मेदि० ।
खेन पूर्यते षडर्थे कर्मणि क । ३ भद्रसुस्तके पु० मेदि०
४ व्याघ्रनखदन्ते राजनि० खे आकाशे उदितं पुरं शा० त० ।
अशुभसूचनायाकाशोदिते पूगस्वर्वनगरे । तस्योत्तरादि-
दिग्भेदेनोदये फलभेदः दृ० सं० ५६ अ० उक्तो यथा
“उदगादि पुरोहितनृपवलपतियुवराजदोषदं खपुरम् ।
सितरत्नपीतकण्ठं विप्रादीनामभावाय । नागरनृपति-
जयावहसदगं विदिकस्थं विवर्णनाशाय । शान्ताशाशं
दृष्टं सतोरणं नृपतिविजयाय । सर्वदिगुल्यं सततो-
त्थितं च भयदं नरेन्द्राङ्गाणाम् । चौराटविकान्
हन्त्याङ्गमानलशक्रचापाभम् । गन्धर्वनगरस्थिततमा-
पाण्डुरमश्विपातवातकरम् । दीप्ते नरेन्द्रस्युर्वाने
ऽरिभयं जयः सख्ये । अनेकवर्णाकृति खे प्रकाशते
पुरं पताकाध्वजतोरणान्वितम् । यदा तदा नागमनुष्य
वाजिनां पिवत्यसृग् भूरि रणे वहुन्धरा ।”
खे आकाशे चरं पुरं शा० त० । ६ आकाशगामिनि
दैत्यपुरभेदे तदुत्पत्तिकथा “पुलसा नाम दैतेयी कालका
च महासुरी । दिव्यं वर्षसङ्क्रमन्ते चेरतः परमं
तपः । तपसोऽन्ते ततस्ताभ्यां स्रष्टुम्भूरददङ्गरम् ।
अग्रेऽह्नीतां वरन्ते तु सुतानामत्यदुःखिताम् ।
अवध्यताञ्च राजेन्द्र ! सुरराक्षसपद्मगैः । पुरं सुरमणो-
यञ्च खचरं सुमहाप्रभम् । सर्वारम्भैः ससुदितं
दुर्धर्ममरैरपि । सङ्घर्षियक्षगन्धर्वपद्मगासुरराक्षसैः ।
सर्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयम् । ब्रह्मणा भरत-
श्रेष्ठ ! कालकेयकते कृतम् । तदेतत् खपुरं दिव्यं
चरत्यमरवर्जितम् । पौलोमाध्युषितं वीर । काल-

खजजैश्च दानवैः” भारते वनपर्वणि १७३ अध्याये ।
“दिव्यस्ते खपुरे तस्मिन् दानवेषु हतेषु च” भा० व०
१७३ अ० । ७ हरिश्चन्द्रपुरे त्रिका० ।

खपुष्प न० इत० । आकाशकुसुमे तस्य यथा मिथ्यात्वमेव
मिथ्यात्वद्योतनाय खपुष्पेणोपमा शास्त्रेषु दीयते
खकुटुमादयोऽप्यत्र ।

खभ्रान्ति पु० स्त्री खे आकाशे भ्रान्तिर्भ्रमणं मांसान्येष-
णाय यस्य । चित्ते त्रिका० । तस्य मांसान्येषणाय खे
भ्रमणात्तथात्वम् । स्त्रियां वा डीप् । [त्रिका० ।

खमणि पु० खं आकाशे मणिरिव प्रकाशकत्वात् । सूत्र्ये
खमीलन न० खानामिन्द्रियाणां मीलनम् । तन्त्रायाम् ।
शब्दच० तत्र सर्वेषां बहिरिन्द्रियाणां खस्यकार्ये व्या-
पाराभावात् निमीलनं भवतीति तस्यास्तथात्वम् ।

खमूर्ति पु० खं मूर्तिरस्य । अष्टमूर्तिधरे श्रीमन्नूपे
शिवे खस्य ब्रह्मणोमूर्तिः स्वरूपम् । २ ब्रह्मसूत्रधरे स्त्री
“स ब्रह्मपरमभ्येति वायुभूतः खमूर्तिमान्” मनुः ।

खमूली स्त्री खं न्यून्यभूतं मूलमस्याः डीष् । कुम्भिकायां (पाना)
त्रिका० तस्याः मूलमूलात्वात् तथ त्वम् । घृष्टो वा ह्रस्वः ।
खमूलि तत्तार्थे । स्वार्थे क ह्रस्वः । खमूलिका तत्तार्थे शब्दच० ।

खख गतौ स्वा० पर० सक० सेट् । अस्मति अखस्तीत् चखस्व ।
खर पु० खं सुखदि० मतिशयेनाख्यस्य र खमिन्द्रियं
लाति ला-क वा रलयोरेकत्वम् । १ गर्हभे । २ चक्षतरे

अमरः शराक्षसभेदे च हेम० “चेरतः खरदूषणावि”ति
भट्टिः । “वसतस्तस्य रामस्य ततः सूर्यनखाकृतम् । खरे-
णासीत् महद्दैरं जनस्थाननिवाहिना । रक्षार्थं ताप-

सानान्तु राघवो धर्मवत्सलः । चतुर्दश सङ्ख्याणि जवान
भुवि राजसान् । दूषणञ्च खरञ्चैव, निहत्य कुसङ्गावलौ ।
चक्रे ह्येनं पुनर्धीमान् धर्मरक्षणं स राघवः” भा० व०

२७६ अ० । ४ कण्टकिद्वन्द्वभेदे, अजयः पूकाके,
अजयपालः इकङ्कविहगे, ७ कुररपक्षिणि, राजनि०
६० संवत्सरमध्ये पञ्चविंशतितमे वर्षभेदे तत्फलं यथा ।

“उपद्रुतं जगत्सर्वं तस्करैर्मूर्धकैः खगैः । पीडिताश्च
प्रजाः सर्वाः देशभङ्गः खरे प्रिये !” ज्यो० त० । ६ रवि-
पार्श्वचरे १० पश्चिमद्वारगृहे शब्दच० ११ तिमस्यार्थे च ।

१२ तद्वत्, त्रि० अमरः । खरकिरणः खरांशुः १३ कठिने च
त्रि० “खरविशदसभ्यवहार्थं भक्ष्यमिति” पा० भाष्यम् ।
१४ देवतादृष्टे स्त्री टाप् अमरः १५ वस्त्रे मेदि० १६ निष्ठुरे
हेम० १७ दैत्यभेदे त्रिका० जातित्वे सर्वत्र स्त्रियां डीष् ।

खरकर पु० खरस्त्रीत्रः करोऽस्य । स्त्र्यर्थे खरकिरणखरांशु-
प्रभृतयोऽप्यत्र । [इत्त्वम् । बलायाभौषधौ राजनि० ।
खरकाष्ठिका स्त्री खरस्य काष्ठं यस्याः कप् कापि अत
खरकुटी स्त्री खरा तीव्रा क्षुरवत्त्वात् कुटी । १नापितगृहे
त्रिका० तस्याः क्षुरवत्त्वान्तात्वम् । ६त० । गर्हभगृहे च
खरगृहादयोऽप्यत्र ।

खरकोण पुंस्त्री खरं तीव्रं कोणयते शब्दायते कुण-सङ्कोचे
धातुनामनेकार्थत्वात् इह शब्दार्थता अण् उप०स० ।
तित्तिरिपक्षिणि हेम० । जातित्वात् स्त्रियां ङीष् ।
खरगन्धनिभा स्त्री खरगन्धेन नितरां भाति नि+भा-क ।
नागबलायां नागबलप्राप्ताम् (पान) जटा० ।

खरगन्धा स्त्री खरो गन्धोयस्याः । नागबलायास् राजनि०
खरघातन पु० खरस्यरोगं, तन्नामराक्षसं वा घातयति
हन-स्वार्थे णिच्-ल्यु । १नागकेशरे, २श्रीरामे च
शब्दच० ।

खरच्छद पु० खरः छदः पत्रमस्य । (उलुखड्) १रथभेदे
रत्नमा० । २कुन्दरुद्धो राजनि० ।

खरञ्जु त्रि० खरं जीर्यति जृ-बा० कु । तीव्रगतौ “कृभू-
नापत् खरमज्जा खरञ्जुः” कृ० १०, १०६, ७ ।

खरणास् त्रि० खरस्य नासेव खरा वा नासा अस्य नसादेशः
यत्वम् । १खरतुल्यनासिके २तीव्रनासिके च । अच्
समा० । खरणसोऽप्यत्रार्थे अमरः । [भावप्र० ।

खरत्वच् पु० खरा कठिना त्वक् यस्य । १लज्जालुभेदे ।
खरदण्ड न० खरः उपः कण्टकावृतत्वात् दण्डोऽस्य । पद्मे
धरणी ।

खरदला स्त्री खरं दलं यस्याः । काष्ठोदुम्बरे शब्दच० ।
खरदूषण पु० खरस्य दूषणकृत्वादकताहेतुदोषो यत् ।
१धस्तूरे (धुतुरा) २बहुदोषे त्रि० । शब्दरत्ना० । इ० ।
राक्षसभेदयोः द्विव० “खरदूषणयोर्भातोः” भट्टः ।

खरधार त्रि० खरा उभ्या धाराऽस्य । तीव्रधारे अस्त्रभेदे
करपत्रभिन्नस्य खरधारस्य च त्रणादौ प्रयोगे दोषाः
यथाह सुश्रुतः “तत्र वक्रं कुण्डं खण्डं खरधार-
मतिस्थूलमलल्यमतिदीर्घमतिह्रस्वमित्यदौ शस्त्रदोषाः ।
अतो विपरीतगुणमाददीतान्यत्र करपत्रात्तद्वि खरधार-
मस्थिच्छेदनार्थम्” ।

खरध्वंसिन् पु० खरं खरनामानं राक्षसं ध्वंसयति धन्स-
णिच्-णिनि । श्रीरामे । खरहन्तादयोऽप्यत्र । रामस्य
खरध्वंसकथा खरशब्दे दृष्टा ।

खरनादिन् त्रि० खरं नदति नद-णिनि । तीव्रशब्दकारके
स्त्रियां ङीप् । सा च २रेणुकाणामगन्धद्रव्ये शब्दच० ।
खर इव नदति नद-णिनि । ३गर्हभतुल्यनादकारके
त्रि० “उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव” पा० अस्यादुदात्तता ।
खरनादिनोऽप्यत्र बाह्यादि० इज् । खरनादि तदपत्ये
पुंस्त्री० ।

खरनाल न० खरं नालमस्य । पद्मे “नार्वांगतस्तत्खरनाल-
नालनाभिं विचिन्वन्तद्विन्दताजः” भाग० ३, ८, २१ ।

खरप पु० खरं पिबति पा-क । १क्षुभेदे ततो नडादि०
गोत्रापत्ये फक् । खरपायण तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० ।
बहुषु तस्य यास्का० लुक् । खरपास्तद्गोत्रापत्येषु ।

खपपत्र पु० खरं पत्रमस्य । १शाकट्ये (सिण्ण) २चुद्रतलस
ट्ये च रत्नमा० । ३यावनालशरे ४मरुवके ५हरिदभे च
राजनि० । वा कप् । खरपत्रक । तिलकट्ये शब्दच० ।

खरपत्री स्त्री खरपत्रमस्याः गौ० ङीष् । १गोजिह्वाट्ये
२काकोदम्बरिकायाञ्च राजनि० ।

खरपात्र न० खरं पात्रम् कर्म० । लौहपात्रे त्रिका० ।

खरपादाव्य पु० खरैः पादैर्मूलैरावाः । कपित्थद्रुमे शब्दच०

खरपुष्प पु० खरं पुष्पमस्य । मरुवके रत्नमा० ।

खरपुष्पा(घ्नी) स्त्री खराणि पुष्पाण्यस्याः वा ङीप् । वर्बरा-
शके (वावुद तुलसी) अमरः ।

खरप्रिय पुंस्त्री खलो धान्यादिमर्द्दनस्यानं प्रियोऽस्य लस्य रः ।

पारावते शब्दमा० स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप् ।

खरमञ्ज पु० खरं मञ्जयति मञ्ज-र । अत्यन्तशोधके ।
खरञ्जु शब्दे उदा० ।

खरमञ्ज(रि)री स्त्री खरा मञ्जरी यस्याः समासान्विधेर-
नित्यत्वात् न कप् ह्रस्वः वा ङीप् । अपामार्गे अमरः ।
तत्र ह्रस्वान्ते “पलाशपुष्पे खरमञ्जरेषां” “फलानि शिथोः
खरमञ्जरेषां” । “खरमञ्जरियट्प्राह्वसैन्धवामरदाकभिः”
सुश्रु० । दीर्घान्ते “विष्णुखरमञ्जरीमसुशिशुस्य-
वल्लीत्यादि० सुश्रुतः ।

खररोमन् त्रि० खरं रोमाऽस्य । कठिनरोमयुक्ते स्त्रियां वा
ङाप् । खररोमत्वं गर्हभहत्याकर्मविपाकः यथाह
शाता० “खरे विनिहते चैव खररोमा प्रजायते” इति ।

२नागभेदे पु० जटा० । [काभावे खरवल्लीत्यप्यत्र रत्नमा०

खरवल्लीका स्त्री खरा वल्ली सैव स्वार्थे क । नागवल्लीप्राप्ताम्
खरशब्द पु० खर उपः शब्दोऽस्य । १कुररखगे । ६त० ।

२गर्हभशब्दे पु० । कर्म० । ३उपशब्दे पु० । [भावप्र० ।

खरागाक पु० खरं शाकमस्य । (वामनहाटि) भाग्याम् ।
 खरगाल न० खराणां शाला नपु० । गर्हमन्त्रे ।
 शब्दचि० तत्र जातार्थस्य लुक् । खरशाल । तत्र भवे त्रि० ।
 खरसोनि स्त्री खे आकाशे रसमूनयति कनि-इन् । लो-
 हिकालतायां हारा० । [लौहपात्रे त्रिका० ।
 खरसोन्द पु० खं शून्यभूतः रसोन्दः रसलोदनमत्र । खरपात्रे
 खरस्तम्भ पु० खरः स्तम्भोऽस्य । प्रियालङ्कृते । खजूर्त्यां
 स्त्री टाप् । राजनि० । [सल्लिकायां रत्नमा० ।
 खरखरा स्त्री खरं खरति उपतापयति खृ-अच् । वन-
 खरा स्त्री खमाकारं लाति ला-क लस्य रः । देवताड्डच्छे
 अमरः । [देवताड्डच्छे रायमुकुटः ।
 खरागरी स्त्री खरमागिरति आ+गृ-अच् गौरा० डीप् ।
 खराब्दाङ्कुरक न० खराब्दात् तीव्रगर्जनमेवात् अङ्कुरयति
 अङ्कुरि-एवल् । वैदूर्यमणौ राजनि० तस्य नवमेघ-
 शब्दात् जायमानाङ्कुरत्वात्तात्त्वम् ।
 खराखा स्त्री खरेख्येने भुज्यते अश-भोजने वा० व । मयू-
 रशिखायाम् (रुद्रजटालता) अमरः ।
 खराह्वा स्त्री खरं तीव्रं गन्धमाह्वयति आ+ह्वे-क । अज-
 भोदायाम् राजनि० । [चूर्णाकृतिकस्तूरीभेदे राजनि० ।
 खरिका स्त्री खं राति रा-क संज्ञायां कन् अत इत्त्वम् ।
 खरोजङ्घ पु० खर्यां गर्हभ्या इव जङ्घा यस्य । शृङ्गिभेदे
 शशिवे पु० ततोऽप्ये इज् । खरोजङ्घि तदपत्ये पुंस्त्री०
 ततोदन्वे अदन्वे च बहुषु तस्य लुक् । खरोजङ्घास्त-
 स्यपत्येषु ।
 खरु पु० खन-कु रखान्तादेशः । शशिवे २दर्पे, श्वश्वे,
 ४दन्ते, मेदि० ५कामदेवे उणा० । ६श्वेतवर्णे
 ७श्वेतवर्णवति, दनिषिद्धैकरुचौ, हेम० । ८निर्वोधे,
 ९क्रूरे त्रि० उणा० ८० ११पतिं वरायां कन्यायां स्त्री ।
 हेम० गुणवाचित्वेऽपि पथ्युदासाच्च डोष् । १२तीक्ष्णे
 त्रि० सञ्चिप्रसारः । चखर्ज्ज]
 खर्ज्जि यथायां आ० अक० पर० सेट् । खर्ज्जति । अखर्ज्जति ।
 खर्ज्जन न० खर्ज-ल्यु । कण्डूयने । [शब्दच० ।
 खर्ज्जिका स्त्री खर्ज्ज-एवल् अत इत्त्वम् । उपदंशरोगे
 खर्ज्जि पु० खर्ज-उन् । शृङ्गभेदे (चुलकानि) २खर्ज्जरीदृक्षे
 शकीटभेदे च हेमच० ।
 खर्ज्जि न० खर्ज-उरच् । रौप्ये रत्नमा० । [उणादिको० ।
 खर्ज्जी स्त्री खर्ज्ज-कृ । शृङ्गभेदे (चुलकानि) शकीटभेदे
 खर्ज्जि पु० खर्ज्जि-जुम् कण्डूयनं हन्ति हन-टक ।

१चक्रमर्दे, (दादमर्दन) २अर्कद्रुमे च राजनि० ।
 खर्ज्जूर पुंस्त्री खर्ज्ज ऊरच् स्त्रीत्वे गौरा० डीप् ।
 (खर्जूर) दृष्टे तस्य फलम् अण् तस्य लुप् । तत्फले
 न० उद्भेदशुष्काश्च भावप्र० उक्ताः यथा
 “भूमिखर्ज्जूरिका स्वाद्वी दुरारोहा मृदुच्छदा । तथा
 स्वाभ्यफला काककर्कटी स्वादुमस्तका । पिण्डखर्ज्जूरि-
 रिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत् । खर्ज्जूरी
 गोस्तनाकारा शरद्वीपादिहागता । जायते पश्चिमे देशे
 सा कोहारेति कीर्त्यते । खर्ज्जूरीवित्तयं शीतं
 मधुरं रसपाकयोः । स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं क्षतक्षय
 हरं गुरु । तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिकृद्वापि शुक्रदम् ।
 कोष्ठमारुतहृत्क्षयं वान्निवातकफापहम् । ज्वराति-
 सारक्षुत्तृणाकासश्वासनिवारकम् । मद्मूर्च्छामरुत्पित्त
 मद्योद्भूतगदान्त्रकृत् । सहतीभ्यां गुणैरप्यत्र खर्ज्जूरि-
 रिका स्मृता । खर्ज्जूरीतरुतोयन्तु मर्दपित्तकरं
 भवेत् । वातक्षेपहरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत्”
 “खर्ज्जूरीस्तम्भनानाम्” रघुः । २रौप्ये शहरिताले न०
 हेमच० । ४खले (खामार) मेदि० । ५दृष्टजातिभेदे
 स्त्री अमरः । (वनखर्जूर) ।
 खर्ज्जूरवेध पु० एकाग्रलापरपर्याये विवाहे वर्ज्जनीय-
 योगभेदे उपयमशब्दे १२६६ पु० विवर्तितः ।
 खर्ह दंशने आ० पर० सक० सेट् । खर्हति अखर्हति । चखर्ह ।
 खर्पर पु० कर्परशब्दवत् प्रथो० खत्वम् । १तस्करे, २धूर्त्ते,
 ३भिन्नापात्रे कपाले ४भिन्नशृण्मयखण्डे च मेदि०
 ५उपधातुभेदे, त्रयाङ्गने (तृते) च न० शब्दच० ।
 खर्परी स्त्री खर्परं उपधातुभेदः कारणत्वेनाख्यस्य अच्
 गौरा० डोष् । खर्परीतुल्ये अमरः । ठन् खर्परिकायत्वम् ।
 खर्परीतुल्य न० कर्म० तल्यभेदे (तृते) राजनि० तत्पाकप्रकार
 गुणाः भावप्र० उक्ता यथा । “नरभूत्वेण गोमूत्रे सप्ताहं
 रसकं (पारदम्) पचेत् । दोलायन्त्रेण शुद्धः स्यात् ततः
 कायेषु योजयेत् । खर्परं कटुकं क्षारं कषायं वासकं
 लघु । लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत् । विषा-
 श्लक्ष्णकण्डूनां नाशनं परमं मतम्” ।
 खर्व(र्व) गतौ आ० पर० सक० सेट् । खर्वति अखर्व-
 वि(र्वी)त् । चखर्व(र्व) । गतिरत्र नीचतगतिः खर्व-
 शब्ददर्शनात् । अन्त्यस्यान्त्यस्तु गर्वे इति भेदः ।
 खर्व(र्व) पु० खर्व-गर्व अच् । शृङ्गेरनिविशेषे शब्दरत्ना० ।
 २कुञ्जक दृष्टे अन्त्यस्यमध्यः राजनि० तस्य गन्धस्योत्-

कटतया गर्वहेतुत्वात् तथात्वम् । खर्व-गतौ अच् । वर्ग्य-
मध्यः ३६खे ४वामने त्रि० अमरः “खर्वे ! गर्वसमूह-
परिततनो !” तारास्तोत्रम् । ५संख्याभेदे (सहस्रकोटौ)
“अर्बुदमञ्जं खर्वनिखर्वं”मिति लीलावती । इतत्संख्याते च
खर्वे(र्वे)ट पु० खर्व(र्वे)-अटन् । “एकतो यत्र तु ग्रामो
नगरं चैकतः स्थितम् । मित्रं तु खर्व(र्वे)टोनाम नदी
गिरिसमाकुलः” भाग० टीकायां श्रीधरेऽक्ते ग्रामभेदे ।
खर्वशाख त्रि० खर्वशाखा तत्तुल्यस्य हस्तपदादयोऽस्य ।
वामने हेम० ।

खर्वित त्रि० खर्व-नीचगतौ कर्तरि क्त । ह्रस्वे स्त्रियां
टाप् । साच अमावास्याभेदे, “सन्निभयेत्तुर्दृश्या अमा-
वास्या भवेत् कचित् । खर्वितां तां विदुः केचिद्गताध्वा-
मिति चापरे” कर्मप्रदी० पूर्वदिनस्थिततिथ्यपेक्षया
परदिने २५त्यक्तस्थिततिथिमात्रे च ।

खर्वरा स्त्री खर्व उरच् । तरदीवृक्षे राजनि० ।

खर्वु(र्वु)ज न० खर्वु(र्वे) उन् तथा भूता जायते जन-ड ।
(खरुज) लताफलभेदे । तस्य गुणा भावप्र० उक्ता
“खर्वु(र्वे)जंमूलं बल्यं कोष्ठशुद्धिकारकम् । स्निग्धं खादुत्तरं
शीतं वृष्यं पित्तानिलापहम् । तेषु सञ्ज्ञानमधुरं सञ्चा-
रञ्च रसाद्भवेत् । रक्तपित्तकरं तनु मूलकच्छकरं परम्” ।

खल चलने खलने च भ्वा० पर० अक० सेट् । खलति
अखलोत् खलति प्रनिखलति खलः ।

खल पुंन० खल-अच् अर्द्धर्चा० । धान्यमर्द्धनस्थाने हेम० ।
(खामार) धान्यखलः गोधूमखलः यवखलः । “खलात्
क्षेत्वादगाराद्वा यतोवायुपलभ्यते” मनुः । खलयज्ञः
खलेकपोतः । “खले न पर्षान् प्रतिहन्ति भूरि” ऋ०
१०, १८, ७, २धूलिराशौ च ३भुवि ४स्थानमात्रे च ।
खलश्च साद्यस्त्रेषु यज्ञेषु उत्तरवेदित्वेन विहितो यथा
“साद्यस्त्रेष्वेवा वेदिः “खल उत्तरवेदिः” आश्व० औ०
७, १३, १४, तत्र खलशब्दनिर्द्धारणं कान्तीये यथा
“खल उत्तरवेदिः धान्यखलः प्रत्ययात्” कात्या० औ०
२२, १, ४३, ४४, खल इत्युक्ते धान्यखलः प्रतीयते
यतः” कर्कः । “ये वेदिमभितस्तानुत्तरवेदिदेशे ऋद्भन्ति”
कात्या० औ० ४५, “धान्यखलमभितः सन्निधानात् वेदि-
मभितो ये शस्यविशेषास्तानुत्तरवेदिदेशे ऋद्भन्ति मर्द्ध्यन्ते
स्तब्धेभ्यो विभोकार्थमनुडुङ्गिः परितो गच्छद्भिराक्राम-
न्तीत्यर्थः” कर्कः । इति पूर्वपक्षः “पांशुखलो वा प्रत्य-
याविशेषात्” ४७सू० । वाशब्दः पक्षान्तरे पांशुखलो-

वोत्तरवेदिर्भवति तत्रापि खलशब्दप्रयोगप्रत्ययौ” कर्कः
“पांशुखलो धूलिराशिः प्रत्येतव्यः कुतः खल इत्युक्ते धान्य-
खलोऽपि प्रतीयते पांशुखलोऽपि प्रतीयते”सं० व्या० इति
सिद्धान्तः । ५तिलकल्के पु० (खलि) इनीचे ७अवमे
दुर्जने त्रि० “सर्पः क्रूरः खलः क्रूरः सर्पात् क्रूरतरः
खलः । मन्त्रौषधिविशः सर्पः खलः केन निवार्यते” चाणक्यः ।
“स्वप्राणान् यः परप्राणैः सुपुण्याल्लक्षणः खलः” भाग०
१, ७, ३७, । ६इतरे च त्रि० अमरः । खे लीयते लो-ड ।
१०सूत्र्ये । खं तदस्य लाति ला-क । ११तमालवृक्षे
पु० शब्दच० । १२प्रस्तरमध्ये औषधमर्द्धनपातभेदे वैद्य-
कम् । १३खडे डलयोरैक्यात् । “खलाः सपञ्चमूलाश्च
गुल्मिनां भोजने हिताः” सुश्रुतः । खलकाम्बलिकौ
हृदौ तथा वातकफे हिताः” सुश्रुतः । खलएव अङ्ग-
ल्या० स्वार्थे ठक् । खालिक खलशब्दार्थे । [शब्दच०]
खलक पु० खं न्यून्यं मध्ये लाति ला-क संज्ञायां कन् । कुम्भे
खलकुल -० खलकौ खलभूमौ लीयते ली-बा० ड । कुलस्य
कलाये “दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति व्रीहिंयवास्तिल
माषा अणुप्रियङ्गवो गोधूमाश्च खलाः खलकुलाश्च”
वृ०ड० “खलकुलाः कुलत्याः” भा० ।

खलता स्त्री खल्य लता । १आकाशलतायाम् । खलस्य भावः
तत् । १दुर्जनत्वे च । “अनिवारिततापसम्पदं कुलहीनां
सुमनोभिरुज्जिताम् । खलतां खलतामिवासतीं” प्रतिप-
द्येत कथं बुधोजनः” माघः । खलता च “अद्रोहिणि
तथा शान्ते विद्वेषः खलता स्रुता” इत्युक्तलक्षणा ।

खलति पु० खलन्ति केशाः अस्मात् भीमा० अपादाने अति
पृथो० । (टाक) १इन्द्रलुपरोगे तच्छब्दे विवृतिः ।
२तद्वति त्रि० स्त्रियां वा डीप् । तद्भोगयुक्तपरत्वे कडा०
कर्मधा० परनि० युवखलतिः खलतियुवा । “अवभृथेष्ट-
न्ने इत्युपक्रमे “पिङ्गलखलतिविकृतिषुगुलस्य मूर्द्धनि जुहोति”
कात्या० औ० २०, ८, १८, “खलतिः खल्लाटः” कर्कः ।

खलतिक पु० खलतिरिव कायति कै-क । पर्वते “खलति-
कादिषु वचनम्” वार्त्ति० । खलतिकः पर्वतस्तत्र भवानि
खलतिकं वनानि” बल्लवतेऽपि एकवचनम् सि०कौ० ।

खलधान पु० खलाः खडा धीयतेऽस्मिन् धा-आधारे ल्युट् ।
(खामार) ख्याते खलपदार्थे हेमच० ।

खलपू त्रि० खलं भूमिं उनाति पू-क्लिप् । स्थानशोधन
कारिणि (फरास) । अमरः ।

खलयज्ञ पु० खले कर्त्तव्यो यज्ञः । खले कर्त्तव्ये यज्ञभेदे

लाञ्छायनश्रौ० सू० ४,१,२५, स्त्रुतादौ तस्य विवृतिः ।
खलाजिन न० खलस्थितमजिनम् । खलस्थितचर्मणि ततः
उत्करा० चतुर्थ्यां छ । खलाजिनीय तत्सन्निकट-
देशादौ वि० ।

खलादि पु० का० वार्तिकोक्ते समूहार्थे इतिप्रत्ययनिमित्ते
शब्दसमूहे स च गणः । खल डाक कुटुम्ब द्रुम अङ्क
गो रथ कुण्डल खलिनी डाकिनीत्यादि तत्समूहे ।
खलाधारा स्त्री खल आधारे यस्याः । तैलापोका) “तैल-
पायिकायाम्” जटाध० ।

खलि स्त्री खल-इत् । (खलि) इति ख्याते तैलकिट्टे
राजनि० वा० ङीप् । “स्यात्यां वैदूर्यमय्यां पचति तिल-
खलीं चन्दनैरिन्धनौघैः” भारतरत्ना० २तालभूले रत्नमा० ।
खलि(ली)न पु० न० खे अश्वसुखच्छिद्रे लीनं पृष्ठो० वा
हृस्वः अर्धच्चादि । अश्वसुखस्यायां कविकायां (कडि-
आल) । ह्रस्वमध्यः इति रायसुक्कटः । “उभयतः खलीन
कनककटकावलग्न्याभ्यां पदेपदे कृताकुञ्चनप्रयत्नाभ्यां
पुरुषाभ्यामवकष्यमाणम्” (अश्वम्) काद० । दीर्घमध्यः
२आकाशलीने वि० ।

खलिवर्द्धन पु० “मारुतेनाधिकोदन्तो जायते तीव्रवेदनः ।
खलिवर्द्धनसंज्ञोऽसौ जायते रुक् न शास्यति” इति
भावप्र० उक्ते रुग्णदन्तभेदे ।

खलिश पु० खे आकाशे जलादूर्ध्वभागे लिशति लिश-क ।
(खल्सा) मत्स्यभेदे शब्दरत्ना० । तद्गुणाश्च “खलिशस्तु
मत्तोपाही कषायो वातकोपनः । रुक्षो लघुः शूलहरः
किञ्चिदामविनाशनः” राजवल्लभः । पृष्ठो० खलिशः
खल्लीशोऽप्यत्र ।

खलीकार पु० खल+अभूततद्भावे चि-ङ-भावे घञ् ।
१अपकारे जटाधरः । २भर्त्सने च । खलीकधातोस्तद-
र्थकताऽपि तेन “परोक्षे खलीकतोऽयं द्यूतकरः
“खलीक्रियते” सूक्तं खलीक्रियते भर्त्सते इत्यर्थः ।

खलु अव्य० खल-उन् । निषेधे एतदर्थयोगे धातोः क्ता
“निङ्कारितेऽर्थे लेखेन खलूक्ता खलु वाचिकम्” माघः
“खल्विति निषेधे २वाक्यालङ्कारे ३जिज्ञासा ४ऽनुनय
५नियमेषु” गणरत्नोक्तेषु वाक्यालङ्कारादिषु च तत्र
वाक्यालङ्कारे “खलु वाचिकम्” जिज्ञासायां “स खल्व-
धीते वेदम्” अनुनये “न खलु न खलु सुधे ! साहसं
कार्यमेतत्” नियमे (अवधारणे) “प्रवृत्तिसाराः खलु
सादृशां धियः” प्रवृत्तिसारा एवेत्यर्थः” गणरत्नम् ।

जिज्ञासार्थे “न खलूपरुषा पिनाकिना” कुमा० । इतिश्रये
७वाक्यपादपूरणे ऽवीप्सायां शब्दरत्ना० । तत्र निश्चये
“न खलु प्रेम चलं कुहृज्जने” कुमा० । “न खलु वय-
मसुख्य दानयोग्याः” माघः । “न खल्वनिर्जित्य” रघुः “कृती
भवान्” रघुः । वाक्यालङ्कारे “सर्वं प्रियं खलु भव-
त्यतुरूपचेष्टम्” माघः । “धंश्या गुणाः खल्वपि लोक-
कान्ताः” रघुः । वीप्सा व्याप्तिः “काले खलु समारब्धाः
फलं बभ्रन्ति नीतयः” रघुः । काले समारब्धानीतयः
फलजननव्यापिका इत्यर्थः ।

खलुक् पु० खमिन्द्रियं नेत्रव्यापारं लुञ्जति लुञ्ज-अपनये
क्लिप् । अन्यकारे त्रिका० ।

खलुरिष पुंस्त्री खलु रिष्यते बध्यतेऽसौ खलु+रिष-बधे
कर्मणि घञ् कृप्सुपेति सं० । रुग्णभेदे शब्दच० ।

खलूरिका स्त्री अव्युत्पन्नोऽयम् । शस्त्राभ्यासे हेमच० ।

खलेकपोत पु० व०व० खले पतन्तः कपोताः शा०त० अलुक्
सं० । खलेपतस्तु कपोतेषु । तत्तुल्यः न्यायः खलेकपोत
न्यायः यथा खले कपोता युगपत् पतन्ति तथा परस्पर-
विशेष्यविशेषणभावानापन्ना एकत्वान्विताः यथा क्रियायां
कर्मादिकारकाणां सर्वेषामेव युगपदन्यः न तु विशेष्ये-
विशेषणमिति रीत्या “गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः
समत्वात् स्यात्” जै०उक्तेः । अयमेव न्यायः एकत्व-
द्वयमिति संज्ञकोऽपि । यथा महानसीयवर्जिर्नास्तीत्यतः
एकस्मिन् अभावप्रतियोगिनि महानसीयत्वं वञ्चित्व-
ञ्चेत्युभयं प्रकारविधया भासते इति जगदीशः । गदा-
धरमते तु निर्जर्गमितावच्छेदकभानास्त्रीकारेण वञ्चित्वं
धर्मितावच्छेदकीकृत्यैवात्र महानसीयत्वं भासते इति तत्र
न एकत्वद्वयमिति रीत्या बोधः किन्तु क्रियाकारकान्वय
एव तथा बोधः इति भेदः स एव खलेकपोतन्यायः ।

खलेधानी स्त्री खले धीयन्ते दृषभा अत्र धा-आधारे
ल्युट् ङीप् । मेधिकाठे जटाधरः । २धूलौ हेम० ।

खलेयव अव्य० । खले यवोयत्र काले तिष्ठद्गुप्र० सं० । खले-
स्थितयवकाले ।

खलेवाली स्त्री खले वाल्यन्ते चाल्यन्ते दृषभा यत्र बल-चालने
आधारे घञ् गौरा० ङीप् । शस्त्रमहान्भूमिमध्यस्थे
काठभेदे (मेडकाठ) । “खलेवाली यूयो लाङ्गुषेण”
कात्या० श्रौ० २२,३,४८, खलमध्ये निखाता मेघिभूता
खलेवाली” इति सं०व्या० । आश्व० श्रौ० ८,७,१५, तत्र
खलव्याख्यायामन्या व्युत्पत्तिरुक्ता यथा खलेवाली

यूपः”सू० । खलेऽनडुद्गमने तद्धन्वनार्था मेभिः खले-
वालीत्युच्यते खलेऽनडुद्गोवारयतीति खले वाली”नारा०
मेध्यां हि दन्वनेनानडुद्गं वारणात् तथा भवति”
रत्नयोरैक्यात् तथात्वम् ।

खलेवुस अव्य० खले वुसमत काले तिष्ठन्सू० । खलेस्थित वुसकाले
खलेश पु० स्त्री खे जलादूर्द्धाकाशे लिशति संश्लिष्यति गति-
काले लिश-अच् ७त० । (खलिसा) मत्स्यभेदे हारा०
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

खलेशय पु० स्त्री खलेशं जलादूर्द्धास्थाकाशसंसर्गं याति
या-क । (खलिशा) मत्स्यभेदे शब्दरत्ना० । स्त्रियां
जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप् । [(खामार समूह) ।

खल्या स्त्री खलानां समूहः यत् । खलसमूहे अमरः
खल्ल पु० खलति क्तिप् खल् तं लाति ला-क । १ वस्त्रभेदे
२ गर्ते ३ चर्मणि ४ चातकविहगे पु० स्त्री० भेदि० ।
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ५ इतौ चर्मभयपात्रे
(मसक) हेम० । ६ औषधमर्दनपात्रे (खल) वैद्यकम् ।

खल्लिका स्त्री खल-क्तिप् तं लाति ला-क ततः संज्ञायां
कन् कापि अत इत्तम् । ऋजीषे भर्जनपात्रे
(भाजनाखोला) शब्दच० । शब्दचिन्तामणौ अयं वमध्यः
पठितः तत्र वातेः क इति भेदः ।

खल्ली स्त्री खल-क्तिप् तं लाति ला-क गौरा० ङीष् ।
“खल्ली तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटनी” इति भावप्र-
काशोक्ते रोगभेदे ।

खल्लीट पु० खल्लीव टलति टल-विल्लवे वा० ड । १ खलति-
रोगे २ तद्वति त्रि० त्रिका० पृष्ठो० ह्रस्वः खल्लिटोऽप्यत्र
शब्दरत्ना० । “खल्लीटः परनिन्दावान् घेनुं दद्यात्
सकाञ्चनाम्” शातातपेन तस्य परनिन्दनकर्माविपा-
कतोक्ता । खल्लोट इत्येव पाठः साधुः । तत्र खल्ल
इवाटति अट-अच् इति व्युत्पत्तिः ।

खल्ल पु० खल-क्तिप् तं वाति वा-क । निष्पात्रे धान्यधान्य-
भेदे “दश धान्याणि धान्यानीत्युपक्रमे “खल्लाश्च खल-
कुलाश्च” वृ० उ० । “खल्लाः निष्पात्राः वल्वा इति
प्रसिद्धाः” शङ्करभाष्यौ “त्रीहयश्च मे इत्युपक्रमे “सुद्-
गाश्च मे खल्लाश्च मे” यजु० १८, १२, खल्लाश्चणकाः
वेददीपः । तेन २ चणके च ।

खल्लाट पु० खल-क्तिप् तं वटते वेष्टयते वट-वेष्टे अण्
उप० स० । इन्द्रशुभ्ररोगे (टाक) २ तद्रोगवति त्रि० हेमच०
खव सम्पत्तिपवित्तयोः प्रादुर्भावे, च क्त्रा० पर० अक० सेट् ।

अवाति अखाधीत् अखवीत् । चखाव । प्रनिखवाति ।
खवल्ली स्त्री खे मून्त्ये वल्ली । मूलमून्त्यायाम् १ व्याकाशवस्त्राभ
राजनि० । खवल्तरीखलतादयोऽप्यत्र २ व्याकाशलतायाञ्च ।
खवारि न० खात् एतितं वारि शा० त० । दिव्योदके राजनि०
खजलादयोऽप्यत्र ।

खवाष्प पु० खस्य वाष्पम् । हिमजलकण्ठे (ओस) हारा० ।

खस(श) पु० देशभेदे त्रिका० तस्य दन्त्यमध्यता मन्वादैर् दृश्यते
काचित् तालव्यमध्यता च तेनोभयवृत्तता । स च देशः
वृ० स० कूर्मविभागे १४ अ० पूर्वस्यां उक्तः “अथ पूर्वस्यामि-
त्युपक्रमे “खशमगधशिवरगिरिमिथिलसमतटोद्गाह-
वदनदन्तुरकाः” । सोऽभिजनोऽस्य, तद्देशस्य राजा वा
अण् । खास(श) । तद्देशवासिनि तद्देशे न्यपे च वल्लुपु
तु अणो लुक् । ख(शा)सास्ते शवासिनः तद्गृपाश्च । ते
च शनकैः क्रियालोपात् वृषलत्वं गताः यथाह मनुः
“शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षतियजातयः । वृषलत्वं
गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च । पौण्ड्रकाक्षौद्रद्रिडः
काम्बोजा जवनाः शकाः । पारदापङ्गवाश्चीनाः किराता
दरदाः खसाः” । “खसांस्तु खारांश्चोलांश्च मद्रान् किष्कि-
न्धकांस्तथा हरिः १४ अ० । “खसा एकसनाह्वर्हाः
प्रदरादीर्धवेणवः” भा० स० ५१ अ० । “अङ्गवङ्गखसेवेव
नान्यदेशे कदाचन” मू० चि० । इसुरानामगमद्रव्ये शब्दच०
४ कश्यपपत्नीभेदे दक्षकन्यान्तरे स्त्री यथा गरुडपु० ६ अ०
“धर्मपत्न्यः समाख्याताः कश्यपस्य वदाम्यहम् । अदिति
र्दितिर्दनुः काला क्षतायुः सिंहिका सुनिः । कद्रूः
प्रधा इरा क्रोधा विनता सुरभिः खशा(सा)” । “इरा वृक्ष
लतावल्लीवृणजातीश्च सर्वशः । खशा(सा) च यक्ष
रक्षांसि सुषुवेऽप्सरसस्तथा” तत्रैव तत्प्रजोक्तिः ।

खशीर पु० १ देशभेदे २ तद्देशवासिनि ३ तद्गृपे च वल्लव० ।
“खशीराश्चान्तचाराश्च पङ्गवा गिरिगङ्गाराः, भा० आ०
६ अ० उत्तरस्थजनपदकथने ।

खशीट पु० स्त्री खं शेटति शिट-अनादरे अण् । (खलिसा)
मत्स्ये त्रिका० तस्य गतिकाले खस्यानाधारत्वेन
गतियोग्यत्वाभावेऽपि तस्य तथात्वानादरेण गमनाच्छात्वम्

खश्वास पु० खस्य श्वास इव । वायौ त्रिका० ।

खष बधे स्वा० पर० सक० सेट् । खषति अखाधीत्-अख-
धीत् । चखाष ।

खष्प पु० खन-प नि० नख षः । १ क्रोधे २ बलात्कारे
च । खष्पौ क्रोधबलात्कारौ, सि० कौ० उक्तेः शब्दक-

त्यद्गुमे तस्य शब्दस्य क्लीवतोक्तिः प्रामादिकी ।
 खस पु० खानि इन्द्रियाणि स्यति निश्चलीकरोति सो-क ।
 (खोस) (पाच्छा) ख्याते १रोगभेदे । २देशभेदे ३सव-
 र्णायां ब्राह्मणविराजते जातिभेदे “भक्तो भक्तस्य राज-
 न्याद्ब्राह्मणविराजते च । नटस्य करणस्यैव खसो
 द्रविड एव च” मनुः । (खसखस) इति ख्याते दृष्टे
 भावप्र० खसतिलशब्दो दृश्यः ।

खसकन्द पु० खस इव कन्दोऽस्य । क्षीरकज्जुकीदृजे
 रत्नमा० । खसगन्ध इति पाठान्तरेऽपि तथार्थता । खस-
 खेव गन्धोऽस्य तत्र वाक्यम् ।

खसतिल पु० खसः खसपूवइव तिलति स्निह्यते शुक्ल-
 स्नेहत्वात् तिल-स्नेहे क । (पोस्ता) अहिफेननिर्यासके
 (खसखस) ख्याते दृष्टे राजनि० । तस्य तैलस्य खस
 पूयतल्यशुभ्रवर्णत्वात्तथात्वम् ।

खसतिलतत्पत्रतन्निर्वासादिगुणा भावप्र० उक्ता
 “तिलभेदः खसतिलः कासश्वासहरः स्मृतः । स्यात्
 खाखसफलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु ॥ आहि-
 तिलं कषायश्च वातकृच्च कफान्नुह्यत् । धातूनां शोधकं
 रुचं मदकटु वाग्विवर्द्धनम् ॥ सुष्ठुर्नोहकरं रुच्यं सेव-
 नात् पुंस्त्वनाशनम् । उक्तं खसफलक्षीरमाफूकमहि-
 फेनकम् । आफूकं शोधनं आहि स्नेहघ्नं वातपित्तलम् ॥
 तथा खसफलोद्भूतवल्कलप्रायमिष्यपि । उच्यन्ते खस-
 बीजानि ते खाखसतिला अपि । खसबीजानि बल्यानि
 दृष्ट्याणि सुगुह्याणि च ॥ जनयन्ति कफम् तानि शम-
 यन्ति समीरणम्” ।

खसम पु० खं शून्यं समं यस्य । बुद्धे त्रिका० । तस्य
 सर्वस्य शून्यभावनयाऽस्थिरत्वचिन्तनेन जगतःस्थिरत्व-
 निराकारणात् सर्वशून्यतस्वीकारेण तस्य तथात्वम् ।

खसम्भवा स्त्री खे सम्भवति सम्+भू-अच् । आकाससांसो
 दृष्टे राजनि० । [बुद्धशब्दे विवृतिः ।

खसर्पण पु० खे बन्धच्छेदेन जडदेशे सर्पणमस्य । बुद्धे त्रिका० ।

खसात्सज पु० खसायाः कश्यपपत्नीभेदस्य आत्मजः । राक्षसे
 त्रिका० तस्य तत्पुत्रत्वकथा खसशब्दे दृष्ट्या ।

खसुचिन् खं सूचयति सूच-णिनि । प्रश्नविचारणाय आ-
 काशस्य नैर्भल्यादिस्वचको निन्दिते वादिनि । वैया
 करणखसूचिः सि०को० ।

खसृम पु० सिंहिकासृते अक्षरभेदे “सिंहिकायां ससृत्
 पद्मा विप्रचित्तसुतास्तथा । व्यंशः शल्यस्य बलवान्

नभश्चैव महाबलः ! । वानापिर्नसुचिश्चैव इल्ललः खसृ-
 मस्तथा । अलको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव । निवातक-
 वचा दैत्याः प्रह्लादस्य कुलेऽभवन्” गारुडपु० ६ अ० । “खसृमः
 शालवदनः करालः कौशिकः शरः हरि० ४७ अ० ।

खसखस पु० खसप्रकारः द्वित्वम् पृषो० । खसतिले (पोस्ता)
 दृष्टभेदे राजनि० ।

खसखसरस पु० इत० । अहिफेने राजनि० ।

खस्तनी स्त्री खमाकाशः स्तन इव यस्याः । पृथिव्यां त्रिका०

खस्फाटिक पु० खमिव निर्मलः स्फाटिकः । १सूर्यकालमणौ
 २चन्द्रकालमणौ च हेमच० ।

खस्वास्तिक न० खं मूर्द्धाई स्थित आकाशः स्वस्तिकमिव । सम-
 स्तवपातेन मस्तकोपरिस्थे आकाशविभागे प्रमिताक्षरा
 खगोलशब्दे दृश्यम् ।

खहर पु० खं शून्यं हरोयत् । वीजगणितोक्ते शून्यहारके
 राशिभेदे । “अस्मिन् विकारः खहरे न राशावपि प्रविष्टे-
 ष्वपि निःसृतेषु । बद्धेष्वपि स्यात्तयष्टिकालेऽनन्तेऽच्युते भूत-
 गणेषु यद्वत्” । [कर्त्तरि विट् आत् । २खनितरि त्रि० विसखाः ।

खा स्त्री खन-कर्मणि यिट् आत् । नद्याम् निष० खन-
 खाखस पु० खस+प्रकारे द्वित्वम् पृषो० । खसतिले भावप्र०
 यद्बीजं (पोस्ता) । खसतिलशब्दे विवृतिः ।

खाङ्गाह पु० खे आकाशेऽङ्गमाहन्ति गतिकाले आ+हन-ड ।
 श्वेतपिङ्गलाश्वे शब्दचि० ।

खाजिक पु० खे ऊर्द्धदेशे आजः ! क्षेपः तत्र साधुः ठन् । लाजेषु
 हारा० । तस्य भर्जनपात्वात् ऊर्द्धदेशे स्फोटनेन तथात्वम्

खाट पु० खे ऊर्द्धमार्गे अटत्यनेन अट-करणे घञ् । श्वरथे
 श्वहरणशय्यायाम् शब्दरत्ना० ।

खाटि स्त्री खट-काङ्गायाम् बा० इज् । १किणे (वेटा)
 २असदृष्टे श्वरथे च मेदि० । ४शुक्लव्रणस्थाने उज्ज्व० ।
 संज्ञायाम् कन् । खाटिका श्वरथे स्त्री शब्दरत्ना० ।

खाद्वाभारिक त्रि० खद्वाभारं हरति वहति आवहति वा
 ठज् । १खद्वाभारहारके २तद्वाहके ३तदावाहके च ।
 भारभूतखद्वाहारकादौ खाटिक इत्येव ।

खाडव न० भावप्रकाशोक्ते चूर्णविशेषे यथा “कोलामलकजं-
 चूर्णं गुण्डप्रोलाशर्करान्वितम् । सातलुङ्गरसेनाक्तं शोषितं
 सूर्यरश्मिभिः । एवन्तु बद्धोऽभ्यक्तं शोषितञ्च पुनः
 पुनः । ईषल्लवणसंयुक्तं चूर्णं खाडवमुच्यते । खाडवं
 मुखवैशद्यकारकं रुचिधारणम् । हृद्रोगशमनञ्चेति मुखवैरस्य
 नाशनम् । भोजनान्ते विशेषेण भोक्तव्यं खाडवं सदा” ।

खाण्ड न० खण्डस्य भावः पृथ्वा० भावे पक्षे अण् । खण्डभावे
खण्डस्य विकारः अण् । २खण्डविकारे च ।

खाण्ड इव त्रि० खण्डं खण्डविकारं वाति वा० क । खण्ड-
विकारयुक्ते मोदकादौ । “रसालापूपकांश्चितान् मोदकांश्च
सखाण्डवान्” भा० आनु० ५३ अ० ।

वनभेदे । तच्च वनं पुरा शक्राद्यावासस्थानं तच्च खित्वा
सोमवंश्येन सुदर्शनेन राज्ञा खण्डवी पुरी कृता पुनः सा
काशीराजेन विजयेन जित्वा शक्रनिदेशात् वनतां प्रापिता
यथाह कालिकापु० ७८ अ० ।

“सोमवंशोऽभवद्राजा महात्मा स महाबलः । वीरः
सुदर्शनो नाम चारुरूपः प्रतापवान् । स वै हिमवतो
नातिदूरे भङ्क्त्वा महावनम् । सिंहान् व्याव्रान् ससु-
सार्थं कच्चिन्नापि तपोधनान् । खण्डवीं नाम नगरीम-
करोत्तत्र शोभनाम् । विंशद्योजनविस्तीर्णमायतां
शतयोजनम्” ॥ “असहिष्णु नैरपतिर्विजयस्तं सुदर्शनम् ।
कृतापचारं बद्ध्वा देवानाञ्च तथा नृणाम् । वाराणसी
पतिं वीरं विजयं जयशालिनम् । सन्ध्याय कृत्वा सा-
चिव्यं तत्रैवैष न्ययोजयत् । विजयो विवरं प्राप्य
महाबलपराक्रमः । सुदर्शनस्य नृपतेर्दृष्ट्वा सवयोरिव । ततः
सुदर्शनो राजा दारितो गदयाऽपतत् ॥ उत्फुल्लनयनो
राजा विजयः परवीरहा । सेनेऽभरावतीं तान् पुरीं
जितिगतामिव” ॥ “तं वीक्षन् नरपतिं नगरीं तां सुरे-
श्वरः । समेय विजयं प्राह सान्वयन् स्तब्धया गिरा ।
इन्द्र उवाच । राजन् ! महद्भनमिदमासोद्देवगणावृतम् ।
नरगन्धर्वयक्षाणां सुनीनाञ्च मनोहरम् । सर्वानुत्-
सार्थं देवादीन्मम चायप्रिये रतः । भङ्क्त्वा वनमिदं
शुद्धं ससुसार्थं तपोधनम् । खण्डवीं नगरीं चक्रे
हृष्टा राजा सुदर्शनः । तदिदं पुनरेव त्वं वनं कुरु
नृपोत्तम ! । तत्राहं विहरिष्यामि तत्रकेण समं रहः ।
सुनीनाञ्च तपःस्थानं मण्डलं ते प्रसादतः । भवि-
ष्यति च यक्षाणां किन्नराणाञ्च पार्थिव ! । मार्कण्डेय
उवाच । एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य शक्रस्य विजयस्तदा ।
वनमेवाकरोत्तान् खण्डवीं शक्रगौरवात् । गच्छन्तु भो

यथास्थानं प्रजाः सर्वा यथेच्छया । येषां वाञ्छास्ति
लोकानां सद्वाज्यगमने पुनः । वाराणसीं ते गच्छन्तु
मयैव प्रतिपादिताम् ॥ ततस्तस्य वचः श्रुत्वा जनाः
केचिद्विजं पदम् । जम्बुवीराण्यसीं केचिद्विजयेनाभिपा-
दिताम्” ॥ “अष्टाविंशतिमे प्राप्ते युगे द्वापरशेषतः ।
वज्रिर्ब्राह्मणरूपेण भिक्षां जिष्णु मया चत । दातुमङ्गी-
कृते भिक्षां तदा पाण्डुसुतेन वै । वज्रिस्त्रह्यमास्थाय
जिष्णुं यचनमब्रवीत् । अहमग्निः पाण्डुपुत्र ! यज्ञ-
मागतिभोजनात् । व्याधितोऽहं ततो व्याधिं मम
त्वं नाशयासुना । खण्डवं नाम विपिनं सपत्तिष्ठग-
राक्षसम् । यदि त्वं मां भोजयितुं शक्नोषि श्वेतवाहन !
तदा ममायसौ व्याधिरपयास्यति नोचिरात् । पुरा तु
विजयो राजा खण्डवीं नाम तां पुरीम् । भङ्क्त्वा वनं
ततश्चक्रे तेन तत् खण्डवं वनम् । यदर्थं देवविहितं वनं
बद्धेतवाहन ! । विरोधात्तत् शक्रस्य न स्वयं भोक्तु-
मुत्सहे । तन्मां त्वहिमहाभाग ! वले तस्मिन्विजयेय ।
यथाहं सकलं भोक्तुं प्राप्नोमि त्वत्प्रसादतः । तस्य
तद्वचनं श्रुत्वा सव्यसाचो महाबलः । दाहयामास
विपिनं तत् सर्वं प्राणिसंश्रुतम् । देवकोतनयोपेतो
वासुदेवेन पालितः । खण्डवं दाहयामास ज्वलनस्य
हिते रतः” ॥ २तन्नामपूर्यां स्त्री ।

खाण्ड इव प्रस्थ पु० इन्द्रप्रस्थे युधिष्ठिरवासस्थानभेदे
“अस्माभिः खण्डग्रस्थे युद्धदृवासोऽभिचिन्तितः” भा०
आ० ६१ अ० । इन्द्रप्रस्थशब्दे तत्कथा दृश्या ।

खाण्डवायन पु० ऋषिभेदे “व्ययजत तदा राजन् ! प्रख्याताः
खाण्डवायनाः” भा० व० ११७ अ० ।

खाण्डविक पु० खण्डवं मोदकादि शिल्पमस्य उज्ज् । मोदक-
कारके (मयरा) “आराणिकाः स्तूपकाराः ये च
खाण्डविकास्तथा” भा० आश्र० १ अ० ।

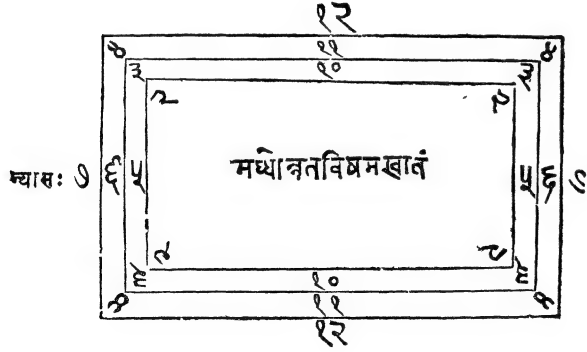
खाण्डवीरणक त्रि० खण्ड इव वीरणः खण्डवीरणः
ततः अरोहणा० चतुरर्थ्यां वुज् । खाण्डवीरणमन्त्रिक-
देशादौ । [मोदककारके हारा० ।

खाण्डि त स्त्री खण्डं मोदकादि शिल्पमस्य उज्ज् । (मयरा)

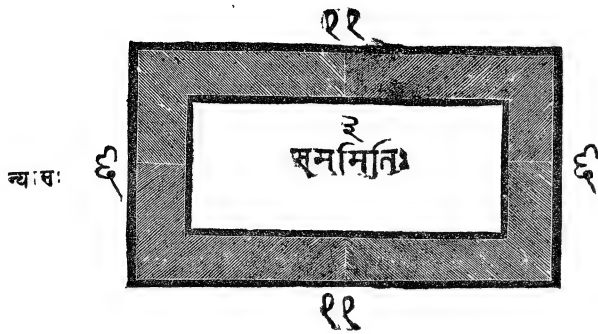
खात न० खन-भावे क्त । १खनने कर्मणि क्त । २पुष्करि-
खादौ त्रि० “पूत्ते खातादिकर्मणि च” अमरः । तडाग-
शब्दे विवृतिः । खातवेतनादिदानार्थं चेतनफलज्ञानोपयोगी
खातव्यवहारो लीला० उक्तो यथा ।

“अथ खातव्यवहारे करणसूत्रं सार्द्धार्थ्या । गणयि त्वा

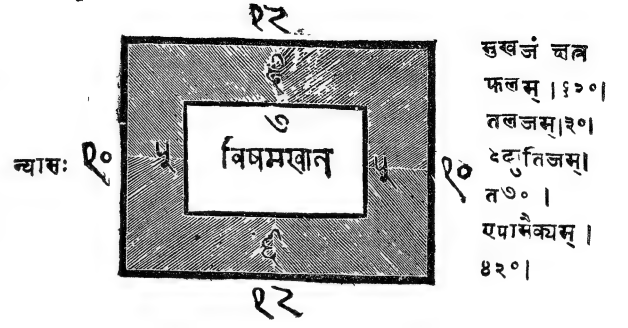
विस्तारं बह्वृत् स्थानेषु तद्युतिर्भाज्या । स्यात्कमित्या
सममितिरेव दैर्घ्यं च वेधे च । ज्ञेयफलं वेधगुणं खाते
घनहस्तसङ्ख्या स्यात् ॥ उदाहरणम् । भुजवक्रतया
दैर्घ्यं दशशार्किकरैर्मितम् । त्रिषु स्थानेषु षट्पञ्चसप्तहस्ता
च विस्तृतिः ॥ यस्य खातस्य वेधोऽपि द्विचतुस्त्रिकरः
सखे ! तत्र खाते कियन्तः स्युर्घनहस्ताः प्रचक्ष्य मे ॥

अत्र सममितिकरणेन विस्तारे हस्ताः । ६ । दैर्घ्यं ११
वेधे । ३ ।
तत् ज्ञेयदर्शनम् यथा

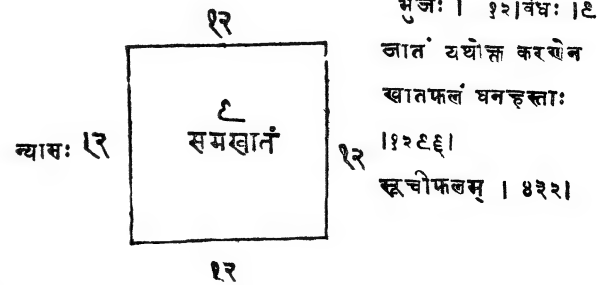

यथोक्तकरणेन लब्धा घनहस्तसङ्ख्या । १८८ ।
खातान्तरे करणसूत्रं सार्द्धं दत्तम् । सुखजतलजतद्यु-
तिजज्ञेयफलैक्यं हृतं षड्भिः ॥ ज्ञेयफलं सममेत-
द्देधगुणं घनफलं स्पष्टम् । समखातफलतंशः सूची-
खाते फलं भवति ॥
उदाहरणम् । सखे दशद्वादशहस्ततल्यं विस्तारदैर्घ्यं न्तु
तत्र तर्ज्जम् । यस्याः सखे ! सप्तकरस्य वेधः का खात-
सङ्ख्या वद तत्र वाच्यम् ॥

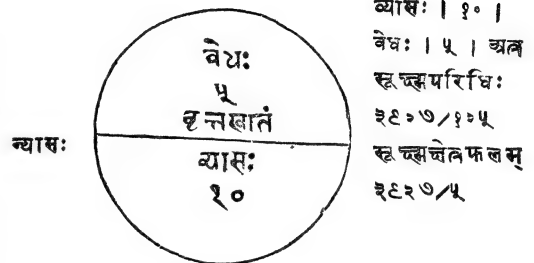
षड्भिः । ६ । हृतं जातं समफलम् । ७० । वेधः । ७ ।
हृतं जातं खातफलं घनहस्ताः । ४८० ।

द्वितीयोदाहरणम् । खातेऽथ तिग्मकरतल्यचतु-
र्भुजे च किं स्यात् फलं नवमितः किल यत्र वेधः । वृत्ते
तथैव दशविस्तृतिपञ्चवेधे सूचीफलं वद तयोश्च पृथक्
पृथङ्मे ॥

भुजः । १२ । वेधः । ६
जातं यथोक्त करणेन
खातफलं घनहस्ताः
१२८६ ।
सूचीफलम् । ४३२ ।

वृत्तखातदर्शनाय ।

वेधगुणं जातं सूत्रस्य खातफलं ३८/१०/२७ सूत्रस्य सूची-
फलं १३०८/१० यद्वा स्थूलखातफलं २७५०/७ सूची
फलं स्थूलं वा २७५/२१ ।
कुण्डलशब्दे उदा० । इकूपे निघ० । ४ खननकर्ममात्रे लि०
‘खातसुरैर्द्विभुजां विप्रमधे’ माधः ।

खातक न० खात+संज्ञायां कन् । १परिखायाम् (खाद)
हेमच० । “उत्तमस्योर्धनस्वामी अघमर्षस्तु खातकः”
इत्युक्ते २अघमर्षे ३परसैन्यविदारके च “खातक-
व्यहृतत्त्वज्ञं बलहर्षणकोविदम्” भा० शा० ११८ अ० ।
“खातकाः परसैन्यविदारकाः” नीलक० ।

खातभू स्त्री खातयुक्ता भूः १परिखायां २प्रतिक्रमे च हारा०
खाति स्त्री खन-खै-वा भावे-क्तिन् आत् । खनने ।

खात्र न० खन-त्रल् क्तिञ् आत् । १खनिते २जलाधारे च
सि०कौ० ३वने ४सूत्रे च संक्षिप्तसारः ।

खाद भक्षणे भ्वा० पर० सक० सेट् । खादति अखादोव्
चखाद । खाद्यः खादकः खादनम् । णिचि । खादयति
अदित् अचखादत् त । “सक्तून् खादति यश्च तस्य
रिपवोनाशं प्रयान्ति भ्रुवम्” ति० त० “न खादेः पर-
शस्यानि” उषोत्सर्गमन्त्रः । “देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन्
मांसं न दोषभाक्” मनुः । “स हि (उशस्तिः) कुलमाषान्
खादन् बिभिक्षे” छा० उप० । “मांसानि च न खादेद्यस्तयोः
पुण्यं सभं सृष्टम्” मनुः । “आशङ्कमानो वैदेहीं खादितं
निहतां सृताम्” भट्टिः । “तादृशं भवति प्रेत्य वृथा मांसानि
खादकः” मनुः । षट्प्रभावम्खादसः । खादनस्य हिं-
साव्यभिचारितत्वात् हिंसार्थत्वात् अकिञ्चेऽपि वा०
चुरा० तेन स्वार्थे णिच् खादयति । “दुर्बलं
बलयन्तो हि मत्स्यामत्स्यं विशेषतः । खादयन्ति”
मत्स्यपु० “मां खादय सृगश्चेष्ट ! दुःखादस्मा
द्विमोचय” भा० व० ६१ अ० । “देवराजो मया दृष्टो
वारिवारणमस्तके । खादयन्नर्कपत्नाणि” विदग्धस० ।
अस्य भक्षणाद्यर्थेऽपि आदिखाद्योर्न० वार्त्ति० णिचि प्रयो-
ज्यकर्तुः न कर्मत्वम् । खादयति अन्नं वटुना “वयोभिः
खादयन्त्यन्ये” “तां श्वभिः खादयेद्भ्राजा” मनुः । “भारयि
ष्यामि वैदेहीं खादयिष्यामि राजसैः” भट्टिः । खादनञ्च कठि-
नादि द्रव्यस्य गलाधःसंयोगालुकूलव्यापारविशेषः प्रति-
षिद्धभक्षणविशेषे तु वदनमात्रप्रवेशेऽपि प्रायश्चित्तार्हमिति
भेदः यथाह प्रा०त० “यद्यपि अन्नादीनां कण्ठादधो-
नयनमेव भक्षणं न तु निधीवनाय शुण्ठादेः कपोल-
धारणं, तथाविधे प्रयोगाभावात् । तथापि पापविषये तथा-
विधालुबन्धेऽपि प्रायश्चित्तं, ब्रह्मवधे तथा दर्शनात् यथा
याज्ञवल्क्यः “चरेद्भूतमहत्वाऽपि घातार्थञ्चेत् समागतः” ।
अत्र हननप्रतिषेधेन यथा तदङ्गभूताध्यवसायादेरपि प्रति-
षिद्धत्वात् प्रायश्चित्तविधानं तथाऽत्रापि भक्षणप्रतिषेधेन

तदङ्गभूताव्यभिचारिताच्चादिसंयोगस्यापि प्रतिषिद्ध-
त्वेन दोषस्य विद्यमानत्वात् भवत्येव प्रायश्चित्तं, मित्ता-
चरायायामथेवम् । अतएवोक्तं “जिघ्रक्षपि सुरां कश्चित्
पिबतीत्यभिधीयते । यावन्न क्रियते वक्तो गण्डूषस्य
प्रवेशनम्” इति । अत्र वक्तो गण्डूषस्य प्रवेशनेन पानाति-
देशवज्जघ्णोद्यमेऽपि भक्षणातिदेशः । ततश्च विप्रदण्डो-
द्यमे कच्छमतिकच्छं निपातने” इति याज्ञवल्क्योक्तेः
दण्डोद्यमे दण्डनिपातप्रायश्चित्तार्हवत् भक्षणाद्यमे
कण्ठादधोनयनसम्भावनारहिते अर्हं प्रायश्चित्तं ज्ञेयम्”

खादक ति० खाद-ण्वल् । १भक्षके । “वृथा मांसानि खादकः”
मनुः “यदि चेत् खादको न स्यात् न तदा घातको भवेत्”
भा० आनु० ५६२४ श्लो० । २अघमर्षे च “खादको
वित्तहीनः स्यात् खनको वित्तवान् यदि । मूलं तस्य
भवेद्देयम्” नारदः “खादकोऽघमर्षः” मित्ता० ।

खादतमोदता खादत मोदत इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम्
मयू०स० । खादनमोदनाय निदेशक्रियायाम् ।

खादन पु० खादत्यनेन खाद-करणे ल्युट् । १दन्ते हेम० ।
भावे ल्युट् । २भक्षणे न० । “अश्वानां खादनेनाहमधी-
नान्येन केनचित्” रामा० २, ५० स० ४५ श्लोकः ।

खादि ति० खाद-कर्मणि इन् । भक्ष्ये “असेष्ठा वः प्रपद्ये
खादयः” ऋ० १, १६६, ८ । “खादयः भक्ष्याः” भा०
खाद-घातनामनेकार्थत्वात् त्राणे कर्त्तरि इन् ।
२तायके । “हस्तेषु खादिश्च कतिश्च संदधे” ऋ० १,
१६८, ३ । “हस्तेषु खादिः हस्ततायकः” भा० ।

खादित ति० खाद-क्त । भक्षिते अमरः । “आशङ्कमानो
वैदेहीं खादितं निहतां सृताम्” भट्टिः ।

खादिन् ति० खाद-णिनि । भक्षके स्त्रियां डीप् । “लोष्ट-
मर्दो हणच्छेदी नखखादी च यो नरः” मनुः ।

खादुक् ति० खाद-उन् संज्ञायां कन् । हिंसाशीले हेम० ।

खादोन्नयस् स्त्री खाद-कर्मणि अद्यन् खादः खादमर्षे
जलं यस्याः पृष्ठोऽपूर्वरूपैकादशाभावः नद्यां । निघ० ।

खाद्य ति० खाद-कर्मणि गत्यत् । भक्ष्ये । “मांसप्रकारै
र्विविधैः खाद्यैश्चापि तथा नष्ट !” भा० स० ४ अ० ।

खान न० खै-घातनामनेकार्थत्वात् भक्षणे भावे ल्युट् ।
भक्षणे । “सङ्गाधेन हि तुष्यन्ति देवाः सत्पुरुषा हिजाः ।
इतरे खानपानेन वाक्प्रदानेन पण्डिताः” गरु० पु०
१०८ अ० । “खाने पाने च दातव्यम्” दत्ता० तन्त्रम् खै-
खनने हिंसने च भावे ल्युट् । १खनने २हिंसने च ।

खानक त्रि० खन-एवुल् । खनके “व्याधान् शाकुनिकान्
गोपान् कैवर्तान् मूलखानकान्” मनुः ।

खानि स्त्री खनिरेव पृषो० वृद्धिः । खसाद्युत्तिस्थाने आकरे
हेमच० । वा डीप् तत्तार्थे शब्दच० । [त्रिका० ।

खानिक न० खानेन खननेन निर्वृत्तं ठञ् । कुद्यच्छेद्ये गते
खानिल पु० खानं खननं शिल्पत्वेनाख्यस्य बा० इलच् ।
सन्विचौरे भित्तिभेदनेन चोरयितरि त्रिका० ।

खानिष्क पु० दोष्माग्नीनां सदा पथ्यः खानिष्कः कफहा गुरुः”
सुश्रुतोक्ते मांसभेदे । [त्रिका० ।

खानोदक पु० खानाय भोजनाय उदकमत्र । नारिकेले
खापगा स्त्री खस्याकाशस्थापगा । गङ्गायाम् हेम० खधुनी
खनदोप्रभृतयोऽप्यत्र ।

खार पु० खमवकाशमाधिक्येन ऋच्छति ऋ-अण् उप० स० ।
खारीपरिमाणे उज्ज्वल० ।

खारि(री) स्त्री खं सध्यावकाशमाराति आ+रा-क गौरा० डीप्
वा ह्रस्वः । द्रोणषोडशात्मके धान्यादिमानभेदे । “पलञ्च
कुड्वः प्रस्थः आढको द्रोण एव च । धान्यमानेषु बोद्धव्याः
क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः । द्रोणैः षोडशभिः खारी विंशत्या
कुम्भ उच्यते” हेमा० दा० विष्णुध० । अर्द्धशब्दात् संख्या-
याश्च परतोऽस्य समासे वा टच् । अर्द्ध खारम् अर्द्ध खारि ।
द्विखारं द्विखारि । अर्द्ध खारेण क्रीतम् ठक् पूर्वपदस्य
वा वृद्धिः । अ(आ)र्द्ध खारिकम् । अर्द्धशब्दात् संख्या-
याश्च परतः खार्याः क्रीतादर्थे ईकन् । अर्द्धशब्दात् खारिकं
द्विखारिकम् । केवलाया अपि ईकन् तत्तार्थे खार्या
क्रीतम् खारिकम् । [ह्रस्वश्च । खारीध्मायके ।

खारिन्धम त्रि० खारीं धमति ध्मा-खश् धमादेशः सुम्
खारिन्धम च त्रि० खारीं तन्निधनान्यं पचति पच-खश् सुम्
ह्रस्वश्च । खारीमिताक्षपाचके ।

खारीक त्रि० खारीं खारीवापमर्हति ईकन् । खारीवाप
योग्ये ज्ञेत्वे अमरः २ खारीमितधान्यादिकीते च ।

खारीवाप त्रि० खारी तन्निधनान्यम् उच्यतेऽत्र वप-आधारे
वज् । खारीमितधान्यवपनयोग्ये ज्ञेत्वादौ अमरः ।
खारीं वपति वप-कर्त्तरि अण् उप० स० । खारीमित-
धान्यादिवापके त्रि० स्त्रियां टाप् सि० कौ० । सुग्धं मते
षण् अतः स्त्रियाम् ईप् इति भेदः ।

खाकारि पु० गर्हभजातिशब्दे “खाकारिरमसा मत्ताः पथ्य-
भावन् वक्ष्यशः” भाग० ३, १७, १२ तस्य तत्तार्थतामाह
श्रीधरः ।

खाबु जेय त्रि० खर्बुजखेदम् वा० ढक् । खर्बुजसम्बन्धिनि ।

२ रसालभेदे न० । “मधुरदधनि मध्ये शर्करां सन्धियोज्य
शुचि विदलितखण्डं प्रक्षिपेत् खाबुजेयम् । करविलु-
लितमैषैर्वसितं नाभिगन्धैर्जगमिषुजठराग्निं स्थापय-
त्येव नूनम् । रसालं खर्बु(र्बु)जखेदं विष्टम्भरुचिकार-
कम् । हृद्यञ्च कफदं बल्यं पित्तघ्नं मूलकुत् सरम्” भावप्र० ।

खालत्य न० खलतेभौवः प्यज् । इन्द्रलुप्ररोगे “जरा खालत्यं
पालित्यं शरीरमनुप्राविशन्” अथ० ११।८।१६ । पृषो०
इमध्यताप्येके यथाह सुश्रुतः “रोमकूपानुगं पित्तं
वातेन सह मूर्च्छितम् । प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा
संशोणितः । रुणद्धि रोमकूपांस्तु ततोऽन्वेषामस-
म्भवः । तदिन्द्रलुप्तं खालित्यं रुज्येति च विभाव्यते” ।

खिखिर पुंस्त्री खिङ्गिर-पृषो० । (ख्याक्शेखाली)
शिवाभेदे त्रिका० । [शेखाली] शिवाभेदे त्रिका० ।

खिङ्गिर पु० खिमित्यव्यक्तं शब्दं किरति कृ-क । (ख्याक्-
खिट् भये भ्वा० पर० अक० सेट् । खेटति अखेटोत् ।
चिखेट । खेटकम् ।

खिद परितापे तदा० पर० अक० अनिट् सुचादि । खिन्दति
खिन्दतः । अखैत्सीत् चिखेद । खिन्नः ।

खिद दैन्ये दिवा० रुषा० च आत्म० अक० भीषायां सक०
अनिट् । खिद्यते खिन्ने अखित्त चिखेद । खिन्नः ।
“खसुखनिरभिलाषः खिद्यते लोकहेतोः” शकु० ।
“हरिरित्यखिद्यत नितम्बिनीजनः” माघः । “खिन्ने
तेष्वेव ये द्रव्यं दीयमानं न गृह्णाति” कविरहस्यम् ।
“अखिन्दानस्य तेजसा” भट्टिः । “प्रहस्ताश्चिखिदेन च”
भट्टिः “खिदज्धौ दैन्यके” इत्येव वोपदेवे पाठः अतएव
“रक्तं न्यङ्गीवदक्तास्यदखिद्यद्ववाजिज्जगारम्” भट्टिः
आ+प्रकर्षेण खेदने । “आखेदते प्रखिदते च नमः” यजु०
१६।४६ । “आखेदते प्रहर्षेण खेदयति पापिनः” वेददी० ।
वेदे गणव्यत्यासः अन्तर्भूतयथ्यता च ।

उद्+उत्पाठने । “पञ्जापतिरात्मनोवपासुदखिदत्” श्रुतिः ।
“अथ वपासुत्खिदन्ति” शतब्रा० १।८।२।५ । “इमां
वपासुत्खिदन्ति मध्यतः” १।८।३।२ । “वपासुत्खिदतो-
त्युत्खिद्य” ४।१।१।२ । सर्वत्र गणव्यत्यासः ।

परि+सम्भन्तात् खेदे । “कान्तावियोगपरिखेदितचिचिष्टतिः ।
“परिखेदितविन्ध्यवीरुधः” भट्टिः । “लोकसंस्थानविज्ञानं
आत्मनः परिखिद्यतः” भाग० ३।६।२८ ।

सम्+सस्यक्तापे अक० उत्पाठने सक० । “यथा सुहयः यशद्वी

शङ्कून् संखिदेत् एवमितरान् समखिदत्” का० उ० ।

खिदिर पु० खिद्यते कृष्णपक्षे खिद-किरन् । चन्द्रे उज्ज्वल० ।
खिद्यमान त्रि० खिद-ताच्छीत्ये चानश् । १ दैन्यशीलेः खेद-
युक्ते च ।

खिद्र त्रि० खिद-दैत्ये रक् । १ रोगे १ दरिद्रे च उज्ज्वल० ।
“वलित्या-पर्वतानां खिद्रं विभर्षि पृथिवि !” अथ० ५।८४।१।
खिद्रन् त्रि० खिद-अलभूतगर्थे कनिष् । खेदकारके ।
“कस्ते किरयो दध खिद्रः” ऋ० ६।२२।४। “खिद्रः !
शत्रूणां खेदयितः !” भा० ।

खिन्न त्रि० खिद-क्त । १ दैन्ययुक्ते, २ अलसे, ३ खेदयुक्ते च ।
“खिन्नः कार्येक्षणो नृपः !” मनुः “तयोपचाराञ्जलि-
खिन्नहस्तया” रघुः ।

खिदिहि स्त्री महासमङ्गायाम् राजनि० ।

खिल कणश् आदाने तदा० पर० सक० सेट् । खिलति
अखे लीत् । चिखेल ।

खिल त्रि० खिल-क । हलादिना १ अकष्टे चेत्तादौ २ सारतः
संक्षिप्ते पूर्वत्वात्कृत्परिणष्टे, यथा ऋग्वेदे श्रीसूक्तादि,
यजुर्वेदे शिवसंकल्पादि, महाभारते हरिवंशः । खिलेपु
हरिवंश इति पुष्पिकाव्याख्याने “खिलो नारायणः
प्रोक्तस्तद्गुण्या इषवः स्मृताः” इति नीलकण्ठेनोक्तेः
३ नारायणे पु० । ततः अभूततद्भावे भूधातुना कथातुना च
समासः । खिलीभवति खिलीकरोति त्रि० । “खिलीभूते
विमानानां तदापतभयात् पथि” कुमा० । “तौ सुकेत-
सुतया खिलीकृते” रघुः । “पीडयिष्यति न मां खिली
कृता स्वर्गपङ्क्तिरभोगलोलुपम्” रघुः ।

“विपक्षमखिलीकृत्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभाः” भाषः ।
“धर्मशास्त्राणि चैव हि । आख्यानानीतिहासाश्च
पुराणानि खिलानि च” मनुः । “अलं दग्धैर्द्रुमैर्दीनैः
खिलानां शिवमस्तु वः” भाग० ६।४।१५ ।

खिलत्र त्रि० खिले भवः यत् । खिलभवे लवणादौ । “यथा
सैन्धवखिल्यः उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत”
शतब्रा० १४, ५, ४।१२। “स्यन्दनात् सिन्धुदकं तस्य विकार-
स्तत्त्वभवे वा सैन्धवः सचासौ खिल्योलवणशकलश्चेति
सैन्धवखिल्यः” भा० । २ खिले परिणष्टे पठिते च । “इदानीं
खिल्यान्व्युच्यन्ते, वेददी० । तानि च “अग्निश्च पृथिवी
च समेते” इत्यादीनि यजु० २६ अ० गतानि । एवम-
ग्वेदे खिल्यानि दशमण्डले द्रष्टव्यानि ।

खिलेषु पु० खिलस्य हरेरिषुर्गुणो यत् । हरिवंशे ।

तत्र हरिगुणाधिक्यवर्षनाचथात्वम् । “खिलेषु हरि-
वंशे” हरिवंशस्थाध्यायसमाप्तिषु पुष्पिका ।

खील पु० कील+प्रपो० । कीलके । “त्रीणि शतानि शङ्खवः
षष्टिः खीला अविचाचला ये” अथ० १०।८।४ । [चुखुवे ।
खु ध्वनौ भ्वा० आत्म० अक० अनिट् । खवते अखोष्ट ।
खुङ्गाह पु० खुमित्यव्यक्तं शब्दं कृत्वा गाहते गाह-अच् ।
कृष्णपिङ्गलश्चेतवस्ते” ऋ० हेमच० ।

खुज स्तोत्रे भ्वा० पर० सक० सेट् । खोजति अखोजीत् ।
चुखोज उदित् खोजित्वा खूत्वा खुन्नः ।
खुज्जा(ज्जा)क पु० खुज-वा० आक वा० जुगागमो सुभा-
गमो वा । देशतालवृत्ते रत्नमा० ।

खुड खड्गे इदित् भ्वादि० आत्म० अक० सेट् । खुण्डते अखु-
ण्डिष्ट । चुखुण्डे । खुण्डते ।

खुड भेदने चुरा० उभ० सक० सेट् । खोडयति-ते अचूखु-
डत्-त । खोडयाम् बभूव मास चकार चक्रे ।

खुड भेदे चुरा० इदित् उभ० सक० सेट् । खुण्डयति ते
अचुखुण्डत् त ।

खुडक पु० खुलकः लख डः । गुल्मभागभेदे खुलकशब्दे
दृश्यः “न्यस्ते तु विषमे पादे रुजः कुख्यात् समीरणः ।
वातकण्टक इत्येष विज्ञेयः खुडकान्नितः” सुशु०
भावप्र० तु “रुक् पादे विषमे न्यस्ते अभावा जायते
यदा । वातेन गुल्ममाश्रित्य तमाहुर्वीतकण्टकम्” स-
मानप्रकरणे खुडकान्नित इत्यस्य स्थाने गुल्फान्नयतोक्तो-
क्तस्य गुल्फांशार्थता ।

खुद भेदने सक० पर० अनिट् । खोदति अखोदीत् चुखोद ।
“चोदयत खुदत वाजसातये” ऋ० १०।१०।१२ ।
माधवस्तु खुर्दधातोरेव तद्रूपसङ्गा रलोपस्यन्दास इत्याह
वोपदेवधातुपाठे त् अयं धातुर्नास्ति । “चनीखुदह यथा
सपम्” आश्व० श्रौ० २।१०।१४ । [खुरः ।

खुर विलेखने तदा० पर० सक० सेट् । खुरति अखोरीत् चुखोर
खुर पु० खुर-क । १ शफे पशूनां पादयोर्निस्थिते नखाधारे
पदार्थे २ कोलदले ३ नखीनामगन्धद्रव्ये भेदि० । करणे
वज्रार्थे क । ४ नापितास्त्रभेदे शब्दर० । ५ खड्गापादे(खाटेर
खुरा) धरणी । “उद्यत्क्षशाशुशकलेषु खुराभिघातात्”
भाषः । “रजःकणैः खुरोद्भूतैः” रघुः । खुरशब्दस्य
वङ्गाण्डोप् वा खुरी । तेन स्त्रीत्वमध्यस्य ।

खुरक पु० खुर इव कायति कै-क । तिलवृत्ते शब्दच० ।
खुरणस्(स) त्रि० खुर इव नासिकाऽस्य नसादेशः टच्

समा० णत्वञ्च । चिपिटनासिके । अमरः । [स्वामी ।
खुरप्र पु० खुर इव प्राति-पूरयति प्रा-क । खुरप्रशब्दार्थे
खुरली स्त्री खुर इव लाति-ला-क गौरा० डीप् । शरा-
भ्यामे तिका० । शस्त्रप्रयोगे शब्दासमाप्ते च । “खुरली
कलहे गणानाम्” महावीरच० ।

खुराक पु० स्त्री खुर-आकन् । पशौ उणा० ।

खुरालक पु० खुर इवाकति पर्याप्नोति अल-एल् । लौह-
वयवाणे शब्दमा० ।

खुरालिक पु० खुराणामालिभिः कायति प्रकाशते कै-क ।
(भाड) शनापितास्त्रभाण्डे, शनाराचास्त्रे, शनपधाने च मे०

खुरासान पु० “हिङ्गुपीठं समारभ्य मङ्गो शान्तं महेश्वरि ।।

खुरासानाभिधो देशो स्नेच्छमार्गपरायणः” इत्युक्ते देशभेदे
खु(खू)र्ह क्रीडायां भ्वा० आ० अक० सेट् । खु(खू)र्ह ते अखु-
(खू)र्ह च खु(खू)र्ह ।

खुलक पु० खुर-कुन् स्वार्थे क । गुल्फाष्टमभागे “आ गुल्फ-
कण्ठात् सुमितस्य जलोत्सृष्टाष्टभागं खुलकाद्विभज्य” सुश्रु० ।
खुल्ल न० क्षुद्र-संपंक्तिप्रतां लाति ला-क प्रथो० । शनस्त्री-
नामगन्धद्रव्ये शब्दच० । श्लुष्टे शब्दे ४ कनिष्ठे च त्रि०
स्वार्थे क । तत्पार्थे निष्ठुरे दरिद्रे खले च अमरः ।

खुल्लतात पु० खुल्लः कनिष्ठस्तातस्य नि० पूर्वनि० । पितुः कनिष्ठ-
भ्रातरि शब्दच० एवं खुल्लपितामहादयोऽपि पितामहादेः
कनिष्ठभ्रातरि ।

खुल्लम पु० खुल्लेन मीयते मा वा० घञर्थे क । पथि तिका० ।
खृगल न० तद्वत्वाये “खृगलेव विस्मयः पातमस्मान्” क०
२।२।४ । खृगला “तद्वत्संसाया रक्षतः” भा० “पिशङ्गे
सूत्रे खृगलं तदा वपुर्न विधसः” अथ० ३।२।३ ।

खेखीलक पु० खे आकाशे खीलक इव लख्य रः । शब्दवत्यां
यट्प्राम् हारा० । [कण्ठविहगे शब्दमा० ।

खेगमन पु० स्त्री खे आकाशे गमनमस्य अलुक् स० । काल-
खेचर पु० खे चरति चर-ट् अलुक् स० । शिवे, शब्दर०
श्विद्याधरे जटा० शपारदे राजनि० ४ सूत्र्यादिपहे,
५ आकाशगामिमात्रे त्रि० । स्त्रियां डीप् । इत्ये
न० रत्ना० दण्डस्य वात्यया खे गतिमत्त्वात्तथात्वम् ।
७ घोटके पु० स्त्री शब्दरत्ना० द्योगाङ्गे सुद्राभेदे स्त्री
यथाह काशीख० ४० अ० । “कपालकुहरे जिह्वा
प्रतिष्ठा विपरीतगा । भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति
खेचरी । न पीडयते स रोगेण च लिप्येत कर्मणा ।
बाध्यते न च कालेन यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् ।

चित्तं चरति खे यस्मात् जिह्वा चरति खे गता ।
तेनैषा खेचरी नाम मुद्रा सिद्धिर्निर्धेविता । याव-
दिन्दुः स्थिरोदेहे तावत् स्थलुभयं कुतः । यावद्बद्धा
च सा मुद्रा तावदिन्दुर्न गच्छति” एतन्मोक्षे पूजाङ्गे
सुद्राभेदे यथा “सव्यन्दक्षिणदेशेषु सव्यदेशे तु दक्षि-
णम् । बाहुङ्गत्वा महादेवि । हस्तौ द्वौ परिवर्त्तर् च ।
कनिष्ठानामिके देवि ! युक्ते तेन क्रमेण च । तज्ज-
नीभ्यां समाक्रान्ते सर्वोर्ध्वमपि मध्यमे । अङ्गुष्ठोर्ध्वं
महेशानि ! सरलां वापि कारवेत् । इयं सा खेचरी
नाम्ना पार्थिवस्थानयोजिता” तन्त्रसा० । १० मेधादिराशौ
पु० । “खेचराश्च खे” ज्यो० त० । सर्वे राशयः ।

खेट भोजने अद० चु० उभ० सक० सेट् । खेटयति ते अ-
चिखेटत् त ।

खेऽट पु० खेऽटति अट-अच् खिट-अच् वा । १ सूत्र्या-
दिपहे, “यस्मिन्वृक्षे स्थिताः खेऽटाः” इति ज्यो० त० ।
२ रुनिन्दके त्रि० विश्वः । श्वधमे त्रि० अमरः
४ कर्षक्यामे पु० मेदि० “खेटखर्वटवाटीश्च वनान्युपवनानि
भाग० १, ७, ११ । “खेटाः कर्षक्यामाः” श्रीधरः ।
५ अस्त्रभेदे पु० “यष्टिरूपेण खेट ! त्वमरिषंहारकारकः ।
देवीहस्तस्थितोनित्यम्” तत्पूजा मन्त्रः । स्वार्थे क ।
तत्पार्थे पु० न० “दिव्याम्बरधरां देवीं खङ्ग खेटकवारिणीम्”
भा० वि० ६ अ० । “अनयोः स्त्रियौ च कार्ये खेटक-
निस्त्रिंशदारिण्यौ” वृह० सं० । अनयोः शास्त्रप्रद्युम्नयोः,
“खेटकं पूर्य चापञ्च” दुर्गाध्यानम् । “खेटकास्तन्तु हस्त-
स्थितमेवारीन् हन्ति यथाह “हस्तोविश्रावयुनानि”
यजु० १८, ५१ । “हस्तोस्थितोर्हन्ति हस्तघ्नः खेटकः”
वेददी० स च यष्टिरूपः । इक्ष्मणि मेदि० । खिट भये
करणे घञ् । ७ दृग्गयायाम् पु० न० आखेटकम् । कर्त्तरि
अच् । दृग्गये न० हेमच० । कु(क)णपास्त्रस्थाधःस्थिते
टफलकाकारे काष्ठभेदे न० तन्मात्रमुक्तं हेमा० परि० ख०
लक्षणसमुच्चये “तत्र खेटकमपि कु(क)णपस्य त्रिविधमुत्तमं
द्वादशाङ्गुलं दशाङ्गुलं मध्यममष्टाङ्गुलं निम्नष्टम् बाला-
नामेतत् खेटकमवालानान्तु विंशत्यङ्गुलमुत्तममष्टादशाङ्गुलं
मध्यमं षोडशाङ्गुलं निम्नष्टमिति” औशनसनीतिः ।
१० धनद्विजिविनि त्रि० हारा० ११ बलदेवगदायामि-
त्यन्ये, १२ कफे मेदिनिः ।

खेटाङ्ग खेऽटमङ्गं यस्य । उपद्रावकजन्तुभेदे, “डाकिनी
शाकिनीभूतप्रेतवेताहराश्चक्षुः । अङ्गुष्ठाण्डखेटाङ्गाः

कालकक्षीं शिशुपहाः । ज्वरापसारविस्फोटतीयक
चतुर्थकाः । सर्वे प्रथमसायानि शिवतीर्थजलोत्थानात्”
काशीखं ३३ अध्या० ।

खेटितान पु० खेटति खिट-इन् खेटति अट-इन् वा खेटिः
तानोऽस्य । वैतालिके बोधकरे शब्दमा० ।

खेटिन् पु० खिट-णिनि । १नागरे २कामिनि शब्दमा० ।

खेड भक्षण्ये अद० चु० उभ० सक० सेट् । खेडयति ते खचखेडत्

खेद पु० खिद-भावे घञ् । १शोके हेम० २अवसादे जटा० ।
खिद-णिच् कर्त्तरि अच् । ३रोगे कैयटः । “खेदो-
रत्यध्वगत्यादेः श्वासनिद्रादिकच्छ्रमम्” सा० द० तस्य रति-
मार्गगत्यादिकार्यता श्वासनिद्रादिकारणता चोक्ता
“रतिखेदसमुत्पन्ना निद्रा संज्ञाविपर्ययः” सा० द० । “नि-
यमितपरिखेदा तच्छिरश्चन्द्रपादैः” कुमा० ।

खेदि प० खिद-अपादाने इन् । १किरणे निघण्टुः ।

खेदिन् त्रि० खिद-णिच्-णिनि । १दैन्यकारके स्त्रियां ङीष्
सा च २अशनपक्षी लतायाम् शब्दच० ।

खेय त्रि० खन-कर्म्मणि यत् ट्रेरेत् । १खननीये २परिखायां न०
अमरः । ३सेतुभेदे “सेतुश्च द्विरधोक्षेयः खेयो वन्यस्तथैव
च । तोयप्रवर्चनात् खेयः” मितान् नारदः । सेतुशब्दे विवर्तितः ।
“नाऽखेयः स गरोऽप्यन्यस्तस्य सद्भृत्यशालिनः” भट्टिः ।

खेल चलने अक० गत्यां सक० भ्वा० पर० सेट् । खेलति अखे-
लीत् । ऋदित् अचिखेलत् त । “माऽस्मिन् खेलः
खेलतु” नैष० । खेला खेलनम् खेलः । “खीला-
खेलमनुप्रापुर्महोक्षास्तस्य विक्रमम्” रघुः । “खे खेल-
गामी तमुवाह वाहः” कुमा० । खेलितम् “स्फुट-
कमलोदरखेलितखञ्जनयुग्मम्” गीतगो० ।

खेलन न० खेल-ल्युट् । १क्रीडायाम् हलायु० । आधारे ल्युट्
ङीप् । २शारिफालके (छक) स्त्री हेम० । करणे ल्युट् ।
३क्रीडासाधने ।

खेला विलासे कण्डा० प० अक० सेट् । खेलायति अखेलायीत्
खेलायां बभूव आस चकार । “खेलायन्ननिशं नापि
सजुः क्षण्य रतिं वसेत्” भट्टिः ।

खेला स्त्री खेल-भावे अ । क्रीडायाम् अमरः ।

खेजलि स्त्री खे आकाशे अलति अल-इन् । १गाने २वाणे
३सूत्र्ये ४विहगे च पु० ५ आकाशगामिमात्रे त्रि० ।

खेव सेवने भ्वा० आ० सक० सेट् । खेवते अखेविष्ट ऋदित् अचि-
खेवत् त ।

खेसर पु० स्त्री खे आकाश इव शीघ्रगामित्वात् सरति खट-

अलुक् स० । गर्दभादशीजाते अश्वाद्गर्दभीजाते वा
अश्वतरे पशुभेदे राजनि० । [खायति अखासीत् चखौ ।

खै स्थैर्ये अक० खनने हिंसायाञ्च सक० भ्वा० पर० अनिट् ।

खैमख पु० खे आकाशे कर्त्तव्यः मखः स्वार्थे अण् । आकाश-
कर्त्तव्ये यज्ञभेदे “खखखाइ खैमखाइ मध्ये तदुरिः”

अथ० ४।१५।१५ । खैमखे इत्यत्र स्तोमयोगात् अग्ने
इत्यत्र अग्नाइ इति तद्रूपम् । [तादौ ।

खैलायन त्रि० खिल+चतुरर्थ्यां पक्षा० फक् । खिलनिर्द-
खोङ्गाह पुंस्त्री । श्वेतपिङ्गलवर्णौ अश्वे हेमच० ।

खोट गतिप्रतिघाते भ्वा० पर० अक० सेट् । खोटति अखोटीत् ।
चुखोट खोटः खोटनम् खोटितम् । ऋदित् चङ्ग्र
ह्रस्वः । अचुखोटत् त । [खोटत् त ।

खोट क्षेपे अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । खोटयति ते अचु-
खोटि(टी) स्त्री खोट-इन् वा ङीप् । १चतुरनार्थ्यां
१पालङ्गीवृक्षे च शब्दच० ।

खोड गतिप्रतिघाते भ्वा० पर० अक० सेट् । खोडति अखोडीत्
चुखोड । ऋदित् णिचि चङ्ग्रह्रस्वः अचुखोडत् त ।

खोड क्षेपे अद० चु० उभ० सक० सेट् । खोडयति ते अचुखोडत् त
खोड त्रि० खोड-गतिप्रतिघाते अच् । खङ्गे । (खोड़ा) ।

कहारा० कर्म्म० वा एर्ष्य निपातः । बालखोडः खोडबालः ।
खोडकशीर्षक न० खोड क्षेपे ल्लुल् तथाभूतं शीर्षकस्य कप् ।
क्षिपिशीर्षकक्षे त्रिका० ।

खोर गतिवैकल्ये भ्वा० पर० अक० सेट् । खोरति अखो-
रीत् । चुखोर । ऋदित् चङि अह्रस्वः अचुखोरत् त ।

खोर त्रि० खोर-अच् । खङ्गे हेमच० संज्ञायां कन् ।
खोरक हयानां ज्वरे ज्वरशब्दे विवर्तितः ।

खोल गतिवैकल्ये भ्वा० पर० अक० सेट् । खोलति अखो-
लीत् चुखोल ऋदित् च अह्रस्वः अचुखोलत् त ।

खोल त्रि० खोल-अच् । खङ्गे शब्दमा० ।

खोलक पु० खोल-अच् संज्ञायां कन् । पाकपात्रभेदे
(खोला) २शिरसो भागभेदे (खोपडा) ३वल्मीके ४गुवा-
कवल्के मेदि० ।

खोलि स्त्री खोल-इन् । तृण्ये शब्दमा० । [मङ्गलपत्रे त्रिका० ।

खोलमुक पु० खे आकाशे उल्लुमुक इव रक्तवर्षत्वात् ।

ख्या प्रसिद्धौ दीप्तौ अक० कथने प्रकाशने ज्ञाने च सक० अद०
पर० अनिट् । ख्याति अख्यत् । आर्द्धधातुके चञिङ् आदेशः

ख्याधातुस्तु उभ० । अख्यत् अख्यात-अख्यास्त । चख्यौ
चख्ये । ख्यातः ख्यातिः ख्यानम् । ख्येयम् । ख्याता

तत्र कथने “अख्यन्मनिस्तस्य शिवं समाधेः” भट्टिः ।
कर्माणि ख्यायते अख्यायि । “हिरण्यपुरमित्येव
ख्यायते नगरं परम्” भा० खपुरशब्दे दृश्यम् । “विभी-
षणेन सोऽख्यायि” भट्टिः । “शुभयोगसमायुक्ता शनौ
शतभिषा यदि । महामहेति सा ख्याता कुलकोटीः
समङ्गरेत्” ति० त० । [२२।१४ ।

अति+अतिक्रम्य कथने । “परोरुद्रावतिख्यतम्” ऋ० ८ ।

अनु+अनुकर्षणे । “अनु पूर्वाणि चख्यद्युर्गानि” ऋ० ७ ।

७०।४। “अनुचख्यथः अनुकृष्टवन्तावनुग्रहार्थम्” भा० ।

अनुवादे च । [२१६ प्र० दृश्यम् ।

अनु+आ+तात्पर्यावधारणार्थं व्याख्याने अन्याख्यानशब्दे

अभि+आभिमुख्येन दर्शने “मृत्लीकं सुमना अभिख्यम्” ऋ० ७ ।

८६।२। “अभिख्यमभिपश्येयम्” भा० । “अभिख्याय तं

तिगितेन विध्य” ऋ० २।३०।६ । “अभिख्याय संवीक्ष्य”

भा० । अभितः ख्यातौ च “पुण्यमेतदभिख्यातं त्रिषु

लोकेषु भारत !” भा० आनु० ६६ अ० । दोषौ अक० अ-

भिख्या । “काव्यभिख्या तयोरासीत्” रघुः ।

अव+अवाक्प्रेक्षणे । “अव हि ख्यताधिकूलादिवस्यशः” ऋ०-

८।४७।२ । न्यक्कारेण दर्शने च “यदा वाख्यत्स भर

णम्” ऋ० १०।२७।२ । “अवाख्यत् अवाकृतं न्यक्कृत-

महं पश्यामि” भा० ।

आ+कथने । “आख्याहि मेकोभवानुग्रहपः” गीता । आ-

ख्यातामाख्यातेन क्रियासातत्ये” पा० । “स प्रष्टः सर्वतो

वार्त्तमाख्यद्वाज्ञे न सन्ततिम्” रघुः । “अनाख्यायः

ददन् दोषं दण्ड्य उत्तमसाहसम्” याज्ञ० । “सेवा श्व-

वृत्तिराख्याता” मनुः । [१।३।१४ ।

उद्+आ+उदाहरणे । “दश वीर्याण्युदाख्याय” शत० ब्रा०

उप+आ+पुरादृक्तकथने । उपाख्यानम् । उत्तरदानेन व्या-

ख्याने च । “यदुताहं त्वया प्रष्टो वैरजात् पुरुषादिदम् ।

यदासीत् तद्-उदुपाख्यास्ये प्रश्नानन्यांश्च कृत्स्नशः”

भाग० २।६।४५ ।

प्रति+आ+निवारणे “यदि त्वं भजमानां मां प्रत्याख्या-

स्यसि सानद !” भा० व० ५६ अ० । “अभिप्रेतमनापन्नः

प्रत्याख्यातमनीश्वरः” भाग० १।३।२५ ।

वि+आ+विवरणे शब्दान्तरेण तदर्थकथने । “अथातः पुन-

परिग्रहविधिं व्याख्यास्यामः” शौनकः । “व्याख्यातं कुशलाः

केचित् अन्यान् धारयितुं परे” भा० आ० १ अ० ।

विशेषेण कथने च “व्याचक्षुरैश्च शुभं प्रशस्तम्” ।

अनु+वि+आ+। उक्तस्य पुनः व्याख्याने “एतं त्वेव ते भूयो-
ऽनुव्याख्यास्यामि” ऋ० उ० ।

उप+वि+आ+उपासनादिविभूतिफलकथने “ओमित्युद्गायति

तस्योपव्याख्यानं भवति” ऋ० उ० । “तस्याक्षरस्योप-

व्याख्यानमेवमुपासनम् एव विभूति एव फलमित्यादि

कथनमुपव्याख्यानम्” भा० । “खल्वेतस्यैवाक्षरस्योप-

व्याख्यानम्” ऋ० उ० ।

सम्+आ+ सम्यक्कथने । “तिथवस्ताः समाख्याताः

घोडशैव वरानने !” स्कन्दपु० प्रभासख० ।

परि+परितः सर्वतो वा ख्यातौ “स्मृतपुत्र ! यथा तस्य भार्ग-

वस्य महात्मनः । व्यवनत्वं परिख्यातं तन्ममाचक्ष्य प्र-

च्छतः” भा० आ० ५ अ० । “अञ्जनेति परिख्याता पत्नी

केशरिणः कवेः” रामा० सू० २।१४ ।

सम्+परि+सम्यक् सर्वतः ख्यातौ । “यथावत् संपरिख्यातो

गन्धर्वाप्सरसां तथा” भा० आ० ६५ अ० ।

प्र+प्रकर्षेण कथने । “यस्तु देव मनुष्येषु प्रख्यातः सहजै-

र्युणैः” भा० व० ३५ अ० ।

वि+विशेषेण ख्यातौ “संज्ञाद इति विख्यातः प्रज्ञादस्यानुज-

स्तु यः” भा० आ० ६७ अ० ।

सम्+सम्यक् कथने “दश पितामहान् सोमपान् संख्याय”

शत० ब्रा० ४।३।३ । एकादिसंख्याभेदेन गणने “संख्या-

स्यामि फलान्यस्य पश्यतस्ते जनाधिप !” भा० व० ७ अ० ।

अन्वादपूर्वकस्य समं तदुपसर्गद्वयोव्यार्थसहितसंख्याने “अतः

कालं प्रसंख्याय संख्यामेकत्र पिण्डयेत्” सू० सि०

प्रतिसंख्या प्रत्येकसंख्या प्रतीतसंख्या वेत्यर्थः ।

ख्यात ति० ख्या-क्त । १ कथिते २ विद्युते च अमरः । भावे

क्त । ३ कथने ५ बोधणायाम् न० । “तथा ख्यातविधानञ्च

योगसञ्चार एव च” भा० शा० ५६ अ० । “ख्यातमभि-

मन्त्रितदुन्दुभिनादेन प्रयाणकथनम्” नीलक० ।

ख्यातगर्हण ति० ख्याता गर्हणा निन्दाऽस्य । प्रसिद्ध

निन्दे अवगीते अमरः ।

ख्यातगर्हित ति० गर्हितं गर्हणं भावे क्त ख्यातं गर्हित

मस्य । प्रसिद्धनिन्दे जटा० ।

ख्याति स्त्री ख्या+क्तिन् । १ प्रशंसायाम्, २ प्रसिद्धौ ३ कथने च

अमरः । ४ प्रकाशे ५ ज्ञाने च । “ख्यातिञ्च सत्त्वपुरुषान्य-

तयाऽधिगम्य वाञ्छन्ति तामपि समाधिष्टतो निरोद्धुम्”

माधवः । “सत्त्वपुरुषयोः प्रकृतिपुरुषयोरन्यतया अन्यत्वेन

मिथो भिन्नत्वेन ख्यातिं ज्ञानं चाधिगम्य प्रकृतिपुरुषौ

भिन्नाविति ज्ञात्वेत्यर्थः प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकाग्रहणात्
संसारः विवेकात् सक्तिरिति साङ्गताः । अथ तं
ख्यातिमपि निरोद्धुं निवर्त्तयितुं वाञ्छन्ति वृत्तिरूपानां
निवर्त्य स्वयम्प्रकाशतयैव स्यात्सिच्छनीत्यर्थः” मन्त्रि० ।
ज्ञानरूपा ख्यातिश्चतुर्विधा असत्ख्यातिशब्दे ५२१ प्र०
दर्शिता । “प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्म-
मेघः समाधिः” पात० सू० । “यदायं ब्राह्मणः प्रसङ्गान्ने-
ऽप्यकुसीदस्ततोऽपि न किञ्चित् प्रार्थयते तत्प्रापि विरक्तस्य
सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवतीति संस्कारबीजक्षयान्नास्य
प्रत्ययान्तराण्युत्पद्यन्ते तदास्य धम्मसिधनामसमाधि-
र्भवति” भा० । “मनोमहान् मतिर्ब्रह्मा पूर्वज्ज्ञिः ख्याति-
रीश्वरः” इति शा० भा० दर्शिते हिरण्यगर्भवुद्धिरूपे
हमहत्तत्त्वे च । “स्वप्ने यथात्मानः ख्यातिः संसृतिर्न
तु वास्तवी” साङ्गप्रवचनभाष्यद्वयवाक्यम् ।

ख्यापकं लि० ख्या-ज्ञाने प्रकाशे णिचि एव लुक् । १ ज्ञापके
२ प्रकाशके “नित्यपुरुषख्यापकान् हेतुन्” सुश्रुतः ।

ख्यापनं न० ख्या-प्रकाशे णिच्-भावे ल्युट् । प्रकाशने “ख्या-
पनेनानुतापेन तपसा धारणेन च । पापकम्प्यते पापात्
तथा दानेन चापदि” मनुः ।

इति वाचस्यत्ये खकारादिशब्दार्थ

सङ्कलनम् ।

२४६१ पृष्ठस्य कोड़पत्रम् खड्गिधेनुशब्दस्य पूर्वमिदम्

खड्गकोष पु० खड्ग इव कुशाति कुष-अच् । खड्गा-
कारपत्रे लताभेदे शब्दचि० । इत० । (खाप) इति
ख्याते खड्गावरके काष्ठचर्म्मदिनिर्मिते २ पदार्थे अत्रार्थे
तालव्यान्तोऽपि ।

खड्गट पु० अङ्गे इव टलति अत्र टल-विक्षेपे वा० आधारे
ड । १ दृष्टकाशे हारा० तस्याङ्गस्यैव असिबत् पीडा-
करत्वात्तथात्वम् ।

खड्गधेनु स्त्री खड्गो धेनुविव यस्याः । कुरिकायाम् तस्या अ-
सिपुत्रिकात्वात्तथात्वम् । खड्गा गण्डकी धेनुः जाति-

त्वात् पोटेत्यादिना पा० कर्म्मधा० पूर्वनिपातः पुं-
ल्लवाच्च । २ धेनुरुपगण्डक्यां मेदि० । [लताभेदे शब्द० ।
खड्गपत्र पु० खड्ग इव तीक्ष्णं पत्रमस्य । खड्गलताख्ये
खड्गपरीक्षा स्त्री खड्गस्य परीक्षा । खड्गस्य रूपघटनादिना
शुभाशुभज्ञानोपयोगिन्यां परीक्षायास् सा च युक्तिकल्पतरौ
उक्ता यथा “खड्गरूपं तथा जातिर्नैवारिष्टे च भूमिका ।
ध्वनिर्मानमिति प्रोक्तं खड्गज्ञानात्मकं शुभम् । अभिन्ने
दृश्यते यादृक् विच्छिद्य वटिते तथा । यदेव दृश्यते चिह्नं
तदङ्गं सम्यचक्षते । नीलकण्ठादिकं खड्गे रूपमित्य-
भिधीयते । तेनैव यत् प्रतीतं स्यात् तत् जातिरिति
गद्यते । अङ्गातिरिक्तं यज्जातिस्तन्माहात्म्योपसूच-
चम् । तन्नेत्वमिति जानीयात् खड्गे खड्गविशारदः ।
अङ्गातिरिक्तं खड्गादेर्यच्छुद्धत्वावस्थचकम् । तदरिष्ट-
मिति प्राङ्मूर्धिरङ्गादिधारणम् । यः खड्गे जायते
शब्देन खड्गछादिना हते । स ध्वनिस्तुलना मानम्
ज्ञानमष्टविधन्विदम् । पञ्चाद्या निपुणैः खड्गे सम्भाव्य-
न्तेऽपि कतिमाः । अन्यावकत्वमौ ज्ञेयौ तावेव सहजा
विति । शतमङ्गानि चत्वारि रूपाणि जातयस्तथा ।
लिङ्गज्ञेयाणि जानीयादरिष्टानि तथैव च । भूमिश्च
द्विविधा ज्ञेया ध्वनिरष्टविधो मतः । मानन्तु द्विविधं
प्रोक्तमित्येषां सङ्ग्रहो मतः” । अधिकमसि शब्दे दृश्यम् ।
खड्गपिधानं न० खड्गोऽपिधीयते आच्छाद्यतेऽनेन अपि-
धा-करणे ल्युट् अपेरल्लोपः । (खाप) असि कोषे
हलायु० । स्वार्थे क । तत्त्वार्थे हेम० ।

खड्गपुत्रिका स्त्री खड्गस्य पुत्रिकेव । कुरिकायां मेदि० ।

खड्गफल(क) पु० खड्गः फलमिव त्वगावृतत्वात् मध्ये यस्य
वा कप् । (खाप) इति ख्याते असिपिधाने त्रिका० ।

अङ्गमुद्रा स्त्री “कनिष्ठानामिके बद्धा स्वाङ्गुष्ठेनैव दृश्यते ।
शिष्टाङ्गुली तु प्रसृते संसृष्टे खड्गमुद्रिका” तन्त्रसा-
रोक्ते शक्तिपूजनाङ्गे मुद्राभेदे ।

खड्गारीट पु० खड्गारिरिव एटति गच्छति इट-गतौ
क । (ढाल) ख्याते चर्म्ममये फलके । खड्गं तदु-
धारातल्यव्रतमार्क्यति आ+ङ-गतौ कीटन् । असि
धाराव्रतधारिणि लि० मेदि० । तच्च व्रतमसिधारा-
व्रतशब्दे ५५० प्र० दर्शितम् ।

खड्गिक पु० खड्गं खड्गाकारोऽस्यस्य ठन् । सहिषीक्षी-
रफेने तस्य खड्गाकारवत् शुभ्रतया तथात्वम् । खड्गेन
चरति ठन् । १ शौनिके नृगयौ च मेदि० ।

ग

गकारः व्यञ्जनवर्णभेदः तस्योच्चारणस्थानं जिह्वामूलरू-
पकण्ठदेशः, आभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वामूलस्पर्शः, बाह्यप्रयत्नः
संवारनादघोषाः अत्यप्राणश्च । मातृकान्यासेऽस्य दक्षिणम-
णिवन्धे न्यासः । अस्य ध्येयरूपदेवतादिकं कामधेनुतन्त्रे
उक्तं यथा “गकारं परमेशानि ! पञ्चदेवात्मकं सदा ।
निर्गुणं त्रिगुणातीतं निरीहं निर्मलं सदा । पञ्चप्राणमयं
वर्णं सर्वशक्तात्मकं प्रिये ! अरुणादित्यसङ्काशं कुण्डलीं
प्रणमाम्यहम्” । हृदयस्थद्वादशदलकमलस्य कादिठान्दद्वाद-
शवर्णयुततया अस्य तन्माध्यगत्वम् । अस्य वाचकशब्दा वर्णा-
भिधाने उक्ता यथा “गो गौरी गौरवं गङ्गा गणेशो गो-
कुलेश्वरः । शाङ्गी पञ्चात्मको गाथा गन्धर्वः सर्वगः स्मृतिः ।
सर्वसिद्धिः प्रभा धूम्रा द्विजाख्यः शिवदर्शनः । विश्वात्मा
गौः पृथग्रूपा मणिवन्धस्त्रिलोचनः । गीतं सरस्वती
विद्या भोगिनी नकुलोधरा । तेजस्वती च हृदयं
ज्ञानं जालन्धरो लयः” । काव्यादिरचनायामस्य संयुक्त-
तया प्रथमविन्यासे लक्ष्मीः फलम् । “कः खोगोषश्च
लक्ष्मीम्” संयुक्तं चेह न स्यात् सुखभरणपटुर्गवि-
न्यासयोगः । पद्यादौ गद्यावक्त्रे वचसि च सकले प्रा-
कृतादौ समोऽयमिति” इ० र० टी० सर्वशेषतयोक्तेः ।

ग न० गै-क । १ गीते २ गणेशे ३ गन्धर्वे पु० एकाक्षरको० ४ गुरु-
वर्णे “स्यस्तजभ्रगैर्लानैरेभिर्दशभिरक्षरैः” उत्तर० ।
“गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः” छन्दो० ।
“यरात्मन्गलौ सतौ” “गौ स्त्री” उत्तर० । “सुष्युपपदे गमे
र्” । हृद्ग हृदयगामिनि कण्ठग कण्ठगामिनि इत्या-
द्यर्थे लि० “हृद्गामिः पूयते विप्रः कण्ठगामिस्तु भूषिपः”
मनुः । सुष्युपपदे गै-क । सासग सामगातरि छन्दोग
छन्दे गातरि लि० ।

गकार पु० ग+खरूपे कार । गखरूपे वर्णे “गुरुरेको गका-
रस्तु लकारो लघुरेककः” छन्दो० ।

गगन न० गग-युच् गोऽन्तादेशः । णत्वं प्रासादिकम्
“फालगुने गगने फेने णत्वमिच्छन्ति वर्वराः” इत्युक्तेः ।
१ आकाशे २ सून्याङ्के । श्लक्ष्णपेक्षया दशमराशौ तस्य
उदितराश्वपेक्षया स्वस्वस्तिकस्थितत्वात् तथात्वं तथा
हि पूर्वस्यामेव राशीनामुदयेन ततः सप्तमराशुदये तस्य
अस्तम् दशमराशस्तु तदा स्वस्वस्तिकस्थितः इति तस्य

मूर्जस्थाकाशस्थितत्वात् तथात्वं । तद्गुणादेः आकाश-
शब्दे ५६२ पु० विवर्तितः । सुश्रुते देहस्य पाञ्चभौति-
कत्वाङ्गीकारेण “आन्तरीक्षास्तु शब्दः शब्देन्द्रियं
सर्वच्छिद्रसमूहो विविक्तता चेति” देहस्थाकाशधर्मी उक्ताः
“पृथिव्यप्तेजो वायुकाशानां ससुदायात् द्रव्याभिनि-
र्हृतिः” इत्युपक्रमस्य द्रव्यगता गगनजघर्ष्मास्ततोक्ता यथा
“लक्ष्मणस्तुष्टद्रव्यवायिविविक्तमव्यक्तरसं शब्दबहुलमा-
काशीयम् तन्माह्वैवशौप्रियं लाघवकरम्” । तथाकाशगुण-
भूमिष्ठं संशमनम्” इत्युपक्रमस्य भूतविशेषसाच्चिव्येन धातु-
विशेषसंशमनकारित्वं तस्य दर्शितं सुश्रुतेन यथा “खते
जोऽनिलजैः श्लेष्मा शममेति शरीरिण्याम् । वियत्पव-
नजानाभ्यां वृद्धिमाप्नोति सारुतः” “तस्याकाशगुण-
भूयिष्ठं स्फुटत्वम्” इति च । तस्य धर्म्मविशेषाः भा०
शा० उक्ता यथा “आकाशस्य गुणः शब्देव्यापित्वम्
छिद्रमेव च । अनाश्रयमनालम्बमव्यक्तमविकारिता ।
अप्रतीघातिता चैव भूतत्वं विहताति च” । “गगनं गणा-
धिपतिमूर्त्तिरिति” साधः । “अवोचदेनं गगनस्य श-
(खरेण) रघुः । “प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य-
दृष्टीः” मेघ० ।

गगनगति पु० गगने गतिर्यस्य । १ देहे २ सूर्यादिपदे ३ आ-
काशगामिनि लि० । ७ त० । ४ आकाशे गतौ स्त्री ।

गगनचर लि० गगने चरति चर-टच् । आकाशगामिनि
देवसूर्यादिपदहविहगादौ । तत्र विहगे “निस्तृदयन्
वज्रविधमत्सृजोविनो बुभुक्षितो गगनचरेश्वरः (गरुडः)
तदा” भा० आ० २८ अ० । [हेमच०

गगनध्वज पु० गगनस्य ध्वज इव । १ मेघे, हारा० २ सूर्ये
गगनप्रिय पु० दैत्यभेदे । “प्रह्लादोऽश्वशिराः कुम्भः संह्लादो
गगनप्रियः” हरि० ४२ अ० ।

गगनमूर्ध्वं पु० दानवभेदे । “तथा गगनमूर्ध्वं च वेगवान्
केतुमांश्च यः” भा० आ० ६५ अ० । दनुर्वंशकथने । “तथा
गगनमूर्ध्वं च कुम्भनाभो महासुरः” हरि० ३ अ० ।

गगनसद् लि० गगने सीदति गच्छति सद-क्लिप् । गगन-
गामिनि देवसूर्यादिपदहविहगादौ । “बालत्वं दृढता वा यदि
गगनसदा जन्मकाले नराणाम् प्रज्ञामान्द्रम्” जातका-
ङ्कारः । “विस्मेरान् गगनसदः करोत्यक्षिन्” साधः ।
गगनविहारिन् भूतयोऽप्यत्र स्त्रियां ङीप् ।

गगनसिन्धु स्त्री इत० । सन्दाकिन्याम् “गगनसिन्धुफेन-
पटलजालान्तरस्य” काद० । गगननद्यादयोऽप्यत्र ।

गगनाङ्गना स्त्री गगनगताङ्गना । अप्सरःसु ।

गगनाध्वग पु० गगनाध्वना आकाशमार्गेण गच्छति
गम-ड । सूत्र्ये हेम० ।

गगनाम्बु न० इत० । दिव्योदके तद्गागादावपतिते पातादौ
धृते मेघनिःसृतजले । “गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं गृहीतं यत्
सुभाजने । बल्यं रसायनं मेध्यं पात्रापरिचि ततः परम्
रक्षोघ्नं शीतलं क्ष्मादि जडदाहविषापहम्” सुश्रुतः ।

गगनेचर पु० गगने चरति चर-ट अलुक् सं० । इदेवे
रक्ष्यादिपदे इराशिचक्रे च । षविहगादौ त्रि०
स्त्रियां टाप् । “तस्मिन्स्तु कथिते माता कारणे गगने-
चरः” भा० आ० २७ अ० ।

गगनीश्वरक पु० गगने उलसक इव । शम्भुलपदे हारा० ।

तस्य गगनगत्वात् लोहितताङ्गत्वाच्च तथात्वम् । [जगम्भ ।

गग्ध हासे भ्वा० पर० अक० सेट् । गग्धति अगमधीत्
गग्नु स्त्री वाचि निघण्टौ “वन्तु इत्यत्र पाठान्तरम् ।

गङ्गा स्त्री गम-गन् । विष्णुपादभवे नदीभेदे रहिमवत्
कन्याभेदे च । “इमं मे गङ्गे ! यस्यने ! सरस्वति !
शुतद्रि ! स्तोमं सचता परुष्णम् । असिक्ता मरुद्भृषे !
वितस्तायाजोकीये ! शृणु ह्यासुधोमया” ऋ० १०, ७५, ५ ।
इमाम्बुचमधिकृत्य दशप्रधाननदीनां निरुक्तिर्यस्कोन ६,
२६ दर्शितम् यथा “अथककपदनिरुक्तम् गङ्गा । गम-
नात् । यस्यना २ प्रयुवती गच्छतीति वा विप्रयुतं गच्छ-
तीति वा । सरस्वती इसर इत्युदकनाम सत्तेः तद्वती ।
शुतद्रि ४ शुद्राविष्णी क्षिप्रद्राविष्णी आशुतक्षेव द्रवतीति वा ।
इरावती परुष्णीत्याहुः पर्ववती भास्वती कुटिलगामिनी ।
असिक्ती ६ अशुक्ताऽसिता सितमिति वर्णनाम तत्प्रतिषेधो-
ऽसितम् । मरुद्भृषा ७ सर्वा नद्याः, मरुत एना वर्जयन्ति ।
वितस्ता दविदग्धा विटङ्गा मङ्गाकुला । आर्गीकीया ८ वि-
षाडित्याहुः ऋलुकप्रभवा वा ऋजुगामिनी । विषाट् विषा-
टनाद्वा विषाशनाद्वा विषापण्यात् वा प्राशा कस्यां व्यपा-
स्यन्त वसिष्ठस्य सुसूतस्तस्मादिषाडुच्यते पूर्वमासीदु-
क्षिरा । सुधोमा १० सिन्धुर्यदेनामभिषवन्ति सिन्धुः खन्द-
नात् । “अष्टाविंशति” (हयान्) भरतो दौष्पान्तिर्यमना-
मनु । गङ्गायां दृढमेवमन्नात् पञ्चपञ्चाशतं हयान्” शत०
ब्रा० १३, ५, ४, ११ । “न वै गावोमन्दीरस्य गङ्गाया उदकं
वपुः” कात्या० श्रौ० १३, २, २० । “तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गां
मा कुर्वन् गमः” मनुः । “गङ्गाया हिमवत्कन्यारूपत्वे-
ऽपि नदीरूपतया पृथिव्यवतरणकथा रामा० आदि० यथा

“भगीरथस्तु राजविधार्मिको रघुनन्दनः ! । अनपत्नी
महाराजः प्रजाकामः स च प्रजाः । मन्त्रिष्वाधाय
तद्राज्यं गङ्गावतरणे रतः । तपो दीर्घं समातिष्ठो-
क्थे रघुनन्दन ! । ऊर्ध्वबाहुः पञ्चतपा मासाहारो
जितेन्द्रियः ! । तस्य वर्षहस्ताणि घोरे तपसि तिष्ठतः ।
अतीतानि मङ्गावाहो ! तस्य राज्ञो मङ्गात्मनः । सुप्रीतो
भगवान् ब्रह्मा प्रजानां प्रभुरीश्वरः । ततः सुरगणैः
सार्द्धं सुपागम्य पितामहः । भगीरथं मङ्गात्मानं तप-
सालमथाब्रवीत् । भगीरथ ! महाराज ! प्रीतस्तेऽहं
जनाधिप ! । तपसा च सुतप्तेन, वरं वरय सुव्रत ! ।
तसुवाच मङ्गातेजाः सर्वलोकपितामहम् । भगीरथो
मङ्गाबाहुः कताञ्जलिपुटः स्थितः । यदि मे भगवान्
प्रीतो यद्यस्ति तपसः फलम् । सगरस्यात्मजाः सर्वे
भक्तः सलिसमाप्नुयुः । गङ्गायाः सलिलक्षित्ते भस्म-
न्येषां मङ्गात्मनाम् । स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्वे च
प्रपितामहाः । देव ! याचे ह सन्त्ये नावसीदेत् कुलञ्च
नः । इच्छाकृष्णं कुले देव ! एष मेऽस्तु वरः परः ।
उक्तवाक्यं तु राजानं सर्वलोकपितामहः । प्रत्युवाच
शुभां वार्षीं मधुरां मधुराक्षराम् । मनोरथो मङ्गानेष
भगीरथ ! महारथ ! । एवम्भवत् भद्रन्ते इच्छाकुलव-
र्जन ! । इयं हैमवती ज्येष्ठा गङ्गा हिमवतः सुता ।
तां वै धारयितुं राजन् ! हरस्तत्र नियुज्यताम् ।
गङ्गायाः पतनं राजन् ! पृथिवी न सहिष्यते । तां
वै धारयितुं राजन्नान्यं पश्यामि शूलिनः । तमेव-
मुक्त्वा राजानं गङ्गां चाभाष्य लोकतत् । जगाम
त्रिदिवं देवैः सर्वैः सह मरुद्गणैः” ४२ सं० ।

“देवदेवे गते तस्मिन् सोऽङ्गुष्ठाप्यनिपीडिताम् । कृत्वा
वसुमतीं राम ! वत्सरं ससुपासत । अथ संवत्सरे पूर्णं सर्व-
लोकनमस्कृतः । उभापतिः पशुपतीराजानमिदमब्रवी-
त् । प्रीतस्तेऽहं नरश्चेष्ट ! करिष्यामि तव प्रियम् । शि-
रसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम् । ततो हैमवती
ज्येष्ठा सर्वलोकनमस्कृता । तदा सातिमहद्रूपं कृत्वा
वेमञ्च उःसहम् । आकाशादपतद्गाम ! शिवे शिवशिर-
स्युत । अचिन्त्यञ्च सा देवी गङ्गा परमदर्शरा ।
विशाम्यहं हि पातालं स्तोतस्माद्य शङ्करम् । तस्या-
वलोपनं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तु भगवान् हरः । तिरोभावयितुं
बुद्धिब्रूके त्रिनयनस्तदा । सा तस्मिन् पतिता शुश्रूषा
पुण्ये रुद्रस्य भूर्जनि । हिमवत्प्रतिमे राम ! जलाम-

गङ्गलङ्गरे । सा कथञ्चिन्महीं गन्तुं नाशक्रोदयल्लमा-
स्थिता । नैव सा निर्गमं लेभे जटामण्डलमध्यतः ।
तत्रैवावभ्रमद्देवी संवत्सरगणान् बहून् । तामपश्यन्
पुनस्तत्र तपः परममास्थितः । स तेन तोषितश्चासीदत्यन्तं
रघुनन्दन ! । विसर्ज्य ततो गङ्गां हरो विन्दुसरः
प्रति । तस्यां विन्दुज्यमानायां सप्त स्रोतांसि जज्ञिरे
ह्लादिनी पार्वनी चैव नलिनी च तथैव च । तिस्रः
प्राचीं दिशं जम्बुगङ्गाः शिवजलाः शुभाः । सवङ्कु-
श्चैव सीता च सिन्धुश्चैव महानदी । तिस्रश्चैता दिशं
जम्बुः प्रतीचीन्तु शुभोदकाः । सप्तर्षी चान्वगात्तासां
भगीरथरथं तदा । भगीरथोऽपि राजर्षिर्दिव्यस्यन्दन-
मास्थितः । प्राचादप्ये महतेजा गङ्गा तं चाप्यनु-
व्रजत् ।” ४३ स० ।

“स गत्वा सागरं राजा गङ्गायानुगतस्तदा । प्रविवेश
तत्र भूमेर्यत्र ते भस्मसात्कृताः । भस्मन्यथाश्रुते रास !
गङ्गायाः सलिलेन वै । सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा राजानमि-
दमब्रवीत् । तारिता नरशादूर्ध्व ! दिवं याताश्च देव-
वत् । षष्टिः पुत्राः सहस्राणि सगरस्य महात्मनः । साग-
रस्य जलं लोके यावत् स्थास्यति पार्थिव ! । सगरस्या-
त्मजाः सञ्जे दिवि स्थास्यन्ति देववत् । इयञ्च दुहिता
ज्येष्ठा तव गङ्गा भविष्यति । त्वत्कृतेन च नाम्नाय
लोके स्थास्यति विश्रुता । गङ्गा त्विपथगा नाम दिव्या
भागीरथीति च । त्वीन् पथो भावयन्तीति तस्मान्नि
पथगा स्रुता ।” ४४ स० ।

पुराणसर्वस्वे तु तस्या अवतरणप्रकारोऽन्यथा उक्तः
कल्पभेदादविरोधः । यथा

महाभारते “महापुण्यां गगनतः पतन्ती वै महे-
श्वरः ! दधार शिरसा गङ्गां तामेव दिवि सेवते” । ब्र-
ह्माण्डे “महादेवस्य यां यस्मोरुत्तमाङ्गोत्तमाच्छुभात् ।
विनिर्गता महानन्दा दक्षिणेक्षयतः शुभा” स्कान्दे-
“त्रिविक्रमपदोद्भिन्नब्रह्माण्डशुषिरोद्भवा । परा विष्णु-
पदीगङ्गा सप्तप्रापूर्त्तिकारिणी ।” वैष्णवे “ततः प्रभ-
वति ब्रह्मन् ! सर्वपापहृता सरित् । गङ्गा देवाङ्गनाङ्गाना
मनुलेपनपिञ्जरा । विष्णुपादविनिष्क्रान्ता ज्ञावयित्वेन्दु
मण्डलम् । समन्ताद्ब्रह्मणः पुर्यां गङ्गा पतति वै दिवः ।
सा तत्र पतिता दिवु चतुर्धा प्रत्यपद्यत । सीता चालक-
नन्दा च वङ्कुर्भद्रा च वै क्रमात् ।” पाद्मे “क्षितौ तार-
यते मत्प्राज्ञागांस्तारयतेऽप्यधः । दिवि तारयते देवां

स्तेन त्विपथगा स्मृता ।” भविष्ये “महेश्वरस्य या श-
म्भोर्भूत्तिरेषा सनातनी । त्रैलोक्यपावनार्थाय दध्या-
धरणीकृता ।” तत्सम्भावप्रकरणं ब्रह्माण्डे “पापिष्ठानां
पापहन्तो स्वर्गमोक्षप्रिहेतुका । स्वभाव एष गङ्गायाः
शैत्यं शीतरुचो यथा” भविष्ये “पापखण्डनशीला
हि सद्योगङ्गा स्वभावतः । उपपातकराशीनां सा हि
हन्ती यतः स्मृता” स्कान्दमातस्ययोः “क्रोधलोभैक
वृत्तीनां विपरीतक्रियावताम् । कामिनाञ्च तथान्यत्र
तपोयज्ञादि निष्कृजम् । गङ्गायान्तु कृतं सर्वं
सफलं स्यान्न संशयः । परब्रह्मस्वरूपाया गङ्गायास्तु
स्वभावतः” । सर्वदेवादिमयप्रकरणम् भविष्ये “शिव-
वाक्यं त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
पर्वतादीनि रम्याणि पुण्यक्षेत्राणि यानि च । धर्माश्च
सर्वदेवाश्च सर्वयज्ञतर्पांसि च । अहं ब्रह्मा च विष्णुश्च
सर्वशक्तिवसन्वितः । अष्टाविंशतिकोऽयस्तु देवता व्याप्य
वै सदा । गङ्गायां सर्व एवैते स्तुत्यरूपेण संस्थिताः ।
तिस्रः कोट्यर्द्धकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् । सर्वदा
कलिकाले च गङ्गायां नात्र संशयः” भविष्ये “सर्वदेव-
मयी गङ्गा सर्ववेदस्वरूपिणी” भगवद्गुगीतायां “क्षीत-
सामन्त्रि जाह्नवीति” अथ तस्या विशिष्टताप्रकरणम् “देवानान्तु
महादेवो यथा श्रेष्ठतमः स्रुतः । सर्वेषामेव तीर्थान् ।
तथा गङ्गा विशिष्यते” महाभारते “सर्वतीर्थमयी गङ्गा
सर्वधर्ममयी मनुः । सर्वशास्त्रमयी गीता सर्वदेवमयो-
हरिः” स्कान्दे “भूतेश्वरादिह परोऽस्ति न पूजनीयो
नैवाश्वमेधसदृशः क्रतुरस्ति लोके । गङ्गासमं त्विभूवने
न हि तीर्थमस्ति नान्यद्ब्रूतं च शिवरात्रिसमं तथास्ति”
महाभारते “न गङ्गासदृशं तीर्थं न देवः केशवात् परः ।
ब्राह्मणेभ्यः परं नास्तो यैवमाह पितामहः” ब्रह्माण्डे
“कञ्चौ तु सर्वतीर्थानि स्वमहात्मप्रभावतः । गङ्गामभि-
सृज्य यानि सा तु देवी न कुत्रचित्” नारदीये
“क्षीटिष्वटासु दशसु तीर्थानां यत् फलं भवेद् । तत्सम-
स्तमिहैकत्र गङ्गायां लभते नरः” भविष्ये “अभिभूति
प्रयाणेन भक्तिपाद्या महेश्वरी । भावातुल्यफलजदा
गङ्गा सर्वजगद्धिता” ब्रह्माण्डे “प्रभासे गोसहस्रेण
राक्षस्ये दिवाकरे । यत्फलं पाण्डुवश्रेष्ठ ! गङ्गायां
तद्दिने दिने । महापुण्या महावेगा सद्यः शुद्धिकरी
परा । महापुण्यप्रदा सद्यः स्वर्गमोक्षप्रदैव सा” दानधर्मे
“स्नायन्मुवं यथा स्थानं सर्वप्राप्ततमं स्मृतम् । तीर्थानां

सरितां श्रेष्ठा तथा गङ्गा इहोच्यते" मात्स्ये "तीर्थानां परमं तीर्थं नदीनामुत्तमा नदी । मोक्षदा सर्वभूतानां मत्स्यं प्राह दिवामणिः" भविष्ये "ध्यानं कृते मोक्षहेतुस्तेतायां तच्च वै तपः । द्वापरे यज्ञमेवाहुः कलौ गङ्गैव केवलम् । चिन्तामणिगणाद्यापि गङ्गायास्तोयविन्दवः । विशिष्टा यत् प्रयच्छन्ति भक्तेभ्यश्चिन्तितं फलम्" शैवे "नास्ति गङ्गासमं तीर्थं नास्ति वेद समा श्रुतिः । नास्ति ऋचुसमः शास्ता नास्ति भूति समं तपः" कौर्ममात्स्ययोः "कृते च सर्वतीर्थानि त्वेतायां पुष्करं परम् । द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गैव केवलम्" दानधर्मे "ते देशास्ते जनपदास्ते शैलास्तेऽपि चाश्रमाः । येषां भागीरथी गङ्गा मध्ये याति सरिद्वरा" स्मरणप्रकरणम् हरिवंशे "दिव्या त्रिधारा दृष्टा यैः पुष्पत्रा त्रिपथगा नदी । स्मरणादेव सर्वेषामहंसां या विभेदिनी" ब्रह्माण्डे "मनसा संस्मरेद्यस्तु गङ्गां दूरस्थितो नरः । चान्द्रायणसहस्रान्तु लभते नात्र संशयः" भविष्ये "स्मरणादेव गङ्गायाः पापसंघातपिञ्जरम् । भेदं सहस्रधा याति गिरिवज्रहृतो यथा" ब्रह्माण्डे "यत्र तत्र स्थितोवापि मरणे असुपस्थिते । "भक्त्या गङ्गां स्मरन् याति नरः शिवपुरं परम्" भविष्ये "गच्छन् तिष्ठन् स्वपन् ध्यावन् जायद्दुभुञ्जन् वसन् वदन् । यः स्मरेत् सततं गङ्गां स च सुच्यते संकटात्" कीर्तन प्रकरणम् वैष्णवे "गङ्गा गङ्गेति यैर्नाम योजनानां शतैरपि । स्थितैश्चारितं हन्ति पापं जन्मत्वयार्जितम्" । "गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयात् योजनानां शतैरपि । सुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति" यात्राप्रकरणम् ब्रह्माण्डे "येषां बुद्धिं शुभां देवाः प्रयच्छन्ति महात्मनाम् । तेऽपि गच्छन्ति नियता गङ्गाभिगतां सुरैः" तत्रैव "ज्ञानञ्च भक्त्या गङ्गायां कर्तुं कामस्य गच्छतः । पदेपदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः" । भविष्ये "दृष्ट्वा कुलं दृष्ट्वा विद्या दृष्ट्वा यज्ञा दृष्ट्वा तपः । दृष्ट्वा दानानि तस्येह कलौ गङ्गां न याति यः" । वाराहब्रह्माण्डयोः "अध्यादिकं गृहीत्वा तु सेन्द्रा देवाः समासते । आगच्छन्ति कदा मत्स्यगङ्गामभिगता नराः" । भविष्ये "अनुपङ्गेण सङ्गेन वाणिज्येनापि सेवया । कामासक्तोऽपि च नरो गङ्गां प्राप्य दिवं व्रजेत् । दानधर्मे "गङ्गाङ्गता ये त्रिदिवं गतास्ते" अथ ज्ञेयप्रकरणम् "सार्द्धं हस्तशतं यावत् गर्भतस्तीर-

सुच्यते । न मन्त्रो न विधिः कालो न ऋदो न च गोमयम्" । अत्र ऋषयः पठन्ति "अत्र न प्रतिगृह्णीयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि" । स्कान्दे "तीराद्गव्यूतिमात्रन्तु परितः ज्ञेयसुच्यते । अत्र दानं जपोहोमो गङ्गायां नात्र संशयः" । दानधर्मे "भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां यावदाक्रमते-जलम् । तावद्गर्भं विजानीयात् तदूर्ध्वं तीरसुच्यते" ब्रह्माण्डे "प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्भक्तचतुष्टयम् । अत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन" । स्वर्गादिप्रकरणम् वैष्णवे "श्रुताभिलषिता दृष्टा स्मृता गीताऽवगाहिता । या पावयति भूतानि कीर्तिता सा दिनेदिने"

गतिप्रकरणम् भविष्ये "परदारपरद्रव्यवाञ्छा द्रोहः परस्य च । गतिमन्त्रश्चमाणस्य गङ्गैव परमा गतिः । सुवनप्रकरणम्" महाभारते "गङ्गोर्भिभिरथोदिग्धः पुरुषः पवनो यथा । स्मृयते सोऽस्य पापमानं सद्य एवापकर्षति" दर्शनप्रकरणम् दानधर्मे । "जात्यन्वैरिह तुल्यास्ते स्युर्वै पङ्क्तुभिरेव वा । समर्था ये न पश्यन्ति गङ्गां पुण्यजलां शुभाम्" ब्रह्माण्डे "ज्ञानमैश्वर्यमायुश्च प्रतिष्ठा सर्वमान्यता । शुभानामाश्रयत्वञ्च गङ्गादर्शनञ्च फलम्" अथ नमस्कारप्रकरणम् भविष्ये "सर्वतीर्थमयीं गङ्गां परमात्मस्वरूपिणीम् । त्रैलोक्यपावनायां गङ्गां प्रणमेत् सदा" । स्वर्गनमस्कारप्रकरणम् ब्रह्माण्डे "सुभक्त्या हि महापापी गङ्गां स्मृत्वा शुचिर्भवेत् । अनिच्छयापि संस्मृष्टोदहृत्त्वेव हि पावकः" नारदीये "तथेह गङ्गां संस्मृष्य ब्रह्मरूपां सुपुण्यदाम् । शुद्धा भवन्तीह सर्वे सद्य एव न संशयः" वाराहे "ब्रह्महा गुरुहा गोघ्नः स्मृष्टो वा सर्वपातकैः । तस्यास्तोत्रं नरः स्मृत्वा सर्वपापैः प्रसुच्यते" । अथावगाहनप्रकरणम् वनपर्वणि "यद्गुकार्यं शतं कृत्वा कृतं गङ्गावगाहनम् । सर्वं दहति गङ्गाभस्तूलराशिभिवानलः" ज्ञानप्रकरणम् वैष्णवे "ज्ञातस्य सलिले यस्याः सद्यः पापं प्रणश्यति । अखर्वपुण्यप्राप्तिश्च सदा सैत्थेय । जायते" भविष्ये "शक्तस्य पण्डितस्यापि गुणिनः सत्यशालिनः । गङ्गाज्ञानविहीनस्य तस्य जन्म निरर्थकम्" तत्रैव "प्रतरो योगिनश्चैव गाथां गायन्ति सादराः । अपि नः स्वकुले कश्चित् गङ्गास्नायी भविष्यति । देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च दास्यते सलिलाञ्जलिम् । गङ्गास्नानरतं मर्त्यं दृष्ट्वैव यमकिङ्कराः । दिशो दश पलायन्ते चिह्नं दृष्ट्वा यथा मृगाः । यमो भीतस्तु तं दृष्ट्वा प्रणिपत्य प्रपूज्य च । न शक्नोति

तथा स्यात् तस्याप्ये पुण्यकर्मणः । मेरुमन्दरमातोऽपि राशिः पापस्य कर्मणः । गङ्गास्नानेन दग्धः स्यात्तूल-
राशिरिवानलैः” ब्रह्माण्डे “स्मृष्ट्वा स्वर्गमवाप्नोति
पीत्वा ज्ञानमवाप्नुयात् । गङ्गास्नाने तु भक्त्या वै प्राप्नोति
परमं पदम्” ब्रह्मवैवर्ते “गङ्गायां सौख्यं ज्ञानं महा-
पातकनाशनम् । अज्ञानात् स्वर्गसंप्राप्तिर्ज्ञानान्मुक्तिर्न
संशयः” । पुण्यकालविशेषज्ञानप्रकरणम् भविष्ये “द्वादश्यां
श्रवणार्क्षेण अष्टम्यां पुष्ययोगतः । आर्द्रायाञ्च चतु-
र्दश्यां गङ्गास्नानं विशेषतः । वैशाखे पूर्णिमा या स्या-
न्माघे वै कार्तिके तथा । तथा माघी त्रमावास्या गङ्गा-
स्नाने सुदुर्लभा । कृष्णाष्टम्यां सहस्रान्तु शतं स्यात्
सर्वपर्वसु । अमावास्यादिने चैव सहस्रान्तु दिनचये ।
चन्द्रस्तूर्य्ययुगे लब्धं व्यतीपाते त्वनन्तकम्” ब्राह्मे
“चन्द्रस्तूर्य्ययुगे चैव योऽवगाहति जाङ्गवीम् । स स्नातः
सर्वतीर्थेषु किमर्थमटते महीम्” स्मृतिः “इन्दोर्लक्षगुणं
प्रोक्तं रवेर्दशगुणं तथा । गङ्गातोये तु संप्राप्ते इन्दोः
कोटीरवेर्दश” (नन्दामहाज्योतीवाराणीदशहराद्द्वौदय-
ज्ञानफलं तत्तच्छब्दे दशग्रम्) । ऋद्धारणप्रकरणम्
दानधर्मब्रह्माण्डाग्नेयेषु ।

“जाङ्गवीतीरसंभूतां नृदं मूर्द्धां विभर्त्ति यः । विभर्त्ति ह्यपं
सोऽर्क्षस्य तमोनाशाय केवलम्” तर्पणप्रकरणम् ब्रह्मा-
ण्डाग्नेयदानधर्मेषु “य इच्छेत् सफलं जन्म जीवनं
श्रुतमेव च । सपितृस्तर्पयेद्गङ्गामभिमन्य सुरांस्तथा”
अथ दानप्रकरणम् भविष्ये “वासो हिरण्यरत्नानि पल-
उष्णफलानि च । अन्नदानादिकञ्चापि आत्मनो यद-
भीष्टमितम् । तत्तु भक्त्या तु गङ्गायां यः प्रयच्छति
मानवः । तत्तत्सुखमनन्तञ्च सम्प्राप्य चेह जन्मनि ।
मेत्य चाप्नोति निर्वाणं परमं यत्तिरञ्जनम् । यत्तोदानं
तपो ज्ञान आङ्गञ्च सुरपूजनम् । गङ्गायान्तु कृतं सर्वं
कोटिकोटिगुणं भवेत्” व्रतप्रकरणम् ब्रह्माण्डे “शालि-
तण्डुलप्रस्थेन द्विप्रस्थपयसा तथा । पायसं पाचयित्वा
तु मधुखण्डं घृतं तथा । प्रत्येकं पलमात्रान्तु तत्र नि-
क्षिप्य भक्तितः । तत् पायसमपूपञ्च लङ्डुकान् यावका-
नपि । तथा गुञ्जार्जमात्रान्तु सुवर्णं रूप्यमेव च । चन्द्र-
मासुक्तपूर्वरक्तुञ्जमानि च शुग्गुलुम् । विल्लपत्वाणि
दूर्वांश्च रोचनां सितसर्पपम् । नीलोत्पलस्य पत्वाणि
पत्माभावे फलानि च । यथा शक्रा महाभक्ता ग-
ङ्गायां यो विनिक्षिपेत् । मासि मासि पौर्णमास्यां

दर्श वा प्रहरद्वये । अद्वयानेन मन्त्रेण यावत् संवत्सरं
तथा । (ओं गङ्गायै नारायण्य ते नमो नमः) । इति
मन्त्रेण सततं शतमष्टोत्तरं जपेत् । गङ्गाजलान्तर्भूत्वा
तु तन्मनास्वत्तसंशयः । हविषप्राप्ती मिताहारी य-
मी तेषु दिनेषु च । संवत्सरान्ते तस्मैषा गङ्गा दिव्य
वपुर्धरा । दिव्यमाख्याम्बरधरा दिव्यगन्धालुलेपना ।
चारुवपुधरा देवी दिव्यरत्नविभूषिता । प्रत्यक्षरूपा
पुरतस्तिष्ठत्येव वरप्रदा । एवं प्रत्यक्षतः साक्षात् गङ्गां
दिव्यवपुर्धराम् । इष्टां स्वचक्षुषा मर्त्यो वरदानसमुदा-
ताम् । यान् यान् कामयते कामांस्तान् सर्वानवाप्नु-
यात् । निष्कामस्तु परं मोक्षं लभते नात्र संशयः”
आङ्गप्रकरणम् भविष्ये “गयाआङ्गं कृतं तेन उत्तु-
ष्टश्च दृष्टस्तथा । येन गङ्गास्नानेन सिद्धे तीरे आङ्गमका-
रि च । पितृनुद्दिश्य यो भक्त्या पायसं मधुसंयुतम् ।
गुडसर्पिःसमायुक्तं गङ्गास्नाने विनिक्षिपेत् । तद्गङ्गाः
पिबन्ति पितरस्तस्य वर्षशतवयम्” देवीपुराणे “अकाले-
ऽप्यथ वा काले तोरे आङ्गं तथा नरैः । प्राप्तिरेव सदा
कार्यं कर्त्तव्यं पितृतर्पणम्” अथ पिण्डप्रकरणम्
देवीपुराणे “सकङ्गङ्गाभिगमनं कृत्वा पिण्डं ददात
यः । तारिताः पितरस्तो भवान्मोक्षेतिस्तोदकैः ।
तत्रैव “गङ्गायाञ्च गयायाञ्च पिण्डदानं समं स्मृतम् ।
विशेषतः कलियुगे गङ्गापिण्डं प्रशस्यते । गङ्गायां
पिण्डदानेन पितरस्तु तिलोदकैः । नरकस्या दिवं
यान्ति स्वर्गस्था मोक्षमाप्नुयुः । माहेन्द्रे विरजे चैव
गयायां जाङ्गवीतटे । अत्र पिण्डप्रदो याति ब्रह्म-
लोकमनामयम्” जलप्रकरणम् ब्राह्मे “योऽसौ निरञ्जनो
देवश्चतुर्मुखो जनार्दनः । स एव द्रव्यरूपेण गङ्गास्नाने
नात्र संशयः” । लैङ्गे “ब्रह्महा गुरुहा गोघ्नस्तेयी च
गुरुतल्पगः । गङ्गास्नाने च पूयन्ते नात्र कार्या विचा-
रणा” ब्राह्मे “तिष्ठद्गुणसहस्रान्तु पादेनैकेन यः पुमान् ।
मासमेकान्तु गङ्गास्नाने सेवते स विशिष्यते । मेरोः सप्त-
द्वयं च रत्नरागेः संस्थोपलानासदकस्य वाचा । शक्यं
वक्तुं नेह गङ्गाजलानां गुणाख्यानं परिमाणं तथैव”
तोयदानप्रकरणम् भविष्ये “अन्नदानैश्च गोदानैश्च स्न-
ानदानादिभिस्तथा । रथाश्च गजदानैश्च यत्फलं परि-
कीर्त्तितम् । ततः शतगुणं गङ्गातोयदानादवाप्नुयात्”
महाभारते “चान्द्रायणसहस्रेण यस्मिन् कायशोधनम् ।
यः पिबेद्देहं यथेष्टञ्च गङ्गास्नाने सविशिष्यते । गङ्गा-

शीरे वसेद्वित्यं गङ्गातोयं पिबेत् सदा । दीक्षितः सर्वं यज्ञेषु सोमपानं दिने दिने । गङ्गातोयाभिसंसिक्तां भिक्षामश्नाति यो नरः । सर्पवत् कञ्चुकं सुक्ता पापानीह नरोत्तमः । स्वागापवर्गिको सिद्धिं प्राप्नोत्येव न संशयः” स्कान्दे “गण्डूषमात्रपानेन अश्वमेधफलं लभेत् । स्वच्छन्दं यः पिबेदपस्तस्य सुक्तिः करे स्थिता” पाद्मे “त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्तभिश्चैव यासुनम् । नार्मदं दशभिर्मासैर्गङ्गां वर्षेण जीर्यति” अथ वासरूपसेवाप्रकरणम् । ब्राह्मे “तपसा ब्रह्मचर्येण यज्ञैस्त्यागेन वा गतिम् । न तां संलभते जन्तुर्गङ्गां संसेव्य यां लभेत्” नारदोत्रे “किमष्टाङ्गेन योगेन किं तपोभिः किमध्वरैः । वास एव हि गङ्गायां ब्रह्मज्ञानस्य कारणम्” महाभारते “पूर्वं वयस्त्र्यधर्माश्च कृत्वा पापानि ये नराः । पश्चाद्गङ्गां समाश्रित्य तेऽपि यान्ति परां गतिम्” ब्रह्माण्डे “महापातकिनो ये च सेवन्ते यदि जाङ्गवीम् । पातकैभ्योऽपि पञ्चभ्यः का कथाऽन्यस्य पाप्मनः” भविष्ये “विराट् सप्तराट् वा स्थितिमात्रेण भक्तितः । गङ्गातीरे नरो यस्तु नरकं स न पश्यति” । विष्णुप्रकरणम् भविष्ये “प्रतिविष्णुसहस्राणि गङ्गां रक्षन्ति यत्नतः । निरासयन्तु भक्तांश्च पापकर्मरतांस्तथा । कामक्रोधमदोह्माहलोभादिनिशितैः शरैः । प्रहरन्ति मनस्तेषां स्थितिं वै नाशयन्ति च” प्रतिमहप्रकरणम् मातृस्ये “यस्तत्र प्रतिगृह्णाति तीर्थेष्वायतनेषु च । हिरण्यं रजतं ताम्रं यच्चान्यद्वस्तु किञ्चन । निःफलं तस्य तत् तीर्थं यावत्तद्वस्तु चाश्रुते । वरं विक्रयणं मातुर्वरं विक्रयणं पितुः । अपि गङ्गाजलस्थन्तु न गृह्णीयात् कदाचन” स्मृतिः । “गङ्गाविक्रयणाद्राजन् विष्णोर्विक्रयणं भवेत् । जनार्दने तु विक्रीते विक्रीतं स्थाज्जगत्त्रयम्” अभक्तिप्रकरणम् भविष्ये “गङ्गां प्राप्याथ ये मर्त्याः श्रद्धां भक्तिं न कुर्वते । तीर्थान्तरे रतिं कुर्युस्ते वै निरयगामिणः” । कृतकृत्यप्रकरणम् ब्रह्माण्डे “गङ्गां संश्रित्य यस्तिष्ठेत्तस्याकार्यं न विद्यते । कृतकृत्यः स वै सुक्तो जीवन्मुक्तो भवेच्चरः” । स्मृत्युफलप्रकरणम् ब्राह्मे “ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि कामतोऽकामतोऽपि वा । गङ्गायान्तु शृतो मर्त्यो मोक्षं स्वर्गञ्च विन्दति” भविष्ये “कमिकीटपतङ्गाद्या ये शृतता जाङ्गवीजले । कृत्वाद्भिष्यति तः दृष्टास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्” तथा “अपि योजनपर्यन्ते गङ्गां स्मृत्वा तनुं त्यजेत् । वैवस्व-

तोऽपि तस्यार्घ्यं दत्त्वा स्वर्गं प्रयच्छति” स्कान्दे “अर्द्धोदके तु जाङ्गव्या श्रियतेऽनशनेन यः । स याति न पुनर्जन्म ब्रह्मसायुज्यमेव च” अस्थिप्रक्षेपप्रकरणम् वनपर्वणि कौर्मे च “यावन्त्यस्थीनि गङ्गायां तिष्ठन्ति पुरुषस्य च । तावद्वर्षसहस्राणि ब्रह्मलोके महीयते । यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गायाः स्पृशते जलम् । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते” ब्रह्माण्डे “गङ्गातोये तु यस्यास्थि नीत्वा संक्षिप्यते नरैः । तत्कालमादितः कृत्वा स्वर्गे तस्य भवेत् स्थितिः । गङ्गातोयेषु यस्यास्थि स्नाप्यते पुण्यकर्मणः । न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात् कदाचन” केशादिप्रकरणम् ब्रह्माण्डे “केशलोमनखादीनि येषां पुंसान्तु वायुना । निक्षिप्यन्ते च गङ्गायां तेषां स्नादियति स्थितिः” अथ प्रकीर्णकम् ब्रह्माण्डे “दृष्ट्वा शतकृतं पापं स्पृष्ट्वा जन्मशतानि च । स्नात्वा जन्मसहस्राणि हन्ति गङ्गा कलौ युगे” । गङ्गाद्वारवाराणसीप्रयागादिप्रकरणम् मातृस्ये “सर्वत्र सुलभा गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा । गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे” वनपर्वणि “स्वर्गद्वारेण तत्तुल्यं गङ्गाद्वारं न संशयः । तत्वाभिषेकं यः कुर्यात् सोऽश्वमेधमवाप्नुयात्” ब्रह्माण्डे वाराणस्यां विशेषेण गङ्गा नित्यं विमुक्तिदा । अनन्तकोटिकल्योत्यं पापं पुंसं प्रणाशयेत् । वाराणस्यां विशेषेण सद्यः पापविनाशिनी । गङ्गायान्तु जले मोक्षो वाराणस्यां जले स्थले । जले स्थले चान्तरीचे गङ्गासागरसङ्गमे” । मोक्षप्रकरणम् स्कान्दे “ब्रह्मादिदेवलोकानां सुक्तेश्च प्राप्तये नृणाम् । गङ्गा च परमा हेतुः कलिकाले विशेषतः” ।

गङ्गामाहात्म्यं काशीख० विष्णुं प्रति शिवेनोक्तम् यथा

“समैव सा परा सूर्तिस्तोयरूपा शिवात्मिका ।

ब्रह्माण्डानामनेकेषामाधारः प्रकृतिः परा । सिद्धविद्यास्वरूपा च त्रिशक्तिः करणात्मिका । आनन्दाऽऽवृतरूपा च शुद्धधर्मस्वरूपिणी । तामेनां जगतां धात्रीन्धारयामि खलीलया । विश्वस्य रक्षणाथार्थं परब्रह्मस्वरूपिणीम् । तैल्लोके यानि तीर्थानि पुण्यक्षेत्राणि यानि च । सर्वत्र सर्वं ये धर्माः सर्वं यज्ञाः सदक्षिणाः । तपांसि विष्णो ! सर्वाणि श्रुतिः साङ्गा चतुर्भिः । अहञ्च त्वञ्च ब्रह्मा च देवतानां गणाश्च ये । पुरुषार्थाश्च सर्वे वै शक्तयो विविधाश्च याः । गङ्गायां सर्व एवैते स्वरूपेण संस्थिताः । स स्नातः सर्व-

तीर्थेषु सर्वकृत्येषु दीक्षितः । चीर्णसर्वव्रतः सोऽपि यस्तु गङ्गां निषेवते । तपोसि तेन तप्तानि सर्वदान-प्रदः स च । स प्राप्तयोगनियमो यस्तु गङ्गां निषेवते । सर्ववर्णाश्रमिभ्यश्च वेदविद्भ्यश्च वै तथा । शास्त्रार्थपारगैश्च गङ्गास्नायी विशिष्यते । मनोवाक्कायजैर्दोषैर्दुष्टो बद्धविघ्नैरपि । वीक्ष्य गङ्गां भवेत् पूतः पुरुषो नात्र संशयः । कृते सर्वाणि तीर्थानि त्रेतायां पुष्करं परम् । द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गैव केवलम् । ध्यानं कृते मोक्षहेतुस्तेतायां तच्च वै तपः । द्वापरे तद्द्वयं यज्ञः कलौ गङ्गैव केवलम् । पूर्वजन्मान्तराभ्यासवासनावशतो हरे ! । गङ्गातीरे निवासः स्थान्मदनुग्रहतः परम् । यो देहपातनाद्यावद्गङ्गातीरं न सृजति । स हि वेदान्तविद्योगी ब्रह्मचर्यव्रती सदा । कलौ कलुषचित्तानां पापद्रव्यरतात्मनाम् । विधिहीनक्रियाणाञ्च गतिर्गङ्गां विना न हि । अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःखप्रो दुर्विचिन्तितम् । गङ्गागङ्गेति जपनात्तानि नोपविशन्ति हि । गङ्गा हि सर्वभूतानामिहासुख फलप्रदा । भावानुरूपतो विष्णो । सदा सर्वजगद्धिता । यज्ञदानतपोयोगजपाः सनियमा यमाः । गङ्गासेवासहस्रांशं न लभन्ते कलौ हरे ! । किमटाङ्गेन योगेन किं तपोभिः किमध्वरैः । वासएव हि गङ्गायां ब्रह्मज्ञानस्य कारणम् । अपि दूरस्थितस्यापि गङ्गामाहात्म्यवेदिनः । अयोगस्यापि गोविन्द ! । भक्त्या गङ्गा प्रसीदति । अज्ञा धर्मः परः स्वप्नः । अज्ञा ज्ञानं परन्तपः । अज्ञा स्वर्गश्च मोक्षश्च अज्ञया सा प्रसीदति । अज्ञानरागलोभादौः पुंसां संमूढचेतसाम् । अज्ञा न जायते धर्मं गङ्गायाञ्च विशेषतः । बहिःस्थितं जलं यद्वह्निर्कोलान्तरस्थितम् । तथा ब्रह्माण्डवाद्यस्य परं ब्रह्माण्डं जाग्रवम् । गङ्गालाभात् परो लाभः कचिदन्यो न विद्यते । तस्माद्गङ्गासुपासीत गङ्गैव परमः पुमान् । शक्तस्य पण्डितस्यापि शुण्णो दानशालिनः । गङ्गास्नानविहीनस्य हरे ! जन्मनिरर्थकम् । वृथा कुलं वृथा विद्या वृथा यज्ञो वृथा तपः । वृथा दानानि तस्येह गङ्गाभक्तो न यो भवेत् । शुण्वत्पात्रपूजायां न स्याद्वै तादृशं फलम् । यथा गङ्गाजले स्नातः पूजने विधिना फलम् । सम तेजोऽग्निगर्भेयं सम वीर्यातिसम्भृता । दाहिका सर्वदोषाणां सर्वपापविनाशिनी । स्मरणादेव गङ्गायाः पापसङ्घातपञ्जरम् । शतधा भेदमायाति गिरिवज्रहतो यथा ।

गङ्गां गच्छति यस्त्वेको यस्तं भक्त्यानुमोदयेत् । तयोस्तुल्यं फलं प्राप्नुमिक्तिरेवात्र कारणम् । गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन् भुञ्जन् ध्यायन् जाग्रत् त्वसन् वदन् । यः स्मरेत् सततं गङ्गां स हि सुच्येत बन्धनात् । पितृनुद्दिश्य यो भक्त्या पायसं मधुसंयुतम् । शुद्धसर्पिस्तिलैः सार्द्धं गङ्गाम्भसि विनिःक्षिपेत् । तप्ता भवन्ति पितरस्तस्य वर्षशतं हरे ! । यच्छन्ति विविधान् कामान् भूरिभूतान् पितामहाः । लिङ्गेशे पूजिते सर्वमर्चितं स्याज्जगदाद्या । गङ्गास्नानेन लभते सर्वतीर्थफलं तथा । गङ्गायान्तु नरः स्नात्वा यो लिङ्गं नित्यमर्चति । एकेन जन्मना मुक्तिं परां प्राप्नोति स ध्रुवम् । अग्निहोत्रोत्थाणि यज्ञाश्च तथा दानतपोसि च । गङ्गायां लिङ्गपूजायाः कोऽर्थश्चेनापि नो समाः । गङ्गां गन्तुं विनिश्चित्य क्त्वा आङ्गादिकं गृहे । स्थितस्य सम्यक् सङ्कल्पात् तस्मानन्दन्ति पूर्वजाः । पापानि च रुदन्याशु हा क यास्याम इत्यलम् । लोभमोहादिभिः सार्द्धं मन्त्रयन्ति पुनः पुनः । यथा गङ्गां न यात्येष तथा विघ्नं प्रकुर्महे । गङ्गां गतो यदा चैव न लब्ध्वा विधास्यति । गृहाद्गङ्गावगाहार्थं गच्छतस्तु पदे पदे । निराशानि ब्रजन्त्येव पापान्यस्य शरीरतः । पूर्वजन्मकृतैः पुण्यैस्त्यक्त्वा लोभादिकं हरे ! । व्युदस्य सर्वविघ्नोघान् गङ्गां प्राप्नोति पुण्यवान् । अतुषङ्गं शुल्केन बाणिच्येनापि सेवया । कामासक्तोऽपि वा सत्यैर्गङ्गास्नायी दिवं व्रजेत् । अनिच्छयापि संस्पृष्टो दह्नोऽपि यथा दहेत् । अनिच्छयापि संस्नाता गङ्गा पापं तथा दहेत् । तावद्भ्रमति संसारे यावद्गङ्गां न सेवते । संसेव्य गङ्गां नो जन्तुर्भवत्केशं प्रपश्यति । यो गङ्गाम्भसि संस्नातो भक्त्या संयत्तसंशयः । मनुष्यचर्मणा नद्धः स देवो नात्र संशयः । गङ्गास्नानार्थमुद्युक्तो मध्येमार्गं गृह्यते यदि । गङ्गास्नानफलं सोऽपि तदाप्नोति न संशयः । महात्मा ये च गङ्गायाः शृण्वन्ति च पठन्ति च । तेऽप्यशेषैर्गङ्गापापैश्च्यते नात्र संशयः । दुर्बुद्धयो दुराचारा हेतुका बद्धसंशयाः । पश्यन्ति मोहिता विष्णो ! गङ्गामन्यां नदीमिव । जन्मान्तरकृतैर्दानैस्तपोभिर्नियमैर्ब्रवीति । इह जन्मनि गङ्गायां नृणां भक्तिः प्रजायते । गङ्गाभक्तिसमाप्तये सहेन्द्रादिपुरेषु च । हर्म्याणि रस्यभोगाणि निर्मितानि स्वयम्भुवा । सिद्धयः सिद्धलिङ्गानि स्वर्गलिङ्गान्यनेकशः । प्रासादा रत्न-

रचितान्नितामणिगणा अपि । गङ्गाजले न तिष्ठन्ति
कलिपापानि भीतितः । अतएव हि संसेव्या कलौ
गङ्गेष्टसिद्धिदा । स्त्रियोदये तर्मासीव वज्रवज्रभया-
न्मगाः । तार्क्ष्यलक्षणाद्यथा सर्पाः सेवा वाताहता यथा ।
तत्त्वज्ञानाद्यथा मोहाः - सिंहं दृष्ट्वा यथा मृगाः ।
तथा सर्वाणि पापानि यान्ति गङ्गेक्षणात् क्षयम् ।
दिव्यौषधैर्यथा रोगा लोभेन च यथा गुणाः । यथा
योश्मोश्नसन्निभिरगाधक्षुद्रमज्जनात् । तृणशैलाः स्फुलि-
ङ्गेन यथा नश्यन्ति तत्क्षणात् । तथा दोषाः प्रणश्यन्ति
गङ्गाम्भःस्पर्शनाद्भुवम् । क्रोधेन च तपोयद्वत् कामेन च
यथा मतिः । अनवेन यथा लक्ष्मीर्विद्या मानेन वै यथा ।
दम्भकौटिल्यमायाभिर्यथा धर्मो विनश्यति । तथा नश्यन्ति
पापानि गङ्गायादर्शनेन तु । मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य
विद्युत्सम्पातचञ्चलम् । गङ्गां यः सेवते सोऽत्र बुद्धेः
पारं परं गतः । विधूतपापाये मर्त्याः परज्योतिः-
स्वरूपिणीम् । सहस्रसूर्यप्रतिमां गङ्गां पश्यन्ति ते
भुवि । साधारणास्त्वसा पूर्णां साधारणनदीमिव ।
पश्यन्ति नास्तिका गङ्गां पापोपहतलोचनाः । संसारभो-
चकक्षाहं जनानामनुकम्पया । गङ्गातरङ्गरूपेण सो-
पानं निर्भमे दिवः । सर्वे एव शुभः कालः सर्वो देश-
स्तथा शुभः । सर्वे जना दानपात्रं श्रीमति जाङ्गवी-
तटे । यथाश्वमेधो यज्ञानां नगानां हिमवान् यथा ।
व्रतानान्तु यथा सत्यं दानानामभयं यथा । प्राणावा-
मस्य तपसां मन्त्राणां प्रणवो यथा । धर्माणामप्यहिंसा च
कन्यानां श्रीर्यथा वरा । यथात्मविद्या विद्यानां स्त्रीणां
गौरी यथोत्तमा । सर्वदेवगणानाञ्च यथाहं परमेश्वरः ।
सर्वेषामेव भक्तानां शिवभक्तो यथा वरः । तथा सर्वेषु
तीर्थेषु गङ्गातीर्थं विशिष्यते । हरे ! यस्त्वावयोर्भेदं
न करोति महामतिः । शिवभक्तः स विज्ञेयो महा-
पाशुपतश्च सः । पापपांशुमहावात्या पापद्रुमकुठारिका ।
पापेभ्यश्च न दवाग्निश्च गङ्गेयं पुण्यवाहिनी । नानारूपाश्च
पितरो गथां गायन्ति सर्वदा । अपि कश्चित् कुलेऽ-
स्माकं गङ्गास्नायी भविष्यति । देवर्षीन् परिसन्नय्य
दीनानाथांश्च दुःखितान् । अङ्गया विधिना स्नात्वा दास्यते
सलिलाञ्जलिम् । अपि नः स कुले भूयाच्छिवे विष्णौ च
शाम्यद्वक् । तदालयकरो भक्त्या तव सम्मार्जनादि-
कृत् । अकामो वा सकामो वा तिर्थग्योनिगतोऽपि
वा । गङ्गायां जो न्यतो मर्त्यो नरकं न स पश्यति ।

तीर्थमन्यत् प्रशंसन्ति गङ्गातीरे स्थिताश्च ये । गङ्गां न
बद्ध मन्यन्ते ते स्युर्निरयगामिणः । माञ्च त्वाञ्चैव गङ्गाञ्च
यो द्वेष्टि पुरुषाघमः । स्वकीयैः पितृभिः सार्द्धं स घोरं
नरकं व्रजेत् । षष्टिगणसहस्राणि गङ्गां रक्षन्ति
सर्वदा । अभक्तानाञ्च पापानां वासे विघ्नं प्रकुर्वते ।
कामक्रोधमहामोहलोभादिनिशितैः शरैः । भ्रान्ति तेषां
मनस्तत्र स्थितिञ्चापनयन्ति च । गङ्गां समाश्रयेत् यस्तु
स मुनिः स च पण्डितः । कृतकृत्यः स विज्ञेयः पुरु-
षार्थचतुष्टये । गङ्गायाञ्च सकृत्स्नातो हयमेधफलं
लभेत् । तर्पयंश्च पितृस्तत्र तारयेन्नरकार्णवात् ।
नैरन्तर्येण गङ्गायां मासं यः स्नाति पुण्यभाक् । स
शक्रलोके वसति यावच्छक्रः सपूर्वेजः । अष्टदं स्नाति
च गङ्गायां नैरन्तर्येण पुण्यवान् । विष्णुलोकं
समागत्य समुखं संवसेन्नरः । गङ्गायां स्नाति यो
मर्त्यो यावज्जीवं दिने दिने । जीवन्मुक्तः स विज्ञेयो
देहान्ते मुक्त एव सः । तिथिनक्षत्रपवादि ना-
पेक्ष्यं जाङ्गवीजले । स्नानमात्रेण गङ्गायां स-
ञ्चिताघं विनश्यति । पण्डितोऽपि स मूर्खः स्याच्छ-
क्तियुक्तोऽप्यशक्तिकः । यस्तु भागीरथीतीरं सुख-
सेव्यं न संश्रयेत् । किमायुषाप्यरोगेण विकाशिन्याथ
किं श्रिया । किं वा बुद्ध्या विमलया यदि गङ्गां न
सेवते । यः कारयेदायतनं गङ्गाप्रतिमतेनरः । भुक्त्वा
स भोगान् प्रेत्यापि याति गङ्गासलोकताम् । शृण्वन्ति
महिमानं ये गङ्गाया नित्यमादरात् । गङ्गास्नानफलं
तेषां वाचकप्रीणनाङ्गनैः । पितृमुद्दिश्य यो लिङ्गं
स्नपयेद्गङ्गाङ्गवारिणा । तृप्ताः स्युस्तस्य पितरो
महानिरयगा अपि । अष्टकृतो मन्त्रजपवैस्त्रपूतैः
सुगन्धिभिः । प्रोचुर्गाङ्गैर्जलैः स्नानं दत्तस्नानादिकं
बुधाः । आपः क्षीरकुशायाणि दत्तं दधि गवां मधु ।
रक्तानि करवीराणि रक्तचन्दनमित्यपि । अष्टद्वय-
विमिश्रेण गङ्गातीयेन यः सकृत् । साधव ! प्रस्थमात्रेण
ताम्रपात्रस्थितेन च । भानवेर्ध्वं प्रदद्याच्च स्वकीय-
पितृभिः सह । सोऽतितेजोविमानेन सूर्यलोके
महीयते । अष्टाङ्गोऽर्घ्योऽयस्रद्विष्टस्वतोव रवितोषणः ।
गाङ्गैर्वाभिः कोटिगुणो ज्ञेयो विष्णोऽन्यवारितः ।
गङ्गातीरेषु शक्त्या यः कुर्याद्देवालयं सुधीः । अन्यतीर्थ-
प्रतिष्ठातो लभेत् कोटिगुणं फलम् । कूपवापीतडा-
वादिप्रपादानादिभिस्तथा । अन्यत्र यङ्गवेत् पुण्यं तद्गङ्गा-

दर्शनाद्भवेत् । अश्वत्थवटवृक्षादिवृक्षारोपेण यत् फलम् ।
 पुष्पाद्यादिभिश्चापि गङ्गास्पर्शस्ततोऽधिकः । कन्या-
 दानेन यत् पुण्यं यत् पुण्यं गोप्रदानतः । तत् पुण्यं
 स्याच्छतगुणं गङ्गागण्डूपपानतः । चान्द्रायणसहस्रेण
 यत् फलं स्याज्जनार्दन ! । ततोऽधिकं फलं गङ्गाऽमृत-
 पानादवाप्नुयात् । भक्त्या गङ्गावगाहस्य किमन्यत्
 फलमुच्यते । अक्षयः स्वर्गवासोऽपि निर्वाणसय वा
 हरे ! । गङ्गायाः पादुकायुग्मं नित्यमर्चति यो
 नरः । आयुः पुण्यं धनं पुत्रान् स्वर्गमोक्षौ च
 विन्दति । नास्ति गङ्गासमं तीर्थं कलिकल्मष-
 नाशनम् । नास्ति सुक्तिप्रदं क्षेत्रमविसृक्तसमं हरे ! ।
 गङ्गास्नानरतं मर्त्यं दृष्ट्वैव यमकिङ्करा । दिशो दश
 पलायन्ते सिंहं दृष्ट्वा यथा मृगाः । गङ्गाव्रजनशीलस्य
 गङ्गातटनिवासिनः । अर्च्यं कृत्वा यथान्यायमश्वमेध-
 फलं लभेत् । गोभूहिरेण्यदानेन भक्त्या गङ्गातटे
 शुभे । नरो न जायते भूयः संसारे दुःखसङ्कटे ।
 दीर्घायुषश्च वासोभिर्ज्ञानं पुस्तकदानतः । अन्नदानेन
 सम्पत्तिः कीर्त्तिः कन्याप्रदानतः । अन्यत्र यत् कृतं
 कर्म व्रतं दानं जपस्तपः । गङ्गातटे तु तत् सर्वं हरे !
 कोटिगुणं भवेत् । धेनुं पयस्विनीं दद्यात् गङ्गातीरे
 विधानतः । गोरोमसं ख्यया विष्णोर्युगान् सर्वं
 सष्टिद्विदान् । गोलोके सम लोके वा कामधेनु-
 व्रजादृतः । भुञ्जानः सर्वकामांस्तु दिव्यान् नानाविधान्
 बहून् । देवानामथलब्ध्यांश्च भुङ्क्ता तु सह बान्धवैः ।
 पितृभिश्च सुहृद्भिश्च सर्वरत्नविभूषितः । जायते सुकुले
 पञ्चाङ्गनधान्यसमाकुले । रत्नकाञ्चनसम्पूणे शील-
 विद्यासमन्विते । भुङ्क्ता च विपुलान् भोगान् पुत्रपौत्र-
 समन्वितः । पुनर्गङ्गां समासाद्य काशप्रासुत्तरवाहिनीम् ।
 विश्वेश्वरं समाराध्य प्राग्जयुर्वसनावशात् । काला-
 हेहान्तासाद्य ब्रह्म सम्पद्यते ततः । निर्वर्त्तनद्वय-
 मपि भूमेर्भागीरधीतटे । नरो ददाति योभक्त्या तस्य
 पुण्यफलं षट्णु । तद्भूमित्सरेणूनां संख्यया युगमानया ।
 सहेन्द्रचन्द्रलोकेषु भुङ्क्ता भोगान् मनःप्रियान् । सप्त-
 द्वीपपतिभूत्वा महावर्षपरायणः । नरकस्थानपि
 पितृन् ! प्रापय्य त्रिदिवं व्रजेत् । स्वर्गस्थांश्च पितृन्
 सर्वान् मोचयित्वा महादुतिः । अन्ये ज्ञानासिना हित्वा
 हविद्यां पाञ्चभौतिकीम् । परं वैराग्यमापन्नो युञ्जानो
 योगसुतमम् । प्राप्याथ वाऽविसृक्तश्च परं ब्रह्मावि-

गच्छति । सुवर्णमात्रमपि यः सुवर्णं वा प्रयच्छति ।
 सुवर्णञ्च सुविप्राय हरे ! भागीरधीतटे । स हेमरत्नखचिते
 विमाने सर्वगे शुभे । सर्वैश्वर्यसमायुक्तः सर्वलोकेषु पू-
 जितः । ब्रह्माण्डान्तरसंस्थेषु भुङ्क्ता भोगान् मनो-
 रमान् । सर्वैः संपूजितो विष्णो ! आवदाहृतसंज्ञवम् ।
 एकराट् च ततोभूत्वा जम्बुद्वीपे प्रतापवान् । ततोऽवि-
 सृक्तमासाद्य परं निर्वाणमृच्छति । जन्मर्त्तुं तु कते स्नाने
 गङ्गायां भक्तिपूर्वकम् । जन्मप्रभृतिपापौघात् संचितात्
 सुचप्रते क्षणात् । वैशाखे कार्तिके माघे गङ्गास्नानं
 सुदुर्लभम् । दर्शे शतगुणं पुण्यं संक्रान्तौ च सहस्र-
 कम् । चन्द्रसूर्यग्रहे लघुं व्यतीपाते त्वनन्तकम् । अयुतं
 विप्रवे चैव नियुतन्वयनद्वये । सोमग्रहः सोमदिने, रवि-
 वारे रवेर्ग्रहः । तच्चूडामणिपूर्वाख्यं तत्र स्नानमसं-
 ख्यकम् । स्नानं दानं जपोहोमो यच्च चूडामणौ
 कृतम् । तदक्षयमिदं सर्वं विष्णो ! भागीरधीतटे ।
 अक्षया भक्तियुक्तस्तु गङ्गां स्नात्वा विधानतः । ब्रह्म-
 हापि विशुद्धयेत किं पुनस्त्वन्यपातकी । ह्रमिकोट-
 पतङ्गाद्या ये मृता जाङ्गवीजले । कूलात् पतन्ति ये वृक्षा
 स्तेऽपि यान्ति परां गतिम् । अन्येऽपि तत्रत्य
 फलानि प्रा० त० उक्तानि तत्र दृष्टानि ।
 ब्रह्माण्डे “गङ्गां पुण्यजलां प्राप्य त्रयोदश विवर्जयेत् ।
 शौचमाचमनं शैवं निर्माल्यं मलवर्षणम् । गात्रसंवाहनं
 क्रीडां प्रतिपद्य हर्मयोऽरतिम् । अन्यतीर्थरत्नैव अन्यती-
 र्थप्रशंसनम् । विष्णुमूर्त्तादिमलोत्सर्गं सन्तारञ्च विशेषतः” ।
 तस्याश्च वैशाखशुक्लतृतीयायां ब्रह्मलोकात् हिमवति
 पतनं ततो भूमौ पतनञ्च दशहरायां यथा “वैशाखशुक्ल-
 पक्षे तु तृतीयायां जनार्दनः । यवावुत्पादयामास युगं
 चारब्धवान् कृतम् । ब्रह्मलोकान्निपथगां पृथिव्यामवातार-
 यत्” ब्रह्मपुराणम् । “ज्येष्ठे मासि क्षितिस्तदिने शुक्लपक्षे
 दशम्यां हस्ते शैलान्निरगमदियं जाङ्गवी मर्त्यलोकम्”
 ति० त० धृतवाक्यम् । एतयोर्विरोधाय तथा व्यवस्था ।
 इतज्जलाधिष्ठादेवीभेदे । गङ्गाया इदम् नदीपरत्वे
 अष्टद्वत्वात् अण् । गाङ्ग तत्सम्बन्धिनः । “गाङ्गमन्वु-
 सितमन्वुयासुनम्” काव्यप्र० । “गाङ्गं जलं निर्मलम्” गङ्गा-
 स्तोत्रम् । “गाङ्गं वर्षेण जीर्यति” पद्मपुर० । नदीपरत्वाभावे
 गङ्गाया अपत्यं ढक् । गाङ्गेय गङ्गादेव्यपत्ये भीष्मे कार्त्तिके
 च । “गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु” कुमा० “गङ्गास्रोतो-
 ऽन्तरेण सः” रघुः । ४८ नदीमात्रे च । सप्तगङ्गम् सि०कौ० ।

गङ्गाक्षेत्र न० ६० । “तीराद्गव्यूतिमान्तरु परितः
क्षेत्रमुच्यते” इत्युक्ते गङ्गातीरादुभयपार्श्वस्थक्रोशद्वयमित-
स्थाने । [(गांगचिल) चाराम् ।

गङ्गाचिह्नी स्त्री गङ्गास्या नदीस्था चिह्नी । चिह्नभेदे
गङ्गाज पु० गङ्गातो जायते जन-ड । १भीष्मे श्कार्तिकेये
च तत्र भीष्मस्य गङ्गातो जन्मकथा ।

“स राजा शान्तनुधीमान् देवराजसमद्युतिः । बभूव
मृगयाशौलः सततं वनगोचरः । स मृगान् महिषां-
श्चैव विनिघ्ननाजसत्तमः । गङ्गामनुचचारैकः सिद्ध-
चारणसेविताम् । स कदाचिन्महाराज ! दर्श परमां
स्त्रियम् । जाज्वल्यमानां वपुषा साक्षाच्छ्रियमिवा-
याम् । सर्वानवद्यां सुदतीं दिव्याभरणभूषिताम् ।
सूक्ष्मास्त्रधराभेकां पद्मोदरसभ्रभाम् । तां दृष्ट्वा
हृष्टरोमाभूद्विस्मितो रूपसम्पदा । पिबन्निव च नेत्राभ्यां
नादप्यत नराधिपः । सा च दृष्ट्वैव राजानं विचरन्तं
महाद्युतिम् । स्नेहादागतसौहादां नादप्यत विला-
सिनी । तासुवाच ततो राजा सान्त्वयन् क्लृप्ण्या
गिरा । देवी वा दानवी वा त्वं गन्धर्वी वाथ
वापसराः । यक्षी वा पद्मगी वापि मानुषी वा
सुमध्यमे ! याचे त्वां सुरगर्भाभिः भाव्यो मे भव
शोभने ।” भा० आ० ६७अ० ।

“एतत् श्रुत्वा यचो राज्ञः सखितं मृदु वल्गु च ।
वस्त्रनां समयं स्त्रुत्वाऽथाभ्यागच्छदनिन्दिता । उवाच
चैवं राज्ञः सा क्लृप्तदयन्ती मनो गिरा । भविष्यामि
महीपाल ! महिषी ते वशानुगा । यत्तु कुर्यामिहं
राजन् ! शुभं वा यदि वाऽशुभम् । न तद्वारयितव्यास्मि
न वक्तव्या तथाऽप्रियम् । एवं हि वर्त्तमानेऽहं त्वयि
वत्स्यामि पार्थिव ! वारिता विप्रियञ्चोक्ता त्वजेयं
त्वामसंशयम् । तथेति राज्ञा सा तूक्ता तदा भरत-
सत्तम ! प्रहर्षमतुलं लेभे प्राप्य तं पार्थिवोत्तमम् ।
आसाद्य शान्तनुस्ताञ्च वुभुजे कामतो वशी । न प्रष्ट-
व्येति मन्वानो न स तां किञ्चिदुक्तवान् । स तस्याः
श्रीलङ्घनेन रूपौदार्यगुणेन च । उपचारेण च रह-
स्तुतोष जगतीपतिः । दिव्यरूपा हि सा देवी गङ्गा
त्रिपथगामिनी । मानुषं विम्वहं कृत्वा श्रीमन्तं वर-
वर्णिनी । भाग्योपनतकामस्य भाव्योवोपस्थिताऽभवत् ।
शान्तनोराजसिंहस्य देवराजसमद्युतेः । सम्भोग-
स्नेहचात्यर्थैर्हावलास्यमनोहरैः । राजानं रमयामास

तथा रेमे तथैव सः । स राजा रतिसक्तत्वादुत्तमस्त्री-
गुणैर्हृतः । संवत्सराब्दतन् मासान् वुभुधे न बहन्
गतान् । रममाणस्तया सार्द्धं यथाकामं नरेश्वरः ।
अष्टावजनयत् एतांस्तस्याममरसन्निभान् । जातं जातं
च सा पुत्रं क्षिपत्यम्भसि भारत ! । प्रीणामि च त्वामि-
त्युक्त्वा गङ्गाक्षोतस्यमञ्जयत् । तच्छ तन्न प्रियं राज्ञः
शान्तनोरभवत्तदा । न च तां किञ्चनोवाच त्यागा-
ङ्गीतो महीपतिः । अथैनमसष्टमे एते जाते प्रहसती-
मिव । उवाच राजा दुःस्वार्त्तः परीप्सन् सुतमा-
त्मनः । मा वधीः कासि कस्यासि किञ्च हंसि सुता-
निति । एतन्नि ! सुमहत् पापं संप्राप्तं ते विगर्हिते ! ।
स्तुत्रवाच । एतकाम ! न ते हन्मि एतं एतवतां वर ! ।
जीर्णैस्तु मम वासोऽयं यथा स समयः कृतः । अहं
गङ्गा जङ्गुसुता महर्षिगणसेविता । देवकार्यार्थसि-
द्धार्थमुपिताहं त्वया सह । इमेऽष्टौ वसवो देवा
महाभागा महौजसः । वशिष्ठशपदोपेण मानुषत्व-
मुपागताः । तेषां जनयिता नान्दस्त्वदते भुवि
विद्यते । महिषा मानुषी धात्री लोके नास्तीह
काचन । तेषाञ्च जननीहेतोर्मानुषत्वमुपागता । जन-
यित्वा वस्त्रनष्टौ जिता लोकास्त्वयाऽज्याः । देवानां
समयस्त्वेव यस्त्रनां संश्रितो मया । जातं जातं
भोक्षयिष्ये जन्मतो नानुषादिति । तत्ते शपादि-
निर्मुक्ता आपवस्य महात्मनः । स्वस्ति तेऽस्तु गमि-
ष्यामि पुत्रं पाहि महाव्रतम् । एष पथ्यायवाचो
मे वस्त्रनां सन्निधौ कृतः । मत्प्रसूतं विजानीहि
गङ्गादत्तमिमं सुतम्” ६८अ० ।

“स कदाचिन्मृगं विद्धा गङ्गामनुसरच्छदीम् । भागी-
रथीमल्यजलां शान्तनुर्दृष्ट्वा नृपः । तां दृष्ट्वा चिन्तया-
मास शान्तनुः पुरुषधर्मः । सन्दते किं त्वयं नाद्य
सरच्छ्रेष्ठा यथा पुरा । ततो निमित्तमन्विच्छन्ददर्श
स महामनाः । कुमारं रूपसम्पन्नं दृहन्तश्चार-
दर्शनम् । दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणं यथा देवं सुरन्दरम् ।
कृत्स्नां गङ्गां समावृत्य शरैस्तीक्ष्णैरवस्थितम् । तां
शरैरावृतां दृष्ट्वा नदीं गङ्गां तदन्तिके । अभवद्विस्मितो
राजा दृष्ट्वा कर्मातिमानुषम् । जातमात्रं पुरा दृष्ट्वा
तं पुत्रं शान्तनुस्तदा । नोपलेभे स्त्रुतं धीमानभि-
ज्ञातं तमात्मजम् । स तु तं पितरं दृष्ट्वा मोहया-
मास मायया । संभोद्ध त ततः क्षिप्रं तत्त्वैवान्तर-

धीयत । तदङ्गुतं ततो दृष्ट्वा तत्र राजा स शान्तनुः ।
शङ्कमानः सुतं गङ्गामब्रवीद्दृश्येति ह । दर्शयामास
तं गङ्गा विभ्रती रूपसुत्तमम् । गृहीत्वा दक्षिणे
पाशौ तं कुमारमलङ्कृतम् । अलङ्कृतामाभरणैर्विर-
जोऽम्बरधारिणीम् । दृष्ट्वापि स तां नाभ्यजानात्
स शान्तनुः । गङ्गोवाच । यं पुत्रमष्टमं राजस्वं
पुरा मय्यविन्दथाः । स चायं पुरुषव्याघ्र ! सर्वास्त्र-
विदसुत्तमः । गृहाणेमं महाराज ! मया संवर्द्धितं
सुतम् । आदाय पुरुषव्याघ्र ! नयस्वेन गृहं विभो !”
भा० अ० १०० अ० “गङ्गाज । लङ्केश्वनारिकेतुः” भा० वि०
२६ अ० । गङ्गाजेल्यत्र स्रितपुस्तके नदीजेति पाठः ।
कार्तियेस्य गङ्गानो जन्मकथा अग्निगर्भशब्दे ५५ पृ०
उक्ता । गङ्गाजातगङ्गातनयादयोऽप्युभयव ।

गङ्गाट्येय पु० गङ्गाया नद्यास्तटे याति या—क पृ० तलोपः
अलुक् स० । (चिह्नुङी) मत्स्यभेदे त्रिका० ।

गङ्गादत्त पु० गङ्गाया दत्तः । भीष्मे गङ्गाजशब्दे दृश्यम् ।

गङ्गादित्य पु० काशीस्थे विश्वेशादक्षिणस्थिते आदित्यभेदे
“गङ्गादित्योऽस्ति तत्त्वान्यो विश्वेशादक्षिणेन वै । तस्य
दर्शनमात्रेण नरः शुद्धिमियादिह । यदा गङ्गा समा
याता भगीरथपुरस्कृता । तदा गङ्गां परिष्टोतं रवि-
स्तत्रैव संस्थितः । तस्याप्यहर्निशं गङ्गां संमुखीकृत्य-
भास्करः । परिष्टौति प्रसन्नात्मा गङ्गामक्तवरप्रदः ।
गङ्गादित्यं समारभ्य वाराणस्यां नरोत्तमः । न जातु
दुर्गतिं कापि लभते च न रोगमाक्” काशीख० ५१ अ० ।

गङ्गाहार न० गङ्गाया भूयवतरणद्वारम् । सायापुर्यां हरि-
द्वारे “ततो सायापुरीं प्राप्तः दुष्प्रापं पापकारिभिः ।
यत्र सा वैष्णवी साया जलनूपाशैर्न पाशयेत् । केचिद्रु-
ह्रिद्वारं मोक्षद्वारं जगुः परे । गङ्गाद्वारञ्च केऽप्याहुः
केचिन्मायापुरीं पुनः । यतोविनिर्गता गङ्गा ख्याता
भागीरथी भुवि । यन्नामोच्चारणात् पुंसां पापं याति
सहस्रधा । वैकुण्ठैकसोपानं हरिद्वारं जगुर्जनाः । तत्रा-
मुता नरा यान्ति तद्विष्णोः परमं पदम्” काशीख० ७३ अ० ।

गङ्गाधर पु० गङ्गां धरति मूढ्नी छ—अच् इत० । शंहादेवे
अमरः । गङ्गाशब्दे तद्धारणकथा दृष्ट्वा गङ्गाभृदादयो-
ऽप्यत्र । २२ स्रष्ट्रे त्रिका० । लोलम्बराजोक्ते जीर्णतिसार-
नाशके चूर्णभेदे यथा “धातक्यामलकीपयोधरदकीकङ्क-
यष्टीमधुश्रीजम्बाफलालास्यनागरविषाह्रीवेरलोध्रेऽजैः ।
तस्यांशं विहितं सतण्डुलजलं गङ्गाधराख्यं सह-

चूर्णं ढर्णमपाकरोति सकलं जीर्णतिसारं परम्” ।

गङ्गाधररस पु० वैद्यकप्रसिद्धे औषधभेदे ।

गङ्गापत्नी स्त्री गङ्गेव शुभं पत्रमस्याः लीप । सुगन्धि-
कायां वृक्षभेदे राजनि० ।

गङ्गापुत्र पु० इत० । गङ्गातनये । भीष्मे शकार्तिकेये च
“लेटात् तीवरकन्यायां गङ्गापुत्र इति स्रष्टः” ब्रह्मवै० पु०
उक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे (हरदाफरास) ।

गङ्गायात्रा स्त्री० गङ्गासुदृश्य यात्रा । गङ्गामरणाथं यात्रायाम् ।

गङ्गालहरी स्त्री इत० । गङ्गायास्तरङ्गमलती रजगन्नाथ-
पण्डितरचिते गङ्गास्तोत्रभेदे च ।

गङ्गावतार पु० गङ्गाया अवतारः ब्रह्मलोकात् भूमौ पतन-
मत्र । गङ्गाद्वाररूपे तीर्थभेदे इत० । तस्या भूमौ अवत-
रणे च । “भगीरथ इव दृष्टगङ्गावतारः” क० ।

गङ्गावाक्यावली गङ्गामाहात्म्यादिप्रतिपादकानां वाक्या-
नामावली । सृष्टिनिवन्धभेदे ।

गङ्गासागर पु० गङ्गाया सङ्गतः सागरः शा० त० । गङ्गा-
सागरयोः सङ्गमरूपे तीर्थभेदे ।

गङ्गासुत पु० इत० । भीष्मे, शकार्तिकेये च हेम० ।

गङ्गाहृद पु० गङ्गाया हृद इव । भारतप्रसिद्धे खस्तिपुरस्थे
शृङ्गारूपे तीर्थभेदे । “ततः खस्तिपुरं गच्छेत्” इत्यु-
पक्रमे “गङ्गाहृदश्च तत्रैव कूपश्च भरतर्षभ ! ।
तिस्रः कोट्यश्च तीर्थानां तत्र कूपे महीपते ! ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् ! स्वर्गलोकं प्रप-
द्यते” भा० व० ८३ अ० । शकोटितीर्थस्थे तीर्थभेदे च
“कोटितीर्थं सुतपसा लभेदिह सुवर्णकम् । गङ्गा-
हृदश्च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ! । तत्र स्नायीत ध-
र्म्मज्ञ ! ब्रह्मचारो समाहितः । राजसूयाश्वमेधाभ्यां
फलं विन्दति मानवः” । तत्राध्याये “इत० । गङ्गा-
याहृदे च ।

गङ्गुकी पु० कङ्गुका+पृ० । कङ्गुके धान्यभेदे (काङ्गनी)
सुष्ठु । “रक्तशालियटिकगङ्गु कसकुन्दकपाण्डुकपीतक-
प्रमोदककालकाशनकपुष्पककर्मकशङ्कुनाहृतसुगन्धककल-
मनीशारकोट्टोद्दालकक्षामाकगोधूमवेणुयवादयः” ।

गङ्गोद्भेद पु० गङ्गायाः उद्भेदः प्रथमप्रकाशो यत्र ।
तीर्थभेदे । “गङ्गोद्भेदं समासाद्य तर्पयेत् पितृदेवताः ।
वाजपेयमवाप्नोति ब्रह्मभूतो भवेत् सदा” भा० व० ८१ अ०

गङ्गोज्ज्वल न० गङ्गाया उज्ज्वलते उज्ज्वल-कर्मणि घञ् । गङ्गा-
स्त्रोतःशून्ये जलादौ ।

गङ्गोल पु० गोमेदकनामके मणिभेदे हारावली ।
 गच्छ पु० गम-सम्पत्किप् सलोपे तुक् च गतं गतिं छति
 को-क । १८० त्रिका० । लोलावत्युक्ते ओढीव्यवहारे
 प्रवृत्तगयादिक्रियाविरतिकारके २पदसंज्ञे स्थाने पु० ।
 तज्ज्ञानार्थं तत्राह “ओढीफलादुत्तरलोचनप्राञ्चयाङ्ग-
 वक्तान्तरवर्गयुक्तात् । मूलं सुखो न च यखण्डयुक्तं चयोद्धृतं
 गच्छदुदाहरन्ति । उदाहरणम् । द्रुमत्वयं यः प्रथमे-
 ऽङ्गि दत्त्वा दातुं प्रवृत्तो द्विचयेन तेन । शतत्वयं
 षष्ठ्यधिकं द्विजेभ्यो दत्तं कियद्भिर्दिवसैर्वाशु । न्यासः
 आदिष्व० । ३ । चयः । २ । गच्छः । १० । सर्वधनं ३६० ।
 लब्धो गच्छः १८ । अथ द्विगुणोत्तरादिफलानयने करण-
 स्त्वं सार्द्धवृत्तम् । विषमे गच्छे व्येके गुणकः स्यात्तः
 समेऽङ्गिते वर्गः । गच्छत्यन्यमन्याद्वस्तुं गुणवर्गजं
 फलं यत्तत् । व्येकं व्येकगुणोद्धृतमादिगुणं स्याद्गुणो-
 त्तरे गणितम् । उदाहरणम् । पूर्वं वराटकयुगं येन
 द्विगुणोत्तरं प्रतिज्ञातम् । प्रत्यहमर्थिजनय स मासे
 निष्कान् ददाति कति । न्यासः आदिः । २ । चयो-
 द्विगुणः २ । गच्छः । ३० । लब्धावराटकाः । २१४७८-
 ६४३ । निष्काराटिकाभिर्भक्ताजाता निष्काः । १०४८-
 ५७ । द्रुमाः । ६ । पक्षाः । ६ । काकिण्यौ । २ ।
 वराटकाः । ६ । उदाहरणम् । आदिर्द्विकं सखे !
 वृद्धिः प्रत्यहं विगुणोत्तरा । गच्छः सप्तदिनं यत्र गणितं
 तत्र किं वद । न्यासः । आदिः । २ । चयोगुणः
 ३ । गच्छः । ७ । लब्धं गणितम् । २१८६”
 शब्दकल्पद्रुमे निर्विषयगच्छेत्यस्य विभक्तप्रत्ययशब्दत्व-
 कल्पनेनार्थकथनमतीव हास्यास्पदम् गच्छेत्यस्य वि-
 भक्तप्रत्ययपदत्वेन शब्दत्वाभावात् अन्यथा नाना-
 विभक्तियोगेन नानाशब्दार्थकथनापत्तेः ।
 गज मदे खने च भ्वा० पर० अक० सेट् । गजति अगाजोत्
 अजगोत् । जगाज । गजः ।
 गज खने भ्वा० इदित् पर० अक० सेट् । गजति अगज्जीत् ।
 जगज्ज । गज्जते । गज्जा । [जत् त ।
 गज खने चुरा० उभ० अक० सेट् । गजयति ते अजग-
 गज पुंस्त्री० गज-मदे अच् । १ हस्तिने “नगजा न गजा
 दयिता दयिताः” भट्टिः । इभशब्दे विवृतिः । स्त्रियां
 जातित्वात् ङीप् । २ अट्ठेऽस्यायाम् गजानामैरावता-
 दीनमदत्त्वात् तथात्वम् । “कत्वा त्रिप्तं गजैर्हत्वा” ज्यो-
 त० “गजभुक्त्येषम्” तन्त्रशा० । “अरत्नीनां शतान्यदा-

वेकषट्प्राप्तितानि च । गजप्रमाणमाख्यतां सुनिभिर्मान-
 वेदिभिः” शब्दार्थचि० उक्ते इमानभेदे । “साधारण्यनरा-
 क्तुल्या त्रिंशदङ्गुलको गजः” इत्युक्ते इमानभेदे । ५ मान-
 मात्रे इवास्तुमानभेदे च मेदि० स च ज्यो० त० उक्तः यथा
 “प्रसारदैर्घ्यमानं तु खहस्तेन तथा नरैः । कत्वा त्रिप्तं
 गजैर्हत्वा वास्तुमाननिरूपणम् । ध्वजो धूमश्च सिंहश्च
 श्वा वृषः खर एव च । गजः काकपदं चैव मानान्यथौ
 च वास्तुनः” ज्यो० त० । “पुष्टिर्गजे काकपदे विनाशः” तत्-
 फलम् ७ औषधपाकार्थं गतं भेदे वैद्यकम् गजपुटशब्दे
 दृश्यम् । गजानां समूहः तल् । गजता तत्समूहे स्त्री ।
 ततः जङ्घमाने दध्नुच्, गजदध्नु, द्वयसच्, गजद्वयस, गज-
 तल्ल्याङ्गपरिमाणे त्रि० । स्त्रियां ङीप् । “द्वितीयश्च
 तृतीयश्च जङ्घमाने मतो मम” व्या० का० उक्तेः जङ्घमान
 एव तयोः प्रयोगः । परिमाणमात्रे तु मातृच् । गजमात्र
 इत्येव त्रि० । [हस्तिकण्डे वृक्षे राजनि

गजकन्द पु० गजो गजदन्त इव कन्दोऽस्य । (हातिकांदा)

गजकर्ण पु० गजस्य कर्ण इव कर्णोऽस्य । १ यक्षभेदे “कुस्तुम्बरः
 पिशाचश्च गजकर्णौ विशालकः” भा० सं० १० अ० । यक्ष-
 कथने । २ औषधिभेदे स्त्री ङीप् । “गजकर्णौ तु ति-
 क्तोष्णा तथा वातकफान् जयेत् । शीतज्वरहरा
 खादुः पाके तस्यास्तु कन्दकः । पाण्डुरोगक्षमिणी हा-
 गुलमानाहोदरापहः । यक्षप्लवङ्गविकारघ्नो वनभूरण-
 कन्दवत्” भावप्र० ।

गजकूर्माग्निन् पु० गजश्च कूर्मश्च तौ अग्नाति अश-भो-
 जने णिनि । १ गरुडे शब्दरत्ना० गजकच्छपमोजीत्या-
 दयोऽस्यत् । तौ च विभावसुप्रतीकसुग्री अन्धोऽन्यथापाद्
 गजकूर्मतां प्राप्तौ गरुडेन भक्षितौ यथाह भा०
 आ० २६ अ०

“आसीद्विभावसुग्रीम सहर्षिः कोपनो भृशम् । भ्राता
 तस्यानुजश्चासीत् सुप्रतीको महातपाः । स नेच्छति
 धनं भ्राता सहैकस्य महासुनिः । विभागं कीर्त्तय-
 त्वेव सुप्रतीको हि नित्यशः । अथाब्रवीच्च तं भ्राता
 सुप्रतीकं विभावसुः । विभागं बह्वो मोहात् कर्तुं-
 मिच्छन्ति नित्यशः । ततो विभक्तास्त्वन्योऽन्यं विरु-
 ध्यन्तेऽथमोहिताः । ततः स्वार्थपरान् मूढान् पृथ-
 ज्जूनान् स्वकैर्धनैः । विदित्वा भेदयन्त्येतानमित्वा मित-
 रूपिणः । विदित्वा चापरे भिन्नानन्तरेषु पतन्त्यथ ।
 भिन्नानामलुब्धो नाशः क्षिप्रमेव प्रवर्त्तते । तस्यादिभागं

आहृणां न प्रशंसन्ति साधवः । गुरुशास्त्रेऽनिवद्धाना-
मन्योऽन्येनाभिश्चिन्नाम् । नियन्तुं नहि शक्यस्त्वं
भेदतो धनमिच्छसि । यस्मात्तस्मात् सुप्रतीक ! हस्तिवत्
समवापस्यसि । शत्रुस्त्वेवं सुप्रतीको विभावस्तुमथावधीत् ।
त्वमप्यन्तर्जलचरः कच्छपः सम्प्रविष्यसि । एवमन्योऽन्य-
शापास्तौ सुप्रतीकविभावस्तु । गजकच्छपतां प्राप्तावर्थां
भूदचेतसौ । रोषदोषानुषङ्गेण तिर्यग्योनिगतावभौ ।
परस्परद्वेषरतौ प्रमाणवलदर्पितौ । सरस्वत्स्निग्हा-
कायौ पूर्ववैरातुसारिणौ । तयोरन्यतरः श्रीमान् ससु-
प्रेति महागजः । यस्य हृंहितशब्देन कूर्मोऽप्यन्त-
र्जलेशयः । उत्थितोऽसौ महाकायः कृत्स्नं विजो-
भयन् सरः । यं दृष्ट्वा वेष्टितकरः पतत्येष गजो
जलम् । दन्तहस्तामलाङ्गूलपादवेगेन वीर्यवान् ।
विजोभयंस्ततो नागः सरो बद्धभणक्तुलम् । कूर्मोऽप्य-
भ्युद्यतशिरा युद्धायाभ्येति वीर्यवान् । षड्भुक्कृतो
योजनानि गजस्तद्विगुणायतः । कूर्मस्त्रियोजनोत्-
सेधो दशयोजनमण्डलः । तावभौ युद्धसम्पत्तौ पर-
स्परबधैषिणौ । उपयुज्याशु कर्मेदं साधयेद्विजयमात्मनः ।
महाभघनसङ्काशौ तौ भुक्त्वाऽस्तमानयम् ।

इत्येवं पितामुनिषो गरुडस्तावभयत् यथाह तत्रैव
३० अ० । “भक्षयामास गरुडस्तावभौ गजकच्छपौ” ।

गजकृष्णा स्त्री गज इव कृष्णा । गजपिप्पल्याम् भावप्र०
गजपिप्पलीशब्दे दृश्यम् ।

गजचिर्भ(र्भ)टा स्त्री गजप्रिया चिर्भ(र्भ)टा शा०त० । इन्द्र-
वारुणयाम् (राखालशशा) रत्नमा० ।

गजचिर्भट्ट पु० गजचिर्भट्टाया इव आकारोऽस्त्यस्य अच् ।
गोडुम्यायाम् तिका० । [राजनि० ।

गजचिर्भट्टी स्त्री गजप्रिया चिर्भट्टी । १ साहेन्द्रवारुणयाम्
गजच्छाया स्त्री “यदेन्दुः पितृ(१०)दैवत्ये सूर्यस्यैव करे(१३)स्थितः
यास्या १३ तिथिर्भवेत् सा हि गजच्छायेति कीर्तिता” इत्युक्ते,
“कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां मघास्तिन्तुः करे रविः । यदा तदा
गजच्छाया” इत्युक्ते च योगभेदे “द्विगुणा स्नात्मनश्छाया
दर्शे स्यादापराङ्मुखी । गजच्छायेति सा प्रोक्ता इत्युक्ते
इदंशपराङ्मुखे च । “सै हि यो यदा भानुं पश्यते पर्व-
सन्धिषु । गजच्छाया त्व सा प्रोक्ता आङ्गं तत्र प्रकल्प-
येत्” वराहोक्ते ४ सूर्यग्रहणकाले च कुञ्जरच्छायशब्दे
२०६८ प्र० वि० । [द्वायां गजोपरिस्थितक्यायाम् हारा० ।

गजदक्का स्त्री गजोपरिस्था दक्का । हस्तिमदस्त्रचनार्थकतश-

गजता स्त्री गजानां समूहः तत् । हस्तिमूहे अमरः ।
गजदन्त पु० गजस्य दन्ताविष दन्तावस्थ । १ गणेशे । २ हस्ति-
दन्ततुल्यदन्तवति त्रि० । इत० । ३ करिदन्ते पु० । गणेशस्य
तथात्वं च गजाननत्वेन तत्तुल्यदन्तत्वात् । गजदन्ताकृति-
त्वात् भित्तौ द्रव्यादिस्थापनार्थं गजदन्तद्वयाकारे ४ नाग-
दन्ते (दाण्डा) ५ दन्तोपरिजातदन्ते तस्याकारेण गज-
दन्ततुल्यत्वात्तथात्वम् । [याम् राजनि० ।

गजदन्तफला स्त्री गजदन्त इव फलमस्याः । १ उङ्गरीलता-
गजदान न० इत० । १ हस्तिमदे । तस्य प्रसवणस्थानञ्च
“करात् कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्याञ्च मदस्युतिः” पाल-
काव्ये उक्तम् । इत० । २ हस्तिनो विसर्गे च ।
“गां पुच्छे करिणं करे इत्युक्तेः तस्य करावच्छेदेन
प्राङ्मुखेण स्पर्शनेन तस्य दानं विहितम् ।

गजनासा स्त्री इत० । गजस्य शुण्डे । सा इव ऊर्ध्वस्याः
गजनासोरु(रु) करिशुण्डतुल्यानाकायां स्त्रियाम् । उप-
मानपूर्वकत्वात् वा ऊर्ध्व । “धर्मस्तु गजनासोरु ! सङ्गि-
राचरितः पुरा” रामा० ३, ३०, ३० ।

गजपति पु० इत० । १ अत्रे गजे २ अत्युच्चगजे च “गजपति
द्वयसीरपि हेमनः” माघः । [स्थालीपत्रे भावप्र० ।
गजपादप पु० गजप्रियः पादपः शा०त० । (खुलकुडि) ख्याते
गजपिप्पली स्त्री गजोपपदा पिप्पली शाक०त० । खनाम-
ख्यातायां पिप्पल्याम् । “चविकायाः फलं प्राञ्चैः कथिता
गजपिप्पली । गजकृष्णा कटुर्वीतस्त्रैषणुत् वज्रिव-
र्जिनी । उष्णा निहन्तीसारश्वासकण्ठामयक्रमिन्”
भावप्र० हरतीति शेषः । “रूपां निर्दहनी गठा
तद्रूपं गजपिप्पली” सुश्रुतः ।

गजपुट पु० “हस्तप्रमाणो गर्तो यः पुटः स तु गजाङ्गुयः”
इत्युक्ते औषधपाकार्यं हस्तमित्वा खते गर्तभेदे वैद्यकम् ।

गजपुर न० गजस्य हस्तिनामन्दपस्य पुरम् । “युधिष्ठिर
राजधान्याम् (दिल्ली) “स निर्ययौ गजपुराद्याजकैः
परिवारितः” भा० आनु० १६७ अ० ।

गजपुष्पी स्त्री गजस्तनूद इव गन्धयुतं पुष्पमस्याः । नाग-
पुष्पायां लतायां शब्दार्थचि० । “गजपुष्पीममां फुल्लासुत्-
पाद्य शुभलक्षणाम्” रामा० कि० १।१२।३६ ।

गजप्रिया स्त्री इत० । शङ्खकीदृमे हेमच० ।

गजबन्धनी स्त्री गजा बध्नन्तेऽत्र ल्युट् ङीप् । हस्तिबन्ध-
नशलायां (हातिशाला) कमरः । [शालायां जटा० ।

गजबन्धनी स्त्री गजस्य बन्धोऽस्त्यत्र ङीप् । गज-

गजभक्षक पु० गजो भक्षकोऽस्य । अन्त्यष्टके राजनि० ।
गजभक्ष्या स्त्री गजेन भक्ष्या । शङ्खकीष्टके अमरः । गजेन
भक्ष्यते कर्म्मणि घञ् । गजभक्षा तत्कार्ये स्त्री शब्दरत्ना० ।
गजमण्डली स्त्री गजानां सन्निवेशनभेदेन मण्डली परिवेशः
वेष्टनाकारपरिधिः । गजानां सन्निवेशनविशेषेण परि-
धिरूपे वेष्टनै । स्वार्थे क ङुस् । तत्कार्ये । “चन्द्रा-
वतीनि गजमण्डलिकाभिरुच्चैः” माघः । ६त० । २ गज-
समूहे च ।

गजमाचल पुंस्त्री मच-कल्कने घञ् माचः गजस्य मार्चं
शायं लुनाति लू-बा० ड । १सिंहे हारां स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् ।

गजमुक्ता स्त्री गजे तत्कुम्भे जाता मुक्ता । हस्तिकुम्भजाते
मुक्ताभेदे “सुक्ताफलैः किशरिणां किराता” कुमा०व्या० स-
क्लिनायष्टतवाक्यम् “करीन्द्रजीमूतवराहशङ्खमत्स्यगृहिशु-
क्तागृहवेषुजानि । सुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां तु
शुक्तागृहवेषु भूरि” सुक्तावै स्वार्थे क ठञ् । गजमौक्ति
कमप्यत्व । “गजमौक्तिकारवलयुतेन वक्षसा” किरा० मक्लि-
नायतद्व्या० करिणां सुक्तायोनित्वे प्रमाणमाहागस्यः
“जीमूतकरिमत्स्यगृहिवंशशङ्खवराहजाः । शुक्तागृहवा-
वित्ते वा अष्टौ मौक्तिकयोनयः” ।

गजमुख पु० गजस्य मुखं मुखमस्य । १गणेशे यथा च
तस्य तन्मुखसुखता तथा इमाननशब्दे ६८१ पु० उक्ता ।
“प्रसथाधिपो गजमुखः” दृह० स० ५८ अ० । गजवदनाद-
योऽप्यत्व ।

गजमोटन पुंस्त्री० गजं मोटयति चु० सुट-चोदे ल्यु ।
१सिंहे शब्दमा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

गजवल्लभा स्त्री ६त० । १वज्रवीजायां गिरिकदल्यां, २शङ्ख-
क्याञ्च राजनि० ।

गजवीथी स्त्री उत्तरमार्गस्य “रोहिण्यार्द्रांशुगशिरो गज-
वीथ्यभिधीयते” इत्युक्ते १नक्षत्रतत्वे । खगोलशब्दे २४५१
पु० विवृतिः । ६त० । २ गजानामावलौ च ।

गजशिञ्जा स्त्री गजानां शिञ्जा । गजचालनाभ्यासे “तथैव
गजशिञ्जायां नीतिशास्त्रेषु पारगः” भा०व्या० १०६ अ० ।

गजशिरस् पु० गजस्य शिर इव शिरोऽस्य । १दैत्यभेदे
“गजोदरो गजशिरा गजस्तम्भो गजेक्षणः” हरिवं० २४०
अ० । गजस्य तन्नामासुरस्य वा शिरः शिरोऽस्य । २गणेशे
च । इमाननशब्दे ६८१ पु० गजाननशब्दे च दृश्यम् ।

गजसाह्वय पु० गजेन हस्तिनामकन्दपेण सहित आह्वयो

यस्य । हस्तिनापुरे (दिक्की) । “निर्ययुर्गजसाह्वयात्”
भा० व० १ अ० । गजाह्वयमप्यत्व न० ।

गजस्तम्भ पु० गजस्य स्तम्भ इव स्तम्भोऽस्य । दैत्यभेदे गज-
शिरःशब्दे उदा० दृश्यम् । गजवत् संक्षिप्तस्तम्भे उत्तम-
पुरुषलक्षणयुते च ।

गजाख्य पु० गजं गजकर्णमाख्याति पत्रेण आ+ख्या-क ।
१चक्रमर्दष्टके राजनि० । तस्य पत्रस्य गजकर्णं तुल्या-
कारत्वात् तथात्वम् । २ गजतुल्यानामनि हस्तिनापुरे न०

गजाग्रणी पु० ६त० । ऐरावते हस्तिनि शब्दर० ।

गजाजीव पु० गजैस्तत्पालनादिभिराजीव्यते जीव-घञ् ।
१हस्तिपालके हेमच० ।

गजाण्ड न० गजस्याण्डमिव मूलं यस्य । १पिण्डमूले राजनि०
गजादिनामन्(मा) स्त्री गज इति शब्द आदौ यस्य ता-
दृशं नामास्य वा डाप् । गजपिप्पल्याम् “काला-
वृताशिशु पुनर्नवार्कगजादिनामाकरहाटकुष्ठैः” सुश्रुतः ।

गजानन पु० गजस्याननमाननं यस्य । १गणेशे अमरः ।
इमाननशब्दे ६८१ पु० दृश्यम् । स्कन्दपु० गणेशख० ११ अ० तु
अन्यथा तस्य गजाननता वर्णिता तत्र गणेशस्य मस्तक-
मून्यतयोत्पत्तौ पुरा शिवच्छिन्नेन कैलासे स्थापितेन गजा-
सुरमस्तकेन सुखयोजनं तेन कृतमित्युक्तं यथा “गुरुवाच ।
अवतारो यदि धृतः साधुत्वाणाय भो विभो ! । प्रकाश-
याशु वदनं सर्वेषां शोकाशनम् । नयस्व सर्वदेवाना-
मानन्दं हृदयं प्रभो ! । शिव उवाच । प्रत्युवाच गुरुं
पुत्रः पार्वत्या हीनमस्तकः । शिशुरुवाच । महेशाख्येन
राज्ञा ते प्रणतौ चरणौ यदा । तदाशीर्या त्वया दत्ता
तस्मै राज्ञे गुरो ! रुदा । गजयोनौ जनिर्मुक्तिः शिव-
हस्तादुदीरिता । तत्सर्वमभवत् तस्य विद्यते चारुम-
स्तकः । पूज्यमानं शिवेनास्ते शुण्डादण्डः शुशोभनः ।
अवतारकरोऽसौ मे गुरोऽस्ति भविता सुखम् । शिव उवाच ।
आश्चर्यपूर्णं हृदयो गुरुहृत्ते पुनः शिशुम् । गुरुवाच ।
भगवन् ! विश्वरूपोऽसि त्रिकालज्ञोऽखिलेश्वरः । सया य-
दुदितं तस्मै त्वया ज्ञातं यतः प्रभो ! । अहंभीशखरू-
पन्ते परिच्छेत्तुं न च क्षमः । श्रुत्वा वं ब्रह्मणः पुत्रो
नारदस्तत्र चाब्रवीत् । नारद उवाच ।

“एवमेवावतीर्थोऽसि हीनमूर्द्धा कथं प्रभो ! । अथवा
बालरूपस्य किञ्चन केन तच्छिरः । एतन्मे संशयं किञ्चि
कथया परमेश्वर ! । शिव उवाच । निपीय नारदं
वाणीमुवाच शिशुरुचकैः । शिशुरुवाच । सिन्दूरः कोऽपि

दैत्यो मे वायुरूपधरोऽस्मिन् । अष्टमे मासि सम्पूर्णं
प्रविश्योमोदरं शिरः । तमिदानीं हनिष्येऽहं गजास्यं
साम्प्रतं द्विज ! । शिवउवाच । श्रुत्वैवं नारदः प्राह
शिशुरूपेणमोदरम् । नारदउवाच । अकिञ्चिज्ज्ञा वयं
देव ! योजनेऽस्य सुखस्य ते । त्वमेव च स्वभावेन सुख-
मेतन्निजो जय । शिवउवाच । वदतीत्यं मुनि ग्रामेतावत्
स ददृशेऽखिलैः । सर्वावयवसम्पूर्णो गजाननउमासुतः ।
कीरोटकण्डवधरो युगवाहुः सुलोचनः । वामदक्षिण-
भागे च सिद्धिद्विविराजितः । दृष्ट्वा विनायकं स्कन्द !
तथाभूतं निजेच्छया । हर्षेणोत्फुल्लनयना देवाः सर्वे
तदाऽब्रुवन् । गजानन इति ख्यातो भवितायं जगत्त्रये
“एवं भाद्रचतुर्थ्यां स अवतीर्णो गजाननः” इति च
तत्ताव्याये । इतः । हस्तिमुखे न० ।

गजारि पु० इतः । १ सिंह । २ दक्षभेदे हड्डचन्द्रः । ३ शिवे च
गजासुरद्वेषिणश्चेदृश्यम् । [(माहुत) अमरः
गजारोह पु० गजमारोहति आ+हृह-अण् । १ हस्तिगले
गजा(द)ग्नय पु० गजैरग्नयते कर्मणि ल्युट् । १ अश्वत्थ-
द्रुमे । २ शल्लक्यां स्त्री ङीप् । ३ गजभक्षायाम् (भाग
शब्दच० ४ पद्ममूले न० रत्ना० ।

गजासुर पु० गजाकारोऽसुरः । असुरभेदे ।
तस्योत्पत्तिकथा च स्कन्दपु० गणेशख० १० अ० यथा
“साम्प्रतं कथयिष्यामि गजासुरकथानकम् । पुरा युगे स
राजासोनीतिज्ञो लोकपालकः । लक्ष्मीवान् रूपसम्पन्नो
वेदशास्त्रार्थकोविदः । देवद्विजार्चनरत आत्मविद्याविशा-
रदः” । “महेश इति नाम्ना च विख्यातो भुवनत्रये”
इत्युपक्रम्य “उत्पत्तिप्राप्तये राजन् त्वया योनौ गजस्य
हेति” गुरुवाक्यसुप्रसृत्य “कदाचिद्वृक्षता तेन वीक्षितो नारदः
पथि । अवमन्य ययौ तं तु सप्तोऽसौ मुनिना रूपा ।
इमास्यो भवितासि त्वमौडव्यादन्यजन्मनि । गजासुर इति
ख्यातिं यास्यसि त्वं नराधिप ! । कैलासे प्राप्यसे
स्थानमन्ते तस्यैव जन्मनि । अवमन्य यतो यातो
माभिदानो नराधम ! । इयुक्तान्मर्हितो भूत्वा स
स्वयं नारदो मुनिः । गुरुनारदवाक्याभ्यां महेशो वि-
स्मयं गतः । गते वृद्धतिथे काले राजा पञ्चत्वमाप सः ।
पथं लोकानने स्कन्द ! करिण्णां जनिमाप सः । इमास्यो
बलवान् वीरः सर्वत्रासौ नराकतिः” ।

गजासुरद्वेषिन् पु० गजासुरं द्वेष्टि द्विष-णिनि इतः ।
महादेवे कृत्तिवासः शब्दे विवृतिः ।

स्कन्दपु० गणेशख० १० अ० तु तं हत्वा तस्य स्वभक्तिमालम्ब्य
तस्मै धारणं तच्छिरसः कैलासे स्थापनञ्च वर्णितं यथा
“जघान तं त्रिशूलेन स्कन्द ! कोपात् गजासुरम्” इत्युपक्रम्य
“तव हस्तादभून्मृत्युरने ते दर्शनं यतः । उक्तञ्च
गुरुणा पूर्वं भविष्यं नारदेन च । कैलासन्तु गते तस्मिन्
गृह्णास्य चर्म चाननम् । चर्मणः परिधानञ्च सुखं
स्यापि प्रपूजनम् । भक्तवात्सल्यभावेन क्रियतेऽद्यापि
पणसुख !” । अस्यैव शिरसा विमस्तकस्य विनायकस्य
गजाननतेति गजाननशब्दे दर्शितम् ।

गजास्य पु० गजस्यास्यमास्यमस्य । १ गणेशे हेम० । इतः ।
२ हस्तिवदने न० । गजस्यास्यमिवीस्यं यस्य । ३ गजासुरे
पु० गजासुरशब्दे दृश्यम् ।

गजाह्व न० गजसहिता आह्वा यस्य शकं तं । १ हस्ति-
नापुरे मेदि० । गजाह्वमयत् । “युधिष्ठिरस्यानुमते
वनवासात् गजाह्वमम्” भा० व० इअ० । २ तत्पुरयुक्ते
देशभेदे तद्वासिषु तन्मृषेषु च पु० वृद्धव०, स च देशः
वृहत्सं० १४ अ० कूर्मविभागे मध्यस्थतयोक्तः । “गजा-
ह्वयाश्चेति मध्यमिदम्” । [मेदि० २ हस्तिनापुर्यां च ।

गजाह्वा स्त्री गजोपपदा आह्वा अस्या । १ गजपिप्पल्याम्
गजेन्द्र पु० गज इन्द्र इव व्याघ्रा उपमितसं०, इतः वा । १ अ० ४-
गजे । २ गजयूथपतौ च । “नेत्रश्रियं विकसतो विदधुर्ग-
जेन्द्राः” भाषः । अगस्त्यशापेन गजेन्द्रतां प्राप्ते इन्द्रद्युम्ने
नृपे च तस्य तथाशापादिकथा भाग० द्स्क० ४ अ० उक्ता यथा
“स वै पूर्वमभूद्राजा पाण्डुरोद्विडसत्तमः । इन्द्र-
द्युम्न इति ख्यातो विष्णुव्रतपरायणः । स एकदा-
ऽऽराधनकाल आत्मवान् गृहीतमौनव्रत ईश्वरं हरिम् ।
जटाधरस्तापस आश्रुतोऽप्युतं समर्चयामास कुलाचला-
श्रमः । यदृच्छया तत्र महायशा मुनिः समागमच्छि-
गणैः परिश्रितः । तं वीक्ष्य तृष्णीमकृताहृणादिकं
रहस्युपासीनमृषिषु कोप ह । तस्मादमं शापमा द-
साधुरयं दुरात्माऽकृतबुद्धिरय । विप्रायमन्ता विशतां
तमिषं यथा गजस्तत्रमतिः स एव । ओशुक उवाच ।
एवं श्रुत्वा गतोऽगस्त्यो भगवान्मृप ! सातुगः । इन्द्र-
द्युम्नोऽपि राजभिर्दिष्टं तदुपधारयन् । आपन्नः कौ-
ञ्जरीं योनिमात्मवृत्तिविनाशिनीम् । हर्षं च नानु-
भावेन यद्गजत्वेऽप्यनुस्मृतिः” ।

ततः तच्छापेन गजेन्द्रतां प्राप्तस्य कदाचित् विक्रूटप-
र्वते वरुणोद्यानस्य सरसि निमग्नस्य आह्वेण अह्वे

पूर्वजन्माज्जितहरिसेवावासनावशात् हरिस्तवनमेव
जदपायतया संचिन्त्य तस्य स्तवने कृते हरिणा तस्य
ततो विमोक्षणं कृतं तेनैव च दिव्यगतिरामस्य तस्य
जात इत्येषा कथा तत्रैव ३० अ० स्थिता दिग्भावं ततः
उदाह्रियते ।

“दृष्टो करेणुं करभांश्च दुर्मदो नाचट कच्छं कपणोऽज-
मायया । तं तत्र कश्चिन्नृप ! दैवचोदितो ग्राहो बलीयां-
शरणे रुपाऽप्यहीत् । यदच्छत्रैवं व्यसनं गतो गजो यथा-
बलं सोऽतिबलो विचक्रमे । यथातुरं यूथपतिं करेणवो
विक्रयमाणं तरसा बलीयसा । विचक्रुः शुदीर्णधियो-
ऽपरे गजाः पार्श्वेऽप्यहास्तारयितुं न चाशकन् । निर्यु-
ध्यतोरेवमिन्द्रनक्रयोर्विकर्षतोरन्तरतो बहिर्निर्गम्यः ।
समाः सहस्रं व्यगमन्महीपते ! सप्राणयोश्चित्तममं-
सतामराः । ततो गजेन्द्रस्य मनोबलौजसां कालेन दी-
र्घेण महानभूद्गुह्यः । विक्रयमाणस्य जलेऽवसीदतो
विपर्ययोऽभूत् सकलं जलौकसः । इत्थं गजेन्द्रः स
यदाप सङ्कटं प्राणस्य देही विवशो यदच्छया । अपा-
रयन्नात्मविमोक्षणे चिरं दध्याविमां बुद्धिमयाभ्यप-
द्यत । न मामिमे ज्ञातय आतुरं गजाः कुतः करिण्यः
प्रभवन्ति भोजितुम् । ग्राहेण पाथेन विधातुरादृतो-
ऽयहं च तं यामि परं परायणम् । यः कश्चनेशोव-
लिनोऽन्तर्कोरगात् प्रचण्डवेगादभिधावतो भृगम् ।
भीतं प्रपन्नं परिपाति, यद्गयान्मृत्युः प्रधावत्यरणं
तमोमहि” । भा० ८।२ अ० ।

ततः तत्कृतस्तुतिमुपवर्ष्य ३१ अ० शेषे, हरिणा ततो
गजेन्द्रस्य मोक्षणसुक्तं यथा

एवं गजेन्द्रमुपवर्षितनिर्दिशेषं ब्रह्मादयो विविध-
लिङ्गभिदाभिमानाः । नैते यदोपसृष्टपुर्निखिलात्मक-
त्वात्तत्वाखिलामरमयो हरिराविरासीत् । तं तद्वदार्त्त-
मुपलभ्य जगन्निवासः स्तोत्रं निगम्य दिविजैः सह
संस्तुवन्निः । छन्दोमयेन गरुडेन समुत्तमानश्चक्रायुधोऽभ्यग-
मदाशु यतो गजेन्द्रः । सोऽन्तःसरस्युत्खलेन गृही-
त आर्त्तो दृष्ट्वा कुरुत्वति हरिं स्व उपात्तचक्रम् ।
उत्क्षिप्य साम्बुजकरं गिरमाह कच्छाद्वारायणाखिल-
गुरो ! भगवन्मस्ते । तं वीक्ष्य पीडितमजः सहसा-
ऽवतीर्य स ग्राहमाशु सरसः कपयोज्जहार । ग्राहा-
दिपाटितसुखादरिणा गजेन्द्रं सम्प्लुतां हरिरमूमुच-
दुच्छ्रियाणाम्” ।

गजेन्द्रमोक्षणरूपस्य हरिचरितस्य अवशेषे फलमाह

“एतन्महाराज ! तवेरिता मया कृष्णानुभावो गजराज-
मोक्षणम् । स्वर्ग्यं यशस्यं कलिकल्मषापहं दुःस्वप्ननाशं
कुरुवर्त्य ! शृण्वताम् । यथानुकीर्तयन्त्ये तच्छ्रेयस्क्रामादि-
जातयः । शुचयः प्रातरुत्थाय दुःस्वप्नाद्युपशान्तये” ।

तद्गजेन्द्रकृतस्तवमाहात्म्यमपि तत्रैवोक्तं यथा “ये मां
स्तुवन्त्यनेनाङ्ग प्रतिबुध्य निशात्यये । तेषां प्राणात्यये
चाहं ददामि विमलं मतिम्” तं प्रति हरेर्वरदानम् ।

गजेष्टा स्तो गजानामिष्टा । विदार्याम् भूमिकुप्माण्डे
राजनि० ।

गजोदर पु० गजस्योदरमिवोदरमस्य । दैत्यभेदे हरिवं० ।
गजाशिरःशब्दे दृश्यम् । [राजनि० ।

गजोषणा स्तो गजोपपदा ऊपला । गजपिपपल्याम् ।

गज्ज पु० गजि-घञ् । १ अवज्ञायाम् हेमच० । आधारे घञ् ।
२ गोडागारे हारा० । ३ भाण्डागारे ४ खनौ मेदि० ।
५ पामरगृहे, ६ हट्टस्थाने, ७ मद्यभाण्डे, शब्दरत्ना०
८ मदिरागृहे स्त्री टाप् अमरः ।

गज्जन नि० गजि-खने णिच्-ल्यु । तिरस्कारके “नेत्रे
खज्जनगज्जने सरसिजप्रसङ्गि पाणिद्वयम्” सा० ८० ।
“युग्वत्कृते खज्जनगज्जनानि ! शिरोमदीयं यदि यार्ति
यातु” उद्भटः । “अबिकुलगज्जनमज्जनकम्” गीतगो० ।

गज्जिका स्तो गज्जैव स्वार्थं क । मदिरागृहे शब्दर० ।

गड सेके स्वा० पर० सक० सेट् । गडति अगडोत्-
अगडोत् ! जगाड घटा० । गडयति-ते ।

गड वदनैकदेशे (गण्डयापारे) इदित् स्वा० पर० अक०सेट् ।
गण्डति अगण्डोत् । जगण्डः गण्डः । गण्डूषः ।

गड पु० गड-सेके अच् । (गडुइ) गरप्नोनामके मत्स्य-
भेदे । “गरप्नो मधुरा तिक्ता त्वरा वातपित्तहृत् ।
कफघ्नो रुचिकृत्त्वो दोषनी बलवीर्यकृत्” भावप्र० ।
तस्य पाकविशेषे गुणा उक्ता वैद्यके “पुच्छ-
शीर्षेण रहिताः कासमर्दविमर्दिताः । हिङ्गुतैले च
संतप्ता गडमस्यस्य खण्डकाः । गडो वातहरो बल्यो
दृष्यः पथ्योऽग्निवर्द्धनः । सुरुच्यः शुक्रदोऽत्यर्थं किञ्चित्
कफकरः सरः” २ अन्नराये मेदि० । ३ परिखायां ४ व्य-
वधाने शब्दर० । ५ देशभेदे शास्वरे राजनि० । गड-
संज्ञायां कुन् । गडक (गडुइ) मत्स्यभेदे अमरः ।

गडदेशज न० गडदेशे शास्वरदेशे जायते जन-ड । शास्व-
रदेशजातत्ववशे राजनि० ।

गडयन्त पु० घटा० गड-णिच्-भच् ह्रस्वः । १ मेघे सि० कौ०
गडलवणा न० गडदेशजं लवणम् । शास्वरदेशजे लवणभेदे
राजनि० । “गडोत्यं लघुवातघ्नमत्युष्णं भेदि पित्तलम् ।
तोष्णं व्यवायि स्त्रक्ष्णञ्चाभिष्यन्दि कटुपाकि च” भावप्र०
गडि पु० गड-इन् । १ वत्सतरे राजनि० । २ भारवहनादि-
स्वकार्ये अलसे गवादौ (गडिया) “गुणानामेव दौरा-
त्प्रादुरि धुर्यो नियुज्यते । असंजातकिणस्कन्धः सुखं
स्वपति गौर्गडिः” काव्यप्र० ।

गडु पु० गड-उन् । १ गलगण्डे घाटामस्तकयोर्मध्ये मास-
वृद्धिकारके रोगभेदे भरतः । २ कुजे भेदि० । ३ शल्या-
स्ते शब्दर० । ४ किञ्चुलके (केचो) त्रिका० । गल-
गण्डवच्चिरार्थके उपदार्थे च “काव्यान्तर्गडभूतत्वात् नाल-
ङ्कारः प्रहेलिका” सा० द० । “किमन्तर्गडुला” सर्वद०
स० । अस्य कण्ठशब्देन समासे आहिता० वा पूर्वनि०
गडुकण्ठः, कण्ठगडुः ।

गडुक पु० गडुर्गलगण्ड इव कायति मध्ये कै-क । (गाडु)
ख्याते शृङ्गारे पातभेदे तन्मध्यस्थ गलगण्डाकृतित्वात्
तथात्वम् । “घण्टागडुककुम्भादिस्नानोपस्करभाजनैः”
काशी० श्र० । ३ तदाकृतौ ऋषिभेदे पु० तस्य गोत्रापत्यम्
इज् । गाडुकि तदपत्ये पुंस्त्री अन्यशब्देन तस्य द्वन्द्वे
अद्वन्द्वे च वरुण इजोलुक् । गडुकास्तद्वर्गेत्वापत्येषु ।
गडुर(ल) त्रि० गडुः कुजरीगोऽस्त्यस्य सिध्दा० लच् वा० र
वा । १ कुजे शब्दर० । स्त्रियां गौरा० डीप् । गल-
गण्डवदाकृतिसत्त्वात् तस्य तथात्वम् । ततः ब्राह्मणा०
भावे घञ् । गाडुल्य तद्भावे न० कडा० कर्मधा० अस्य
पूर्वनि० । खञ्जगडुलः गडुलखञ्जः ।

गडेर पुंस्त्री० गड-एरक् । १ मेघे (गाडोल) । त्रिका० ।
जातित्वात् स्त्रियां डीप् ।

गडोत्य न० गडात् देशभेदात् उत्तिष्ठति उद्-स्था-क ।
शास्वरदेशजे लवणभेदे राजनि० । [२ यामे हेम० ।
गडोल पु० गड-ओलच् । १ गुडके (गुली) अस्त्रभेदे उज्ज्व०
गडडर(ल) पु० गड-वा० डर डल वा डल नेत्त्वम् । १ मेघे ।
गडडर(लि)का स्त्री गडडरं(लं) मेघमनुधावति ठन् ।
मेघानुगन्त्यां १ मेघपङ्क्तौ । तत्सादृश्यादविच्छिन्नगतौ
अज्ञातप्रवाहागमभूले २ धारावाहिनि च शब्दचि० ।

गडडक पु० गडुक+घृषो० । १ शृङ्गारे जलपातभेदे शब्दर०
घृषो० दीर्घमध्येऽपि तत्पार्थे ।

गण संख्याने अद० चु० उभ० सक० सेट् । गणयति ते अ-

जीगणत् त अजगणत् त । गणयाम्-बभूव आस-
चकार चक्रे । गणयितव्यः । गण्यः । गणयिता मणयन् ।
गणितम् गणनम् गणना । गणयित्वा । विग-
णय्य । गणः, “गणयति विहिततुताशविकल्पम्” गीतगो०
“तां भक्तिरेवागणयत् पुरस्तात्” रघुः । “पदानि गणयन्
गच्छ स्वानि नैषध ! कानिचित्” भा० व० २६१८ । नलं प्रति
कर्कोटकनागोक्तिः “यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्
तस्याः समाम्पिर्याद नायुषः स्यात् । पारेपराङ् ग-
णितं यदि स्यात् गणयनिः शशगुणोऽपि स स्यात्” नैषध०
“लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती” कुमा० । “अजी-
गणद्वाशरथं न वाक्यम्” भट्टिः । “वाणी काणभुजीमजी-
गणद्वासासीञ्च वैयासिकीम्” मावटी०, मल्लिनाथः । “वृह-
स्पतिश्च भगवानादित्येध्वेव गणयते” भा० व्या० २६०१ श्लो०
अव+अवच्चायाम् । “नार्धननैर्नागणयैरेकात्मभिरसाधनैः”
भा० व० ८२ अ० ।

वि+विशेषेण संख्याने “अदूरवर्तिनीं सिद्धिं राजन् ! विग-
णयाम्नः” रघुः ।

गणा पु० गण-कर्माणि अच कर्त्तरि अच् वा । १ समूहे ।
“गणानां त्वां गणपतिम्” यजु० २३, १८ । “गणपतिं मणानां
समूहानां पालकम्” वेददी० । २ प्रसभे “सकलहंसगणं
शुचि मानसम् शिवमगात्मजया च कतेर्ध्या सकलहं
सगणं शुचिमानसम्” “गणानमेरुप्रसवावतंसाः” कुमा० ।
सेनाविशेषाणां ३ सङ्घप्राविशे अमरः । स च अनीकि-
नीशब्दे १६८८ दर्शितेन “त्वयिगुल्मा गणो नाम” इत्या-
दिवाक्येन उक्तः तेन (रथाः २७ गजाः २७ । अश्वाः ८१ प-
दातिकाः १३५ सर्वसमष्टिः २७०, इति संख्याविशेषः) ।
४ चोरनामगणद्वये भेदि० । गणः प्रमथादिः वश्यत्वेन
सत्त्वादिगुणगणः वश्यत्वेन वा गणः गणदैत्यः नाशप्रत्वेन
वाऽस्त्यस्य अच् । ५ गणेशे “गणदीक्षाप्रवर्त्तकः” महानि० ।
प्रमथाधिपत्वात् तस्य गणेशत्वम् । विवाहे वरकन्ययो-
र्मेलनज्ञानोपयोगिनि इदेवराजसमावृण्चके ताराभेद-
वर्गे उपयमशब्दे १२५० प्र० विवृतिः । “गणमैत्री भकूटं च
नाडी चैते गुणाधिकाः” सुहृत्सचि० । “नो गणानां
च दोषः” ज्यो० त० । ७ ध्रुवादिसंज्ञके नक्षत्रविशेष-
समूहे “उग्रः पूर्वमघान्तका ध्रुवगणः इत्यादि”
ज्यो० त० । सम्भूय एकद्रव्यतापादनेन द्वाविंशजकारिण-
बणिकसमूहे च “श्रेणिनैगमपाषाण्डगणानामप्ययं विधिः”
“गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं यस्य लङ्घयेत्” याज्ञव० ।

“भवादादी जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च । त-
दादिश्च रुधादिश्च तनक्रादिचुरादयः” उक्तेषु शब्दादि-
विकरणविशेषनिमित्तेषु दशसु एधातुसमुदायेषु तद्युक्त-
त्वात् १० गणपाठपन्थेऽपि । पाणिनिरचिते ११ स्वरान्दि-
स्वरूपप्रतिपादकपन्थे १२ देवभेदे स च दैत्यः अभिजिद-
परनाम्नो गुणवतः गुणवत्यां जातः यथाह स्कन्दपुरा-
णशेषः ३२ “अथ सोऽभिजित् पत्न्या ससुद्रक्षान-
माययौ । पर्वणि अज्ञया युक्तशक्रे स्नानं तथा सह ।
तृप्तिता सा गुणवती पपौ चाऽञ्जलिना जलम् । यद्यीयं
ब्रह्मणात्यक्तं देवात्तददरे गतम्” । “भाय्यां गुणवती तस्य
नवमासादनन्तरम् । पुत्रं प्राप्नुताऽङ्गि शुभे दिव्यरूपं
गुणाङ्गुतम् । ज्योतिर्विद्विरनुज्ञातो गण इत्यभिधां
पिता । कृत्वाभ्युदयिकं चक्रं व्यतीते दशमेऽहनि”
स च महादेवमाराध्य लब्धवरस्त्रैलोक्यं निर्जित्य
कपिलसुनेस्त्रिनामणिं हृतवान् तेन जातमन्युना तेन
गणेशस्य सेवने कृते गणेशेन तदुद्वेहे अवतीर्य तं गण-
दैत्यं नाशितवान् इत्येषा कथा तत्रैव विस्तीर्णा दिङ्मात्र
सुच्यते यथा “कथं नाशितवाञ्छन्मो ! गणदैत्यं विना-
यकः । तत्त्वं कथया देव ! कथयस्व समाप्यतः । शिव-
उवाच । यथा नाशितवान् दैत्यं गणं दुष्टमतिं विभुः ।
तथाहं कथयामि तच्छृणुष्व षडानन” ६५० इत्युपक्रम्य
“प्राप्तसंज्ञां परशुना हलि स्नानं रुधा विभुः ।
दृष्टवान् परशुं वीरसुखप्रः सूर्यमिवाऽपरम् । सुतीक्ष्णं
ज्वालयन् व्याघ्रं कालचक्रनिभं शुभम् । दहन्तं दश-
दिग्भागान् प्रलयानलसन्निभम् । यदा तत्पादं द्रष्टुं
सुपचक्राम दैत्यराट् । तदैवापातयच्छित्त्वा परशुस्तस्य
मस्तकम् । सपर्वतवना पृथ्वी चातसत् सागरैः सह ।
अभिजित्प्रसूताः सर्वे रुरुदुः पतिते गणे” ७५० ।
शस् गणशस्, कृत्वस् गणकृत्वस्, वीप्साथे कारकार्य-
वृत्तौ गणशब्दाथे अव्य० । १३ स्वपक्षे “सगणाय
सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकाय इन्द्राय नमः” इति
विधानपारिजा० । १४ वाक्ये निघण्टुः ।

गणक लि० गण-एवुल् । १ संख्याकारके २ सांवत्सरिके पु० ।

तस्य लक्षणगुणदोषादिकसंज्ञं वृ० सं० २५० यथा

“ज्योतिःशास्त्रमनेकभेदविषयं स्तन्मन्त्रयाधिष्ठितम् तत्
कार्त्तुप्रोपनयस्य नाम सुनिभिः सङ्कीर्त्यते संहिता ।
स्तन्मेऽस्मिन् गणितेन याः पृथगतिस्तन्वाभिधानस्तसौ
हाराण्योऽङ्गविनिश्चयश्च कथितः स्तन्मन्त्रतृतीयोऽपरः ।

“अथातः सांवत्सरस्त्वम् व्याख्यास्यामः । तत्र सांवत्-
सरोऽभिजातः प्रियदर्शनो विनीतवेषः सत्यवागनस्त्वयकः
समसुसंहतोपचितगात्रसन्निविकलश्चाङ्कुरचरणखन-
यनचिबुकदशनश्रवणललाटभ्रूतन्माङ्गो वपुष्मान् गम्भी-
रोदात्तघोषः । प्रायः शरीराकारानुवर्त्तिनो हि गुणाश्च
दोषाश्च भवन्ति । तत्र गुणाः । शुचिर्दक्षः प्रगल्भो
वाग्मी प्रतिभानवान् देशकालवित् सात्विको न पर्षङ्गीरुः
सहाध्यायिभिरनभिमवनीयः कुशलोऽव्यसनी शान्ति-
पौष्टिकाभिचारस्तानविद्याभिज्ञो विबुधार्चनव्रतोपवास-
निरतः स्वतन्त्रासद्योत्पादितज्ञानप्रभावः पृष्टाभिधाय-
न्यत्र दैवात्ययादृग्गणितसंहिताहोरात्रमन्यार्थवेत्ता ।
तत्र पृथगणिते पौलिशरोमकवासिष्ठसौरपैतामहेषु प-
ञ्चस्वतेषु सिद्धान्तेषु युगवर्षायनतर्मासपक्षाहोरात्रयाम-
सुहृत्तनाडीविनाडीप्राणतुटितुल्यवयवाद्यस्य कालस्य
क्षेत्रस्य च वेत्ता । चतुर्णां च मासानां सौरसावन-
नाक्षत्रचन्द्राणामधिमासकायमसम्भवस्य च कारणाभिज्ञः ।
षष्ठप्रवदयुगवर्षमासदिनहोराधिपतीनां प्रतिपत्तिविच्छेद-
वित् । सौरादीनाञ्च मानानां सदृशसदृशयोग्या-
योग्यत्वप्रतिपादनपटुः । सिद्धान्तभेदेऽध्ययननिवृत्तौ प्रत्यक्षं
सममण्डलरेखासम्प्रयोगाभ्युदितशकानाञ्च क्षायांजल-
यन्त्रदृग्गणितसाध्येन प्रतिपादतकुशलः । स्मृत्यादीनाञ्च
ग्रहाणां शीघ्रमन्द्यास्योत्तरनीचोच्चगतिकारणाभिज्ञः
सूर्यचन्द्रमसोश्च ग्रहणे ग्रहणादिभोक्तकालदिक्प्रमाण-
स्थितिर्विमर्दवर्णदेशानामनागतग्रहसमागमयुज्जानामा-
देष्टा । प्रत्येकग्रहभ्रमणयोजनकक्षाप्रमाणप्रतिविषय-
योजनपरिच्छेदकुशलो भूमणभ्रमणसंस्थानाद्यक्षावल-
म्बकाहव्यासचरदलकालराश्याद्यक्षायाणाडीकरणभट्ट-
तिषु क्षेत्रकालकरणेष्वभिज्ञो नानाचोद्यप्रभेदोपलब्धि-
जनितवाक्सारो निकषसन्तापाभिनिवेशैर्विशुद्धस्य कनक-
खेवाधिकतरममलीकृतस्य शास्त्रस्य वक्ता तन्त्रज्ञो भवति ।
उक्तञ्च न प्रतिवद्धं गमयतिर्वाक्ता न च प्रश्नमेकमपि पृष्टः ।
निगदति न च शिष्येभ्यः स कथं शास्त्रार्थविज्ञेयः ।
अन्योऽन्यथान्यथार्थः करणं यज्ञान्यथा करोत्यनुधः । स
पितामहसुपगम्य स्तौति नरो वैशिकेनार्याम् । तन्त्रे
सुपरिज्ञाते लग्ने क्षायाम्बुयन्त्रसंविदिते । होराथे
च सुहृदे नादेष्टुर्भारती वन्ध्या । उक्तञ्चाथर्वविष्णु-
गुप्तेन । अथर्ववस्य पुरुषः प्रतरन् कदाचिदासादेद-
निलवेगवशेन पारम् । न तस्य कालपुरुषास्त्वमहा-

र्णवस्त्र गच्छेत् कदाचिदन्धमिनेनसापि पारम् । होरा-
शास्त्रेऽपि राशिहोराद्रे क्वाणनवांशकद्वादशभागविंश-
द्भागवलावलपरिग्रहो ग्रहाणां दिक्स्थानकालचेष्टाभि-
रनेकप्रकारबलनिर्धारणं प्रकृतिधातुद्रव्यजातिचेष्टादि-
परिग्रहो निपेक्षजन्मकालविस्मापनप्रत्ययादेशसद्योमर-
णायुर्दायदशान्तदेशाष्टवर्गराजयोगचन्द्रयोगद्विग्रहादयो-
गानां नाभसादीनाञ्च योगानां फलान्याश्रयभावबलो-
कननियोगणयूनकानि तात्कालिकप्रश्नशुभाशुभनिमि-
त्तानि विवाहादीनाञ्च कर्मणां करणम् । यात्रायाञ्च
तिथिदिवसकरणनक्षत्रसङ्घर्षविलम्बयोगदेहसन्धनस्वप्रवि-
जयस्थानग्रहयज्ञगणयागामिनिङ्गहस्त्यञ्चेद्वितसेनाप्रवाद-
चेष्टादिग्रहपाङ्क्त्योपायमङ्गलामङ्गलशकुनसैन्यनिवेशभूम-
योऽग्निवर्णा भन्तिचरद्रुताटविकानां यथाकालं प्रयोगाः
परदुर्गलक्ष्मोपायाश्चेत्युक्तं चाचार्यैः । जगति प्रसा-
रितमिवालिखितमिव सतौ निषिक्तमिव हृदये । शास्त्रं
यस्य सभगणं नादेशा निष्फलास्तस्य । संहितापारगस्य
दैवचिन्तको भवति । यत्नैरे संहितापदार्थाः । दिनकरा-
दीनां ग्रहाणां चारास्तेषु च तेषां प्रकृतिविकृतिप्रमाण-
वर्णकिरणद्युतिसंस्थानास्तमनोदयमार्गमार्गान्तरवक्रानुव-
क्रर्क्षग्रहसमागमचारादिभिः फलानि नक्षत्रकूर्मविभागेन
देशेक्षगस्तिचारः सप्रधिचारो ग्रहभक्तयो नक्षत्रव्यूह-
ग्रहशृङ्गाटकग्रहयुद्धग्रहसमागमग्रहवर्षफलगर्भलक्षण-
रोहिणीस्वात्याषाढीयोगाः सद्योवर्षकुसुमलतापरि-
धिपरिवेषपरिवपवनेल्लादिगद्गाहक्षितचलनसन्धारा-
गगन्धर्वनगररजोनिर्घातार्धकाण्डसस्यजन्मोद्भवजन्म-
चापवास्तुविद्याङ्गविद्यावायसविद्यान्तरचक्रसृगचक्राश्व-
चक्रवातचक्रप्रासादलक्षणप्रतिमालक्षणप्रतिष्ठापनवृक्षायु-
र्वेददगार्गलनीराजनखड्गनोत्पातशान्तिमयूरचितकद्वत-
कम्बलखड्गपट्टकवाकुर्मुगोऽजाश्वेभपुरुषस्त्रीलक्षणान्य-
न्तःपुरचिन्तापिटकलक्षणोपानच्छेदवस्त्रच्छेदचामरदण्ड-
शय्यासनलक्षणरत्नपरीक्षादीपलक्षणदन्तकाष्ठाद्याश्रितानि
शुभाशुभानि निमित्तानि सामान्यानि च जगतः प्रति-
पुरुषं पार्थिवे च प्रतिक्षणमनन्यकर्माभियुक्तेन दैव-
ज्ञेन चिन्तयितव्यानि । न चैकाकिना शक्यन्तेऽर्हनिश-
भवधारयितुं निमित्तानि । तस्मात् सुष्ठुतेनैव दैवज्ञो-
नान्ये तद्विद्वत्पारो भर्तव्याः । तत्त्वैकेनैन्द्री चाग्नेयी
च दिगवलोकयितव्या । यास्या नैर्द्धती चान्येनैव
वारुणी वायव्या, चोत्तरा चैशानी चेति । यस्मादुल्ला-

पातादीनि निमित्तानि शीघ्रसुपगच्छन्तीति । तेषां चा-
कारवर्णस्ते ह्रस्वमाणादिग्रहर्क्षाभिवातादिभिः फलानि
भवन्ति । उक्तञ्च गर्गेण महर्षिणा “क्त्वाङ्गोपाङ्ग-
कुशलं होरागणितनैष्ठिकम् । यो न पूजयते राजा स
नाशसुपगच्छति । वनं समाश्रिता येऽपि निर्मसा निःपरि-
ग्रहाः । अपि ते परिपृच्छन्ति ज्योतिषां गतिकोविदम् ।
अप्रदीपा यथा रात्रिरनादित्यं यथा नभः । तथाऽसां-
वत्सरो राजा भ्रमत्यन्ध इवाध्वनि । सङ्घर्षं तिथि-
नक्षत्रस्य तवश्चायने तथा । सर्वाण्येवाङ्गलानि स्युर्न स्यात्
सांवत्सरो यदि । तस्माद्राज्ञाभिगन्तव्यो विद्वान् सांवत्-
सरोऽप्यणीः । जयं यशः श्रियं भोगान् श्रेयश्च सम-
भीपसता । नासांवत्सरिके देशे वस्तव्यं भूतिमिच्छता ।
चक्षुर्भूतो हि यत्नैष पापं तत्र न विद्यते । न सांवत्-
सरपाठी च नरकोष्पपद्यते । ब्रह्मलोकप्रतिष्ठाञ्च लभते
दैवचिन्तकः । अन्यतश्चार्थतत्त्वैतत्कृत्स्नं जानाति यो
द्विजः ! अग्रभुक् स भवेच्छाङ्गे पूजितः पङ्क्तिपावनः ।
स्नेच्छा हि यवनास्तेषु सम्यक् शास्त्रमिदं स्थितम् ।
अधिवत्सेऽपि पूज्यन्ते किं पुनर्दैवविद्विजः ! कुहका-
वेशपिहितैः कर्णोपस्थितिहेतुभिः । कृतादेशो न सर्वत्र
प्रष्टव्यो न स दैववित् । अविदित्वैव यः शास्त्रं दैवज्ञत्वं
प्रपद्यते । स पङ्क्तिदूषकः पापो ज्ञेयो नक्षत्रसूचकः ।
नक्षत्रसूचकोद्दिष्टसुपवासं करोति यः । स ब्रजत्यन्ध-
तामिस्रं सार्द्धं सृष्टविडम्बिना । नगरद्वारलोष्टस्य यद्वत्
स्यादुपयाचितम् । आदेशस्तद्वदज्ञानां यः सत्यः स वि-
भाव्यते । सम्पत्त्या योजितादेशस्तद्विच्छिन्नकथाप्रियः ! ।
मत्तं शास्त्रैकदेशेन त्याज्यस्तादृग्महीक्षिता । यस्तु
सम्यग्विजानाति होरागणितसंहिताः । अभ्यर्च्यैः स
नरेन्द्रेण स्वीकर्त्तव्यो जयैषिणा । न तत्सहस्रं करिणां
वाजिनां वा चतुर्थं यम् । करोति देशकालज्ञो यदेको
दैवचिन्तकः । दुःस्वप्नदुर्विचिन्तितदुःप्रेक्षितदुःकृतानि
कर्माणि । क्षिप्रं प्रयान्ति नाशं शशिनः श्रुत्वा भसं-
वाद्म् । न तथेच्छति भूपतेः पिता जननी वा स्वजनो
ऽथवा सुहृत् । स्वयशोऽभिविष्टे यथा हितमाप्तः
सवलस्य दैववित्” ।

सि०शि० ज्योतिःशास्त्रस्य वेदनेन रूपाङ्गत्वप्रतिपा-
दनेन तदध्ययने द्विजातिमात्रस्यैवाधिकारं प्रतिपाद्य त-
द्वेत्तुर्गणकस्य प्रशंसा दर्शिता यथा
“तुल्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमाच्चारश्च

दुसदां द्विधा च गणितं प्रश्नास्तथा सोत्तराः । भूषिण्य
 ग्रहसंस्थितेषु कथनं यन्त्रादि यत्नोच्यते सिद्धान्तः स
 उदाहृतोऽत्र गणितस्तत्प्रवन्धे बुधैः ॥ जानन् जातक-
 संहिताः सगणितस्तत्प्रवन्धे कदेशा अपि ज्योतिःशास्त्रविचार
 सारचतुरः प्रश्नेष्वकिञ्चित्करः । यः सिद्धान्तमननयुक्ति-
 विततं नो वेति भित्तौ यथा राजा चित्रमयोऽथवा सुव-
 टितः काष्ठस्य कण्ठोरवः ॥ गर्जत्कुञ्जरवर्जिता नृपच-
 भूर्यूर्जिताऽश्वादिकैरुदानं व्युत्ततृप्तमथवा पाथो-
 विहीनं सरः । योषित् प्रोषितनूतनप्रियतमा यद्वज्र
 भात्युच्यैर्ज्योतिःशास्त्रमिदं तथैव विबुधाः सिद्धान्त-
 हीनं जयुः ॥ “इदानीं ज्योतिःशास्त्रस्य वेदाङ्गत्वं
 निरूप्य वेदाङ्गत्वादवशप्रमथेत्यं तद्विजैरेव नायैः
 श्रुद्वादिभिरित्येतत्प्रतिपादनार्थं श्लोकचतुष्टयमाह” प्रमि०
 “वेदास्तावद्वज्रकर्मप्रवृत्ता यज्ञाः प्रोक्तास्ते तु कालाश्रयेण ।
 शास्त्रादस्मात् कालबोधो यतः स्वादे दाङ्गत्वं ज्योतिष-
 स्योक्तमस्मात् ॥ शब्दशास्त्रं सुखं ज्योतिषं चक्षुषी
 श्रोत्रमुक्तं निरुक्तं च कलः करौ । या तु शिवाय
 वेदस्य सा नासिका पादपद्मद्वयं कन्द आद्यैर्बुधैः ।
 वेदचक्षुः क्लिष्टं स्मृतं ज्योतिषं सुख्यता चाङ्गमध्येऽस्य
 तेनोच्यते । संयुतोऽपीतरैः कर्णनासादिभिश्चक्षुषाङ्गेन
 हीनो न किञ्चित्करः । तस्माद्विजैरेध्यनीयमेतत् पुण्यं
 रहस्यं परमं च तत्त्वम् । यो ज्योतिषं वेत्ति नरः स
 सम्यग् धर्मार्थकामान् लभते यशश्च” सि० शि० । एवं गणकस्य
 प्रशंसायां स्थितायाम् सिद्धान्तानभिज्ञस्य नक्षत्रसूचिनो
 निन्दान्प्रवणञ्च “वरं चाण्डालसंस्पर्शं कुर्यात्तु साधको-
 त्तमः ! तथायस्य शृङ्गणकं सर्वदा तु परित्यजेत्” महिष-
 मर्दिनीतन्त्रवाक्यम् नक्षत्रसूचिचित्रयम् “चमेकारस्य द्वौ
 पुत्रौ गणको वादापूरकः, इत्युक्तं सङ्कीर्णवर्णरूपगणकपरत्वे
 सङ्कोचाभावाच्च तस्याधममूद्रतया वेदाङ्गज्योतिषेऽनधिकारात्
 अनधिकृतशास्त्राध्यायिनो निन्दौचित्यात् । “द्विजातेऽस्तु
 यथोक्तं स्तब्धादित्यवेत्तृरूपगणकस्य प्रशंसत्वात् । न तथा ।
 यथाहृषीकां “सिद्धान्तसंहिताहोरात्ररूपस्तन्त्रयात्मकम् ।
 वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमकल्मषम् । विनैतदखिलं
 श्रौतं स्मार्तकर्म न सिध्यति । तस्माज्जगद्धितायेदं ब्रह्मणा
 निर्मितं पुरा । अतएव विजैरेतदध्येतव्यं प्रयत्नतः” इति ।
 तत्रैव ज्योतिःशास्त्राध्येतुमाह माण्डव्यः “एवं-
 विधस्य श्रुतिनेत्रशास्त्रस्वरूपवेत्तुः खलु दर्शनं वै । निह-
 न्यशेषं कलुषं जनानां प्रवृत्तजन्मसंस्तुत्यासदं स्यात्” अत्र

ज्ञानविशेषेण ज्योतिर्विदः पूज्यतातारतम्यं जीर्णैरभ्य-
 धायि “दशदिनकृतपापं हन्ति सिद्धान्तवेत्ता त्रिदिनजनि-
 तदोषं तन्त्रविदः स एव । करणभगणवेत्ता हन्यहोरा-
 त्रदोषं जनयति घनमंहसात् नक्षत्रसूची” । नक्षत्रसूची
 दैवज्ञो घनं बद्ध अंहः पापं जनयति । तन्त्रज्ञं वरा-
 हसंहितायां “अविदित्वैव यः शास्त्रं दैवज्ञत्वं प्रप-
 द्यते । स पङ्क्तिदूषकः पापो ज्ञेयो नक्षत्रसूचकः” अन्यच्च
 “तिथ्युत्पत्तिं जानन्ति ग्रहाणां नैव साधनम् । पर-
 वाक्येन वर्त्तन्ते ते वै नक्षत्रसूचकाः” व्युत्पत्तिस्तु गृहे गृहे
 गत्वाऽप्यत्र एव नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि शुभाशुभफलसूच-
 कानि सूचयतीति नक्षत्रसूची । वराहः “नक्षत्रसूच-
 कोद्दिष्टमुपवासं करोति यः । स ब्रजत्यन्वतामिषं सा-
 र्ज्यं गृह्यविद्विना नक्षत्रसूचकं पापं भिषजं शुल्क-
 जीवनम् । तादृक् पौराणिकार्दींश्च वाङ्मात्रेणापि
 नार्चयेत्” अतएव वसिष्ठः “विष्णुपारङ्गम एव पूज्यः
 आद्वे सदा भूधरवन्द्यम् । नक्षत्रसूची खलु पापरूपो
 हेयः सदा सर्वसुधर्मकृते” । वराहोऽपि अन्यतश्चाऽर्थत-
 त्तैव कृत्स्नं जानाति यो द्विजः । अयमुक् स भवे-
 च्छ्राद्धे पूजितः पङ्क्तिपावनः । नासांवत्सरिके देशे
 वस्तव्यं भूतिमिच्छता । चक्षुर्भूतोऽपि यत्नैव पापं तत्र
 न विद्यते । सङ्कर्तं तिथिनक्षत्रसूतवशादनानि च ।
 सर्वाण्येवाकुलानि स्युर्न स्यात् सांवत्सरो यदि” । अत
 एव यद्वर्मशास्त्रे सुमन्तुः “तस्मात्कृतवेत्यादिना सहता
 गद्येन यत् “सांवत्सरिकोऽपाङ्क्तयेः” इत्याह यच्च महा-
 भारतेऽपि “कितवो भ्रूणहा यज्जीत्यादिपद्यष्टकमध्ये
 क्रुशीलवो देवलको नक्षत्रैर्यश्च जीवति । एतानिह
 विजानीयाद्ब्राह्मणान् पङ्क्तिदूषकानित्युक्तं तच्चक्षत्र-
 सूचकज्योतिर्विद्विषयं यदाह कश्यपः “दारत्विगृभूण-
 हन्तृश्च व्यङ्गान्नक्षत्रसूचकान् । वर्जयेत् ब्राह्मणानेतान्
 सर्वकर्मसु यत्नतः” इति “नक्षत्रसूचकस्यैव पर्वकारस्य ग-
 र्हितः” इति ब्रह्मपुराणेऽप्युक्तं मनुः “तिथिं पक्षस्य
 न ब्रूयान्न नक्षत्राणि निर्दिशेत्” इत्याह स्म
 अष्ट इति शेषः । यमोऽपि “नक्षत्रतिथिपुण्यग्राह्यान्-
 हर्तान् मङ्गलानि च । न निर्दिशन्ति ये विप्रा-
 स्तैर्भुक्तं ह्यक्षयं भवेदिति” वसिष्ठवाक्येन “प्राग-
 भिहितम् महाप्रयोजनं त्वेत्तच्छास्त्रस्य सम्यग्ज्ञा-
 नाद्ब्रह्म सायुज्यमिति” तदुक्तं गर्गेण “ज्योतिश्चक्रं
 तु लोकस्य सर्वसोक्तं शुभाशुभम् । ज्योतिर्ज्ञानं च यो

वेद स याति परमां गतिम्” । गतिं ब्रह्मसायुज्यमिति
सूर्यसिद्धान्तेऽपि “दिव्यञ्चक्षुर्गृह्णाणां दर्शितं ज्ञान-
सत्तमम् । विज्ञायाकांदिभिरुक्तेषु स्थानं प्राप्नोति शाश्व-
तम्” वराहसंहितायामपि “न सास्वत्स्वरपाठी च नरके
परिपच्यते । ब्रह्मलोके प्रतिष्ठाञ्च लभते दैवचिन्तक” इति
गणकस्य पत्नी डीप् गणको तत्पत्न्यां जटा० । “तस्मिन्
भग्नं गणक ! कथय क्षिप्रमग्नाः प्रमाणम्” गणक ! पव-
नवेगादेकदेशे स भग्नः” लीला० । “गणकचक्रचूडामणिः”
सि० शि० । “चर्मकारस्य द्वौ पुत्रौ गणको वाद्यप्रकरः”
इत्युक्ते ३२ङ्गीर्णजातिभेदे प्रजापतिपुत्रे तारापुञ्जा-
त्मके अष्टसंख्यके ४केतुभेदे “तारापुञ्जनिकाशा गणका
नाम प्रजापतेरष्टौ” वृह० सं० ११ अ० ।

गणकर्णिका स्त्री गणस्य गणेशस्य कर्ण इव पद्ममस्याः
कप् अत इत्त्वम् । इन्द्रवारुण्याम् राजनि० ।

गणकार पु० गणं धात्वादिगणपाठं करोति क-अण् ।
धात्वादिगणार्थप्रतिपादकेऽप्यन्यकर्त्तरि २भीमसेने शब्दच० ।

गणकारि पु० गणं धात्वादिगणं करोति क बा० इज् ।
धात्वर्थप्रतिपादकपुन्यकर्त्तरि । इत० गणकस्यारौच ।
तस्यापत्यं कुर्वा० ग्य । गणकार्यं तदपत्ये पुंस्त्री ।

गणकूट पुंन० गणरूपं कूटम् । वरकन्ययोर्नक्षत्रभेदेन जा-
तयोः विवाहे मेलनोपयोगिनि सुरराजसमावुवरूपे कूटे ।
उपयमशब्दे १२५० पृ० विवृतिः ।

गणचक्रक न० गणानां धार्मिकगणानां चक्रसत्त्व कप् ।
धार्मिकानां सम्भूय भोजने त्रिका० ।

गणता गणस्य भावः तल् । गणसमूहे ।

गणतिथि त्रि० गण+असंख्यप्रावाचकत्वेऽपि पूरणे डट् ति-
थुगगमश्च । गणानां पूरणे ।

गणदीक्षिन् पु० गणान् दीक्षयति दीक्ष-णिनि । ब्रह्मया-
जके । “वेणाभिस्तवाङ्गं धि गणिका गणदीक्षिणाम्”
अभयान्नकथने याज्ञ० । “गणदीक्षिणो ब्रह्मयाजकाः”
मिता० ३गणेशदीक्षकावति त्रि०स्त्रियां डीप् ।

गणदेवता स्त्री गणभूता सङ्गभूता देवता । सङ्गभूते देवभेदे
“आदित्याविश्वे वसवस्तुषिता भास्वरानिलाः महाराजि-
कसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः । आदित्या द्वादश प्रोक्ता
विश्वे देवा दश स्मृताः । वसवश्चाष्टसंख्याताः षट् त्रिं-
शत् तृषिता मताः । आभास्वरश्चतुःषष्टिर्वाताः पञ्चाश-
दूनकाः । महाराजिकनामानो द्वे शते चापि विंशतिः ।
साध्या द्वादशविश्वप्राता रुद्राश्चैकादश स्मृताः । एते च

संहता देवास्तत्तादित्याः स्वनामतः” जटाधरकोषः ।

गणद्रव्य इत० । गणस्वामिके द्रव्ये । गणं गणीभूतं द्रव्यं
द्रव्याणां गणे च ।

गणद्वीप पुंन० गणानां सप्तानां राज्यत्वात् द्वीपः । सप्तानां
राज्यरूपे द्वीपभेदे “यत्नवन्तो गणद्वीपं सप्तराज्योपशो-
भितम्” रामा० कि० ४०३०अ० । यवद्वीपमिति पाठा-
न्तरम् ।

गणन न० गण-भावे ल्युट् । सङ्ख्याकरणे सङ्ख्याने
(गोणा) “येनैव लिखितं कुर्यात् तेनैव गणनं भवेत्”
विश्वसारत० । युच् । गणनापत्य स्त्री । “यदि त्रिलोकी
गणनापरा स्यात्” नैष० “व्याजपर्वगणनामिवोद्वहन्” रघुः
गणनाथ पु० गणानां प्रमथादीनां नाथः । १गणेशे २शिवे च
गणनायकादयोऽप्यत्र । ३बहूनां स्वामिनि त्रि० । गण-
नायिका स्त्री ३दुर्गायाम् त्रिका० ।

गणनीय त्रि० गणयितुमर्हति गण-अनीयर् । गणनाहं
अमरः । यत्, गण्य, तव्य गणितव्य तदर्थे त्रि० ।

गणपति पु० इत० । गणेशे तस्याविर्भावकथा इमाननशब्दे
६८१पृ० गजाननशब्दे २४६५पृ० च उक्ता तस्य गण-वि-
पतित्वं याज्ञवल्क्येनोक्तं तच्च वाक्यं गणपतिकल्पशब्दे
दृश्यम् २शिवे ३समूहपतौ च “गणानां त्वा गणपतिम्”
यजु० १६११८ ।

गणपतिकल्प पु० गणपत्युद्देशेन कल्पः विधानभेदः ।
गणेशोद्देशेन विघ्नविघाताय तत्क्षणनादिरूप, विधान-
भेदे । स च कल्पः याज्ञ० उक्तो यथा ।

“विनायकः कर्म विघ्नसिद्धार्थं विनियोजितः । ग-
णानामाधिपत्ये च रुद्रेण ब्रह्मणा तथा । तेनोपसृष्टो
यस्तस्य लक्षणानि निबोधत । स्वप्नेऽवगाहतेऽत्यर्थं जलं
सुखं पश्यति । काषायवाससश्चैव क्रव्यादांश्चाधि-
रोहति । अन्यजैर्गर्ह्यैरुद्धैः सहैकत्वावतिष्ठते । ब्र-
ह्मजलपि तथात्मानं मन्यतेऽनुगतं परैः । विमना विफ-
लारम्भः संसीदत्यनिमित्ततः । तेनोपसृष्टो लभते न
राज्यं राजनन्दनः । कुमारी न च भर्तारमपत्यं न
च गर्भिणी । आचार्यत्वं श्रोत्रियश्च न शिष्योऽध्ययनं
तथा । बर्णगुलाभं न चाप्नोति कृषिञ्चैव कृषी बलः ।
क्षत्रपत्नं तस्य कर्त्तव्यं पुण्येऽङ्गि विधिपूर्वकम् । गौर-
सर्षपकल्केन साज्येनोत्सादितस्य च । सर्वैर्पथैः सर्व-
गन्धैः प्रलिप्तशिरसस्तथा । भद्रासनोपविष्टस्य स्वस्ति
वाच्या द्विजाः शुभाः । अश्वस्थानाद्गजस्थानाद्बल्भी-

कात् सङ्गमात् हृदात् । स्तुतिकां रोचनां गन्धान् शु-
गुलुञ्चापसु निःक्षिपेत् । या व्याहृता एकवर्णैश्चतुर्भिः
कलशैर्हृदात् । चर्मगन्धान् दुहे रक्ते स्थाप्य भद्रासनं
तथा । सहस्राक्षं शतधारमृष्टिभिः पावनं कृतम् ।
तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते । भगन्ते
वरुणो राजा भगं स्तूर्यो दृहस्पतिः । भगमिन्द्रश्च
वायुश्च भगं सप्रर्षयो ददुः । यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं
सीमन्ते यच्च मूर्धनि । ललाटे कर्णयोरङ्घ्रोरपस्तदु-
न्नन्तु सर्वदा । स्नातस्य सार्धपं तैलं स्नुवेणोदुस्वरेण
च । जुहुयान्मूर्धनि कुशान् सव्येन परिमृष्ट्वा च ।
मितश्च संमितश्चैव तथा शालकटङ्कटौ । कुष्माण्डो
राजपुत्रश्चैत्यन्ते स्वाहासमन्वितैः । नामभिर्बलिमन्त्रैश्च
नमस्कारसमन्वितैः । दद्याच्चतुष्पथे स्तूपे कुशानास्तीर्थं
सर्वतः । कृताकृतांस्तण्डुलांश्च पललौदनमेव च ।
मत्स्यान् पक्षांस्तथैवामान् मांसमेतावदेव तु । पुष्पं
चित्तं सुगन्धञ्च सुराञ्च त्रिविधमपि । मूलकं पूरिका-
पूपांस्तथैवैरण्डिकाः स्रजः । दध्यन्नं पायसञ्चैव शुङ्-
पिष्टं समोदकम् । एतान् सर्वाणुपाहृत्य भूमौ कृत्वा
ततः शिरः । विनायकस्य जननीमुपतिष्ठेत्ततोऽम्बिकाम् ।
दूर्वासर्घपुष्पाणां दत्त्वाध्वं पूर्णमञ्जलिम् । रूपं देहि
यशो देहि भाग्यं भगवति ! देहि मे । पुत्रान् देहि
धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे । ततः शुक्लाम्बरधरः
शुक्लगन्धानुलेपनः । ब्राह्मणान् भोजयेद्दद्यादस्त्रयुग्मं
शूरोरपि । एवं विनायकं पूज्य यहाँश्चैव विधानतः ।
कर्मणां फलमाप्नोति श्रियञ्चाप्नोत्यनुत्तमाम् । आदित्यस्य
सदा पूजां तिलकं स्वामिनस्तथा । महागणपतेश्चैव
कुर्वन् सिद्धिमवाप्नुयात् ।

गणपर्वत पु० गणभूयिष्ठः पर्वतः । कैलासाचले त्रिका० ।

गणपाठ पु० गणानां स्तरादिगणानां पाठोऽयम् । पाणि-
न्यादिरचिते स्तरादिगणानां स्वरूपकथने अन्यभेदे ।

गणपाद पु० गणस्यैव पादोऽयम् । प्रसथतल्यपादयुक्ते
शुक्लारोह्यादित्वादाद्यादत्ततास्य । [शब्दच० ।

गणपीठक न० गणस्य पीठ इव कायति कै-क । १वक्षसि

गणपुङ्गव पु० गणः पुङ्गव इव उपमि० स० । १गणत्रये २देश-
भेदे च । ३तत्त्ववासिषु ४तद्देशन्दपेषु च ब्रह्मव० “कौलिङ्गान्
गणपुङ्गवानथ शिवोनायोध्यकान् पार्थिवान्” दृह०
स० ४अ० ।

गणपूज्य पु० गणो गणेशः प्रसथो वा पूज्योऽयम् । १देशभेदे

२तद्देशस्यजनेषु ३तद्देशेषु च ब्रह्मव० । “गणपूज्यस्त्वलित-
व्रतशवरपुलिन्दार्थपरिहीनाः” दृह० स० १६अ० ।

गणपूर्य्य पु० गणानां यामादित्यलीकानां पूर्वः प्रधानम् ।

यामण्याम् “अपरिज्ञातपूर्वाश्च गणपूर्वाश्च भारत !”

भा० व्या० २३अ० आह्वानार्हकथने । “गणपूर्वा यामण्यः”

नीलक० । गणमुख्यादयोऽयम् । “रविजेन सिते वि-

जिते गणमुख्याः शस्त्रजीविनः क्षत्रम्” दृह० स० १७अ०

गणभर्तृ पु० गणानां प्रमथादीनां भर्ता । १महादेवे ।

“शङ्कराख्यमूष्य भजते गणभर्तुर्भुक्ता” किरा० । गण-

स्वामिप्रभृतयोऽयम् । २गणेशे ३समूहस्वामिनि त्रि० ।

गणयज्ञ पु० गणस्य भ्रातृणां सखीनां वा समूहस्य कर्त्तव्यः

यज्ञः । मरुत्स्तोमाख्ये भ्रातृसखिवर्गकर्त्तव्ये यज्ञभेदे ।

“वैश्यस्तोमदक्षिणालिङ्गो मरुत्स्तोमे गणयज्ञो भ्रा-

तृणां सखीनां वा” कात्या० श्रौ० २२।१।१२ । “सत्त्व-

गणयज्ञो सहत्वशब्दात्” कात्या० २५।१।२६ । “एतच्च सत्त्वे

भवति गणयज्ञे च “तेन सह यजेरद्विति” सहत्वश-

ब्दात्” कर्कः । “तयोरनेकयजमानसङ्ख्यावाच्चान्यत्” सं० व्या० ।

गणयाग पु० गजोद्देशेन शान्त्यर्थं यागः । गणेशोद्देशेन

कर्त्तव्ये गणपतिकल्पोक्ते तत्स्नानपनादौ “विजयस्नानय-

हयज्ञगणयागाग्निलिङ्गेत्यादि” दृह० स० २२अ० ।

गणरत्न न० गणाः स्तरादयः रत्नानीव सन्ति । पाणिन्युक्तं

स्तरादिगणानाम् स्त्रोक्तैर्निर्वन्धनपूर्वकं तदर्थकथनरूपे

अन्यवेदे । तस्य व्याख्या गणरत्नमहोदधिः ।

गणराज्य न० दृ० स० १४ उक्ते दक्षिणस्यासुक्ते देशभेदे

“गणराज्यक्षणावेक्षूरेत्यादि तद्वाक्यं कूर्मविभागशब्दे

२४६८ पृ० उक्तम् ।

गणरात्र न० गणानां रात्रीणां समाहारः गणशब्दस्य

संख्यावत्त्वात् द्विगुसं षत्समा० । रात्रिदन्दे ।

गणरूप पु० गणा बह्विनि रूपाण्यस्य । १वर्कदन्ते अमरः ।

संज्ञायां कन् । गणरूपक राजाकै राजनि० ।

गणरूपिन् पु० गणा बह्विनि रूपाणि सन्त्यस्य इनि । श्वे-

तार्के रत्नमा० ।

गणवत् त्रि० गणोऽस्यस्य सतृप् सस्य वः । १गणयुते “गण-

वती याज्यानुवाको भवतः” तैत्ति० २।१।१५ । स्त्रियां

ङोप् । सा च २दिवोदासमातरि त्रिका० ।

गणशस् अ० गण+वीप्सादृत्तौ कारकाथै शस् । गणान्

गणान् कृत्वा इत्याद्यर्थे । “स विशमस्त्वजत यान्येताति

देवजातानि गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या

विश्वेदेवा मरुतः शत० ब्रा० १२।४।२।२४ । “अजगणनन्
गणशः प्रियमन्ततः” मावः ।

गणश्चि पु० गणं गणरूपं अयति श्चि-किप् नि० तु
गभावः । गणरूपेणावस्थिते मरुदादौ संज्ञतदेवे ।
“रोदसी आ वदता गणश्चिथः” ऋ० १।६४।६। हे
गणश्चिथः ! (मरुतः) गणं अयमाणाः रुप् गणरूपेणा-
वस्थिता इत्यर्थः” भा० । “पिव भन्दमाने गणश्चिभिः”
ऋ० ५।६।१८ । “गणश्चिभिः गणभावमाश्रयद्भिः”
भा० “गणश्चिथे स्वाहा गणपतये स्वाहा” यजु० २२।३ ।
गणहासक पु० गणान् हासयति हस-णिच्-खुल् । १। चोर-
नामगन्धे अमरः । २। समूहहासके ति० । अण् उपमि०
स० । गणहास तत्कार्ये राजनि० ।

गणायणी पु० ६त० । १। गणेशे त्रिका० । २। ब्रह्मनामगणये ति०
गणाचल पु० गणभूयिष्ठोऽचलः । कैलासपर्वते जटा० ।
गणाधिप पु० ६त० । १। गणेशे अमरः २। शिवे हला० । गणा-
धिपत्यादयोष्यत् । “गगनं गणाधिपतिमूर्तिरिति” मावः ।
जैनशास्त्रप्रसिद्धेषु “गणा नवास्पर्धिसंघा एकादश गणा-
धिपाः” । हेमचन्द्रोक्तेषु एकादशजैनश्रेष्ठभेदेषु ।

गणान्न न० गणायोत्सृष्टं, गणानां वाऽन्नम् । मठादौ १। वज्र-
जनेद्देशेनोत्सृष्टान्ने, २। वज्रस्वामिकेऽन्ने च “गणान्नं ग-
णिकान्नञ्चेति” मनुना निषिद्धान्नमध्ये गणितम् ।
“गणान्नं गणिकान्नञ्च लोकेभ्यः परिक्रान्ति” मनुना ।
तद्भक्षणे पापविशेष उक्तः ।

गणाभ्यन्तर ति० गणायोत्सृष्टमठादौ अभ्यन्तरः तदुपजीवना
सक्तः । “गणायोत्सृष्टमठधनादुपजीविनि” कूलू० ।
“ब्रह्मद्विष्ट् परिवित्तिञ्च गणाभ्यन्तर एव च” मनुः ।

गणि स्त्री गण-इन् । गणने ।

गणिका स्त्री गणः समूहोऽस्त्यस्याः भर्तृत्वेन ठन् । १। वेश्या-
याम्, तद्वच्चित्वाकर्षकत्वात् २। युधिकायाम् (युद्ध) अमरः ।
३। गणिकारिकावृक्षे शब्दर० । गण-खुल् । ४। हस्तिन्यां
जटा० । “अनुरागवल्मसि लोचनयोर्दधतं वपुः स्वक-
मतापकरम् । निरकासयद्रविमपेतवच्चुं वियदालयादपर-
द्दिग्गणिका” मावः । वेश्यायाः साधारणस्त्रीत्वं लक्षणा-
दिकं च सा० द० उक्तं यथा ।

“धीरा कलाप्रगल्भा स्वादेश्या सामान्यनायिका । नि-
र्युथानपि न द्वेष्टि न रञ्जति युधिष्वपि । वित्तमात्रं
समालोक्य सा रागं दर्शयेद्धृदिः । काममङ्गीकृतमपि
परिचीणधनं नरम् । सात्रा निष्कासयेदेषा पुनः स-

न्धानकाङ्क्षया । तस्कराः पण्डका मूर्खाः सुखप्राप्तध-
नास्तथा । लिङ्गिनश्चन्द्रकामाद्या आसां प्रायेण वक्त्रभाः ।
एषापि मदनायत्ता कापि सन्धानुरागिणी । रक्तायां
या विरक्तायां रतमस्यां सुदुर्लभम्” । प्रसङ्गात् तस्याः
पञ्चमजातित्वं तद्वचनादौ दण्ड दण्डाभावादिकं मिता-
क्षरोक्तम् प्रदर्शयते ।

“साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह “अवरुद्धासु दासीषु
भुजिष्यासु तथैव च । गस्यास्वपि पुमान्दाप्यः पञ्चा-
शत्पणिकन्दमम्” या० । गच्छन्नित्यनुवर्तते । उक्तलक्षणा-
वर्णस्त्रियोदास्यस्ता एव स्वामिना शुश्रूषाहानिव्युदा-
सार्थं गृहे एव स्यातव्यमित्येवं पुरुषान्तरोपभोगतो
निरुद्धाः, अवरुद्धाः पुरुषनियतपरिग्रहा भुजिष्याः ।
यदा दास्योऽवरुद्धा भुजिष्या वा भवेयुस्तदा तासु तथा
चशब्दगृहे श्चैरिणीनामपि साधारणस्त्रीणां भुजि-
ष्याणां ग्रहणन्तासु च सर्वपुरुषसाधारणतया गस्या-
स्वपि गच्छन् पञ्चाशत् पणन्दण्डान्दापनीयः पर-
परिगृहीतत्वेन तासाम्परदारतुल्यत्वात् । एतच्च स्पष्ट-
मुक्तान्तरदेन “स्त्रैरिण्याब्राह्मणी वेश्या दासी नि-
ष्कासिनी तथा । गस्याः स्मुरानुलोभ्येन स्त्रियो न
प्रतिलोमतः । आस्त्रेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्
परदारवत् । गस्यास्वपि हि नोपेयाद्युक्ताः पर-
परिग्रहाः” इति । निष्कासिनी स्वास्यनवरुद्धा दासी ।
ननु स्त्रैरिण्यादीनां साधारणतया गस्यत्वाभिधान-
मयुक्तम् न हि जातितः शास्त्रतो वा काश्चन लोके
साधारणाः स्त्रिय उपलभ्यन्ते । तथाहि स्त्रैरिण्यो-
दास्यश्च तावद्वर्णस्त्रियएव “स्त्रैरिणी या पतिं हित्वा
सर्वथं कामतः अयेत् । वर्णांनामानुलोभ्येन दस्यं न
प्रतिलोमतः” इति स्मरणात् । न च वर्णस्त्रीणां स्त्रियौ
जीवति मृते वा पुरुषान्तरोपभोगो घटते “दुःशीलः
कामवृत्तो वा शुणैर्वा परिवर्जितः । परिचार्यः स्त्रिया
साध्व्या सततन्देववत् पतिः । कामन्तु लपयेद्देहं पुष्प-
मूलफलैः शुभैः । न तु नामापि गृह्णीयात् पत्यौ
प्रेते परस्व त्विति” निषेध(मनु)स्मरणात् । नापि कन्या-
वस्यायां साधारणत्वं पित्रादिपरिरक्षितायाः कन्याया
एव दानोपदेशाद्भावोऽपि तथाविधाया एव स्वयं
वरोपदेशात् । न च दासीभावात् स्वधर्माधिकार
च्युतिः । पारतन्त्र्यं हि दास्यन्न स्वधर्मपरित्यागः ।
नापि वेश्या साधारणी वर्णादुल्लोमजव्यतिरेकेण गस्य

जात्यन्तरासम्भवात् । तदन्तःपातित्वे च पूर्वशदेवागम्य-
त्वं प्रतिज्ञोपजत्वे तु तासां द्वितरामगम्यत्वम् । अतः
पुरुषान्तरोपभोगे तासां द्वितरामगम्यत्वं पातित्वात्
पातितसंसर्गश्च च निषिद्धत्वाच्च सकलपुरुषोपभोगयोग्य-
त्वम् । सत्यमेवम् । किन्त्वत्र स्त्रैरिण्याद्युपभोगे
पितृदरल्लकराजदण्डभयादिदृष्टदोषाभावाद्भवत्ववाचो-
युक्तिः । दण्डभावस्त्वरुद्धास्तु दासीष्विति नियतपुरुष-
परिग्रहोपाधतो दण्डविधानात्तदुपाधिरहितस्तथा-
द्वयते । स्त्रैरिण्याद्यानां पुनर्दण्डाभावो विधाना-
भावात् “कन्यात्वजन्तीसुतकष्टं न किञ्चिदपि दापये-
दिति” लिङ्गदर्शनाच्चावगम्यते । प्रायश्चित्तानु स्वधर्म-
स्खलननिमित्तकृष्यानाङ्गानुष्ठां वाऽविशेषाद्भवत्येव ।
यत् पुनर्वैश्यानाञ्जाल्यन्तरासम्भवेन वर्णाः पातित्य-
मनुमानादुक्तम् वेशप्रावर्णानुलोमाद्यन्तःपातित्यो म-
नुष्यजात्याश्रयत्वात् ब्राह्मणादिवदिति । तच्च कुण्ड-
गोलकारादिभरनैकान्तिकत्वात् । अतो वेशप्राख्या का-
चिज्जातिरनादिर्वेशप्रायासुतकष्टजातेः समानजातेषां
पुरुषादुत्पन्ना पुरुषसंयोगवृत्तिर्वेशप्रेति ब्राह्मणप्रादि-
वल्लोकप्रसिद्धिवलादप्युपगमनीयम् । न च निर्मूले-
यस्मिद्धिः । स्मर्यते हि स्कन्दपुराणे “पञ्चचूडा
नाम काशनाप्सरसस्तत्सन्ततिर्वेशप्राख्या पञ्चमी जाति-
रिति । अतस्तासां द्वितयपुरुषपरिणयनविधिविधुरतया
समानोत्कष्टजातिपुरुषाभिगमने न दृष्टदोषो नापि दण्ड-
स्तास्तु चानवरुद्धास्तु गच्छतां पुरुषाणां यद्यपि न दण्ड-
स्तथाप्यदृष्टदोषोऽस्त्येव “स्वदारनिरतः सदेति” नियमात् ।
“पशुवेशप्राभिगमने प्राजापत्यं विधीयते” इति प्राय-
श्चित्तस्मरणाच्चेति निरवद्यम् । अवरुद्धास्तु दासीष्वित्य-
नेन दासीस्त्रैरिण्यादिभुजिष्याभिगमने दण्डं विद-
धतस्तास्वभुजिष्यास्तु दण्डो नास्तीत्यर्थादुक्तम् । तस्या-
पवादमाह “प्रसह्य दास्यभिगमने दण्डो दशपणः
सूतः । बहूनां यद्यकामासौ चतुर्विंशतिकः पृथक्” या० ।
पुरुषसम्भोगजीविकास्तु दासीषु स्त्रैरिण्यादिषु शुल्क-
दानविरहेण प्रसह्य वलात्कारेणाभिगच्छतो दशपणो
दण्डः । यदि बहवः अकामासन्तिच्छलीमपि वलात्कारे-
णाभिगच्छन्ति तर्हि प्रत्येकञ्चतुर्विंशतिपणपरिमित-
न्दण्डं दण्डनीयाः । यदा पुनस्तदिच्छया भाटिन्दत्वा-
पश्चादनिच्छलीमपि वलात् व्रजन्ति तदा तेषा-
मदोषः यदि व्याध्याद्यभिभवस्तस्या न स्यात् “व्याधि-

ता सश्रमा व्यप्रा राजकर्मपरायणा । आसन्तिता चेद्वा-
गच्छेददण्डप्रा वहुवा सूतेति” नारदवचनात् । किञ्च ।
“गृहीतवेतना वेशप्रा नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् । अगृहीते
समन्दः पुमान्मये वमेव च” या० । यदा तु शुल्कं गृही-
त्वा सुस्थापि तं नेच्छति तदा शुल्कं द्विगुणं दद्यात्
तथा शुल्कं दत्त्वा स्वयमनिच्छतः स्वस्यस्य पुंसः शुल्क-
हानिरेव “शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्वि-
गुणं वहेत् । अनिच्छन् दत्तशुल्कोऽपि शुल्कहानि-
मवाप्नुयादिति तेनैवोक्तत्वात् । तथान्योऽपि विशेषस्त नैव
दर्शितः “अप्रयच्छंस्तथा शुल्कमनुभूय पुमान् स्वि-
यम् । आक्रमेण च सङ्गच्छन् तथा दन्तनखादिभिः ।
अथोनौ चाभिगच्छेद्यो वहुभिर्वाभिवासयेत् । शुल्कम-
ष्टगुणं दाप्यो विनयन्तावदेव तु । “वेशप्रा प्रधाना यास्तत्र
कासुकास्तदगृहोषिताः । तत्समुत्प्रेषु कार्येषु निर्णयं
संशये विदुरिति” । “गणान्नं गणिकाञ्चञ्च” अभय्या-
न्नकथने मनुना तदन्नं निषिद्धम् ।

गणिकारिका स्त्री गणनं गणिः गण-इन् तं करोति अण्
गौरा० ङीष् गणिकारी स्वार्थे के लुङ्, क-अण् वा
कापि अत इत्त्वम् । १(गणियारी) द्रुमे अमरः ।
“अग्निमन्यो जयः स स्याच्छ्रीपत्नी गणिकारिका । जया
जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका । अग्निमन्यः
श्वयधुनुद्वीर्योष्णः कफवातहृत् । पाण्डुसुत कटुक-
स्तिक्तस्तुवरो मधुरोऽग्निदः” भावप्र० ।

गणिकारी स्त्री गणिं गणनं करोति क-अण् उप० स०
गौरा० ङीष् । जुह्वगणिकारिकायास् राजनि० ।

गणित न० गण-भावे क्त । १ गणने “पारेपरार्द्धं गणितं
यदि स्यात्” नैप्र० । अहाराणां २ गतिस्थित्यादिगणने
यथा गणिताध्यायः । करणे क्त । ३ व्यक्ताव्यक्तरूपे
अङ्कशास्त्रे “द्विविधगणितसुक्तं व्यक्तमव्यक्तयुक्तं तदव-
गमननिष्ठः शब्दशास्त्रे पठिष्ठः । यदि भवति तदेदं
ज्योतिषं भूरिभेदं प्रपठितमधिकारी सोऽन्यथा नाम-
धारी” सि० शि० । कर्मणि क्त । ४ कतगणने संख्याते ति०
अमरः “विद्यां प्रसादगणितामपि चिन्तयामि” चौरप०
गणनया आगते ५ चेतनफलदात्री (कालि) “चेतस्य पञ्चकति-
तल्यचतुर्भुजस्य कश्चैतत्तत्तश्च गणितं गणक ! प्रचक्ष” ।
“सूयोर्योन्मिषतश्च गणितं वद तत्र किं स्यात्” लीला० ।

गणिताध्याय पु० गणितम् अहगतिस्थित्यादिगणनमधीयते-
ऽत । अधि+ङ-आधारे घञ् । सि० शि० अन्यान्तर्गते अध्या-

यभेदे तत्र च प्रतिपाद्यविषयाश्च प्रथमं ग्रहाणां मध्यम-
गत्यादिकम् । ततः कालमानम् ततो भगणाः । मध्यग्रह-
स्पष्टताकरणम् ग्रहकक्षामानम् । प्रत्यवद्गुडिः । अधि-
मासादिनिर्णयः । स्पष्टग्रहानयनम् । त्रिप्रश्नाधिकारः ।
पर्वसम्भवः । चन्द्रग्रहणम् सूर्यग्रहणम् ग्रहच्छाया ।
ग्रहोदयास्तमनादि । ग्रहशङ्कोक्षतिः । ग्रहयुतिः ।
भग्रहयुतिः पाताधिकारश्चेति । [गणनाकर्त्तरि ।
गणितिन् त्रि० गणितमनेन गणित+इष्टा० कर्त्तरि इति ।
गणपिटका स्त्री हेमचन्द्रोक्ते आचाराङ्गादिषु द्वादशसु
जिनानामङ्गेषु । यथा “आचाराङ्गं स्तूत कृतं २
स्थानाङ्गं ३ समवाययुक्तं । पञ्चमं भगवत्यङ्गं ५ ज्ञाना
धर्मकथाङ्गं ६ ऽपि च । उपासकाऽन्तकृतं ७ अमुत्तरापा-
तिकाऽदशाङ्गः ८ । प्रश्रव्याकरणं ९ चैव विपाकश्रुतं ११
मेव च । इत्येकादश सोपाङ्गान्यङ्गानि द्वादश पुनः ।
दृष्टिवादो द्वादशाङ्गी स्यादङ्गिणपिटकाह्वया”

गणैय त्रि० गण-एय । गणनीये संख्येये अमरः । “गणैयनिः-
शेषगुणोऽपि स स्यात्” नैष० ।

गणैरु पु० गण-बा० एरु । १ कर्त्तिकारष्ट्रम्, २ वेश्यायां
३ हस्तिन्याश्च स्त्री भेदि० । [त्रिका० ।

गणैरुका स्त्री गणैरुषु वेश्यासु कायति कै-क । १ कुट्टिन्याम्
गणैश्च पु० गणानामोशः । १ स्तनामख्यते देवे २ शिवे च । गणे-

शोत्पत्तिः इमाननशब्दे ८८१ पु० उक्ता तस्य वक्रतुण्डकपि-
लचिन्तामणिविनायकदिकूपेण प्रादुर्भावकथा स्तम्भपु०
गणेशख० उक्ता । तत एवावसेया विस्तरभयाज्ञोक्ता ।
गणेशस्य परब्रह्मरूपत्वं नामभेदात् तद्भेदाच्च गणपति
तत्त्वग्रन्थे विस्तरेणोक्ता दिग्मात्रसुदाह्रियते । “एष सर्वे-
श्वरः एष सर्वज्ञः एष भूतपतिरेष भूतलय एष सेतुर्विधरणः
प्रधानक्षत्रपतिर्गणेशः इति” श्रुतिप्रसिद्धसर्वेश्वरादिपद-
वद्गणेशपदस्य नित्यसिद्धेश्वरपरत्वम् दृश्यते इत्युप-
क्रम्य “तस्मात् प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गणेशः” इति श्रुतेः
“गुणत्रयस्थेश्वरोऽसि न नाम्ना त्वं गणेश्वरः” इति विना-
यामसंहितावचनाच्च गणेशब्दाभिहितस्य सत्त्वादिगुणसं-
घातस्य पतिर्गणेश इति सिद्धमित्युक्तम् । अन्ये च नमः
सहमानायेत्याद्यनुवाकैस्तस्य सर्वेषां नाम्नां सङ्कल-
नेन एकोननवत्यधिकशतद्वयम् इत्युक्तम् । गणपतिभेदाच्च
आगममन्त्रैर्व्येदमन्त्रैर्वाराधनीया इत्यप्युक्तम् । तन्ने-
त अन्यथा संख्योक्ता यथा शारदतिलकराववटीका-
याम् “विघ्ने शो विघ्नराजश्च विनायकश्चिवोत्तमौ ।

विघ्नकृत् विघ्नहर्त्ता च गणैकददन्तकाः । गजवक्त्र-
निरञ्जनौ कपर्दी दीर्घजिह्वकः । शङ्खकर्णश्च वृष-
भध्वजश्च गणनायकः । गजेन्द्रः सूर्यकर्णश्च स्वास्त्रि-
लोचनसंज्ञकः । लम्बोदरमहानन्दो चतुर्भुजैर्त्तिसदा-
शिवौ । आमोददुर्मुखौ चैव सुमुखश्च प्रमोदकः ।
एकपादो द्विजिह्वश्च सुरवीरः सधनुस्सुखः । वरदो
वामदेवश्च वक्रतुण्डो द्विरण्डकः । सेनानीर्धामणी-
र्भक्तो विमत्तो मत्तवाहनः । जटी सुखी तथा खड्गी
वरेण्यो वृषकैतनः । भक्ष्यप्रियो गणेशश्च मेघनादकसंज्ञकः ।
व्यापी गणेश्वरः प्रोक्ताः पञ्चाशच्छतयस्ततोक्ता यथा
“ह्युः श्रीश्च पुष्टिः शान्तिश्च स्वस्तिश्चैव सरस्वती । स्वाहा
मेधा कान्तिकाभिन्यौ मोहिन्यपि वैमती । पार्वती ज्वा-
लिनी मन्दा सुयशाः कामरूपिणी । उमा तेजोवती सत्य
विघ्नेशानी सुररूपिणी । कामदा मदजिह्वा च भूतिः
स्याद्भौतिकासिता । रमा च मङ्गिणी प्रोक्ता मञ्जुला च
विकर्णपा । भुक्ताटिः स्वात्तया लज्जा दीर्घघोषा धनु-
र्द्धरा । यामिनी रात्रिसंज्ञा च कामाख्या च शशिप्रभा ।
लोलाक्षी चञ्चला दीप्तिः सुभगा दुर्भगा शिवा । भर्गा च
भगिनी चैव भोगिनी शुभदा मता । कालरात्रिः का-
लिका च पञ्चाशच्छतयः स्मृताः । सर्वालङ्करणोद्दीप्ताः
प्रियाङ्गुस्थाः सुशोभनाः । रक्तोत्पलकरा ध्येया रक्त-
माल्याम्बराभूषाः” ।

गणेशकुण्ड न० नर्मदास्थकुण्डभेदे । तत्कुण्डविर्भवकथा
स्कन्दपु० गणेशख० ११ ख० यथा “पार्वती सिन्दूरेणैव
दृष्टा सा पर्यालीवने । प्रसुप्तां गिरिजां वीक्ष्य प्रसुप्तं
मां (शिवम्) च पश्य सुख ! । प्रविवेशोदरं दैत्य उ-
माया बायुरूपवत् । ह्रित्वा नखैः करे धृत्वा गर्भस्थ-
मस्तकं बहिः । निर्गत्य तच्छिरस्स्थं विन्ध्याचलस-
मीपतः । यत्रास्ते शर्मदात्री सा नर्मदा दुरितापहा ।
सुक्तिदा सर्वजलूनाम् तपसां सिद्धिदायिनी । गणेश-
कुण्डं तत्राभूदपतयत् तच्छिरः । तदादि नर्मदान्तःस्था
कुण्डान्तःस्थास्तथोपलाः । आसन् ये रक्तवर्णाभा गणे-
शास्ते ऽभवन् भुवि” । [शब्दार्थचि०]

गणेशकुसुम न० गणेश इव रक्तत्वात् कुसुमम् । रक्तकुसुमे
गणेशखण्ड न० स्कन्दपुराणान्तर्गते गणेशविर्भवादिदेवदेवो
खण्डभेदे ।

गणेशजननी स्त्री तं । १दुर्गायां “गणेशजननी दुर्गा
राधा लक्ष्मीः सरस्वती” तन्त्रं गणेशमातादयोऽप्यत्र ।
गणेशभूषणं गणेशं भूषयति भूषि-ल्यु । सिन्दूरे राजनि-
तस्य ध्याने “सिन्दूरशोभाकरम्” इत्युक्तेः सिन्दूरस्य
तथात्वम् सिन्दूरेण शोभाकरमिति तदर्थः ।
गणेशान पु० गणानामीशानः । गणेशे “गणेशानं करि-
गणेशानाननमनामयस्” काशीख० । “ततः सखार-
हेरम्बं व्यासः सत्यवतीसुतः । स्मृतमात्रो गणेशानो
भक्तचिन्तितपूरकः” भा० आ० १३ अ० । २शिवे च ।
गणेश्वर पु० गणानामीश्वरः । १गणेशे २शिवे च । गणात्मक
ईश्वरः १३रुद्रादिषु त्रयस्त्रिंशत्संघदेवेषु च । ते च रुद्रा-
दयः ११ आदिद्याः १२ वसवः ८ अश्विनौ २ । एते त्रय-
स्त्रिंशत् । रुद्रादीन् एतान् अभिधाय “एते देवास्तत्र
स्त्रिंशत् सर्वभूते गणेश्वराः” भा० आनु० १५० अ० ।
गणोत्साह पुंस्त्री गणे गणभावे सम्भूयकरणे उल्लाहौ-
ऽस्य । गण्डके त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् डीष् ।
गण्ड पु० गण्डि-वदनैकदेशे अच् । १कपोले (गाल) २हस्तिकपोले
च अमरः १३गण्डके पुंस्त्री० ४वीथ्यङ्गे ५पिटके ६चिह्ने ७वीरे
८हयभूषणे ९बुद्धे च मेदि० १०स्फोटके ११पन्थौ रमा-
नाथः । विष्णुस्मादिषु १२दशमे योगे १३अश्विन्यादिनक्ष-
त्राणां दण्डभेदे । गण्डमाह ज्यो० तं “अश्विनी मथ-
मूलानां तिस्रो गण्डाद्यनाडिकाः । अन्याः पौष्णोर-
गेन्द्राणां पञ्चैव जवना जगुः । मूलेन्द्रयोर्दिवा गण्डो
निशायां पितृसर्पयोः । सन्ध्याद्वये तथा ज्ञेयो रेवती-
तुरगर्जयोः । तत्र जातस्य दोषा यथा । सन्ध्यारात्रि
दिवाभागे गण्डयोगोद्भवः शिशुः । आत्मानं मातरं
तातं विनिहन्ति यथाक्रमम्” “मूलयाः प्रथमे पादे
पितृवर्षवर्षनश्रुति । द्वितीये नियतां पीडुं मातुः
कुर्व्यात् पितृस्तथा । तृतीये धननाशञ्च चतुर्थे सर्व-
सम्पदः । व्यत्ययेन फलं ज्ञेयमस्तेषांस्त्रिंशत् पूर्ववत् ।”
“दिवा जाता तु या कन्या निशि जातस्तु यः पुमान् ।
नोभयोर्गण्डदोषः स्यात् नाचलो हन्ति पार्वतीम् ।”
विस्तरस्तु सङ्घर्षचिन्तामणौ पीयूषधारायाञ्चोक्तौ यथा ।
“अभुक्तमूलं घटिकाचतुष्टयं ज्येष्ठान्यमूलादिभवं हि
नारदः । वसिष्ठ एकद्विघटीमितं जगौ बृहस्पतिस्त्रेक-
घटीप्रमाणकम् । अथोचुरन्ये प्रथमाष्टघट्योमूलस्य शा-
क्रान्तिमपञ्चनाद्याः । जातं शिशुं तत्र परित्यजेद्वा
सुखं पिताऽस्याष्टसमा न पश्येत्” । “आद्ये पिता

नाशसुपैति मूलपादे, द्वितीये जननी तृतीये । घनं चतु-
र्थोऽस्य शुभोऽथ शान्त्या सर्वत्र सत् स्यादहिमे विलोमम् ।
स्वर्गे शुचिप्रोष्ठपदेषमात्रे भूमौ नभःकार्तिकचैत्रपौषे ।
मूलं ह्यधस्तात्तु तपस्यमार्गवैशाखशुक्लेश्वशुभं च तत्र ।
गण्डान्तेन्द्रमशूलपातपरिव्याघातगण्डावमे संक्रान्ति
व्यतिपातवैष्टितिसिनीवालीकुहदर्शके । वज्रे कृष्णचतु-
र्दशीषु यमघण्टे दग्धयोगे ऋतौ विष्टौ सोदरभे जनिर्न
पितृभे शस्ता शुभा शान्तिः” सु० चि० । एतद्व्याख्या नी० धा०
“अत्राभुक्तमूलस्यानेके भेदाः तत्तैस्त्वनावदय ६दः ज्ये-
ष्ठानक्षत्रान्ते भवं ज्येष्ठान्त्यं मूलादौ भवं मूलादिभवं
ज्येष्ठान्त्यजातं घटीचतुष्टयं मूलादिजातं घटीचतुष्टयं
मिलित्वाष्टौ घटिकाः प्रहर इति यावत्तावान् कालो
ऽभुक्तमूलाख्यः (गण्डाख्यः) इति नारद आह (उप-
लक्षणत्वादस्तेषां निमग्नघटीचतुष्टयं सघादिसघटीचतुष्टयं
चाभुक्तमूलाख्यः कालः यदाह नारदः “यो ज्येष्ठामूल-
योरन्तरालप्रहरजः शिशुः । अभुक्तमूलजः सार्धमवानक्षत्र-
योरपीति” । तथापरोभेदः एकोति ज्येष्ठान्ते एकघटीमितं
मूलादौ घटीद्वयमितमेवं मिलित्वा त्रिघटिकसमभुक्तमूलं स्या-
दिति वसिष्ठसुनिर्जगौ यदाह वसिष्ठः “ज्येष्ठान्त्यपादघटि-
काभितमेव केचिन् मूलं ह्यभुक्तमपरं पुनरासनन्ति । मूला-
द्यपादघटिकाद्वितयेन सार्धमष्टौ समाः परिहरेदिह जन्म-
भाजमिति” समा वर्षाणि । अथान्योभेदः एकोति ज्येष्ठान्त्य-
ार्धघटिका मूलाद्यार्धघटिका मिलित्वा एकघटी प्रमाणस्य
तदेकघटीप्रमाणकं “शेषादिभाषा” इति पा० कप् तादृशमभुक्त-
मूलं स्यादिति बृहस्पतिर्जगौ तदाह गुरुः “ज्येष्ठान्त्यघटि-
कार्धञ्च मूलादौ घटिकार्धकम् । तयोरन्तर्गता नाडी ह्यभुक्त-
मूलसुच्यते” इति अथेतरो भेदः अथेति अथशब्दः पादपूरणे
मूलनक्षत्रस्य प्रथमा आदिमा अष्ट घटिकाः शाक्रस्य ज्ये-
ष्ठायाः अन्तिमाः पञ्च नाड्यः पञ्च घटिकाः । एवमुभयो-
ज्येष्ठा मूलयोरन्तरालवर्तिन्यस्तयोदशघटिका अभुक्तमूल-
मिति लोकाञ्चुः । “ज्येष्ठान्त्यघटिकाः पञ्च मूलाद्या
वसुनाडिकाः । अभुक्तमूलमित्युक्तं तत्र जातं शिशुं त्यजे-
दिति” स्मरणात् । एवमभुक्तमूलस्यानेकभेदसम्भवे कः सा-
धीयान् पक्ष इति चेत् उच्यते नारदोक्तः पक्ष एव
साधीयान् किमत्र प्रमाणमिति चेत् शृणु बह्वसुनिर्ज-
वाद एवात्र प्रमाणं तदाह कश्यपः ज्येष्ठान्त्यमूलयो-
रन्तरालयामोद्भवः शिशुः । अभुक्तमूलजः सोऽप्य-
स्तेषापितृभयोरपीति” । वसिष्ठोऽपि “भुजङ्गपौर-

न्दरपौष्णभानां तदग्रभानाञ्च यदन्तरालम् । अभुक्त-
मूलं प्रहरप्रमाणं त्यजेत् सुतं तत्र भवं सुताञ्चेति ।
अतएव पूर्वसुक्ते वसिष्ठवाक्ये केचिदित्यन्यमताभिप्रायेण
यनस्तद्वाक्ये केचिदिति अपरे इति चेत्पुनरिति यद्येवं
घटीन्यूनानाधिकभावाभिधायिनां प्राशुक्तवाक्यानां का
गतिरिति चत् । उच्यते दोषस्याधिक्यात्पत्न्यचनमेव
गतिः । अथाभुक्तमूलसंज्ञाकथनस्य प्रयोजनमाह जात-
मिति । तत्राभुक्तमूलाख्ये काले जातं शिशुं बालकम्
उपलक्ष्यत्वात्तत्र जातं कन्यां वा पिता परित्यजेच्चि-
ष्कासयेत् “त्यजेत् सुतं तत्रभवं सुताञ्चेति” वसिष्ठोक्तेः ।
यद्यशक्यं निष्कासनं स्यात्तदा किं कार्यमित्यत आह-
वेति वा अथ वा पूर्वपक्षकर्तव्यताशक्तौ पिताऽस्य शिशोः
कन्याया वा सुखमष्ट समाः अष्टौ वर्षाणि “संवत्सरो
वत्सरोऽवदो ह्ययनोऽस्त्री शरत्समा” इत्यमरः तावत्
कालं न पश्येत् यदाह नारदः “अभुक्तमूलजं पुत्रं पुत्री-
मपि परित्यजेत् । अथवाद्वादकं तातस्तन्सुखं न
विलोकयेदिति” । अयनोऽपि “अभुक्तमूलभेभवं परि-
त्यजेच्च बालकम् । समाष्टं पिताऽथ वा न तन्मुखं
विलोकयेत्” इति गण्डान्तदोषस्तु विवाहप्रकरणे वक्ष्यत
इति क्त्वाऽल्ल नोक्तः (तच्चोपयमशब्दे १२५८ प्रदर्शितम्) ।
अथ प्रसङ्गान् मूलाक्षेपा जातस्य बालस्य चरणवशेन शुभा-
शुभफलसुपजात्याह आद्ये इति मूलनक्षत्रस्याद्यो पादे
प्रथमे चरणे चतुर्थशे इति यावत् तत्र जातस्य शिशोः
कन्याया वा पिता नाशं मरणमुपैति प्राप्नोति तथा मूल-
द्वितीयपादे जननी माता नाशमुपैति । तथा तृतीयमूल-
पादे धनं द्रव्यं नाशमुपैति चतुर्थे मूलपादोऽस्य शिशोः
शुभः शुभफलदः । उक्तञ्च ब्रह्मपुराणे “मूलाद्योऽंशे पितु-
र्नाशो द्वितीये मातुरेव च । तृतीये धनधान्यादिनाश-
स्तुथे धनागमः” इति । तुथे चतुर्थे रत्नमालाशाम्
“तदाद्यपादके पिता विपद्यते जनन्यथ । तृतीयके
धनक्षयश्चतुर्थकः शुभावहः” इति । अत्र पितृवृद्ध
स्त्रीकत्वेऽपि स्वमातुरेव नाशो वाच्यो न सापत्नमातुः
यदाह कश्यपः “मूलाद्यपादजो हन्ति पितरन्तु
द्वितीयजः । मातरं स्वां तृतीयोऽर्थान् सुहृदश्चतुरीयजः”
इति । यतो मातृशब्दः सापत्नमातरपि वाचकः ।
यदाह गौतमः “पितृपत्न्यः सर्वा मातरस्तदुभ्यातरो
मातृत्वास्तदपत्न्यानि मातृत्वेयानीति । अतः स्पष्टार्थमेव
कश्यपवाक्ये स्वामिति पदोपादानम् । अत्र विशेषो

वसिष्ठसंहितायां “मूलाद्यपादो दिवसे यदि स्यात्तज्जः
पितुर्नाशनकारणं स्यात् । द्वितीयपादो यदि रात्रि-
भागे तदुद्भवो मातृविनाशकः स्यात् । मूलाद्यपादो यदि
रात्रिभागे तदात्मनो नास्ति पुनर्विनाशः । द्वितीयपादो
दिनगो यदि स्यात्त मातुरल्लोऽपि तदास्ति दोषः” इति ।
नारदसंहितायाञ्च “दिवाजातस्तु पितरं रात्रौ तु
जननीं तथा । आत्मानं सन्ध्योर्हन्ति नान्यगण्डं
विधर्जयेदिति” । एतदेव मातापितृगण्डमिति जीर्णं
व्यवहरन्ति । अथ दोषसत्त्वे किं कार्यमित आह
अथेति । अथानन्तरं शान्त्या मूलाक्षेपाशान्त्या-
स्वनुष्ठितया सर्वत्र चरणचतुष्टयेऽपि शुभमनिष्टफल-
नाशकं कल्याणं स्यात् उक्तञ्च वसिष्ठेन “नैर्ऋत्यभौज-
ङ्गमगण्डदोषनिवारणायाम्युदयाय नूनम् । पितामहोक्तां
रुचिरां च शान्तिं प्रवक्षिष्य लोकस्य हिताय सम्यक् । शा-
स्त्रोक्तरीत्या खलु स्मृतकाले मासे तृतीयेऽप्यथ वस्त्ररान्ते”
इति । नैर्ऋत्यं मूलं तद्दोषः । भौजङ्गमक्षेपा तद्दोषः
गण्डो वक्ष्यमाणस्तद्दोषश्च इन्द्रान्ते अयमाणं पदं प्रत्येक-
मभिसम्बध्यत इति न्यायात् अतस्तद्दोषाणां निवारणं
तदर्थम् अतएव कश्यपेन “तद्दोषशमनार्थं हि शान्तिं
कुर्यात् प्रयत्नतः” इति सामान्यत उक्तम् । अत्र वसिष्ठवाक्ये
कालत्रयकथनं सामर्थ्यासामर्थ्यकृतं ध्येयं तथा हि
यदि मातुः शीतोदकस्नाने सामर्थ्यं स्यात् तदा स्मृतकाल
एव शान्तिस्तत्प्राप्त्यशक्तौ तृतीये मासि शान्तिः दीर्घरोगा-
दिना तदाथशक्त्येव तर्हि वर्षसमाप्तिदिवसे शान्तिः । मा-
तृगण्डे तु विशेषस्तेनैवोक्तः “मातृगण्डे सुते जाते स्म-
तकाले विचक्षणः । कुर्याच्छान्तिं तद्वत्त्वे वा तद्दोषस्या-
पनुत्तये इति” शिष्टास्तु सर्वत्र यस्मिन्नक्षत्रे जन्म तन्नक्षत्र
एव शान्तिरिति व्यवहरन्ति । ननु मूलपादचतुष्टयेऽपि
शान्तिः कर्तव्येत्युक्तं तत्र चतुर्थचरणस्य शुभफलत्वात्
शान्तिरयुक्तेति प्रतिभाति “अनिमित्तकता शान्तिर्निमि-
त्ताद्योपजायते” स्मरणात् । उच्यते यद्यपि चतुर्थचरणे
धनागमरूपं शुभफलमभिहितं तथापि कश्यपेन “सु-
हृदश्चतुरीयजः” इति सुहृद्वाश्ररूपस्य फलस्यानिष्टस्योक्ते
स्वदपाकरणार्थमवश्यं कर्तव्या शान्तिः । न हि कस्य-
चिद्वैरिनाशवन्मातृललाटनेकसुहृद्वाश इष्टः मूलवृक्ष-
पादे पुरुषकन्ययोरशुभफलकथनाच्च । मूलवृक्षस्तु समन-
न्तरमेव मया वक्ष्यते यदि मूलाक्षेपादिदोषसम्भवे शान्ति
र्न क्रियते तदानिष्टं भवति एवेत्याह नारदः “वत्स-

रात् पितरं हन्ति मातरं तु त्रिवर्षतः। द्युम्नं वर्षद्वये-
नैव श्वशुरं नववर्षतः। ज्ञानं बालं वयस्यैव वर्षैः पञ्च-
भिरग्यजम्। मातुलं चाष्टमिवैरनुक्तान् हन्ति सप्तभिः।
तस्माच्छान्तिं प्रकुर्वीत प्रयत्नाद्विधिपूर्वकमिति” द्युम्नं
धनं तस्मादवश्यं चरणचतुष्टयेऽपि शान्तिर्विधेयेति।
अहिमे विलोममिति। अहिमे अस्तेषां यासुक्तं फलं
विलोमं विपरीतं ज्ञेयं तद्यथा मूलस्य प्रथमे पादे पि-
तृनाश इति फलसुक्तं तत्फलमस्तेषां चतुर्थपादोत्पन्नस्य
स्यात् मूलस्य द्वितीयपादे मातृनाश इत्युक्तं फलं तद-
स्तेषां तृतीयचरणोत्पन्नस्य स्यात् अर्थनाशस्तृतीयचरणे
इत्युक्तं तदस्तेषां द्वितीयपादजातस्य स्यात् मूलस्य चतुर्थपादः
शुभ इत्युक्तं तदस्तेषां प्रथमचरणोत्पन्नस्य स्यादित्यर्थः।
तदाह कश्यपः “फलं तदेव सार्पक्षे प्रतोषं त्वन्यपा-
दतः” इति। वसिष्ठोऽपि “मूलाद्यपादजनितः पितरं
निहन्ति द्वितीयजः स्वजननीं विपदेऽर्पयन्तम्। तौरी-
यजः शुभकरः फलमेतदेव वैलोमतो भुजगधिष्णुर्भवत्य-
सर्वमिति”। द्वितीय एव द्वितीयः प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात्
स्वार्थेऽण् एव तौरीयवैलोमशब्दौ साध्यौ। अयमर्थः
स्पष्टसुक्तो भास्करव्यवहारे “सार्पक्षे प्रथमे राज्यं द्वि-
तीये तु धनक्षयः। तृतीये जननीनाशश्चतुर्थे मरणं पि-
तृरिति”। अंशश्चरणः अत्र लग्नादिदौष्ट्ये सति दुष्टं
फलमविकलं भवतीत्याह बादरायणः “मूलसार्पक्षे दजं
दौष्ट्यं स्यात् सम्पूर्णन्तु लग्नमे। सक्रूरेऽङ्गे च विबले
शुभदृष्टिविवर्जिते” इति। अतः यथा अस्तेषां दौष्ट्येऽपि
शान्तिकं विधेयं तथास्तेषां न्यमवादिस्थान्तरालप्रहरात्मका
भुक्तमूलाख्यकालोयोऽभिर्विहितस्ततोत्पन्नस्यापि शान्तिकं
विधेयम्। अत्र सम्प्रतिवाक्यं प्रागभिहितं तत्र मूलशान्तिर-
स्तेषां शान्तिश्च गण्डान्ते न्द्रभेति पञ्चव्याख्यानानन्तरं लिखि-
ष्यते”। “अथात्र प्रसङ्गान्मूलवृत्तविचारोऽभिधीयते जयार्थं
मूलस्तम्भस्त्वचा शाखा पत्रं पुष्पं फलं शिखा। सुनयोऽष्टौ
दिशो रुद्राः सूर्याः पञ्चाङ्गयोरग्नयः। मूले तु मूल-
नाशः स्यात् स्तम्भे वंशविनाशनम्। त्वचिः१० मातृभ-
वेत् क्लेशः शाखायां११ मातुलस्य च। पत्रे१२ राज्यं वि-
जानीयात् पुष्पे१३ मन्त्रिपदं स्तुतम्। फले१४ च वि-
पुला लक्ष्मीः शिखायां१५ मलयजीवितमिति” अथ मूला-
ख्यस्य पुरुषस्याङ्गेषु घटोविन्यासस्तत्रैव। “मूलस्य
घटिकान्यासो मूर्ध्नि पञ्च५ नटो भवेत्। सुखे सप्त७ स्तुतिः
पितोः स्तम्भे वेदा८ महाबलः। बाह्योरष्टौ बली

पाथोस्तिष्ठो३ हस्तान्वितो भवेत्। हृदि खेटाः९
भूपमन्त्री नाभौ द्वौ ब्रह्मविद्भवेत्। गुह्ये दशा१० ऽति-
कामी स्याज्जातुनोः षण्६ महामतिः। पादयोः षण्६
मतिस्तथेत्युक्तवान् कमलासनः” इति। अथ मूलोद्भूता-
याः कन्यायाः फलार्थं मूलाङ्गविभागस्तत्रैव। “चतस्रो४
नाडिकाः शीर्षे कुर्वन्ति पशुनाशनम्। सुखे षट्६ धन-
हानिश्च कण्ठे पञ्च धनागमः। कौटिल्यं हृदये पञ्च
बाह्योर्विज्ञागमं च तत्। वेदाः८ पाथोर्दयाधर्म्मं
वेदा४ गुह्येऽतिकामिनी। ज्येष्ठमातुलनाशश्च जङ्घयो-
र्युग३ नाडिकाः। ज्येष्ठमातृविनाशश्च चतस्रो जातु-
युग्मके। पादयोर्दश१० नाड्यश्च तत्र वैधव्यमादिशेत्।
इति मूलप्रसूतायाः फलमीरितमीदृशमिति” अस्वार्थः
शीर्षे चतस्रो४ घटिकाः सुखे षट्६ कण्ठे पञ्च५
हृदये पञ्च५ बाह्योर्विज्ञाद्वये पञ्चपञ्चेति५ वीप्सा।
पाथोर्विज्ञावन्वाद्भ्यो भागयोश्चतस्र इत्यत्रापि वीप्सा।
गुह्ये चतस्रः४ जङ्घयोर्जङ्घाद्वये द्वे द्वे २।२ एवञ्चतस्रः
जातुद्वये द्वे द्वे एवं चतस्रः पादयोः पादद्वये पञ्चपञ्चे-
त्येवं दश१० एवं मिलित्वा षट्६० घटिका भवन्ति।
अथास्तेषां जातयोः पुत्रकन्ययोरङ्गविभागेन फलं तत्रैवो-
क्तम् मूर्ध्नि पञ्चसु५ पुत्राप्तिर्मुखे सप्त७ पितृक्षयः।
नेत्रे द्वे२ जननीनाशो यीवायां स्त्रीषु लम्पटः। स्तम्भे
वेदा४ गुरौ भक्तिर्हस्तेऽष्टौ ८ च बली भवेत्। हृदये-
कादशभिः११ स्वात्मघाती संजायते नरः। हाभ्यां नाभौ
भ्रमः, षड्भिर्गुदे नन्दैस्तपोधनः। पादे पञ्च५ धनं हन्ति
सार्पक्षे तत्फलं क्रमादिति”। अथास्तेषां घटोऽपि तत्रै-
वोक्तः फलं पुष्पं दलं शाखा त्वग्मता कन्द एव च।
सार्पक्षेत्या दशा१० चां५ ङ्क८ खर७ विश्वा१३ कर्ष२ सा-
गराः४। नाडिकास्तद्भवे बाले फलं ज्ञेयं यथाक्रमम्।
श्रीः श्रीराजभयं हानिर्मातृपितात्मसंक्षयः” इति।
अथञ्च विभागो नक्षत्रस्य षट्६० घटिकात्मकत्वे ज्ञेयः
न्यूनाधिकत्वे तु तैराशिकसूत्रम्”।
वसिष्ठेनान्येष्वपि कियत्सु नक्षत्रेषु जातस्मारिष्टसुक्तं
“चित्वाद्यङ्गं पुष्यमध्ये द्विपादे पूर्वाषाढाधिष्णुपादे
तृतीये। जातः पुत्रश्चोत्तरादौ विधत्ते सातापितोभ्यां-
तरं चात्मनाशम्। द्विमास्योत्तरादोषः पुष्ये चैव
त्रिमासकः। पूर्वाषाढाष्टमे मासि चित्वा षाण्मासिकं
फलमिति” अतोत्तराशब्देनोत्तराषाढा गृह्यते पूर्वाषा-
ढासाहचर्यात्। अत एवपि नक्षत्रेषु यथाशक्तिमूलव-

छान्तिकं दोषपरिहारार्थं विधेयम् परन्तु देवताभेद
एव केवलं ध्येयः । स च तत्तत्स्वामिजनः तत्तन्मन्त्राश्च
वेदादेवावगन्तव्यास्तच्छान्तिकञ्च तिथिगण्डान्तशान्तावस्था-
भिर्विध्यत इत्यलमिति प्रसङ्गे न” पी० धा० । अथ मूलनिवासं
सफलमिन्द्रवज्राच्छन्दसाह स्वर्गे इति शुचिरापादः प्रौढपदो
भाद्रपदः इष आश्विनः साधः प्रसिद्धः एषु मासेषु मूलं
मूलनक्षत्रं स्वर्गे ऽस्ति स्वर्गे निवासस्तस्य । नभाः आवणः
अन्ये प्रसिद्धाः आवणकार्तिकचैत्रपौषे भूमौ मूलं
तिष्ठति । तपस्यः फाल्गुनः शुक्रो ज्येष्ठः अन्यौ प्रसिद्धौ
फाल्गुनमार्गशीर्षवैशाखज्येष्ठेष्ववस्तात्माताले मूलं तिष्ठति
एष मूलनिवास उक्तः एतत्फलञ्च मूलनक्षत्रं यदा
यस्मिन्मासे यत्र वसति तत्रैव स्वर्गभूमिपातालेष्वेवोक्त-
शुभाशुभफलं ददाति अयमत्र तात्पर्यार्थः द्रव्याद्य-
भावेन शान्तिकं कर्तुमशक्नुवतः पुंसः स्वर्गपातालनि-
वासित्वेन मूलस्थारिष्टदोषस्तथा न प्रभवेत् यदा तु
भूमावेव निवासस्तदा दोषनिवारणं नैव स्यादित्यश-
क्तेनापि शान्तिकं विधेयं नैतावता प्रायुक्ते विषये शान-
त्यभाव एव किन्तु यथाशक्ति तत्रापि शान्तिकं विधेयं
शक्तेन तु सर्वत्रैव विधेयम् तदुक्तं ज्योतिषार्णवे
“मार्गफाल्गुनवैशाखज्येष्ठे मूलं रसातले । साधः आश्विन-
नभस्येषु शुचौ मूलं सुरालये । पौषआवणचैत्रेषु
कार्तिके भूमिसंस्थितम् । भूमिष्ठं दोषवद्भूलं स्वल्पमन्यत्र
संश्रितम्” क्वचित् सौरमासपरत्वेन मूलनिवासोऽभि-
हितः “वृषालिभिर्हेषु घटे च मूलं दिविस्थितं युष्म-
तुलाङ्गनान्ये । पातालगतं मेघधनुः कुलीरनक्रेषु भूमा-
विति संस्मरन्ति । स्वर्गे मूले भवेद्वाज्यं पाताले च धनागमः ।
मर्त्यलोके यदा मूलं तदा मृत्युः समादिशेदिति” ज्यो-
तिषरत्ने ऽभिहितत्वात्” पी० धा० । अथ मूलप्रसङ्गाद्दु-
ष्टेषु गण्डान्तादिनिमित्तेषु सत्सु जातस्थारिष्टं सपरि-
हारं शार्दूलविक्रीडितेनाह गण्डान्तेति एतेषु पदार्थेषु
सत्सु जनिः शिशोरुत्पत्तिर्न शक्ता दुष्टफलदा गण्डान्तः
सन्निविष्टः स त्रिविधो नक्षत्रतिथिलग्नभेदेन तल्लक्षणं
ज्येष्ठा पौष्णमेत्यादिना वक्ष्यति इन्द्रभं ज्येष्ठानक्षत्रं
मूलः मूलाख्यो दुष्टयोगः पातो महापातो गणित-
साध्यो, व्यतीपाताख्यो वैष्टताख्यश्च परिचव्याघातगण्डा
अपि दुष्टयोगाः अवसन्तिथिलयः संक्रान्तिः सूर्यस्य
राश्यन्तरसंक्रमणकालः व्यतीपातवैष्टवी सप्तदशसप्तविं-
शतितमौ दुष्टयोगौ सिनीवाली दृष्टेन्दुरमावास्या । कुह-

नष्टेन्दुरमावास्या “सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली सा नष्टेन्दु क-
ला कुहः” इत्यभिधानात् दर्शश्चन्द्रदर्शनरहितामावास्या ए-
तच्चाप्ये सत्यक प्रतिपादयिष्यते वज्रे दुष्टयोगे कृष्णे कृष्णपक्षे
चतुर्दशो बह्वचनमावृत्तप्रभिप्रायं यमवगटे भवाविशाखे-
त्युक्ते दुष्टयोगे दग्धयोगे सूर्य्येशपञ्चाग्निरसाष्टनन्दा
इत्युक्ते दुष्टयोगे केचित्तु चापान्त्यगे गोघटगे पतङ्ग”
इति वक्ष्यमाणो दुष्टयोग इपि व्याचख्युः सृष्टौ द्वीशा-
न्तोयादित्यादिनोक्ते सूर्य्ययोगे विष्टौ भद्रायां सोदरस्य
भ्रातृभगिन्या वा भे नक्षत्रे पितृभे माता च पिता च
पितरौ तयोर्भे मातृभे पितृभे च एषु निमित्तेषु सुतस्य
सुताया जन्म चेत् स्यात्तदनिष्टकत् स्यादित्यर्थः । दुष्ट-
निमित्तस्योपलक्षणत्वात् सूर्य्यचन्द्रपङ्कजजन्मतीतरजन्मा-
प्यनिष्टं सजातीयोपलक्षणप्रसवानन्तरं विजातीयोप-
लक्षणप्रसवस्तीतरः तथा पुत्रत्वप्रसवानन्तरं कन्याया जननं
कन्यात्वप्रसवानन्तरं पुत्रस्य जननम् अतएव त्रिभ्यः
सजातीयेभ्यः इतरो विजातीयस्तीतरः स्त्री च तीत-
रेति व्युत्पत्तिश्च तीतरश्च तीतरा च तीतरौ पुमान्
स्त्रियेत्येकशेषः अथ परिहारोऽप्युच्यते सा जनिः
शान्तितो वसिष्ठाद्यभिप्रोक्तायाः शान्त्याः शुभा परिणा-
मे सुखदायिनी शारीरक्ते शानुभवपूर्वकनीरोगदीर्घायुष्टु”
शिशोः स्यादित्यर्थः । अत्र मूलवाक्यानि लिख्यन्ते ।
तत्र प्राक्पद्यप्रतिज्ञातसकलशान्तिसामान्यकर्तृपयिकी
च मूलशान्तिस्तावदुच्यते । शौनक उवाच । अथातः
सम्यक्वक्ष्यामि मूलजातहिताय च । मातापितृर्धन-
स्यापि कुले शान्तिहिताय च । त्यागो वा मूलजातस्य
स्यादष्टाव्दात् प्रदर्शनम् । अभुक्तमूलजातानां परित्यागो
विधीयते । अदर्शने वापि पिता स तु तिष्ठेत् समा-
ष्टकम् । एवं च दुहितृर्ज्ञेयं मूलजातफलं बुधैः ।
सूर्य्यकालं प्रवक्ष्यामि शान्तिहोमस्य यत्नतः । जातस्य
जननाहे तु जन्मर्क्षे वा शुभे दिने । समाष्टके वा मति-
मान् कुर्याद्वै शान्तिमादरात् । यदेव शान्तिकं कुर्यात् कर्म
तत्तु प्रचक्ष्महे” अधिकं तत्र दृश्यम् ।

“गण्डेषु स्फुटरचनाजपलवल्ली” “गण्डोज्ज्वलासु-
ज्वलनाभिचक्रया” इति च साधः ।

गण्डक पुंस्त्री गण्ड+कार्थ क । (गण्डार) १ पशुभेदे स्त्रियां
जातित्वात् ङीष् । २ गण्डशब्दार्थे तस्य हयभूषणपरत्वे ऽपि
क्वचित् भूषणमात्रपरतत्त्वभिप्रायेण “व्याघ्रनखपङ्क्तिम-
ण्डिता गण्डकाभरणा (वालपीवा) च” काद० । इत्यन्यौ

“गोरोचनालिखितभूर्जपत्रगर्भान् सन्तगण्डकान्” कादं स्तोत्रकरोगे “अनेकवेत्ताघातनिर्मितवल्ङ्गात् गण्डकम्” कादं । गण्डकी नदी सन्निवृत्तयाऽस्थस्य अच । गण्डकप्राचीस्य देशभेदे तत्रवासिषु तत्रपेषु बहवः । “ततः स गण्डकान् शूरो विदेहान् भरतर्षभः । विजित्वात्मेन कालेन” भा० स० २८३० भीमप्राचीजयोक्तौ ।

गण्डकी स्त्री गण्ड+जातौ ङीष् । १ गण्डकी गण्डकजा-
तिस्त्रियाम् । २ नदीभेदे इतदधिष्ठादेवीभेदे च सा
च विष्णुसेवया शालग्रामशिलाखनित्वं लेभे तत्-
कथा । वराहपु०

“गण्डक्यापि पुरा तप्तं वर्षाणामयुतं विधे ! । श्रीर्य-
पर्षाशनं कृत्वा वायुभक्षायनन्तरम् । दिव्यं वर्षशतं
तेमे विष्णुं चिन्तयती ब्रदा । ततः साक्षाज्जमन्नाथो
हरिर्भक्तजनप्रियः । उवाच मधुरं वाक्यं प्रीतः
प्रसन्नवत्सलः । गण्डकि ! त्वां प्रसन्नोऽस्मि तपसा वि-
स्मृतोऽनघे ! । अनवच्छिन्नया भक्त्या वरं वरय
सुव्रते ! । किं देयं तद्दत्त्वाशु प्रीतोऽस्मि वरवर्षिणि ! ।
गण्डक्यपि पुरोदृष्ट्वा शङ्खचक्रगदाधरम् । दण्डवत्
प्रणता भूत्वा ततः स्तोत्रं प्रचक्रमे । ” “ततो हिमांशो !
सा देवो गण्डकी लोकतारिणी । प्राञ्जलिः प्रणता भूत्वा
मधुरं वाक्यमब्रवीत् । यदि देव ! प्रसन्नोऽसि देवो मे
वाञ्छितो वरः । मम गर्भगतो भूत्वा विष्णो ! सत्
पुत्रतां व्रज । ततः प्रसन्नो भगवान् चिन्तयाभास
गोपते ! । किं याचितं निम्नगया नित्यं सत्सङ्ग-
लुब्धया । दास्यामि याचितं येन लोकानां भवमोक्षणम् ।
इत्येवं कथया देवो निश्चित्य मनसा स्वयम् । गण्डकी
सवदत् प्रीतः शृणु देवि ! वचो मम । शालग्रामशिला
रूपी तव गर्भगतः सदा । तिष्ठामि तव पुत्रत्वे भक्तानु-
ग्रहकारणात् । सत्सन्निध्यात् नदीनां त्वमतिश्रेष्ठा
भविष्यसि । दर्शनात् स्पर्शनात् स्नानात् पानाच्चैवाव-
गाहनात् । हरिष्यसि महापापं वाङ्मनःकायसम्भवम् ।
यः स्नास्यति विधानेन देवर्षिपितृतर्पकः । तर्पयेत्
स्वपितृन्नापि तारयित्वा दिवं नयेत् । स्वयम् मम प्रियो
भूत्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति । यदि त्वय्युत्सृजेत्
प्राणान् मम कर्मपरायणः । सोऽपि याति परं स्थानं
यत्र गत्वा न शोचति । एवं दत्त्वा वरान् देव्यै तत्त्वै-
वान्तरधीयत । ततः प्रभृति तिष्ठामः क्षेत्त्रेऽस्मिन् शश-
लाञ्छन ! ” । “गण्डक्याश्चैकदेशे च शालग्रामस्थलं

सूतम् । पाषाणं तद्भवं यत्तत् शालग्राममिति स्मृतम्”
स्मृतिः । सा च शोणनदसन्निवृत्तस्थाने गङ्गायां सङ्गता
हरिहरक्षेत्रतया च तत्सङ्गमस्थानं प्रसिद्धम् । “गण्ड-
कीञ्च महाशोणं सदानीरां (करतोयाम्) तथैव च । एक-
पर्वतके सदाः क्रमेणैवाव्रजन्ते ते” भा० स० १६३० “गण्ड-
कीन्तु समासाद्य सर्वतीर्थजलोद्भवाम् । वाजपेयम-
वाप्नोति स्वर्यलोकञ्च गच्छति” भा० व० ८४ । “गण्डक्या
उत्तरे तीरे गिरिराजश्च दक्षिणे । सिंहस्य मकरस्यञ्च
गुरुं यत्नेन वर्जयेत्” मल्लमा० त० ।

गण्डकारी स्त्री गण्डं ग्रन्थिं भक्तसंयोजनरूपं करोति
क-अण् गौ० ङीष् । (हातजोड़ा) १ वराहक्रान्ताया-
मोषधौ रत्नमा० । २ खदिरवृक्षे शब्दच० ।

गण्डकाली स्त्री गण्डेषु ग्रन्थिषु काली । १ खदिरवृक्षे
२ समङ्गायाम् अमरः । [शब्दे तस्य तत्पुत्रत्वकथा दृष्ट्या
कण्डकीपुत्र पु० इत० । १ शालग्रामे शिलाभेदे । गण्डकी-
गण्डकीशिला स्त्री गण्डक्यास्तपन्ना शिला । शालग्राम-
शिलायाम् । [मदे हारा० ।

गण्डकुसुम न० गण्डस्य हस्तिफलोत्पन्नं कुसुममिव । १ हस्ति-
गण्डकूप पु० गण्डे गण्डवदुच्चपर्वतभृगौ कूपः । पर्वतोच्च-
देशस्य कूपे हारा० । [फलप्रधाने वृक्षे शब्दचि० ।
गण्डगात्र न० गण्ड इव उच्चावचं गात्रमस्य । (आता)
गण्डदूर्वा स्त्री गण्डयुक्ता ग्रन्थिमती दूर्वा । (गाटदूर्वा)
दूर्वाभेदे राजनि० । “गण्डदूर्वां हिमा लौहद्राविणी
प्राहिणी लघुः । तिक्ता कषाया मधुरा वातकृत् कटु
पाकिनी । दाहृत्पणावलासास्त्रकुष्ठपित्तज्वरापहा”
भावप्र० । [लोपः । गण्डतुल्यचरणे ।

गण्डपाद ति० गण्डस्य पाद इव पादोऽस्य हस्त्या० नान्य-
गण्डफलक न० गण्डः फलकमिव प्रशस्तत्वात् उपमितसं० ।
१ विस्तीर्णगण्डे । बह्व० सं० १२ तदुक्ते ति० । “धृतसुगन्धगण्ड-
फलकैर्विभुर्विकसद्गिरास्त्रकमलैः प्रमदाः” भाषः गण्डं भि-
त्तिरिव । गण्डभित्तिप्रादयोऽपि तत्रार्थे “निधौतदानासल-
गण्डभित्तिः” “अनुगतमलिवृन्दैर्गण्डभित्तीर्विहाय” रघुः ।
गण्डमाला स्त्री इत० । १ रोगभेदे । तल्लक्षणभेदाद्युक्तं
भावप्र० यथा

“कर्कशकुलामलकप्रमाथैः कक्षांसमन्यागल
वल्ङ्गेषु । मेदःकफाभ्यां चिरमन्दपाकैः स्याद्गण्ड-
माला वल्ङ्गिभ्यु गण्डैः । ” “गण्डमालाया एका
वस्थाविशेषमपचीमाह “ते ग्रन्थयः केचिदवाप्तपाकाः

स्त्वन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये । कालानुबन्धं चिर
मादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति केचित् । ते अन्ययः
गण्डमालाया एव गण्डाः केचिदवाप्तपाकाः सन्तः
स्त्वन्ति, केचित् नश्यन्ति पुनः प्ररोहन्ति । अन्ये भवन्ति
च । कालानुबन्धाच्चिरमादधाति या गण्डमाला चिरं
तिष्ठति सैवापची इति केचिद्वदन्ति । अपन्याः साध्यत्वा
दिकमाह । साध्या स्मृता पीनसपार्श्वमूलकास-
ज्वरच्छर्द्दियुता त्वसाध्या । अन्यैर्लक्षणमाह । वा-
तादयो मांसमसृक् च दुष्टे सद्रूप मेदश्च तथा शि-
राश्च । दृष्टोद्धतं विपथितं तु शोथं कुर्वन्त्यतो
अन्यिरिति व्रदिष्टः । विपथितं अन्यरूपम् ।

गण्डमालाऽस्यस्य इति । गण्डमालिन् तद्रोगवति त्रि०
तस्य आङ्गे वर्ज्यतामाह मनुः “भ्रामरी गण्ड-
माली च श्वित्प्रथो पिशुनस्तथा” ।

गण्डमालिका स्त्री गण्डानां अन्यीनां माला यत्न कप्
कापि अत इत्थम् । १ लज्जालुलतायाम् रत्नमा० ।

गण्डयन्त पु० गडि-भञ्च् । १ मेघे उज्ज्वलदत्तः ।

गण्डली पु० गण्ड इव भूमेरुच्छूनप्रदेशः क्षुद्रशैलस्तत्र स्त्री-
यते ला-क्लिप् । १ महादेवे “गण्डली मेरुधामा च
देवाधिपतिरेव च” भा० आनु० १७ अ० । “शिवसहस्र-
नामोक्तौ “सुलोपः आर्षः” नीलकण्ठः ।

गण्डलेखा स्त्री लिख्यतेऽल लेखा स्थली गण्डः स्थलीव ।
१ प्रशस्तगण्डस्यत्याम् ।

गण्डशिला स्त्री गण्डः भूमेरुच्छूनप्रदेश इव शिला ।
भूमेरुच्छूनप्रदेशवत् १ स्थूलपाषाणे । “दृष्टोऽङ्गुष्ठशरो
मात्रः क्षणाद्गण्डशिलासमः” भाग० ३।१२।१ ।

गण्डशैल पु० गण्ड इव भूमेरुच्छूनप्रदेशः शैलः स्थूलो-
पलः, शैलस्य गण्ड इव वा राजदं पूर्वनि० । भू-
कम्पादिना पर्वतात् पतिते स्थूलपाषाणे अमरः ।
“लीलां दधौ राजतगण्डशैलः” “अस्मिन् भजन्ति कन-
कोपलगण्डशैलाः” । “योषाणासुरभिरुजगण्डशैलैः”
इति च माघः ।

गण्डसाह्वया स्त्री गण्डेन सहित आह्वयो यस्याः ।
१ गण्डक्यां नद्याम् गङ्गा च शतकुम्भा च शरयूगण्डका-
ह्वया” भा० व० २।२ अ० । [शब्दच० स्त्रियां ङीप् ।

गण्डाङ्ग पुंस्त्री गण्ड इव उच्छूनमङ्गं यस्य । १ गण्डके
गण्डान्त न० “नक्षत्रतिथिलम्बानां गण्डान्तं त्रिविधं स्मृतम् ।
नवपञ्चचतुर्थानां द्वौ कार्द्वघटिकामितम्” ज्योति-

षोक्ते तिथिनक्षत्रादीनां सन्धिसमयभेदे उपयस्यशब्दे
१२५८ पृ० विवृतिः । [वृत्ते भावप्र० ।

गण्डारि पु० गण्डरोगस्याऽरिः नाशकत्वात् । १ कोविदार-
गण्डाली स्त्री गण्डेन अन्यनाऽत्यते भूष्यते अल-वञ्
गौरा० ङीप् । १ श्वेतद्रुवीयां अमरः । गण्डमलति-अल-
अण् गौरा० ङीप् । २ सर्पाक्षीवृत्ते भावप्र० । [हेम० ।
गण्डि पु० गडि-इन् । वृक्षस्य मूलाच्छाखावधिभागे (गुडि)
गण्डिक त्रि० गण्डः बुद्धुद् इवाकारेणास्यस्य ठन् । बुद्धुदो-
पमे १ क्षुद्रपाषाणादौ “गन्धमादनपाश्वे” तु परे त्वपर-
गण्डिकाः” भा० भी० ६ अ० । “अपरे अस्य गन्धमादनस्यै-
वावयवभूता बुद्धुदोपमाः क्षुद्रशैलाः” नील० । अल्पार्थे
ङीप् स्वार्थे क क्तस्वः । १ गण्डिका क्षुद्रगण्डपाषाणे स्त्री
“तथा माल्यवतः शृङ्गे पूर्वपूर्वाङ्गुगण्डिका” भा० भी० ७ अ० ।
अत्र “नगं ङिकाकारयोगं करोऽणुमिति” भा० आश्व०
८ श्लोकं कश्चिदुदाजहार तच्चिन्त्यं तस्य श्लोकस्य नग-
मितिक्षेदः तदर्थस्तु नीलकण्ठेनोक्तः यथा नगं पर्वतं,
ङीयते विहायसा गच्छति ङीः पक्षी ततः अल्पार्थे कन्
ङिका मशकादि तस्याकारेण योगोऽस्य तथाभूतं करो
कुर्वं तथा च पर्वतमपि मशकीकर्तुं शक्नोमीति” ।

गण्डीर पु० गडि-वा-ईरन् । १ समष्टिभायां (शशा) ख्याते
वृक्षे जटा० (गुमिया) ख्याते २ शाकभेदे भरतः । ३ सैङ्गण्ड-
वृक्षे (सिजु) स्त्री राजनि० गौरा० ङीप् ।

गण्डु (गण्डू) पुंस्त्री गण्डुते गडि-आधारे ठन् स्त्रीत्वे
अप्राणिजातिवाचकत्वात् जङ् । १ उपधाने (वालिश)
जटा० तत्र कपोलरूपपदनाकदेशव्यापारसत्त्वात्तथा-
त्वम् । २ अन्यौ पु० शब्दार्थचि० गण्डूपदः । गण्डुः
अन्यिरस्यस्य सिध्मा० वा लच् । १ गण्डुल अन्ययुते त्रि०
पक्षे मतम् । गण्डु मत् तत्पार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

गण्डूपद पुंस्त्री गण्डुः अन्ययः तद्युतानि पदानि यस्य ।
(केचो) १ किञ्चुलुके अमरः । स्त्रियां ङीप् । अल्पार्थे
ङीप् । गण्डूपदी २ क्षुद्रकिञ्चुलुके अमरः । [हेमच० ।

गण्डूपदभव न० गण्डूपद इव भवति भू-अच् । १ सीसके
गण्डूप पु० गडि-जघन् । १ सुखपूरणे २ सुखान्तर्गतजलादौ
च “गण्डूपसृजितवता पयसः सरोधम्” भावः । “सु-
खोणः स्नेहगण्डूषो नस्यं स्नेहिकमेव च” सुश्रु० ।
“अपां द्वादशगण्डूपैर्मुखशुद्धिर्विधीयते” आ० त० ।
“तस्य जङ्गुः सुतो, गङ्गां गण्डूषीकृत्य योऽपिबत्” भाग०
८।५।१ । “गजाय गण्डूषजलं करोणुः” कुमा० ३६ स्ति

शुण्डाग्रोऽप्रवृत्तिपरिमाणे च चेदि० “गण्डूषजलमात्रेण शफरो फर्फरायते” उद्धटः। ५ उद्धतनाभौ च स्त्री टाप् अमरोक्तं स्त्रीत्वमेतदर्थपरमिति शब्दार्थचि०।

गण्डूषकवलधारणादौ विधिस्य भावप्र० दर्शितो यथा “स्नेहघ्नोरकषायादिद्रवैः संपूर्णमाननम्। आपूर्य स्थीयते तावद्विधिरण्डूषधारणे। कफपूर्णास्यता यावच्छेदो दोषस्य वा भवेत्। नेत्रप्राणस्तुतिर्यावत्ता- वदुगण्डूषधारणम्। गण्डूषान् सुस्थितः कुर्यात् स्निग्धभालगलादिकः। मनुष्यस्त्रींस्तथा पञ्च सप्त वा दोषनाशनान्। गलादिक इत्यादि शब्देन गण्डकपोलौ गृह्यते सुश्रुतोक्तत्वात्। चतुर्विधः स्यादुगण्डूषः स्नेहनः शसनस्तथा। शोधनो रोपणश्चैव कवलस्यापि नादृशः। स्निग्धोष्णैः स्नेहिको वाते, खादुशीतैः प्रसा- दनः। पित्ते कट्वन्तुलवणैरुष्णैः संशोधनः कफे। कषा- यतिक्तमधुरैः कटूष्णो रोपणो व्रणेषु। दद्याद्भूषेषु चैरण्डूषेण गण्डूषे कोलमात्रकम्। कफप्रमाणः कल्कश्च कवले दीयते बुधैः। धार्यन्ते पञ्चमाहर्धादुगण्डूषाः कवलदायः। व्याधेरपचयस्तुष्टिर्वैशद्यं वक्तृलाघवम्। इन्द्रियाणां प्रसादश्च गण्डूषे विद्यते भवेत्। हरेदास्यस्य वैरस्यं शोधपाकं व्रणं तृणम्। दन्तचालं च गण्डूषो वैशद्यं तु करोति हि। अथ कवलः वातपित्तकफघ्नस्य द्रव्यस्य कवलं सुखे। अर्द्धं निःक्षिप्य संचर्य निष्ठी- वेत्कवले विधिः। कवलः कुरुते काङ्गान्धत्येषु हरते कफम्। तृणां शोफञ्च वैरस्यं दन्तचालञ्च नाशयेत्।”

गण्डोपधान न० गण्ड उपधीयतेऽत उप+धा-आधारे ल्युट् इत०। (गात्रवालिश) गण्डस्यापनार्हे १ उप- धाने। “सृदुगण्डोपधानानि शयनानि सुखानि च” सुश्रु०।

गण्डोल पु० गडि-ओल च। १ गडुके २ पासे च हेमच०। गुड- कश्च वर्तुलाकारः (गोला) पदार्थभेदः। गुडकशब्दे दृश्यम्।

गण्डोलपाद पु० गण्डोल इव पादोऽस्य उपमानपूर्वत्वेऽपि हस्त्या० नान्यलोपः। १ गण्डोलतल्यवर्तुलपादे लि० स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा डीप्।

गण्य लि० गणं लब्ध्वा गण+यत्, गण-कर्मणि यत् वा। गणं सङ्ग्रहानं १ लब्ध्वा, २ गणनीये च। अय्यगण्यः। गणेभवः दिगा०यत्। गण्य ३ गण्यभवे लि०। अस्य केनचित् समासे उत्तरपदस्यत्वे वर्ग्यादि० अकर्मधारये उत्तरपदस्य स्यादुदा- च्छता धार्मिकगण्य इति।

गत लि० गम-कत्तरि क्त। १ अतीते “बुनोद तस्य स्थलपद्मि-

नीगतम्” किरा०। “गता वज्रतरा कान्ते ! स्वत्पा तिष्ठति यासिनी” “गताः समाः पादयुताः” नी०ता० “आयुषो- ऽङ्गं गतं तस्य” सू०सि० धातूनामनेकार्थत्वात् २ इत्यं भावं प्राप्ते च। “तथागतायां परिहासपूर्वम्” रघुः “तथागतायां तथाभूतायाम्” मल्लिना०। तथारूप- प्राप्तायामिति तु न्याय्यम्। ३ समाप्ते ४ पतिते। कर्मणि क्त। ५ ज्ञाते ६ प्राप्ते ७ कृतगतिके च। भावे क्त। ८ गमने न० “गतं तिरस्त्रीनमनूस्सारणे” माघः। “गतेषु लीलाञ्जित- विक्रमेषु” कुमा०। “गतं गतं वङ्गिसमागतं गतम्” भट्टिः। गतत्रप लि० गता त्रपा लज्जा यस्य। १ निर्लज्जे। [अमरः। गतनासिक लि० गता नासिकाऽस्य। (खादा) नासिकामून्ये गतप्रत्यागत लि० पूर्वं विरागात् स्वस्थानात् गतः पश्चा- दागतः स्वसेवायां विरक्ततया पूर्वं गते पश्चादागते १ श्रद्धादौ “शत्रुसेविनि मित्रे च गूढे युक्ततरो भवेत्। गत प्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः” मनुः। “सा चेदन्ध- तयोनिः स्याद्वतप्रत्यागताऽपि वा” मनुः। भावे क्त। २ गमनप्रत्यागमनयोश्च न० द्विव०। गदाशब्दे दृश्यम्।

गतबुद्धि लि० गता बुद्धिरस्य। १ ज्ञानमून्ये।

गतरस लि० गतो रसोऽस्य। १ नष्टरसे “यातयामं गतरसम्। अभक्ष्यकथने” ऋतिः।

गतभर्तृका स्त्री गतो नष्टः प्रोषितो वा भर्ता यस्याः कप्। १ विधवायां २ प्रोषितभर्तृकायाञ्च। “किञ्च सुहृ- र्च सुहृर्गतभर्तृकाः” माघः।

गतव्यथ लि० गता नष्टा व्यथा यस्य। १ व्यथामून्ये।

गतसङ्ग लि० गतः सङ्गोऽस्य। १ फलकामनामून्ये २ फलासक्ते।

गतसन्नक पु० गतं सन्नमवसादहेतुभेदोऽस्य कप्। निर्भेदे १ हस्तिनि शब्दच०। [सृ० होऽप्यागमनप्रयोजनम्] माघः।

गतस्मृह लि० गता स्मृहा अस्य। १ निवृत्ततर्पे। “गत-

गतस्मय लि० गतः स्मयो गर्वो, विस्मयो वा यस्य।

१ अहङ्कारमून्ये २ विस्मयमून्ये च। [भित्त्वात् डीप्।

गताक्ष लि० गतमक्षि यस्य षच् समा०। १ अन्वे हेमच० स्त्रियां

गतागत न० गतं गमनमागतमागमनं द्वयोः, समाहारः। १ समा-

गमनयोः। “एवं तयोर्धर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा

लभन्ते” गीता। जीवस्य गतागतं च संसारे मरणोत्तरं पुन-

र्जन्मग्रहणरूपम् निष्क्रियस्य तस्य अन्यथा तदसम्भवात्।

“गतागतकुतूहलं नयनयोरपाङ्गावधि” रसमञ्जरी।

“मध्येन मधानां गतागतं लोहितः करो-

ति ततः” दृह० सं० ६ अ०। गतागतेन निर्दत्तम् अक्ष-

द्युताठक् । गातागतिक यातायातनिष्पादिते ति० । पूर्वं गतं पश्चादागतम् । २पक्षगतिभेदे जटाधरः । गम-कर्त्तरि क्त । कर्म० । पूर्वं गते पश्चादागते ति० । खग-गतिशब्दे विवृतिः । आ+गम-क्तन् गतोत्तरमागतिः । गतातरिष्यत् स्त्री । “जावालिरपि जानीते लोकस्यास्य गतागतिम्” रामा० अयो० ११० ।

गताध्वन् ति० गतः अध्वा येन । १गतमार्गे २ज्ञाततत्त्वे च ‘गताध्वा च्छिन्नसंशयः’ भा०शा० ३२२अ० । स्त्रियां ‘डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्’ पा०वा ङाप् । सा च ३चतुर्दशीयुक्ता-मावास्यायां खर्विताशब्दे २४६६ प्र० कर्मप्रदीपवाक्यं दृश्यम् । “अमावास्यां कुर्वीत चन्द्रे दृश्यमानेऽप्येकदा गताध्वा भवतीति” गोपथब्रा० १।५।१० ।

गतानुगत ति० गतस्य गमनस्यानुगतम् अनुगमनम् । १गम-नासुरूपगमने । तेन निवृत्तं अक्षद्युतादिठक् । गाता-नुगतं क गमनानुगमननिष्पत्ते ति० । गतानुगतसंख्यस्य ठन् । गतानुगतिक तद्युक्ते ति० “गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः” पञ्चत० ।

गतान्त ति० गत उपस्थितः अन्तः अन्तकालोऽस्य । १उप-स्थितान्तकाले, सुसूत्रैः “मम वृद्धस्य कैकेयि ! गतान्तस्य तपस्विनः” रामा० अ० १२।३० । गतः प्राप्तः अन्तो येन । २प्राप्तचरमसीमनि च ।

गतायुस् ति० गतं गतप्रायसायुजीविनकालोऽस्य । १प्राप्त-चरमकाले, गतायुर्लक्षणं सुश्रुतेनोक्तं यथा “शरीरशीलयोर्यस्य प्रकृतेर्व्यक्तिर्भवेत् । तस्यारिष्टं स-मासेन व्यासतस्तु निबोध मे । शृणोति विविधान् शब्दान् यो दिव्यानामभावतः । ससुद्रपुरमेधानास-सम्पत्तौ च निःस्वनान् । तान् स्वनान्नावगच्छति मन्यते चान्यशब्दवत् । आस्यारण्यस्वनान्वापि विपरीतान् शृणोत्यपि । द्विषच्छब्देषु रमते सुहृच्छब्देषु कुप्यति । न शृणोति च योऽकस्मात्तं ब्रुवन्ति गतायुषम् । यस्तूष्ण-मिव गच्छति शीत, सुष्णञ्च शीतवत् । सज्जातशीतपिङ्गको यस्य दाहेन पीड्यते । उष्णगात्रोऽतिमातृश्च यः शीतेन प्रवेपते । प्रहाराद्गमिजानाति योऽङ्गच्छेदमथापि वा । पांशुनेवावकीर्णानि यस्य गात्राणि मन्यते । वर्यान्व-भावरज्ज्यो वा यस्य गात्रे भवन्ति हि । स्नातानु-लिप्तं यच्चापि भजन्ते नीलमन्त्रिकाः । सुगन्धिर्वाति योऽकस्मात्तं ब्रुवन्ति गतायुषम् । विपरीतेन गच्छति रसान् यक्षोपयोजितान् । उपयुक्ताः क्रमादस्य रसा

दोषाभिष्टब्धे । यस्य दोषाग्निनास्यञ्च कुर्युर्म्मिथ्योप-योजिताः । यो वा रसान् संवेत्ति गतायुं तं प्रच-क्षते । सुगन्धिं वेत्ति दुर्गन्धं दुर्गन्धस्य सुगन्धिताम् । गच्छन्तीते योऽन्यथा गन्धं शान्ते दीपे च नीरुजः । यो वा गन्धाच्च जानाति गतायुं तं विनिर्दिशेत् । इन्द्रा-न्युष्णहिमादीनि कालावस्था दिशस्तथा । विपरीतेन गच्छति भावानन्यांश्च यो नरः । दिवाज्योतींषि यथापि ज्वलितानीव पश्यति । रात्रौ सूर्यं ज्वलनं वा दिवा वा चन्द्रवर्चसम् । अमेवोपप्लवे यस्य शक्रचाप-तडिङ्गणान् । तडित्वतोऽसितान् यो वा निर्मले गगने घनान् । विमानयानप्रासादैर्यस्य सङ्कुलमस्वरम् । यथा-निलं सूर्यमन्तमन्तरीक्षञ्च पश्यति । धूमनीहारवासो-भिरावृतामिव सेदिनीम् । प्रदीपमिव लोकञ्च यो वा श्रुतमिवाश्मसा । भूमिभटापदाकारां लेखाभिर्यस्य पश्यति । न पश्यति सनच्चत्वां यस्य देवीमस्त्वतीम् । भ्रुवसाकाशगङ्गां वा तं वदन्ति गतायुषम् । ज्योत्स्ना-दर्पणतोयेषु छायां यस्य न पश्यति । पश्यत्येकाङ्ग-हीनां वा विकृतां वाऽन्यसत्त्वजाम् । श्वकाकङ्कश्वप्राणां प्रेतानां यक्षरक्षसाम् । पिशाचोरगनागानां भूतानां विकृतामपि । यो वा मयूरकण्ठाभं विधूमं वज्रिणी-क्षते । आतुरस्य भवेन्मृत्युः स्वस्थो व्याधिमवाप्नुयात् ।” अधिकं कालचिह्नशब्दे १८६६ प्र० उक्तम् ।

गतार्त्तं वा स्त्री गतमार्त्तं वा यस्याः । गतपञ्चाशद्वर्षवयस्कायां स्त्रियाम् । “द्वादशावृत्तरादूर्ध्वमापञ्चाशत्समं स्त्रियः । मासि मासि भगद्वारा प्रकृत्यैवार्त्तं स्वते” भावप्र० तद्वतिकाल उक्तः । रोगादिना तन्मध्ये गतरजस्कायामपि जातवन्त्रायां २स्त्रियाञ्च राजनि० ।

गतार्थं ति० गतो ज्ञातोऽर्थो यस्य । ज्ञातार्थके पदार्थे “तदपि स्वल्पकथनेनैव गतार्थम्” सा० द० ।

गतासु ति० गताः असवोऽस्य । १मृते २शत्रे “गतासूना-मतासून्श्वनाहशोचन्ति पण्डिताः” गीता । ३गतप्रायप्राणके च सुश्रुतः गतायुःशब्दे दृश्यम् ।

गति स्त्री गम-भावे क्तिन् । १गमने । “स्वल्पेवास्ति मे गतिः” रघुः । “प्रणयातिभूमिसगमयत् गतिभिः” भावः । “उपागमे दुस्तरिता इवापदां गतिं न निश्चेतु-मलं शिलीसुखाः” किरा० । २परिणामे च “दुरधिगसा-हि गतिः प्रयोजनानाम्” किरा० । “गतिः परिणामः” मल्लि० । ३ज्ञाने । कश्चेति क्तिन् । ४प्रमाणे च । “अनेन

पूर्वं न मयेति का गतिः” किरा० “का गतिः किं प्रमा-
णम्” मल्लि०। आधारे क्तिन्। ५ सरणौ पथि “भिन्नगति-
र्हि लोकः” रघुः। इस्थाने च। “कां गतिं कृण्वन् गच्छति”
गीता “गतिं प्रतापस्य जलतुप्रमाथिनः” किरा० “गतिं
स्थानम्” मल्लि०। गम्यते कर्म्मणि क्तिन्। ७ स्वरूपे
“न वयं निरूपयितुमस्य गतिम्” किरा० “गतिं
स्वरूपम्” मल्लि०। ८ विषये च “मनोरथानामगतिर्न
विद्यते” कुमा० “अगतिरविषयः” मल्लि०। भावे क्तिन्।
९ यात्रायाम्। करणे क्तिन्। १० अभ्युपाये “कलौ नास्त्येव
नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा” पुरा०। ११ नाडीप्रणये
जेदि०। पञ्चमहगतिभेदाश्च खगगतिशब्दे २४१५ पृ०
उक्ताः। ६६० स० ७ अ० नक्षत्रभेदेन बुधस्य गतिभेदा-
स्तत्फलभेदाश्चोक्ता यथा

“प्राकृतविमिश्रसङ्क्षिप्ततीक्ष्णयोगान्वोरपापाख्याः। सप्त
पराशरतन्त्रे नक्षत्रैः कीर्तिता गतयः। प्राकृतसञ्ज्ञाः
वायव्यः१५ वायव्यः२ पैतामहानि४ वज्रलाञ्छः३। मिथ्या गतिः२
प्रदिष्टा शशिः५ शिवः६ पितृः७ भुजगः८ दैवानि। सङ्क्षिप्तायां३
पुष्यः पुनर्वसुः फल्गुनीद्वयं चेति। तीक्ष्णायां४ भाद्रपदाद्वयं
शशाक्राश्वयुजः१८। १। पौष्णम्२७। योगान्तिकेति५ मूलं द्वे
चघाटे गतिः सुतस्तेन्दोः। वीराः६ श्रवणस्त्वाष्ट्रः१४ वासवं२३
बारुणं२४ चैव, पापाख्या७। सवित्१२ सैव१७ शक्राग्नि-
दैवतं१६ चेति। उदयप्रवासदिवसैः स एव गतिस्त्वर्णं
प्राहं। चत्वारिंशत्त्रिंशद्द्विसमेता विंशति२२ द्विनवकं च१८।
नव मासार्धं दश चैकसंयुताः११ प्राकृताद्यानाम्। प्राकृत-
गत्यामारोग्यवृष्टिसमप्रवृद्धयः क्षेमम्। सङ्क्षिप्तमिश्रयो-
र्मिश्रमेतदन्यासु विपरीतम्। ऋज्व्यतिवक्रा वक्रा
विकला च मतेन देवलयैताः। पञ्चचतुर्दशकाहा
ऋज्व्यादीनां षडभ्यस्ताः। ऋज्व्यो हिता प्रजानामतिव-
क्रार्थं गतिर्विनाशयति। शस्त्रभयदा च वक्रा विकला
भयरोगसञ्जननी।”

पाणिन्युक्तेषु प्रादिषु१२ शब्दविशेषेषु पु० ते च “प्रादयः”
“उपसर्गाः क्रियायोगे” “गतिश्च” “उयार्दिचिबुडाचश्च”
“अनुकरणं चानितिपरम्” “आदरानादरयोः सदसती”
भूषणेऽलम् “अन्तरपरिग्रहे” “कथेसनसी” “अज्ञाप्रती-
घाते” “पुरोऽव्ययम्” “अस्तं च” “अच्छ गत्यर्थवद्देसु”
“अदोऽलुपदेशे” “तिरोऽन्तर्धौ” “विभाषा कृजि”
“उपाजेऽन्वाजे” “साक्षात्प्रवृत्तीनि च” “अनत्याधाने
उरसिमनसौ” “मध्ये पदे निवचने च” “नित्यं हस्ते

पाणायुपयमने” “प्राध्वं बन्धने” “जीविकोपनिषदा-
वौपस्ये।” पा० उक्ताः धातुविशेषयोग एव तत्संज्ञां
भजन्ते धातुविशेषाश्च सि० कौ० त० स० प्र० दृश्याः।
तेषाञ्च गतिसंज्ञकानां “गतिर्गतौ” पा० अनुदात्तता।
“सगतिरपि तिङ्” पा०। काठं प्रपचतीत्यादौ अनु-
दात्तता। “गतिरनन्तरः” पा० “कर्म्मार्थे क्तान्ते परे-
ऽव्यवहितो गतिः प्रकृत्या”। पुरोहितम्। “गतिकारको-
पपदानां कृजिः समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः” वार्त्ति०।
“गतिबुद्ध्यादि” पा०। णिचि प्रयोज्यकर्त्तुः कर्म्मत्वम् यामं
गमयति देवदत्तम् चैवः। गत्यर्थकर्म्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ
चेष्टायामनध्वनि” पा०। यामं यामाय वा गच्छति अ-
ध्वनि तु सर्गं गच्छति। अचेष्टायां मनसा गच्छति
“गत्यर्थकर्म्मकेत्यादि” पा० कर्त्तरि च क्त। यामं गत-
श्चैवः चकारात् भावे कर्म्मणि च गतं चैवस्य, गतो
यामश्चैवेण। “क्तोऽधिकरणे च” “प्रौढ्यगतिप्रत्यय-
सानेत्यादि” पा० आधारे क्त। “इदं यातं रमापतेः”
सि० कौ०। कर्त्ते गत्यर्थं ज्ञानार्थाः प्राप्तरार्थाश्चेत्युक्तेः
“मतिबुद्धिपूर्वार्थेभ्यश्च” पा० वर्त्तमानेऽपि क्त। शास्त्र-
मधिगतम् विप्रेण वर्त्तते, तेन ज्ञायमानमित्यर्थः। गत्यर्थ-
कधातवश्च गणपाणे पठिता एव ज्ञेयाः। वैदिकप्रयोगे तु
केचित्ततोन्वेऽपि धातवः समष्ट्या निघण्टौ पठिता यथा

“वर्तते। अयते। लोटते। लोठते। स्थन्दते।
कसति। सर्पति। स्थमति। स्तवति। स्तंसते।
अवति। श्रोतति। ध्वंसति। वेनति। मार्षति।
भुरगयति। शवति। कालयति। मेलयति। कष्ट-
ति। पिष्यति। विष्यति। मिष्यति। प्रवते।
लुवते। व्यवते। कवते। गवते। नवते। क्षोदति।
नक्षति। सक्षति। म्यक्षति। सक्षति। ऋक्षति।
तुरीयति। चदति। अतति। गाति। इयक्षति।
सञ्चति। त्वरति। रंहति। यतते। भ्रमति।
भ्रजति। रजति। लजति। क्षियति। धमति।
मिनाति। ऋणवति। ऋणोति। स्वरति। शिसर्ति।
वेषिष्टि। योषिष्टि। रिणाति। रीयते। रेजति।
दध्यति। दभ्नोति। युध्यति। धन्वति। अरूपति।
आर्यति। डीयते। तकति। दीयति। ईषति।
फणति। हनति। अर्दति। मर्दति। सृष्टते।
नसते। हर्षति। इयति। ईर्ते। ईङ्गते। ज्रयति।
श्वाति। गति। आ गनीगति। जङ्गति।

जिन्वति । जसति । गमति । प्रति । प्राति ।
 प्रयति । वृहते । अथर्वति । जेहते । षुःकति ।
 क्षुम्पति । प्साति । वाति । याति । इषति ।
 द्राति । दूहति । एजति । जमति । जवति ।
 बञ्चति । अनिति । पवते । हन्ति । सेधति ।
 अगन् । अजगन् । जिमाति । पतति । इन्वति ।
 इमति । इवति । वेति । ह्यन्तात् । एति ।
 जगायात् । अयुधुरिति । द्वाविंशतं गतिकर्माणः ।
 एतेषां भ्वाद्यादिगण्योयत्वं विकरणादेवावसेयम् ।

गतितालिन् पु० स्कन्दसैन्यभेदे “श्रेणु नामानि चाप्येषां
 येऽन्ये स्कन्दस्य सैन्यकाः” इत्युपक्रमे “वैताली गतिताली
 च तथा कथक्वाचिकौ” भा० शब्द० ४६ अ० ।

गतिस्त्री स्त्री गम-इलच् मिथिला० नि तानादेशः । १वेत्-
 लतायाम् उज्ज्वल० २नदां ३परम्परायाञ्च उणादिको० ।

गतिसत्तम पु० गतिर्वोधः, प्राप्यं स्थानं वा चासौ
 सत्तमश्च । १परमेश्वरे । “आदित्यो ज्योतिरात्मा च स-
 हिष्णु गतिसत्तमः” विष्णुसं० ।

गत्वन् लि० गम-कनिप् मलोपे तुक् । गन्तरि । स्त्रियां ङीप्
 रचानादेशः । गत्वरी ।

गत्वर लि० गम-करप् मलोपे तुक् । गमनशीले
 स्त्रियां ङीप् । “अभिमानघनस्य गत्वरेः” किरा० ।

गत्वा अव्य० गम-क्ता । गतिं कृत्वेत्यर्थे “सद्यः पुरीपरिसरे
 च शिरीषमृद्धी गत्वा जवात् त्रिचतुराणि पदानि
 सीता” उत्तरच० । वेदे तु “क्लौयक् च” पा० यक् ।
 गत्वाय तदर्थे अव्य० “दिवं सुपस्थौ गत्वाय सोमं व-
 जिष्ण आभरत्” ऋ० ८, १००, ८ । “गत्वाय गत्वा” भा० ।
 क्तात्वादि० नि० आतःस्थाने ईत् । गत्वी तदर्थे अव्य० ।
 “सा नोदुही यदावसेव गत्वी” ऋ० ४।४।५।

गद भेषध्वनौ अद० चुरा० उभ० अक० सेट् । गदयति ते
 अजगदत् त । गदयां बभूव आस चकार चक्रे ।

गद व्यक्तभाषणे भ्वा० पर० सक० सेट् । गदति अगादीत्-
 अगदीत् जगाद । गदितं गदः । गद्यं निगाद्यम् ।
 प्रणिगदति+प्रत्ययगदत् “जगादाय्ये गदायजम्” भावः ।
 “यश्च सायं सदा चैवं श्लोकमेकं जगाद ह” भा० व०
 ६७ अ० । “अथ जगदुरनीचैराशिषस्तस्य विप्राः” भट्टिः ।
 “शुद्धान्तरव्या जगदे कुमारी” रघुः । “अन्तर्वाष्पभरो-
 परोधि गदितम्” शकु० । “विस्तरात् गदतो मम
 देवीमा० ।

नि+नितरां कथने । “निगदामि यथा युक्तं पुराणावयसे-
 युतम्” भा० आ० ५ अ० । “पौरा निवर्त्तध्वमिति न्व-
 गादीत्” भट्टिः । “सखांशभाजां प्रथमो मनीषि-
 भिस्त्वमेव देवेन्द्र ! यदा निगद्यसे” रघुः । “न नैषध
 कार्यमिदं निगाद्यम्” नैष० । भावे वा अप् । निगादः
 निगदः । चतुर्थ्यन्तयोच्चारणे च । “प्रतिनिगद्य होमः”
 कात्या० श्रौ० ६, १०२६ । “देवतां प्रति निगद्य देवतापदं
 चतुर्थ्यन्त्यसुच्चार्य स्वाहाकारेण होमः” कर्कः ।

प्रति+प्रत्युत्तरकथने । “आभिर्गाथाभिरव्ययः प्रश्नं प्रति-
 जगाद ह” भा० आ० १२४ अ० ।

वि+विरुद्धोक्तौ । “न हि निम्वात् सवेत् क्षौद्रं लोके वि-
 गदितं वचः” रामा० अयो० १५ अ० ।

गद पु० गद-अच् । १रोगे अमरः । “व्रणोत्थानाञ्च विज्ञानं
 तद्गदप्रतिषेधनम् । प्रतिश्लायनिषेधश्च शिरोगदविवेच-
 नम् । चिकित्सा तद्गदानाञ्च” सुश्रुतः । “त्रेषां गदानां
 ये योगाः प्रवक्ष्यन्तेऽगदङ्कुराः !” सुश्रु० । “असाध्यं
 कुरुते कोपं प्राप्ते काले गदो यथा” भावः ।
 गद-अभध्वनौ भावे अच् । २भेषध्वनौ । शब्दक०
 भाषणार्थकतोक्तिश्चिन्त्या हलन्तत्वात् ततो भावे घञ्
 एवानुशासनात् नावेवोपगदेऽप्योपिधानात् । ३रो-
 हिण्योर्गर्भजाते वसुदुवपुत्रभेदे पु० । “बलं गदं सार-
 णञ्च दुर्भेदं विपुलम् ध्रुवम् । वसुदेवस्तु रोहिण्यं
 कृतादीनुदपादयत्” भाग० ८, १४ अ० । “हृदीकः
 ससुतोऽक्रूरो जयन्तगदसारणाः । आसते कुशलं
 कञ्चित्” भा० १।१२१४, २८ । चलितानकदन्तुभिः पुरः
 सत्रलस्त्रं सह सारणेन तम् । समितौ रभसादुपागतः
 सगदः सस्यतिपत्तुमर्हसि” भावः “जगादाय्ये गदायजम्”
 भावः । कु(ङ्) ४कुठे विषभेदे न० राजनि० । गदास्थ-
 गदाह्वयादयोऽप्यत्र । ५अक्षुरभेदे पु० । गदाशब्दे दृश्यम् ।
 गदगद न० गद्गद+प्रथो० । गद्गदभाषणे “वक्त्रजेषु कण्ठो-
 ष्टतालूनामन्यतमे गदगदवाक्यता” सुश्रु० । गदगदये च
 पाठः सम्यक् ।

गदयिष्य पु० गदि-इलच् चेरयादेशः । १कामे, २काष्ठके
 ३वायदूके च लि० सेदि० ४शब्दे उज्ज्वलदन्तः ।

गदा स्त्री गद-अच् टाप् । १खनामख्याते लौहादि-
 कोलिते, २लौहमये वाऽस्त्रभेदे, तद्युद्धक्रियाभेदो
 वज्रि पु० धनुर्वेदे दर्शितो यथा “आहतं विहृतं चैव
 गोमूलकमनावनम् । तथोर्द्धगावनमितं वामदक्षिणमेव

च । व्याहृतञ्च पराङ्मुक्तम् पादोद्भूतमवस्तुतम् ।
 हंसमार्गं विभागञ्च गदाकर्म्म प्रकीर्त्तितम् । तत्रैवा-
 नतिदूरे च “सव्यासव्यवदङ्गञ्च वराहोद्भूतकं” तथा ।
 हस्तावहस्तपालीनमेकहस्तावहस्तके । द्विहस्तबाहुपाशे
 च कटिकाचितकोद्धते । भव्ये ललाटघाते च भुजावि-
 धमनं तथा । कारोद्भूतं विमानञ्च पादाहतविपादकम् ।
 गालसंप्रेषणं क्लान्तं तथागालविपर्ययम् । ऊर्ध्वप्रहारं
 घातञ्च गोमूत्रे सव्यदक्षिणे । पादसन्ताडनं मण्ड-
 कवचं विधमाकुलम् । तिर्यग्वन्धनपाघातं भीमवेगप्रदर्श-
 नम् । सिंहाक्रान्तं गजाक्रान्तं गर्जभाक्रान्तमेव च ।
 गदाकर्म्माणि जानीयात्” । भा० शल्य० गदा
 पर्वणि ५७ अ० तु अन्यथै च प्रकारो दर्शितः यथा
 “अचरङ्गीमसेनस्तु मार्गान् बहुविधांस्तथा । मण्ड-
 लानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च । अस्त्रय-
 न्त्राणि चित्राणि स्थानानि विविधानि च । परिभोक्तं
 प्रहाराणां वर्जनं परिधावनम् । अभिद्रवणमाक्षेप-
 मवस्थानं सविपश्चम् । परिवर्त्तनसंवर्तनसवस्तुतमुप-
 तम् । उपन्यस्तमपन्यस्तं गदायुद्धविशारदौ । एवन्तौ
 विचरन्तौ तु न्यूनतां वै परस्परम्” । “मण्डलानि शत्रोः
 सरिवेदनानि परितो भ्रमण्यानि । गतं शत्रोः सम्मुख-
 नमनं प्रत्यागतम् आभिमुख्येन तत एवापसरणम् । अस्त-
 न्त्राणि कठिनमर्मदेशमाक्षिप्य येन शत्रोरुत्क्षेपणमप-
 क्षेपणं च क्रियते तदस्त्रयन्त्रम् अस्त्रते क्षिप्यतेऽनेनेत्यस्त्रं
 तच्च तदन्त्रं निष्पद्यमानं चास्त्रयन्त्रमिति समासः । स्था-
 नानि तेषामेवोपयोगीनि मर्मदेशादीनि परिधावनं वे-
 गेन सव्यापसव्यकरणम् । अभिद्रवणं वेगेनाभ्यागमनम्
 आक्षेपं परयत्नस्य तत्पातनहेतुतासम्पादनम् । अवस्थान-
 मचाञ्चल्यं सविपश्चं शत्रावुत्थिते पुनस्तेन सहयुद्धकरणं
 परिवर्त्तनं शत्रुं प्रहर्त्तुं परितः प्रसरणं, संवर्त्तं शत्रु-
 प्रसरणस्यावरोधनम् अवस्तुतं प्रहारवञ्चनार्थं नञ्भीभावेन
 निःसरणम् उपस्तुतं तदेवावागमनयुक्तम् । उपन्यस्तं
 उपेत्यायुधप्रक्षेपः अपन्यस्तं पराडित्य पृष्ठतः कृतेन ह-
 स्तेन शत्रोस्ताडनम्” नी०क० ।

गदाबलवन्तु हेमा० परि०ख० लक्ष्मणसहस्रये “गदा पञ्चा-
 शदङ्कुलायामा श्रेष्ठा, चत्वारिंशदङ्कुलायामा मध्या,
 त्रिंशदङ्कुलायामा कनिष्ठेत्यादि” अधिकं तत्रैव दृश्यम् ।
 असुरभेदस्य गदस्यास्थिजातत्वात् विष्णुगदायास्तथात्वम् ।
 यथा वायुपु० गयाभा० ५ अ० । “गदो नामासुरो ह्यासीत्

वज्राङ्गजतरो दृढः । प्रार्थितो ब्रह्मणे प्रादात् स्वशरीरास्थि
 इत्यजम् । ब्रह्मोक्तो विश्वकर्म्मार्पि गदां चक्रेऽङ्गुतां
 तदा । तदस्या वज्रनिष्पेयैः कुन्दैः स्वर्गेऽप्यधारयत्”
 तस्याश्च विष्णवे दानकथा गदाधरशब्दे वक्ष्यते अन्य गदानां
 तदाकृतित्वात्तथात्वम् । “मनस्तत्त्वात्मकं चक्रं बुद्धितत्त्वा-
 त्तिकां गदाम्” विष्णुसं० भा० धृतवाक्यात् श्रुद्धितत्त्वे च ।
 गदाधरः गदाभृत् । ४ पाटलादृष्टे शब्दच० ।

गदागद पु० द्वि० व० गदमागच्छति आ+गम-ङ गदागं
 रुन्नं दायतः शोधयतः दैप्-शोधने क । अश्विनोक्तुमा-
 रयोः त्रिका० ।

गदाग्रज पु० गदस्याग्रजः । १ बलरामे गदशब्दे बलरामस्य
 तथात्वं दृश्यम् २ श्रीकृष्णे त्रिका० तस्य सापत्न्यभावात्-
 त्वेऽपि एकपितृकत्वेन तस्य गदतोऽप्यजत्वात् तथात्वम्
 “तथ्यासुतथ्यानुजवज्जदाग्राये गदाग्रजम्” भाषः ।

गदाग्रणी पु० द्वि० । १ क्षययोगे राजनि० तस्य सर्वरोग-
 श्रेष्ठत्वात्तथात्वम् ।

गदाधर पु० गदां धारयति धृ-अन्तर्भूतार्थे अच् । १ विष्णौ
 तस्य तद्धारणकथा वायुपु० गयाभा० ५ अ० गदाशब्ददर्शि
 वाक्ये गदानिर्माणसूक्ता “अथ कालेन सहता मनौ
 स्वायम्भुवेऽन्तरे । हेतिरक्षो ब्रह्मपुत्रस्तपस्ते मे सुदाराणम् ।
 दिव्यवर्षसहस्राणां शतं वायुमभक्षयत् । उन्मुखोर्ध्व-
 बाहुञ्च पादाङ्गुष्ठभरेण हि । एकेनातिष्ठद्वय्यः शीर्ष-
 पर्णानिलाशनः ! ब्रह्मादींस्तपसा तृष्टान् वरं वज्रे वर-
 प्रदान् । देवैर्देवैश्च शस्त्रास्त्रैर्विविधैर्भुजादिभिः । कृष्णे-
 शानस्य चक्रादौरवध्यः स्यां महाबलः । तथेत्युक्त्वान्त-
 र्हितास्ते हेतिर्देवानथाजयत् । इन्द्रत्वमकरोद्धेति भीता
 ब्रह्महरादयः । हरिते शरणं जग्मुर्बुधुर्हेति जहीति
 तान् । जचे हरिरबध्योऽयं हेतिर्देवासुरैः सुराः ! ।
 महास्त्रं मे प्रयच्छध्वम् हेतिं हन्मि हि येन तम् ।
 इत्युक्तास्ते ततो देवा गदानां हरये ददुः । दधार तां
 गदामादौ देवैरुक्तो गदाधरः । गदया हेतिमाहूय
 देवेभ्यस्त्रिदिवं ददौ” वायुपु० गया० ५ अ० । मनस्त-
 त्वात्मकं चक्रं बुद्धितत्त्वात्मिकां गदाम् ! धारयन् लो-
 करक्षार्थमुक्तचक्रगदाधरः” विष्णुसह० भाष्यधृत-
 वाक्यात् लोकमर्यादारक्षार्थं बुद्धित्वस्य प्रेरकत्वेन
 धारयितृत्वाद्वा तस्य तथात्वम् । “गदाधरं व्यपगत-
 कालकल्मषम्” वायुपु० विष्णुस्तवः । “शङ्खभृच्चन्द्रकी
 चञ्च्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः” विष्णुसं० । “बुद्धितत्त्वा-

ल्लिकां गदाम् वहन् गदाधरः” भा० । विष्णोर्मूर्त्तिभेदे
गदाया हस्तविशेषेण धारणं ध्यानशब्दे विष्णुचतुर्विंश-
तिमूर्त्तिध्यानकथने वक्ष्यते ।

गदामृत् पु० गदां विभर्त्ति ष्ट-क्रिप् तुक् । विष्णौ हेमच०
“पार्श्वस्यास्य गदः षटः” भाग० १० रासपञ्चाध्याये ।

गदामुद्रा स्त्री “अन्योन्याभिसृजौ हस्तौ कृत्वा तु पथिता-
ङ्गुली । अङ्गुष्ठौ मध्यमे भूयः सुलग्ने सुप्रसारिते । ग-
दासूत्रेयसुदिता विष्णुसन्तोषवर्द्धिनी” तन्त्रसारोक्ते विष्णु-
पूजाङ्गे मुद्राभेदे ।

गदाखर पु० गदोऽभ्रध्वनियुक्तसम्बरसंज्ञात् । १ भेदे त्रिका० ।

गदाराति पु० ६त० । १ औषधे राजनि० ।

गदालोल न० गदातीर्थस्य हेतिदैत्यनाशोत्तरं गदाक्षालना-
ज्जाते तीर्थभेदे “क्षालनार्थं गदा यत्र विष्णुना लो-
लिताऽभवत् । बभूव तद्गदालोलं तीर्थं परमपावनम्”
वायुपु० गद्यां ५ अ० ।

गदावसान न० गदाया जरासन्धव्यक्त गदागतेरवसानमत्र ।
मथुरासमीपस्थे जरासन्धव्यक्तगदापतनस्थाने । “निहते
वासुदेवेन तदा कंसे सहीपतौ । जातो वै वैरनिर्बन्धः कृष्णेन
सह तस्य (जरासन्धस्य कंसश्चरुस्य) वै । भ्रामयित्वा
शतगुणमेकोनं तेन भारत ! । गदा क्षिप्त्वा बलवता
सागधेन गिरिव्रजात् । तिष्ठतो मथुरायां वै कृष्णस्याङ्गुत-
कर्माणः । एकोनयोजनशते सा पपात गदा शुभा ।
दृष्ट्वा पौरुस्तदा सस्यग्गदा चैव निवेदिता । गदा-
वसानं तत् ख्यातं मथुरायाः समीपतः । तस्यासौ
हंसडिम्बकावशस्त्रनिधानावुभौ” भा० सभा० १८ अ० ।

गदासन न० “गदासनमयो वक्ष्ये गदाकृति वसेत् भुवि ।
ऊर्ध्वबाहुर्भवेत् येन तस्य साधनहेतुना” तन्त्रसारोक्ते
आसनभेदे ।

गदित त्रि० गद-कृत । कथिते स्त्रियां टाप् “ननभर
संहिता गदितोच्चला उ०र० । अत्र गदितोच्चलेति
कन्दो नाम इत्यन्ये । उच्चलेत्येव नामेति बहवः ।

गदिन् पु० गदाऽख्यस्य इति । १ विष्णौ “किरीटिनं गदिनं
चक्रिणञ्च” गोता । २ गदाधारिमात्रे त्रि० । “पिनाकिनं
वज्रिणं दोमप्रभञ्च परवधिनं गदिनं स्वायतासिम्”
भा० द्रो० २०१ अ० । गद+इति । श्लोकयुक्ते
त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

गङ्गाद वाकस्त्रलने कण्डू० पर० अक० सेट् । गद्गद्यति अग-
द्दीत् अगद्गदीत् गद्गद्या(दाम्) बभूव आस चकार ।

गङ्गाद पु० गङ्गाद-कण्डू० भावे घञ् कर्त्तरि अच् वा मलोपः
१ अव्यक्तास्मट्शब्दे । २ तद्वति त्रि० अस्वरः । तद्विदानमाह
“आवृत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः । नरान्
करोत्यक्रियकान् मूकमिन्द्रियगद्गदान्” माधवकरः ।
सा० द० तु सात्मिकभावोक्तौ स्वरभङ्गरूपता तस्योक्ता यथा
“स्तम्भः खेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः” इत्या-
द्यादसात्मिकभावानुक्ता “मदसंभोदपीडाद्यैर्ष्वैर्य” गद्गदं
विदुः” इत्युक्तम् “तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा
कस्याप्यतो रुद्यते नन्वेतन्मम, का तवास्मि दयिता,
नास्मीत्यतो रुद्यते” अमरुश० । “विललाप सवाप्यगद्गदम्”
रघुः । “हर्षस्त्रिष्टावाप्रेर्भनः प्रसादोऽश्रुगद्गदादिकरः”
सा० द० । “सगद्गदस्वर” किञ्चित् प्रियं प्रायेण भाषते
सा० द० । सगद्गदुरागोक्तौ । तत्र कुशलः आकर्षणं कन् ।
गद्गदक गद्गदकुशले त्रि० । सुसुते गद्गदत्वकारणमुक्तम्
“तमतिस्थूलं क्षुद्रश्वासपिपासाक्षतस्वप्नस्वेदगात्रदौर्गन्धप्र-
क्रयनगात्रसादगद्गदत्वानि क्षिप्रमेवाविशन्ति” ।

गङ्गाध्वनि पु० गद्गदः कफादिनाऽव्यक्तः ध्वनिः । हर्ष-
शोकादिना सकफेन वायुना यथास्थानानुच्चारणात् सं-
जाते अव्यक्तध्वनौ । बह्म० स० । २ तद्वति त्रि० ।

गद्य त्रि० गद-यत् । १ कथनीये “सद्यः कथं वियोगश्च मद्यमे-
तच्चया मम” भट्टिः । सा० द० उक्ते २ पादरहिते
काव्यभेदे न० । “अद्यं श्रोतव्यमात्रं तत् पद्यगद्य-
मयं द्विधा” इति अव्यकाव्यं विभज्य “वृत्तबन्धो-
ज्जितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च । भवेदुत्कलि-
काप्रायं चूर्णकञ्च चतुर्विधम् । आद्यं समासरहितं
वृत्तभागयुतं परम् । अन्यदीर्घसमासाढ्यं तृ-
त्यं क्षल्पसमासकम् । मुक्तकं यथा “गुरुर्वचसि पृथु-
रसीत्यादि । वृत्तगन्धि यथा समरकण्डूय-
ननिविडभुजदण्डकुण्डलीजितकोदण्डशिञ्जिनीटङ्कारोज्जा-
गरित्वैरिनगरः । अत्र कुण्डलीजितकोदण्डेत्यनुष्टु-
ब्वृत्तस्य पादः । उत्कलिकाप्रायं यथा अणिसविस्मर-
णिसिद्धरसरविसरविदलितसमरपरिगदपवरपरबलेत्यादि
(प्राकृतम्) । चूर्णकं यथा गुणरत्नसागर ! जगदेक-
नागर ! क्वाभिनीमदन ! जनरञ्जनेत्यादि” । कन्दो-
मञ्जुश्यामन्यथाभेदसंहितं तल्लक्षणादिकमुक्तं यथा
“गद्यं पद्यमिति प्राकृतार्थमयं द्विविधं बुधाः ।
प्राशस्त्यलक्षणं पद्यं गद्यं सस्यति गद्यते । अपादं
पदसन्तानं गद्यं तच्च त्रिधा मतम् । वृत्तकोत्कलिका

प्रायश्चित्तगन्धिभेदतः । अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं वृत्तकं ।
मतम् । तत्तु वैदर्भीरिति स्थं गद्यं हृद्यतरं भवेत् ।
भवेदुत्कलिकाप्रायश्चित्तं समासादृशं वृत्तकेश-
सम्बन्धात् वृत्तगन्धिः पुनः स्मृतम् ।

“कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम् । कचिदत्र
भवेदाद्यां कचिदत्राप्यवक्तृके । आदौ पद्यैर्नमस्तारः
स्वलादेर्दत्तकीर्तनम्” यथा कादम्बर्यादि ।

“गद्यपद्यमयं काव्यं च स्मूरित्यभिधीयते” । यथा
देशराजचरितम् । “गद्यपद्यमयी राजस्तुतिर्विरुदसुच्यते ।
अथा विरुदमणिमाला” सा० द० ।

“यजुषाश्चानां च सामानाञ्च गद्यानाञ्चैव सर्वशः । आसी-
दुच्चार्यमाणानां निखनो हृदयङ्गमः” भा० व० २६ अ० ।
भाग० ५ स्क०, विष्णु पु० च तत्प्रपञ्चो दृश्यः ।

गद्याय पु० भावप्र० कालिङ्गसैनोक्तौ “यवद्वयेन गुञ्जा स्था-
न्निगुञ्जो वल्ल उच्चते । माघो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा
भवेत् कचित् । चतुर्भिर्मपकैः शायः स निष्कपङ्क एव
च । गद्याणो मापकैः षड्भिः कर्षः स्याद्दशमापकः”
इत्युक्ते अष्टचत्वारिंशद्गुञ्जामिते मानभेदे । सार्धं क ।
तत्कार्यं । “तुल्या यवाभ्यां कथिताऽत्र गुञ्जा वल्लस्ति-
गुञ्जो धरणञ्च गतेऽष्टौ । गद्याणकस्तद्वयमिन्द्र१४ तुल्यैर्व-
ल्लैस्तथैकौ षट्कः प्रदिष्टः” लीला० उक्ते परिमाणभेदे । तेन
अष्टगुञ्जात्मकमापषड्गुणतया तस्याष्टचत्वारिंशद्गुञ्जामा-
नत्वम् । कचिदस्य दन्त्यनसध्यतापि लभ्यता च । शब्द-
कल्पद्रुमे क्लीवोक्तिश्चिन्त्या भावप्र० गद्याय शब्दस्य पुंस्त्वो-
क्तेः सार्धैकप्रत्ययस्योत्सर्गतः प्रकृतिलिङ्गत्वौचित्यात् ।

गध्य लि० यद्-यत् पृष्ठो नि० । १ पादो । “कृजा वाजं
न गध्यम्” ऋ० ४।१६।१ । “गध्यं पाह्वम्” “गध्यं
गृह्णातेः निगमः” भा० “महो वाजस्य गध्यस्य सातौ”
ऋ० ६।२६।२ । “गध्यस्य आद्यस्य” भा० ।

गध्य मिश्रीभावे निषण्टुः दिवा० पर० सेट् । गध्यति
अगधीत् अगधीत् । जगध गधिता “वाजस्य गध्यस्य
सातौ” ऋ० ६।१०।६ गध्यस्य गध्यति मिश्रीवावकस्मां
मिश्रीण्यस्य प्रायस्य वाजस्य सातौ सुसंभजने” भा० ।

गन्तव्य लि० गम-तव्य । १ गत्ये “गन्तव्यमस्ति कियदित्यसक्तं
ब्रवाणा रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम्” उत्तर० ।

“राजा स्तेनेन गन्तव्यो सुक्तकेशेन धावता” भट्टः ।

गन्तु लि० गम-तृत् । १ पथिके आगन्तुरभ्यागतः उज्ज्वल-
दत्तः २ गन्तरि च । कचिद्भावेऽपि तृत् । “मध्या-

वीरिषतायुर्गन्तोः” ऋ० १, ८६।६, “आयुर्गन्तोः” कृ० प्र-
स्थायोर्गमनात् पूर्वम्” भा० । अत्र गन्तोः भावलक्षणे
“स्थेण कज्यतिचरिक्तमिजनिभ्यस्तोसुन्” पा०
१।४।६ । विहिततोसुनन्तया साधयोक्तिश्चिन्त्या
तत्र सूत्रे गमेरपाठात् । सितनिगमीत्यादिस्त्रुतेण तुन-
प्रत्ययान्तस्यैव तद्रूपस्यौचित्यात् । “युयोत नो अन-
पत्यानि गन्तोः” ऋ० १।५।४।८ इत्यस्याः व्याख्यायां च
तेन तुनन्तयैव साधितत्वात् तथैवेहौचितत्वात् । वस्तुतः
तोसुन्नन्त्याव्ययतया तत्स्वरार्थमेव तथासाधनं तेन
वा० तोसुन् इत्येव ज्यायः ।

गन्तु लि० गम-शीलार्थं तृत् । १ गमनशीले २ प्राप्तिशीले
“तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च” गीता
शीलार्थतृणन्तत्वात् न कर्माणि षष्ठी । कर्त्तरि
तृच् । २ गमनकर्त्तरि लि० । अत्र कर्माणि षष्ठीति भेदः ।
उभयत्र स्त्रियां ङीप् । “गन्ती वसुमती नाशम्” या० ।

गन्ती स्त्री गन्त्यतेऽनया ङृन् ङीप् । १ इष्टवहनीये शकटे
अमरः । २ गमनकारिकायां २ गमनशीलायां स्त्रियाञ्च ।

गन्तीरथ पु० गन्ती रथ इव अभीष्टस्थानप्रापकत्वात् । शकटे
अमरः । [निद्रक-पित्वादिक्रमेण तत्त्ववासिनि ।

गन्दिक्ता स्त्री पुरीभेदे साऽभिजनोऽस्य सिन्धु० अण् । गा-
गन्ध अर्हने (हिंसायाम्) गत्यां भूषणे च चुरा० व्या० सक० सेट् ।
गन्धयते अजिगन्धत । गन्धनम् “गन्धनक्षेपणसेवन
साहसिक्यप्रतियत्नकथनोपयोगेषु कृजः” पा० “गन्धनं
हिंसनम्, गन्धनाङ्गे उपयमे तु” इति च सि० कौ० ।
“गन्धगाङ्गे स्त्रचनार्थं इत्यर्थः । तेन सूचनार्थेऽपि ।

गन्ध पु० गन्ध-पचाद्यच् । घ्राणेन्द्रियग्राह्ये पृथिवीवृत्तौ
विशेषगुणभेदे अमरः । २ प्रतिवेशिनि लि० ३ लेशे ४ सम्बन्धे
५ गन्धके च मेदि० ६ गर्व हेमच० ७ शोभाङ्गने शब्दरत्ना० ।
“वृष्टो मलयजो गन्धः” इति स्मृत्युक्ते ८ वृष्टचन्दने च ।
गन्धश्च पृथिवीमातस्य गुणः । “रूपगन्धस्पर्शवती पृ-
थिवी” कणा० सू० । न च पाषाणादौ गन्धरसयो-
रनुपलम्भात् तत्त्वाव्यापकमिति वाच्यम् । तत्त्वापा-
ततो गन्धरसयोरनुपलम्भेऽपि तदीयभक्षसु तदुपल-
म्भस्य सत्त्वात् य एवावयवाः पाषाणारम्भकास्त एव तद्ग-
न्धारम्भका अपि “यत् द्रव्यं तद्द्रव्यध्वंसजन्यं तत्तदुपा-
नोपादेयमिति” व्याप्नोतीति नाव्याप्तिः । गन्धवत्त्वस्य-
पत्तिकाले घटादाव्याप्नोतीति गन्धसमानाधिकरद्रव्यत्व-
व्याप्यजातिमत्त्वं पृथिवीत्वलक्षणम् । कृत्तावल्याञ्च

“तत्र क्षितिर्गन्धहेतुरिति” का० व्याख्यायाम् तथैवोक्तं यथा
 “गन्धहेतुरिति गन्धसमवायिकारणमित्यर्थः। यद्यपि गन्ध-
 वत्त्वमात्रं लक्षणसूचितं तथापि पृथिवीत्वजातौ प्रमाणो-
 पन्यासाय कारणत्वमुपन्यस्तम् । तथाहि पृथिवीत्वं हि
 गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति अन्यथा गन्ध-
 त्वावच्छिन्नस्याकस्मिकत्वापत्तेः । न च पाषाणदौ गन्धा-
 भावाङ्गन्धवत्त्वमव्याप्नोति वाच्यं तत्रापि गन्धसत्त्वात्
 अनुपलब्धस्तु अनुत्कटत्वेनायुःपपदाते कथमन्यथा तद्ग-
 स्मानि गन्ध उपलस्यते ? भस्मनो हि पाषाणध्वंसजन्यत्वात्
 पाषाणोपादानोपादेयत्वं सिध्यति, “यद् द्रव्यं यद् द्रव्य-
 ध्वंसजन्यं तत्तदुपादानोपादेयमिति व्याप्तेः दृष्टञ्चैतत्
 खण्डपटे मृदापटध्वंसजन्ये । इत्यञ्च पाषाणपरमाणोः
 पृथिवीत्वात् तज्जन्यस्य पाषाणस्यापि पृथिवीत्वं तथा च
 तस्यापि गन्धवत्त्वे बाधकाभावः” । गुणग्रन्थे च तस्य प्राण-
 यद्वाह्यत्वं द्वैविध्यञ्चोक्तं यथा “प्राणयद्वाहो भवेद्गन्धे प्राणस्यै-
 वोपकारकः। सौरभञ्चासौरभञ्च स द्विधा परिकीर्तितः”
 गन्धस्य पृथिव्यां स्वाभाविकत्वमौपाधिकत्वं वेति सन्दिह्य
 स्वाभाविस्यैव तल्लक्षणत्वं कणा०सू०वृत्त्योः समर्थितं यथा
 “पुष्पवस्त्रयोः सति सन्निकर्षं गुणान्तराप्रादुर्भावो वस्त्रे
 गन्धाभावलिङ्गम् व्यर्थस्थितः पृथिव्यां गन्धः ।” सू०
 “इदानीं भूतानां लक्षणानि गन्धादीनि परीक्षित्वा
 गन्धादीनां स्वाभाविकत्वमौपाधिकत्वञ्च व्यवस्थापयन्नाह ।
 रूपरसगन्धस्पर्शा यत्र कारणगुणप्रक्रमेणोत्पद्यन्ते तत्र
 स्वाभाविकाः सन्तो लक्षणतामुपयन्ति नान्यथा नहि
 समीरणे उपलभ्यमानं सौरभं शिलातले उपलभ्यमानं
 शैत्यं जले उपलभ्यमानमौष्ण्यं वा लक्षणं भवति
 तदेतदाह पुष्पवस्त्रयोरिति नहि कनककेतकीकुङ्कुम
 सन्निकर्षे वाससि कनककेतकीसौरभमुपलभ्यमानं वा-
 ससः । नहि वाससः कारणगुणप्रक्रमेण तदुत्पन्नम्,
 किन्तुहि कनककेतकीसन्निधानादौपाधिकं नहि वस्त्रे
 गन्धाभावे केतकीगन्धाभावो लिङ्गम् । किं लिङ्गमत
 उक्तं गुणान्तराप्रादुर्भाव इति गुणान्तरात् कारणगुणात्
 अप्रादुर्भावोऽनुत्पत्तिः यदि हि वस्त्रे यो गन्ध उपलभ्यते
 स तस्य स्वाभाविकः स्वात्तदा तदवयवेषु तन्तुषु केतकी-
 सन्निकर्षात् पूर्वं तत्र वस्त्रे चोपलभ्येत न चैवमित्यर्थः।
 तथा च विवादाध्यासितो गन्धो न वस्त्रसमवेतः तदवयव-
 गुणाजन्यविशेषगुणत्वात् शीतोष्णस्पर्शवत् । स्वा-
 भाविकं गन्धं पृथिव्या लक्षणमाह पृथिव्यां व्यवस्थितो-

ऽयोगान्यायेगाभ्यां परिच्छिन्नः समानासमानजातीय-
 व्यावर्त्तकतया गन्धोलक्षणमित्यर्थः भवति हि पृथिवी
 गन्धवत्येव, पृथिव्येव गन्धवतीति, तदेवं समानजातीयेभ्यो
 जलाद्यष्टभ्योऽसमानजातीयेभ्यो गुणादित्यस्य व्यावर्त्तकः
 स्वाभाविकः पृथिव्यां गन्ध इति व्यवस्थितम्” वृत्तिः ।
 तत्र पृथिव्या उक्तार्थकगन्धवत्त्वलक्षणं यदुक्तं तस्य कथ-
 ङ्कारं लक्षणता स्यादित्याशङ्कापूर्वकं कणादस्तु० उप०
 वृत्तौ समर्थितं यथा

“ननु लक्षणमिदं व्यतिरेकलिङ्गमितरभेदसाधकं व्यव-
 हारसाधकं वा तत्र पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात्
 यन्नेतरभिन्नं तन्न गन्धवत् यथा जलादि इतरभेदा-
 भावव्यापकाभावप्रतियोगिगन्धवती चेयं तस्मादितर-
 भिन्ना । तत्रेतरभेदस्य साध्यस्य प्रसिद्धौ ततोहेतोर्व्यतिरेके
 सपक्षविपक्षव्यावृत्ततयाऽसाधारण्यम् । अव्यतिरेके चान्व-
 यित्वम् । अप्रसिद्धौ च अप्रसिद्धविशेषणः पक्षः । तथाच तत्र
 न सन्देहो न वा सिषाधविषा न वा तद्विशिष्टानरूप-
 लुमितिः । किञ्च हेतुसाध्यव्यतिरेकयोर्व्याप्तिस्तथाच न व्या-
 प्तस्य पक्षधर्मत्वं पक्षधर्मस्य न व्याप्तत्वमिति वैषम्यम्, अत
 एवोपनयवैयर्थ्यमपि व्याख्यायते नत्वगृहीतव्याप्तिरिति
 तदुक्तम्, “साध्याप्रसिद्धिवैषम्यं व्यर्थतोपनयस्य च । अन्व-
 येनैव सिद्धिश्च व्यतिरेकिण दूषणम्” इति । एवं
 व्यवहारसाध्यकेऽपि, तत्र यद्यपि व्यवहारः पृथिवी-
 पदवाच्यत्वं तन्न पृथिवीत्वजातावप्यस्ति तत्र च पृथिवीत्वं
 हेतुर्नास्तीत्यसाधारण्यं तथापि पृथिवीत्वप्रवृत्तिनिमित्त-
 त्तकपृथिवीपदवाच्यत्वं साध्यमिति नासाधारण्यं यद्वा
 पृथिवीत्वं काचित्कपदप्रवृत्तिनिमित्तं जातित्वात् घटत्व-
 वदिति सामान्यतः सिद्धौ पृथिवीपदं पृथिवीत्वप्रवृत्ति-
 निमित्तकम् इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनि-
 मित्तकत्वात् यन्नैवं तन्नैवमिति साध्यम् । तथा चात्रापि
 साध्याप्रसिद्धिरेवेति चेत् भैवम्, इतरेषां जलादीनाम्
 भेदस्य घट एव प्रसिद्धेः । वाय्वादेरतीन्द्रियस्यापि भेदस्य
 अन्योन्याभावस्य घटादौ प्रत्यक्षत एव सिद्धत्वात् अन्यो-
 न्याभावग्रहे अधिकरणयोग्यतामात्रस्य तन्त्रत्वात् स्तम्भः
 पिशाचो न सवतीत्यादौ तथादर्शनात्, नचैवं घट
 एव तर्हि दृष्टान्तोऽस्तु किं व्यतिरेकिणा “ऋजुमार्गेण
 सिद्धन्तं कोहि वक्रेण साधयेत्” इति वाच्यम्
 अव्यतिरेकलिङ्गं चेदनाभासं, तदाऽयमपि मार्गो
 वक्ररुचिं प्रत्यप्रतिहत एव साध्याप्रसिद्धेर्निरासे तन्मूल-

कदोषाणां निरस्तत्वात् । व्यतिरेकसङ्गचारेण अन्य-
व्याप्तेरेव यद्वात् व्यतिरेकव्याप्ताऽन्यव्याप्तेरनुमानाद्वा
न वैप्रस्यम् । नचोपनयवैयर्थ्यम्, गृहीतव्याप्तेरेव हेतोः
पक्षे उपसंहारात् तदुक्तम्, “नियम्यत्वमन्यत्वे भाव-
योर्वाहशी मते । त एव विपरीते तु विज्ञेये तद-
भावयोः” । इति व्यवहारस्तु गन्धवती पृथिवीत्यु-
पदेशदेव यथा कम्बुमीवादिमान् घटपदवाच्य इति ।
तथा कुतश्चिदेव हतादौ सूतादौ च गन्धवत्त्वेनोपलक्ष-
णेन पृथिवीत्वे पृथिवीपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं येनोपदेशाद्
गृहीतम्, गन्धवत् सर्वं पृथिवीत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन
पृथिवीपदवाच्यं गन्धवत्त्वात् यच्चैवं तच्चैवमिति व्यति-
रेकी तस्याप्यवतरत्येव । ननु भेदसाधकव्यतिरेकिणि
भेदो वैधर्म्यं स्वरूपभेदो वा अन्योन्याभावो वा न
तावदाद्यौ प्रत्यक्षत एव तदवगमात् न तृतीयः अभाव-
भेदस्यापि साध्यत्वेन तदन्योन्याभावस्य तत्ताभावात् तेन
सह स्वरूपभेदे साध्ये साध्याननुगमादिति चेन्न अभाव-
प्रतियोगिकान्योन्याभावस्यापि साध्यत्वात् स यद्य-
तिरिक्तस्तदाऽप्येव न चेत् स्वरूपमादाय तत्पर्यवसा-
नात् वस्तुतोभिन्न एव तद्वैधर्म्यस्य तदन्योन्याभावव्याप्य-
त्वात्, नचानवस्था यावत्वेवानुभवस्तावत् विश्रामात्
अन्यत्वं त्वननुभवेनैव विश्रामात् यत्तु त्वयोदशान्योन्या-
सावास्त्ययोदशसु प्रसिद्धाः मिलिताः पृथिव्यां साध्यन्ते
इति तन्मुच्छं प्रत्येकं प्रसिद्धेतरन्तत्वात् मिलितप्रसिद्धे-
भावात् किन्तु निर्गन्धत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्या-
भावः साध्येत प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदस्या-
वश्यकत्वात् स च घटादावेव प्रत्यक्षसिद्ध इत्युक्तत्वात्” ।
(जलाद्यट्टद्रव्याणि गुणादिभावपञ्चकञ्चेति त्वयोदश)
तस्य चाश्रयनाशादेव नाशादनित्यत्वं यथाह कणादसू० ।
“पृथिव्यादिरूपरसगन्धस्पर्शं द्रव्यानित्यत्वादित्याश्व”
सू० “पृथिव्यादीनां वायुनामानवयविनां रूपाद्यश्च-
त्वारोगुणा अनित्याः । यद्यप्यन्येऽपि गुणा अवयविषु
वर्त्तमाना अनित्या एव, तथापि तेषामन्यतोऽपि विनाशः,
रूपाद्यश्चारोगुणा आश्रयनाशादेव नश्यन्ति न तु
विरोधिगुणान्तरात्, द्रव्यानित्यत्वादिति द्रव्यस्याश्रयभू-
तस्यानित्यत्वादाश्रितानामनित्यत्वमित्यर्थः ।” उप० वृ०
“रूपादीनामनित्यत्वे यदाश्रयानित्यत्वं तन्वं तदा नि-
त्याश्रयवृत्तीनां गित्यत्वमित्याक्षेपबलबलभ्यमित्याह” । “एतेन
नित्येषु नित्यत्वमुक्तम् ।” सू० “रूपादीनामेव चतुर्णां

नित्येष्वाम्येषु वर्त्तमानानां नित्यत्वमुक्तम् एतेनेति एते-
नेति आश्रयानित्यत्वेनानित्यत्वाभिधानेनेत्यर्थः” उप० वृ० ।
एतेन सूक्तावल्यां सर्वगन्धोऽनित्य इत्युक्तिश्चिन्त्या ।
तस्य पाकजत्वमपि कणादसू० वृत्तौ उक्तं यथा
“कारणगुणपूर्वकाः पृथिव्यां पाकजाः” सू० “पाकजा
रूपरसगन्धस्पर्शा इत्यर्थः कारणगुणपूर्वका इति रूपा-
श्रयस्य घटादेर्यत् समवायिकारणं कपालादि तद्गुणपू-
र्वकाः तथा च कपालरूपकारणैकार्थसमवायप्रत्यासत्तया
घटरूपाद्यसमवायिकारणम्, एवं रसादापि” ।
रूपादीनां पाकप्रकारः पाकजशब्दे वक्ष्यते । गुणगुणि-
नोरभेद इति वेदान्तिनो मन्यन्ते कणादसूत्रवृत्तौ तन्नि-
रासितं यथा ।

“ननु नीलपीतादयोगुणा द्रव्याभिज्ञा एव धर्मधर्मिणो-
रभेदादिति चेन्न रूपं घटः स्पर्शौघट इत्यादिव्यवहारप्र-
सङ्गात्, ननु नेदमनिष्टं यतो भवत्येव शुक्लः पटो नीलः
पट इत्यादिप्रतीतिरिति चेन्न मतुब्लोपाद्भेदोपचाराद्वा
प्रतीत्युपपत्तेः । भेदे प्रमाणे सति कल्पनेयं यथाकथञ्चि
दुपपद्यते इति चेन्न चन्दनस्य रूपं चन्दनस्य गन्ध इत्या-
दिव्यपदेशबलाद्भेदसिद्धेः पटस्य रूपाभेदे पटवद्रूपमपि
त्वगिन्द्रियेण गृह्येत पटमानयेत्युक्ते यत्किञ्चिद्रूपमानयेत्
रूपमानयेत्युक्ते यत्किञ्चिद्गन्धमानयेत् । अस्तु तर्हि भेदा-
भेदः अत्यन्तभेदेऽत्यन्ताभेदे च सामानाधिकरण्यानुप-
पत्तेरिति चेन्न अवच्छेदभेदं विना विरुद्धयोर्भेदाभेदयोरेक-
त्वासम्भवात्, अन्योन्याभावत्वमव्याप्यवृत्तिवृत्ति नित्याभाव-
वृत्तिधर्मत्वादत्यन्ताभावत्ववदिति चेन्न एकत्वं संयोगतदत्य-
न्ताभावयोः प्रतीतिबलादत्यन्ताभावस्याव्याप्यवृत्तित्वाभ्यु-
पगमात् अन्योन्याभावे तु तथाप्रतीतिरभावात् ।”

वेदान्तिमते तु तत्सत्त्वनियतसत्ताकत्वरूपतादात्म्यस्यै-
वाभेदत्वस्वीकारात् न तद्गोषावतारः । अतएवोक्तं “सत्यैक्ये
मिथोभेदस्तादात्म्यमिति” । ऐक्ये तत्सत्त्वनियतसत्ता-
कत्वे सति मिथः परस्परं भेदः इति तैरभ्युपगमाच्च
किञ्चिद्द्रूपणमवहतीति ।

“रूपरसगन्धस्पर्शः रूपत्वादिगुणत्वसाक्षाद्वाप्यजाति-
मन्तः ।” इत्युपक्रम्य उप० वृत्तौ तल्लक्षणमुक्तं यथा
“प्राणमात्रपाञ्चो गुणो गन्धः प्राणमात्रपाञ्चगुणत्व-
व्याप्यजातिसत्त्वं गन्धत्वं स च सुरभिरसुरभिश्चेति
द्विविधः, यद्वा पृथिवीवृत्तिमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्वाप्य-
जातिसत्त्वं गन्धत्वम् ।

सचायं गन्धः द्विविधः सुरभिस्तुरभिश्च । भा० आश्व०
५० अ० अथ दशविधतोक्ता यथा ।
शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः । एते पञ्च-
गुणा भूमेर्विज्ञेया द्विजसत्तमाः । पार्थिवश्च सदा गन्धो
गन्धश्च वज्रधा स्मृतः । तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तरेण
वज्रान् गुणान् (भेदान्) । इष्टानिष्टगन्धश्च सधुरोऽस्तः
कटुस्तथा । निर्हारी संहतः स्निग्धो रुचो विशद एव च ।
अथ दशविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्ध इत्युत । तत्वेष्टः
१ कस्तूरिकादौ, अनिष्टः श्विष्टादौ, सधुरः शसधु-
पुष्पादौ, कटुः शसरिचादौ, निर्हारी पृहिङ्गादौ ।
संहतश्चिह्नगन्धः ३ अनेककल्कद्रव्यादौ, स्निग्धः ७ सद्य-
स्तप्रघटादौ । रुचः ८ सार्धपतैलादौ । विशदः ९ शाल्यादौ,
अस्तः १० तिलिङ्गादौ । तस्योत्कटानुकटत्वादिकः
अवान्तरधर्म्मः उद्भूतशब्दे ११८१ पृ० विवृतः ।
तत्र सुरभिगन्धः पञ्चविधः पूजाङ्गम् यथाह कालि० पु० ।
“गन्धश्च सम्यक् शृणुतं पुत्रौ ! वेतालभैरवौ ! ।
चूर्णैर्कृतो १ वा दृष्टो २ वा दाहकर्मित इ एव वा ।
रसः सम्मर्दजो ४ वापि प्राण्डङ्गोद्भव एव वा ।
गन्धः पञ्चविधः प्रोक्तो देवानां प्रीतिदायकः । गन्ध-
चूर्णं गन्धपत्रचूर्णं सुमनसां तथा । प्रशस्त-
गन्धशुक्लानां पत्रचूर्णानि यानि च ! तानि गन्धाङ्गा-
यानि स्युः स गन्धः प्रथमः १ स्मृतः । दृष्टो मल-
यजो गन्धः सरलश्च नमेरुणा । अग्ररुष्टतिश्चापि
यस्य पङ्कः प्रदीयते । दृष्टा, स दृष्टो गन्धोऽयं द्वितीयः
परिकीर्तितः २ । देवदर्वगुरुब्रह्मसालसारान्तचन्दनाः ।
प्रियादीनाञ्च यो दग्ध्वा गृह्यते दाहजो रसः । स दाहा
कर्मितो गन्धस्तृतीयः परिकीर्तितः ३ । स गन्धः करवी-
विल्वगन्धनीतिलकं तथा । प्रष्टतीनां रसो योऽसौ
निष्पृण्ड्य परिगृह्यते । स सम्मर्दाद्गतो गन्धः सम्मर्दज
इतीर्यते ४ । रुगनाभिसृङ्गूतस्तत्कोषोद्भव एव वा ।
गन्धः प्राण्डङ्गजः प्रोक्तो मोददः स्वर्गवासिनाम् ५ ।
कर्पूरगन्धसाराद्याः क्षोदे दृष्टे च संस्थिताः । चन्द्रभा-
गादयश्चापि रसे पङ्के च सङ्गताः । गन्धसारस्तु सर्वत्र
ससर्गादौ प्रयुज्यते ! रुगनाभिर्भवेद्दृष्टश्चूर्णोऽप्यन्यस्य
योगतः । एवं सतेस्तु सर्वत्र गन्धो भवति पञ्चधा ।
दृष्टादिभावादचोन्यं गन्धः प्रीतिकरः परः । गन्धस्य
विस्तरो भेदः प्रोक्तः कालीयकादयः । सर्वः पञ्चविधे-
ष्वेव प्रविष्टो भवति क्षणात् । गन्धो मलयजो यस्तु

दैवे पैले च सम्पतः । तत्पङ्को वा रसो वापि चूर्णो वा
विष्णुतुष्टिदः । सर्वेषु गन्धजातेषु प्रशस्तो मलयोद्भवः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन दद्यान्मलयजं सदा । कृष्णागुरुः
सकर्पूरः सहितो मलयोद्भवैः । वैष्णवप्रीतिदो गन्धः
कामाख्यायाश्च भैरवौ ! । कुङ्कुमागुरुकस्तूरीचन्द्रभागैः
समीकृतैः । त्रिपुराप्रीतिदो गन्धस्तथा चण्डग्राश्च श-
म्भुना । दैवतोद्देशपूर्वेण गन्धान् सम्पूज्य साधकः ।
देवायेज्याय वितरेत् सर्वसाध्येषु पूजकः । गन्धेन ल-
भते कामं गन्धो धर्म्मप्रदः सदा । अर्थानां साधको
गन्धो गन्धे मौक्तः प्रतिष्ठितः । अयं वै कथितो गन्धः
पुत्रौ वेतालभैरवौ” कालि० पु० ६८ अ० ।
शृङ्गणागुरुणि न० शब्दार्थचि० “नवपरिमलगन्धः केन
शक्योवरीतम्” सा० द० “गन्धवद् विरन्दनोक्षिता” रघुः ।
“यर्जयेन्मधुमासं च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः” मनुः ।
४ गन्धवति त्रि० उद्भूतपूतिसु+सुरभि+शब्दात् परस्य
गन्धस्य वज्रं टच् समा० उत्कटो गन्धोऽस्य उद्गन्धिः
एवं पूतिगन्धिः सुगन्धिः सुरभिगन्धिः । “गन्धस्येत्वे
तदेकान्त्यहणम्” वार्त्ति० “एकान्त एकदेश इवाविभागेन
लक्ष्यमाण इत्यर्थः यथा सुगन्धि उपपद्यते सलिलं वा
सुगन्धिर्वायुरिति” च सि० कौ० । अत्र औपाधिकगन्धवत्त्वात्
तथात्वम् शोभना गन्धा गन्धशुक्लाः पदार्थाः सन्त्यस्य
सुगन्ध व्यापण इत्यादौ न” सि० कौ० । “कण्डूयतः कट-
भुवं करिणो मदेन स्तब्धं सुगन्धिमनुलीनयता नगस्य”
“सुगन्धितामप्रतियत्पूर्वास्” साधः । “आघ्रायि वान्
गन्धवहः सुगन्धस्तेनारविन्दव्यतिषङ्गवाञ्छ” भट्टिः । “अर-
विन्दव्यतिषङ्गवत्त्वात् गन्धस्येत्वं न भवति विभागेन
लक्ष्यत्वादिति जयम० । एवं उपमानपूर्वकस्य तस्येत्
समा० पङ्कगन्धिः । “प्रस्थं हिमाद्रेश्च गनाभिगन्धि”
कुशा० लेखयाचकत्वेऽपि इत् समा० “सूपगन्धि दृष्टगन्धि
भोजनम्” सि० कौ० । देवादौ गन्धदानेऽङ्गुलिविशेष-
नियमः तन्वसारे उक्तो यथा “मध्यमनामिकाङ्गुलैर-
ङ्गुल्यग्रेण पार्वति ! । दद्याच्च विसलं गन्धं मूलमन्त्रेण
साधकः” । तत्र देयगन्धस्तु चन्दनकर्पूरकालागुर्वीर्यकः
यथाह तन्वसा० निबन्धे “गन्धश्चन्दनकर्पूरकालागुरु-
भिरोरितः” तद्योजनप्रकारो गन्धयुक्तिशब्दे दृश्यः ।

गन्धक पु० गन्धोऽस्यस्य अर्थ० अच् स्वार्थे क । १ शिषुष्टे
(सजना) शब्दर० । २ स्वनामख्याते उपधातुभेदे तस्यो-
त्पत्तिगुणभेदशोधनादिकं भावप्र० उक्तं यथा

“श्वेतद्वीपे पुरा देव्याः क्रीडन्त्या रजसासु तम् । दुकूलं तेन वस्त्रेण स्नातायाः क्षीरनीरधौ । प्रसृतं यद्वज्रस्तस्माद्गन्धकः समजायत” । तस्य भेदाः “चतुर्धा गन्धकः प्रोक्तो रक्तः पीतः सितोऽसितः । रक्तो हेमक्रियास्तुतः । पीतश्चैव रसायने । व्रणादिलेपने श्वेतः क्षणः श्वेदः स दुर्लभः । श्वेदो हेमक्रियादिषु सर्वत्र प्रशस्ततर इत्यर्थः । अस्य गुणाः । गन्धकः कटुकस्तिक्तो वीर्यघ्नीप्लवः सरः । पित्तलः कटुकः पाके कण्डूवि-सर्पजन्तुजित् । हन्ति कुष्ठक्षयस्त्रीहृकफवातान् रसायनः । अशोधितो गन्धक एष कुष्ठं करोति तापं विषमं शरीरे । सौख्यञ्च रूपञ्च बलं तथौजः शुक्रं निहन्येव करोति चाङ्गम् । शोधितो यस्तु गन्धः स्नात् जराशूल्यज्वरापहः । अग्निमन्दीपनः श्वेदो वीर्यवृद्धिकरोऽस्थिजित् । शोधनविधित्सु । लोहपात्रे त्रिभिः क्षिप्य द्रव्यमनौ प्रतापयेत् । तन्ने द्रव्ये तत् समानं क्षिपेद्गन्धकजं रजः । विद्रुतं गन्धकं दृष्ट्वा तत्तुवस्ते विनिःक्षिपेत् । तथा वस्त्राद्विनिःसार्य दुग्धमध्येऽस्थिलं क्षिपेत् । एवं स गन्धकः शुध्येत् सर्वकर्माचितो भवेत् ।”

गन्धेन कायति कै-क । इति व्युत्पत्तिरित्यन्ये ।

गन्धकचूर्णं पुं गन्धकप्रधानचूर्णः । (वारुद) इति ख्याते पदार्थे शब्दार्थचिं ।

गन्धकन्द पुं गन्धप्रधानः कन्दोऽस्य । कसेरुदृष्टो वैद्यः ।

गन्धकारिका स्त्री गन्धं गन्धप्रधानं वेशादिकं करोति क-एवुल् कापि अत इत्त्वम् । परवेषसंस्थायां स्त्रवशायां वेशादिकारिकायाम् शैरन्त्राणां हला ।

गन्धकाली स्त्री प्रशस्तः गन्धस्तस्मै अलति पर्याप्नोति अल-अच् गौराः डीप् । सत्यवत्यां व्यास-मातरि । “भीष्मः खलु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्यवतीं मातरमुदवाहयत् यामाहुर्गन्धकालीमिति तस्यां पूर्वं कानीनो गर्भः पराशरात् द्वैपायनोऽभवत् । तस्यामेव शान्तनोरन्यौ द्वौ पुत्रौ बभूवतः विचित्रवीर्य-श्चित्राङ्गदश्च” भा० आ० ८।५ अ० । “अद्य त्वं जनेनीं भीष्म ! गन्धकालीं यशस्विनीम्” भा० हरि० २० अ० । गन्धवतीशब्दे दृश्यम् । स्वार्थे क । गन्धकालिकाऽप्यत्र हेमच० ।

[२३श्वरचन्दने राजनि० ।

गन्धकाष्ठ न० गन्धयुक्तं काष्ठमस्य । श्वकुरुचन्दने त्रिका० ।

गन्धकुटी स्त्री गन्धस्य कुटीवाधारः । श्वरानामगन्धद्रव्ये ।

असरः ।

गन्धकुसुमा स्त्री गन्धयुक्तं कुसुमं यस्याः । (गणियारी)

गणिकारीदृष्टे राजनि० ।

गन्धकोलिका स्त्री गन्धं केलति गच्छति केल-एवुल् कापि अत इत्त्वम् । श्वकुरुयां श्वगमदे राजनि० । गन्धप्रधान-त्वात्तस्यास्तथात्वम् ।

गन्धकोकिला स्त्री गन्धप्रधाना कोकिलेव कृष्णत्वात् । “तीक्ष्णोष्णा कफहृत् तिक्ता सुगन्धा गन्धकोकिला” भावप्र० उक्तगुणके लतौघभिभेदे ।

गन्धखेड(ल)(क)न० गन्धस्य खेला यत्र वा कप् डलयो-रेकत्वात् । (वेणा)गन्धवति श्वभूषणे रत्नमा० । कबन्तः तत्तार्थे न० शब्दरत्नावली ।

गन्धचेलिका स्त्री गन्धं चेलति गच्छति चेल-एवुल् कापि अत इत्त्वम् । श्वकुरुयां श्वगमदे त्रिका० ।

गन्धजटिला स्त्री गन्धेन जटिला । श्वचायां (वच) रत्नमा० । गन्धजल न० गन्धादुद्भव्यासितं जलं शा० तं । गन्धादु-कुसुमादिपुष्पवासितजले “सित्तां गन्धजलैरुप्रां फल-पुष्पाक्षताङ्कुरैः” भाग० १।१।२।१२ ।

गन्धजात न० गन्धो व्यञ्जनादौ जातो यस्मात् निष्ठाना-न्तत्वात् परनि० । (तेजपात) श्वतेजपत्वे शब्दरत्ना० । इत० । २ गन्धद्रव्यसंघे न० ।

गन्धज्ञा स्त्री गन्धं जानाति रसज्ञैत्यत्रेव करणस्य कर्तृत्वो-पचारात् ज्ञा-कर्तरि क । १ नासिकायाम् हेमच० ।

गन्धतण्डुल पुं गन्धप्रधानं तण्डुलमस्य । (वासमति) श्वशालिभेदे राजनि० ।

गन्धतन्मात्र न० सांख्यमतप्रसिद्धे शान्तघोरादिविशेषशून्य-गन्धमात्रगुणके स्थूलपृथिव्यारम्भके सूक्ष्मपार्थिवंशे यथाह “स्थूलात् पञ्चतन्मात्रस्य” सा० प्र० सूत्रभाष्ये “तन्मात्राणि च यज्जातीयेषु शान्तादिविशेषतयं न तिष्ठति तज्जातीयानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानामाधार-भूतानि सूक्ष्मद्रव्याणि स्थूलानां हेतवोऽविशेषाः “तस्मिन्-स्तस्मिन्सु तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता स्रुता । न शान्ता नापि घोरास्ते न मृदाश्चाविशेषिणः” इति विष्णुपुरा-दिभ्यः । अस्यायमर्थः तेषु तेषु भूतेषु तन्मात्रास्तिष्ठन्तीति कृत्वा धर्मधर्म्यभेदाद्द्रव्याणामपि तन्मात्रता स्रुता । ते च पदार्थाः शान्तघोरमृदाश्चैः स्थूलशब्दादिगतविशेषैः शून्या एकरूपत्वात् । तथा च शान्तादिविशेषशून्यशब्दा-दिमत्त्वमेव भूतानां शब्दादितन्मात्रत्वमित्याशयः । अतोऽविशेषिणोऽविशेषसंज्ञिता इति शान्तं सुखात्मकं

घोरं दुःखात्मकं मूढं मोहात्मकम् । तन्मात्राणि च
देगादिमात्रभोग्यानि केवलं सुखाधिकादिति [शब्द० ।
गन्धतृथ्यं न० गन्धे हिंसास्थाने रण्ये तृथ्यम् । १रणवाद्यभेदे
गन्धतृणं न० गन्धप्रधानं तृणं शा०त० । सुगन्धयुक्ते भूतृणे
सुरसे सुखरागे तृणभेदे (वेणा) राजनि० । “इषत्तित्तं
गन्धतृणं स्निग्धं चैव रसायनम् । सुगन्धि मधुरं शीतं
कफपित्तमपहम्” इति तत्र तद्गुणा उक्ताः ।

गन्धतैलं न० गन्धयुक्तस्य चन्दनस्याग्निसंयोगेन जनितं
तैलम् शा० त० । यन्त्रपाकेण जनिते तैलभेदे ।
(चन्दनीयातर) १प्रभृतौ । “प्रदीपैः काञ्चनैस्तत्र गन्ध-
तैलावसेचितैः” भा०भी० ८८अ० । सुशुतोक्ते २पक्ततैलभेदे
च तत्पाकप्रकारस्ततोक्तो यथा

“रात्रौ रात्रौ तिलान् कृष्णान् वासवेदस्थिरे जले ।
दिवा दिवा शोषयित्वा गवां क्षीरेण भावयेत् । तिरात्रं
सम्रात्रं वा भावयेन्मधुकाष्ठना । ततः क्षीरे पुनः
पीतानुसुशुष्कांश्चूर्णयेद्विषक् । काकल्यादिं सयश्चाह्वं
मज्जिषां सारिषां तथा । कुष्ठं सर्ज्जरसं मांसीं सुरदारु
सचन्दनम् । शतपुष्पाञ्च सञ्चूर्ण्य तिलचूर्णेन योजयेत् ।
पीडनार्थञ्च कर्त्तव्यं सर्वगन्धशतं पयः । चतुर्गुणेन
पयसा तत्तैलं विपचेद्विषक् । एलासंशुभतीं पत्रं जीरकं
तगरं तथा । लोभ्रं प्रपौण्डरीकञ्च तथा कालातुसा-
रिणम् । सौरेयकं क्षीरशुक्लामनन्तां समधूलिकाम् ।
पिष्टां शृङ्गाटकञ्चैव पूर्वोक्ताभ्यौषधानि च । अभिस्तद्वि-
पचेत्तैलं शास्त्रविन्दुनाग्निना । एतत्तैलं सदा पथ्यं
भग्नानां सर्वकर्म्मसु । आलोपके पक्षपाते तालुशोषे तथा-
ऽर्हते । मन्यास्तम्भे शिरोरोगे कर्णशूले हनुपहे ।
बाधित्ये तिमिरे चैव ये च स्त्रीषु क्षयं गताः । पथ्यं
पाने तथाभ्यङ्गे नखे वस्त्रिषु भोजने । शीवास्त्रन्धोरसां
दृजिरसुनैवोपजायते । सुखञ्च पद्मप्रतिभं सुसुगन्धिसमी-
रणम् । गन्धतैलमिदं नाम्ना सर्ववातविकारहृत् । राजा-
र्हमेतत्कर्त्तव्यं राज्ञामेव विचक्षणैः ।”

गन्धत्वचं न० गन्धप्रधाना त्वक् यस्य । १एलवालुके राजनि०
गन्धदला स्त्री गन्धयुक्तं दलं यस्याः १अजमोदायाम् राजनि०
गन्धदारुं न० गन्धप्रधानं दारु । चन्दने मलयजे हेमच० ।

तस्य दारुखेव गन्धसत्त्वात्तथात्वम् । [आढ्यद्रव्यमात्रे च
गन्धद्रव्यं न० गन्धप्रधानं द्रव्यम् । १नागकेशरे त्रिका० । २ग-
गन्धद्विपं पु० गन्धप्रधानो मदगन्धाढ्यः द्विपः । मदगन्धाढ्ये
हस्तिनि । “गन्धद्विपे वन्य इव द्विरेफाः” “रण्यो गन्ध-

द्विपस्येव गन्धभिन्नान्यदन्तिनः” रघुः । “गन्धद्विपस्येव
सतङ्कजौषः” किरा० । गन्धगजादयोऽप्यत्र ।

गन्धधारिन् त्रि० गन्धं गन्धयुक्तं द्रव्यं धारयति धारि-
णिनि । १गन्धद्रव्यधारिणि स्त्रियां ङीप् । २महादेवे
पु० । “अजस्र बद्धरूपश्च गन्धवारी कपर्द्यपि” भा०
अनु० १७अ० । शिवनामोक्तौ ।

गन्धधूमजं पु० गन्धस्य गन्धाद्यस्य धूमात् जायते जन-ङ ।
खादुनामगन्धद्रव्ये राजनि० ।

गन्धधूलिं स्त्री गन्धाय धूलिश्चूर्णाऽस्याः । कस्तूरीं हेमच० ।
गन्धनं न० गन्ध-अर्हने भावकरणादौ ल्युट् । १उत्साहे
२प्रकाशने ३हिंसायाम् ४सूचने च सेदि० ।
५तृणभेदे (गन्धतृणे) शब्दार्थचि० । “गन्धनावक्षेपणे-
त्यादि” पा० । “वा गतिगन्धनयोरिति धातुः” ।
वातपदव्युत्पत्तौ सुश्रुतः “गन्धनाङ्गे” सि० कौ० ।

गन्धनकुलं पु० गन्धेन लेशेन नकुलतुल्याकृतित्वात्, दुर्गन्ध-
प्रधानो वा नकुलः । (कुचो) कुकुन्दर्यां जन्तुभेदे हारा० ।
गन्धनाकुली स्त्री गन्धान्विता नाकुली राज्ञा । राज्ञाभेदे
अमरः । “नाकुली सुरसा राज्ञा सुगन्धा गन्धनाकुली ।
नकुलेटा भुजाङ्गाक्षी सर्पाङ्गी विषनाशिनी । नाकुली
तुवरा तित्ता कटुकोष्णा विनाशयेत् । भोगिलूतादृश्चि-
कासुविषज्वरक्रिमिव्रणान्” भावप्र० ।

गन्धनामन् पु० गन्धेति पदयुक्तं नामास्य । १रक्ततुल्यस्याम्
रत्नभा० २रोगभेदे स्त्री ङीप् । तल्लक्षणसुक्तं भावप्र० यथा
“बाहुकक्षांसपार्श्वेषु कृष्णस्फोटं सवेदनाम् । पित्त-
प्रकोपसम्भूतां कक्षामिति विनिर्दिशेत् । एतान्त तादृशीं
दृष्ट्वा पिडकां स्फोटसन्निभाम् । त्वग्जातां पित्तकोपेन ग-
न्धनाम्नीं प्रचक्षते । तादृशीं बाह्यादिषु कृष्णां सवेदनाञ्च”
गन्धनाली स्त्री गन्धस्य गन्धज्ञानस्य नालीव । नासिका-
याम् त्रिका० । स्वार्थे क ह्रस्वः । गन्धनालिका तत्त्वार्थे ।
गन्धनिलया स्त्री गन्धस्य निलयो वासो यत्र । नवमसङ्क्रा-
याम् शब्दच० । [शठीभेदे राजनि० ।

गन्धनिशा स्त्री० गन्धेन निशा हरिद्रेव । गन्धपत्रायां
गन्धपत्रं पु० गन्धं पिबति गन्धेनैव तृष्यति पा-क । १देवभेदे
आभासुरा गन्धपा दृष्टिपाश्च वाचा विरुद्धाश्च मनोवि-
रुद्धाः” भा० अनु० १८अ० । नानादेवानां शिवरूपतोक्तौ ।
गन्धपत्रं पु० गन्धयुक्तं पत्रमस्य । १श्वेततुलयां रत्नभा० । २म-
रुचको ३वर्वरे ४नागरङ्गे ५विल्वे च राजनि० । ५शटीभेदे
स्त्री टाप् । “गन्धपत्रा कटुः खादुस्तीक्ष्णोष्णा कफ-

यातहृत् । कासच्छर्दिश्वरान् हन्ति पित्तकोपकरी
तथा"राजनि०। गौरा०डीप् । ६अश्वगन्धायाम् ७अश्व-
धायाम् ८अजमोदायाञ्च राजनि०। ततः स्वार्थे क । गन्ध-
पत्रिका अश्वगन्धादिषु राजनि० ।

गन्धपलाशिका स्त्री गन्धयुतं पलाशमस्याः कप् अत इ-
त्वम् । हरिद्रायां हारा० । [भावप्र० ।

गन्धपलाशी स्त्री गन्धयुक्तं पलाशं यस्या डीप् । शयाम्
गन्धपाषाण पु० गन्धयुक्तः पाषाण इव कठिनत्वान् । गन्ध-
के उपधातुभेदे जटाटरः । [घूपे हेमच० ।

गन्धपिशाचिका स्त्री गन्धेन पिशाच इव जड्वृत्तित्वात् ।
गन्धपोता स्त्री गन्धयुक्तं पीतं पत्रं यस्याः । १शटीभेदे
गन्धपत्रायाम् राजनि०।

गन्धपुष्प पु० गन्धयुक्तं पुष्पमस्य । १वेतसट्ठे शब्दच० । २अ-
ङ्कोटकट्ठे जटाध० ३वज्ज्वारट्ठे राजनि० । ४नील्यां
५केतकीट्ठे ६गणिकारीट्ठे च स्त्री टाप् राजनि० ।
७पुष्पवति गन्धयुक्तवृक्षमात्रे त्रि० । गन्धसहितं पुष्पम्
शा०त० । ८गन्धसहितपुष्पे न० "गन्धपुष्पैरलङ्कृतम्"
रामा०२१अ० । इन्द्रः । ९गन्धपुष्पयोः द्विव० । "अभावे गन्ध-
पुष्पाभ्यां केवलेन जलेन वा"आ०त० । [ट्ठे रत्नमा० ।

गन्धफणिज्ज क पु० गन्धप्रधानः फणिज्जकः । रक्ततुलसी
गन्धफल पु० गन्धयुक्तं फलं यस्य । १कपिल्ये २विल्वे ३तेज
फलट्ठे राजनि० । ४प्रियङ्गुट्ठे स्त्री टाप् शब्दरत्ना० ।
५मेघिकायां ६विदार्यां ७शल्लक्याञ्च स्त्री टाप् राजनि० ।
८चम्पककलिकायां ९प्रियङ्गुट्ठे च स्त्री अमरः गौरा०
डीप् । ९आमोदयुक्तफलवति वृक्षमात्रे त्रि० ।

गन्धवणिज् पु० गन्धस्य आमोदिद्रव्यस्य वणिक् । (गन्धवेषे)
सङ्कोर्णजातिभेदे "अश्वठात् राजपुत्राञ्च जातो गन्धवणिक्
सृतः" ब्रह्मवै० । नवशाखशब्दे विवृतिः । वणिक्शब्दस्य
वर्ग्यादित्वात् शब्दकल्पद्रुमे तन्मूलतया शब्दस्तोभे च
अयथास्थाने लिखनं प्रामादिकम् ।

गन्धवन्धु पु० गन्धं वध्नाति वन्ध-उण् । आश्वट्ठे शब्दर०
गन्धवन्धुला स्त्री गन्धोवन्धुलोऽत । १गोरक्षोष्ठे राजनि० ।
गन्धभद्रा स्त्री गन्धेन लेशमात्रसेवनेन भद्रं यस्याः ५व० ।
(गन्धभादाल) लताभेदे शब्दच० । [शब्दर० ।

गन्धभाण्ड पु० गन्धस्य भाण्ड इव । (गन्धभादाल) लताभेदे
गन्धमांसी स्त्री गन्धप्रधाना मांसी । जटासांसीभेदे राजनि०
गन्धमाट स्त्री गन्धस्य सातेव उत्पादकत्वात् । क्षितौ हेमच०
"तत्र क्षितिर्गन्धहेतुः" इत्युक्ते स्तस्यास्तदुत्पादकत्वम् ।

गन्धमाद पु० १रामसैन्यस्वयानरभेदे । "सुमीवलक्ष्म-
णमरुत्सुतगन्धमादनीलर्चपाङ्गदनलादिभिरन्वितोऽगात्"
भाग० ६।१०।१६ । "गान्धिन्यास्तु शफलकतः" अक्रूर-
प्रसूखा आसन्" इत्युपक्रमे "शतुप्तो गन्धमाद-
श्चेति" भाग० ६।१४।६० । उक्ते २अक्रूरभ्रातरि च ।

गन्धमादन पुंन० गन्धेन मादयति मादि-ल्यु । १पर्वतभेदे
स च पर्वतः रोमकपत्तनात् उदक्, नीलनिषधपर्यन्तदीर्घः
तस्य जलधेश्च मध्ये केतुमासं वर्षम् । एवं निषधनील-
माल्यवद्गन्धमादनैरावृतमिलावृतं नवसं वर्षम् सूनवा-
क्यमिलावृतशब्दे ६८५ पृ० दृश्यम् । "गन्धमादन-
शब्देषु पुरुषः सह राजसैः" । "गन्धमादनपार्श्वे तु
परेत्वपरगण्डिकाः" भा० भी० ६अ० । "ततः
किंश्रुषावासं सिद्धचारणसेवितम् । ददृशुर्हृष्टरोमाणः
पर्वतं गन्धमादनम्" भा० व० १५८ अ० । "तथैवा-
परेण पूर्वेण च माल्यवद्गन्धमादनौ नीलनिषधा-
यतौ" भाग० ५।१६।१२ । एवं सर्वत्र पुंस्त्वम् कचित्
क्षीवत्वमपि । "यस्य चोपवनं बाह्यं गन्धवत् गन्धमादनम्"
कुमा० । "अत्र गन्धवत्गन्धमादनम्" इति आगन्तुकः
पाठः । प्राचीनपाठस्तु "सुगन्धगन्धमादनः" इति पुं-
लिङ्गान्तः । अतएव क्षीरस्वामिना "गन्धमादनमन्ये
चेत्यत्र गन्धेन मादयतीति गन्धमादनः" इति व्याख्याय
प्रयोगे च पुंलिङ्गता दृश्यत इत्याशयेनोक्तं "सुगन्धि-
गन्धमादन इति" कालिदासः इति" मल्लिना० ।
स च मेरोर्दक्षिणस्वविष्कम्भाह्रपः यथाह विष्णुपु०
"इलावृतमनुक्रम्य "चत्वार उपपर्वताः" । "विष्कम्भा
रचिता मेरोर्योजनायुतसुच्छिताः । पूर्वेण मन्दरो
नाम दक्षिणे गन्धमादनः । विपुलः पश्चिमे भागे
सुपार्श्वोत्तरे स्मृतः" । तत्र च केतुवृक्षो जम्बुः ।
यथाह तत्रैव "कदम्बस्तेषु जम्बूश्च पिप्पलो वट एव च"
तत्र वनं नन्दनं, चैत्ररथं, गन्धमादनाख्यं, वा कल्पभेदात्
व्यवस्थितं तत्र विष्णुपु० "वनं चैत्ररथं पूर्वं दक्षिणे गन्ध-
मादनम् । वैभ्राजं पश्चिमे तद्वदुत्तरे नन्दनं स्मृतम्"
इत्युक्तेः गन्धमादनाख्यवनवत्त्वं तस्य । "तान् विष्कम्भान्
गिरीनुपक्रम्य" भाग० ५।१६ । देवोद्यानानि च भवन्ति
चत्वारि नन्दनं चैत्ररथं वैभ्राजकं सर्वतोभद्रमिति ।
चैत्ररथवनवत्तोक्ता ! सि०शि० "वनं तथा चैत्ररथं विचित्रं
तेष्वप्सरोनन्दननन्दनञ्च । धृत्याह्वयं यद्भृतिं सुराणां
आजिष्णु वैभ्राजमिति प्रसिद्धम्" इत्युक्ते नन्दनवनवत्त्वम् ।

‘अरुणोदं महाभद्रं ससितोदं समानसम् । सरांस्थे-
तानि चत्वारि देवभोग्यानि सर्वदा’ विष्णु पु० उक्ते-
स्तत्र महाभद्रं सरः । “सरांस्थैतेष्वरुणञ्च मानसम्
महाहृदं श्वेतजलं यथाक्रममिति” सि०शि० उक्तेस्तत्र
मानसं सरः । सरसां कल्पभेदान्नामभेदः । शतहासिनि
रामसैन्यस्थवानरभेदे च “गन्धमादनवासी च प्रथितो
गन्धमादनः । कोटीशतसहस्राणि हरीणां समकर्षित”
भा० व० २८अ० । तत्पर्वतस्थे श्वनभेदे न० उदा-
हृतविष्णु पु० वाक्ये दृश्यम् ।

गन्धमादनी स्त्री गन्धेन मादयतेऽनया मादि+करणे ल्युट्
ङीप् । शमदिरायां त्रिका० श्वन्दारौ शचीङानामद्रव्ये
च राजनि० । [ललाचायां २सुरानामगन्धद्रव्ये च राजनि० ।
गन्धमादिनी स्त्री गन्धेन मादयति मादि-णिनि ङीप् ।
गन्धमाल्ज्ज्जर पु० गन्धप्रधानः माल्ज्ज्जरः । खट्वासजनौ
जटाधरः । [ण्यायां लतायाम् भावप्र० ।

गन्धमालती स्त्री गन्धेन मालतीव । गन्धकोकिलालल्यगु-
गन्धमालिनी स्त्री गन्धमालाऽस्यस्या इनि ङीप् मल-
संक्षेपे णिनि वा इत्त० । शुरानामगन्धद्रव्ये जटाधरः ।

गन्धमुखा स्त्री गन्धो मुखेऽस्याः । शकुन्दर्याम् (कुं चा) ।
शब्दार्थचि० । श्वामोदिसुखवति त्रि० । स्त्रियां स्वाङ्गत्वात्
ङीप् । [अण् । (गन्धमादाल) लताभेदे वैद्यकम् ।

गन्धमुण्ड पु० गन्धं मुण्डयति मुण्ड+तत्कारोति णिच्-
गन्धमूल पु० गन्धप्रधानं मूलं यस्य । शकुलझनठले शशक्यां
शश्याञ्च स्त्री टाप् राजनि० । शश्यां स्त्री अमरः जाति-
त्वात् ङीप् । वा कप् कापि अत इत्त्वम् । गन्धमूलिका
शमकन्द्रां शश्याञ्च राजनि० । [राजनि० ।

गन्धमूषिक पुंस्त्री० गन्धप्रधानः मूषिकः । कुकुन्दर्याम्
गन्धमूषी स्त्री खलः मूषः मूषी गन्धप्रधाना मूषी । कुकु-
न्दर्यां हेमच० । [खट्वासे च शब्दमा० ।

गन्धमृग पु० गन्धप्रधानो मृगः । शगन्धयोनौ कस्तूरीमृगे ।
गन्धमैथुन पु० गन्धेन गन्धप्राणेन मैथुनं मैथुनारम्भो यस्य ।
वृषे जटाधरः । [राजनि० ।

गन्धमोदन पु० गन्धेन मोदयति मुद-णिच्-ल्यु । गन्धके
गन्धमोहिनी स्त्री गन्धेन मोहयति मुह-णिच्-णिनि
ङीप् । चम्पककलिकायां राजनि० ।

गन्धयुक्ति स्त्री गन्धानां गन्धद्रव्याणां युक्तियोजनविशेषः ।
वृ०स० उक्ते गन्धद्रव्ययोजनप्रकारभेदे । गन्धयुक्तिस्य
सप्रयोजनभेदसहिता तत्र ७७अ० दर्शिता यथा

“स्रग्गन्धधूपाग्न्यभूषणाद्यं न शोभते शुक्लशिरोरु-
हस्य । यस्मादतो मूर्धजरगसेवां कुर्यात्तथैवान्नभूषणा-
नाम् । लौहे पात्रे तण्डुलान् कोट्वाणां शुक्ले
पकांक्षोहचूर्णेन साकम् । पिष्टान् सृज्यं मूर्ध्नि शुक्ला-
स्तकेशे दत्त्वा तिष्ठेद्वेदयित्वाकपतैः । याते द्वितीये प्र-
हरे विहाय दद्याच्छिरस्यामलकप्रलेपम् । सञ्छाद्य पतैः
प्रहरद्वयेन प्रक्षालितं काष्णस्रुपैति शीर्षम् । पश्चा-
च्छिरःस्नानमुगन्धितैर्लौहास्तगन्धं शिरसोऽपनीय ।
हृदयैश्च गन्धैर्विविधैश्च धूपैरन्तःपुरे राजसुखं निषेवेत् ।
त्वक्कुष्ठरेणुनलिकासृक्कारसतगरबालकैस्तुल्यैः । केसर-
पत्रविभिन्नैर्नैरपतियोग्यं शिरःस्नानम् । मञ्जुष्ठया
व्याघ्रनखेन शुक्लप्रा त्वचा सकुष्ठेन रसेन चूर्णः । तैलेन
युक्तोऽर्कभयूखतप्तः करोति तच्चम्पकगन्धितैलम् ।
तुल्यैः पत्रतुल्यबालतगरैर्गन्धः स्मरोद्दीपनः सव्याभो
बकुलोऽयमेव कटुकार्हाङ्गुप्रभूपान्वितः । कुष्ठेनोत्पलम-
न्धिकः समलयोमूर्वा भवेच्चम्पको जातीत्वक्सहितोऽति-
सक्तकस्ति ज्ञेयः स कुस्तुम्बुरः । शतपुष्पाकुन्दरुको पा-
देनार्धेन नखतुल्यौ च । मलयप्रियङ्गुभागौ गन्धोद्धयो
गुडनखेन । गुग्गुलुबालकलालासुस्तानखशर्कराः क्रमा-
ङ्गुपः । अन्यो सांसीबालकतुल्यकनखचन्दनैः पिण्डः ।
हरीतकीशङ्खघनद्रवाम्बुभिर्गुडोत्पलैः शैलकसुस्तान्वितैः ।
नवान्नपादादिविधितैः क्रमाद् भवन्ति धूपा बहवो म-
नोहराः । भागैश्चतुर्भिः सितशैलसुस्ताः श्रीसर्जभागी
नखगुग्गुलू च । कर्पूरबोधो मधुपिण्डतोऽयं कोप-
च्छदो नाम नरेन्द्रधूपः । त्वगुशीरपत्रभागैः सृज्यलार्धेन
संयुतैश्चूर्णैः । पटवासः प्रवरोऽङ्गं मृगकर्पूरप्रबोधेन ।
घनबालकशैलेयकर्पूरोशीरनागपुष्पाणि । व्याघ्रनखसृ-
क्कागुरुदमनकनखतगरघाव्यानि । कर्पूरचोरमलयैः
स्वेच्छापरिवर्तितैश्चतुर्भिरतः । एकद्वित्रिचतुर्भिर्भागैर्गन्धा-
र्णवो भवति । अत्युल्लवणगन्धत्वाद् एकांशो नित्यमेव
धान्यानाम् । कर्पूरस्य तदूनो नैतौ द्वित्रिचतुर्भिर्भागैः
श्रीसर्जगुडनखैस्ते धूपयितव्याः क्रमाच्च पिण्डस्यैः ।
बोधः कस्तूरिकया देयः कर्पूरसंयुतया । अत्र सहस्र-
चतुष्टयमन्यानि च सप्रतिषहस्राणि । लक्षं शतानि सप्त
विंशतियुक्तानि गन्धानाम् । एकैकमेकभागं द्वित्रिचतुर्भि-
र्गिकैर्युतं द्रव्यैः । षड्गन्धकरं तद्वद् द्वित्रिचतुर्भिर्गिकं
कुरुते । द्रव्यचतुष्टययोगाद् गन्धचतुर्विंशतिर्यथैकस्य ।
एवं शेषाणामपि प्रसूयतिः सर्वपिण्डोऽत्र । षोडशकै

द्रव्यगणे चतुर्विकल्पेन भिद्यमानानाम् । अष्टादश जा-
यन्ते शतानि सहितानि विंशत्या । पश्यतिभेदभिन्न-
चतुर्विकल्पो गणो यतस्तस्मात् । पश्यतिगुणः कार्यः
सा सङ्ख्या भवति गन्धानाम् । पूर्वेषु पूर्वेषु गतेन युक्तं
स्थानं विनान्यं प्रवदन्ति सङ्ग्रहम् । इच्छाविकल्पैः
क्रमशोऽभिनीय नीते निवृत्तिः पुनरन्यनीतिः । द्विती-
न्द्रियाष्टभागेरगुरुः पतं तुरुष्कशैलेयौ । विषयाष्टपञ्च-
दहनाः प्रियङ्गुसुस्तारसाः केशः । स्मृक्कात्वकृत्तराणां
मांस्याश्च कृतैकसप्तपञ्चभागाः । सप्ततु वेदचन्द्रैर्मलयनख-
श्रीककुन्दरुकाः । षोडशके कच्छपुटे यथा तथा मिश्रितै-
श्चतुर्द्रव्यैः । वेत्ताष्टादशभागास्तोऽस्मिन् गन्धादयो
योगाः । नखतगरतुरुष्कयुता जातीकर्पूररुग्गङ्गतो-
द्धोधाः । शुडनखधूष्या गन्धाः कर्तव्याः सर्वतोभद्राः ।
जातीफलरुग्गङ्गकर्पूरबोधितैः सहकारमधुमिश्रितैः । बहवो
ऽत्र परिजाताश्चतुर्भिरिच्छापरिगृहीतैः । सर्जरसश्चीवा-
सकसमन्विता ये ऽत्र धूपयोगस्तैः । श्रीसर्जरसवियुक्तैः
स्नानानि सवालकत्वग्भिः । लोभोशीरलतागुरुसुस्तप्रिय-
ङ्गुवनपथ्याः । न्यकोवोत्कच्छपुटाद् द्रव्यत्रितयं ससुद्धय ।
चन्दनतुरुष्कभागौ युक्तार्धं पादिका तु शतपुष्पा । कटु-
हिङ्गुलगुडधूष्याः केशरगन्धाश्चतुरशीतिः । सप्ताहं गोमूत्रे
हरीतकीचूर्णसंयुते क्षिप्त्वा । गन्धोदके च भूयो
विनिःक्षिपेद्दन्ताष्टानि । एलात्वक्पलाञ्जनमधुमरिचैर्नाग-
पुष्पकुष्ठैश्च । गन्धाम्भः कर्तव्यं कञ्चित्कालं स्थितान्य-
स्मिन् । जातीफलपल्लवाकर्पूरैः कृतयमैकशिखिभागैः ।
अवचूर्णितानि भानोर्भरीचिभिः शोषणीयानि । वर्ण-
प्रसादं वदनस्य कान्तिं यैश्चदास्यस्य रुग्न्वितं च ।
संसेवितुः श्रोत्रसुखां च वाचं कुर्वन्ति काष्ठान्यससुद्धया-
नाम् । कानं प्रदीपयति रूपमभिव्यनक्ति सौभाग्यभाव-
हति वक्त्ररुग्न्वितं च । जर्जं करोति कफजांश्च निहन्ति
रोगांस्ताम्बूलमेवमपरांश्च गुणान् करोति । युक्तेन
चूर्णेन करोति रागं रागक्षयं पूगफलानिरिक्तम् । चूर्णा-
धिकं वक्त्रविगन्धकारि पलाधिकं साधु करोति गन्धम् ।
पलाधिकं निशि हितं सफलं दिवा च प्रोक्तान्यथाकर-
णमस्य विडम्बनैव । ककोलपुगलवलीफलपारिजातैरा-
मोदितं मद्दुदासुदितं करोति । “लेख्यमणिरागगन्ध-
युक्तिविदः” ६०० ।

गन्धरस पु० गन्धयुक्तो रसोऽस्य । १।वोले । (फलसक्त) ख्याते
उपधातुभेदे । गन्धश्च रसश्च द्वौ २।आमोदरसयोः द्विवौ ।

“अङ्गापूरतं गन्धरसोपपन्नम् (अन्नम्)” भा०उ० २६अ०

“शीतस्थामृतकल्पस्य दिव्यगन्धरसस्य च” भा०भी० १२३अ० ।

गन्धरसाङ्गक पु० गन्धरसो अङ्गे यस्य कप् । श्रीवेष्टनाख्य-
गन्धद्रव्ये राजनि० ।

गन्धराज पु० गन्धानां गन्धयुक्तानां राजा टच् समा० । १।स्व-
नामख्याते पुष्पप्रधाने दृष्टे २।मङ्गरदृष्टे ३।कण्ठगुग्गुलौ च
राजनि० । गन्धेन राजते राज-अच् । ४।जवादिनाम-
गन्धद्रव्ये पु० ५।गन्धद्रव्ये अष्टे त्रि० ६।चन्दने न० राजनि० ।
७।नखीनामगन्धद्रव्ये स्त्री डीप् शब्दचन्द्रिका ।

गन्धर्व्य पु० गन्धमामोदमवति अर्व-अच् ६त० शक०,
गाः स्तुतिरूपा गीतिरूपा वा वाचः रश्मीन् वा धार-
यति धृ-व गोर्गमादेशो वा । १।घोटके २।मृगभेदे कस्तूरी-
मृगे ३।अन्तराभवसत्त्वे च अमरः । अन्तराभवसत्त्वस्तु
जन्ममरणयोर्मध्यभवः यातनाशरीरवान्, शुभप्राणी
वा । “गन्धर्वाः पतयोमम” भा०वि० १०अ० । सैरिन्ध्रीरूपद्वी-
पदीवाक्यम् । अन्तराभवसत्तः सत्त्वान्तरमध्ये आवेश-
कारी सत्त्वभेद इत्येव युक्तम् । स च सुश्रुते दर्शितो यथा
“अथातोऽमानुषप्रतिषेधोयं व्याख्यास्यामः” इत्युपक्रमे
“देवास्तथा शत्रुगणाश्च तेषां गन्धर्वयक्षाः पितरो भुजङ्गाः ।
रक्षांसि या चापि पिशाचजातिरेपोऽष्टधा देवगणो
ग्रहाख्यः” इत्यष्टधा विभज्य । “हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरो-
पसेवी स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाख्यः । नृत्यन् वा
प्रहसति चारु चाल्यशब्दं गन्धर्व्यहपरिपीडितो मनुष्यः”
इति तदुपहाविष्टलक्षणसंज्ञम् । “ते पतञ्जलस्य काप्यस्य
मृदङ्गानैव तस्यासीद्गुह्यता गन्धर्वमृदङ्गीता” शत० ब्रा०
१४।६।१।१ । “गन्धर्वेषामानुषेण गृहीता आविष्टा”
भा० १४।६।१।१ भावप्र० “गन्धर्वतैलसिद्धां हरितकीं गोऽ-
म्बुना पिबेत्” अस्य व्याख्यायां “गन्धर्वतैलमेरुतैलम्”
तदुक्तेः तस्य च गन्धर्वरूपमृगभेदपादतुल्यपलकत्वात्त-
थात्वम् । ५।गायनमात्रे त्रि० मेदि० ६।देवगायने देवयोनि-
भेदे पु० अमरः । तन्नाम्ने “रथं संयोजयामासुर्गन्धर्वैर्हेम-
मालिभिः” भा०व० १६।१अ० । “मावः रश्मयः दृष्टुदकानि
वा धारयति गवि उपपदे धृ-व गोर्गमादेशः इति
ता० ब्रा० भाष्ये माघोवोक्तेः ७।रश्मिधारके सोमा-
दित्यादौ । “गन्धर्वोऽस्य रसनामष्टमात्” ऋ० १।१६३, २,
“गन्धर्वः सोमः” भा० १। “जह्वे गन्धर्वो अघिनाके अस्थ्यात्”
ऋ० ६, ८५, १२ । “गन्धर्वो रश्मीनां धारकः” भा० ।
“गन्धर्व इत्या पदमस्य रक्षति” ६, ८३, ४। “गन्धर्वः उदकानां

स्तुतीनां वा धारक आदित्यः” भा० “शतक्रतुरत्सरत्
गन्धर्वसस्तुतम्” ऋ० ८, १, ११ । “गन्धर्वः गवां रघ्सीनां
धर्तारं स्तुत्यम्” भा० “दिव्यो गन्धर्वः केतपूः” यजु० ११,
७, “गां वाचं स्तुतिरूपाम् धारयतीति गन्धर्वः सविता”
वेददी० । गायने । “विश्ववसुरसि तन्नोऽग्रेणातु दिव्यो
गन्धर्वः” ऋ० १०, १३६, ५ दिव्य इति विशेषणात् गायन
मात्रपरत्वम् । अत एव शब्दार्थचिं “अस्मिन् कल्पे
मनुष्यः सन् पुण्यपाकविशेषतः । गन्धर्वं समापन्नो
मर्त्यगन्धर्व उच्यते । पूर्वकल्पकृतात् पुण्यात् कल्पादावस्य
चेद्भवेत् । गन्धर्वत्वं, तादृशोऽत दिव्यगन्धर्व उच्यते”
इति गायनरूपगन्धर्वाभिप्रायेण द्वैविध्यसूक्तम् देवयोनि
गन्धर्वांश्च वज्रपुराणे एकादशविधा उक्ता यथा
“अम्नाजोऽङ्गारिवस्मारी स्तुत्यवर्चास्तथा क्षुः । हस्तः
सुहस्तः स्वाम्येव मूर्ध्वांश्च महामनाः । विश्वावसुः
क्षशानुश्च गन्धर्वैकादशो गणः” ।
जटाधरेण तन्नामान्यन्यथोक्तानि यथा “हाहा ह्रह्र-
श्चित्ररथो हंसो विश्वावसुस्तथा । गोमायुस्तुम्बुरु-
र्नन्दिरेवमाद्याश्च ते सृताः” । देवगन्धर्वांश्च द्विविधाः
केचित् मौनेयाः केचित् प्राधेयाश्च तत्र मौनेयाः कश्य-
पपत्न्यां दक्षसुतायां सुनिनामिकायां जाताः षोडश, प्राधे-
याश्च प्राधायां तत्पत्न्यां जाता दश इत्येवं भा० आ० ६५ अ०
उक्ता यथा “भीमसेनोऽपसेनौ च सुपर्णो वरुणस्तथा ।
गोपतिर्हृतराष्ट्रश्च स्तुत्यवर्चाश्च सप्तमः । सत्यवागर्कपर्णश्च
प्रयुतश्चाभिविश्रुतः । भीमस्त्रिरथश्चैव विख्यातः सर्व-
विद्वशी । तथा शालिशिरा राजानु पर्जन्यश्च चतुर्दशः ।
कल्बिः पञ्चादशस्तेषां नारदश्चैव षोडशः । इत्येते देव-
गन्धर्वा मौनेयाः परिकीर्तिताः । अथ प्रभूतान्यन्यानि
कीर्त्तमिष्यामि भारत ! । अनवदां मनु वंशमसुरां
मार्गणप्रियाम् । अनूपां सुभगां भासीमिति प्राधा व्य-
जायत । सिद्धः पूर्णश्च वही च पूर्णायुश्च महायशः ।
ब्रह्मचारी रतिगुणः सुपर्णश्चैव सप्तमः । विश्वावसुश्च भा-
नुश्च सुचन्द्रो दशमस्तथा । इत्येते देवगन्धर्वाः प्राधेयाः
परिकीर्तिताः” स्वारोचिषमन्वन्तरे तु गन्धर्वा अरि-
ष्टायाः पुत्राः यथा हरिवंश० । “अरिष्टा तु महा-
सत्वान् गन्धर्वानमितौजसः” इत्युक्त्वा “एष मन्वन्तरे
तात ! शर्गः स्वारोचिषे सृतः” । जातिपरत्वे स्त्रियां
ङीप् । “नैव देवी न गन्धर्वी न यक्षी न च किन्नरी”
रामा० आ० ८३ अ० । पत्न्यामपि ङीप् “गन्धर्वां गुह्यका

यक्षा विबुधानुचराश्च वे । तथैवाप्सरसः सर्वा राक्षसेषू-
त्तमा गतिः” । “दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्वैरगरक्षसां”
मनुः । ऽद्वीपभेदे पु० “भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान्नि-
शमय । इन्द्रद्वीपकशेरुमास्ताम्रवर्णौ गभस्त्रिमान् ।
नागद्वीपस्तथा सौम्यः गन्धर्वस्तथ वारुणः । अयन्तु नव-
मस्तेषां द्वीपः सागरसंघटः” । गन्धर्वौ देवताऽस्य अण् ।
गान्धर्व अस्त्रभेदे “संमोहनं नाम सखे ! ममास्त्रं
प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् । गान्धर्वमादत्स्व यतः प्रयो-
क्तुर्न चारिर्हिंसा विजयश्च हस्तैरधुः । विवाहभेदे च
“गान्धर्वः समयान्निधः” मनुः ।

गन्धर्वनगर न० अनिष्टसूचके आकाशोत्थिते ङ० सं० उक्ते
१ खपुरे खपुरशब्दे विवृतिः तस्य कालभेदे विपाकः
६० सं० ६७ अ० उक्तो यथा “गन्धर्वपुरं मासात् रसवैकल्यं
हिरण्यविक्रितम्” इत० । २ गन्धर्वाणां नगरे च । “सरो-
मानसमासाद्य हाटकानभितः प्रभुः । गन्धर्वरक्षितं
देशमजयत् पाण्डवस्ततः । तत्र तित्तिरिक्तुलमाषान्
मण्डूकाख्यानान् । हयोत्तमान् लेभे स करमत्यन्तं ग-
न्धर्वनगरात्तदा” भा० सं० १७ अ० । अर्जुनोत्तरदि-
ग्विजयोक्तौ । गन्धर्वपुरादयोऽप्यत्र ।

गन्धर्ववधू स्त्री गन्धर्वस्य वधूरिव प्रियत्वात् । १ शखां २ चीडा-
नामगन्धर्व्ये च राजनि० ।

गन्धर्वलोक पु० इत० । गुह्यकलोकोपरिस्थे विद्याधरलोकस्या-
धोनिविष्टे स्थाने । तत्स्थानकथा तत्प्राप्तिपुण्यानि च
गुह्यकलोकोक्तप्रनन्तरं काशोऽन्वर्द्धितानि यथा ।

“गान्धर्वस्त्वेष लोकोऽभी गन्धर्वांश्च शुभप्रदाः ।
देवानां गायनाद्येते चारणाः स्तुतिपाठकाः ।
गीतज्ञा अभिगीतेन तोषयन्ति नराधिपान् । सुवर्त्त
च धनाढ्यांश्च धनलोभेन मोहिताः । राज्ञां प्रसाद-
लब्धानि सुवासंसि धनान्यपि । द्रव्याण्यपि सुगन्धीनि
कर्पूरादन्येनेकशः । ब्राह्मणस्थः प्रयच्छन्ति गीतिं
गायन्त्यर्हनिशम् । स्तुतावेव मनस्तेषां नाद्यशास्त्रे कृत-
अमाः । तेन पुण्येन गन्धर्वलोकस्तेषां विशिष्यते ।
ब्राह्मणास्तोषिता यद्वै गीतिविद्यार्जितैर्धनैः । गीत
विद्याप्रभावेन देवर्धनैर्नारदो महान् । मान्यो वैष्णव
लोके वै श्रीशम्भोश्चातिवक्त्रभः । तन्मुनूनां रदक्षोभौ
देवानामपि दुर्लभौ । नादरूपो शिवः साक्षाद्वादविद्या-
विदां हितः । यदि गीतं कचिद्गीतं श्रीमद्भरिहरा-
त्मकम् । मोक्षन्तु तत्फलं प्राज्ञः सान्निध्यमथ वा तयोः ।

गीतज्ञो यदि गीतेन नाम्नोति परमं पदम् । रुद्रस्यासुच
रोभूत्वा तेनैव सह मोदते । अस्मिन्लोके सदा कालं सृ-
तिरेषा प्रगीयते । तद्गीतमालया पूज्यौ देवौ हरिहरौ
सदा । इति शृण्वन् क्षणात् प्राप पुरमन्यन्नानोहरम् ।
शिवशर्माथ पप्रच्छ किं संज्ञं नगरन्विदम् । गणावृत्तः ।
असौ विद्याधरो लोको नानाविद्याविशारदाः ।”

गन्धर्वविद्या स्त्री इतः । सङ्गीतविद्यायाम् । [वेदशब्दे दृश्यः ।

गन्धर्ववेद पु० इतः । सामवेदस्योपवेदे सङ्गीतमूलग्रन्थे उप-

गन्धर्वहस्त पु० गन्धर्वस्य ऋगभेदस्य हस्तः पाद इव पल्लवस्य ।

एरण्डवृक्षे हाराः । कप । तत्पार्थे अमरः । सुश्रुतेन
तत्पल्लववृक्षोत्पत्तिरभिहित्वा यथा “गन्धर्वहस्तकसृक्का-
कनक्तमालाट्ठकपूतीकारगन्धर्वचित्पदीनां पल्लव्या-
र्द्राणि लवण्येन सहोद्वृखलेऽनुवद्य स्नेहघटे प्रक्षिप्यावल्लिप्य
गोशक्लिङ्गिर्हृदयेदेतत्पल्लववृक्षपदं दिशन्ति वातरोगेषु” ।

गन्धलता स्त्री गन्धान्विता लता । प्रियङ्गुस्य शब्दार्थः ।

गन्धलीलुप त्रि० ७तः । गन्धलोभातिशयवत्यां मधुमक्षिकायां
शब्दः ।

गन्धवत् त्रि० गन्धो विद्यतेऽस्य मत्तुप मस्य वः । १ गन्धयुक्ते
“गन्धवद्गुधिरचन्दनोक्षिता” रघुः । स्त्रियां ङीप् । सा
च २ पृथिव्याम् मत्स्यगन्धायां सत्यवत्याम् श्वयासमातरि
तस्यासन्नामत्वप्राप्तिः भा० भी० ६२ अ० उक्ता यथा

“एवमुक्ता वरं वज्रे गात्रसौगन्ध्यमुत्तमम् । सचा-
स्यै भगवान् प्रादान् मनसः काङ्क्षितं भुवि । ततो लब्ध-
वरा प्रीता स्त्रोभावगुणभूषिता । जगाम सह संसर्गद-
धिष्ठाऽङ्गुतर्कमया । तेन गन्धवतीत्येवं नामास्याः प्रथितं
भुवि । तस्यास्तु योजनाद्गन्धमाजिघ्रन् यन्नरा भुवि ।
तस्या योजनगन्धेति ततो नामापरं स्मृतम् । इति
सत्यवती हृष्टा लब्ध्वा वरमनुत्तमम् । पराशरेण संयुक्ता
सद्यो गर्भं सुधाव सा । जज्ञे च यद्युनादीसे पाराशर्यः
स वीर्यवान् ।”

४ सुरायां भेदि० पुनर्वसुक्षिप्तायां रत्नमा० ६ सुरानाम-
गन्धद्रव्ये जटा० ७ वायुपुण्यां यथाह ऋगेन्द्रसंहिता
यथा “वायोर्गन्धवतीं तृङ्गन्वेतपीतध्वजां शृणु । लववद्
भूतसंजुष्टां सर्वरत्नविनिर्मिताम्” । काशीख० १३ अ० “इमां
गन्धवतीं रस्यां पुरीं वायोर्विलोक्य । वारुण्या उत्तरे
भागे महाभाग्यनिधे ! द्विज !” इति गन्धवतीपुण्याः
स्वरूपं ते निरूपितम् । तस्याः प्राच्यां कुबेरस्य भ्राज-
त्येपालका पुरी । तदुत्तराध्याये । भेदिनिकोपे “अथ

गन्धवती पृथ्वी पुरीभिद्वारासमातरीति” पुरीभेदार्थकता-
मात्रोक्तेः शब्दकल्पद्रुमे तन्मूलकशब्दस्तोमे च वरुण
पुरीपरत्वकथनं प्रासादिकमेव । वरुणपुण्यास्तु निम्नो-
चनोति नाम यथोक्तं भाग० ५ । २० । १० । यथा
“तस्मिन्नैन्द्री पूर्वस्नान्ने रोर्देवधानी” नाम दक्षिणतो
यास्यां संयमनी नाम पञ्चाद्वारणी निम्नोचनी
नाम उत्तरतः सौस्यां विभावरी नाम”

गन्धवल्लल न० गन्धो वल्लकलेऽस्य । (दारचिनि) त्वचे ।

राजनि० । [गन्धवल्लीत्यप्यत्र राजनि० ।

गन्धवल्लरी स्त्री गन्धान्विता वल्लरी । सहदेवीलतायाम्

गन्धवह पु० गन्धं वहति वह-अच् इतः । १ वायौ अमरः

“आम्रायि वान् गन्धवहः सुगन्धः” भट्टिः “दिग्-
दक्षिणा गन्धवहं सुखेन” कुमा० । २ गन्धयुक्ते नाय-
कभेदे पु० । “नवालता गन्धवहेन चुम्बिता” नैष० ।

अत्र नायिकापक्षे गन्धवहशब्दस्य नायकभेदपरत्वम् ।

३ गन्धधारिसाले त्रि० । “आकाशात्तु विकृर्वाणात्

सर्वगन्धवहः शुचिः । वलवान् जायते वायुः स वै

स्पर्शगुणो मतः” मनुः । “वायुर्गन्धवहः” भाग०

२ । १० । २० । ४ नासिकायां स्त्री अमरः ।

गन्धवहल गन्धं वहति वह-वा० अलच् गन्धो वहलोऽस्य

वा । १ सितार्जकवृक्षे २ श्वेततुलस्याश्च राजनि० । [जले ।

गन्धवारि न० गन्धद्रव्यवासितं वारि । सुगन्धिद्रव्यवासिते

गन्धवाह पु० गन्धं वहति वह-अच् उप० स० । १ वायौ ।

अमरः । “प्रसरदसमवाणप्राणवद्गन्धवाहः” गीतगो० ।

२ कस्तूरीवृक्षे हेमच० । ३ नासिकायां स्त्री ङीप् हेमच०

गन्धविह्वल पु० गन्धेन विह्वलयति वि+ह्वल-णिच्-अच् ।

गोधूमे शब्दच० । [राजनि० ।

गन्धवीजा स्त्री स्त्री गन्धो बीजे यस्याः । मेथिकायाम् ।

गन्धवृत्तक पु० गन्धप्रधानो वृत्तः संचायां कन् । १ सालवृक्षे

राजनि० । [अच् । १ कल्लोले । शब्दच० ।

गन्धव्याकुल पुन० गन्धेन व्याकुलयति वि+आ+कुल-णिच्-

गन्धशटी स्त्री गन्धप्रधाना शटी शा० त० । शय्याम् शब्दच०

गन्धशाक न० गन्धप्रधानं शाकम् शा० त० । गौरसुवर्णशाके

राजनि० ।

गन्धशालि पु० गन्धप्रधानः शालिः । आमोदवति धान्यभेदे

(वासमती) प्रसिद्धे सुगन्धके शालौ । “गन्धशालिः

सुमधुरो वृष्यः पित्तघ्नमप्रणुत् । स्नायुविदाहश्मन

स्तन्यगर्भस्थिरत्वकृत् । ईषद्वातप्रशमनः स्वल्पकफवल-

प्रदः" राजनिघण्टौ तद्गुणाः सभासेन दर्शिताः ।
 गन्धशुण्डिनी स्त्री गन्धयुक्तः शुण्डो मुखमन्त्रस्थाः इति
 ङीप् ! कुकुन्द्यां राजनि० ।
 गन्धशेखर पु० गन्धः शेखरेऽस्य । कस्तूर्यां ऋगमदे
 हारा० । [गन्धशब्दे उदा० ।
 गन्धसार पु० गन्धयुक्तः सारो यस्य । चन्दनद्वये अमरः ।
 गन्धसारण पु० गन्धं सारयति ह-णिच्-ल्यु । १४ हज-
 खोनामगन्धद्रव्ये रत्नमा० २ सुदुगरद्वये राजनि० ।
 गन्धसोम न० गन्धार्थं सोमो विधुर्यस्य । १ कुसुदे हारा०
 चन्द्रोदये हि तस्य गन्धः ।
 गन्धहारिका स्त्री गन्धं हरति ह-ण्वल् टाप् कापि अत
 इत्त्वम् । परगृहस्थायां गन्धाढ्यवेशकारिकायां स्त्रियाम्
 शब्दमाला ।
 गन्धा स्त्री गन्ध-णिच् अच्, गन्ध+अस्यस्य अच् वा । आमो-
 दहेतो चम्पककलिकायाम् शब्दरत्ना० २ शब्दाम् राजनि०
 १ शालपत्र्यां भरवः ४ आमोदयुक्तायां स्त्रियाम् । [हारा०
 गन्धाखु स्त्री गन्धयुक्त आखुः । कुकुन्द्याम् (कु चा) ।
 गन्धाजीव पु० गन्धेन गन्धद्रव्येणाजीवति आ+जीव-अच् ।
 (गन्धवेणु) गन्धवणिजि जटाधरः ।
 गन्धाद्य न० गन्धेनाढ्यः । १ जवादिनामगन्धद्रव्ये २ चन्दने च
 राजनि० ३ नारङ्गद्वये पु० राजनि० । ४ गन्धपत्र्यां
 (गन्धभादाल) ५ स्पर्शयूयां इतरुण्याम् ७ आरामशीतला-
 याञ्च स्त्री राजनि० ८ गन्धोल्याञ्च स्त्री शब्दच० ९ गन्धयुक्ते
 ति० । "वनस्पतिरसो दिव्यो गन्धाद्यः सुमनोहरः"
 धूपदानमन्त्रः ।
 गन्धाधिक न० गन्धोऽधिकोऽस्य । दण्डकुङ्कुमे राजनि० [राजनि०
 गन्धास्त्रा स्त्री गन्धयुक्तः अस्त्रो रसो यस्याः । वनवीजपूरके
 गन्धार पु० व० व० गन्धसृच्छन्ति ऋ-अण् उप० स० १ देशभेदे "क-
 श्मीराः सिन्धुसौवीरा गन्धारादर्शकास्तथा" भा० भौ० ६ अ०
 नानाजनपदोक्तौ । "पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोप-
 रुम्ह्य द्यते" छा० उप० १ । "गन्धारराजपुत्रोऽभूच्छकुनिः सौ-
 बलस्तथा" भा० आ० ६ ३० २ तजृपेपु व० व० । ततो भवा-
 र्थादौ कच्छादि० अण् । गन्धार तद्देशभवे ति०
 स्त्रियां ङीप् । गन्धारी सा च शकुनिद्वयौधनमातरि ।
 गन्धाराः अभिजनोऽस्य सिन्धुगन्धार-अण् । गन्धार-
 पितादिक्रमेण गन्धारदेशवासिनि ति० ।
 गन्धारि पु० गन्धम् ऋच्छति ऋ-इन् इत० । गन्धारदेशे ।
 "सर्वाहमन्त्रबोध्य गन्धारीणामिवाविका" ऋ० १।१२६ ।

गन्धं लेशरूपं गर्भसृच्छति अण् गौरा० ङीप् । १ गन्धारी
 गर्भवत्याञ्च उक्तमन्त्रभाष्ये साधव आह्वय "रोमशत्वे
 दृष्टान्तः गन्धारीणामविकेव । गन्धारा देशः । तेषां सन्ध-
 न्धिन्य विजातिरिव तद्देशस्था अवयो मेधा यथा रोमशाः
 तथाहमस्मि । यथा गन्धारीणां गर्भधारिणीनां स्त्री-
 णामविकात्यर्थं तर्पयन्ती योनिरिव । तासामाप्रसवं रो-
 मादिविकर्त्तनस्य शास्त्रे निषिद्धत्वाद्योनी रोमशा भवति
 अतः सोपमीयते" [लतायां शब्दच० ।
 गन्धाला स्त्री गन्धायालति पर्याप्नोति अल-अच् । (जियति)
 गन्धाली स्त्री गन्धमलति पर्याप्नोति अल-अण् गौरा० ङीप् ।
 (गन्धभादाल) लताभेदे अमरः । इत० । गन्धश्चेत्यौ च ।
 गन्धालीगर्भ स्त्री गन्धाली नन्धश्चेत्यौ गर्भे यस्याः ।
 स्त्र्यौ लायाम् राजनि० ।
 गन्धास्मन् पु० गन्धयुक्तोऽस्मा शा० त० । गन्धके अमरः ।
 गन्धाष्टक न० गन्धानां गन्धद्रव्याणामष्टकम् । चन्दनाद्य-
 षट् आमोदाढ्यद्रव्येषु ।
 देवताभेदेन देयाष्टप्रकारगन्धद्रव्यभेदा यथा "चन्दनाशु-
 कर्पूरचोरकुङ्कुमरोचनाः । जटामांसी कपियुता शक्ते
 गन्धाष्टकं विदुः । चन्दनाशुरुक्षीवेरकुङ्कुमसंयुक्ताः ।
 जटामांसीसुरमिति विष्णोर्गन्धाष्टकं विदुः । चन्दना
 शुरुकर्पूरतमालदलकुङ्कुमम् । कुसीदं कुष्ठसंयुक्तं शैवं
 गन्धाष्टकं शुभम् । स्वरूपं चन्दनं चोररोचनाशुरेव
 च । मदं ऋगद्वयोद्भूतं कस्तूरीचन्द्रसंयुतम् । गन्धा-
 ष्टकं विनिर्द्दिष्टं गणेशस्य महेश्वरः" शारदा० ति० ।
 "चन्दनाशुरुकर्पूररोचनाकुङ्कुमं मदम् । रक्तचन्दन-
 क्षीवेरं गाणपत्यसुदाहृतम् । जलकाश्रीरकुष्ठैस्तु रक्त-
 चन्दनचन्दनैः । जशोराशुरुकर्पूरैः सौरं गन्धाष्टकं
 विदुः" मेरुतन्त्रम् ।
 गन्धाह्वा स्त्री गन्धेनाह्वयति आ+ह्वे-क । रक्तलस्याम् ।
 "मालती कुटुम्बी गन्धाह्वा मूलकं तथा" सुश्रुतः ।
 गन्धि न० गन्ध-इन् । दण्डकुङ्कुमे राजनि० ।
 गन्धिक पु० गन्धोऽस्यस्य ठन् । १ गन्धके गन्धो गन्धद्रव्यं
 पश्यत्वेनास्यस्य ठन् । २ गन्धवणिजि ।
 गन्धिन् ति० प्रशस्तः गन्धोऽस्यस्य इति । प्रशस्तामोदयुक्ते
 "अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी" "हविः शमीलाजगन्धि"
 "शालनिर्यासगन्धिभिः" धूमैराहुतिगन्धिभिः" रघुः । "य-
 क्ष्वैव गन्धि नो रस्य नो रूपि त च शब्दवत् । मन्यन्ते
 सुनद्यो बुद्ध्या तत् प्रधानं प्रचक्षते" भा० आश्व० ५२ अ० ।

स्त्रियां ङीप् । “गावः सुरभिगन्धिन्यस्तथा गुग्गुलुगन्ध-
यः” भा० आनु० ७८३० । सा च २सुरानामगन्धद्रव्ये
अमरः । [गन्धिपत्नादयोऽप्यत्र ।

गन्धिपत्न्यं पु० गन्धि गन्धयुक्तं पत्न्यं मय । सप्तच्छदे राजनि०
गन्धेन्द्रिय न० गन्धपाहकमिन्द्रियम् शा० त० । घ्राणे-
न्द्रिये तच्च पृथिव्यं श्रोत्रपद्मम् “पार्थिवो गन्धो गन्धेन्द्रियं
सर्वमूर्तिसमूहो गुरुता चेति” सुश्रुतः । तस्य यथा
पार्थिवता तथा सुक्तावल्यां समर्थितं यथा

“घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव
व्यञ्जकत्वात् कुङ्कुमगन्धव्यञ्जकघटतत्त्वं न च दृष्टान्ते
स्वकीयरूपादिव्यञ्जकत्वादभिद्विरिति वाच्यं परकीयरूपा-
दिव्यञ्जकत्वस्य तदर्थत्वाद् न च नवशरावगन्धव्यञ्जकजले-
नानैकान्तमिति वाच्यं तस्य सत्तुरसाभिव्यञ्जकत्वात् यद्वा
परकीयेति न देयं वायूपनीतसुरभिभागस्य दृष्टान्तत्व-
सम्भवात् न च घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षस्य गन्धमात्रव्यञ्जकत्वात्
तत्त्वं व्यभिचार इति वाच्यं द्रव्यत्वे सति इति विशेष-
णात् ।” अधिकमिन्द्रियशब्दे उक्तम् । [जन्तुभेदे त्रिका० ।

गन्धो(स्त्री)तु पु० गन्धप्रधानं चोतः वा दृष्टिः । खट्वासे
गन्धोल्कटा स्त्री गन्धेन उल्कटा उग्र । दसनकट्वञ्चे राजनि०
गन्धोत्तमा स्त्री गन्धेन उत्तमा उत्कटा । मदिरायाम् अमरः
गन्धोद् न० गन्धवासितसुदकं शा० त० वा उदादेशः । गन्धद्रव्य-
वासितजले “आसित्तमार्गं गन्धोदैः” भाग० ८।११।१८ ।

उदादेशाभावे गन्धोदकमयत्वं गन्धवृत्तिशब्दे उदा० ।

गन्धोपजीविन् पु० गन्धं गन्धद्रव्यसुपजीवति उप+जीव-
णिनि । गन्धवर्णाजि । “दन्तकाराः स्तूपकारा ये च
गन्धोपजीविनः” रामा० अयो० ८३।१ अ० ।

गन्धोलि(ली) स्त्री गन्ध-ओलि-वा ङीप् । शब्दाम् ।
ङोबलः । २भद्रसुस्तायाम् मेदि० ।

गन्धोली स्त्री गन्ध-अर्द्दने वा० ओलच् गौरा० ङीप् ।
वरटायां (वोलता) अमरः ।

गभ न० भग+पृषो० वर्षविपर्ययः । भगे । “आहन्ति गभे
पसो निगल्भीति धाका” यजु० २३।२२ “गभे भगे
वर्षविपर्ययः” वेददी० “गभे हृष्टिमतंसयत्” २३।४।२४
“आहन्ति गभे पसो निगल्भीति धाक्रे” शत० ब्रा०
१३।२।६ ।

गभस्ति पु० गम्यते ज्ञायते गभ-ड गः विप्रयस्तं बभस्ति
भासयति भस-क्तिच् । १किरणे, २सूर्ये च । ३खा-
हायां वङ्गिपत्न्यां स्त्री मेदि० वा ङीप् । “यथा

राजन् ! कृतीः सर्वाः सूर्याः पाति गभस्तिभिः” भा०
व० १२३३० । “निजवदनमलिनमयगभस्तिभिः सुध-
यति” भाग० ५।८।२७ । “गभस्तिधाराभिरिव द्रुतानि
तेजांसि भानोः” भट्टिः । ४अङ्गुलीषु व० व० ५वाहौ
द्विव० निवराटुः । “पृथू करस्त्रा वज्रला गभस्ती”
क० ६।१६।२ । “भगस्ती बाह्व” भा० । “आ रश्मयोः
गभस्त्योः सूरयोः” २६।२ । “गभस्त्योः बाह्वोः” भा०
६पाणौ च “पाणी वै गभस्ती पाणिभ्यां ह्येनं
पावयति” गभस्तिपूतनिरुक्तौ शत० ब्रा० ४।३।१।६ ।
“कण्ठोऽंशुभ्यां गभस्तिपूतः” यजु० ७।१ । “गभस्तिभ्यां
पाणिभ्यां पूतः” वेददी० ।

गभस्तिनेमि पु० गभस्तय एव चक्रं तस्य नेमिरिव । गभ-
स्तिरूपचक्रमध्यस्थस्य सूर्यात्मनो नेमितल्ले परमेश्वरे ।
“गभस्तिनेमिः सत्वस्यः” विष्णुसु० । “गभस्तिनेमिः
ओपद्मः” भा० शा० १३३० विष्णुस्तुतिः ।

गभस्तिपाणि पु० गभस्तिः पाणिरिवास्य रसाकर्षणाय । सूर्ये
हेमच० । गभस्तिकरादयोऽप्यत्र । गभस्तिहस्तशब्दे दृश्यम् ।
गभस्तिमत् पु० गभस्तयोभूम्ना सन्त्यस्य मतप् । सूर्ये शब्द-
रत्ना० । तस्य सहस्रकिरणत्वात्तथात्वम् । “घनव्यपायेन
गभस्तिमानिव” रघुः गभस्तयोनित्यं सन्त्यस्य नित्ययोगे
मतप् । २पातालभेदे न० शब्दर० । “आह्लादकारिणः
शुभ्राः मणयो यत्र सुप्रभाः । दिवाकर्करश्मयो यत्र
प्रभां तन्वन्ति नातपम् । शशिनश्च न शीताय निशि द्यो-
ताय केवलम्” विष्णुपुराणोक्तेः तस्य सर्वदा मण्वादि-
दीप्तिमत्त्वात् तथात्वम् । १हीपभेदे पु० गन्धर्वशब्दे दृश्यम् ।

गभस्तिहस्त पु० गभस्तयो हस्ता इव जलाकर्षणाय यस्य ।
सूर्ये त्रिका० । “सूर्यः किरणजालेन वायुयुक्तेन सर्वतः ।
जगतो जलसादत्ते कृत्स्नस्य द्विजसत्तम !” विष्णुपु०
उक्तेस्तस्य किरणद्वारा जलाकर्षकत्वात् तत्किरणानां
तस्य हस्ततल्यत्वम् । [सेतद्विषमहःप्रदम्” काशीख० ।

गभस्तीश पु० काशीस्थे जिह्मभेदे “गभस्तीशो महालिङ्ग-
गभि त्वि० गच्छति नीरमत्र गभ-आधारे इन् भयान्तादेशः ।
गभीरे । “गभौ सज्जते सन्ज-क्तिप् गभिषज् गभीरस्था-
यिनि । “तेषां हि धाम गभिषक् ससृद्रियम्” अथ०
७।७।१ ।

गभीका स्त्री गभीरे कायति कै-क पृषो०रलोपः । (गाम्भार)
दृष्टभेदे तस्याः फलम् अण् हरितक्या० तस्य लुप् तद्धित
लुपि प्रकृतिलिङ्गता । गभीका तत्फले स्त्री ।

गभीर त्वि० गच्छति जलमत्त गम-ईरन् भान्नादेशश्च ।
 १निम्नस्थाने, २अतलस्थे, ३मन्दे ध्वनौ च अमरः ।
 ४गहने, ५दुष्प्रवेशे, ६दुर्वर्धे च उष्णदिकोपः । “जीष्णी
 तरिः सरिदतीव गभीरनीरा” उद्भटः “न त्वां गभीरं गुरु-
 हन्तः ! सिन्धुः” ऋ० ३।३२।१६ । “न तं गूहन्ति स्वतो
 गभीराः” ऋ० १०।१०८।४ ॥ ७वाचि स्त्री निघण्टुः ।
 ८द्याक्पृथिव्योः रोदस्योः स्त्री द्विव० निघण्टुः ।

गभीरात्मन् पु० गभीरः दुर्लभ्य आत्मा स्वरूपमस्य । पर-
 मेष्ठरे । “चतुरस्रो गभीरात्मा” विष्णुस० । आत्मा-
 स्वरूपं चित्तं वा गभीरं परिच्छेत्तुमशक्यमस्य गभी-
 रात्मा” भा० । [डहड्ढकायाम् शब्दरत्ना० ।

गभीरिका स्त्री गभीरा मन्ध्रध्वनियुक्ता संज्ञायां कन् ।
 गभोलिक पु० अव्युत्पन्नपातिपदिकम् । मसूरे हारा० ।

गम गतौ स्वा० पर० अनिट् । गच्छति ह्रदिच् अगमत् ज-
 गाम जम्भतुः । गन्ता गम्यात् गमिष्यति । गन्ता गमी
 गम्यः गन्तव्यः गमनीयः गच्छन् गतं गतः गतिः गन्तुम्
 गत्वा आगत्य । हृदयङ्गमः । जन्मिवान् । कर्मणि गम्यते
 अगमि गम्यमानः । णिच् । गमयति ते अजीगमत् ते ।
 सन् जिगमिषति संजिगांसते । यङ् जङ्गम्यते । यङ्लुक्
 जङ्गमीति-जङ्गन्ति । जङ्गमम् । “लोदीयानपि गच्छति” माघः
 “गच्छति पुरः शरीरम्” शकु० “तेन गच्छन् न रिष्यति”
 मनुः । “न गणस्यापतो गच्छेत्” हितो० । “जगाम
 गहनं वनम्” देवीमा० । “तत्र निश्चित्य कन्दर्पमगमत्
 पाकशासनः” कुमा० । “गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः”
 माघः । “क्रोशाङ्गे प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा” रघुः ।
 “अगम्यां च स्त्रियं गत्वा” ऋतिः ।

अच्छ+आभिसुख्ये गच्छगत्य अभिसुखं गत्वा ।

अति+अतिक्रम्य उत्कृष्टं वा गमने । “ततो दशाहेति-
 गते द्रुतशौचो नृपात्मजः” रामा० अयो० ७७।१ ।
 “चिन्तामतिजगाम ह” भा० शल्य० ४७ अ० । अति-
 क्रमार्थे नास्य गतित्वम् अतिगत्वा ।

वि+अति+विशेषेणातिक्रम्य गतौ “कथमज्जुन ! कालोयम्
 स्वर्गे व्यतिगमस्तव” भा० व० १६७ अ० ।

अधि+प्राप्तौ । “अधिगत्य जगत्प्रधीश्वरात्” नैष० । यथा
 “खनन् खनित्वेण नरो वार्यधिगच्छति” मनुः ।
 “विशेषं नाधिगच्छामि निर्जनस्यावरस्य च” भा० शा०
 २२६ श्लो० । “वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विवि-
 धानि च” याज्ञ० ।

सम्+अधि+सस्यक् प्राप्तौ । “यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य
 तद्वनम्” मनुः ।

अनु+प्राप्तौ पश्चाद्गमने अनुकरणे च । “तत् पापं शतधा
 भूत्वा तद्वक्तृनुगच्छति” स्मृतिः “सुतेरिवार्थं स्मृतिरन्व-
 गच्छत्” रघुः । “अनुगतनयमार्गमर्गलां दुर्नयस्य” माघः ।
 अनर्+व्यवधाने गतौ सध्वगतौ च । “भानौ यज्ञादन्तर्गतः”
 शत० ब्रा० १।६।११ । “अन्तर्गता मदनकङ्किशिखवली या”
 उद्भटः ।

अप+अपाये विज्ञेयजनकक्रियायाम् । “सा कन्यापजगामाथ
 समीपात्तस्य धीमतः” भा० द्रो० ५४अ० ।

अपि+स्वकारणादौ प्रवेशे “असुं वागपिगच्छत्” अथ० ३।१२।८ ।
 अभि+आभिसुख्येन गतौ । “अनुरागादने रामं दिष्ट्वा त्वम-
 भिगच्छसि” रामा० अयो० २ अ० । सस्यग्तौ च
 “अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं च तवेति च” याज्ञ० ।

अव+बोधे, “अदावगच्छे दायत्यामनिष्टं भ्रुवमात्मनः” मनुः ।
 प्राप्तौ च “कुतो युङ् जातु नरोऽवगच्छेत्” भा०
 उ० ७४० श्लो० ।

आ+पश्चाद्देशविभागपूर्वकगतौ । “आगत्य वित्तशाखायां
 चण्डिके ! कुरु सन्निधिम्” दुर्गावाहनमन्त्रः । “धनुषोऽभ्या-
 समागत्य” भा० आ० १८७अ० । “आगता वत जरेव हिं-
 सानी, सेव्यतां सुरतरङ्गिणी” उद्भटः । बोधे “आगमो
 निष्फलस्तत्र भुक्तिस्तोकापि यत्र नो” । आ+गम-
 णिच् । क्षमायां प्रतीक्षायाञ्च आत्म० “यावदागम-
 यतेऽथ नरेन्द्रान्” नैष० । आगमयते कालम् । “कर्मार्-
 दिषु सर्वेषु अध्यर्थुः संप्रोषमागमयेत्” लाट्या० श्रौ० ४।६।८ ।
 अधि+आ+प्राप्तौ “नाध्यागमञ्च सृगयंस्तं मां सुनि-
 रुदारधीः” भा० आ० ८६अ० ।

अनु+आ+अनुगतौ सस्यग्तौ पश्चाद्गतौ प्रत्यागतौ
 च “अन्वागतो यज्ञपतिर्वी अभवत्” यजु० १८।५६ ।
 “अन्वागतो कर्मसमाप्तौ भवतः प्रत्यागमिष्यति” वेददी० ।
 सम्बन्धे च । “किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतः” शत० ब्रा०
 १४।६।१।१७ । “अनन्वागतः अननुवदः” भा० ।

अभि+आ+आभिसुख्येनागतौ “सर्वत्राभ्यागतो गुरुः” मनुः
 सस्यगागतौ “क्रमादभ्यागतं द्रव्यम्” याज्ञ० । प्राप्तौ च
 उप+आ+समीपागतौ “वनादारादुपागतः” रामा० ।
 “तपोनिधिं वेत्सि न मासुपमातम्” शकु० । उपस्थितौ
 अक० । “कथमापदुपागता” भा० स० २६०६अ० ।

प्रति+आ+पराट्प्रत्यागमने (यतो गतिस्तत्र पुनरागतौ) “इ-

णात् प्रत्यागतं शूरं भार्याञ्च गतयौवनाम्” चाण० ।

“प्रत्यागतश्चैव पुनस्तथैव” प्रा०त० ।

उद्+जङ्गितौ उल्याने अक० । “इत्युद्गताः पौरवधूस-
खेभ्यः शृण्वन् कथाः” रघु० । उद्गमः । उत्क्रम्य गतौ
च “जङ्गु” प्राणा ह्युद्गच्छन्ति यूनः स्थविर आयति” मनुः ।
अभि+आ+आभिसुख्येनागमने । “अभ्युद्गतास्ता वयमद्य
सर्वे” भा०आ० ८८अ० ।

प्रति+उद्+प्रतिजङ्गीकृत्य उल्याने अक० । “तमागतमभिप्रेक्ष्य
प्रत्युद्गम्य परन्तपाः” भा०आ० १६८अ० । (आगवाडा)
गतभेदे सक० । “प्रत्युद्गमातिथिमातिथेयः” । “प्रत्यु-
द्गतमिवावुष्णैः” । “प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या” रघुः
“प्रत्युद्गमागमनप्रतीतः” कुमा० ।

अप+समीपमने । “ग्रहास्तसुपच्छन्ति सारमेया इवा-
मिषम्” । “सदनसुपगतोऽहं पूर्वमश्लोकोजयोनेः” प्रबोधच० ।
“सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रज्योत्पोगच्छति” मनुः ।
प्रतिज्ञायाम् उपगमः ।

अभि+उप+प्रतिज्ञायाम् स्वीकारे च । “वयमभ्युपगच्छाम
कृष्णेण त्वां प्रधर्षितम्” हरिवं० ३७० । अभ्युपगमः ।
आभिसुख्येन समीपगतौ च “गरुडभ्युपगच्छन्ति यशसेऽ-
र्थाय भाविनि !” भा० १२४अ० ।

नि+नियमेन प्राप्तौ । “हिते मित्वे निगतात् हलि वी-
रान्” ऋ० १०।१३२।५ । “निगतान् हननाय नियमेन
प्राप्तान्” भा० । णिच् । निश्चयेन बोधने च निगमो वेदः ।
निगमकल्पतरोर्गलितं फलम् भाग० १।१।३ । उक्त-
स्वार्थस्योपसहारे च निगमनशब्दे विवृतिः ।

निर्+निष्क्रमणे । “अधिविज्ञा तु या वारो निर्गच्छे-
द्भ्रिता गृहात्” मनुः । विशेषेण प्राप्तौ च । “पुरुषाः
प्रेक्षतामेके निर्गच्छन्ति धनार्थिनः” भा० व० २५८अ० ।
परा+पराद्वय गमने परिगतौ च । “यद्वै मनः परागतं
यद्वद्भूमिह वेह वा” अथ० ७।१२।४ । “विद्यया तत्वा-
रोहन्ति यत्र कामाः परागताः” शत०ब्रा० १०।५।४।१६ ।
व्याप्तौ च । “स्फुटपरागपरागतपङ्कजम्” भाषः ।

परि+परितो गतौ “यथा हि मेरुर्भगवता(स्थूयं)नित्यशः
परिगम्यते” भा०व० २०४ अ० । वेष्टने च “अथ स वल्क-
दुक्कलकुथादिभिः परिगतोज्ज्वलदुद्धतबालधिः” भट्टिः ।

प्रति+वैपरीत्येन गतौ (यत आसतिस्तत्रैव गमने) “भवतु
प्रतिगमिष्यामस्तावत्” शकु० । “अधीतां योगहीनस्य विद्यां
प्रतिगतामिव” रामा०सुन्द० १८अ० ।

वि+विशेषेण गतौ विच्छेदे विगमे च । “अवनितलविगतैश्च
भूतसंघैः” भा० द्रो० ३७अ० । “ततो निशा साव्यगम-
न्महात्मनाम्” भा० आश्व० ६४अ० । “अज्ञा च नो मा-
विगमत्” मनुः । “रुचिभर्तुरस्य विरहाधिगमा-
दिति सन्ध्ययापि सपदि व्यगमि” भाषः ।

सम्+सङ्गे अक० आ० । “यत्र देवाः समगच्छन्ति विश्वे” ऋ०
३०।८२।६ । “सङ्गच्छस्व मया सार्द्धमेकैकैकनराशन !” भा०
अयो० १५३अ० । “जले स्थले चान्तरीक्षे गङ्गासागर-
सङ्गमे” प्रा०त० । “परमं भगवन्नेवं संगमिष्ये त्वया सह”
भा० व० ३०६ अ० । “दिष्ट्वा मे सङ्गतं यथा” भा०
सत्यग्तौ पर० सक० । “सङ्गच्छ पोस्ति ! सौख्यं माम्”
भट्टिः । गमेः कर्मविशेषे उपपदे कर्त्तरि ख । तरङ्गमः
हृदयङ्गमः भुजङ्गमः इत्यादि । उरश्चादिषु उपपदेषु ड ।
उरगः भुजगः तरगः हृद्गः अन्तग इत्यादि ।

गम पु० गम-यथायथं भावादौ अप् । १जिगीषोर्यावा-
याम्, २पथि, अमरः इत्युत्तभेदे, ४गमने, च । ५अप-
र्यालोचिते अध्वनि मेदि० । ६सदृक्पाठे हेम० ।
गम्यते कर्त्तृणि अप् न वृद्धिः । ७गम्यमाने मार्गादौ ।
“अश्वस्त्रैकाहगमः” पा० तत्र गमने “वृषसिंहवृश्चिकवटै-
र्विद्धि स्थानं गमागमौ नस्तः” षट्पञ्चाशिका ।

गमक ति० गमयति गम-णिच्-खुल् । १गमयितरि २बोधके
च “सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः” सङ्ग०भा०
“यत् प्रौढत्वसुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरवम्
तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः” मा-
लतीमा० । ३स्वरभेदे । “गमकः स्वश्रुतिस्थानस्थानां
श्रुत्यन्तराश्रयात् । स्वरो यो सूक्ष्मनामेति गमकः स
इहोच्यते । कम्पितः स्फुरितो लीनो भिन्नः स्थविर
एव च । आह्वतान्दोलितौ चेति गमकाः सप्त की-
र्त्तिताः । भाषपौषनिशायान्तु शेषप्रहरमात्रके ।
साधकः सलिले स्थित्वा गमकान् सप्त साधयेत् । दाक्षि-
णात्या हरिप्रोत्प्लै गायन्ति गमकानिमान्” सङ्गी०दा०

गमथ पु० गम-अथच् । पथिके उज्ज्वद० ।

गमन न० गम-भावे ल्युट् । स्वाश्रयसंयोगविभागासम-
वायिकारणे १क्रियाभेदे “प्रसारणञ्च गमनं कर्म्मार्थे तानि
पञ्च च” “भ्रमणं रेचनं स्यन्दनोर्ज्ज्वलनमेव च । ति-
र्यग्गमनमथ्यत्र गमनादेव लभ्यते” भाषा० । उत्क्षेपण-
शब्दे १०८६पु० विवृतिः । २जिगीषोः प्रयागे च अमरः ।
गमिन् ति० “भविष्यति गम्यादयः” पा० गम-भवे इति ।

भाविगमनके स्तिथां डीप् । “गम्यादीनामुपसंख्यानम्”
वार्तिकोक्तेः व्यामगमीत्यादौ द्वितीयातंसमा० । छदन्तत्वे
ऽपि तद्योगे कर्मणि न षष्ठो व्यामं गमी ।

गमिष्ठ लि० अतिशयेन गता-गन्तृ-अतिशयने इष्ठन् । गन्तृ-
तमे । “किमङ्ग वा प्रत्ययसि गमिष्ठः” ऋ० १।११।८३ ।

गम्ब(न्व) गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । गम्बति अगम्बीत्
जगम्ब । बोधधत्वे क्तिपि गनौ गनः । बोधधत्वे गमौ
गम इति भेदः ।

गम्भन् लि० गम-वा० अन् भुगागमस्य । गम्भीरे “अपा
गम्भनत्सेद सञ्चत्वा” यङ् १।३।३० । “गम्भन् गम्भनि
गम्भीरे” वेदटी० । वेदे सप्तमीलोपः ।

गम्भर न० गम-विच् गमं निम्नगतिं विभर्ति भट्-अच्
इत० । उदके निषण्णः । “वृहन्तेव गम्भरेषु प्रतिष्ठाम्”
ऋ० १०।१०।६।६ । “गम्भरेषु गहनेषु जलेषु” भा० ।

गम्भारिका स्त्री गम-विच् गमं निम्नगतिं विभर्ति-
भट्-खुल् कापि अत इत्त्वम् । (गम्भार) वृक्षभेदे राजनि० ।
गम्भारी स्त्री गमं गतिभेदं विभर्ति अण्, कं जलं वि-
भर्ति षष्ठो० कस्य ग इत्यन्ये उप० स० गौरा०
डीप् । (गम्भार) वृक्षभेदे अमरः । गम्भार्याः फलं
पुष्पं वा अण् तस्य लुपि प्रकृतिवृत्तिङ्गता । गम्भारी-
तत्फलं पुष्पं च स्त्री । “गम्भारी भद्रपर्णी च श्री-
पर्णी मधुपर्णिका । काश्मीरी कश्मीरी हीरा का-
श्मर्यः पीतरोहिणी । क्षण्डवन्ता मधुरसा महाकुसुदि-
कापि च । काश्मरी तुवरा तिक्ता वीर्योष्णा मधुरा-
शुरुः । दीपनी पाचनी मेघ्या भेदनी अमशोषजित् ।
दाषट्ठणाम्बुलाशीविषदाहज्वरापहा । तत्फलं वृ-
हणं वृष्यं गुरु केश्यं रसायनम् । वातपित्तहृषारक्तक्षय-
मूलविबन्धहृत् । स्वादु पाके हिमं क्षिण्वं तुवरान्तं
पिबन्धकम् । हन्याद्वाहृषधावातरक्तपित्तक्षतक्षयान्” भावप्र०

गम्भिष्ठ लि० गम्भन्+अतिशयने इष्ठन् टिलोपः । गम्भीर-
तमे । “अपा गम्भन्त् सोदेति एतद्वापां गम्भिष्ठं यत्तैष
एतत्तपति” शत० ब्रा० ७।५।१।८ ।

गम्भीर लि० गम्बति जलमव गव-इरन् लि० भुगागमः ।
१ निम्नस्थाने अगाधे, अमरः । “इतगम्भीरखनीखनी
निम” नैष१ । २ मन्द्रे शब्दे “स्निग्धगम्भीरनि-
धोषमेकस्थन्दनमास्थितौ” रघुः । ३ गम्भीरार्थे च
उणादि० । ४ जम्बोरे, ५ पद्मे, ६ ऋगमन्तभेदे च पु० ।
“खरे सत्वे च नाभौ च लिषु गम्भीरता शुभा ।

गम्भीरवेदिन् पु० गम्भीरं गहनं यथातथा वेत्ति विद-स्थिति ।

“चिरकालेन यो वेत्ति शिक्षां परिचिताकपि । गम्भीर-
वेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिः” राजपुत्रीयोक्त
चिह्ने, १ गजे । “अङ्गुशं द्विरदस्त्रेव यन्ता गम्भीर-
वेदिनः” रघुः । गम्भीरवेदिनः पुरः कवलं करीन्द्रे”
माघः । हच् । गम्भीरवेत्तृ “त्वग्भेदात् शोणितस्त्रावात्
कांसस्य क्रथनादपि । आत्मानं यो न जानाति स
स्यात् गम्भीरवेदिता” मृगचर्मीयोक्तचिह्ने गजे ।

गम्भीरिका स्त्री गम्भीर-स्वार्थे क संज्ञायां कन् वा कापि
अत इत्त्वम् । १ गम्भीरायां नद्यां २ नदीभेदे च । “लौ-
हित्यः सिन्धुनदः सरयूर्गम्भीरिका रघाह्वा च । गङ्गा-
कौशिक्याद्याः सरितो विदेहकाश्वजाः” वृह० सं० १६ अ० ।
३ नाडीभेदे “नाड्यो गम्भीरिका याश्च सद्यस्त्वक्षस्तथैव
च” सुश्रुतः । ४ वटिरोगभेदे “हृताधिमन्यो निमिषो वटि-
रगम्भीरिका च या” सुश्रुतः । ५ वृक्षक्षणे तत्रैव उक्तं यथा
“वटिर्विरूपा श्वसनोपवृष्टा सङ्कुच्यतेऽभ्यन्तरतश्च याति ।
रुजावगाढा च तमक्षिरोगं गम्भीरिकेति प्रवर्तन्ति
तज्ज्ञाः” ।

गम्य लि० गम-पवर्गान्तत्वात् कर्मादौ यत् । १ गमनोये २ प्राप्ये
च । अर्हार्थे यत् । गमनयोग्ये । “गम्यान्वापि तीर्थानि
कीर्त्तनान्यमगमानि च” भा० व० ८५ । “अभिकामां स्त्रियं
यश्च गम्यां रहसि याचितः” भा० आ० ८३ अ० ।
“गम्यं त्वभावे दातॄणां कन्या कुर्व्यात् स्वयं वरम्” याज्ञ०
“समानश्च खेदविगमो गम्यायामगम्ययाश्च तत्र नियमः
क्रियते इयं गम्या इयमगम्येति” महाभाष्यम् “खेदयतीति
खेदो रोगः इन्द्रियनियमासामर्थ्यं वा” इति कैयटः
तथा च अगम्यानिषेधस्य इतराभ्यनुज्ञाफलकतया स्वदा-
रगमने दोषाभावः” विवरणम् ।

गम्यमान लि० गम-कर्मणि शानच् । १ वर्त्तमानगतिकर्मणि ।
२ बुध्यमाने च “गम्यमानाऽपि क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका”
व्या० न्यायः । “गम्यमानेऽर्थे” सि० कौ० भूरिप्रयोगः ।

गम्यादि न० “भविष्यति गम्यादयः” पा० उक्ते भविष्यदर्थे
इतिप्रत्ययान्तशब्दसमूहे ते च “गमी आगमी भावी
प्रस्थायी प्रतिरोधी प्रतिबोधी प्रतिबोधी प्रतिवायी
प्रतिषेधी इत्येते” पा० ग० । “गम्यादीनामुपसंख्यानम्”
वार्तिके तद्यागे द्वितीयातत्पुरुषः । व्यामगमी ।

गय पु० रामायणप्रसिद्धे १ वानरभेदे । “कोटीशतहतो वापि
गयो गवय एव च । वानरेन्द्र हौमवीर्यौ पृथक्

पृथगदृश्यताम्” भा० व० २८२अ०। २हविर्धनराजपुत्र-
भेदे, तत्कथा “हविर्धनाहविर्धनी विदूरास्तु षट्
सुतान् । वहिषदङ्गं शुक्लं कृष्णं सत्यजितं व्रतम्”
भाग० ५।१५अ०। प्रियव्रतवंशोद्भवे शराजभेदे तत्कथा यथा
“नक्ताहतिपुत्रो गयो राजर्षिप्रवर उदारश्च वा अजा-
यत । साक्षाद्भगवतो विष्णोर्जगद्भिरक्षया गृहीतसत्त्वस्य
कला आत्मवत्त्वादिलक्षणेन महापुरुषतां प्राप्नोः । स वै
स्वधर्मेण प्रजापालनपोषणप्रौढनोपलालनानुशासन-
लक्षणेनेज्यादिना च भगवति महापुरुषे परावरे
ब्रह्मणि सर्वात्मनोऽपि परमार्थलक्षणेन ब्रह्मविस्तराह-
सेवयापादितभगवद्भक्तियोगेन चाभीक्ष्ण्यः परिभावित-
विशुद्धमतिरूपरतानामात्रे आत्मनि स्वयमुपलभ्यमान-
ब्रह्मात्महतभोऽपि निरभिमान एवावगमिष्युषुषु ।
तस्मै मां गाथां पाण्डवेय ! पुराविदुषु पगायन्ति ।
गयं नृपं कः प्रतियाति कर्मभिर्यज्ञाभिसानी बह्वि-
दर्भगोप्ता । समागतश्रीः सदसस्पतिः सतां सत्सेवकोऽन्यो
भगवत् कलाहते । यमभ्यषिञ्चन् परया सुदा सतीः (सत्यः)
सत्याश्रितो दत्तकन्याः सरिङ्गः । यस्य प्रजा नां दुदुहे
धराऽऽश्रितो निराश्रितो गुणवत्सङ्गुतोधाः । कन्दार्य-
कामस्य च यस्य कामान् दुदुहाराजहुरयोबलिं
नृपाः । प्रत्यङ्घ्रिता युधि धर्मेण विप्रा यदाश्रितं षड-
मंशं धरेभ्यः । यस्याधरे भगवानध्वरात्मा सवोनि साद्य-
त्युरुसोमपीथे । अङ्गाविशुद्धाचलभक्तियोगसमर्पितेज्या ।
फलमाजहार । यत्प्रोषणाहर्हि पि देवतिर्यङ्-
मनुष्यवीररूपाविरिच्यत् । प्रीयेत सद्यः बहु विश्व-
जीवः प्रीतः स्वयं प्रीतिसगाहयस्य । मयाहायन्यां चित्त-
रयः सुमतिररिरोधन इति त्वयः पुत्रा बभूवुः” भाग० ५।१५।
अमूर्त्तरयसः पुत्रे प्रधानप्रोद्भूतराजान्तर्गते शराजर्षिभेदे
तत्कथा ।

“गयज्ञामूर्त्तरयसं नृतं सृजय ! शुश्रुम । यो वै
वर्षशतं राजा हृतशिष्टाशनोऽभवत् । तस्मै ह्यग्निर्वरं
प्राद्वत्ततो वव्रे वरं गयः । तपसा ब्रह्मचर्येण व्रतेन
नियमेन च । गुरुणाञ्च प्रसादेन वेदानिच्छामि वेदि-
तम् । स्वधर्मेणाविहिंसान्यान् धनमिच्छामि चाक्षयम् ।
त्रिषु ददतश्चैव अङ्गा भयतु नित्यशः । अनन्यासु
सवर्षासु पुत्रजन्म च मे भवेत् । अन्नं मे ददतः अङ्गा
धर्मो मे रमतान्ननः । अक्षिप्तं चास्तु मे नित्यं धर्म-
कार्येषु पावकः । तथा मविष्यतीत्युक्त्वा तत्त्वैवान्तर-

धीवत । गयो ह्यावय तत्सर्वं धर्मेणारीनजीजयत् ।
स दर्शयौर्ध्वासाम्यां कालेष्वामययेषु च । चातुर्मास्यैश्च
विविधैर्यज्ञैश्चावाप्तदक्षिणैः । अयजच्छ्रद्धया राजा परि-
संवत्सरान् शतम् । गवां शतसहस्राणि शतमश्वशतानि
च । शतं निष्कसहस्राणि गवाश्चायशुतानि षट् ।
उत्थायोत्थाय संप्रादात् परिसंवत्सरान् शतम् । नक्षत्रेषु
च सर्वेषु दत्तक्षत्रदक्षिणाः । ईजे च विविधैर्यज्ञै-
र्यथा सोमोऽङ्गिरास्तथा । सौवर्ण्यं पृथिवीं कृत्वा य
इमां मणिशर्कराम् । विप्रेभ्यः प्राददद्भद्राया अश्वमेधे
महामखे । जाम्बुनदमया यूपाः सर्वे रत्नपरिच्छदाः ।
गयस्यासन् सन्तुष्टास्तु सर्वभूतमनोहराः । सर्वकामसन्तुष्टांश्च
प्रादात्तंश्च गयस्तथा । ब्राह्मणेभ्यः प्रकष्टेभ्यः सर्वभूतेभ्य
एव च । ससहस्रवनहीपनदीनदवनेषु च । नगरेषु च
राष्ट्रेषु दिवि व्योम्नि च येष्वसन् । भूतस्यामाश्च
विविधाः संष्टमा यज्ञसम्पदा । गयस्य सदृशो यज्ञो
नास्त्यन्य इति तेऽब्रुवन् । षड्विंशयोजनायामा
त्रिंशद्योजनमायता । पश्चात् पुरश्चलविंशदेदी ह्यासी-
द्विराणमयी । गयस्य यजमानस्य सुक्तावज्रमणिस्रृता ।
प्रादात् स ब्राह्मणेभ्योऽथ वासांश्चाभरणानि च । यथोक्ता
दक्षिणाश्चान्या विप्रेभ्यो भूरिदक्षिणाः । यत्र भोजन-
शिष्टस्य पर्वताः पञ्चविंशतिः । कुल्याः सुकतवाहिन्यो
रसानामभवंस्तदा । वस्त्राभरणगन्धानां राशयश्च
पृथग्विधाः । यस्य प्रभावाच्च गयस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
वटश्चाक्षय्यकरणः पुण्यं ब्रह्मसरश्च तत् । स
चेन्ममार सृजय चतुर्भद्रतरस्तथा । पुत्रात् पुण्यतर-
स्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः” भा० द्रो० ६६अ० । ५धने
६अपत्ये ६गृहे च निषष्टुः । “इन्द्रो वसुभिः परि-
पातु नो गयम्” ऋ० १०।६६।२ । “गयं गृहनामैतत् ।
प्राप्नुव्यं गीयते शब्दप्रतेऽनेति वा गयं गृहम्” भा० ।
“अरक्षद्वाशुपे गयम्” ऋ० १।७४।२ । “गयं धनम्”
भा० । “परि पाहि नो गयम्” ऋ० ६।७४।२ ।
“गयं गृहं धनं वा” भा० दक्षन्तरीक्षे च । “गयम-
स्माकं शर्मे वनवत्स्वावसुः” ऋ० ५।४४।७ । “गयं
गृहमन्तरिक्षं वा” भा० । एतद्गृहते प्राणिनि च ।
“या नो गयमाविवेश” ऋ० ६।७४।२ । “गयं गृहं
गवं प्राणिजातम्” भा० । १०स्थाने । “हिंसी गयमारो
अयद्य आगावुः” ऋ० १०।६६।५ । “गयं स्वस्थानम्” भा० ।
११प्राणेषु ब्रह्म०, “सा ह्यैषा गयांस्तत्वे प्राणा वै गयास्तु

प्राणांस्तत्रे तदाद्गयांस्तत्र तस्माद्गायत्री नाम" शत०
ब्रा० १४।८।१५।७ । गयाऽख्यत्र अच् । १२ गयाप्रदेशे
बहुव० । "गयस्य यजमानस्य गयेष्वेव महाक्रतुम् ।
आहुता सरितां अष्टे गययज्ञे सरस्वती" भा० शल्य० २६
अ० "गयेन यजमानेन गयेष्वेव पितृन् प्रति" रामा०
अयो० १७७।१ । तेन तद्यागस्थानत्वेन च गयेति प्रसिद्धिः
१२ असुरभेदे । तत्कथा वायुपुराणगयाभाष्ये २ अ० यथा ।

"गयासुरोऽसुराणाञ्च महाबलपराक्रमः । यो-
जनानां सपादञ्च शतं तस्योच्छ्रयः स्मृतः । स्थूलः
प्रष्टियोजनानां अष्टोऽसौ वैष्णवः स्मृतः । कोलाहले
गिरिवरे तपस्तेमे सुदारुणम् । बहुवर्षसहस्राणि नि-
रुच्छासं स्थितोऽभवत् । तत्तपस्तापिता देवाः संक्षोभं परमं
ययुः । ब्रह्मलोकं गता देवाः प्रोचुस्ते प्रपितामहम् ।"

ततस्तत्कृतस्तवादिकसुपवर्ण्यं तद्वरकथां तत्रैव यथा

"यदि तृष्टास्तु मे देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । सर्वदेव
द्विजातिभ्यो यज्ञतीर्थशिलोच्चयात् । देवेभ्योऽतिपवित्रोऽ-
हम्हृदिभ्योऽपि शिवाव्ययात् । मन्त्रेभ्यो देवदेवीभ्यो यो-
गिभ्यश्चापि सर्वशः । न्यासिभ्यश्चापि कर्मिभ्यो धर्मिभ्यश्च-
तथा पुनः । ज्ञातिभ्योऽतिपवित्रोऽहं पवित्रः स्थां सदा-
सुराः । पवित्रतास्तु तं देवाः सत्यसङ्गा दिवं ययुः । दृष्ट्वा
दैत्यं, तथा सृष्ट्वा सर्वे हरिपुरं ययुः । शून्ये लोकत्रये-
याते शून्या यमपुरी ह्यभूत् । यम इन्द्रादिभिः सार्जं
ब्रह्मलोकं ततोऽगमत् । ब्रह्माण्मूचिरे देवा गयासुरविभो-
पिताः । त्वया दत्ताविकारांस्त्वं तान् गृहाण पितामह ! ।
ब्रह्माब्रवीत्ततो देवान् ब्रजामो विष्णुमस्ययम् । ब्रह्मादयो-
ऽब्रुवन् विष्णुं त्वया दत्तवरोऽसुरः । तद्दर्शनाद्ययुः स्वर्गं
शून्यं लोकत्रयं ह्यभूत् । देवैरुक्तो बाह्यदेवो ब्रह्माणं स
वचोऽब्रवीत् । गयासुरं प्रार्थयस्व यज्ञार्थं देहि देहकम् ।
विष्णूक्तः ससुरो ब्रह्मा गत्वाऽपश्यद् गयासुरम् । गया-
सुरोऽब्रवीत् दृष्ट्वा ब्रह्माणं त्रिदशैः सह । संपूज्योत्थाय वि-
धिवत् प्रणतः अङ्गयान्वितः । गयासुर उवाच ।
अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं तपः । यदागतोऽति-
थिर्ब्रह्मा सर्वं प्राप्तं मयाद्य वै । योगिन् ! योगाङ्गवित्
सर्वलोकस्वामिन् ! पितरुरो ! । यदर्थमागतो ब्रह्मन्
तत्कार्यं करवाण्यहम् । ब्रह्मोवाच । पृथिव्यां यानि
तीर्थानि दृष्टानि भ्रमता मया । यज्ञार्थं न तु ते तानि
पवित्राणि शरीरतः । त्वया देहे पवित्रत्वं प्राप्तं विष्णु-
प्रसादतः । अतः पवित्रं देहं त्वं यज्ञार्थं देहि मेऽसुर ! ।

गयासुर उवाच । धन्योऽहं देवदेवेश ! मद्देहं प्रार्थते त्वया ।
पितृवंशे कृतार्थोऽहं मातृवंशे तथैव च । त्वयैवोत्पादितो
देहः पवित्रस्तु त्वया कृतः । सर्वेषामुपकाराय यागोऽ-
वश्यं भविष्यति । इत्युक्त्वा सोऽपतङ्गमौ श्वेतकल्पो गया-
सुरः । नैर्ऋतं दिशमाश्रित्य तदा कोलाहले गिरौ ।
शिरः कृत्वोत्तरे दैत्यः पादौ कृत्वा तु दक्षिणे ।
ब्रह्मा संभृतसम्भारो मानसान्धित्वजोऽसृजत् । इत्युप-
क्रम्य कतिचित्तत्कल्पितधीस्तुक्त्वा "एतानन्यांश्च विप्रेन्द्रान् वेधा
लोकपितामहः । परिकल्पयामाकरोद्दयागं गयासुरशरी-
रके । अग्निशर्मापि पञ्चाग्नीन् सुखादेतानवासृजत् ।
दक्षिणाग्निं गार्हपत्याहवनीयौ तपोऽव्ययः । सभ्यावने
सय्यौ देवर्षयेषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः । यज्ञस्य च प्रतिष्ठार्थं
विप्रेभ्यो दक्षिणां ददौ । कृत्वा पूर्णाहुतिं ब्रह्मा
स्नात्वा चावष्टभे सुरैः । यज्ञयूपं सुरैः सार्जं समा-
नीय व्यरोपयत् । ब्रह्मणः सरसां अष्टे सरस्वयो-
च्छ्रितं शुभम् । यज्ञवाटे सुरैः सार्जं गयासुरमपश्यत् ।
चलितं चकितो ब्रह्मा धर्मराजसमापत । या सा
गृहे तव शिला समानीयाविचारयन् । दैत्यस्य शीघ्रं
शिरसि तां धारय ममाज्ञया । निश्चलार्थं, यमः श्रुत्वाऽ
धारयन्मस्तके शिलाम् । शिलायां धारितायान्तु सशि-
लश्चासुरोऽचलत् । देवानूचेऽथ रुद्रादीन् शिलायां
निश्चलाः किल । तिष्ठध्वं देवाः सकलास्तथेत्युक्त्वा च ते
स्थिताः । देवाः पादैर्क्षत्तित्वा तथापि चलितोऽसुरः ।
ब्रह्माथ व्याकुलो विष्णुं गतः क्षीराब्धिं शयिनम् । तृष्टा-
व प्रणतो भूत्वा नत्वा चादत्त तं प्रभुम् । ब्रह्माणस्य
पते ! नाथ ! नमामि जगतां पतिम् । गतिं कीर्त्तिमतं
नृणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् । विश्वक्सेनोऽब्रवीत् विष्णुं
देव ! त्वां स्तौति पद्मजः । हरिराह्वानयस्व त्वं
विष्णूक्तः स तमानयत् । अजमूचे हरिः कस्मा-
दागतोऽसि वदस्व तत् । ब्रह्मोवाच । देवदेव ! कृते यागे
प्रचक्षत गयासुरः । शिलायां देवकृपिण्यां न्यस्तायां
तस्य मस्तके । रुद्रादिषु च देवेषु संस्थितेष्वसुरोऽचलत् ।
इदानीं निश्चलार्थं हि प्रसादं कुरु माधव ! । ब्रह्मणो-
वचनं श्रुत्वा ह्याकथ्य स्वशरीरतः । मूर्त्तिं ददौ निश्च-
लार्थं ब्रह्मणे भगवान् हरिः । आनीय मूर्त्तिं ब्रह्मापि
शिलायां समधारयत् । तथापि चलितं वीक्ष्य पुनर्देव
मयागमत् । आगत्य विष्णुः क्षीराब्धेः शिलायां संस्थि-
तोऽभवत् । जनार्दनमभिधानेन पुण्डरीकेति नामतः ।

शिलायां निखलार्थं हि स्वयसादिगदाधरः । निख-
लार्थं पञ्चधासीत् शिलायां प्रपितामहः । पितामहोऽथ
फलव्रीशः क्रोदारः कनकेश्वरः । ब्रह्मा स्थितः स्वयं तत्र
गजरूपी विनायकः । गयादिल्लोत्तरार्को दक्षिणार्क
स्त्रिधा रविः । लक्ष्मीः सीताभिधानेन, गौरी वै सङ्कला-
ह्वया । गायत्री चैव सावित्री त्रिसन्धेयं सरस्वती ।
इन्द्रो वृहस्पतिः पूषा वसवोऽष्टौ महावलाः । विश्वे देवा-
श्चाश्विनेयौ मरुतो विश्वनायकाः । सयजोरगगन्धर्व-
स्तस्युर्देवाः स्रजशक्तिभिः । आदितो गदया चासौ
यस्माद्दैत्यः स्थिरीकृतः । स्थित इत्येव हरिणा तस्मा-
दादिगदाधरः । अचे गयासुरो देवान् किमर्थं
वञ्चितोऽहम् । यज्ञार्थं ब्रह्मणे दत्तं शरीरममलं मया ।
विणोर्वचनमात्रेण किं न स्यां निखलोऽहम् । यत्-
सुरैः पीडितोऽत्यर्थं गदया हरिणा तथा । पीडितो
यदाहं देवाः प्रसन्नाः सन्तु सर्वदा । गदाधरादय-
स्तुष्टाः प्रोचुर्दैत्यं गयासुरम् । वरं ब्रूहि प्रसन्नाः सो
देवान् च गयासुरः । यावत् पृथ्वी पर्वताश्च यावच्च-
न्द्रार्कतारकाः । तावच्छिलायां तिष्ठन्तु ब्रह्मविष्णु-
महेश्वराः । अन्याश्च सकला देवा मन्त्रान्ना जेतमस्तु वै ।
पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः । तन्मध्ये
सर्वतीर्थानि प्रयच्छन्तु हितं नृणाम् । स्नानादि-
तर्पणं कृत्वा पिण्डदानात् फलादिकम् । सहात्मनि सह-
स्रं कुबानाञ्चोद्धरेक्षरः । व्यक्ताव्यक्तस्वरूपेण यूयं तिष्ठन्तु
सर्वदा । गदाधरादयस्त्र लोकात् भूयात् सर्वावनाशनात् ।
आङ्गं सपिण्डकं येषां ब्रह्मलोकं प्रयान्तु ते । ब्रह्म-
हत्यादिकं पापं विनश्यत् च सेविनाम् । नैमिषं
पुष्करं गङ्गा प्रयागं चाविशुक्तकम् । एतान्यन्यानि
तीर्थानि दिवि भुव्यन्तरीक्षतः । समायान्तु सदा नृणां
प्रयच्छन्तु हितं सुराः । ते देवास्तानि तीर्थानि प्रयच्छन्तु
हितं नृणाम् । पितॄणां ब्रह्मलोकश्च भुक्तिमुक्तिफलं तथा ।
एको विष्णुस्त्रिधामर्त्तियायत् संकीर्त्तयेत् बुधैः । तावद्-
गयासुरक्षेत्रं ख्यातिमेतु सदा भुवि । ब्रह्महत्यादिकं पापं
विनाशयत् सेविनाम् । किं ब्रह्मज्ञा सुरेशाना ! युष्मास्ते-
कापि देवता । चेन्न तिष्ठेदहं चापि, समयः प्रतिपाल्य-
ताम् । गयासुरवचः श्रुत्वा प्रोचुर्विष्णुादयः सुराः ।
त्वया यत् प्रार्थितं सर्वं तद्भविष्यत्यसंशयम् । पितॄणां
वै कुत्रशतमात्मानं पिण्डदानतः । आङ्गादिना नयि-
ष्यन्ति ब्रह्मलोकमनामयम् । अक्षत्पादानर्चयित्वा या-

स्यन्ति परमां गतिम् । सनत्कुमार उवाच । देवैर्दत्त-
वरो दैत्यो हर्षितो निखलोऽभवत् । ४ अङ्गिरसे मुनि-
भेदे गर्गशब्दे दृश्यम् अस्य वृषाऽष्टौ दात्ता ।

गयस्फान पु० स्फायी-वृद्धौ अन्नभूतखर्द्यात् ल्युट्
नि० यलोपः गयस्य धनस्य स्फानः । धनवर्द्धके ।
“गयस्फानो अमीवहा वसुवित् पुष्टिवर्द्धनः” ऋ० १०।
६१।८२ । “गयस्फानः धनस्य वर्द्धयिता” भा० ।
“एषि गयस्फानो गोभिरश्वेभिरिन्द्र !” ऋ० ७।५४।२ ।

गया स्त्री गयो गयासुरः गयन्तपो वा कारणत्वेनास्यस्य
अच् । तीर्थभेदे गयशब्दे तत्कथा उक्ता ।

वायुपु० गयामा० १०० तन्माहात्म्यं यथा

“वक्ष्ये तीर्थवरं पुण्यं आङ्गादौ सर्वतारकम् ।
गयातीर्थं सर्वदेशे तीर्थेभ्योऽप्यधिकं श्रेणु । गयासुर
स्तपस्तेषु ब्रह्मणा क्रतवेऽर्पितः । प्राप्तस्य तस्य शिरसि
शिलां धर्मोऽहोधारयत् । तत्र ब्रह्माकरोद्यागं स्थित-
श्चादिगदाधरः । फलगुतीर्थादिरूपेण निखलार्थमह-
र्निशम् । गयासुरस्य विप्रेन्द्र ! ब्रह्माद्यैर्दैवतैः सह ।
कतयज्ञो ददौ ब्रह्मा ब्राह्मणेभ्यो गृहादिकम् । श्वेतकल्पे
तु वाराहे गयोयागमकारयत् । गयनाम्ना गयाख्याता
क्षेत्रं ब्रह्माभिकाङ्क्षितम् । काङ्क्षन्ति पितरः पुत्राक्षरकाङ्क्ष-
यभीरवः । गयां यास्यति यः पुत्रः स न स्त्राता भविष्यति ।
गयाप्राप्तं सुतं दृष्ट्वा पितृणास्तत्सर्वो भवेत् । पङ्ग्रा-
सपि जलं स्पृष्ट्वा सोऽस्मभ्यं किं न दास्यति ? । गयां
गत्वान्नदाता यः पितरस्तेन पुत्रिणः । पक्षत्रय
निवासी च पुनात्यासप्तमं कुलम् । न चेत् पञ्चदशार्हं
वा सप्तरात्रं विरातकम् । महाकल्पकृतं पापं गयां
प्राप्य विनश्यति । पिण्डं दत्त्वा च पित्रादेरात्मनोऽपि
तिलैर्विना । ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।
पापं तत्सङ्गजं सर्वं गयाआङ्गादिनश्यति । आत्म-
जोऽप्यन्यजोवापि गयाभूमौ यदा तदा । यन्मन्त्रा
पातयेत् पिण्डं तद्वयेत् ब्रह्म शाश्वतम् । नामगोत्रे सप्त-
स्यार्थं पिण्डपातनमीक्षते । येन केनापि कस्मैचित्
स याति परमां गतिम् । ब्रह्मज्ञानं गयाआङ्गं गोमृहे-
मरणं तथा । वासः पुंसां कुरुक्षेत्रे सुतिरेषा चतु-
र्विधा । ब्रह्मज्ञानेन किं साध्यं गोमृहे मरणेन किम् ।
वासेन किं कुरुक्षेत्रे यदि पुत्रो गयां व्रजेत् । गयायां
पर्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विचक्षणः । अधिमासे जन्म-
दिने चास्तेऽपि गुरुशुक्रयोः । न त्यक्तव्यं गयाआङ्गं

सिंहस्थेऽपि दृश्यते । तथा दैवप्रसादेन प्रवक्तुं सु-
 ग्रहेषु च । पूर्वः कर्माधिकारी च आर्क्षकद्वन्द्वलोक-
 भाक् । प्रीत्या आह्वन्तु कर्त्तव्यं सर्वेषां वर्णविद्विनाम् ।
 एतं कुर्वन् नरः सम्यक् महतीं श्रियमाप्नुयात् । सकृद्
 गयाभिगमनं सकृत्पिण्डस्य पातनम् । दुर्लभं किं पुन-
 नित्यमस्निन्नेव व्यवस्थितः । प्रसादान्निवते स्तेने
 ब्रह्माद्यैस्तेजिदायके । ब्रह्मज्ञानादयथा सुखित्यते
 नात्र संशयः । कीकटादिमृतानाञ्च पितृणां तारणा-
 य च । तस्मात् सर्ववत्सेन वस्तव्यं सुविचक्षणैः । ब्रह्म-
 प्रकल्पिताञ्च विप्रान् हव्यकव्यादिनाञ्चयेत् । तैस्तुष्टै-
 स्तोषिताः सर्वाः पितृभिः सह देवताः । सुखेनश्लोष-
 वासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः । वज्रयित्वा कुरुक्षेत्रं
 विशाखां विरजां गयाम् । दण्डं प्रदर्शयेद्भिक्षुर्गयां
 गत्वा न पिण्डदः । दण्डं न्यस्य विष्णुपदे पितृभिः
 सह सुच्यते । न दण्डौ किलिषं धन्वे पुण्यं वा पर-
 मार्थतः । अतः सर्वक्रियां त्यक्त्वा विष्णुं ध्याय-
 ति भावुकः । संन्यसेत् सर्वकर्माणि वेदमेकं न
 संयजेत् । सुखेपृष्ठाञ्च पूर्वस्निन् पश्चिमे दक्षि-
 णोत्तरे । सार्द्धं क्रोशद्वयं मानं गयेति ब्रह्मणे-
 रितम् । पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः ।
 तन्मध्ये सर्वतीर्थानि त्रैलोक्ये यानि सन्ति वै । आह-
 वद् यो गयाक्षेत्रे पितृणामन्तर्गोहि सः । शिरसि
 आहवद् यस्तु कुलानां शतसङ्घरेत् । गृहाञ्जित
 मात्रेण गयाया गमनं प्रति । स्वर्गारोहणसोपानं
 पितृणाञ्च पदे पदे । पदेपदेऽश्वमेधस्य यत्फलं गच्छ-
 तो गयाम् । तत्फलञ्च भवेद्भूषां समग्रं नात्र
 संशयः । पायसेनाथ चक्षुषां सक्तुना पिष्ट-
 केन वा । तण्डुलैः फलमूलाद्यैर्गयायां पिण्ड-
 पातनम् । तिलाज्यदधिमध्वादिपिण्डद्रव्येषु योजयेत् ।
 सुष्टिमात्रप्रमाणेन आर्द्रमलकमात्रतः । शमीपत्र
 प्रमाणेन पिण्डं दद्याद्गयाशिरः । उद्धरेत् सप्त गोलाणि
 कुलमेकोत्तरं शतम् । तिलकलकेन खण्डेन गुड्ढेन
 सद्यतेन वा । केवलैर्नैव दद्याद्वा दुग्धेन मधुनाथ वा ।
 पिण्याकं सद्यतं खण्डं पितृभ्योऽक्षयमित्युत । दध्यते
 ऽवाप्नोतो भोज्यं हविष्यं मधुरब्रवीत् । एकतः सर्वव-
 स्तूनि रसवन्ति मधूनि हि । शृत्वा न दाधराङ्गुलाजं फल-
 गुतीर्थान्बु चैकतः । पिण्डसमं पिण्डदानं पुनः प्रत्यवने
 जनम् । दक्षिणा-चाञ्चसंकल्पस्तोर्थआज्ञेऽप्ययं विधिः ।

नावाहनं न दिग्बन्धो न दोषो दृष्टिसम्भवः । सकाह-
 श्येन कर्त्तव्यं तीर्थआह्वं विचक्षणैः । अन्यत्वावाहिताः
 काले पितरोयान्वस्युः प्रति । तीर्थे सदा वसन्त्येते
 तस्मादावाहनं न हि । तीर्थआह्वं प्रयच्छद्भिः पुरुषैः
 फलकाङ्क्षिभिः । कामं क्रोधं तथा लोभं त्यक्त्वा कार्या-
 क्रिया ऽनिशम् । ब्रह्मचार्यैकभोजी च भूशायी सत्यवाक्
 शुचिः । सर्वभूतहिते रक्तः स तीर्थफलमश्नुते । तीर्था-
 न्यनुसरन् धीरः पापण्डुं दूरतस्तज्जेत् । पापण्डुं
 तच्च विज्ञेयं यज्ञवेत् कामकारतः । तीर्थेषु वे नरा-
 धीराः कर्म कुर्वन्ति सद्गताः । यथा ब्रह्मचिदो वेदां वस्तु-
 चानम्यचेतसः । प्रविशन्ति परेशास्त्रं ब्रह्म ब्रह्मपरायणाः ।
 याऽऽस्ते वैतरणी नाम नदी त्रैलोक्यविश्रुता । सावतीर्णां
 गयाक्षेत्रे पितृणां तारणाय वै । स्नातो गोदो वैतरण्यां
 त्रिःसप्तः कुलसङ्घैः । तथाक्षयवटं गत्वा विप्रान्
 सन्तोषयिष्यति । ब्रह्मप्रकल्पितान् विप्रान् हव्यकव्या-
 दिनाञ्चयेत् । तैस्तुष्टैस्तोषिताः सर्वाः पितृभिः सह-
 देवताः । गयायां नहि तत्स्थानं यत्र तीर्थं न विद्यते ।
 सार्द्धं सर्वतीर्थानां गयातीर्थं ततो वरम् । भीमसेने
 स्थिते स्त्र्ये कन्यायां कामुके चटे । दुर्लभं त्रिषु
 लोकेषु गयायां पिण्डपातनम् । सकरे वर्त्तमानेऽर्के
 ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । दुर्लभं त्रिषु लोकेषु गयाआह्वं
 सुदुर्लभम् । गयायां पिण्डदानेन यत् फलं लभते नरः ।
 न तच्छक्यं मया वक्तुं कल्पकोटिशतैरपि ।

तद्यात्वाविधिश्च तत्रैव ह्येव । ‘सनत्कुमार उवाच ।
 गयायात्वां प्रवक्ष्यामि शृणु नारद ! सुनिदिताम् । नि-
 ष्कृतिः पिण्डकर्त्तृणां ब्रह्मणा गीयते पुरा । उद्यतश्रे-
 ण्यां गन्तुं आह्वं कृत्वा विधानतः । विधाय कर्पटिवेशं
 कृत्वा यामं प्रदक्षिणम् । ततो यामान्तरं गत्वा आह-
 शेषस्य भोजनम् । वतः प्रतिदिनं गच्छेत् प्रतिगृह
 विवर्जितः । प्रतिगृहादुपावृत्तः सन्तुष्टो नियतः
 शुचिः । अहङ्कारविमुक्तो यः स तीर्थफलमश्नुते ।
 यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चापि सुचंचयतः । विद्या त-
 प्रथ कीर्त्तय स तीर्थफलमश्नुते । ततो मयाप्रवेशे च
 पूर्वतोऽस्ति महानदी । तत्र तोवः सस्रपाद्य स्नातव्यं
 निर्मले जले । देवादींस्तर्पयित्वाथ आह्वं कृत्वा जना-
 विधिः । स्वस्वदेशाख्योदितमध्यावाहनप्रार्थितम् । अप-
 रेद्युः शुचिर्भूत्वा गच्छेद्वा प्रेतपर्वते । ब्रह्मण्ये
 ततः स्नात्वा देवादींस्तर्पयेत् सुधीः । कुश्याह आह्वं

सपिण्डानां प्रयतः प्रेतपर्वते । प्राचीनावीतिनाभ्यर्च्य
दक्षिणामिमुखः स्मरन् । “कव्यवालोनलः सोमो यम-
श्चैवार्थमा तथा । अग्निष्वाक्षा बर्हिषदः सोमपाः पितृ-
देवताः । आगच्छन्तु महाभागा युष्माभी रक्षितास्त्रिह” ।
“मदीयाः पितृभ्यो च कुलेजाताः कुलाङ्गयाः । तेषां
पिण्डप्रदानार्थमागतोऽस्मि गयामिमाम् । ते सर्वे
हं प्रमियान्तु आङ्गेनामेन शश्वतीम्” । आचम्योक्त्वा च
पञ्चङ्गं प्राणायामं प्रयत्नतः । पुनरावृत्तिरहितः
ब्रह्मलोकाग्निहेतवे । एवञ्च विधिवत् आङ्गं कृत्वा पूर्वं
यथाक्रमम् । पितृनावाह्यं चाभ्यर्च्य मन्त्रैः पिण्ड-
प्रदोभवेत् । तीर्थे प्रेतशिलादौ च चरुणा सवतेन वा ।
प्रक्षाल्य पूर्वं तत्स्थानं पञ्चमयैः पृथक् पृथक् । मन्त्रै-
स्तैरथ संपूज्य पञ्चगव्यैश्च देवताम् । यावत्तिला मनु-
ष्यैश्च गृहीताः पितृकर्मसु । गच्छन्ति तावदसुराः
सिंहलस्ता यथा मृगाः । अष्टकासु च वृद्धौ च गयायां
चाक्षयेऽहनि । मातुः आङ्गं पृथक् कुर्यादन्यत् पति-
ना सह । वृद्धिआङ्गे तु मातादि गयायां पितृपूर्वकम् ।
गृहीत्वाञ्जलिना तेभ्यः पितृतीर्थेन तत्पतः । सक्तुना
सुष्टिमात्रेण दद्यादक्षयपिण्डकम् । आत्रघ्नस्तम्भ-
यर्थ्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः । त्वयन्तु पितरः सर्वे मातृ-
मातामहादयः । अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवा-
सिनाम् । आ ब्रह्मभुवनात् लोकादिदमस्तु तिलोदकम् ।
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । माता पिता-
मही चैव तथैव प्रपितामही । मातामहस्तत्पिता च
प्रमातामहादयः । तेषां पिण्डो भया दत्तोह्यक्षय-
क्षपतिष्ठताम् । सुष्टिमात्रप्रमाणञ्च आर्द्रामलकमात्र-
कम् । शमीपत्रप्रमाणं वा पिण्डं दद्याद्दयाश्रिते । उड्ग-
रेत् सप्तगोत्राणां कुलानि शतसङ्खरेत् । पितृभ्रातृश्च
भार्याया भगिन्या दुहितृस्तथा । पितृष्वसुमाह्वयसुः सप्त
गोत्राः प्रकीर्त्तिताः । विंशतिर्विंशतिरिन्द्राः १४ षोडश
द्वादशैव हि । रुद्राश्च ११ वसवश्चैव कुलान्येकोत्तरं शतम् ।
नावाहनं न दिग्बन्धो न दोषो दृष्टिसम्भवः । सका-
रण्येन कर्त्तव्यं तीर्थआङ्गं विचक्षणैः । पिण्डासनं
पिण्डदानं पुनः प्रत्यवेनेजनम् । दक्षिणा चाक्षयकल्प-
स्तीर्थआङ्गेष्वयं विधिः* ।
अधिकं मदीयगयाआङ्गादिपद्धतौ दृश्यम् । गयाआङ्गस्य
फलदेरोधारादिकं गयाआङ्गादिपद्धतौ अस्माभिन्यैरुपि
यथा “गयाआङ्गफलं किं निष्ठमिति, विविच्यते । “यज्जाम्ना

पातयेत् पिण्डम्” इत्यादिवचनजातात् पुत्रादिकृतआ-
ङ्गात् तद्देष्टव्यपित्वादितगतं नरकनिष्ठचित्तब्रह्मलोकावाप्ता-
दिफलमवगम्यते । तच्च नोपपद्यते । तथा हि सर्व्वे
हि लोकः स्वेष्टसाधने कर्मणि प्रवर्त्तते तत्प्रवृत्तता च
तत्तदिष्टसाधनं वस्तु साधयति इत्येवं नियमे स्थिते
वैदिककर्मण्यपि तथैव स्वाभीष्टफलवत्येव प्रवृत्तिरुचिता
नान्यगामिफले । एवं शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठानार्थेव
कर्मभिर्जन्यते “शास्त्रीयं फलं प्रयोक्तारि तन्नक्षणात्वा-
दिति” जैमिनीयन्यायात् । अन्यकर्त्तृकक्रिययाऽन्यदीय-
फलस्य जननेऽतिप्रसङ्गः स्यात् । ततश्च पुत्रादिकृतआङ्गात्
कथं पितादेरुद्गारादिसम्भवं तस्य आङ्गाद्यकर्त्तृत्वात्
इत्येवं प्राप्ते उच्यते “यस्मिन् जाते एतामिष्टं निर्व-
पति पूत एव सः” इत्यादिवेदवचनात् जैमिनीयन्या-
यस्य जातेष्ट्यादिभिन्नविषयत्वं कल्प्यते । तथा च
पितृादिकृतजातेष्ट्यादिद्वारा अन्नाशनादिसंस्कारद्वारा
च यथा तत्ताऽकर्त्तृर्यपि पुत्रे फलस्यत्युच्यते एवं गया-
दिआङ्गकर्त्तृरुद्देष्टव्यस्याकर्त्तृरपि उद्गारादिफलसम्बन्धः
नानापुराणवचनबलादपि सम्भवति “फलसंयोगस्त्वनोदिते
न स्यादशेषभूतत्वादिति” जैमिनीयन्यायान्तरेण विधिविशे-
षेणैव फलविशेषसम्बन्ध इत्युक्तत्वात् । तथा च प्रागु-
क्तातिप्रसङ्गस्य शास्त्रातिरिक्तविषयत्वमिति कल्प्यते
“नास्ति वचनस्यातिभारः” इति न्यायात् “वाचनिकोऽर्थे
न्यायानवतारात्” इति न्यायाच्च । तत्र वचनाच्चेभ्य-
गतफलसाधनताऽवगता जातेष्ट्यादिवत् । तच्च फलं
पुण्यविशेषस्तज्जन्यनरकादुद्गारो वेत्यन्यदेतत् । भीमां-
सादावेतद्विवेचितमित्युपरस्यते । काश्यादिमृतपिष्टक-
कृतगयाआङ्गस्य तु कर्त्तव्येवाकरणनिबन्धनप्रत्यवायप-
रिहारमात्रं, सति कामे विशिष्टसन्तानञ्च फलम् “गयायां
पिण्डदानेन पितृणामन्त्यो भवेत्” इत्यादिवचने पितृणा-
पाकरणस्यावश्यकतया तदकरणे प्रत्यवायबोधनात् “गया-
भिगमनं कर्त्तुं यः शक्तो नाभिगच्छति । शोचन्ति
पितरस्तस्य वृथा तस्य परिश्रमः” इति कूर्मपुराणीयेन
समर्थस्य गयाआङ्गाऽकरणे वृथाजन्मोक्तेः “जीवतोर्वाक्य-
करणात् प्रत्यवद् भूरिभोजनात् । गयायां पिण्डदानाच्च
त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता” इत्यादिवचने गयाआङ्गादिकर-
णेनैव पुत्रकार्यकारितया पुत्रत्वसिद्धिप्रकोशः । तेन
नयाआङ्गं नित्यमत एव यथाशक्ति व्यस्तुष्येयं “नित्यं
यथा शक्तुयादिति” न्यायात् । तथापि सकलकारणमेव

नित्यं तावतैव शास्त्रार्थसिद्धेः “सकृत्कृते कृतः शास्त्रार्थ इति” न्यायात् आदित्तिबोधकवीप्साद्यभावाच्च जन्मतिथ्यादिद्वयवच्च पुनःपुनः करणावश्यकता । पुनःकरणे तु फलाधिक्यम् “यो भूय आरभते तस्य फले विशेषः” इति न्यायात् “सकृद्व्याभिगमनं सकृत्पिण्डप्रपातनम्” इत्यादिवाक्यमन्याद्यस्यैवावश्यकत्वाय न तु द्वितीयादेर्निरासार्थमपि, परिसंख्यापत्तेः । तत्रापि प्रथमयात्रायां वेष्टां प्रेतत्वनिवारणार्थं प्रेतशिलायां पिण्डदानभाण्डस्फोटने कृते तत्र द्वितीययात्रायां तेषां ते न कार्ये” इत्येव विशेषः । प्रथमयात्रानन्तरस्मृतानान्तु द्वितीययात्रायां ते अपि कार्ये । अन्यत् सर्वं सर्व्वं स्वर्ग्यस्यपि यात्रासु समानम् । तस्मादसृक्ते पित्रादौ नरकोड्वारादि यथायथं फलं सृक्ते तु तस्मिन् पुत्रादेः प्रत्यवायाभावः सत्त्वाच्च कामनायां किञ्चिदसन्तानादि पुत्रादिपतं फलं भवतीति सिद्धम् । अत्रेदं विविच्यते प्रागुक्तपुराणादिवचनेषु गयाश्राद्धस्य पित्राद्युद्धारः प्रत्यवायपरिहारः पुत्रावाप्तिश्च फलत्वेन श्रूयते तत्र गयाश्राद्धप्रवृत्तौ किं प्रयोजकं किमेकैकसुभयं वा कृत्यं वेति सन्देहे कृत्यस्यैव प्रयोजकता तत्र कामनाभेदादेकस्य मुख्यफलताऽपरयोद्धारिता प्रासङ्गिकता वा तथा च यदा पित्राद्युद्धारार्थिना गयाश्राद्धं क्रियते तदा तदेव मुख्यं फलं तत्प्रवृत्तौ प्रयोजकं, प्रत्यवायपरिहारः पुत्रोत्पत्तिश्च तत्र प्रासङ्गिकौ अन्यार्थदीपस्यानुद्देश्यप्रकाशनवत् । यदा तु पुत्रार्थिना तदनुष्ठीयते तदा पुत्रोत्पत्तिरेव मुख्यं फलं पित्राद्युद्धारस्तु तत्र द्वारमित्येव सिद्धान्तः । एवं पित्राद्युद्धारस्य फलत्वे स्थितेऽधुना तत्रेदं विचार्यते । उद्धारो नाम स्वापेक्षयोक्तृष्टस्यानादिनयनं तच्च प्रकृते नारकीयदेहविगमनान्तरं देवाददेहप्रापिरूपं तच्च न सम्भवति नारकीयादिदेहादेः स्वस्वकर्मणारब्धतया कारणसत्त्वे विगमासम्भवात् तत्कर्मणां च भोगेनैव नाशप्रत्वात् “नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीति” आगमात् । ततश्च तद्देहनाशः स्वारम्भककर्मनाश एव नान्यथा । तथा च गयाश्राद्धादिना कथमुद्धारसम्भवः । प्रारब्धकर्मणाञ्च भोगादेव क्षये सति गयाश्राद्धेनोद्धारो जननीय इति कल्पनापि न युक्ता भोगादेव कर्मक्षये कल्पे गयाश्राद्धवैफल्यपत्तेः । इत्येवं स्थिते उच्यते कर्मविपाकोक्तदानादिना प्रारब्धकर्मक्षयद्वारा यथा रोगनाशकल्पना तथा प्रकृतेऽपि गयाश्राद्धादिना प्रारब्ध-

क्षयनाशद्वारैव उद्धारकल्पना “नाभुक्तं क्षीयते” इत्यादिवाक्यस्य तु बलवद्वाक्यस्यैव प्रतिबन्धकस्य सत्त्वेनाप्रवृत्तेः “न हि वचनस्यातिभारः इति” न्यायात् तथा च गयाश्राद्धस्यैव प्रारब्धक्षयजनकपुण्यविशेषजनकता कर्मविपाकोक्तदानादिवदेव कल्प्यते इति न कश्चिद्विरोधः । किञ्च भोगादेव प्रारब्धकर्मक्षयादनन्तरमुद्धारकल्पनेऽपि न गयाश्राद्धवैफल्यं पापविशेषैरेकैक्योनिष्वनेकादृत्तिश्रवणात् फलोन्मुखानामितरेषामनारब्धफलानां कर्मणाञ्च गयाश्राद्धनाशप्रता भविष्यतीति । असति च नारकीयाङ्गद्वारम्भके पापे उद्धारस्य ब्रह्मलोकावाप्तिरूपतैव । स्वकर्मालुसारेण तल्लोकप्राप्तेरपि पूर्व्वं वृत्तत्वे तु पुत्रनिष्ठः प्रत्यवायपरिहार एव फलं सृक्तेपित्रादौ तथा कल्पनस्य पूर्व्वसृक्तेत्वात् तथैवात्र कल्पनोच्यते ।

अथ नयाश्राद्धाधिकारिणः । तत्र पुत्रपौत्रप्रपौत्रा एव प्रधानाधिकारिणः । तद्विज्ञाः सर्वेऽपि गौणाधिकारिणः । तथा “पुत्रेषु विद्यमानेषु नाभ्यो वै कारयेत् स्वघातम्” इत्यादिवचनेन पुत्रसत्त्वेऽन्यकर्तृकश्राद्धस्य निषेधेऽपि गयायां तस्य प्रतिप्रसवः, “आत्मजो वाऽन्यजो वापि गयाकूपे यदा तदा । यच्चान्ना पातयेत् पिण्डं तं नयेद् ब्रह्म शाश्वतम्” इति वायवीयवचनात् “सवर्णां ज्ञातयो मित्वाभ्यवाः सुहृदस्तथा । तेऽपि भूयो गवां गत्वा पिण्डं दद्युर्विधानतः” इति स्मृतिरत्नावलीष्टतवाक्याच्च । तथा चात्र स्वस्वमितावाणासधिकारः । यो यदीयधनं यथा कथञ्चिद्गृह्णाति सोऽसवर्णोऽपि तदीयगयाश्राद्धेऽधिकारी, “प्रेत किञ्चिद्विषुद्वर्धम्” इत्यादिवायवीयवचनेऽसवर्णवर्णिगदत्तपिण्डेन प्रेतोद्धारस्य कीर्त्तनात् पुत्रो वा बन्धुपुत्रो वा मित्वा वा स्वजनोऽपि वा । ऋषिको वाथवा दद्याद् द्वयोः स्वर्गस्तदा तयोरिति” वज्रपुराणीयाञ्च । तथान्यत्र कर्तृविशेषविषयनिषेधोऽपि गयायां न प्रवर्तते “न पुत्रेभ्यः पिता दद्यान्नानुजेभ्यस्तदायजः । न पत्यै तु पतिर्दद्यात् बुद्धिमान् सुसमाहितः” इति च सामान्यतो निषिध्य “तेऽपि यान्ति दिवं सर्वे पिण्डे दत्ते इति श्रुतिः । अतस्तेभ्योऽत्र यत्नेन पिण्डं दद्यात् समाहितः” इति स्मृतिरत्नावल्यां गयायां प्रतिप्रसवात् बौधायनेनापि “पित्रा श्राद्धं न कर्त्तव्यं पुत्राणान्तु कदाचन । भ्रातायजेन वा कार्यं भ्रातृणां न कनीयसाम् । अतिस्नेहेन कार्यं वा सपिण्डीकरणं विना । गयायामविशेषेण ज्यायानपि समा-

चरेदिति सामान्यतो निषिध्य गयायां प्रतिप्रसवाच्च ।
पूर्ववचने अत्रेति गयायामित्यर्थः ।

अथ गयाश्राद्धानधिकारिणः । जीवन्मृतको जीवन्मातृकस्य
गयाश्राद्धे सर्वधानधिकारी । जीवत्पितृको मृतमातृकस्तु
यदि प्रसङ्गेन गयां प्राप्नोति तदा अन्वष्टकाश्राद्धमिव
मातृपार्वणमेव कुर्यात् “अन्वष्टक्यं गयाप्राप्तौ सत्यां यच्च
क्षयाहनि । मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यात् पितर्यपि च
जीवति” इति मैत्रायणीयपरिशिष्टवाक्यात् । अत्र प्राप्ता-
वित्युक्ता प्रासङ्गिकगमनं सूचितम् “गयां प्रसङ्गतो
गत्वा मातृश्राद्धं समाचरेदिति त्रिस्थलीसेतुधृतवचने प्र-
सङ्गत इति पदस्य स्पष्टोपादानस्वरसात् । तेन जीवन्म-
तृकस्य गवांसुद्दिश्य गमने न मातृश्राद्धकरणम् । मातृ-
श्राद्धश्चान्वष्टकाश्राद्धसाहचर्यात् पार्वणमेव कार्यमिति
त्रिस्थलीसेतुप्रवृत्तयः । अन्ये तु जीवन्मातृको मृतमा-
तृको वा जीवन्मृतकोऽपि पार्वणविधिना पिता-
महादीनां गयाश्राद्धं कुर्यात् “जीवे पितरि वै पुत्रः
श्राद्धकार्यं विवर्जयेत् । येषां वापि पिता दद्यात्तेषा-
मेके प्रचक्षते” इति हारीतवनोत्तराद्धेन जीवन्मृतक-
पार्वणस्य विधानेन गयायामपि तत्प्रवृत्तेरित्याहुः ।
आचार एवात्रान्यतरपक्षग्रहणे शरणम् ।

संन्यासिनस्तु सर्वकर्षपरित्यागितया गयाश्राद्धेऽनधि-
कारिणः । तथापि तत्र विष्णुपदादिश्राद्धस्थानेषु दण्ड-
मात्रस्पर्शनं प्रणवोपासनादिवत् तैराचरणीयं न तु श्राद्ध-
तर्पणादि “दण्डं प्रदर्शयेद्भिक्षुर्गवां गत्वा न पिण्डदः ।
दण्डं स्पृष्ट्वा विष्णुपदे पितृभिः सह स्रज्यते” इति
वायवीयात् स्पृष्ट्वा स्पर्शयित्वेत्यर्थः । पुत्रवत्याः स्त्रिया
नाधिकार इति गौडैकदेशिनामाचारः स तु मूला-
भावाच्चादरणीयः ।

अथ गयाश्राद्धकालः । न तत्र कालशुद्धप्रेक्षा
“गयायां सर्वकालेषु पिण्डं दद्यात् विचक्षणः ।
अधिसासे जन्मदिने अस्ते च गुरुशुकयोः ।
न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं सिंहस्थे च दृष्टव्यताविति”
वायवीयात् । अत्र सर्वकालेऽप्युपक्रमत् अस्ते इत्या-
द्युक्तिस्तु सर्वसमयाशुद्धिप्रयोजकनिमित्तमात्रोपलक्षणायां
न तु रात्र्यादिपथ्युदस्तकालग्रहणार्थेति बोध्यं सर्वत्र
बोधादौ रात्र्यादिकालस्य पथ्युदस्ततया रघुनन्दना-
दिभिः स्वीकारात् । संक्रान्त्यादौ तु फलातिशयः “गया-
श्राद्धं प्रकुर्वीत संक्रान्त्यादौ विशेषतः । काले वाऽपरपक्षे

वा चतुर्थ्यादितिषिष्यतीति” वज्रपुराणीयात् “मकरे व-
र्त्तमानेऽर्के ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । दुर्लभं त्रिषु लोकेषु
गयायां पिण्डपातनमिति” वायुपुराणवाक्याच्च ।
तथान्येऽपि निषिद्धकाला गयायां प्रतिप्रसूताः । यथा
“विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्द्धं तदर्द्धकम् । पिण्डदानं मृदा
क्षानं न कुर्यात्तिलतर्पणमिति” काष्ठीजनिवचनेन,
“द्विमासि तथान्यत्र पिण्डदाननिराक्रिया । कृता गमां-
दिभिर्मुख्यैर्स्त्रीसमेकन्तु कर्मणामिति” स्मृतिसंघहवा-
क्येन च विवाहादेरुद्धं वर्षादिकालपर्यन्तं पिण्डदानस्य
निषेधेऽपि “महालये गयाश्राद्धे मातापितोर्हताहनि ।
कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सुतः” इति, “पितोः
क्षयाहे यज्ञे च पितृयज्ञे महालये । गयायां पिण्डदा-
नस्य न कदाचिन्निराक्रियेति” च त्रिस्थलीसेतुधृतस्मृति
संघहवाक्याच्च तत्प्रतिप्रसवः । तथा तत्र तिलतर्पणनि-
षेधाभावोऽपि “उपरान्ते व्यतीपते गयायामथ पर्वणि ।
आदिष्यादिनिषेधेऽपि कर्त्तव्यं तिलतर्पणमिति” स्मृतिद-
र्पणधृतसंघहवाक्यात् ।

अथ गयाश्राद्धे निषिद्धकालः । “तीर्थश्राद्धं गया-
श्राद्धं श्राद्धमन्यच्च पैतृकम् । अवदमध्ये न कुर्वीत
महागुरुनिपातने” इति गारुडात् प्रसीतमहागुरु-
कस्य वर्षमात्रं गयाश्राद्धं निषिद्धम् । तत्रायं विशेषः
दृष्ट्वादिनिमित्तकसपिण्डीकरणे तु कर्त्तुं शक्यत एव
“अस्थिक्षेपं गयाश्राद्धं श्राद्धञ्चापरपक्षिकम् । अवदमध्ये
न कुर्वीत सपिण्डीकरणं विना” इति गारुडवाक्यान्त-
रात् । अत्राप्यपरोविशेषः यदि पितृभक्तिमान् तदावद-
मध्येऽपि गयाश्राद्धं कर्त्तुं शक्नोति “अस्थिक्षेपं गयाश्राद्धं
श्राद्धं चापरपक्षिकम् । प्रथमावदेऽपि कुर्वीत यदि स्था-
ङ्गस्तिमान् सुतः” इति त्रिस्थलीसेतुधृतवचनात् । अत्र
भक्तिः प्रीतिरिति बहवः । अन्ये तु अवदमध्ये प्रेतस्य
देवतात्वयोर्यतासिद्धये देवतासंस्कारकमेकं पावणं कर्त्तव्यं
तदेव भक्तिपदभिधेयं तच्च कृत्वा गयाश्राद्धं कुर्यादित्याहुः ।
भक्त्या वर्षमध्ये गयाश्राद्धकरणे तु दृष्टाविव
सासिकादीन्यपक्ष्य कार्याणीति बोध्यम् । अत्रेयं सम्प्र-
दायानुसारिणी व्यवस्था अकृतसपिण्डनस्य प्रथमावदे
गयाश्राद्धं नैव कार्यं कृतसपिण्डनस्यापि सति सम्भवे
प्रथमावदे नैव कार्यमित्येव मुख्यः पक्षः प्रसङ्गतो
गयाप्राप्तौ पुनरागमनाद्यसम्भावनायान्तु भक्त्या, सत्तान्त-
रोक्तं श्राद्धं कृत्वा वा । प्रथमावदेऽपि तत् कार्यं नित्यं ।

त्वादिति । महापातकिनामपि वर्षमात्रं गयाश्राद्धं न
 कार्यम् । “क्रियते पतितानां च गते संवत्सरे कश्चित् ।
 देशधर्ममाणात्वाद्गयाकूपे स्ववस्तुभिरिति” ब्राह्मण
 कूपग्रहणं गयास्थतीर्थमात्रोपलक्षणम् । पतितानामिति
 यावदुदुम्बरणस्तानामुपलक्षणार्थं ते च विस्तरभया
 न्नात्र लिखिताः । शुक्लैर्नत् मिताक्षरायां यद्वदुर्नि-
 मितस्तत्तानां संवत्सरादूर्ध्वमेव नारायणबलिविधानपूर्वकं
 आङ्गकरणसंज्ञितया गयाम्नाङ्गस्यापि तत्स्थानीयत्वेन
 तत्काले एव करणौचित्यम् । अतएव तद्भूतपटविंश-
 न्मतीयवाक्यम् “गोब्राह्मणस्तानाञ्च पतितानां तथैव च ।
 ऊर्ध्वं संवत्सरात् कार्यं सर्वमेवौर्ध्वदेहकमिति” ।
 अत्र सर्वमिति सर्वशब्दस्वरसात् नारायणबलेरिव गया-
 म्नाङ्गादेरपि वर्षोत्तरमेव कर्तव्यता नावगति प्रती-
 यते । अतएव तद्वचनव्याख्यायां मिताक्षराकृता नाराय-
 णबलिं कलौर्ध्वदेहकं कार्यं नित्यमुक्तम् । एवञ्चात्मवाति-
 नाम् “नास्ति किञ्चिद्गयां विना” इत्युक्तिरपि वर्षोत्तरमेव
 तत्कर्तव्यतायैवेति बोध्यम् । अथ कर्तृविशेषे गयाम्नाङ्ग-
 विशेषः । तत्र “पितृणां दत्तमज्यमिति”, “पिण्डं दद्याच्च
 पित्रादेरिति” च वायवीयात् पित्रादित्याणांसुहेयता ।
 “पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहादयः” इत्युक्तेः, गया-
 सुपक्रमस्य “मातामहानामथेव” श्रुतिरेषा सनातनीति
 पाञ्चसृष्टिखण्डवचनाच्च, मातामहादीनामप्युद्देश्यतेत्येवं
 षड्देवतं पार्वण्यमिति गौडीयाः । “अनष्टकायां वृद्धौ
 च गयायाञ्च स्मृताहनि । अत्र मातुः पृथक्प्राङ्मन्यत्र
 पतिना सह” इति वायग्निपुराणोक्तेः “नान्दीमुखेऽनष्ट-
 कायां गयायाञ्च स्मृताहनि । पितामहादिभिः सार्जं
 मातुः श्राद्धं समाचरेत्” इति शातातपोक्तैश्च मातादी-
 नामप्युद्देश्यता तेन नवदैवत्यम् । तत्राप्ययं विशेषः ।
 नान्दीमुखे असामवेदिनामेव नवदैवतपार्वण्यस्य विधानेन
 तस्माच्चर्च्यात् तद्देदिनामेव नवदैवत्यमिति । “पित्रादि
 नवदैवं वा तथा द्वादशदेवतम्” वज्रपुराणीयात्
 मातामहादित्विकसंज्ञितं नवदैवतमिति द्वादशदेवतं वा ।
 तत्र वाग्भट्टश्रवणात् विकल्प एव गम्यते स च देशभेदा-
 दिना व्यवस्थितः । पितृव्यादीनान्तु एकोद्दिष्टमेव तद-
 शक्तौ पिण्डदानमात्रं कार्यम् । तत्पत्नीनामपि पृथगे-
 वैकोद्दिष्टादि कार्यम् “न योषिद्वारः पृथग्दद्यात्” इत्या-
 दिना पृथग्दाननिषेधेऽपि “स्वगोत्रे परगोत्रे वा दम्पत्योः
 पिण्डपातनम् । अपृथक् तिष्ठन्तं आहं पिण्डद्वौदक-

तर्पणम्” इति वायवीये गयासुपक्रमस्य सहदाननिषेधेन
 नत्प्रतिप्रसवात् ।”

गयाकूप गयास्थकूपभेदे पुं० गयाक्षेत्र न० गयाकूपे क्षेत्रभेदे
 गयातीर्थ तद्रूपे तीर्थे न० । गयादित्य पुं० बलत्यादित्य-
 भेदे गयाशिरस् न० गयास्थे गयाशिरसि । “सर्वे
 सान्ना अदन्ताश्च” इत्युक्तेः गयाशिरसमयत्र न० “पिण्डं
 दद्यात् गयाशिरः” भार्यपुं० । गयाशीर्षगयाशेखरादयो-
 ऽप्यत्र । इत्युक्ते । “खरोऽसि गबोऽसि” ता० ब्रा० ।
 “गयः फलाकाङ्क्षिभिर्गन्तव्यः” भा० ।

गर त्रि० गीर्थते गृ-कर्मोदौ पञ्चदि० अच् । तत्र गण्ये गरट्
 इति पाठात् टित्त्वात् स्त्रियां ङीप् । १ गीर्थमात्रे २ उप-
 विषे ३ रोगे ४ विषे च पुं० हेमच० । “गरो गिरः पल्लननार्थ-
 लाघवे मितञ्च सारञ्च वचो हि वाग्मिता” नैष० ।
 “स्त्रियोऽन्नपानं नखरोममूत्रविडान्तं वैद्युक्तमसाधुवृद्धाः ।
 यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो मरांश्च” सुश्रुतः । “विषमितिस्तु
 गरोपयोगादुदुष्टतोयसेवनात्” सुश्रुतः विषमक्षय-
 जातश्चयथुकरणोक्तौ “अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाथिर्ध-
 नापहः” स्मृतिः । ५ विषभेदे न० हेमच० “तस्मादिदं गरं
 भुञ्जे” भाग० ८।७।३३स्तो० । इवत्सनाभाख्ये विषे
 राजनि० ववादिषु पञ्चमे तिथ्यर्द्धरूपे ७ करणे न०
 मेदि० । करणशब्दे विष्टितिः । “गरोदूष्ये” पा०
 गणसूत्रोक्ते द्रुप्ये च तस्य उज्ज्वलि० अनोदात्तता ।
 भावे अप् । ८ निगरणे पुं० । ततः तार० इतच् । गरित
 सञ्जातगरणे । गीर्थते कर्मणि अप् । ९ भक्ष्ये चूर्णभेदे
 “शृणु मन्दविषेषु” इत्युपक्रमे “योगैर्नानाविधैर्वेषां च-
 र्णानि गरमादिभ्यः” सुश्रुतः ।

करणशब्दे अनुक्तत्वात् प्रसङ्गात् करणाधीशः कृत्यभेदे
 तेषां ग्रहणादिकं च वृ० ह० ८।८ अ० उक्तं प्रदर्शयते यथा ।

“वयवावकौलवतैतिलाख्यगरवणिग्विष्टिसञ्ज्ञा-
 नाम् । पतयः स्यु र्निद्रकमेलजमित्यमभूश्रियः सयमाः ।
 कृष्णवतर्द्धशर्षाद्भ्रुवाणि शकुनिचतुष्पदं नागम् ।
 किन्तुप्लमिति च तेषां कलिष्टफणिमाकृताः पतयः ।
 कुर्याद्वे शुभचरस्थिरपौष्टिकानि, धर्मक्रिया द्विज-
 हितानि च बालवाख्ये । सम्प्रीतिमित्तरकरणानि च
 कौलवे स्युः सौभाग्यसंप्रहृष्टहाणि च तैतिलाख्ये ।
 कृषिवीजगृहाश्रयजानि गरे बणिजि भ्रुवकार्यवणि-
 ग्युतयः । नहि विष्टिकृतं विदधाति शुभं परघात
 विष्टादिषु सिद्धीकरणम् । कार्यं पौष्टिकसौम्यादि

शकुनौ गूढानि मन्त्रास्तथा । गोकार्यादि चतुष्टये द्विज-
पितृनुद्दिश्य राज्यानि च । नागे स्थावरदारुणानि
हरणं दौर्भाग्यकर्मायतः । किन्तु मन्त्रे शुभमिष्टकृत्यकरणं
मङ्गल्यसिद्धिक्रियाः ।”

गरु पु० गरं हन्ति हन-टक् । १ कृष्णार्जके २४वरे च
राजनि० । (गरुड) ३ मत्स्यभेदे स्त्री डीप् । भावप्र०
तद्गुणा उक्ता यथा “गरुडो नधुरा तित्ता
तवरा वातपित्तनुत् । कफघ्नी रुचिकङ्कु गन्नी दीपनी
बलवीर्यकृत्” ।

गरुण न० गृ-सेचने गृ-निगरणे वा भावे ल्युट् । १ सेचने
२ भक्षणं च । “गरुत्मान् गरुणवान्” निरुक्तौ ६।१८ ।
३ विषे शब्दचि० ।

गरुड न० गरेण सेचनेन दीयते खण्डप्रते दो-खण्डने कर्मणि
चञर्थे क । १ विषे हेम० दा-क इत० । २ विषदातरि
त्रि० “अग्निदो गरुडश्चैव” स्मृतिः ।

गरुभ पु० गृ-बा० अभच् । गर्भे हेमच० ।
गरुल न० गिरति जीवनस् गृ-अलच् गरं सेचनं लाति प्रती-
काराय ला-क वा । १ विषे अमरः । “स्मरगरुलखण्डनं
मम शिरसि मण्डनम्” । “गरुलमिव कलयति मलयसमी-
रम्” गीतगो० “संछादितं गरुलमिवाशनेन” भा० व०
६७ अ० । २ दण्डपुले (घासेर आदि) ३ सर्पविषे ४ मान-
भेदे च हेमच० ।

गरुलारि पु० इत० । मरकतमणौ राजनि० । [शब्दरत्ना० ।
गरुव्रत पुं स्त्री गरः विषवद्वसर्पभोजनं व्रतमस्य । मयूरे
गरुस् न० गृ-वा० अयुन् । १ भक्षणे । “सगरा अग्नि
बुध्नः” ता० ब्रा० । “गरसा भक्षणेन सह वर्त्तमानः” भा० ।
गरुहन् पु० गरं हन्ति हन्-विच् । १ कृष्णार्जके २४वरे च
त्रिका० ।

गरा स्त्री गृ-गृ-वा अच् अजादेराकृतिगणत्वात् टाप् ।
१ देवतालीड्ये राजनि० । भावे-अ । २ भक्षणे धरणी ।

गरागरी स्त्री गरं मूषिकविषमागिरति गृ-अच् गौरा०
डीप् । देवतालीड्ये अमरः ।

गरात्मक न० गरस्य विषस्ये वात्मा यस्य । शिष्यबीजे शब्दच० ।

गराधिका स्त्री गरे गरप्रतीकारेऽधिका अष्टा । लाक्षायास्
रत्नमा० । गरयिकेति पाठान्तरे गर इवाचरति क्यच्-
ण्वुल् । तत्पार्थ० । [उभ० सेट् गरयति अजगरत् त ।

गरि (गुरुं करोतीत्यर्थे) णिच् गुरोर्गरादेशः) गुरुकरणे अक०
गरिमन् पु० गुरोर्भावं इमनिच् गरादेशः । अधःपतनसाधने

जडं स्थिति विरोधिनि गुरुत्वरूपे शुणे । “पादाहते यत्
सदृशं गरिमणः” । “इतराङ्गवन्न यदिदं गरिमण्यपि-
तावलम्बनमगमत्तनुताम्” भाषः । “प्रोद्यद्वाजफलो गृ-
हीतगरिमा विष्वग्भूतोभोगिभिः” सा० द० ।

गरिष्ठ त्रि० अतिशयेन गुरुः गुरु-इठन् गरादेशः ।
१ अतिगुरौ । २ राजभेदे पु० “हविष्ठांश्च गरिष्ठश्च हरि-
श्चन्द्रश्च पार्थिवः” भा० स० ७ अ० शक्रसभ्योक्तौ ।
३ दैत्यभेदे पु० । “हविष्यश्च गरिष्ठश्च प्रलयो नरकः पृथुः”
हरिवं० २६३ अ० दैत्योक्तौ ।

गरी स्त्री गृ-पचाद्यच् तत्र गणे गरट् इति पाठात् डीप् ।
देवतालीड्ये अमरः गरागरीत्यत्र पदद्वयमित्यन्यमतात् ।

गरीयस् त्रि० अतिशयेन गुरुः गुरु-इयत्तुन् गरादेशः ।
अतिगुरौ “सखा गरीयान् शत्रुश्च” “वाक्यस्यार्थगरीयसः”
भाषः । स्त्रियां डीप् । “तथापि शुभ्रपूरुहं गरीयसीः”
भाषः ।

गरुड पु० गरुड्वां ड्यते डी-ड प्रथो० तलोपः । कश्यपा-
न्मजे विनतागर्भजाते १ पक्षिराजे अमरः । “विनतापि
सुसिद्धार्था बभूव सुदिता तदा । जनयामास पुत्रौ दाय-
रुणं गरुडं तथा । विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य
पुरःसरः । पतन्निष्ठान्तु गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यषिष्यत”
भा० आ० ३१ अ० । विंशतिविधप्रासादमध्ये २ प्रासादभेदे ।
“गरुडाकृतिश्च गरुडो नन्दीति षट्चतुष्कविस्तीर्णः) का-
र्यं च सप्तभौमो विभूषितोऽण्डैश्च विंशत्या” वृ० स० ५६ अ०
३ सैन्यनिवेशनभेदरूपे व्यूहभेदे । दण्डव्यूहेन तन्मार्गं
यायात्तु शक्यते वा । वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा ग-
रुडेन वा” मनुः । “सूक्ष्मसुखपञ्चाङ्गाः प्रथुमध्यो वरा-
हव्यूहः एष एव पृथुतरमध्यो गरुडव्यूहः ताभ्यां
पार्श्वयोर्भये सति व्रजेत्” कुल्लू० ।

गरुडध्वज पु० गरुडो ध्वजोऽस्य । १ विष्णौ अमरः । यथा
च तस्य तत्केतनत्वं तथा खगासनशब्दे पु० २४१ इदृश्यम् ।
गरुडकेतनादयोऽप्यत्र । “पयांसि भक्त्या गरुडध्वजस्य”
भाषः । “महाजो गरुडध्वजः” विष्णु स० ।

गरुडपुराण न० गरुडायोक्तं विष्णु ना पुराणम् । अष्टादश-
महापुराणान्तर्गते सप्तदशे महापुराणभेदे । गरुडस्येदम्
उद्देश्यतया अण् गारुणमप्यत्र । तत्संख्याप्रतिपाद्यविष-
याश्च उत्तरख० १० द० नारदीयपुराणोक्ताः यथा

“ब्रह्मोवाच । मरीचे ! शृणु वचस्म्यदा पुराणं गा-
रुडं शुभम् । गरुडायान्वीत् पृष्टो भगवान् गरुडा-

सनः । एकोनविंशसाहस्रं तार्क्ष्यकल्यकथाचितम् ।
तत्र पूर्वखण्डे । “पुराणोपक्रमो यत्र सर्गः सङ्क्षेपत
स्ततः । स्वर्यादिपूजनविधिदीक्षाविधिरतः परम् ।
अत्रादिपूजा ततः पञ्चाक्षरव्यूहार्चनं द्विज ! । पूजा-
विधानञ्च वैष्णवं तथा पञ्जरं ततः । योगाध्यायस्ततो
विष्णोर्नामसाहस्रकीर्तनम् । ध्यानं विष्णोस्ततः
स्वर्यपूजा स्तुत्युज्जयार्चनम् । मालामन्त्राः शिवाङ्गीऽथ
गणपूजा ततः परम् । गोपालपूजा त्रैलोक्यमोहनं
श्रीधराङ्गनम् । विष्णुं च पञ्चतत्त्वाङ्गीं चक्राङ्गीं देवपूजनम् ।
न्यासादिसम्बन्धोपास्तिस्य दुर्गाङ्गीऽथ सुरार्चनम् ।
पूजा माहेश्वरी चातः पवित्रारोहणार्चनम् ।
मूर्तिध्यानं वास्तुमानं प्रासादानाञ्च लक्षणम् । प्रतिष्ठा
सर्वदेवानां पृथक् पूजा विधानतः । योगोऽष्टाङ्गो दान-
धर्मः प्रायश्चित्तविधिक्रिया । द्वीपेश्वरकाख्यानं
स्वर्यव्यूहस्य ज्योतिषम् । साधुद्रिकं स्वरज्ञानं नवरत्न
परीक्षणम् । माहात्म्यमथ तीर्थानां गयामाहात्म्य-
सुत्तमम् । ततो सत्त्वलराख्यानं पृथक् पृथक् विभागशः ।
पिताख्यानं वर्षधर्मा द्रव्यशुद्धिः समर्पणम् । आङ्गं
विनायकस्याङ्गीं ग्रहयज्ञस्तथाऽऽश्रमाः । मलहाख्या प्रेता
शौचं नीतिसारो व्रतोक्तयः । स्वर्यवंशः सोमवंशो-
ऽवतारकथनं हरः । रामायणं हरिवंशो भारता
ख्यानकलतः । आयुर्वेदे निदानं प्राक्चिकित्सा द्रव्यजा
गुणाः । रोगघ्नं कवचं विष्णोर्गण्डस्त्रैपुरो मनुः ।
प्रश्नचूडामणिस्यान्ते ह्यायुर्वेदकीर्तनम् । ओषधी-
नामकथनं ततोव्याकरणोहनम् । छन्दःशास्त्रं सदा-
चारस्ततः स्नानविधिः स्तुतः । तर्पणं वैश्वदेवञ्च सन्ध्या
पार्वणकर्म च । नित्यआङ्गं सपिण्डाख्यं धर्मसारोऽथ
निष्कृतिः । प्रतिसंक्रम उक्तोऽस्मादुद्युगधर्माः क्लृतेः
फलम् । योगशास्त्रं विष्णुभक्तिर्नमस्तुतिफलं हरः ।
माहात्म्यं वैष्णवञ्चाथ नारसिंहस्तुतमम् । ज्ञाना-
स्तुतं गुह्याष्टकं स्तोत्रं विष्णुर्चनाह्वयम् । वेदान्तसा-
ङ्गप्रसिद्धान्तं ब्रह्मज्ञानात्मकं तथा । गीतासारः
फलोत्कीर्तिः पूर्वखण्डोऽयमीरितः” । उत्तरखण्डे
प्रेतकल्पो । “अथास्यैवोत्तरे खण्डे प्रेतकल्पः पुरोदितः ।
यत्र तार्क्ष्येण संपृष्टो भगवानाह बाडव ! । धर्मप्रकटनं
पूर्वयोनीनां गर्तकारणम् । दानादिकं फलञ्चापि प्रोक्तं
मत्तैर्हृद्दिक्कम् । यमलोकस्य मार्गस्य वर्णनञ्च ततः
परम् । षोडशश्राद्धफलकं वृत्तानाञ्चात्र वर्णितम् ।

निष्कृतिर्यममार्गस्य धर्मराजस्य वैभवम् । प्रेतपीडा-
विनिर्द्देशः प्रेतचिह्ननिरूपणम् । प्रेतानां चरिताख्यानं
कारणम् प्रेततां प्रति । प्रेतकल्पविचारस्य सपिण्डो
करणोक्तयः । प्रेतत्वमोक्षणाख्यानं दानानि च विमुक्तये ।
आवश्यकोत्तं दानं प्रेतसौख्यकरं हितम् । शारीरक-
विनिर्द्देशो यमलोकस्य वर्णनम् । प्रेतत्वोद्धारकथनं कर्म
कर्तृविनिर्णयः । स्तुत्योः पूर्वक्रियाख्यानं पश्चात् कर्म
निरूपणम् । मध्यं षोडशकं श्राद्धं स्वर्गप्राप्तिक्रियो-
हनम् । स्तुतकस्याथ सङ्ग्रहानं नारायणबलिक्रिया ।
वृषोत्सर्गस्य माहात्म्यं निषिद्धपरिवर्जनम् । अप-
स्तुत्युक्तियुक्तिश्च विपाकः कर्मणां नष्टनाम् । कथा
कल्पविचारस्य विष्णुध्यानं विमुक्तये । स्वर्गतौ विहि-
ताख्यानम् स्वर्गसौख्यनिरूपणम् । भूर्लोकवर्णन-
ञ्चैव सप्तधा लोकवर्णनम् । पञ्चोर्लोककथनं ब्रह्माण्ड-
स्थितिकीर्तनम् । ब्रह्माण्डानेकचरितं ब्रह्मजीवनिरूप-
णम् । आत्यन्तिकलयाख्यानं फलस्तुतिनिरूपणम् ।
इत्ये तद्गारुडं नाम पुराणं भुक्तिमुक्तिदम्” । तत्फल-
स्तुतिः । “कीर्त्तितं पापशमनं पठतां शृण्वतां नष्टनाम् ।
लिखितैतत्पुराणस्तु विषुवे यः प्रयच्छति । सौवर्ण-
हंसयुग्मादत्र विप्राय स दिवं व्रजेत्” ।

गरुडमन्त्रं पु० इत० । “संवर्त्तको नेत्रयुतः पार्श्वस्तारो-
ऽग्निमुन्दरी । (क्षिप ओ स्वाहा) । गरुडो मन्त्रा-
ख्यातो विषद्वयविनाशनः । स्मरन् गरुडमात्मानं सन्त्र-
मेनं जपेन्नरः । विषमालोचनेनैव हन्यान्नागभयं कुतः”
तन्त्रसारे निबन्धोक्ते विषहृारके मन्त्रभेदे ।

गरुडमुद्रा स्त्री “हस्तौ तु विमुखौ कृत्वा प्रथयित्वा
कनिष्ठके । मिथस्तर्जनिर्निष्ठे स्निग्धे स्निग्धावङ्गुलौ तथा ।
मध्यमानामिकापे तु द्वौ पक्षाविव चालयेत् । एषा
गरुडमुद्रा स्याद्विष्णोः सन्तोषवर्द्धिनी” तन्त्रसारोक्ते
विष्णुपूजाङ्गे मुद्राभेदे ।

गरुडरुतं न० “गरुडरुतं नजौ भजतगा यदा स्तुतदा”
छन्दो० उक्तलक्षणे षोडशाक्षरपादके छन्दोभेदे इत० ।
गरुडस्य २२ रे च “अमरमयूरमानससुदे गरुडरुतं सुरा-
रिभुजगेन्द्रसन्त्रासने” छन्दोम० ।

गरुडवेगा स्त्री गरुडस्य वेग इव वेगो गमने यस्याः ।
शीघ्रोत्पद्यमानलताभेदे । “वीरुधयो वाराही ज्योति-
ष्मती च गरुडवेगा” वृ०सं० ५४ अ० ।

गरुडव्यूहं पु० गरुड इवाकृत्या व्यूहः । सैन्यनिवेशन-

विशेषेण गरुडाकृतौ व्यूहभेदे गरुडगण्डे दृश्यम् ।
 गरुडायज पु० इत० । विनतायाः ज्येष्ठपुत्रे स्वर्यसारथौ
 शरणे । अमरः । तस्य गरुडायजत्वकथा गरुडगण्डे
 दृश्या । “विभिन्नवर्णौ गरुडायजेन” साधः ।
 गरुडाङ्कित न० गरुड इवाङ्कितं तुल्यवर्षत्वात् । शर-
 कतमणौ शब्दरत्ना० । गरुडाङ्गादयोऽप्यत्र ।
 गरुडाश्मन् पु० गरुड इवाङ्गा समानवर्षत्वात् । शर-
 कतमणौ जटाधरः ।
 गरुडासन न० “गरुडासनमावक्ष्ये येन ध्यानस्थिरो
 भुवि । सर्वदोषाद्विनिर्मुक्तो भवतीह महाबली ।
 एकपादमूरौ बद्धा एकपादे च दण्डवत् । जङ्घापाद-
 सन्निदेशे जानोरप्यं व्यवस्थितम् । एतदासनमाकृत्य पृष्ठे
 संहारसुद्रया । आघार्य योगनाथञ्च स दास ईश्वरस्य
 च” रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे ।
 गरुडोत्तीर्ण पु० गरुडो वर्णोत्तीर्णः अतिक्रान्तो येन ।
 शरकतमणौ राजनि० । [उपनिषच्छब्दे दृश्यम् ।
 गरुडोपनिषद् स्त्री अथर्ववेदान्तगतं गरुडाख्योपनिषद्भेदे ।
 गरुत् पु० गृ-गृ-वा उति । खगानां नभोगतिहेतौ पक्षे
 (पाखा)अमरः । शरणे गरुत्तच्छब्दे उदा० । शमन्त्रणे च ।
 गरुत्तन् पु० प्रशस्तौ गरुतौ स्तोऽस्य सतप् यवादि० मस्य
 न वः । शरुडे अमरः । “सुपस्योऽसि गरुत्तान्”
 यजु० १२।४ । “अङ्ग सवितुर्गरुत्तान् पूर्वो जातः”
 ऋ० १०।१४।३ । २ हविर्भक्ष्यवति वज्रौ च । “सुपस्यो-
 ऽसि गरुत्तान् पृष्ठे” यजु० १७।७२ । “अग्ने !
 त्वं सुपस्योऽसि सुपस्यपञ्चाकारो गरुड इवासि ।
 गरुत्तान् गरुत् गरणं गिलनं भक्षणमस्यास्तीति गरु-
 त्तान् अशनायावानित्यर्थः” वेददी० । ३ पक्षिमात्रे च ।
 गरुद्योधिन् पुंस्त्री गरुता युध्यति युध-णिनि इत० ।
 भारतीखगे (भारुड) त्रिका० ।
 गरुल पु० गरुड+डल्य वा लः । गरुडे हेमच० ।
 गर्ग पु० गृ-ग तस्य नेत्त्वम् । आङ्गिरसे मुनिभेदे । “वृहस्प-
 तीरङ्गिरसः पुत्रो राजन् ! महासुनिः । संक्रामितो भर-
 द्वाजः” इत्युपक्रमे “वितथञ्चाभिषिच्यथ भरद्वाजो वनं
 ययौ । स चापि वितथः पुत्रान् जनयामास पञ्च
 वै । सुहोतञ्च सुहोतारं गयं गर्गं तथैव च । कपि-
 लञ्च महात्मानम्” हरिवं ३२ अध्या० । तस्य च शिव-
 लोषात् चतुःषष्ट्यङ्गज्योतिषज्ञानं यथाह भा० आनु०
 १८अ० । “गर्ग उवाच चतुःषष्ट्यङ्गमदत् कालज्ञानं समा-

ङ्गुतम् । सरस्वत्यास्तटे तृष्टो(शिवः)मनोयज्ञेन पाण्डय !”
 कलाज्ञानमित्युपपाठः । तस्य च कालज्ञानप्रकारः भा०
 व० २८अ० उक्तः । तच्च वाक्यं गर्गस्तोतृशब्दे दृश्यम् । तत्-
 कृता ज्योतिषसंहिता गर्गसंहितेति प्रसिद्धम् । “तल्लक्षणाणि
 मुनिर्भलानि नियद्धानि तानि दृष्टेदम् । क्रियते गर्ग-
 पराशरकाश्यपवात्सरचितानि” “गर्गादीनां मतं वीक्ष्य”
 इति च ट० सं० २१ अ० । स च भरद्वाजगोत्वान्तर्गतः
 आर्षशब्दे ८१७ प्र० दृश्यम् । तस्य गोत्रापत्यं गर्गायत् ।
 गार्ग्यं तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री । यून्यपत्ये फक् । गार्ग्यायण
 यूनि तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री । बह्व्यु यजोबुक् अस्त्रियाम् ।
 “गर्गाः शतं भोज्यन्ताम्” महाभा० । “गर्गाणामाङ्गिरस-
 वार्हस्पत्यभारद्वाजशैलगार्ग्यश्चेति पञ्च” आश्व० श्रौ०
 १०।१२।१२ । स्त्रियायन्तु डीप् यलोपश्च गार्गी इत्येव “गार्गी
 वाचक्रवी” आश्व० गृ० १।४।४ । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च
 इत्येकशेषे “वृद्धो यूना” पा० वृद्धशेषे गार्ग्यै ।
 कुण्ठिरोगाक्रान्ते रसुनिभेदे । “ऋषिरासीत् महा-
 वीर्यः कुण्ठिर्गर्गो महायशः” भा० ग० ५३ अ० ।
 तत्कथा वृद्धकन्याशब्दे दृश्या । गैयाच्छेत्ते यज्ञार्थं सृष्टे
 ब्रह्मणो श्रमानसपुत्रभेदे । “ब्रह्मा सम्भृतसंभारो मान-
 सान्त्वित्वजोऽवृजत्” इत्युपक्रमे “गर्गं कौशिकवासिष्ठौ
 वायुं गयामा० २ अ० । ४ वृष्टे ५ किङ्कुलुके शब्दार्थचि० ।
 “चतुर्द्वितिरामान्तस्तातोऽयं गर्गसंज्ञितः” संगीतदाभो-
 दरोक्ते इतालभेदे पु० ।

गर्ग तिरात्र पु० त्रिदृभिः रात्रिभिः साध्यः अण् द्विगो-
 लुक् लुकि व्यतिवचनता गर्गकृतस्तिरात्रः । त्रिस्त्यके
 त्रिदिनसाध्ये यागभेदे । “तत्राहः पञ्च गर्गवैदकन्दो-
 भान्तर्वसुपराकाः” कात्या० श्रौ० २३२।८ । “तत्राहः
 (तत्राह साध्याः)” पञ्च अहीनाः । “द्विगौ क्रतौ”
 पा० पूर्वपदमनोदात्तम् । युक्तारोह्याः आद्युदात्तञ्च
 गर्गर पुंस्त्री गर्गेति शब्दं रात्रि रा-क गृ-वा० गरन्
 वा । “यः पीतवर्णोऽपि च पिच्छलाङ्कः पृष्ठेषु रेखा-
 बद्धलः सशल्कः । स गर्गरो वर्वरनादरुचो जडश्च
 शीतः कफघातकारी” राजनि० उक्ताकारपुण्ये सत्स्व-
 भेदे स्त्रियां जातित्वात् डीप् । २ तरुणपथौ श्दधि-
 मन्वनभाण्डे च शब्दार्थचि० “गर्गरोद्गारनिस्वनम्”
 हरिवं ६१ अ० । “नैषां ब्रह्म च नोतपुत्रा न गर्गरो
 मथ्यते नो यजन्ते” भा० शा० ७० अ० । “न वृषाः
 संप्रवर्त्तेरन्नमथ्येरंश्च गर्गराः” भा० शा० ६८ अ० ।

४कलसे अल्पार्थे डीप् । ५खलपटे स्त्री “मेघादौ सक्तवो देया वारिपूष्पां तु गर्गरी” ति०त० । गर्गरखेदम् कुर्वां गय । गर्गार्थं तत्सम्बन्धिनि ति० ।

गर्गशिरस् पु० दैत्यभेदे । “इरा गर्गशिरा यश्च” हरिवं० ३५० । गर्गसंहिता स्त्री गर्गेण कृता कालज्ञानस्य संहिता । गर्गकृते ज्योतिषग्रन्थभेदे ।

गर्गस्त्रोतस् न० भा० व० प्रसिद्धे सरस्वतीर्यस्थे तीर्थभेदे “त-
स्माद्गंगाध्वतीतीर्थाच्च महावाङ्मरानन्दसः । गर्गस्त्रोतो
महातीर्थमाजगामैककुण्डली (बलभद्रः) । यत् गर्गेण
वृद्धेन तपसा भावितात्मना । कालज्ञानगतिश्चैव ज्यो-
तिषाच्च व्यतिक्रमः । उत्पाता दारुणाश्चैव शुभाश्च
जनमेजय ! । सरस्वत्याः शुभे तीर्थे विदिता वै महा-
त्मना । तस्य नाम्ना च तत्तीर्थं गर्गस्त्रोत इति स्मृतम् ।
तत्र गर्गं महाभागवत्प्रथः सुव्रता नृप ! । उपासाच्च-
क्रिरे नित्यं कालज्ञानं प्रति प्रभो !” भा० श० ३८५०
गर्गाटि पुंस्त्री गर्गेति शब्दायाटति अट-अच् । मत्प्र-
भेदे हारा० ।

गर्गादि पु० गोत्रे यज्यप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे सच गणः
गर्ग वत्स (राजा से) संज्ञति अज व्याघ्रपातं विदम्बत् प्रा-
चीनयोग अगस्ति पुलस्ति चमस रेभ अग्निवेश शङ्ख
शट शक एक धूम अवट मनस् धनञ्जय वृक्ष विश्वावसु
जरमाण लोहित संशित बभ्रु बल्यु मण्डु गण्डु शङ्खु
लियु गुहलु मन्तु मङ्गु अलियु जिगीषु मनु तन्तु मनायी
स्तनु कथक कान्यक कञ्ज वृक्ष तनु तरुच तलुच तण्डु
वतण्डु कपि कत कुरुकत अनडुह कण्व शकल गोकुल
अगस्त्य कुण्डिनी यक्षवलक पर्णवलक अभयजात विरो-
हित वृषगण वज्रगण शण्डिल चणक चुलुक सुङ्गल
सुसल क्षत्रदग्नि पराशर जातुकर्ष्य सहित सन्धित अश्ल-
रथ शर्कराक्ष भूतिमाध स्यूरा अररक एलाक पिङ्गल
कण्ण गोलन्द उलूक तितिक्ष भिषज् भिषणज भङ्गित
भगिण्डत दलुभ चैकित चिकित्सित देवह्र इन्द्रह्र एकलू
पिप्पलू वृहदग्नि सुलोहित सुनाभिन् उक्थ कुटीरु ।

गर्ज्ज जज्जि हेतुकशब्दे भा० पर० अक० सेट् । गर्ज्जति ।
अगर्ज्जति जगर्ज । गर्जितम् । गर्जनं गर्जः । गर्जन् ।
गर्ज्जा । “गर्ज गर्जन्तं मूढेति” देवीमाहात्म्यम् । “शरदि
गर्जति, न वर्धति, वर्धति वर्धासु निःस्वनो मेघः” छन्दः ।
“कुम्भकर्ष्यस्ततोऽगर्ज्जति” “गज्जन् हरिः साम्नासि
भूलकुञ्जे” भट्टिः । “योषाणां चैव गर्जताम्” भा०

भी० ६७८ श्लो० । “नाम संश्रवयामास जगर्ज च
ननाद च” रामा० सु० ८६ । शीलार्थे चानश् ।
गर्जमानः । “तथात् गर्जमाने तु मेघदुन्दुभिनिस्वनम्”
भा० व्या० २०५० । “सम्प्रयां गर्जिते मेघे शास्त्रचिन्तां
करोति यः । चत्वारि तस्य नशन्ति आयुर्विद्यायशो-
बलम्” स्मृतिः । “भावादिचतुरो मासान् गर्जमानं
विवर्जयेत्” स्मृतिः ।

अनु+गर्जनप्रतिरूपगर्जने । “अनुगर्जितसन्दिग्धाः करणै-
र्हृरजस्वना” कुमा० । अनुरूपगर्जने च । “सोऽनुगर्जन्
धनुष्पाणिः” भा० द्रो० ४० अ० ।

अभि+अभिलक्ष्य गर्जने सक० । “दुःशासनस्तामभिर्गर्ज-
मानः” भा० स० ६५५० । ताच्छील्ये चानश् । “शार्दूलविव
चानन्योन्यमाभिप्रायेभ्यर्गर्जताम्” भा० द्रो० १३३५० । सत्य-
गर्जने अक० । “मृराणाञ्चाभिर्गर्जताम्” भा० क० २१५०
प्रति+प्रतिरूपगर्जने अक० । “वलवच्चापि संक्रुद्धावन्योन्यं
प्रतिगर्जताम्” भा० वि० २२५० । आर्षः पदव्यत्ययः ।
“प्रतीपं पततो मत्तान् कुञ्जरान् प्रतिगर्जतः” भा०
उ० ५० अ० “सुहृदयो हृदयः प्रतिगर्जताम्” रघुः ।
प्रतिलक्ष्यीकृत्य गर्जने सक० । “कृषीणां कदनं कृत्वा
नामपि प्रतिगर्जति” हरिवं ४६५० ।

गर्ज्ज रवे चुरा० उभ० अक० सेट् । गर्ज्जयति ते अजग-
र्जत-त ! गर्ज्यां बभूव आस-चकार चक्रे । गर्जयन्
गर्जयमानः ।

गर्ज्ज पु० गर्ज-भावे घञ् । १हस्तिशब्दे २मेघादिशब्दे च
शुरूमन्वात् सेट्कृत्वाच् भावे अ स्त्रियाम् । गर्ज्जा ।
३मेघारिध्वनौ स्त्री “गण्डूषगर्जजागरभुजकीलज्वाल-
वत्तेकम्रीडाः । उत्कण्ठसठवराटकभसाः स्त्रीत्वे तु
टावन्ताः” तिका० ।

गर्ज्ज क० पु० गर्ज-एव ल् । (शाल)मत्स्यभेदे शब्दर० । [मिदि० ।
गर्ज्जि न न० गर्ज-भावे ल्युट् । १शब्दे करणे ल्युट् । २कोषे
गर्ज्ज र न० गर्ज-बा० अरच् । १टञ्जने (गाजर)ख्याते मूल-
प्रधाने इत्ये भावप्र० । “गर्जरं मृदञ्जनं प्रोक्तं तथा
सारङ्गवर्णकम् । गर्जरं मधुरं तीक्ष्णं तित्तीष्णं दीपनं
लघु । संप्राहि रक्तपित्ताशौर्म्यहृणीकफघातजित्” ।
गर्जाफल पु० गर्जया फलति फल-अच् ३त० । विकङ्कट-
वृक्षे राजनि० ।

गर्जि पु० गर्ज-भावे इन् । १मेघशब्दे हेम० ।
गर्जित न० गर्ज-भावे क्त । १मेघादिध्वनौ कर्त्तरि क्तः ।

२भक्तगजे अमरः । १गर्जनकर्त्तरि मेघादौ त्रि० “स-
न्ध्यायां गर्जते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति यः” स्मृतिः ।
गर्जो जातोऽस्य तार०—इतच् । ४जातगर्जने त्रि० ।
गर्ज्ये न० गर्ज—एतत् “न कादेः” पा० न कुत्वम् । गर्जनीये ।
गर्त्तपु० गृ-तन् । १भूमिच्छिद्रे १त्रिगर्तदेशे ३स्त्रीनितम्बस्य
ककुन्दरे च विश्वः । ४रोगभेदे शब्दर० । ५गृहे निव० ।
६रथे ७सभास्थायौ च निरु० । “अभ्यातेव पुंस एति
प्रतीची गर्त्तं रुगिव सनये धनानाम्” ऋचो निरुक्तौ
गर्त्तः सभास्थायगृणातेः सत्यसङ्करो भवति रथोऽपि
गर्त्तं उच्यते गृणातेः स्तुतिकर्म्मणः स्तुततमं यागम्
इति १।५। “वरुण ! मित ! गर्त्तमचचाधे” ऋ०
५।६।२। “गर्त्तं रथम्” भा० “नसस्त्वन्ता धृतद्व्याधिगते”
२।५।६। “गर्त्तं रथे” भा० । द्वाताभेदे “धनुः-
सहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते । न ता नदी-
शब्दवद्वा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिता” त्रि० त० । “ज्ञानं
समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रसवनेषु च” मनुः । द्वातेन
कतविलभात्तदेशे च “अग्रुचिस्थानम् उच्छिष्टेष्वपणस्थान
गर्त्तदिकम्” नितान् । “न ससत्वेषु गर्त्तेषु न गच्छ-
न्नापि च स्थितः” (मूलं कुर्यात्) मनुः । “गर्त्तं ध्रुव-काशी-
पालमित्यवधापयेत्” आश्व० गृ० २।८।१४ । “सर्वासां
स्थूणानां गर्त्तेषु” नारा० “वर्षाभ्यस्तत्र गर्त्तेऽवदध्युः”
४।५।५ । “स्याणुं वर्च्छेत् गर्त्तं वा पात्यते” ऋ० भा० श्रुतिः ।
गर्त्तस्यादूरभवो देशः सुवास्ता० अण् । गर्त्तं गर्त्तसन्नि-
हृष्टदेशादौ त्रि० ततः चतुरर्थ्याम् प्रेक्षा० इति । गर्त्तिन्
गर्त्तसन्निहृष्टादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् । गर्त्ते भवः
धूमा० वुञ् । गर्त्तिक गर्त्तभवे त्रि० । उत्करा० चतु-
रर्थ्यां ङ । गर्त्तीय गर्त्तयुक्तदेशादौ त्रि० । कुसुदा०
चतुरर्थ्यां ठल् । गर्त्तिक गर्त्तसन्निहृष्टदेशादौ । गर्त्तं
तत्पतनमर्हति “छन्दसि च” पा० यत् । गर्त्तं
गर्त्तपतनमर्हति त्रि० छन्दधीत्युक्तेः वेद एवास्य प्रयोगः ।
गर्त्तिका स्त्री गर्त्तोऽस्यस्याः ठन् । १तन्त्रवपनशालायां (ता-
लघर) । हेमच० । २गर्त्तवति त्रि० ।
गर्ह रवे वा चुरा० उभ० पक्षे आ० पर० अक० सेट् । गर्ह-
यति-ते गर्दति अजगर्दत्-त अगर्दीत् । गर्हयाम् बभूव
आस चकार अक्र जगर्ह ।
गर्हभ पुंस्त्री० गर्द-अभच् (गाघा) १जन्तुभेदे । स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् । “सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति
गर्दभी” “अविश्रामं बहेद्भारं शीतोष्णञ्च न विन्दति ।

ससन्नोपस्तथा नित्यं त्रीणि शिञ्चेत गर्दभात्”
चाणक० । “दीपनं गर्दभं मूलं कृमि-वातक-
फापहः । शोफकुष्ठोदरोन्मादमारुतकृमिनाशनम्”
सुश्रु० तत्र पुंसामेव मूलं ग्राह्यं यथाह भावप्र०
“खरोद्भेतराश्वानां पुंसां मूलं हितं स्मृतम्” । तस्यो-
त्पत्तिः “अथ यासां पांसवः पर्यशिष्यन्त ततो गर्द-
भः समभवत् तस्मादात्र पांसुलं भवति गर्दभस्थानमिव
तत्रेत्याहुः” शत० ब्रा० ४।५।१।६ । तस्य पांसुषु उत्पन्न-
त्वात् पांसुलस्थानप्रियता । “चण्डालश्चपचानान्तु बहि-
र्भावात् प्रतिश्रयः । अपात्रास्ते च कर्त्तव्या धनमेवांश्च
गर्दभम्” मनुना तस्मै श्वपचादिधनत्वमुक्तम् । २गन्धे
हेमच० । ३श्वेतकुसुदे ४विडङ्गे च न० रत्नमा० ।

गर्हभगद पु० जालगर्दभाख्ये रोगभेदे राजनि० । जाल-
गर्दभशब्दे लक्षणादि ।

गर्हभयाग पु० गर्दभेन यागः । अवकीर्णिनः पाप-
क्षमार्थे नैर्ऋतदेवताककारणगर्दभपञ्चालम्भनेन कर्त्तव्ये
यागभेदे । । तद्विधिमनुनोक्तो यथा

“अवकीर्णी तु काश्चन गर्दभेन चतुष्पदे । पाक-
यज्ञविधानेन यजेत निर्वर्त्तित्विनि । ह्रत्वाग्नौ विधि-
बद्धोमानन्ततश्च समेत्यृचा । वातेन्द्रगुरुवज्रीनां जुहुयात्
सर्पिषाऽऽहुतीः । कामतो रेतसः सेकं व्रतस्यस्य द्विजन्मनः ।
अतिक्रमं व्रतस्याहुर्बर्जसा ब्रह्मवादिनः । भारुतं पुर-
हृतञ्च गुरुं पावकमेव च । चतुरो व्रतिनोऽप्येति
ब्राह्मणेजोऽवकीर्णिनः” ।

गर्दभयज्ञ गर्दभेज्यादयोऽप्यत्र । तत्र विशेषः कात्या० श्रौ०
स्मृतौ उक्तो यथा ।

“वाऽवकीर्णिनो गर्दभेज्या” ऋ० १।१।११ “यो ब्रह्मचारी
सन् स्त्रियं गच्छति सोऽवकीर्णी तस्यावकीर्णिनः स्खलित-
ब्रह्मचर्यस्य गर्दभेज्या गर्दभेनेज्या यागो गर्दभेज्या प्राय-
श्चित्तार्थो भवति । वाग्यद्वौ विकल्पार्थः तेन गृह्योक्तमपि
प्रायश्चित्तान्तरभाज्याहुतिद्वयरूपं विकल्पेन भवति “अथाप-
रभाज्याहुती जुहोति कामावकीर्णोऽस्त्रीत्यादिना” (पार-
स्कर) शाखान्तरे उभयस्य विकल्पेन श्रुतत्वात्
अत्रैतद्विचार्यते किं स्यपतीष्टरवकीर्णपशुश्च तदुभय-
साधनसंस्कृतेष्वहवनीयादिषु भवति उत लौकिके इति ।
तत्र प्रकृतित आहवनीयादिप्रप्रेराहवनीयादीनां चा-
धाननिष्पाद्यत्वात् स्थपतेरवकीर्णनसाधानविध्यभावेऽपि
इष्टिपशू आधानं प्रयोजतः अत एतदर्थमेवाधानेनाऽऽ-

हृवनीयादीनुत्पाद्य तेष्वेतदुभयं कर्तव्यमिति प्राप्ते
आह कर्कः। “लौकिके” १४ सू०। एतौ स्वपतीष्टवकीर्णपशू
लौकिकेऽग्नौ भवतः न हीमाविष्टपशू आधानं प्रयोजयतः
आभ्यां हि तदेव गृह्यते यद्दर्शपूर्णमासाङ्गं भवति । न
चाधानं दर्शपूर्णमासाङ्गम् स्वकाले हि पुरुषसंस्कारकत्वेन
तद्विहितमिति । अतो लौकिकान्नावेतावचुष्टेयौ लौ-
किकमेव गार्हपत्यस्थाने स्थापयित्वा तत आहवनीया-
दिस्थानेषु विहृत्य स्वपतीष्टवकीर्णपशू दर्शपूर्णमासप-
शुवत् कर्तव्यौ । अत्र विशेषविधानार्थमाह कर्कः। “भूमौ
पशुपुरोडाशप्रणयम्” १५ सू०। “अत्रावकीर्णिनो गर्दभपशुयागे
पशुपुरोडाशस्य श्रपणं भूमावेव कर्तव्यम् न तु कपालेणु”
कर्कः। “अप्सवदानहोमः” १६ सू०। “अवदानानां हृदय-
जिह्वाक्रोडादीनां होमोऽप्यु उदकेषु भवति नाम्नौ वच-
नात् । अवदानग्रहणादन्यदाधाराज्यभागहोमादिकम-
ग्नावेव कार्यम्” कर्कः। “शिक्षात् प्राशित्वावदानम्” १७ सू०।
“गर्दभस्य शिक्षात् प्राशित्वावदानं कार्यम् वचनात्” कर्कः।

गर्दभशक पु० गर्दभोग्नौ शकेऽस्य । ब्रह्मयष्टिष्टे
(वामनहाटि) जटा०। २ तत्रैवार्थे स्त्री गौरा० डीप् रत्नमा०
गर्दभशस्त्री स्त्री गर्दभो गन्धः शाखायां यस्याः गौरा०
डीप् । १ भाग्याम् राजनि० ।

गर्दभाण्ड पु० गर्दभं गन्धमसति अम-गतौ ड । पत्न-
काण्डफलादिभिरन्वयाकारे १ सुप्तष्टे (पाकुड) अमरः ।
(पिप्पली) ख्याते २ ष्टे सारसुन्दरी ।

गर्दभाह्वय न० गर्दभेति आह्वयो यस्य । १ कुष्ठे हेमच० ।
गर्दभिका स्त्री “मण्डलं वृत्तसत्सजं सरत्नं पिडकावृतम् ।
रुजाकारी” गर्दभिकाम् तां विद्यात् वातपित्तजान्” मा-
धवकरोक्ते रोगभेदे ।

गर्दभो स्त्री गर्द-अभच् गौरा० डीप् । अग्निप्रकृतिके १ कीट-
भेदे सुश्रु० कीटशब्दे २०४८ प्र० विवृतिः । स्वार्थे क । २ गर्दभि-
कारोगे संज्ञायां कन् । ३ अपराजितायास्त्वष्टेतकण्टकायां
५ कटभ्याञ्च राजनि० । गर्दभ+जातौ स्त्रियां डीप् ।
६ गर्दभजातिस्त्रियाञ्च तत्क्षीरादिशुष्णाः “बल्यं वातश्वास-
हरं मधुरान्धं च गर्दभम् । पयो रूक्षं दीपनञ्च सुपथ्यं
परिकीर्तितम् । गर्दभं दधि रूक्षोष्णं लघु दीपनञ्च-
च्यते । पाचनं मधुरान्धञ्च रुचिकत् वातदोषहृत् ।
गर्दभं नवनीतं च कषायं कफवातहृत् । बल्यञ्च
दीपनं पाके लघूष्णं मूलदोषहृत्” राजनि० ।

गर्द लिप्सायां चुरा० उभ० सक० सेट् । गर्दयति ते अजग-

र्दत् त । गर्दयाम् बभूव आस चकार चक्रे । गर्दः
गर्दा । गर्दनः । [२ गर्दभाण्डमे च शब्दच० ।

गर्द पु० गृध्र-वच् अच् वा । १ अतिशयस्यूहायां, हेमच० ।

गर्दुन लि० गृध्र-युच् । लुब्धे अमरः ।

गर्द गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । गर्दति अगर्दीत् जगर्द ।

गर्द दर्पे अद० चुरा० आत्म० अक० सेट् । गर्दयते अजगर्दत ।

गर्दः । गर्दितः । “तदपसारगर्दितकणसारम्” रघुः ।

गर्द पु० गर्द-दर्पे भावे अच् । अहङ्कारे अमरः ।

गर्भे (वृभ) पु० गृध्र-भन् वा द्वित्वे भस्य वः । भ्रूणे देहजन्मकारके
शुक्रशोणितानुबन्धजन्ये १ मांसपिण्डे, २ शिशौ, ३ कुटौ,
४ नाटकसन्धिभेदे, ५ पनसकण्टके मेदि० । ६ अपवरके, हेमच०
“भाद्रकणचतुर्दश्यां यावदाश्रयते जलम् । तावद् गर्भं
विजानीयात्” प्रा० त० उक्ते भाद्रकणचतुर्दश्यां, गङ्गाज-
लाप्लावनस्थाने, ७ अक्षे, ८ अग्नौ, ९ पुत्रे च शब्दार्थचि०
गर्भस्य देहहेतुता कायशब्दे १६०८ प्र० दर्शिता कश्चिदत्र
विशेषोऽभिधीयते । तत्र भावप्र०

“कामान्निधुनसंयोगे शुक्रशोणितशुक्रजः । गर्भः सञ्जा-
यते नाय्याः स जातो बाल उच्यते । गर्भः शुद्धोऽशुद्धश्च
अशुद्धस्तु गर्भोऽशुद्धशुक्रशोणितयोरपि दम्बत्वोर्भवति
यत आह “दम्बत्वोः कुष्ठबाह्यत्वात् दुष्टशोणित
शुक्रयोः । यदपत्यन्योर्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितमिति” ।
कुष्ठं सञ्जातं यस्य तत् कुष्ठितम्, अत्र तारकादित्वादि-
तच् प्रत्ययः । यत्तु, “वातादिदुष्टरेतसः प्रजोत्पादने न
समर्थाः” इति सुश्रुतः । तत्र शुद्धप्रजोत्पादने न
समर्था इति बोध्यम् । रोगादिनाऽशुद्धास्तु वाता-
दिदुष्टशुक्रा अपि प्रजा जनयन्ति जन्मान्बधिरप-
ङ्गुादिसम्भवात् । ऋतौ स्त्रीपुंसयोर्योगे मकरध्वजवेगतः ।
मेदयोन्यभिसङ्गुर्गच्छरीरोष्णाऽनिलाहृतः । पुंसः सर्व-
शरीरस्य रेतो द्रावयतेऽथ तत् । वायुर्मेहनमार्गेण
पातयत्यङ्गनाभगे । तत् संसृत्य व्यात्तसुखं याति गर्भा-
शयं प्रति । तत्र शुक्रवदायातेनार्त्तवेन युतं भवेत् ।
गर्भाशयस्य स्वरूपमाह शङ्खनाभ्याकृतियौनिस्त्रा-
वर्त्ता सा च कीर्त्तिता । तस्यास्मृतीये त्वावत्ते” गर्भं
शय्या प्रतिष्ठिता । यथा रोहितमत्स्यस्य सुखं भवति
रूपतः । तत्संस्थानां तथारूपां गर्भशय्यां विदु-
र्बुधाः । अयमर्थः गर्भशय्याया सुखं रोहित
मत्स्यस्येव भवति यथा च रोहितमत्स्यस्य स्थितिर्जले
भवति तथा पित्ताशयपकाशयमध्ये गर्भशय्यायाः

स्थितिर्भवति रूपमपि तस्यैव भवति यथा रोहितस्य सुखं खलुमाशयस्तु महानित्यर्थः । शुक्रार्त्तवसमा-
ह्वेभ्योयदैव खलु जायते । जीवस्तदैव विशति युक्त
शुक्रार्त्तवान्तरः । स्वर्यांशोः स्वर्यमणितोऽनुभयस्मा-
द्युताद्यथा । वङ्गः सञ्जायते जीवस्तथा शुक्रार्त्तवाद्यु-
तात् । आत्माऽनादिननन्त्याव्यक्तो वक्तुं न शक्यते ।
चिदानन्दैकरूपोऽयं मनसापि न गम्यते । एवं भू-
तोऽपि जगतो भाविन्या बलवत्तया । अविद्याया कृत
कर्मवशो गर्भं विशत्यसौ । गर्भं चतुर्विंशतितत्त्व-
मयम् । स एव वेत्ता रसनो द्रष्टा घ्राता स्पृश्यसौ ।
श्रोता वक्ता च कर्त्ता च गन्ता रन्तोत्सृज्यपि ।
दिने व्यतीते नियतं सङ्कुचत्यम्बुजं यथा । ऋतौ
व्यतीते नाथ्यास्तु योनिः संव्रियते तथा । ऋतौ
रजोदर्शनात् घोडशनिशालके काले योनिरत्र भगद्वारम् ।

“वीजेऽन्तर्वायुना भिन्ने द्वौ जीवौ कुक्षिमागतौ ।
यमावित्यभिधीयते धर्मेतरपुरःसरौ । धर्मस्तदितरो-
ऽधर्मस्तौ पुरःसरौ ययोः तेन यमौ धर्माधर्माभ्यां भवत
इत्यर्थः । आधिक्ये रेतसः पुत्रः कन्या स्यादा-
त्तवेऽधिके । नपुंसकं तयोः साम्ये यथेच्छा पारमे-
श्वरौ । नन्वेवं सति कथं पुत्रोत्पत्तिः सदैवार्त्तवस्यैव
वाङ्मत्यात् यत उक्तम् “आर्त्तवं चतुरञ्जलिप्रमाणं
शुक्रं प्रवृत्तिमात्रमिति” वाग्भटेऽप्युक्तमात्रेयादिभिः
“मज्जा मेदोवसा मूलपित्तस्त्रेणशकदसृक् । रसो जलं
च देहेऽस्मिंस्त्वैकैकाञ्जलिर्वर्जितम् । पृथक् च प्रवृत्तं
प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् । द्वावञ्जली तु दुग्धस्य
चत्वारो रजसस्तु ते । समधातोरिदं मानं विद्यात्
वृद्धिचयावतः” इति । मैवं, यतो गर्भाशयस्थमेव
शुक्रमार्त्तवं च गर्भात्मनिहेतुः शुक्रं कदाचिदत्यन्त-
हर्षवशाद्गुहादिशुक्रलद्रव्यमेवनात् शुक्रवाङ्मत्यात्
गर्भाशये बद्धं स्रवति कदाचिद्वैभनस्यादिना शुक्राल-
त्वादल्पमिति एवमार्त्तवमपीति न दोषः । सुश्रुतः
पुनराह “वैलक्षण्याच्छरीराणामस्यायित्वात् तथैव च ।
दोषधातुमलानां तु परिमाणं न विद्यते” । वैलक्षण्यात्
दीर्घक्षुद्रकशादिभेदेन सादृश्याभावात् अस्यायित्वात्
वयोर्हर्निशत्तुं भुक्तेष्वेकमात्रानवस्थानात् । एवं तामभि-
सङ्गस्य पुनर्मासाद् भजेदसौ” मासादूर्द्ध्वमिति शेषः । अर्वा-
गमनेन गर्भद्वारविषड्गतात् गर्भच्युतिप्रसङ्गः स्यात् ।
केचित्तु, पुनः पुष्पदर्शनेन गर्भाभामनिश्चये मासात् पूर्वं

गच्छेत् लब्धगर्भं तु नोपगच्छेदिति वदन्ति । तत्र परि-
हार्यपरिहारार्थं सदोऽगच्छेत्तगर्भाया लक्षण-
माह शुक्रशोणितयोर्निरास्तावोऽप्यश्रमोद्भवः । सकृद्य-
सादः पिपासा च ग्लानिः स्मूर्त्तिर्भगे भवेत् । अथ
तस्या एवोत्तरकालीनं लक्षणमाह स्तनयोर्मुखकाष्ण-
स्याद्रोमराज्यदुग्मस्तथा । अक्षिपच्छाणि चायस्याः
संमील्यन्ते विशेषतः” ।

“हृदयेत् पथ्यभुक् चापि गन्धादुद्दिजते शुभात् । प्रसेकः
सदनं चैव गर्भिण्या लिङ्गसञ्च्यते । तत्र पुत्रगर्भवत्या
लक्षणमाह पुत्रगर्भयुतायास्तु नाथ्या मासि द्विती-
यके । गर्भे गर्भाशये लक्ष्यः पिण्डाकारोऽपरं शृणु ।
पिण्डो वर्तुलाकृतिः मासि द्वितीयके इत्यस्य गर्भः
पिण्डाकारो लक्ष्यः इत्यनेनैवान्वयो न त्वयिमहोकेऽपि ।
दक्षिणाक्षिमहत्त्वं स्यात् प्राक्क्षीरं दक्षिणे स्तने ।
दक्षिणोरुः सुषुप्तः स्यात् प्रसन्नमुखवर्णता । पुत्रासंघेय
द्रव्येषु स्वप्नेष्वपि मनोरथः । आम्नादिफलमाप्नोति स्व-
प्नेषु कमलादि च । कन्यागर्भवतीगर्भः पेशी मासि
द्वितीयके । पुत्रगर्भस्य लिङ्गानि विपरीतानि चेच्छते ।
पेशी दीर्घाकृतिः । नपुंसकं यदा गर्भे भवेद्गर्भोर्बुदा
कृतिः । उद्धते भवतः पात्रे पुरस्तादुदरं महत् । अ-
र्बुदं वर्तुलं फलाईतलम् ।

“अपरा अपि गर्भप्रकृतीराह यदा नाथ्यावुपे-
यातां वृषस्यन्त्यौ कथञ्चन । सुञ्चन्त्यौ शुक्रमन्योन्यमनस्थि-
स्तत्र जायते । अनस्थिः अत्रोपदर्थं नज्तेनालको
मलास्थिरित्यर्थः । ऋतुज्ञाता तु या नारी स्वप्ने मैथुन
माचरेत् । आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति
हि । मासि मासि प्रवर्द्धेत स गर्भे गर्भलक्षणः ।
कललं जायते तस्य वर्जितं पैटकैर्युग्मैः । गर्भलक्षणः
प्रकृतगर्भलक्षणः । पैटकैर्युग्मैः केशस्युलोमनख-
दन्तशिरास्त्रायुधमनीरेतःप्रवृत्तिभिः । सपट्टिचक्रकुक्कुटा-
कृतयो विकृताश्च ये । गर्भास्ते योषितस्ताश्च ज्ञेयाः
पापकृतो भृशम् । गर्भे वातप्रकोपेण दोहदे चापमानिते ।
भवेत् कुजः कुण्ठिः पङ्कर्मूकोभिन्दिन एव च । पुत्राणा-
माहारचारचेष्टाभेदस्य हेतुमाह आहाराचारचेष्टाभि-
र्यादृशीभिः समन्वितौ । स्त्रीपुंसौ सद्युपेयातां तयोः
पुत्रोऽपि तादृशः । सद्युपेयातां संयोगं गच्छेताम् ।
अथ गर्भलक्षणमाह । गर्भाशयगतं शुक्रमार्त्तवं जीव-
संज्ञकम् । प्रवृत्तिः सविकारा च तत्सर्वं गर्भसंज्ञितम् ।

कालेन वद्धितो गर्भो यदाङ्गोपाङ्गसंयुतः । भवेत्तदा स
 सुनिभिः शरीरीति निगद्यते । अङ्गोपाङ्गसंयुतः व्य-
 ङ्गाङ्गोपाङ्गः । तस्य त्वङ्गान्युपाङ्गानि ज्ञात्वा सुश्रुत-
 शास्त्रतः । मस्तकादभिधीयन्ते शिष्याः शृणुत यत्नतः ।
 व्याघ्रमङ्गं शिरः प्रोक्तं तदुपाङ्गानि कुललाः । तस्यान-
 भस्तु लुङ्गं च ललाटं भ्रूयुगलया । नेत्रद्वयं तयो-
 रन्तर्वर्त्तते द्वे कनीनिके । दृष्टिद्वयं कर्णगोलौ श्वेतभागौ
 च वल्ग्वनी । पक्ष्माख्यपाङ्गौ शङ्खौ च कर्णौ तच्छृङ्खुलो-
 द्वयम् । पालिद्वयं कपोलौ च नासिका च प्रकीर्त्तिता ।
 ओष्ठाधरौ च मृक्किण्वौ मुखं तालुहनुद्वयम् । दन्ताश्च
 दन्तवेष्टश्च रसना चिबुकङ्गलः । द्वितीयमङ्गं पीवा तु
 यथा मूर्द्धा विधायते । तृतीयं बाह्ययुगलं तदुपाङ्गा-
 न्यथ ब्रूवे । ततोपरिगतौ स्त्वयौ प्रगण्डौ भवतस्त्वधः ।
 कपोलियुगं तदधः प्रकोष्ठयुगलनया । मणिबन्धौ
 तले हस्तौ तयोश्चाङ्गुलयो दश । नखाश्च दश ते स्थाप्या
 दश च्छेद्याः प्रकीर्त्तिताः । चतुर्थमङ्गं वक्षस्तु तदु-
 पाङ्गान्यथ ब्रूवे । स्तनौ पुंसस्तथा नाभ्यां विशेष उ-
 भयोरयम् । यौवनममने नाभ्यां पीवरौ भवतः स्तनौ ।
 गर्भवत्याः प्रसूतायास्तावेव क्षीरपूरितौ । हृदयं पुण्ड-
 रीकेण सदृशं स्यादधोमुखम् । जायतस्तद्विकसति स्वप-
 तस्तु निमीलति । आशयस्तत्तु जीवस्य चेतनास्थान-
 सत्तमम् । अतस्तस्मिन्स्तमोऽप्यत्र प्राणिनः प्रस्रपन्ति हि ।
 चेतनास्थानसत्तममिति अयमभिप्रायः । चेतनानामधिष्ठानं
 मनोदेहश्च सेन्द्रियः । केशलोमनखाद्यं च मलं द्रव्य-
 गुणं विना” इत्युक्तवता चरकेण सकलं शरीरं चेतना-
 स्थानसत्तमम् । तद्वेक्ष्य हृदयं विशेषतश्चेतनास्थान-
 मिति । कक्षयोर्वक्षसः सन्धौ जलूणी ससुदाहृते । कक्षे
 उभे समाख्याते तयोः स्यातां च बद्धणौ । उदरं
 पञ्चमङ्गाङ्गं षष्ठं पाञ्चद्वयं मतम् । सपृष्ठवंशं पृष्ठं तु
 समस्तं सप्तमं स्मृतम् । उपाङ्गानि च कथ्यन्ते तानि
 जानीहि यत्नतः । शोणितोऽप्यायते मूर्द्धा वामतो
 हृदयादधः । रक्तवाहिशिराणां स मूलं स्थातो मह-
 र्भिभिः । हृदयाद्वामतोऽधश्च फुस्फुसो रक्तफेनजः ।
 अथो दक्षिणतश्चापि हृदयात् यत्नतः स्थितिः । तत्तु-
 रङ्गकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम् । अधस्तु दक्षिणे
 भागे हृदयात् क्लोम तिष्ठति । जलवाहिशिरामूलं
 तस्याच्छादनकन्यतम् । क्लोम तिलकम् । एतत्तु वातरक्त-
 जम् । अत्र दृष्टवाग्भदः ‘रक्तादनिलसंयुक्तात्कालीय-

कसमुद्भव इति । मेदः शोणितयोः साराङ्गुक्रयोर्गुलं
 भवेत् । तौ तु पुष्टिकरौ प्रोक्तौ जठरस्थस्य मेदसः ।
 उक्ताः सार्द्धास्त्रयो व्यासाः पुंसामन्त्राणि स्वरभिः ।
 अर्द्धव्यासेन हीनानि योषितोऽन्त्राणि निर्दिशेत् । उ-
 रङ्गुक्रश्च कटी चापि त्रिकं वक्षिष्य बद्धणौ । कण्डुराणां
 प्ररोहः स्यात् स्थानं तद् वीर्यभूतयोः । स एव
 गर्भस्याधानं कुर्यादुगर्भाशये स्त्रियाः । शङ्खनाभ्या-
 क्तिर्यौनिस्त्रिप्रावर्त्ता सा च कीर्त्तिता । यस्यास्तृतीये
 त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता । दृषणौ भवतः सारात्-
 कफासृग्म्यां च मेदसाम् । वीर्यवाहिशिराधरौ तौ
 मतौ पौरुषावहौ । सुदस्य मानं सर्वस्य सार्द्धं स्या-
 त्तरङ्गुलम् । तत्र स्युर्वलयस्त्रिभ्यः शङ्खावर्त्तनभास्तु ताः ।
 प्रवाहिणी भवेत्पूर्वा सार्द्धाङ्गुलमिता मता । उत्त-
 र्जनी तु तदधः सा सार्द्धाङ्गुलसंमिता । तस्याधः सञ्च-
 रणी स्यादेकाङ्गुलसमा मता । अर्द्धाङ्गुलप्रमाणं तु बुधै-
 रुदमुखं मतम् । मन्त्रोत्सर्गस्य मार्गोऽयं पायुर्देहे
 विनिर्मितः । पुंसः प्रोथौ स्मृतौ यौ तु तौ नितम्बौ च
 योषितः । तयोः कज्जन्दरे स्यातां सक्थिनी त्वङ्गमष्टमम् ।
 तदुपाङ्गानि च ब्रूमो जानुनी पिण्डिकाद्वयम् । जङ्घे
 द्वे षष्टिके पाष्णी तले च प्रपदे तथा । पादावङ्गुलय-
 स्तत्र दश तासां नखा दश” । अथेदं शरीरमपरेणापि
 येन येन समवायिकारणेनोत्पद्यते तानि सर्वाण्याह
 अथ दोषाः प्रवक्ष्यन्ते धातवस्तदनन्तरम् । आहारादेर्गति-
 स्तस्य परिणामश्च वक्ष्यते । आर्त्तवं चाथ धातूनां मला-
 स्तदुपधातवः । आशयाश्च कलाश्चापि वर्गीक्यथ च
 सन्धयः । शिराश्च स्नायवश्चापि धमन्यः कण्डुरास्तथा ।
 रन्त्राणि भूरिस्तोतांसि जालैः कूर्चाश्च रज्जवः । सेव-
 न्यश्चाथ सङ्घाताः सीमन्ताश्च तथा त्वचः । लोमानि
 लोमकूपाश्च देह एतन्मयो मतः” ।

१० मेवस्य जलवर्षणयोभ्यतासम्पादके निमित्तभेदे स च
 दृ० सं० २१ अ० उक्तो यथा

“दैवविद्वहितचित्तो द्युनिशं यो गर्भलक्षणे भवति ।
 तस्य सुनेरिव वायुो न भवति मिथ्याम्बुनिर्देशे । किं
 वाऽतः परमन्यच्छास्त्रं ज्वायीऽस्ति यदिदत्तैव । प्रध्वं-
 सिन्यपि काले त्रिकालदर्शी कलौ भवति । कैचिद्दन्ति
 कार्त्तिकशुक्लान्तमतीत्य गर्भदिवसाः स्युः । न तु तन्मतं
 बहूनां, गर्गादीनां मतं वक्ष्ये । मार्गशिरःशुक्लपक्षप्रति-
 पत्प्रभृति क्षपाकरेऽष्टादशम् । पूर्वां वा सप्तमगते गर्भाशये

लक्षणं ज्ञेयम् । यच्चक्षत्रसुपगते गर्भश्चन्द्रे भवेत् स चन्द्रवशात् । पञ्चनवते दिनशते १६५ तत्रैव प्रसवमा-
यानि । सितपक्षभवाः कृष्णे, शुक्ले कार्पाण्युसम्भवा रात्रौ ।
नक्तं प्रभवाच्चाह्नि सन्ध्याजाताश्च सन्ध्यायाम् । मृग-
शीर्षाद्या गर्भा मन्दफलाः पौषशुक्लजाताश्च । पौषस्य
कृष्णपक्षेण निर्दिष्टेष्टावणस्य सितम् । सावसितोत्था
गर्भाः श्रावणकृष्णे प्रसूतिमायानि । सावस्य कृष्णपक्षेण
निर्दिष्टेष्टावणस्य सितम् । फाल्गुनशुक्लसन्ध्या भाद्रपदस्या-
सिते विनिर्देश्याः । तस्यैव कृष्णपक्षोद्भवस्तु ये तेऽश्व-
युक्शुक्ले । चैत्रसितपक्षजाताः कृष्णेऽश्वयुजस्य वारिदा-
गर्भाः । चैत्रासितसम्भूताः कार्तिकशुक्लेऽभिवर्षन्ति ।
पूर्वोद्भूताः पश्चादपरोत्थाः प्रागभवन्ति जीमूताः । शेषा-
खपि दिक्ष्वेवं विपर्ययो भवति वायोश्च । ह्लादिमृदू-
दक्ष्णिवशक्रदिग्भवो मारुतो वियद्विसलम् । स्निग्ध-
सितवज्जलपरिवेषपरिवृतौ हिममयूखाकौ । पृथुवज्जल-
स्निग्धघनं घनसूचीलुरकलोहिताभ्युतम् । काकाण्ड-
मेचकाभं वियद्विशुद्धेन्दुनक्षत्रम् । सुरचापसङ्गर्जित-
विद्युत्प्रतिस्तर्यकाः शुभा सन्ध्या । शशिशिवशक्राशस्याः
शान्तरवाः पक्षिमृगसङ्घाः । विपुलाः प्रदक्षिणचराः
स्निग्धमयूखा यहा निरूपसर्गाः । तरवश्च निरूपमृदा-
ङ्कुरा नरचतुष्पदा हृष्टाः । गर्भाणां पुष्टिकराः सर्वेषा-
मेव योऽलं तु विशेषः । स्वतुस्वभावजनितो गर्भविष्टब्धौ
तमभिधास्ये । पौषे समार्गशीर्षे सन्ध्यारागोऽम्बुदाः
सपरिवेषाः । नात्यर्थं मृगशीर्षे शीतं पौषेऽतिहिम-
यातः । माघे प्रबलो वायुस्तुषारकलुषद्युती रविश-
शाङ्कौ । अतिशीतं सघनस्य च भानोरस्तोदयौ घन्यौ ।
फाल्गुनमासे कृष्णसङ्घः पवनोऽश्वसङ्घाः स्निग्धाः ।
परिवेषाश्चासकलाः कपिलस्ताम्रौ रविश्च शुभः । पवन-
घनवृष्टियुक्ताश्चैत्रे गर्भाः शुभाः सपरिवेषाः । घनपवन-
सलिलविद्युत्क्षान्तैश्च हिताय वैशाखे । सुत्तारजत-
निकाशास्तमालनीलोत्पलाञ्जनाभासः । जलचरसत्वा-
कारा गर्भेषु घनाः प्रभूतजलाः । तीव्रद्विवाकर-
किरणाभितापिवा मन्दमारुता जलदाः । रुषिता इव
धाराभिर्विस्तृत्यन्मः प्रसवकाले । गर्भोपघातलिङ्गा-
न्युल्काशनिपांस्तुपातदिग्दाहाः । क्षितिकम्पस्वपुरकी-
लककेतुपङ्कजनिर्वाताः । रुधिरादिदृष्टिवैकतपरिवेन्द्र-
घनं घि दर्शनं रात्रौ । इत्युत्पातैरेभिस्त्रिविधैरन्यैर्हृतो
गर्भः । स्वतुस्वभावजनितैः सामान्यैर्यैश्च लक्षणैर्दृष्टिः ।

गर्भाणां विपरीतैस्तैरेव विपर्ययो भवति । भाद्रपदाद्वय-
विश्वाम्बुदैवपैतामहेष्वथर्क्षे । सर्वेष्वृतुषु विष्टब्धो गर्भो
वज्जतोयदो भवति । शतभिषगन्नेषां स्त्रातिमघासंयुतः
शुभो गर्भः । पुष्पाति बह्वन्दिवासान् हन्युत्पातैर्हृत-
स्त्रिविधैः । मृगमासादिष्वष्टौ षट् षोडश विंशतिश्चतु-
युक्ता । विंशतिरथ दिवसत्रयमेकतमर्क्षेण पट्टभ्यः ।
क्रूरपङ्कसंयुक्ते करकाशनिमत्स्ववर्षदा गर्भाः । शशिनि
रवौ वा शुभसंयुतेचित्ते भूरिदृष्टिकराः । गर्भसमयेऽति-
दृष्टिर्गर्भाभावाय दुर्निमित्तकता । द्रोणाष्टांशेऽभ्यधिके
दृष्टे गर्भः क्षुतो भवति । गर्भः पुष्टः प्रसवे यक्षोप-
घातादिभिर्यदि न दृष्टः । आत्मीयगर्भसमये करकामिग्नं
ददात्यन्मः । काठिन्यं याति यथा चिरकालघृतं पयः
पयस्त्रिन्याः । कालातीतं तद्वत् सलिलं काठिन्यमुपयाति ।
पञ्चनिमित्तैः शतयोजनं तदर्धार्धमेकहान्यातः । वर्षति
पञ्च समन्ताद्रूपेणैकेन यो गर्भः । द्रोणः पञ्चनिमित्ते
गर्भे त्रींश्याटकानि पवनेन । घट्टं विद्युता नवाभ्रैः
स्तनितेन द्वादश प्रसवे । पवनसलिलविद्युद्गर्जिताभ्या-
न्वितो यः स भवति वज्जतोयः पञ्चरूपाभ्युपेतः । विस्तृ-
जति यदि तोयं गर्भकालेऽतिभूरि प्रसवसमयमित्वा
शीकरान्मः करोति” ।

“गर्भोऽभवत् भूधरराजपत्न्याः” कुमा० । “नरपतिकुल-
भृत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी” रघुः । “गर्भोजरायुणाहत
उपवर्णं जहाति जन्मना” यजु० १८।७६ । “यथोल्बेष्वा-
हतो गर्भस्तथा तेनेदमाहतम्” गीता । कुक्षिश्च गर्भ-
शयस्थानम् । तत्र “गर्भे यदि विपत्तिः स्याद् दशाहं
सूतकी भवेत्” शु० तं “कुक्ष्या गर्भेण धारितः” भा० व०
१३७ अ० । “देहादुत्क्रमणं चास्मात् पुनर्गर्भं च सम्भ-
वम्” मनुः । आधारे अभ्यन् । ११ गर्भारम्भकाले “गर्भा-
ष्टमेऽष्टमे वाग्दे ब्राह्मणस्योपनायनम्” मनुः । “तस्मात्
गर्भान्विते युग्मे पतिसौभाग्यवर्द्धिनी” उ० तं । १२ अथ-
न्तरे “तासां सुखैरासवगन्धगर्भैः” स्वस्त्यस्तु ते निर्गलिता-
भ्युगर्भं शरद्वनं नार्हति चातकोऽपि” “आविर्भव
कुशलगर्भसुखं मृगाणाम्” “निधानगर्भाभिव सागराम्ब-
राम्” रघुः । “भर्तृनाश्च मधुरस्मितगर्भाः” सा० दं० । “नष्टो
न दृश्यते यत्र शमीगर्भे कृताशनः” भा० शं० ४८ अ० ।
जलोत्पादकगर्भे “अष्टमासघृतं गर्भं भास्करस्य गभ-
स्तिभिः । रसं सर्वं सस्रद्राणां द्रवैः प्रसूते रसायनम्”
रामा० कि० २७ अ० । तस्याष्टमासघृतत्वञ्च मनुनीत्तं

यथा “अष्टौ मासान् यथादित्यस्तोयं हरति नित्यशः” मनुः । गर्भोत्पत्ते पुत्रे “अस्यास्त्वमष्टमो गर्भो हन्ता, यां वहसेऽबुध !” भाग० १०।१।२४ । “देवक्या जठरे गर्भं शेषाख्यं धाम सामकम्” भाग० १०।४।७ । नाटक-सन्धिभेदश्च सा० द० उक्तो यथा “अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धि-रेकान्वये सति” सन्धिं लक्षयित्वा “सुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्ष उपसंहृतिः । इति पञ्चास्य भेदाः स्युः” इति तं पञ्चधा विभज्य “फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य किञ्चन । गर्भो यत् ससङ्गेदो ह्यासान्वेषणवान् सङ्गः” तल्लक्षणसङ्गा तस्य गर्भशब्दार्थत्वे युक्तिप्रदर्शनसुखेन उदाहृतं यथा

“फलस्य गर्भीकरणाद्गर्भः । यथा रत्नावल्यां द्वि-तीयेऽङ्के “ससङ्गता सहि अदक्खिणा दानिं सि तुमं, जा एवं भट्टिणा हत्थेन गहिदावि कोवं ण सङ्गसी-त्यादौ ससङ्गेदः । पुनर्वासवदत्ताप्रवेशे ह्यासः । तृतीये-ऽङ्के “तद्वात्तान्वेषणाय गतः कथञ्चिरयति वसन्तकः” इत्यन्वेषणम् । “विदू । ही ही भो भो कोसम्बीरज्जल-म्भेणावि ण तारिशो पिच्चवअस्सुस्सु परितोसो जादिसो मम सञ्जासादो पिच्चवअणं सुणिय भविस्सुदि” इत्यादौ उद्भेदः । पुनरपि वासवदत्ताप्रत्यभिज्ञानात् ह्यासः । पुनः सागरिकायाः सङ्केतस्थानगमने अन्वेषणम् । पुनर्लतापाशकरणे उद्भेदः ।

“यत् सुख्यश्च नोपाय उद्भिन्नोर्गर्भतोऽधिकः” सा० द० । गर्भो जातोऽस्य तारका० इतच् । गर्भित जातगर्भे काव्यदोषभेदे च । दोषशब्दे दृश्यम् । सगर्भ्यः ।

गर्भक पु० गर्भे केशमध्ये कायति कै-क । १केशमध्यस्थे माल्ये अमरः । गर्भ+संज्ञायां कन् । २रात्रिद्वये न० हेमच० ।

गर्भकर पु० गर्भं करोति गिष्पादयति सेवनेन क-ट । १पुत्र-जीवद्वये भावप्र० । २गर्भकारके त्रि० ।

गर्भकार पु० गर्भं करोति क-खुल् । १गर्भाधानकारके पत्यादौ । गर्भे मध्ये कारः स्तवनकर्मणि वैराजस्य यत् । रथन्तरस्तोमयोर्मध्ये वैराजपाठरूपे स्तोमभेदे न० । “गर्भकारश्चेत् स्तुवीरस्तथैव स्तोत्रियाहुरुपान्” आश्व० श्रौ० ६।५ । “शंसिदिति शेषः । रथन्तरेणाप्ये ततो वैराजेन ततो रथन्तरेण । अनेन गर्भकारस्वरूप-सुच्यते” नारा० वृ० । “वृद्धवैराजाभ्यां वैवस्” इ० । “एवमेव गर्भकारमेवेत्यर्थः” नारा० वृ० ।

गर्भकोष पु० गर्भस्य कोष आधार इव । गर्भाशये । गर्भकोषसमासङ्कोमककलो योनिसंहतिः । हन्यात् स्त्रियं मूढगर्भे यथोक्ताश्चाप्युपद्रवाः” सुश्रुतः ।

गर्भगृह न० गर्भइव मध्यस्थं गृहम् । गृहमध्यभागे । “वाताग्नविमानेषु तथा गर्भगृहेषु च” मा० उ० १।१७ अ० । “कान्ता गर्भगृहे गवाक्षविवरव्यापारिताख्या बहिः सख्या” सा० द० । गर्भभवनादयोऽप्यत्र । “निर्गत्य गर्भभवनात्” मालतीभा० । [वृत्ते रत्नमा० ।

गर्भघातिनी स्त्री गर्भं हन्ति हन-णिनि । लाङ्गुलिका-गर्भच्युति स्त्री इत० । गर्भस्त्रावे तत्कारणादि सुश्रुते उक्तं यथा

“प्रास्यधर्म्मयानवाहनाध्वगमनप्रस्खलनप्रपतनप्रपीड-

नधावनाभिघातविषमशयनासनोपवासवेगाभिघातातिरुन्ध-कटुतिक्तभोजनशाकातिच्चारसेवनातिसारवमनविरेचनप्रे-ङ्खोलनाजीर्णगर्भशातनप्रभृतिभिर्विशेषैर्बन्धनान्मुच्यते गर्भः फसन्निव दन्तबन्धनादभिघातविशेषैः । स विमुक्त-बन्धनो गर्भाशयमतिक्रम्य यक्षत्स्त्रीहान्तविवरेरवस्सं स मानः कोष्ठसङ्कोभमापादयति तस्या जठरसङ्कोभाद्वायुर-पानोमूढः पार्श्ववस्त्रिशीर्षोर्दरयोनिशूलानाहमूलसङ्गाना-मन्यतममापाद्य गर्भं व्यापादयति तरुणं शोणितस्त्रा-वेण, तमेव कदाचिद्विद्वद्भ्रमसम्यगागतमपत्यपथमनुप्राप्तम-निरस्यमानमपानवैगुण्यसंभोहितं गर्भं मूढगर्भमित्या-चक्षते । ततः स कीलः प्रतिखुरो वीजकः परिघ इति । तत्र ऊर्ध्ववाङ्मशिरःपादो यो योनिमुखं निरु-णद्धि कील इव स कीलः । निःसृतहस्तपादशिराः कायसङ्को प्रतिखुरः । यस्तु निर्गच्छत्येकशिरोभुजः स वीजकः । परिघ इव योनिमुखमावृत्य तिष्ठेत् स परिघ इति चतुर्विधो भवतीत्येके भाषन्ते तत्तु न सत्यक् कस्मात् स यदा विगुणानिलप्रपीडितोऽपत्यपथमनेकधा प्रतिपद्यते तदा सङ्क्रान्ता हीयते । तत्र कश्चित् द्वाभ्यां सकृद्यभ्यां योनिमुखं प्रतिपद्यते कश्चिदाभुग्नैकसकृथिरे-केन, कश्चिदाभुग्नसकृथिशरीरः स्निग्धदेशेन तिर्थगागतः । कश्चिदुरःपार्श्वपृष्ठानामन्यतमेन योनिद्वारं पिधायव-तिष्ठते । अन्तःपार्श्वपटुत्तशिराः कश्चिदेकेन बाङ्गना । कश्चिदाभुग्नशिरा बाङ्गद्वयेन । कश्चिदाभुग्नमध्येहस्त-पादशिरोभिः । कश्चिदेकेन सकृद्वा योनिमुखसमि-प्रतिपद्यतेऽपरेण पायुमित्यष्टविधा मूढगर्भगति-रुद्दिष्टाः समासेन । तत्र द्वावन्त्यावसाध्यो मूढगर्भौ शेषानपि विपरीतेन्द्रियार्थाक्षेपकयोनिभ्रंससंवरणमकृत्वा-

आसकासभ्रमनिपीडितात् परिहरेत् । भवन्ति चात्र ।
कालस्य परिणामेन सुक्तं वृन्ताद्वया फलम् । प्रवर्त्तते
स्वभावेन नान्यथा पतितुं फलम् । एवं कालप्रकर्षेण
सुक्तो नाडीनिबन्धनात् । गर्भाशयस्थो यो गर्भो जन-
नाय प्रपद्यते । कृमिवाताभिघातैस्तु तदेवोपद्रुतं फलम् ।
पतत्यकालेऽपि यथा तथा स्याद्गर्भविच्युतिः । आ चतु-
र्थान्ततो मासात्प्रसवेद्गर्भविच्युतिः । ततः स्थिर-
शरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः । प्रविध्यति शिरो या तु
शीताङ्गी निरपलपा । नीलोद्गतसिरा हन्ति सा गर्भं
सच तां तथा । गर्भासन्दनमावीनां (गर्भवतीनाम्) प्रणाशः
श्यावपाण्डुता । भवत्युच्छ्वासपूतित्वं शूलं चान्तर्हते
शिशौ । मानसागन्तुभिर्स्मृत्योरुपतापैः प्रपीडितः ।
गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च प्रपीडितः । वस्त-
मारविपन्नायाः कुक्षिः प्रस्यन्दते यदि । तत्क्षणाज्जन्म-
काले तं पाटयित्वोद्धरेद्भिषक् ।

गर्भविच्युति गर्भपतनादयोऽप्यत्र । [गांडु] त्रिका० ।

गर्भेण्ड पु० गर्भस्याण्ड इव शकं । नाभिगुडके (नाभिर-
गर्भेद् पु० गर्भं ददाति सेवनेन दा-क । १ पुत्रजीवदत्ते रा-
जनि० । २ गर्भसम्पादके औषधभेदे च ।

गर्भदात्री स्त्री गर्भं ददाति दा-दृच् डीप् । तापसदृक्समा-
नपत्वायामपत्यदायाभोषधिभेदे राजनि० । “अपत्यदा तु
मधुरा शीतला पितृदाहन्तु । नारीपुष्पादिदोषहारिणी
अमनाशिनी । गर्भसम्भवदात्री च सेवनात् परिकी-
र्त्तिता” राजनि० ।

गर्भदास पु० गर्भात् गर्भमारभ्य दासः । गृहजात-
दास्यास्तृपन्ने दासभेदे । “शूद्रस्य दानं वा दर्शनाविरो-
धाभ्याम्” कात्या० श्रौ० २२।१।११। स्त्र० व्याख्यायां “शूद्रस्य
दानं भवति दृश्यते हि दानं पुरुषभेदे । “सपुरुषं
प्राचोदिगं घोढः” शत० ब्रा० १३।६।२।११ । “न च वि-
रोधो गर्भदासस्य” कर्कः ।

गर्भध न० गर्भं दधाति धा-क । रेतसि । “आऽहमजा-
नि गर्भधमा त्वमजासि गर्भधम्” यजु० २३।१६ ।
“गर्भधं गर्भधारकं रेतः” वेददी० ।

गर्भधारण न० इत० । अपत्योत्पादनार्थं शुक्रशोणितानु-
बन्धरूपगर्भग्रहणे । तद्धारणजिह्वञ्च मिताक्षारायां
दर्शितं यथा “गर्भधारणञ्च अमादिभिर्लिङ्गैरवगन्तव्यं
तथाच स्तुतिः “सद्योगृहीतगर्भायाः अभो ग्लानिः
पिपासा अशक्त्या निषदनं शुक्रशोणितयोरनुबन्धः

स्फुरणञ्च योन्याः” गर्भशब्ददर्शिते भावप्र० वाक्ये विवृतिः
तद्धारणाय विधिः आ० तं दर्शितो यथा

“पुत्रानुत्पत्तौ पारस्करः “सा यदि गर्भं नादधीत निदि-
ग्धिकायाः सिंहाः श्वेतपुष्पायाः उपोष्य पुष्येण मूल-
सङ्गत्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां निशयासुदकेन पिष्टा
दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चतीति “इयमौषधी त्राय-
माणा सहमाना सरस्वती । अस्या अहं पुत्रः पितु-
रिव नाम जनयत्यभिमत इति” “सा परिणीता ऋतुकाले
कृताभिगमना यदि गर्भं न धारयति तदा उपोष्य
पुष्ये नक्षत्रे श्वेतकण्टकारिकाया मूलसुत्याप्य चतुर्थे-
ऽहनि ऋतुस्नातायाः पत्न्या रात्रावुदकेन दक्षिण-
नासापुटे पतिरियमौषधी त्रायमाणा, इति मन्त्रेण
सिञ्चति नखं दधाति दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां
गृहीत्वा प्राक्शिरःसंविष्टायाः इति । आयुर्वेदीयेऽपि ।
“पिप्पल्या शृङ्गवेरञ्च मरिचं नागकेशरम् । आज्येन
सह भुञ्जीत अपि बन्ध्या प्रसूयते” । “गर्भधारणजं
वाऽपि न खेदं समवाप्स्यसि” भा० व० १२६ अ० ।

गर्भनुद् पु० गर्भं नुदति नुद-किप् । कलिकाय्यां दृक्ते
(विषलाङ्गला) भावप्र० ।

गर्भपाकिन् पु० गर्भस्य पाको पुष्टिः साध्यत्वेनास्त्यस्य
इनि । षष्टिघान्ये (षटेरा धान) हेमच० । यथा च तस्य
गर्भपोषकत्वम् तथा गर्भपोषणशब्दे वक्ष्यते ।

गर्भपात पु० इत० । गर्भस्त्रावे स तु पञ्चमादिमासस्यैव
कठिनशरीरस्य भवति तत्प्रमाणं गर्भच्युतिशब्दे दृश्यम् ।
गर्भपातक पु० गर्भं पातयति सेवनात् पत-णिच्-खुल् ।
रक्तशोभाञ्जने जटा० ।

गर्भपातन पु० गर्भं पातयति पाति-ल्यु । १ रीठादृक्ते भावप्र०
गौरा० डीप् । २ कलिकारीदृक्ते स्त्री राजनि० ।

गर्भपातिनी स्त्री गर्भं पातयति-पत-णिच्-णिनि डीप् ।
विशल्यादृक्ते जटाधरः ।

गर्भपोषण न० इत० । गर्भस्य पुष्टिसम्पादके विधौ स च सुष्ठुते द-
र्शितः यथा “गर्भिणी प्रथमदिवसात् प्रभवति नित्यं प्रहृष्टा
शुच्यलङ्कृता शुक्लवसना शान्तिमङ्गलदेवताब्राह्मणयुग्-
परा च भवेन्मलिनविकृतहीनगात्राणि न स्यूतशेहृगन्ध-
उर्दर्शनानि परिहरेदुद्भेजनीयाश्च कथाः, शुष्कं पथ्युषितं
कुपितं क्लिप्तं चाज्जं नोपभुञ्जीत वह्निर्निष्क्रमणं शून्या-
गारचैत्यश्रुशानदृष्ट्याश्रयान् क्रोधभयसङ्करांश्च भारा-
नुच्चैर्भायादिकं परिहरेद्यानि च गर्भं व्यापादयन्ति

नचाभीच्छं तैलाभ्यङ्गोत्सादनादीनि निषेवेत नचायास-
येच्छरीरं पूर्वोक्तानि च परिहरेत् । शयनासनं मृदा-
स्तरणं नात्युच्चमपात्रयोपेतमसंबाधं विदध्यात् । हृद्यं
द्रवं मधुप्रायं स्निग्धं दोषनीयसंस्कृतञ्च भोजनं भोजयेत्
सामान्यमेतदा प्रसवात् । विशेषतस्तु गर्भिणी प्रथम-
द्वितीयतृतीयमासेषु मधुरशीतद्रवप्रायमाहारमुपसेवेत ।
विशेषतस्तु तृतीये षष्टिकौटनं पयसा भोजयेत्तुल्ये दध्ना
पञ्चमे पयसा षष्ठे सर्पिषा चेत्येके । चतुर्थे पयोनवनी-
तसंस्कृतमाहारयेज्जाङ्गलमांससहितं हृद्यमन्नं भोज-
येत् । पञ्चमे क्षीरसर्पिःसंस्कृतं षष्ठे श्वदंष्ट्रासिद्धस्य
सर्पिषोमात्रं पाययेद्यवागूवा । सप्तमे सर्पिः पृश्निपर्णा-
दिबिड्गम् एवमाप्यायते गर्भः । अष्टमे वदरोदकेन वला-
तिवलाशतपुष्पफलपयोदधिमस्तुतैललवणमदनफलमधु-
घृतमिश्रेणाप्याययेत् पुराणपुरीषगुग्गुल्यमनुलोमनाथञ्च
वायोः । ततः पयोमधुरकपायसिद्धेन तैलेनानुवासयेद-
नुलोमे हि वायौ सुखं प्रसूयते निरुपद्रवा च भवति ।
कत ऊर्ध्वं स्निग्धाभिर्यवागूभिर्जाङ्गलरसैश्चोपक्रमेदाप्रसव-
कालादेवमुपक्रान्ता स्निग्धा बलवती सुखमनुपद्रवा प्रसू-
यते" विधानपारि० तत्पोषणविधिर्मन्त्रभेदपूर्वको द-
र्शितो विस्तरभयान्नोक्तस्तत्त्वैवावसेयः ।

गर्भप्रसव पु० इत० । गर्भस्य तत्स्थिशिशोः प्रथमप्रका-
शनरूपे दर्शनयोग्यतापादनरूपकर्मभेदे तत्र कालश्च
“नवमे दशमे मासि प्रवलेः स्मृतिमाकृतैः । निःसार्यते
वाण इव जन्तुश्चिद्रेण सज्जरः” याज्ञ० उक्तः । तद्वि-
धानं सुसुते दर्शितं यथा ।

“नवमे मासि स्मृतिकागारमेनां प्रवेशयेत् प्रशस्त-
तिथ्यादौ तवारिष्टं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यागूणां श्वेत-
रक्तपीतकृष्णेषु भूमिप्रदेशेषु विलम्बयोधतिन्पु कभङ्गा-
तकनिष्कृतं सर्वांगारं यथासङ्गं तन्मयपर्यङ्कसुपलिप्त-
भित्ति सुविभक्तपरिच्छिदं प्रागद्वारं दक्षिणद्वारं वाष्ट-
हस्तायतञ्चतुर्हस्तविकृतं रक्षामङ्गलसम्पन्नं विधेयम् ।
जाते हि शिशुले कुक्षौ सुक्ते हृदयवन्धने । सगूले
जघने नारी क्षेया सा तु प्रजायिनी । ततोपस्थित-
प्रसवायाः कटीपृष्ठं प्रति समन्ताद्देदना भवत्यभीच्छं
पुरीषाष्टिभूत्वं प्रसिच्यते योनिमुखात् श्लेष्मा च ।
प्रजनयिष्यमाणां कृतमङ्गलासुष्णोदकपरिष्कामयैनां कु-
क्षारपरिहृतां पुद्गामफलहस्तां स्वभ्यक्तसुष्णोदकपरिषि-
क्तामयैनां सम्भृतां यवागूनां कण्ठात् पाययेत् । ततः

कृतोपधाने मृदुविस्तीर्णे शयने स्थितामाभुग्नसकधीसुत्ताना-
मशङ्कनीयास्ततः स्त्रियः परिणवयसः प्रजननकुशलाः
कच्चितनखाः परिचरेयुरिति । अथास्या विशिखान्तर-
मनुलोममनुसुखमभ्यज्याद्ब्रूयाच्चैनामेका सुभगे ! ”
प्रवाहयस्वेति न चाप्राप्तावीं (अप्राप्तप्रसववेदनाम्) प्रवा-
हयस्व ततो विशुक्ते गर्भनाडीप्रवन्धे सगूलेषु ओष्णि-
वङ्गणवस्तिशिरःसु प्रवाहयेथाः शनैः शनैः । ततो
गर्भनिर्गमे प्रगाढं, ततो गर्भे योनिमुखं प्रपन्ने
गाढतरमा विशल्यभावात् । अकालप्रवाहणाद्वधिरं मूकं
व्यस्तहनुमूर्द्धाभिघातिनं कासश्वासशोथोपद्रुतं तुलं
विकटं वा जनयति । तत्र प्रतिलोममनुलोमयेत् ।
गर्भसङ्गे तु योनिं धूपयेत् कृष्णसर्पनिर्भोकेण पिन्डी-
तकेन वा । बध्नीयाद्विरग्यपुष्पीमूलं हस्तपादयो-
र्जारेयत् सुवर्चलां विशल्यां वा । अथ जातस्थोल्
मुखञ्च सैन्धवसर्पिषा विशोध्य घृताक्तं मूर्द्धि पिबुं
दद्यात्ततो नाभिनाडीमष्टाङ्गुलायामस्तलेण बद्धा छेदये-
त्तत्सुतैकदेशञ्च कुमारस्य यीवायां सम्यग्बध्नीयात् ।
अथ कुमारं शीताभिरङ्गिराश्चास्य जातकर्माणि कृते
मधुसर्पिरनन्ताब्राह्मीरसेन सुवर्णचूर्णमङ्गल्यानामिकया
लेहयेत्ततोवलातैलेनाभ्यज्य क्षीरघृत्तकषायेण सर्वगन्धो-
दकेन वा कृष्यहेमप्रतप्तेन वा वारिणा स्नापयेदेनं कपि-
त्यपत्तकषायेण वा कोष्णेन यथाकार्यं यथादोषं यथा-
विभवञ्च । धमनीनां हृदिस्थानां विष्टतत्वादनन्तरम् ।
चतुरात्राच्चिरात्वादा स्त्रीणां सत्यं प्रवर्तते । तस्मात्प्र-
थमेऽङ्गि मधुसर्पिरनन्तामिश्रं मन्त्रपूर्तं त्रिकालं पाययेद्
द्वितीये लच्छणासिद्धं सर्पिस्तृतीये च । ततः प्राङ्निवारित
सत्यं मधुसर्पिः स्वर्पायतलसम्भितं द्विकालं कालयेत् ।

गर्भभर्त्सन् न० गर्भस्य शिशोः भर्त्सा भरणं भृ-भावे मनिन् ।
कुमारभृत्याकर्त्तुं तद्विधानादि सुसुतेऽक्तं कुमारभृत्या-
शब्दे दर्शितम् । “कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते भिषग्भि-
राप्नैरथ गर्भभर्त्साणि” रघुः ।

गर्भमास पु० गर्भस्य तदारम्भस्य मासः तत्संहितो मासः ।
१ गर्भारम्भमासे २ गर्भसंहिते मासे च “यदि नाधीयात्
तृतीये गर्भमासे” आश्व० षट्० १।१।२ । “गर्भसंहिते
मासः गर्भमास” इति नारा० । ३ गर्भमाससंख्यमासे च गर्भ-
स्त्रावशब्दे दृश्यम् ।

गर्भयोषा स्त्री गर्भायां योषा । गर्भस्थानीयायां स्त्रियात्
“इयं गङ्गेति नियतं प्रतिष्ठा शुद्धस्य रुक्मस्य च गर्भ-

योषा' भारते आनुशासनिकपर्वणि २ अध्याये ।

गर्भलक्षणं न० गर्भो लक्ष्यतेऽनेन लक्ष-करणे ल्युट् । गर्भ-
लक्षणं च कचिद्भेदे भावप्रकाशोक्तं 'गर्भशब्दे तल्लक्षणसूक्तम्
गर्भलक्षणं न० गर्भोऽभोधवीर्यतया लभ्यतेऽनेन लभ-ल्युट् सूम्
च । निषिक्तवीर्यस्याभोधतासम्पादनार्थं क्रियाभेदे 'उप-
निषदि गर्भलक्षणं पुंसवनमनवल्लोभनञ्च' आश्व० ग्ट० १।
११। 'आम्नातमिति शेषः गर्भो लभ्यते येन कर्मणा
निषिक्तं वीर्यमभोधं भवति' नारा० ।

गर्भवती स्त्री गर्भो विद्यतेऽस्या सप्तमस्य वः । आपञ्च-
गर्भायां स्त्रियास् शब्दरत्ना० तस्या लक्षणं तत्परि-
हार्यञ्च कायशब्दोक्तसुसुतवाक्ये १२११८० दृश्यम् ।
लक्ष्यगर्भाया गर्भस्यैकारिविधभेदः सुसुते उक्तो यथा

"लक्ष्यगर्भायाश्चैतेष्वहःसु लक्षणावटशुक्लाश्चहृदेवा-
विश्वदेवानामन्यतमं क्षीरेणाभिषुत्य भीक्षतुरो वा बिन्दून्
दद्याद्दक्षिणे नासापुटे पुलकामायै न च तान्निषीवेत् ।
भुवञ्चतर्णां सान्निध्याद्गर्भः स्याद्विधिवैकः । ऋतु-
क्षेत्रास्तु वीजानां सास्यप्रादङ्गुरो यथा । एवं जाता
रूपवन्तो महासत्त्वाश्चिरायुषः । भवन्त्यृषस्य सोक्तारः
सत्पुत्राः पुत्रिण्ये हिताः" । शिशौ वर्णभेदेहेतुरपि
तल्लोक्तः तत्र तेजोवातः सर्ववर्णानां प्रभवः स
यदा गर्भोऽन्तःस्थात्प्रायो भवति तदा गर्भं
गौरं करोति पृथिवीधातुप्रायः कृष्णं, पृथिव्याकाश-
प्रायः कृष्णप्रायं, तोयाकाशधातुप्रायो गौरप्रायम् ।
यादृग्वर्णमाहारसुपसेवते गर्भिणी तादृग्वर्णप्रसवा भवती-
त्येके भाषन्ते । तत्र दृष्टिभागमप्रतिपन्नं तेजो जाल्य-
न्वं करोति । तदेव रक्तानुगतं रक्ताक्षं, पित्तानुगतं
पित्ताक्षं, श्लेष्मानुगतं शुक्लाक्षं, वातानुगतं विक्ताक्षमिति
"दशैव मासान् विभ्रति गर्भवत्यः" भा० व० १३४ अ० ।

गर्भवसति स्त्री गर्भः कुक्षिरेव वसतिः । कुक्षिरूपे स्थाने "स
तत्र गर्भवसतौ वसत्यात्मेक्षया हरिः" हरिवं० ६० अ० ।

गर्भवास पु० वसयिष्विन् वासः वासस्थानं गर्भ एव वासः ।
कुक्षिरूपस्थाने "असक्तं गर्भवासेषु वासं जन्म च दा-
रुणम्" मनुः । वस-भावे घञ् ७ त० । २ कुक्षौ वासे च ।

गर्भव्यूह पु० गर्भ इव गूढो व्यूहः । व्यूहभेदे युद्धार्थ-
सैन्यनिवेशनभेदे । "पञ्चाङ्गै तस्य पद्मस्तु गर्भव्यूहः सु-
दुर्भिदः । सूचीपद्मस्य गर्भस्थो गूढो व्यूहः क्षतः
पुनः" भा० द्रौ० २७ अ० । स च पद्माकारः ।

गर्भशय्या स्त्री गर्भस्य शय्येव स्थानम् । "शङ्खनाभ्याकृति-

र्योनिस्त्यावर्त्तौ सा च कीर्तिता । तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते
गर्भशय्या प्रतिष्ठिता" भावप्र० उक्ते गर्भोत्पत्तिस्थाने ।

"शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा" इति वेशीसंहारः ।
गर्भसंक्रमणं न० गर्भे संक्रमणं अन्यदेहपरित्यागेन देहा-
न्तरोपादनार्थं प्रवेशनम् । देहाद्देहान्तरग्रहणाय कुक्षि-
प्रवेशनरूपे जन्तानि । "गर्भसंक्रमणे चापि कर्मणाम-
भिसर्पणे । तादृशीमेव लभते वेदनां मानवः पुनः" भा०
आश्व० १७ अ० ।

गर्भसमय पु० इत० । गर्भकाले स च ऋतुस्त्रानोत्तरपुं-
योगकालः षट्पञ्चमाय मेवगर्भकालश्च । स च गर्भशब्दे
ह्र० सं० वाक्येन दर्शितः "गर्भसमयेऽतिष्ठिदग्मर्भावाय-
दुर्निमित्तकता" ह्र० सं० ।

गर्भस्त्राव पु० स्त्रु-घञ् इत० । प्रसूतिकालात् पूर्वं रोगा-
दिना गर्भस्य पतने । गर्भच्युतिशब्दे विवृतिः । तत्राशौ-
चनिरुध्यः "रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्त्रावे विशुध्यति"
मनुः । कूर्मपुराणम् "अर्वाक् षण्मासतः स्त्रीणां यदि
स्यात् गर्भसंस्त्रवः । तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धि-
रिष्यते । अत ऊर्ध्वं नृ पञ्चने स्त्रीणां स्याद्दशरात्रकम् ।
सद्यःशौचं सप्तशुद्धानां गर्भस्त्रावाच्च वा ततः । गर्भ-
च्युतावहोरात्रं सप्तशुद्धेऽत्यन्तनिर्गुणे । यद्येष्टाचरणे
ज्ञातौ त्विरात्रमिति निश्चयः" । दशरात्रकमिति स्वस्व-
जाल्युक्ताशौचकालपरम् । तथा चादित्यपुराणम्
"षण्मासाभ्यन्तरं यावत् गर्भस्त्रावो भवेद् यदि । तदा
माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते । अत ऊर्ध्वं स्व-
जाल्युक्ताशौचं तासु विद्यते" । गर्भस्त्रावाच्च वा तत
इति तच्छब्देन सन्निधानादत ऊर्ध्वमित्युक्तषण्मासोत्तर-
कालः परावृत्त्यते । षण्मासोपरि सयुषानां सद्यः,
निर्गुणानामेकाहः, अन्यन्यनिर्गुणयष्टेष्टाचरणज्ञातीनां
तिरात्रम्" शु० त० । अशौचव्यवस्था अशौचशब्दे ४८६८ उक्ता
गर्भस्त्राविन् पु० गर्भे स्त्रावयति स्त्रु-णिच्-णिनि । हि-
न्ताल्लब्धे । राजनि० ।

गर्भागार न० गर्भे इवागारम् । षट्सहस्रभागं वासस्थानं ।
गर्भ एवागारम् । २ गर्भस्थाने अमरः । ३ गर्भशय्ये राजनि० ।

गर्भाधान न० गर्भे आधीयतेऽनेन कर्मणा आ+धा-
करणे ल्युट् । गर्भरूपपातसंस्कारकर्मणि तत्र विहित-
नक्षत्रादिकालभेदस्तद्विधानानि च सं० त० उक्तानि यथा
"अथ गर्भाधानम् । गोभिलः "यदा ऋतुमती भवति
उपरतशोणिता तदा रक्षकालः" ऋतुः प्रजाजनन-

योग्यकालः तद्विमित्तेन नैमित्तिकं गमनं कार्यम् अकुर्वतः प्रत्यवायान्नियमः “ऋतुमतीन्तु यो भार्यां सन्निधौ नोपसर्पति । अवाप्नोति स मन्दात्मा भूणहत्यान्तदृष्टौ” इति स्मृतेः । ज्योतिषे “ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रेवती कृत्तिकान्तिनी । उत्तराश्रितयं त्यक्त्वा पूर्ववर्जं व्रजेदतौ” विष्णु पुं “चतुर्दशप्रहरी चैव अमावास्याय पूर्णिमा । पर्वण्येतानि राजेन्द्र ! रविस्क्रान्तिरेव च । स्त्रीतैलमांससंभोगी विष्णुमूलनरकं व्रजेत्” । याज्ञं “घोडशर्तु-निशास्त्रीणां तासु युष्मासु संविशेत् । अत्र घोडशाहो-रात्रात्मककालस्य सावनत्वात् पुंसवननामकरणयोरपि सावनगणनायायुक्तत्वाच्च संस्कारमात्रे सावनगणना । तथा व्यवहारश्च तथा च याज्ञवल्क्यः “गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा । षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः प्रसवे जातकर्म च । अह्न्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः । षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम् । एवमेतः शमं याति वीजगर्भसङ्गवम्” । चतुर्थे स्पन्दते ततः” इति वचनात् स्पन्दनात् पूर्वमासवयं पुंसवनकालः । अत्र चतुर्थमासस्य सौरत्वे चान्द्रत्वे वा निषेकमासस्यापि तथात्वे तदाद्यन्तर्दिननिषेके सति अक्षिप्यन्यूनकालयोगं भूयस्पन्दनमनियतमापद्यते सावने तु नियतं तेनात्र सावनगणना युक्ता योषिद्व्यवहारप्रसिद्धा च । “अह्न्येकादशे नाम” इत्यत्रापि “अशौचव्यपगमे नामधेयमिति” विष्णु स्मृतात् स्मृतकोत्तरदिनपरमेकादश-दिनपदम् स्मृतकादिपरिच्छेदो दिनमासाव्दपास्तथा । मध्यमयहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्तिता” स्वयंसिद्धान्तचनेन स्मृतकस्य सावनदिनवटितत्वात् तदुत्तरदिनस्यापि तथात्वम् । अतो दिनमासवर्षगणना सावनेनेति । शुभाशुभविवेचनन्तु सौरेण ज्योतिःशास्त्रात् । अतएव पितामहः “विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः” । अत्र द्वितीयादिशब्दात् संस्कारपरिस्पष्टः । “गर्भाधाने सदा याज्ञाः वारा भौमरवीज्यकाः” इति । गोभिलः “दक्षिणेन पाणिना उषस्यमभिसृशेत्” विष्णुयौनि कल्यत्वेतयज्ञौ “गर्भं धेहि सिनीवालीति च” समाप्यशौ सम्भवतः” । कुत्सितदेशस्य सव्येन पाणिना शौचदर्शनात् तद्धारणाय दक्षिणेनेति । उपस्यं योनिं स्पृशेत् विष्णुरिति मन्त्रेण प्रथमं, ततो “गर्भं धेहि सिनीवालीत्यादि” मन्त्रेण च । “मन्त्रान्ते कर्मादिसन्निपातः” इति न्यायात् पाठानन्तरं स्यः न तु भवदेवभट्टोक्तं स्पृशन् जपतीति । ऋचौ

समाप्यैव संयोगं कुरुतः न मध्ये वामदेव्यजपः । देवलः “सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता” । तेन गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनानि सकृदेव कर्त्तव्यानि । रुन्दोगपरिशिष्टम् “विवाहादिकर्मणोय उक्तो गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते । विवाहादावेकमेवात्र कुर्वात् आङ्गं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यात्” । विवाहादिगर्भाधानान्तकर्मसु एकमेव श्राद्धं न तु प्रतिकर्मादौ, एकेनैव श्राद्धेन कृतेन सर्वाणि श्राद्धवन्तीति । अन्तःशब्दोऽत्रावयवार्थः दशान्तः पट इति वत् समीपार्थे उपलक्षणं स्यात् । ततश्च विशेषण्युपलक्षणसन्देहे विशेषणत्वेन ग्रहणं कार्यान्वितत्वात् । यत्तु “निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा । ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्माङ्गमेव च” इत्यनेन भविष्यपुराणे श्राद्धं कर्माङ्गत्वेन विहितं तच्छन्दोगेतरपरम् । अत एव भवदेवभट्टेनापि तथा लिखितम् । अत्र श्राद्धोत्तरगमनेऽपि न दोषः उक्तं भविष्यपुराणात् “नित्ये नान्दीमुखश्राद्धे कृते दानाद्यवर्जनम्” इति वचनान्तराच्च ।

सुचिंप्रोयुं धां विस्तरेण विहितनिषेककालादिकसक्तं यथा “गण्डान्तं त्रिविधं त्यजेद्विधनजन्मर्त्तं च मूलान्तकं दास्यं पौष्णमथोपरागदिवसं पातं तथा वैष्टितिम् । पित्तोः आङ्गदिनं दिवा च परिवाद्यार्धं स्वपत्नीगमे भान्युत्पातहृतानि मृत्युभवनं जन्मर्त्तः पापभम्” सुचिं “गण्डान्तमिति । अत्र यदि दुष्टफलतिथ्यादिषु रजोदर्शनसङ्गूतं तत्र चतुर्थदिनानन्तरं शान्तिकं विधेयं यदाह वसिष्ठः “प्रभूतदोषं यदि वृशप्रते तत्पुष्पं ततः शान्तिककर्म कार्यम्” विवर्ज्येदेव तदैकशय्यां यावद्रजो दर्शनमन्यवश्चे । ईशानतो गोमयमण्डलेन परितृतेऽग्नौ जुहुयात्सुदूर्वाम् । युष्मां हतात्माश्च समित्-प्रमाणां गायत्रिकां साष्टसहस्रसंख्याम् । शतप्रमाणा-मथवाषड्वन्तीं शुभैर्यवैर्व्याहृतिभिस्तिलैश्च । ततः सुरान् भूमिसुरान् पितृंश्च सन्तर्पयेदन्नसुवर्णवस्त्रै-रिति” । शान्तिकप्रकारस्तु शान्तिपद्धत्यादौ द्रष्टव्यः । एवं शान्तिकं विधाय गर्भाधानं विधेयम् । तत्र स्वपत्नी गमे स्वपत्नीगमने एतान् दोषान् त्यजेदिति सर्वत्र सम्बन्धः । एतान् कान् ? त्रिविधं गण्डान्तं गण्डान्त-लक्षणं रत्नमालायाम् “नक्षत्रतिथिलग्नानां गण्डान्तं त्रिविधं स्मृतम् । नवपञ्चचतुर्थां द्वेष्टकार्त्तवटिकाभित-मिति” निधनं जन्मर्त्तं सप्तमं वधतारां, जन्मनक्षत्रं

सूत्रम् अन्तर्गम्य भरणं दातुमश्विनीम् । पौष्णं रेवतीं
मघाम् उपरागदिवसं पञ्चमदिनं, पातं व्यतीपातम्
महापातं च, वैष्टिं योगं, पितृभारतापितोः आङ्ग-
दिनं, दिवा सूर्यावच्छिन्नकालं परिवयोगस्य पूर्वार्द्धम् ।
तथोत्पातैर्देव्यान्तरिक्षभौमैस्त्रिविधैरुत्पातैर्हृतं दूषितं,
जन्मर्क्षतः जन्मलग्नाज्जन्मराशेर्वी सृष्ट्युभयनमष्टमं लग्नं
पापभं पापपञ्चयुक्तं भं नक्षत्रं लग्नं वा इति” पी० धा०
“भद्रावष्टीपर्वरिक्ताश्च सन्ध्यां भौमाकांकीनाद्यरात्रीश्च
तस्रः । गर्भाधानं तु पुनरेन्द्रकर्मैव ब्राह्मणातीविष्णु
वस्वस्वमे सत्” सु० चि० । “भद्रेति भद्रा प्रसिद्धा
षष्ठी तिथिश्च पर्वणि चतुर्दशप्रत्यमावास्या पूर्णिमा
संक्रमणानि उक्तञ्च विष्णुपुराणे “चतुर्दशप्रत्यमी चैव
अमावास्या च पूर्णिमा । पर्वण्येतानि राजेन्द्र ! रविसं-
क्रान्तिरेव चेति” रिक्ताश्चतुर्थीनवमीचतुर्दशीः, सन्ध्यां
घातः सन्ध्यां सायम् सन्ध्याश्च । नौमं मङ्गलवारम् अक-
मादित्यवारम् आर्किं शनैश्चरवारं, चतस्रः आद्यरात्रीः
रजोदर्शनदिनमारभ्य दिनचतुष्टयं त्यजेदित्यर्थः । तद-
नन्तरमपि पुत्रार्थी रजोदर्शनात् विषमदिवसं त्यजेत् ।
उक्तञ्चाधानाध्याये वसिष्ठेन निषेधजातः “पौष्णद्वये पि-
त्रभयान्यसार्पविष्णुद्वये नैधनजन्मभेषु । उत्पात-
बापपञ्चदूषितेषु न कार्यमाधानमनिलग्नौ । उपप्लवे
वैष्टतपातयोश्च विष्टां दिवा पारिवर्षभागे । सन्ध्यासु
पर्वस्वपि मातृपितृवर्त्ततेऽङ्गि पत्नीगमनं विवर्ज्यम् ।
दिनेषु युग्मेषु च वज्रभागयोगैः सुताधीं स्वसतीसुमे-
यात् । दिनेष्वयुग्मेषु च कन्यकाधीं हित्वा च गण्डां
स्तिथिलग्नभानामिति” वज्रभागयोगैः पुंयोगैः स्त्रीयो-
गैश्च । अत्र मन्यलता श्रवणधनिष्ठयोर्न निषेधः कृतः ।
वार्हस्पत्यसंहितायां तयोर्विशेषतो विहितत्वात् । तद-
चनमधुनैव वक्ष्यते । ननु षोडशप्रहण्यप्रहणवत् विहि-
तप्रतिषिद्धत्वादिकल्पः कस्माद्भवति ? सत्यम् बहूना-
मनुरोधोन्याय इति विधिरेवोचितः । अतएवोक्तं
नारदेन “शुचिर्भूत्वा युग्मतिथावनग्नं कामयेत् स्त्रियम् ।
पुत्रार्थी पुरुषस्त्वक्त्वा पौष्णमूलाह्नपितृभमिति”
“त्यक्त्वा पर्वतिथिं मूलमल्लेषां पैतृभन्विति” काशप्र-
पोक्तेः । तिथ्यादयः कशप्रपेन कालविधाने उक्ताः ।
“षष्ठप्रत्यमी पञ्चदशी चतुर्थी” चतुर्दशीमप्युभयत्र
हित्वा । शेषाः शुभाः स्युस्तिथयो निषेधे वाराः शशा-
ङ्कार्यसितेन्दुजानामिति” अत्र वाक्ये चन्द्रबुधशुक्रशुक्र-

वारा निषेधकार्ये शुभा उक्ताः । अर्थान्ये सूर्यभौ-
यशनिवारा निषिद्धाः । उक्तञ्च कालनिर्णये “रिक्ता
पर्वप्रती षष्ठी दिवा जन्मत्यं तथा । पापपञ्चाणां
वाराश्च त्याज्याश्चैवान्तौ गतिरिति” । अतएव वृह-
स्पतिसंहितायाम् “शेषाग्यृक्षाणि दुष्टानि स्युर्निषे-
काख्यकर्मणीत्युक्तं “सोमज्ञगुरुशुक्राणां वारा वर्गोदयाः
शुभाः । तेषाञ्च दृष्टयश्चैव नेतरेषां कदाचनेति” अत्र
केचिन्निषेधे पुंवारा उत्तमाः स्त्रीवारौ मध्यमौ नपुंस-
कवारौ निषिद्धौ उक्तञ्च व्यासेन “पुरुषप्रह्वाराः
स्युः शुभाः सोमलकर्मणि । मध्यौ स्त्रीप्रह्वारौ
तु वर्ज्येत्तु नपुंसकोविनि” अत्र सोमलप्रहणसुपलक्षणं
गर्भाधानस्येत्याहुः । युक्तञ्चैतत् पुंस्त्रीवारेषु स्त्री
गमने पुरुषाः स्त्रियो वोत्पद्यन्ते इति तावदित्यम् ।
नपुंसकवारगमने तु नपुंसकस्योत्पत्तिः स्यान्न हि
सा कस्यचिदिष्टा भवेदिति नपुंसकबुधवारनिषेध एवो-
चितः । शनिनिषेधस्तूभयवादिषिद्ध एव दाक्षि-
णात्यशिष्टसमाचाराच्चातो बुधशन्योरेव निषेधोऽन्येषां
पञ्चमिनि प्रतीमः । प्राच्यस्तु नैतत्सहने तन्मते
तु सूर्यभौमशनीनामेव निषेधः । नारदः “रजोद-
र्शनतोऽस्मृश्रा नार्यो दिनचतुष्टयम् । ततः शुद्धाः क्रिया
स्वेताः सर्ववर्णेष्वयं विधिः” । अतार्थवादमाह भर-
द्वाजः “प्रथमेऽह्नि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ।
तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽह्नि शुध्यति” । धर्म-
शास्त्रेऽपि “भर्तुः स्मृश्रा चतुर्थेऽङ्गि स्नानेन स्त्री
रजस्वला । पञ्चमेऽह्नि योग्या स्याद्देवे पित्रे च क-
र्मणि” । तस्मादेतावतो दोषांस्त्यक्त्वा स्त्रीगमनं हितमिति ।
ऋतुकालावधिसाह यान्नवल्लयः “षोडशर्तुर्निशाः
स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् । युग्मासु पुत्रा जायन्ते
स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु” अतः षोडशदिनमध्ये गर्भाधानं
विधेयम् तत्रैव गर्भसम्भवाच्च वाराः समीचीनाः
प्रायुक्ता एवाधुना नक्षत्राण्याह गर्भाधानमिति । उ-
त्तरात्यस्य गृहस्तानुराधारोहिणीस्वातिश्रवणाषाढाश-
ततारकासु गर्भाधानं सत् शुभम् । उक्तञ्च वार्हस्पत्य-
संहितायाम् “हरिहस्तानुराधाश्च स्वातीशारुणवा-
सवम् । उत्तरातिवयं सौम्यं रोहिणी च शुभाः सृताः ।
आधाने मूलसार्पान्यमशुभं सममन्यमिति” एवं विहि-
तनक्षत्रे सति चन्द्रबले गर्भाधानार्थं सज्जदेव पत्नीगमन-
कार्यमित्याह “यान्नवल्लयः । “एवं गच्छेत् स्त्रियं

क्षामां मघां मूलं च वर्जयेत् । सुस्थिरेन्दौ सक्तं पुत्रं
लक्ष्यं जनयेत् पुमान्” चकाराद्वेवतीम् । भीमपरा-
क्षसोऽपि “पितृं पौष्णं नैर्द्धतं चापि धिष्णुं त्व-
क्षा नारीं सुप्रसन्नः प्रसन्नाम् । पुष्टः क्षामां पुत्रका
सोऽभिगच्छत् सल्लक्ष्यं पुत्रमाप्नोति पुण्यमिति” । तच्च
गमनं मन्त्रपूर्वकम् । तदुक्तं विष्णुपुराणे “कृतावुष-
गमः शक्तः स्वपत्न्या मन्त्रतो द्विजेत्युक्तः” इदन्तैर्वर्षिक-
विषयं प्रतीयते । मन्त्रास्तु “विष्णुर्द्यौनि” कल्पयत्त्वयेव
मादयः । “एतैर्मन्त्रैर्दक्षिणेन पाणिना पत्यमभिरुशे-
दिति गोभिलोक्तेः” पी० धा० । “केन्द्रत्विकोषेषु
शुभैश्च पापैस्त्रिप्रायारिणैः पुंयहृष्टलम्ने । ओजां-
शगेऽपि च युग्मरात्रौ चित्वादितीज्यां च मध्यमं
स्यात्” सु० चि० । अथ गर्भाधाने लग्नवलमिन्द्र-
वज्राह । केन्द्रेति अथ सामान्यतः शुभलग्नानि वसि-
ष्ठोक्तानि वृषमिथुनकर्कसिंहकन्यातुलाधरचापभाषाः शुभा
भवन्ति । यदि शुभफलशालिनोऽनुकूला निधनविशुद्धि-
युता निषेककाले” इति । तत्र केन्द्रत्विकोषेषु लग्न-
चतुष्टयसप्तमदशमपञ्चमनवमस्थानेषु स्थितैः शुभग्रहैस्तथा
त्रिप्रायारिणैस्तृतीयैकादशषष्ठस्थानस्थितैः पापग्रहैरुपल-
क्षिते पुंयहृष्टैः सूर्यभौमगुरुभिर्दृष्टे लग्ने तथोजांश-
गेन्दौ विषमराशिर्मेघमिथुनादिंशोऽजादिरेव तत्र
स्थिते चन्द्रे सति युग्मरात्रौ समरात्रौ गर्भाधानं
कार्यम् यदाह जगन्मोहने वसिष्ठः “केन्द्रत्विकोषेषु शुभा
श्रितेषु लग्ने शशाङ्के च शुभैः समिते । पापैस्त्रिप्रायारि-
रिणैश्च यायात् पुंजन्मयोगेषु च संप्रयोगम्” नारदः
“ओजराश्रिगणे चन्द्रे लग्ने पुंयहृष्टोचिते । शुचिभू-
त्वा युग्मतिथौ ह्यलग्नं कामयेत् स्त्रियमिति । पुंयहृष्टो-
त्ताह नारदः “पुंयहृष्टः सूर्यजीवाराः स्त्रीयहृष्टौ शशि
भागवौ । नपुंसकौ सौम्यसौरी शिरोमात्रं विधुनुदः”
इति । अत्र पुंनपुंसकादयोर्गोविशेषेनोक्ताः “आधान-
लग्ने विषमांशराशौ जीवेन्दुजाभ्यां युतवीक्षिते वा ।
नान्यः सुपलस्त्वथ पापखेटैः पापी च मिश्रैर्बलिभिश्च
मिश्रः । ओजक्षोशं लग्नगे वीर्ययुक्ते जीवेन्वैरोज-
राश्रिशसंस्थैः । पुंजन्म स्त्र्याद्विषये कन्यका स्थान-
मिश्रैः षण्ढोद्वज्रगैर्द्विजन्म । षण्ढो नपुंसकः
“ओजांशकक्षादिषमर्क्षसंस्थः पुंजन्मकारी रविस्तुरेकः ।
विचार्य वीर्यं परुषपक्षणां वाक्योऽत्र एवस्त्वथ एति
क्रा वा । पापैश्च श्रेष्ठं सुविचिन्त्य वाक्यमिति” । एवम-

न्येऽपि पुंजन्मादियोगा जातके द्रष्टव्याः । एषु
यस्मिन् कश्चिंश्चित् पुंजन्मयोगे पुत्रार्थी युग्मतीं पत्नीं ग-
च्छेत् । कन्याजन्मयोगे तु कन्यार्थी विषमरात्रौ पत्नीं
गच्छेत् इति फलितोऽर्थः । अथ गर्भाधाने विहितनक्ष-
त्राप्रामौ मध्यमनक्षत्राण्यह । चित्रेति चित्रापुनर्व-
सुष्याश्विनीषु तद्गर्भाधानं मध्यमं मध्यमफलदमित्यर्थः ।
यदाह वृहस्पतिः “चित्रादित्ये तथा त्रिप्यतरगौ चेति
मध्यमाः । शेषाण्युप्राण्य दुष्टानि स्युर्निषेकाख्यकर्षणीति”
अत्र केचित् देवान्मातृप्रादा प्रतिनन्वाङ्गुत्तरक्षधने
अनेकेषु ऋतुषु व्यतीतेषु यदि गर्भाधानाख्यः संस्कारो
नाभूत्तदानीं देवान्मध्ये भर्ता समागतश्चेत्तदा दक्षिणा-
यने शुक्रास्तगुर्वस्तन्यूनाधिसासादिमहादोषः स्थावरादा
गर्भाधानं नैव भवतीत्याहुः अतीतकालत्वात् यथा का-
लातीतेषु जातकर्म नारककर्मप्राशनचौलादिसंस्काराः
पूर्वाक्तदोषसङ्गावे नैव भवन्ति । उक्तञ्च वसिष्ठेन “अतीत-
कालान्यखलानि यानि कार्याणि सौम्यायनगे दिनेषु ।
गुरौ भृगौ वाप्यष्टदशप्रमाणे तदुक्तपञ्चाङ्गदिनेऽप्यखण्डे”
इति सत्यम् । सत्यपि नृणामतिक्रमे निमित्तानन्तर-
मेव नैमित्तिकमिति” न्यायेन “घोडशतं निशाः स्त्रीणां
तस्मात् युग्माशु संविशेत्” इति याज्ञवल्क्यवचसा घो-
डशदिनातिक्रमे ऋत्वनरमपेक्ष्य प्रागुक्तदिशा कालशुद्धिं
विचार्य कार्यमेव । तदा बद्धकालव्यापिनी कालशुद्धिरुदे-
ज्यैव यतो विज्ञानेश्वरेण “तस्मिन् युग्माशु संविशेदिति”
व्याख्यावसरे किञ्चयं विधानियमः परिसंख्या वेति त्रयः
पक्षा उपन्यस्तास्तत्र स्त्रीगमने रागत एव प्रवृत्तेर्नियम
एवायमिति सिद्धान्तितमतो गच्छेदेवेति नियमस्तरणात्
कृतावुपेयात् सर्वत्र वा प्रतिषेधवर्जमिति” गौतमस्तर-
णात् ऋत्त्वगमने प्रत्यवायोऽपि स्मर्यते “कृतज्ञातां तु
यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । वीरायां भूयहृ-
त्वायां युज्यते नात्र शंशयः” इति शातातपोक्तेः ।

“अथ गर्भाधानं विचार्य पुंसांनद्रासमये किं कार्य-
मित्याह विष्णुः । “गिद्रासमयमासाद्य ताम्बूलं वदनात्
त्यजेत् । पथ्यङ्कात् प्रसदां मालां पुण्ड्रपुष्पाणि मस्त-
कात्” इति” । पी० धा० । निषेकोत्तरं कार्यमाह
आ० त० । “अत्र सत्यगर्भाधानहेतुतया उत्तानकरचर-
णामेव कुर्वीति नातिर्यगाहितकरचरणां स्त्रियं ऋ-
त्वभिगमनानन्तरं दक्षपार्श्वेन स्थापयेत् । पुरुषं हिते
तु गर्भाशुत्पत्तिरिति विशेषः । गर्भाधानञ्च गर्भस्थ-

बालस्य तदाधारपात्रस्य च सीमन्तोन्नयनवत् संस्कारः
“सीमन्तोन्नयनसंस्कारो गर्भपात्रसंस्कारः” इति श्रुतेः
गर्भपात्रयोरयं संस्कार इति गर्भपात्रः गर्भस्य उदर-
स्थस्य, पात्रस्य तदाधारस्थितस्य । सीमन्तोन्नयनपदस्य-
लक्षणार्थम् । यदि दैवात् गर्भाधानादिसंस्कारा-
यथाकाले न कृतास्तदा प्रसवकालोत्तरं जातकर्मा-
द्युत्तरसंस्कारकाले अङ्के बालकं निधाय संस्कारः कार्यः
यथाह राजमार्त्तण्डे “यं नार्थकृतसीमन्ता सूयते च
कथञ्चन । अङ्के निधाय तं बालं पुनः संस्कारमर्हति” ।
तेन संस्कारेण च तदाधारे उत्पन्नानामपि संस्कारसिद्धिः
“सकञ्च कृतसंस्काराः सीमन्ते न कुलस्त्रियः । यं यं गर्भं
प्रसूयन्ते स गर्भः संस्कृतो भवेत्” राजमार्त्तण्डात् ।

लग्नभेदेन गर्भाधाने शुभाशुभं दृष्टव्यातन्त्रेऽङ्कनिषेका-
ध्याये विस्तरेणोक्तं जातकपद्धतौ तु किञ्चित् संक्षिप्तोक्तं
यथा “आधानाङ्गात् सप्तमभे यादृशं कुरुते रतम् ।
करोति तादृक् पुरुषससुत्पत्तिं बलान्विताम् । रवीन्दु-
शुक्रभौमाश्चेत् स्वांशे वाध गुरौ तनौ । नवमे पञ्चमे वा
स्यादपत्यं पुंस्त्वशलि तत् । वलिधौ स्वर्गद्वारांशेऽङ्कशु-
क्रावुपचयस्यगौ । पुंसां स्त्रीणां कुजेन्दू चेत् तदा गर्भस्य
सम्भवः । भौमाक्षौ सप्तमेऽर्कात् स्तो रुजे पुंसां, स्त्रिया
विधोः । भौमाक्षिमध्ये सूर्येन्दू पुंस्त्रियोर्द्वयवे
क्रमात् । भौमाक्ष्यन्तरेणाक्षं चन्द्रौ युक्ते चितौ क्रमात् ।
पुंस्त्रियोर्द्वयुदौ प्रोक्तौ प्राक् सृतेः प्राक्तनैवुधैः ।
लग्ने वेन्दौ पापमध्ये शुभदृष्टिविवर्जिते । सगर्भस्त्री-
मृतिः स्नाद्वा यथा वामनभाषितम् । दिवा सूर्यशुक्रौ,
शनीन्दू च रात्रौ, ४जले तानमादृष्ट्यहौ व्यस्ततस्तौ ।
तयोः सोदरस्वस्वस्यौ क्रमात् तयोरोजयुग्मस्यगौ
सौख्यहेतुः । कललं कठिनं हस्ताद्यस्थित्वधोमचेतनाः ।
अशनीद्वे गच्छन्ति मासेस्त्रीशः क्रमादमी । भृग्वारे-
ज्याक्षं चन्द्राक्षिणाङ्गे शाखादिवाकराः । मासेषे पीडिते
गर्भरोगः पुष्टिश्च सङ्गते । (प्रथममासे कललं शुक्रयो-
णितमिन्द्रणरूपं तत् शुक्रोऽधिपः । द्वितीये काठिन्यं
तदीयः कुजः । तृतीयमासे हस्ताद्युत्पत्तिः गुरुस्तदीशः ।
चतुर्थेऽस्युत्पत्तिः सूर्यस्तदीशः । पञ्चममासे चर्मोत्-
पत्तिश्चन्द्रोऽधिपः । षष्ठे रोमोत्पत्तिः शनिरधिपः ।
सप्तमे चैतन्यं बुधोऽधिपः । अष्टमे मातृभुक्ताच्चादे
नीडीद्वारेणाशनम्, तत् गर्भाधानलग्नेशः स्वामी । नवमे
उद्वेगः चन्द्रोऽधिपः । दशमे प्रसवः, सूर्यस्तदीशः

आधानकाले उक्तपक्षे पीडिते तत्तुल्यमासे गर्भपातादि
बलयुक्ते तत्तन्मासे पुष्टिः । विषमर्चनवांशेषु
गुरुचन्द्राङ्गभातुषु । पुंजन्म समभांशेषु, स्त्रियस्तेषु
समादिशेत् । सूर्येऽथैव विषमेऽंशे चेत् सबलौ पुं-
जनिप्रदौ । स्त्रियाः सर्वांशे शुक्रेन्दू, कुजाद्द्वाराङ्गशके
यमम् । भातुमन्ददृष्टाच्चेत् पुंस्त्रीयुग्मं नवांशकात् ।
विषमर्चे शनिलग्नान्तरं त्यक्त्वा नृजन्मदः । इन्दुर्दृष्टे
भसन्विस्थैरशुभैर्मूकजन्मदः । व्ययेऽर्केन्दू दक्षवामनेत्र-
नाशकरो मतौ । शनिभांशे तनौ, मन्दे सप्तमेऽद्वययात्
शवः । स्वांशे कर्कतनौ चन्द्रे द्यूने द्वादशवर्धतः । यत्संख्ये
द्वादशांशे स्याच्चन्द्रः प्रप्रेततः परम् । तत्तुल्यराशिस्थिते
चन्द्रे स्मृतिं वदेत् सुधीः” आधानाध्यायः ।

गर्भावक्रान्ति स्त्री अयं क्रम-भावे क्तिन् इतः । शारी-
रजीवस्य गर्भाशयप्रवेशनरूपे गर्भावतारे तच्च सुश्रुते
शारीरस्थाने ३६० “अथातो गर्भावक्रान्ति शारीरं व्या-
ख्यास्यामः” इत्युपक्रमस्य दर्शितं तच्च वाक्यं कायशब्दे
१६२१४० दर्शितम् ।

गर्भाशय पुं आशेतेऽत्र आ+शी-आधारे अच् इतः ।
गर्भाधारस्थाने गर्भस्थयायास् “पुरुषस्थोऽधिकान्त्रान्ये
नारीणांमाशयास्त्रयः । एको गर्भाशयः प्रोक्तः पित्त-
पक्षाशयान्तरे” इति भावप्र० तस्य पित्तपक्षाशययो-
र्मध्यस्थत्वसुक्तम् “स्त्रीणां गर्भाशयोऽष्टमः” । “ततो-
ऽग्निसोमसंयोगात् संसृज्यमानो गर्भो गर्भाशयमनु-
प्रतिपद्यते” “दैवसंयोगादव्ययोऽचिन्त्यः (आत्मा)
भूतात्मना सहान्वज्जं सत्वरजस्तमोभिर्देवासुरैरपरैश्च
भावैर्वायुनाऽभिप्रेर्यमाणो गर्भाशयमनुप्रविश्यावतिष्ठते”
इति च सुश्रुतः । तदाधारावरकत्वात् शररायौ अमरः ।

गर्भाष्टम पुं गर्भात् गर्भकालात् अष्टमः । गर्भावधिके अ-
ष्टमे मासवर्षादौ । “गर्भाष्टमो देवमासः” त्रिका० ।
“गर्भाष्टमेऽव्दे कुर्वीत ब्राह्मणसोपनायनम् । गर्भाष्टकादंशे
राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः” मनुः “उत्तरतु गर्भा-
दिति निर्देशेन गर्भाष्टमे इत्यत्रापि अवध्यर्थकपञ्चम्या
“सह सुपेति” पा० समा० ।

गर्भास्यन्दन न० गर्भस्यास्यन्दनम् । “गर्भक्षये गर्भास्यन्दन-
सुन्नतकुक्षिता च” सुश्रुतोक्ते गर्भक्षयचिह्ने । “गर्भास्य-
न्दनमावीनां (गर्भिणीनां) प्रणाशः श्यावपाण्डुता” सुश्रु० ।
गर्भास्त्राव पुं गर्भस्यास्त्रावः । गर्भस्त्रावे तच्छब्दे उदा० ।
गर्भिणी स्त्री गर्भोऽस्यस्याः इति डीप् । गर्भवत्यां सगर्भायां

स्त्रियाम् अमरः । गर्भिणीलिङ्गं गर्भवतीशब्दे
उक्तम् । गर्भिणीतत्पत्तिकृत्याकृत्यादि नि० सि० उक्तं यथा

“गर्भिणी कुञ्जराद्यादिशैलहस्यादिरोहणम् । व्या-
यामं शीघ्रगमनं शकुटारोहणं त्यजेत् । शोकं रक्तवि-
विमोक्षं च साध्वसं कुकुटाशनम् । व्यवयं च दिवा-
स्वप्नं रात्रौ जागरणं त्यजेत्” कश्यपः । सदनरत्ने स्कान्दे
“हरिद्रां कुङ्कुमं चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा । कूर्पा-
सकञ्च तावत्तुलं बाङ्गल्याभरणं शुभम् । केशसंस्कारक-
बरोकरकर्णविभूषणम् । भर्तुरायुष्यमिच्छन्ती वर्जयेद्गर्भि-
णी न हि” बृहस्पतिः “चतुर्थे मासि घटे वाय-
ष्टमे गर्भिणी यदा । यात्रा तथा विवर्ज्या स्यादापा-
दे तु विशेषतः” याज्ञवल्क्यः “दौहदस्याप्रदानेन
गर्भे दोषमवाप्नुयात् । दैह्यं मरणं वापि तस्मात्
कार्यं प्रियं स्त्रियाः” दौहदं गर्भिणीप्रियम् । त-
त्त्वैवाश्वलायनः “वपनं मेषुनं तीर्थं वर्जयेद्गर्भिणी
पतिः । आङ्गुलं सप्तमान्मासादूर्ध्वं चान्यत्र वेदवित् ।
आङ्गं तद्भोजनमिति प्रयोगपारिजातः । कालविधाने
मूहर्त्तदीपिकायाञ्च “चौरं शवाशुगमनं नखकलनं च
युद्धादि वास्तुकरणं त्वतिदूरयानम् । उद्वाहमौपनयनं
जलधेश गाहमायुःक्षयार्थमिति गर्भिणीकापती-
नाम्” रत्नसंपदे गालवः “दहनं वपनञ्चैव चौरं
वै निरिरोहणम् । नाव आरोहणं चैव वर्जयेद्गर्भि-
णीपतिः” अन्यत्रापि “प्रव्यक्तगर्भापतिरभियानं स्तस्य
बाहं लुरकर्मसङ्गम् । तस्यानुयत्नेन गयादितीर्थं या-
गादिकं वास्तुविधिं न कुर्यात्” । प्रव्यक्तगर्भा वनिता
भवेन्मासत्रयात् परम् । (मासत्रयादूर्ध्वम्) षण्मासात् परतः
स्मृतिर्नवसे रिष्टवासिनी” अथ स्मृतिकाटहप्रवेशः “रोहि-
ण्यैन्दवपौष्णे सुखतीवरुणयोरपि । पुनर्वसौ पुष्यहस्त-
धनिष्ठातृत्तरासु च । मैत्रे त्वाष्ट्रे तथाश्विन्यां स्मृति-
कागारवेशनम्” एतच्च सम्भवे “प्रसूतिसमये काले सद्य
एव प्रवेशयेदिति” वसिष्ठोक्तेः तद्गृहञ्च नैर्ऋत्यां कार्यम्
“वारुण्यां भोजनगृहं नैर्ऋत्यामथरिष्टकमिति” वसिष्ठोक्तेः
विष्णुधर्मे “दशाहं स्मृतिकागारमायुधैश्च विशेषतः ।
वज्रिना तिन्दु कालातैः पूर्णकुम्भैः प्रदीपकैः । सुयत्नेन
तथा वारिवर्षकैश्चित्नेन चेति” ।

“गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः ।
ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दायास्तारिकं (करम्) तरेः”
मनुना द्विमासोर्ध्वं तस्या नौशुल्काग्रहणमुक्तम् ।

अतिथेरप्य एव तस्याभोजनं मनुनोक्तं यथा “सुवासिनीः
कुमारांश्च रोगिणोगर्भिणीस्तथा । अतिथिभ्योऽप्य
एवैतान् भोजयेदविचारयन्” । “बालं सुवासिनीवृद्ध-
गर्भिण्यातुरकांस्तथा । “संभोज्यातिथिभ्यस्तथा दम्पत्योः
शेषभोजनम्” याज्ञः । जात्या सह कर्म० अस्य परनि-
पातः । गोगर्भिणी ।

गर्भिणीदौहद न० इत० । गर्भिण्याकाङ्क्षिते द्रव्यभेदे तस्य
दानावश्यकता सुश्रुते उक्ता तच्च चतुर्थे याभि-
प्रायमिन्द्रियार्थेषु करोतीत्यादि वाक्यं २११६ पु० उक्तं
“इन्द्रियार्थास्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी”
सुश्रुतः । [त्रिका० ।

गर्भिण्यवेक्षणं न० इत० । कुमारव्यायां गर्भिणीपरिचर्यव्याम्
गर्भित त्रि० गर्भौ जातोऽस्य तार० इतच् । १ जातगर्भे २ का-
व्यदोषभेदे न० । दोषशब्दे विवृतिः ।

ग(र्भे)र्भाङ्ग पु० गर्भे अङ्गमध्येऽङ्गः वा अलुक् स० ।
“अङ्गोदरप्रविष्टो यो रङ्गद्वारा सुखादिमान् । अङ्गो-
ऽपरः स गर्भे(र्भा)ङ्गः सवीजः फलवानपि” सा० द०
उक्ते नाटकाङ्गाङ्गमध्यप्रविष्टाङ्गे । यथा बालरामा-
यणे सीतास्वयंवरनामा ग(र्भे)र्भाङ्गः ।

गर्भेष्टम् त्रि० गर्भे शिशौ अङ्गे वा तप्तः अलुक् स० ।
१ शिशौ २ अङ्गे च तप्ते । युक्तारोह्या० आद्युदात्तताऽस्य ।
गर्भोपघात पु० गर्भस्य उपघातः । १ जातगर्भस्य नाशे
मेघस्य २ जलोत्पादनशक्तिनाशे च तस्मिङ्गानि “गर्भोप-
घातलिङ्गान्युल्काशनिपांशुपातदिगृदाहाः” इत्यादि
ह० स० २१४ उक्तं तच्च गर्भशब्दे दर्शितम् ।

गर्भोपघातिनी स्त्री गर्भमुपहन्ति उप+हन+णिनि । ग-
र्भघातिन्यां स्त्रीगव्यादौ अमरः ।

गर्भोपनिषद् स्त्री गर्भस्वरूपावेदिका उपनिषद् । उपनिषद-
नर्गते गर्भस्वरूपाद्यावेदके उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे वि-
वृतिः । तत्स्वरूपादि ऐतरेयोपनिषद्यापि संक्षेपेणोक्तं तच्च
कायशब्दे १६२५ पु० “पुरुषे ह वा आदितो गर्भः”
इत्याद्युक्तम् । [धान्यभेदे रत्नमाला ।

गर्मुच्छद् पु० गर्भमु० तो नडस्य छद् इव छदोऽस्य । (मेडुया)
गर्मुटिका स्त्री गर्भत इव उटं पर्णमस्य शक० टेः पर-
रूपैकादेशः टापि अत इत्त्वम् । (मेडुया) इति ख्याते
धान्यभेदे रत्नमाला ।

गर्भुत् स्त्री गृ-बा० उति सट् च । (मेडुया) १ धान्यभेदे अमरः
२ नडे तृणभेदे इत्यर्थे च मेदि० ।

गर्वं मदे भ्वा० पर० सक० सेट् । गर्वति अगर्वीत् । जगर्व ।
गर्वितः । गर्वः । “खर्वे ! गर्वसमूहपूरिततनो !” तारास्तवः ।
गर्वं पु० गर्व-पञ्च । अभिमाने, “एष्वर्थे रूपतारुण्यकुलविद्याव-
लैरपि । इष्टलाभादिनाम्येषामवज्ञा गर्वः ईरितः”
इत्युक्ते २५३ज्ञाभेदे “गर्वो मदः प्रभावश्चोविद्यासत्-
कुलतादिजः । “अवज्ञासविलासाङ्गदर्शनाऽविनयादिभूतं
सा० द० उक्ते इव्यभिचारिभावभेदे । अमरे अहङ्कार-
पथ्याद्यतोक्तिः ईषङ्गेदमनादित्यैव ।

गर्वाट पु० गर्वणाटति अट-अच् १त० । द्वारपाणे तिका० ।
गर्वितं वि० गर्व-कर्त्तरि क्त गर्वो जातोऽस्य तार० इतच्
वा । १मत्ते २जातगर्वे “यूयं तदपसरगर्वि(र्वि)तक्षण-
सारम्” “प्रेमगर्वितविपक्षमत्सरान्” रघुः ।

गर्ह निन्दायां वा चुरा० पक्षे भ्वा० आत्म० सक० सेट् । गर्हयते
गर्हते अजगर्हयति अगर्हयति । गर्हयाञ्चक्रे जगर्हेः गर्हयणा
“न गर्हयेयुराणान् वै पाण्डुराथार्थं कर्हिचित्” भा० आ०
५७३१ श्लो० । “गर्हयन्तोऽस्य साहसम्” भा० व० १८१ अ०
पदव्ययय आषः । उपसर्गपूर्वकस्तु तद्द्योत्यार्थयुक्ते
निन्दने । “विगर्हितं धम्मं धेनैर्निर्वर्णम्” नैष० ।

गर्ह कुत्सायां भ्वा० आ० सक० सेट् । गर्हते अगर्हयति
जगर्हं गर्हयन् गर्हयतिः गर्हा । “स एव धर्मो राज्ञां ।
तु तद्वितं किञ्चु गर्हयन्” भा० आ० ११८ अ० । “केचि-
द्भीष्मं जगर्हरि” भा० स० ४१ अ० । “न कुत्सयास्यहं
किञ्चिद्गर्हं बलवत्तरम्” र० २०६ अ० । “विषमां च
दशं प्राप्नो देवान् गर्हयति वै भृगुम्” २०८ अ० । आषः
पदव्यययः । “गर्हितास्तस्य जगर्विः” मनुः ।

गर्हा स्त्री गर्ह-अ । १निन्दायाम् “येन येनाचरेर्द्धमं तस्मिन्
गर्हा न विद्यते” भा० अ० ६०५६ श्लो० । चुरा० गर्ह-
भावे युच् । गर्हणाऽप्यत्र स्त्री ।

गर्ह्य वि० गर्ह-एत्यत् । १निन्द्ये २अधमे अमरः ।

गर्ह्यवादिन् वि० गर्ह्यं वदति वद-णिनि । कुत्सितवादिनि
कद्वदे अमरः स्त्रियां ङीप् ।

गल भक्षण्ये सक० भ्वा० पर० सेट् । गलति अ-
गालोत् । “निर्गलितान्मुर्गभस्म” रघुः । “गलितं त्वरावि-
रहितसन्ध्याः” भावः “प्राक्शोकिर्गलितनेत्रपयः-
प्रवाहान्” नैष० । “विपक्षे गलितदारौ” “पथ्या-
गलदच्छविन्दुः” “सुप्रलाद्यगलत्ततः” भट्टिः ।
“प्रच्छदान्तगलितान्निन्दुभिः” । “विगाहमानो गलि-
ताङ्गरागैः” रघुः ।

गल चारणे (गालान्) चुरा० आत्म० सक० सेट् । गलयते
अजीगलत गालयाञ्चक्रे । गालः । गालितः । “पङ्क-
गोमूतगलितम्” चक्रदत्तः ।

गल पु० गल-भक्षे वा० करणे अच् । १कण्ठे (गला) अमरः ।
कर्त्तरि अच् । २सञ्जरसै-(धुना) श्वाद्यभेदे, ४गण्डक-
मत्स्ये च शब्दरत्ना० । “गले गृहीत्वा क्षिप्रोऽस्मि”
भा० आनु० १५४ अ० । अस्व स्वाङ्गत्वेऽपि क्रोडा० न
ङीप् । क्षिन्नगला । बह्ना० स्त्रियां ङीप् । गली
इत्यपि तत्रैव स्त्री ।

गलक पु० गल-वा० वुन् । (गण्ड) १मत्स्ये शब्दार्थचि० ।
गलकस्थल पु० गले कस्थल इव । साक्षायां गवां गलस्थिते
रोमंशे मांसपिण्डे अमरः ।

गलगण्ड पु० ७त० । (गरगण्ड) । रोगभेदे । तल्लक्षणादि यथा
“निवद्धः श्वयथुर्मुखं सुष्कवल्ग्वस्वते गले । महान्
वा यदि वा ह्रस्वो गलगण्डं तमादिशेत् । निवद्धो वृद्धः
अचलो वा । सुष्कवत् अण्डवत् । गले इति हनुम-
न्यभोरुपलक्ष्यम् । तथा च भोजः “महान् शोथ-
मयं वा हनुमन्त्यागलाश्रयम् । सुष्कवल्ग्वस्मानं तु
गलगण्डं विनिर्दिशेत्” संप्राप्तिमाह वातः कफ-
श्चापि गले प्रदुष्टो मध्ये तु संसृत्य तथैव भेदः । कुर्वन्ति
गण्डं क्रमशः खलिङ्गैः समन्वितं तं गलगण्डमाहुः ।
क्रमशः शनैः शनैः खलिङ्गैः वातकफभेदोलक्ष्यैः ।
तत्र वातिकमाह । तोदान्वितः कण्ठसिरावनद्धः श्यावा-
रुणो वा पवनात्मकस्तु । पारुष्ययुक्तशिरवृद्धपाको
यदृच्छया पाकमियात् कदाचित् । वैरस्यमास्यस्य
च तस्य जलोर्भवेत्तथा तालुगलप्रशोषः । चिरवृद्ध-
पाकः चिरेण वृद्धिरपाकश्च यस्य सः । श्लैष्मिकमाह
स्थिरः सवर्णो गुरुप्रकण्डुः शीतो महंश्चापि क-
फात्मकस्तु । चिराच्च वृद्धिं भजतेऽचिराद्वा । प्रपच्यते
मन्दरुजः कदाचित् । माषुर्ध्मास्यस्य च तस्य जलो-
र्भवेत्तथा तालुगले प्रलेपः । कदाचित् प्रपच्यते वा
पाकोऽपि चिराद्भवति । प्रलेपः श्लेष्मणा । भेदोज
माह श्लिग्धो वृद्धः पाण्डुरनिष्टगन्धो भेदोऽन्वितः
कण्डुयुतोऽरुजश्च । प्रलम्बतेऽलावुवदलमूत्रो देहानु-
रूपक्षयवृद्धियुक्तः । श्लिग्धास्यता तस्य भवेच्च जलो-
र्भवेन शब्दं कुरुते च नित्यम् । देहक्षये काशे चयं,
देहवृद्धौ वृद्धिं यातीत्यर्थः । असाध्यमाह “कृच्छ्रा-
च्छ्रमन् वृद्धसर्वगात् संवत्सरातीतमरोचकात्तमम् ।

क्षीणञ्च वैद्यो गलगण्डयुक्ते भिन्नस्वरं नैव नरं चिकित्सेत्” भावप्र० । “यवसङ्घपटोलानि कटुलक्ष्णं भोजनम् । कर्द्दि सरक्तमोर्क्षा च गलगण्डे प्रयोजयेत्” चक्रद० ।

गलग्रह पु० “आरम्भानन्तरं यत्न प्रत्यारम्भो न दृश्यते । गगर्दिह्नयः सर्वे तमेवाङ्गलम्पहम्” १ नारदोक्ते आरम्भदिनात् परं सृष्ट्युक्तानध्ययदिनपातेन प्रत्यारम्भाभाववति, पदार्थे, “कृष्णपक्षे चतुर्थी च सप्तम्यादिदिनत्वयम् । तयोदशीचतुष्कञ्च अष्टावेते गलग्रहाः” राजमार्तण्डोक्ते श्रुत्यष्टके च । श्वयङ्नभेदे ४ मत्स्य-कण्टके शब्दार्थचि० ।

गलतृकुष्ठ न० कर्म० । श्वद्रुधिरादौ कुष्ठभेदे । भ्रातृ-भार्याभिगमनात् गलतृकुष्ठं प्रजायते, शातातमेन तस्य भ्रातृभार्यागमनकर्मविषाकतोक्ता ।

गलन न० गल+भावे ल्युट् । १ कुरणे (गला) “गलदा धमनयो भवन्ति गलनमासु धीयते” निरु० ६।२४ । श्वयं पतने च कर्त्तरि ल्यु । ३ चाविणि लि० “गलनस्तान-फलानि च दन्तस्य सलानि भङ्गेन” दृङ् ६४ व्य० ।

गलान्तिका स्त्री गल-शब्द डीप् अल्यार्थे कन् । स्वल्पवारि-धारायुतायां (भारा) कर्कश्याम् “प्रपा कार्या च वेशाखे देवे देया गलान्तिका” क.शी० ५५ अ० ।

गलमेखला स्त्री गलस्य मेखलेव । कण्ठाभरणभेदे हारा० । गलवार्त्त लि० गले गलव्यापारे यथेष्टभोजनादौ वार्त्तः नि-रामयः । यथेष्टभोजनयोग्ये निरामये । “दृश्यन्ते चैव तीर्थेषु गलवार्त्तास्तपस्विनः” पञ्चतन्त्रम् ।

गलविद्रधि पु० “सर्वे गलं व्याप्य ससृज्यतोयः शोफोरुजो-यत्न वसन्ति सर्वाः । स सर्वदोषो गलविद्रधस्तु” सुश्रु-तोक्ते कण्ठगते रोगभेदे “अमर्मस्य” सुपकञ्च भेदेदु-गलविद्रधिम्” सुश्रु० ।

गलव्रत स्त्री गरो गरणं सर्पभक्षणं व्रतमस्य रस्य लः । मयूरे त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।

गलगुण्डिका स्त्री अल्पा गुण्डा कन् गुण्डिका गले गुण्डिकेव । (आलजिव) १ उपजिह्वायाम् हेमच० । “तालूदरं वस्तिशीर्षं चिबुके गलगुण्डिके” याज्ञ० । तालुगते कण्ठगुण्डी-ख्याते श्रोगभेदे कण्ठगुण्डीशब्दे १६६५ पु० लक्षणा-दुक्तम् । “तालुगतास्तु गलगुण्डिकेत्यादि” सुश्रु० । “शल्यं जलमक्ष्मीसंघातो गलगुण्डिका” सुश्रु० अधिमांसावु-दाशोऽधिजिह्वोपजिह्वोपकुशगलगुण्डिका” इत्युपक्रमे ग-

ण्डमात्रा प्रवृत्तयोर्मांसदोषजा” सुश्रुतेन तस्याः मांसदोष-जत्वमुक्तम् ।

गलस्तन पु० गले स्तन इव । छागगलस्य स्तनाकारे मांसपिण्डभेदे । स च दुग्धचरणहीनत्वात् निष्कलः यथोक्तं दृष्टान्तविधया वसिष्ठसिद्धान्ते “चलसंक्रमयुड्भासे संक्रमेयः स संक्रमः” अजागलस्तन इव राशिसंक्रान्ति-रुच्यते” । [काव्याम् । हेमच० ।

गल(ले)स्तनी स्त्री गले स्तनो यस्याः वा अलुक्स० । गलहस्त पु० गले न्यस्तो हस्तः । १ अपसारणार्थं गलेऽर्पिते हस्ते (गलाटिपि) । “देवलवचनं गलहस्तः” दायभागः “अनिच्छन् गलहस्तेन ताभिर्निर्वासितस्तदा” कथास० । स जातोऽस्य तार० इतच् । गलहस्तिता जातगल-हस्ते । “अङ्गेन्दुलीलैर्गलहस्तितेव” नैष० । तदाकृति-त्वात् २ अङ्गचन्द्राख्ये वाणभेदे पु० । श्लेषान्वितवृत्ति स्त्री मेदि० ।

गला स्त्री गलति गल-अच् । लज्जालुलताभेदे, शब्दार्थचि० मलाङ्कुर पु० “गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ प्रदूष्य मांसं च तथैव शोणितम् । गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरैर्नि-हन्त्यस्त्रन् व्याधिरयं तु रोहिणी” माधवकरोक्ते रो-हिणीरूपकण्ठजातरोगाङ्के अङ्कुराकारे पदार्थे । “गले-ऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ पृथक् समन्ताच्च तथैव शोणितम् । प्रदूष्य मांसं गलरोधिनोऽङ्कुरान् सृजन्ति यान् साऽङ्कुरा तु रोहिणी” इति सुश्रुते रोहिणीरोगस्य गलजाताङ्कुरसंजनकारित्वमुक्तम् ।

गलानिल पु० गलेऽनिलः प्राणवायुरस्य । (गल्ता चि-ङ्गिटि) मत्व्यभेदे । त्रिका० । गलाबिल इति पाठः । गलि पु० गडि-डस्य लः । (गडियागद) सामर्थ्येऽपि भारा-वाङ्के १ छपे हेमच० । गल इन् । श्लतायां स्त्री उक्त्वल० । गलित लि० गल-क्त । १ पतिते स्रस्ते, चुपते, हस्तादिनो भ्रष्टे व्यसरे । गलधातौ उदा० २ परिणते च । “गलित-ययसामिच्छाकृणामिदं हि कुलव्रतम्” रघुः ।

गलितक पु० गलित इव कायति कै-क । पतितवन्नाद्य-भेदे नाक्यशब्दे विवृतिः । “गलितकः” विक्रमो० ५ अ० । गलितकुष्ठ न० कर्म० । गलतृकुष्ठे । [त्रिका० ।

गलेगण्ड पु० गलेगण्ड इव यस्य । पक्षिभेदे (चाङ्गिगला) गलेचोपक लि० गले चुप्यतेऽसौ चुप-नि० कर्मणि खल् अलुक्स० । कण्ठे कर्त्तव्ये । गलेचोपकपाद-हारकौ” सुश्रु० ।

गलोड्य न० गलेन बोड्यः पृषो० ललोपः । धान्यभेदे “शालि-
प्रष्टिकनलवज्जु लतालीशष्टङ्गाटकगलोड्यगौरीगिरिकशैव-
लपद्मकपलप्रष्टितिभिर्धान्यास्त्वपिष्टैः प्रदेहो दृढमिन्द्रः”
सुशु० । [यवे निगले अमरः ।

गलोद्देश पु० गलस्य उद्देशः समीपम् । गलसमीपस्थे ऽव-
गलोद्भव पु० गले अश्वगलदेशे उद्भवति उद्+भू-अच् ।
अश्वगलजाते रोचमानाख्ये रोमावत्तभेदे त्रिका० ।

गलोघ पु० गले ओघ इव । “तस्यैव (गलविद्रुधेः) तल्यः
खलु सर्वजस्य । शोफो महानक्षजलावरोधी तीव्रचरो
वातगतेर्निहन्ता । कफेन जातो रुधिरान्वितेन गले
गलोघः परिकीर्त्यतेऽसौ” सुश्रुतोक्ते कण्ठगतारोगभेदे ।

गलद् स्त्री गल-क्लिप् गल+पृषो० वा तेन गला गलेन वा दी-
यते दा-कर्मणि घञर्थे क । १वाचि निघ० । गलद् इति
पाठान्तरम् । गलितं गल् धीयते आसु धा-घञर्थे क
पृषो०धस्य दः । धमनीभेदे “आ त्वा विशन्विन्द्व आ म-
ल्दा धमनीनाम्” । इमान्धचमधिल्लय गल्दा धमनयो
भवन्ति गलनमासु धीयते” निरु० ६।२४ ।

गल्भ धाट्रे (प्रागल्भ्ये) भ्वा० आ० सक० सेट् । गल्भते
अगल्भित् जगल्भे । “या कथञ्चन सखीवचनेन प्राग-
भि प्रियतमं प्रजल्भे” माघः । गल्भ+चूर्ध्वे क्यङ् गल्-
भायते अगल्भायित् ।

गल्या स्त्री गलानां कण्ठानां समूहः पाशा० यत् । १कण्ठ-
समुदाये । गलो वृहत्काशस्तेषां समूहे शब्दार्थचि० ।

गल्ल पु० गल-ल तस्य नेत्त्वस् । (गाल) गण्डे । हेमच० ।
गल्लक पु० गलति क्लिप् गल् तं लाति गृह्णाति ला-क
ततः स्वार्थे क । १चषके मद्यपानपात्रे हेमच० ।
२इन्द्रनीलमणौ त्रिका० । पृषो० वमध्यता इत्येके ।

गल्लचातुरी स्त्री गल्ले चातुरी यस्य, संज्ञात्वात् न कप्
न वा ह्रस्वः । (गालवालिश) ख्याते उपधानभेदे जटा० ।

गल्वर्क पु० गलति गल-उन् गलुरर्को दीप्तिरस्य । सुसारे
१मणिभेदे त्रिका० । तत्र “गल्वर्कसु सुसारवत् । अस्ससा-
रस्विन्द्रनीलः” इत्युक्तौ अस्ससारशब्दोत्तरं लुकारात्
गल्वर्कशब्दस्य न इन्द्रनीलार्थता शब्दकल्पद्रुमे तदर्थं
तोक्तिः प्राग्भदिकी । २पद्मारागे मणौ च । “ससारगल्वर्क-
सुवर्णरूपैः” भा० द्रो० ६अ० । “ससार इन्द्रनीलः (अस्स-
सारत्वात्) गल्वर्कः पद्मारागः” (अर्कदीप्तिक्त्वात्) नील०
३चषकपात्रे हेमच० । रक्तवर्णसुराल्लेषेण सूर्यकर-
तुल्यवर्णत्वात्तस्य तथात्वम् ।

गल्ह कृत्स्ने भ्वा० आ० सक० सेट् । गल्हते अगल्हति ।
जगल्हे ।

गवची स्त्री गां भूमिमञ्चति अन्च-क्लिप् अवङ्गदेशः
डोप् अचोऽल्लोपः पृषो० न दीर्घः । इन्द्रवारुणाम्
(राखालशशा) रत्नमाला ।

गवय पुंस्त्री गुड् शब्दे भावे अप् गवं शब्दभेदं याति या-क,
गां तदवयवं सादृश्ये नायते अय-ऊच् वा । गलकम्बल-
न्यून्ये गोसदृशे सृगभेदे अमरः “यामीणस्य प्रथमतः
पश्यतो गवयादिकम् । सादृश्यधीर्गवादीनां या ख्यात् सा
करणं मतम् । गवयादिपदानां तु शक्तिधीरुपमाफ-
लम्” भाषा० । “दृष्टः कधञ्चिद् गवयैर्विबिम्बैः” कुमा० ।
स्त्रियां योपधत्वे ऽपि योपधप्रतिषेधे गवयहयादीनाम-
प्रतिषेधात् डोप् । अस्य भ्रंशपाकविधिर्यथा । तैले संपा-
चिते तप्ते हिङ्गुसैन्धवसंयुतम् । मांसं गवयसम्भूतं
सुखिन्नं भूरिवारिषा” । भावप्र० तद्गुणा उक्ता यथा
“गवयो मधुरो दृष्यः स्निग्धोष्णः कफपित्तलः । विदा-
ही गुरुविष्टम्भी विपाके विरसः सदा” । २वैवस्वतपुत्रे
वानरभेदे । “पुत्रा वैवस्वतस्यासन् पञ्च कालान्तकोपमाः ।
गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धसादनः” रामा० उक्तं ।

गवराज पु० गवेन शब्देन राजते राज-अच् । दृष्टे शब्दच०
मवल पुंस्त्री गुड् शब्दे भावे अप् गवं शब्दभेदं लाति ला-
क । महिषे हेमच० । “गवलाजवधस्तथा” ति०त० ।
“गवलालिकुलाहिनिभाविस्मृजन्ति पयः पयोवाहाः” दृ०
सं० ३२अ० । “वभौ तरङ्गिर्गवलासितदुतिः” माघः ।
स्त्रियां डोप् ।

गवलगण पु० सञ्जयपितरि सृतभेदे । “सञ्जयो मुनि-
कल्पस्तु जज्ञे सृतो गवलगणात्” भा० आ० ६३अ० ।

गवाक्ष पु० गवामक्षीव अक्षि-घच् समा० नित्यमवङ्, गावः
सूर्यकरा जलानि वा अक्ष्णुवन्ति व्याप्नुवन्ति एतन्मनेन
वा अक्ष-व्याप्तौ अकर्त्तरि घञ् । वातायने (जानेला)
अमरः । “गवाक्षजालैरभिनिर्यतन्त्यः” भट्टिः “उत्सृष्ट-
लीलाञ्जितमा गवाक्षात्” “विलोनेनभ्रमरैर्गवाक्षाः”
कुमा० । “कुवलक्षितगवाक्षा लोचनैरङ्गनानाम्”
रघुः । ३वैवस्वतपुत्रे वानरभेदे रामा० गवयशब्दे
दृश्यम् । गां भूमिमञ्चति व्याप्नोति अष् गौरा०
डोप् सि० कौ० सुग्व० षष् इप् । ३गोडुस्वायां (गोसुक्) ।
अमरः । डोपन्तः ४इन्द्रवारुणाम् (राखालशशा)
५शाखोटे (शेओड़ा) राजनि० ६अपराजितायास् रत्नमा० ।

गवाची स्त्री गवचीवत् किन्तु पूर्वाणो दीर्घः।(पांकाळ)मत्स्य-
भेदे "गवाच्यजोर्णकारी च गुर्वी स्त्रेष्टप्रकोपिनी" राजव०
गवादन न० गोभिरद्यते अद-कर्मणि ल्युट् अवङ् । १। वासे
अमरः। इन्द्रवारुणां स्त्री डीप् शब्दच०। रनीलापारि-
जातायाम् स्त्री राजनि०। आधारे ल्युट् डीप् । २। गवां
भक्षणाधारे पात्वे (डावा)स्त्री भेदि०।

गवादि पु० पा० गणस्त्रोक्तो हिताद्यर्थे यत्प्रत्ययप्रकृतिरूपे
शब्दगणे स च "गो हविस् अक्षर विष बर्हिस् अष्टका
स्वदा युग मेधा क्षुच् (नाभि नभश्च) (शुनः संप्रसारणं
वा च दीर्घत्वं तत्सन्निधौ चान्तेदात्तत्वम्) । (अधसो-
ऽनङ् च) कूप खद दर खर अक्षर अध्वन् क्षर वेद
वीज दीप् । "गवादियो यत्" पा० हितादौ गव्यम्

गवाधिका स्त्री गवा किरणेनाधिकायति अधि-कै क ।
लाक्षायां त्रिका० । अत्र गवाधिकेति पाठः प्रामादिकः
गवानृत न० गवि गोविषयेऽन्तम् अवङ्देशः । गोविषये
मित्याकथने । "गवानृते पञ्चशतं सहस्रं पुरुषानृते"
स्मृतिः ।

गवामयन न० दशमाससाध्ये द्वादशमाससाध्ये च सत्वभेदे
तद्विद्वतिः ता० ब्रा० ४ अध्यायादौ ।

तत्र ताण्ड० ब्रा० ४ अ० भाष्ये तस्य द्वैविध्यमुक्त्वा तत्वा-
हानि यथा कर्तव्यानि तथोक्त्वा तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्त-
ज्ञानाय श्रुतिमवतारयन् व्याचख्यौ यथा

"स्तोमानां दशरात्रस्य प्रोक्ता विष्टुतयः क्रमात् । गवाम-
यनिकानां च ता एवेष्टव्यगम्यते । शतानि त्रीणि षष्टिश्च
विषुवांश्च चतुयेके । प्रोक्तानि गव्यसत्वस्य स्तुत्याहानि
क्रमादिह । तानि संदद्या वज्य ते बुद्धिभ्युत्पत्तिसिद्धये ।

द्विविधं गवामयनं दशमाससाध्यं द्वादशमाससाध्यञ्च
तस्य द्वादशमासनिर्वृत्यस्य प्रायण्योऽतिरात्रः प्रथममह-
स्ततश्चतुर्विंशः उक्त्य आरम्भाणीयः ते उभे अहनी अनु-
ष्टाय ज्योतिर्गौरायुर्गौरायुर्ज्योतिरित्याभिप्लविकैः षडहः
स चतुर्वारमावर्त्तनीयः ततस्त्रिंशद्वादसोमसुत्यक्रसाध्यः
पृष्ठः षडहः एवं पञ्चभिः षडहैरेको मासः पूर्यते एत-
स्यैवावर्त्तनेन पञ्च मासाः सम्पाद्याः तत्र षडे मास्यादौ
त्रयोऽभिप्लवाः षडहाः कार्याः ततः एकः पृष्ठः षडहः
ततोभिजिदेकमहः त्रयः खरसामान इत्येवमष्टाविंशत्य-
हानि आद्याभ्यां प्रायण्योचतुर्विंशाभ्यां षडमासपूरणम् ।
इत्थं पूर्णपक्षे अशीत्युत्तरशतसंख्यान्यहानि सम्पन्नानि ।
ततो विधुवसेकमहः सोऽस्य सत्वस्य प्रदानभूतः । सप्तमे

मास्यादौ त्रयः खरसामानः प्रतिलोमाः कार्याः । ततो
विंशजिदाष्टतः पृष्ठः षडहस्तयस्त्रिंशारम्भस्त्रिदुत्तमः
ततस्त्रयोऽभिप्लवाः षडहाः आवृत्ताः एवमष्टाविं-
शत्यहानि स्युः अस्य च मासस्य महाव्रतातिरात्रौ च
ततोभिजिदेकमानौ पूरकौ स सप्तमो मासः । ततः पृष्ठः
षडहः पूर्वोक्तैश्चतुर्भिराभिप्लविकैः प्रतिलोमक्रमेणानुष्ठितै-
रष्टमोमासः अनयाष्टतत्रा नवमदशमेकादशा अपि स-
म्पाद्याः द्वादशमासस्यादौ त्रयोभिप्लवाः, षडहः, ततो
गौरायुधी द्वे अहनी द्वादशाष्टस्य दशाहानि चेति
त्रिंशाहानि स द्वादशो मासः ततो महाव्रतमुपान्यमहः
तेन उदयनीयातिरात्रौ इत्यपि सप्तममासस्य पूरकाविति
तदेतद्गवामयनसत्वं विधास्यन् तन्नामनिर्वचनप्रदर्शनाया
दावाख्यायिकामाह" भा०

"गावो वा एतत् सत्वमासत तासां दशसु माससु शृङ्गा-
ण्यजायन्त ता अब्रुवन्क्षरात्स्त्रोत्तिष्ठामौपशा नोऽज्जतेति
ता उदतिष्ठन्" ता० ब्रा० ४।१।१। "पुरा खलु गावः एतत्-
संवत्सरसत्वमासत अन्वतिष्ठन् आसचोदना अपरचोदना
च तत्र लिङ्गमिति भीमांसकाः । अत्रासत्पूर्वतिये
चानुष्ठाने ये वर्त्तन्ते तदन्यैरनुष्ठितम् अत इदं
गवामयनमित्याचक्षते तासां सत्वस्थितानां मध्ये कासा-
न्निदुगवां दशसु माससु मासेषु पट्मासोत्यादिना
मासशब्दस्य मासभावः तेऽनुष्ठितेषु शृङ्गाण्यजायन्त ता
जातशृङ्गा अब्रुवन् परस्परसक्तवत्यः किमिति अरात्स्म
सन्तुष्टा अभून् अतोवयसुत्तिष्ठामसत्वं ससापयाम अरात्-
स्त्रेति तदुक्तं तद्वाचष्टे । औपशाः आ अभितः शिरः
प्रदेशसुपेत्य शेरन्ते इत्योपशाः शृङ्गाणि अज्जत जा-
तान्यभूवन्निति सम्बन्धः अज्जतेति जनी प्रादुर्भावे
इत्यस्मात् लुङि वज्रवचने "मन्त्रे भक्तोत्यादिना क्षे-
रङि गमहनजनेषु पवालोपे क्लृप्तम् । एतच्छ्रुत्वा ता गावः
सत्रादुदतिष्ठन् । ताभिरेवं दशभिर्मासैः फलस्य प्राप्तौ दशमा-
सनिर्वृत्यमपि गवामयनमस्त्युक्तं भवति" भा० द्वादशमा-
सनिर्वृत्यमस्यस्तीति दर्शयति । "तासान्वे वाब्रुवन्नामासमाह
एवेमौ द्वादशौ मासौ सं संवत्सरमापयामेति तासान्वा-
दशसु माससु शृङ्गाणि प्रावर्त्तन्त ताः सर्वमन्नाद्यमाप्नुवंस्ता
एतास्तू परास्तस्मात्ताः सर्वान्दादश मासः प्रेरते सर्वं हि
ता अन्नाद्यमाप्नुवन्" ता० ब्रा० २ । "तदशब्दो वैलक्षण्य-
द्योतनार्थः तासामेव गवां मध्ये काश्चिद्ब्रुवन् किमि-
त्युच्यते, यौ द्वादशौ द्वादशसंख्यापूरकावेव शिष्टावेका-

दशदाशौ मासौ इमौ आसामहा एवं अनुषायेवं
अनुषाय प्रारब्धं संवत्सरस्य समापयायेति व्यङ्गिता-
श्च तस्मिन् व्यङ्गितेन सम्बन्धः। तासां गवां जातानि
शृङ्गाणि द्वादशसु मासेषु पूर्णेषु प्रावर्तन्त प्रापयन्
दशभिर्मासेः शृङ्गप्राप्तिक्षणफले सिद्धेऽपि पुनरश्वद्वया
यतो मासद्वयमन्तिष्ठन् अतो जातानामपि शृङ्गाणां
पुनःपतनमियमिप्रायः तथा चैतरेयकम् “अथ समापयि-
ष्यामः संवत्सरमिच्छासत तासामश्वद्वया शृङ्गाणि प्राव-
र्तन्तेति” एतास्तू परा इति ताः पतितशृङ्गाः गावः सर्व-
क्षुभमन्नाद्यमदनीयमन्नं प्राप्नुवन् ता गावस्तू पराः शृङ्ग-
हीनाः दृश्यन्ते तस्मात्ताः सर्वान् द्वादश मासो मासान्
प्रैरते प्रगच्छन्ति ईर गतौ शीतवातातापेषु सर्वदा पुष्टाङ्गा
एव यथायथं गच्छन्ति शृङ्गिणो महिष्यादयस्तु कशा
भवन्ति तस्मादित्युक्तं कस्मादित्याह हि यस्मात्ता गावः
सर्वमन्नाद्यमाप्नुवन् तस्मात्सर्वक्षुभे पुष्टाङ्गा भवन्ति तथा
चैतरेयकम् “ऊर्ध्वत्वमसमन्वत तस्मादु ताः सर्वभूतान-
रसुत्तिष्ठन्तीति”। उक्तार्थं जानतः फलमाह” भा०।

“सर्वमन्नाद्यमाप्नोति य एवं वेद” ता० ब्रा० १। सप्तोऽर्थः।
तदेवं दशमासनिर्वर्त्ये द्वादशमासनिर्वर्त्ये चेति द्विविधं
गवामयनं प्रतिपादितं तथोच्चैरिति सोमसर्गपूर्वमासादिवदे-
तत्काम तत्कुर्यादिति कामफलसम्बन्धफलविशेषाश्रयणा-
द्विविजिज्ञायेनान्यत्रास्मात्तस्य स्वर्गस्य कल्पनाया अन्याय-
त्वाद्वा तिस्रस्यन्येनाथेवादिकस्य समृद्धिफलस्य वाक्यशेषे
श्रुतत्वाद्ब्रुताच्छृङ्गरीय इति समृद्धिकामा एतत्सव-
मासीरन्ति विधिरुन्तेत्यः। तैत्तिरीयके समृद्धिफल-
कत्वं स्पष्टमान्नातम् य एवं विद्वान् संवत्सरसुपशान्त्या-
ब्रुवन्त्येवेति” भा० ततः ४। ४ कण्डिकामारभ्य। ५ अ० ८ ख०
८ क० पर्यन्ते तद्विधानमुक्त्वा तत्र सत्वे दीक्षाकालविधा-
नार्थमेकाष्टकारम्भपक्षं निरस्य चैवशुक्लैकादश्यां दीक्षा-
माह तत्रैव ५। ८। १० कण्डिकादिषु

“चित्रापूर्वमासे दीक्षेरन्” ता० ब्रा० ५। ८। १०। “चित्रा-
युक्तः पौर्णमासः चित्रापूर्वमासः तस्मिन् दीक्षेरन्”
तदेतत् स्तौति” भा०। “चक्षुर्वै एतत् संवत्सरस्य यच्चित्रा-
पूर्वमासो मुखतो वै चक्षुर्मुखत एव तत् संवत्सरस्य
दीक्षन्ते तस्य न निर्यास्ति” ता० ब्रा० ११। “चित्रापूर्व-
मास इति यत् एतत् संवत्सरस्य चक्षुर्वै जायमानस्य
हि प्रथमं मुखज्जायते तत्रापि चक्षुरेव प्रथममाविर्भवति
अतस्तस्मादश्यादस्य चक्षुषः उक्तक्रमेण मुखतो मुखप्रदेश-

एव चक्षुः, अतो मुखे एव तत् संवत्सरमारभ्य गृहीत्वा
दीक्षन्ते। यः फाल्गुन उक्तः सोऽथ तत्र विद्यत इत्युक्तं
भवति तस्य न निर्यास्ति कश्चिदपि दोषो न विद्यते”
इत्यं चित्रापूर्वमासां दीक्षितव्यमित्युक्तम् अथ तस्मि-
न्नेव मासे शुक्लैकादश्यां दीक्षितव्यमित्याह” भा० “चक्षुरहे
पुरस्तात् पौर्णमासा दीक्षेरन्” ता० ब्रा० १२। “चैत्राः
पौर्णमासाः पुरस्ताच्चक्षुरहे चक्षुर्मासङ्गां समाहारस्यरह-
स्तस्मिन्विद्यमाने गवामयनस्य दीक्षा कार्या एवं दीक्षणस्य
गुणमाह” भा० “तेषामेकाष्टकायां क्रयः सम्पद्यते तेनैकाष्ट-
काच्च संवत् कुर्वन्ति” ता० ब्रा० १३। “सर्वेषां सत्वाणां
द्वादश दीक्षा भवन्ति तत एकादशीप्रभृति द्वादशसु गतासु
रात्रिषु त्रयोदशी रात्रिरष्टमी स्यात् एकाष्टका च बद्ध-
लाष्टमीति अस्यामेकाष्टकेत्युपचारः तस्याः क्रयः सम्प-
द्यते प्रथमे ह्युपसर्जने राजक्रयस्तस्मिन् दिने प्रातः-
काले प्रायणीयाद्या यज्ञादयथाः प्रक्रमन्ते तेन प्रक्रमेण
एकाष्टकां न संवत् कुर्वन्ति क्रियासुपयोगेन व्यर्थं न कुर्वन्ति
अतएव एकाष्टकाप्रारम्भगतो गुणश्चास्मिन् पक्षेऽन्तर्भ-
वति इत्यर्थः। अन्येऽपि गुणा अस्मिन् पक्षे सन्तीत्याह”
भा० “तेषां पूर्वपक्षे सुत्या सम्पद्यते पूर्वपक्षे मासाः
सन्तिष्ठमाना यन्ति पूर्वपक्ष उत्तिष्ठन्ति तावुत्तिष्ठतः
पशव ओषधयोऽनूत्तिष्ठन्ति तान्कल्याणी वागभिवदत्य-
रात्रुरिमे सत्विण इति ते राप्नुवन्ति” ता० ब्रा० १४।
“तेषामेकादश्यां दीक्षमाणानां सुत्या सोमयागः पूर्वपक्षे
सम्पद्यते सत्वाणां सर्वेषां द्वादशोपसदः तत्राष्टमीप्रभृति
द्वादशसु गतासु त्रयोदशी शुक्लपक्षपञ्चमी तस्यां प्रथमो-
ऽतिरात्र इति पूर्वपक्षे सुत्या प्रारभ्यत इत्यर्थः। त्रिंशता
त्रिंशता ऽहोभिर्मासेषु पूर्वपक्षे एव सर्वमासाः सन्ति-
ष्ठमाना यन्ति वर्तन्ते एवं द्वादशसु मासेषु गतेषु पूर्वपक्ष
एव सत्वावुत्तिष्ठन्ति तावुत्तिष्ठतः सत्वावुत्तिष्ठन्तं कुर्वतो यज-
मानानसु पश्चात् पशव ओषधयश्चोत्तिष्ठन्ति ऊर्ध्वं रोहन्ति
तान् यजमानान् कल्याणी शोभना वाक् यशस्करी वाक्
वदति किमिति इमे सत्विणो यजमानाः अरात्सुः स-
मृद्धा अभवद्विति तदनन्तरान्ते सत्विणो राप्नुवन्ति समृद्धा
भवन्ति” १५ अध्यायसमाप्तिपर्यन्ते तस्यैव विधानभेदा उक्ताः।
“गवामयनेनेयुः” कात्या० श्रौ० २४। ५। १२। “गवामयनं वा-
ऽभिगरन्त्युतेः” २४। ४। ४८। इदञ्च एकपदं तेन गावा-
मयनिकमित्यादौ ठकि पूर्वाचोष्टिभिः। “गवामयनिके
पृष्ठप्रपङ्गे प्रत्यहं द्वयम्” जैमिनीयन्यायमाला।

गवामृत न० मोरमृतमिव क्षीरम् अवडावेशः । गोक्षीरे
“अतिथिः सर्वभूतानामग्निः सोमो गवामृतम्” भा०
व० ११२ अ० । गोक्षीरस्य सोमवत् ह्ययमानत्वात्
चन्द्रहेतुकत्वाद्वा सोममेति “अमायां च सदा सोम ओ-
षधीः प्रतिपद्यते । तमोषधिगतं गावः पिबन्त्यम्बु
गतञ्च यत् । तत् क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रपूतं द्विजातिभिः ।
कृतमग्निषु यज्ञेषु पुनराभ्यायते शशी” कालमा० सो-
मोत्पत्तिवाक्यात् सोमस्यैव गोक्षीरहेतुत्वम् । एवञ्च गो-
क्षीरस्य सोमप्रसूतत्वेन पुनर्यज्ञे मन्त्रेण होमात् चन्द्रा-
प्यायनात् तद्विषयस्य सन्त्या सनातनत्वम् । तेन “किं सि-
द्धम् : सनातन” इति यज्ञप्रस्थस्योत्तरमिदं सङ्गच्छते ।

गवाम्पति पु० इत० अलुक् स० । १४३ भेदे “सिंहेनेन गवा-
म्पतिम्” भा० व० १६० अ० । २ गोपालके
“तथा दृष्ट्वा यवीयांसं सहदेवं गवांपतिम्” भा० वि०
वि० १८ आ० । ३ गोखामिनि ४ रुद्रे ५ किरणपतौ
सूर्यवज्रादौ । “प्रशान्तोऽग्निर्महाभाग ! परिश्रान्तो
गवांपतिः” भा० वि० २२० अ० । सहस्ररश्मिरौदित्यस्त-
पनस्त्वं गवांपतिः रुद्रः” भा० व० ३५० सूर्यस्तपः ।
स्वगोलशब्ददर्शितदिशा सूर्यस्य चन्द्रादिपृष्ठदीप्तिका-
रित्वात् तथात्वम् रुद्रस्य तथात्वं गोपतिशब्दे वक्ष्यते ।
पदद्वयमित्येके । [सहगभेदे गवये त्रिका० ।

गवालूक पु० गवाय शब्दाय अलति अल-वा जकज् ।
गवाविक्र न० गौश्च अविश्च द्वयोः समाहारः गवाश्चा०
नि० नित्यमवडादेशः कश्च । गोसेवेयोः समाहारे ।

गवाश्व न० समाहारद्व० अवड् । गोहययोः ससृच्ये ।
गवाश्वप्रभृति न० पा० गणस्त्वोक्ते समाहारद्वन्द्वनिमित्ते
शब्दसमूहे स च गणः “गवाश्चम् गवाविकम् गवै-
डकम् अजाविकम् अजैडकम् कुजवामनम् कुजकि-
रातम् पुत्रपौत्रम् श्वचण्डालम् स्त्रीकुमारम् दा-
सीमानवकम् शाटीपटीरम् शाटीप्रच्छदम् शाटीपट्टि-
उद्ग्रखरम् उद्ग्रशशम् सूत्रपुरीषम् यजन्मदः, मांसशोषि-
तम् दर्भशरम् दर्भपूतीकम् अर्जुनशिरीषम् अर्जुनपुष्-
पम् हृषोलपम् दासीदासम् कुटीकुटम् भागवतीभाग-
वतम्” “गवाश्चादीनि यथोच्चारितानि साधूनि” सि०कौ० ।

गवाङ्गिक न० अङ्गि भवं दिनभक्षणाय पर्याप्तम् अह्न+ठक्
आङ्गिकम् इत० । मोर्दिनभक्षणपर्याप्तवासादौ “निरुद्धे गस्तु
यो दद्यात् मासमेकं गवाङ्गिकम् । एकभक्तं तथाश्नीयात्
अभ्युतां तस्य यत् फलम् । इजागां वो महाभागाः पवित्रं

परमं स्रुताः । तीन् लोकान् धारयन्ति स्म सदैवाक्षर-
मानुषान् । तासु चैव महापुण्यं शुश्रूषा च महाफला ।
अहन्यहनि धर्मेण युज्यते वै गवाङ्गिके” भा० आहु०
११२ अ० । “गवाङ्गिकं देवपूजा वेदाभ्यासः सरित्स्रवः ।
नाशयन्त्यासु पापानि महापापकजान्यापि” आ० त० ब्रह्मः ।
“गवाङ्गिकं गोर्दिनभक्ष्यम्” आ० त० रघुनन्दनः ।

गविजात पु० गवि, गोसंज्ञायाम् पुलस्त्यकाभ्यां वा जातः
अलुक् स० । १ ऋषिभेदे स तु नक्षत्राय च्यवनमूल्यतया
गां कल्पितवान् तत्कथा भा० आहु० ५१ अ० “तत् त्वन्यो
वनचरः कश्चिन्मूलफलाशनः । नक्षत्रस्य समीपस्थो
गविजातोऽभवन्मुनिः” इत्युपक्रमे “नक्षत्रस्य वचः श्रुत्वा
गविजातः प्रतापवान् । उवाच हर्षयन् सर्वानमात्मान्
पार्थिवञ्च तम् । अनवां वै महाराज ! द्विजा वर्णेषु
चोत्तमाः । गावश्च, पुरुषव्याघ्र ! गौर्मूल्यं परिकल्प्य-
ताम्” पुलस्त्यस्य गोसंज्ञायां भाष्यायां जाते श्वैश्वर्ये च
पुलस्त्यो नाम तस्यासीन्मानसोदयितः सुतः ।
तस्य वैश्वर्यो नाम गवि पुत्रोऽभवत् प्रभुः” भा० व०
२७ अ० । “गवि गोसंज्ञायां भाष्यायाम् नील० ।
गवीत्यस्याभवादिद्वयेन सम्बन्धात् तस्येत्यस्य पुत्रेणान्वयाच्च
तथात्वम् एतन्मूलकं गविपुत्रशब्दकल्पनं प्राप्तादिकमेव ।

गविनी स्त्री गवां समूहः खला० इति । गोसमूहे ।
गविष् ति० “गां स्तुतिवाचमिच्छति इष-किप् । स्तोत्रादि-
वाक्येच्छावति । “निरस्य रसं गविषः” ऋ० १०।७।७ ।
“अगोरुधाय गविषे” ऋ० २।४।२० ।

गविष ति० गामिच्छति इष-क । स्तोत्रेच्छावति
अथेदृष्टं दविध्वङ्गविषो सत्वा” ऋ० ४।१।१२ । “सत्वा
भरिषो गविषः” ४।४०।२ । “गविषो गवां प्रेष्टुः” भा० ।
गविष्ठ पु० इष-अन्वेषे क्तिन् इत० । गवामन्वेष्टरि । “आ-
पयस्व गविष्ठे” ८।६।१५ । “गविष्ठये गवामन्वेष्ट्रे” भा० ।
गविष्ठ पु० दैत्यभेदे “गविष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः”
भा० आ० ६५ अ० । सच द्वापरे द्रुमसेनतयाऽऽविर्भूतः
यथाह भा० आ० ६७ अ० “गविष्ठस्तु महातेजा यः
प्रख्यातो महाक्षुरः । द्रुमसेन इति ख्यातो पृथिव्यां
समजायत” ।

गविष्ठिर पु० गवि वाचि स्थिरः घृत्वम् अलुक् स० । गोत्रप्रवर्त्तके
१ ऋषिभेदे । तस्यापत्यम् अण् । गविष्ठर तन्नोत्रापत्ये
पुंस्त्री० वक्ष्यु तस्य लुक् । “गविष्ठराणामात्रेण गविष्ठिरपौ-
तिसास्तेति” आ० आ० १२।१४।१ । “गविष्ठरो न सखा

स्तोमसग्नौ” ऋ० ५।१।१२। २ कण्वे सुनौ च “अग्निरविं भर-
ह्राजं गविष्ठिरम्” ऋ० १०।१५।५। “गविष्ठिरं कण्वम्” भा०।
गवीधुका स्त्री गवेधुका+पृषो०। धान्यभेदे। “अनाहुति
यै जर्त्ति लाञ्छ गवीधुकाञ्च” तैत्ति० ५।४।१२।

गवी(वे)श्वर इत० वा अवङ्। गोस्वामिनि अमरः।

गवेङ्गित न० गवामिङ्गितम् अवङ्। शुभाशुभसूचके गवां
चेष्टाभेदे तच्च ङ० स० ६२ अ० उक्तं यथा।

“गावो दीनाः पार्थिवस्याशिवाय पादैर्भूमिं कुड्यन्त्यश्च
रोगान्। मृत्पुं कुर्वन्त्यशुपूण्यायताञ्छः पत्युर्भीतास्त-
स्तरानारुन्त्यः। अकारणे क्रोशति चेदनर्थं भयाय
रात्रौ दृषमः शिवाय। भृशं निरुद्धो यदि मत्तिकाभि-
स्तदाशु दृष्टिं सरमात्मजैर्वा। आगच्छन्त्यो गोष्ठद्वयौ च
वैश्व बन्धारवेण संसेवन्त्यो गोष्ठद्वयौ गवां गाः। आर्द्रा-
ङ्गो वा हृष्टरोमगलः प्रहृष्टा धन्या गावः स्युर्महिष्यो-
ऽपि चैवम्”। [स०। (गङ्गडे) धान्यभेदे अमरः।

गवेडु स्त्री गवे दीयते दीङ् रक्षणे कु पृषो० दस्य डः अलुक्
गवेधु पु० गवे धीयते धाञ्-धारणे कु अलुक् स०। (गङ्गडे)

१ धान्यभेदे तस्या गवे धारणात्तथात्वं यथोक्तम्

“अथ रुद्राय पशुपतये। रौद्रं गवेधुकं चरुं निर्व-
पति तदेनं रुद्र एव पशुपतिः पशुभ्यः सुवत्यथ यद् गावे
धुको भवति वास्तव्यो वा एष देवो वास्तव्या गवेधुका
स्तस्माद्गवेधुको भवति” शत० ब्रा० ५।१।१७।

“गवेधुका तु विद्वद्भिर्गवेधुः कथिता स्त्रियाम्। गवेधुः
कटुका स्वाद्वी काश्यपत् कफनाशिनी” भावप्र०।

तेन शब्दक० गवेधुशब्दस्य पुंस्त्वोक्तिः प्रामादिकी।

गवेधुश्च सुश्रुते कुधान्यवर्गे उक्ता यथा

“कोरदूषकश्चामाकनीवारशान्तनुवरकोद्दालकप्रियङ्गु-
मधूलिकानान्दीसुखीकुर्विन्द गवेधुकामरुक्तोदर्पणीसुकु-
न्दकवेणुयवप्रभृतयः कुधान्यविशेषाः”

गवेन्द्र पु० गौरिन्द्र इव नित्यमवङ्। अष्टे गवि।

गवेरुक् न० गां गोशोभाभीरयति ईर-वा० उकन्
अवङ्। गैरिके त्रिका०। गैरिकेण गोर्भूषणात्तथात्वम्।

गवेश पु० इत० अवङ्। १ गोस्वामिनि गोरक्षके तेन निर्द-
त्तादि० संकला० पाठान्तरे ततोऽण्। गावेश तन्निर्द-
त्तादौ त्रि०। २ रुद्रे च गोपतिशब्दे दृश्यम्। पक्षे-
ऽव्। गवीश उक्तार्थेषु।

गवेशकी स्त्री। गवामीशः गोरक्षः तथाभूत इव का-
र्त्तव्यै कै-क गौरा० डीप्। (गोरक्षचाकुलिया) लता-

भेदे शब्दच०। गवेशकेति केचिद्दिग् टावन्तमाहुः।

गवेष् अन्वे षणे, अद० चुरा० आत्म० सेट्। गवेष्पयते अ-
जगवेष्पत। गवेष्पयाञ्चक्रे। गवेष्पितः गवेष्पणं गवेष्पणा।

“तीर्थेष्वितस्ततस्तस्याभिचचार गवेष्पयन्” भा० व० २६२ अ०।

आर्षः पदव्यत्ययः। तस्य स्वादित्वं तङ्क्त्वं च क्वचित्
प्रयोगे दृश्यते “गवेष्पमाणं महिषीकुलं जलम्” रत्ना०।

गवेष् त्रि० गवेष्+अच्। १ अन्वेष्टरि भावे अच्। २ अन्वे-
षणे पु०। तेन निर्दत्तादि संकला० अण्। गावेष्
तन्निर्दत्तादौ त्रि०।

गवेष्पणा स्त्री गवेष्-भावे युच्। १ अन्वेष्णे अमरः।

गोरुदकस्य वा एषणा। गोरुदकस्य वा २ अन्वेष्णे। इष-ल्यु

इत०। ३ गोरन्वेष्के त्रि०। गवेष्-ल्यु। ४ अन्वेष्टरि त्रि०

“अन्विन्दो गवेष्पणो बन्धुक्षिज्जो गवेष्पणः” ऋ० १।

१२।२। “अस्तीनः सत्वा गवेष्पणः” ऋ० ७।२०।५।

“गवेष्पणः गवामन्वेष्टा उदकान्वेष्टा। अजमानफलस्य

मार्गयिता वा” भा०। भाष्ये गवेष् मार्गणे पूर्ववत्

ल्यु इत्येव पाठः सुद्वितपुस्तके ल्युट् इति पाठः प्रामा-

दिकस्तस्याकर्त्तव्ये विधानात् क्लीवत्वाच्च।

गवेष्पित त्रि० गवेष्-क्त०। १ अन्वेष्टिते मार्गिते अमरः।

गवेष्ठिन् न० दैत्यभेदे “शङ्खुक्खो विरोधश्च गवेष्ठी दुन्दु-
भिस्तथा” हरिवं० ३ अ०। [प्रयोः समाहारे।

गवेड्क न० गौश्च एड्कश्च गवाश्चा० नि० क्लीवता च। गोमे-

गवीह्व पु० प्रशस्तः प्रशस्ता वा गौः “प्रशंसावचनैश्च” पा० जातेः

कर्म० परनि० अवङ्। १ प्रशस्ते गवि। २ प्रशस्तायां गोजा-

तिस्त्रियाम् अय्य नियतलिङ्गत्वात् स्त्रियामपि तथात्वम्।

गव्य (आत्मनो गामिच्छति क्यच् “वान्तो यि प्रत्यये”

पा० अच्) आत्मसम्बन्धित्वेन गोरिच्छायाम् अक० स्वा०

पर० सेट्। गव्यति अगव्यीत्-अगवीत् गव्या (वा)म्

चकार” “गौरसि वीर! गव्यते” ऋ० ६।४५।८।२६।

गव्य त्रि० गोर्विकारः गवि भवं, गोर्हितं, गोरिदं, वा सर्वत्र यत्

यादौ अच्। १ गोसम्बन्धित्वेन, “गव्यसत्तके” जै० अधिकर०

मा०। २ सरत्तमर्घ्यं मधुमञ्च गव्यम्” कुमा० “संवत्सरं

तु गव्येन पथसा पायसेन वा। “शैलुं गव्यञ्च मेयूषं प्रय-
त्नेन विवर्जयेत्” मनुः। २ गोर्हितादौ च। गवि इषौ नेत्रे

वा साधु यत्। ३ ज्यायां षरागव्ये च न० मेदि०।

ज्यायाः शरक्षेपणसाधनत्वान् रागव्यस्य च नेत्ररागजन-

कत्वात्तथात्वम्। गोर्विकारे ५ गोरोरचनाद्वये स्त्री

राजनि०। तस्य गोर्विकारत्वात्तथात्वम् तत्र ज्यायाम्

“अवधोपान्तिकनीयमानगव्यम्” भाषः । समूहे पाशां

यत् । ६गोसमूहे, ७गव्यूतौ क्रोशयुगे च स्त्री हेमच० ।

गव्ययी स्त्री गोरिदम् बा० अथ युडागमश्च यादौ अन्
लीप् । गोरवयवे त्वगादौ । “गव्ययी त्वग्भवति” ऋ०
६।७०।७ । “गव्ययी गोमयी त्वक्” भा० ।

गव्ययु लि० गामिच्छति गो+क्यच्-उन् यादौ वेदे दीर्घयलो-
पाभावौ । गोरिच्छावति “आ दिंस्यृट्मश्चयुर्गव्ययुः”
ऋ० ६।१६।६ । “गव्ययुर्गामिच्छन्” भा० ।

गयु लि० गामिच्छति क्यच्-उन् यादौ अन् दीर्घयलोपाभावौ ।
गामिच्छति । “अश्चयुर्गव्ययुर्गव्ययुः” ऋ० १।५।१।४ ।

गयूत न० गव्यूति+पृषो० अदनादेशः । १क्रोशे २क्रोशयुगे
च हेमच० ।

गव्यूति स्त्री गोर्यूतिः “गोर्यूतौ” पा० अन् । द्विसहस्रधनु-
र्मिते १क्रोशे हेमच० । २क्रोशद्वये अमरः । “गव्या
गव्यूतगव्यूतौ इति दीर्घपाठदर्शनात् शब्दकल्प० दीर्घा-
न्तगव्यूतिशब्दकल्पनं प्राप्तादिकम् तत् गव्यूतगव्यूतौ
इत्यस्य द्विवचनान्तया दीर्घान्तशब्दत्वाभावात् किञ्च
यूतिरित्यस्य क्तवृत्तया निपातनात् “कृदिकारादन्तिनः”
पा० अन्तिन्नन्त्यैव लोपो विधानेन ततो लोपोऽप्रसक्तिः ।

गह गहने अट् चुरा० उभ० सक० सेट् । गहयति ते अ-
जगहत् त । गहनं दुर्बोवः दुष्प्रवेशो दुर्गमश्च ।

गहन न० गाह-ल्युट्-“कृच्छ्रगहनयोरिति” पा० निर्देशात्,
पृषो०वा ह्रस्वः गह-गहने ल्युट् वा । १यने अमरः । तस्य
दुर्गमत्वात् तथात्वम् । २निविडे लि० “जगास गहनं वनम्”
देवीमा० ३गह्वरे षडुःखे च न० मेदि० । ५दुर्गमे षडुर्बोधे
७दुष्प्रवेशे लि० । ८परमेश्वरे पु० । “करणं कारणं
कृत्ता विकृता गहनो गृहः” विष्णुस० । “स्वरूपं सामर्थ्यं
चेष्टितं वा तस्य ज्ञातुं न शक्यते इति गहनः” भा०
“गम्भीरो गहनो गुप्तः” विष्णुस० । “दुष्प्रवेशत्वात्
गहनः अवस्थात्वयसाज्जित्वाद्वा गहनः” भा० । “गहना
कर्मणो गतिः” गीता । ६उदके निध० गाहनात्तस्य
तथात्वम् । १०अलङ्कारे स्त्री शब्दार्थचि० ।

गहादि न० चतुर्थ्यां कप्रत्ययनिमित्ते पा० ग० उक्ते
शब्दगणे स च गणः

“गह अन्तस्थ सम विषम (मध्य मध्यदिनं च-
रणे) उत्तम अङ्ग वङ्ग मगध पूर्वपक्ष अपरपक्ष
अधमशाख उत्तमशाख एकशाख समानशाख समान-
पाम एकपाम एकद्वय एकपञ्चाश इत्यप इत्यनीक अव-

स्थान्द कामप्रस्थ खाडायन काठेरणि लावेरणि सौमि-
लि शैशिरि आसुत् दैवशर्मा श्रीति आहिंसि आ-
मिति व्याडि वैजि आध्यन्नि आन्ध्रसि शोक्कि आग्नि-
शर्मा भौजि वाराटकि वाल्मीकि चैमवृद्धि आश्वत्थि
औद्गाहमानि ऐकविन्दवि दन्ताम् हंस तन्वप उत्तर
अनन्तर (सखपाश्वतसोर्लोपः) (जनपरयोः कुक् च)
(सख च) (देवस्य) (वेणुकादिभ्यश्चण् । गहादिरा-
क्षतिगणः । “गहादिभ्यश्चः” पा० । गहीयः ।

गह्व न० गह-कर्मणि भावे वा बा०व । १गम्भीर्ये २दुष्प्रवेशे
च ततः अश्मादि० चतुर्थ्यां र । गह्वर तद्युक्तादौ लि० ।
गह्वर न० गृह-वरच्-पृषो० नि० । १दम्भे अमरः । २वने,
३निकुञ्जे पु० मेदि० । ४रोदने, हेमच० । ५विषमस्थाने,
६अनेकार्थसङ्कुले च न० शब्दार्थचि० । “अथाश्वकारं
गिरिगह्वरस्थम्” रघुः । ८गुहायां न० स्त्री स्त्रोत्वपक्षे
लीप् । “गौरीगुरोर्गह्वरमावेशः” रघुः । “गुहाहितं
गह्वरेषु पुराणम्” कटो० अन्वशा० पत्वम् । “काद्याय
च गह्वरेष्वय च” यजु० १।६।४ ।

गा गतो सक० ग्वा० आ० अनिट् । गाते अगास्त जगे ।

गा स्तुतौ सक० जन्मनि अक० जुहो० वैदिकोऽयं धातुः सार्वधातुके
अभ्यासस्येत्त्वञ्च । जिगाति अगासीत् । जगौ । “सोमो-
जिगाति गातृविद्” ऋ० १।६२।११ । “जिरितः सचा
यज्ञो जिगाति चेतनः” १।१२।२ । “स्त्रेषु क्षत्रेषु प्रथमो-
जिगाति” १०।८।२ । इडादेशस्य इणादेशस्य च गाते
रूपं तत्तद्धातौ उक्तम् ।

गाङ्ग पु० गङ्गाया अपत्यम् शिवा० अण् । गङ्गापुत्रे
१भीष्मे २कार्तिकेये च गङ्गापुत्रशब्दे दृश्यम् । गङ्गाया
इदम् अण् । ३गङ्गासम्बन्धिनि जलादौ “गाङ्गमम्बु सित-
मम्बु यासुनम्” काव्यप्र० “गाङ्गं जलं निर्मलम्”
गङ्गास्तोत्रम् । “गाङ्गं वर्षेण जीर्यतिः” प्रा०त० । ४मेघ-
निःसृते सुशुतोक्ते जलभेदे तल्लक्षणादि अम्बुशब्दे ३१पृ०
उक्तम् । ५स्वर्णे “यं गर्भं सुषुवे गङ्गा पावकाद्दीप्तते
जसम् । तदुत्वं पर्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत”
भा० व० उक्तेस्तस्य तज्जातत्वात् तथात्वम् । अग्नि-
रेतःशब्दे विस्तृतिः । ६स्वर्णनामनामके धूसुरे अमरः
७कशेरुणि शब्दार्थः । ८नदीसम्बन्धिनि तटादौ लि० ।

गाङ्गट पु० गाङ्गं नदीतटमटति अट्-अच् शक० ।
(चिङ्गिङ्गि) १मत्स्यभेदे शब्दरत्ना० । स्वार्थे क । तत्रैवार्थे
शब्दर० । [तलीपः । (चिङ्गिङ्गि) मत्स्यभेदे शब्दर० ।

गाङ्गेय पु० गाङ्गे नदीतटे अटति अट-अच् प्रथो०
गाङ्गायनि पु० गङ्गाया अपत्यम् तिका० फिज् । १भीष्मे
० कार्तिकेये च । प्रवरप्रवर्त्तके शृङ्गभिभेदे च प्रव-
राध्यायः ।

गाङ्गेय पु० गङ्गा+अपत्ये ठक् । १भीष्मे, २कार्तिकेये च ।
“यं गर्भं सुसुवे गङ्गा पावकादीप्रतेजसम् । तदुत्वं पर्वते
न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत” इत्युक्तेः ३स्वर्णं, ४तन्नाम-
नामके धुस्तूरे, ५कशेरुणि च शब्दार्थचि० । ६इक्षि-
शमत्वे पु० तिका० । ७भद्रसुस्तके राजनि० ।

गाङ्गेरुका स्त्री गाङ्गं जलभीरयति क्षिपति रैर-कु स्वार्थे
क गौरा० डीप् । नागबल्याम् अमरः गोरक्ष-
तण्डुलायाम् शब्दार्थचि० ।

गाङ्गो स्त्री गाङ्गे नदीतटे तिष्ठति स्या-क अम्ब० घ-
त्वम् अलुक् स० गौरा० डीप् । (नटा) कटशर्करा-
लतायाम् हारा० ।

गाङ्गप्त्र त्रि० गाङ्गे गङ्गाकूले भवः यत् । गाङ्गसम्ब-
न्धिनि । “उरुः कञ्चो न गाङ्गप्त्रः” ऋ० ६।४५।३१ । “गा-
ङ्गप्त्रः गाङ्ग कूले भवः” भा० ।

गाजर् न० गज-मदे घञ् “न कादेः” पा० न कुत्वम् गाजं
मदं राति रा-क । १शृङ्गने २गज्जरे (गाजोर) ।
मूलभेदे गर्ज्जरमित्यत्र भावप्र० पाठान्तरम् गर्ज रशब्दे
युष्माद्युक्तम् ।

गाडव पु० गडुराकारेणाख्यस्य प्रज्ञा० अण् गडोर्भाषो
वा अण् । १गवेडुधान्ये तिका० २गडुभावे न० ।

गाडिक त्रि० गडिक+चतुरर्थ्यां सुतङ्ग० इज् । गडिक-
निर्दिष्टादौ ।

गाडुल्य न० गडुलस्य भावः ब्राह्मण्यज् । गडुलभावे ।

गाढ न० गाढ-क्त । १अतिशये ढढे । २तद्युते, ३अवगाढे,
४सेविते च त्रि० । “तपस्विगाढां तमसां प्रापेति” रघुः ।
“गाढकान्तदशनक्षत्रव्ययाम्” भावः । “सद्यःकण्ठ-
च्युतभुजलतामन्विगाढोपगूढे” मेघ० ।

गाढमुष्टि पु० गाढोष्ठिरत्वं । खड्गे मेदि० ।

गाढावटी स्त्री चतुरङ्गक्रीडाङ्गे क्रीडाभेदे “नोकैका वटिका-
यस्य विद्यते खेल्ने यदि । गाढावटीति विख्याता पदं
तस्य न दुष्यति” ति०त० । [कारिभवादौ ।

गाणकार्य्य त्रि० गाणकारौ भवः कुर्वादि० णप् । गण-
गाणगारि पु० गणगारस्यापत्यम् इज् । सुनिभेदे । “सर्वे
समानगात्वा स्युः गाणगारिः” विश्वाद्-४तवाक्यम् ।

“पुनर्होमञ्च गाणगारिः” आश्व०श्रौ० २।१७।१८ । स्तब्धे
गाणपत त्रि० गणपतेरिदम् अश्वपथा० अण् यकोऽपवादः ।
१गणपतिसम्बन्धिनि । “सारस्वतो गाणपतः सौरश्च वैष्णवः
क्रमात्” ति० त० ।

गाणपत्य त्रि० गणपतेर्भावं पत्यन्तात् यक् । गणपतिभावे
“महादेवप्रसादेन गाणपत्यञ्च विन्दति” भा० व०
८२ अ० । “उपेक्ष्य रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात्”
तत्वाध्याये ।

गाणिक त्रि० गणं वेत्त्यधीते वा उक्था०ठक् । १गणसूत्रादि
पाठके २तद्वेत्तरि च । गणे गणपाठे साधुः कथा०ठक् ।
१गणसूत्रकृशले त्रि० । [यज् । वेश्यासमूहे हेम० ।

गाणिक्य न० गणिकानां समूहः गणिकाया यज् वार्त्ति०
गाणिन पुंस्त्री गणिनोऽपत्यादि “इत्यङ्गयनपत्ये” पा०
अपत्यार्थकेनो निषेधेऽपि गाणिविदधीत्यादिना इनो-
नलोपः । १गणिनोऽपत्ये २तच्छात्रे च स्त्रियां डीप् ।

गाण्डव्य पु० गण्डोरपत्यादि गर्गा० यज् । गण्डोरपत्ये ।
यूनि यजनत्वात् फज् । गाण्डव्यायन यूनि तदपत्ये
लोहिता० स्त्रियां युवत्यामयुवत्याञ्च ऋ पित्त्वात् डीप् ।
गाण्डव्यायनी तदपत्यस्त्रीभावे ।

गाण्ड(ण्डो) स्त्री गण्डि-इन् “गाण्डग्रजगात् संज्ञायाम्”
पा० दीर्घनिर्देशात् नि० ढङिः । यन्यौ । कटिकारान्त-
त्वात् वा डीप् । तत्त्वार्थे । “एष गाण्डोमयश्चापः”
भा० उ० ६७ अ० ।

गाण्डि(ण्डो)व पुंन० गाण्डिरस्यस्य संज्ञायाम् व । १अर्जु-
नस्य धनुषि । तच्च धनुर्ब्रह्मणा निर्माय सोमाय दत्तं
सोमेन च वरुणाय, अग्निप्रार्थितेन च वरुणेनार्जुनाय
दत्तम् तत्कथा भा०आ० २२५ अ० ।

“तमब्रवीद्भूमकेतुः प्रतिगृह्य जलेश्वरम् । चतुर्थं लोक-
पालानां देवदेवं सनातनम् । सोमेन राज्ञा यद्वत्तं
धनुश्चैषधो च ते । तत् प्रयच्छोभयं शीघ्रं रथञ्च कपि-
लक्ष्णम् । कार्यञ्च सुमहत् पार्थो गाण्डोवेन करिष्यति ।
चक्रेण वासुदेवस्य तन्ममाद्य प्रदीयताम् । ददानीत्येव व-
रुणः पावकं प्रत्यभाषत । तदद्भुतं महावीर्यं यशःकीर्तिं
विवर्धनम् । सर्वशस्त्रैरनाष्टयं सर्वशस्त्रप्रमाथि च ।
सर्वायुधमहाभावं परसैन्यप्रधर्षणम् । एकं शतसहस्रेण
संभितं राष्ट्रवर्धनम् । चित्तसञ्चावर्चैर्वर्णैः शोभितं स्रज्जम्-
ब्रणम् । देवदानवगन्धर्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः । प्रादा-
च्चैव धनूरलमच्युतौ च महेषुधौ । “एतद्विष्यं धनुः

अष्टं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा” । “एतद्वर्षसहस्रन्तु
ब्रह्मा पूर्वमधारयत् । ततोऽनन्तरमेवाथ प्रजापतिरधा-
रयत् । त्रीणि पञ्चशतं चैव शक्रोऽशीतिं च पञ्च च ।
सोमः पञ्चशतं राजा तथैव वरुणः शतम् । पार्थः
पञ्च च षष्टिञ्च वर्षाणि श्वेतवाहनः” भा० वि० ४३ अ० ।
२४नुमतिं मेदि० । [जुने । “यत् गाण्डीवधन्वन्” मेघ०
गाण्डीवधन्वन् पु० गाण्डीवं धनुस्स अनङ् सम० । अ-
गाण्डीविन् पु० गाण्डीवमस्यस्य इति । १अज्जुने मध्यम-
गाण्डवे त्रिका० । “कृतवान् योऽबुधः कोपाङ्गरि-
गाण्डीविमिहम्” भा० आ० १४८ अ० । २अज्जुने नृजे
राजनि० । [२गन्तव्ये च ।
गात्रव्य त्रि० गै-गाने गा गतौ वा कर्मणि तव्य । १गेये
गातागतिक त्रि० गतागतेन निर्दत्तम् अक्षदू० ठक् ।
गमागमनिष्पत्ते । [ठक् । गतानुगतनिष्पत्ते ।
गातानुगतिक त्रि० गतानुगतेन निर्दत्तम् अक्षदू०
गातु पु० गै-गाने गाङ्-गतौ गा-स्तुतौ वा कर्तृभावादौ
तन् । १कोकिले २भ्रमरे ३गन्धर्वे च मेदिनिः । ४रोषणे
त्रि० मेदि० । ५गायने त्रि० उणादि० । ६गाने “गात्रं
कृष्णपुंसो जनाय” ऋ० ४।५।१२ । “गात्रं गानम्”
भा० । ७गन्तव्ये मार्गादौ “उरुं नो गात्रं कृणु
सोममीदृः” ६।८५ । ४ । “गात्रं मनुष्ये च विन्दः”
१०।१०४।८ । “गात्रं गन्तव्यमार्गम्” भा० ८उपाये “क्षयाय
गात्रं वनते” ५।६५।४ । “गात्रसुपायम्” भा० ।
गच्छत्यत्र गा-गतौ आधारे तन् । ६पृथिव्यां निघ० ।
“नाकं सूर्यं रुषसं गात्रमग्निम्” ३।१।१५ । “गात्रं
पृथिवीम्” भा० । “गोभ्यो ग त्रं निरेतवे” ६।४४।६० ।
“गात्रं भूमिम्” भा० । १०स्तवे । “यद्वतेब्रह्मणे गात्र-
मैरत्” ४।४।६ । “गात्रं स्तवम्” भा० । गात्रमिच्छति
क्यच् गात्रयति । “ये स्वा पुरा गात्रयन्तीव देवाः” १।
१६६।५ । गात्रं वेत्ति विद-क्त्रिप् । गात्रविद् मार्गादि-
वेत्तरि । “सोमोजिगाति गात्रविद्मैषणाम्” १।६२।१३ ।
गात्र त्रि० गै-गाने तच् । गायके । “गाता चतुर्णां
वेदानां उद्गाता प्रथमत्विजाम् । स नारदोऽथ विप्रर्षिः”
हरिवं ५५ अ० । “तस्मात्त्वोद्गातैतस्य हि माता” ऋ० ७०
गात्र शैथिल्ये अद० चु० आत्म० अक० सेट् । गात्रयते अज-
गात्रत । गात्रयाम्-बभूव आस चक्रे ।
गात्र न० गै-इन् गात्रिदम् वा अण् । १अङ्गे देहे
“सा मङ्गलस्नानविशुद्धगती” कुमा० “इःखदुःखेन

गात्रम्” मेघ० । “स्युश्चिगात्रमन्तिकान्” रघुः १२गात्र-
स्वस्मिन्नि त्रि० “प्रभुर्गात्राणि पथ्येधि” ता० ब्रा०
३हस्तिप्रवृत्तज्जादौ मेदि० । “आपस्काराङ्गुना गात्रस्य
भूमिम्” माघः । “लूनगात्रस्य क्षिन्नजङ्घस्य” मल्लि०
गात्रगुप्त पु० कृष्णस्य सहिषीष लक्षणायास्तत्पक्षे एतभेदे
“लक्षणायाः प्रजाः शृणु । गात्रवान् गात्रगुप्तश्च
गात्रविन्दश्च वीर्यवान् । जज्ञिरे गात्रवत्याथ भगिन्यानु-
जया सह” हरिवं १६२ अ० ।
गात्रभङ्गा स्त्री भन्ज-घञ् गात्रस्य भङ्गोऽवसादो यस्याः ।
१मृकशिख्याम् । शब्दच० । इत० । २अभङ्गङ्गे (गामोङ्गा) पु० ।
गात्रमार्जनी स्त्री गात्रं सृज्यते अनया सृज-करणे ल्यु-
ङीप् । (गामङ्गा) लुट्प्रथ्याम् ।
गात्ररुह न० गात्रे रोहति रुह-क ७त० । १तत्तुह्ये लोमनि ।
“गात्ररुहेषु च हर्षः” भाग० २२।३ अ० ।
गात्रवत् पु० १लक्षणागर्भजाते कृष्णएतभेदे २तदनजभगिन्यां
स्त्री ङीप् । गात्रगुप्तशब्दे दृश्यम् । २प्रशस्तगात्रे त्रि० ।
स्त्रियां ङीप् । [दृश्यम् ।
गात्रविन्द पु० लक्षणागर्भजाते कृष्णएतभेदे गात्रगुप्तशब्दे
गात्रसङ्कीर्चिन् पु० गात्रं सङ्कोचयति सम्+कुच-णिच्-णिङि
इत० । जाह्नकजन्तौ राजनि० । [खगे हेमच० ।
गात्रसम्प्लव पु० गात्रेण संप्लवते सम्+प्लु-अच् २त० । प्लव-
गात्रानुलेपनी स्त्री गात्रमनुलिप्यतेऽनया लिप-करणे
ल्युट् । अनुलेपनवर्तिकायाम् अमरः ।
गात्रावरण न० गात्रमावृणोति आ+वृ-ल्यु । गात्रावरके
वर्माणि “तृणांश्च पूर्यान् महतः शराणांमासज्ज गा-
त्रावरणानि चैव” भा० द्रो० २अ० ।
गात्रसंस्मित त्रि० गात्रं संस्मितं सम्पूर्णं यस्य ।
सम्पूर्णगात्रे त्रिमासोर्द्धगर्भस्ये प्राणिनि । “पाद
उत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ गात्रसंस्मिते । पादोनं व्रत-
माचष्टे हत्वा गर्भमचेतनम्” प्रा० त० धृतवाक्यम् ।
गाथ त्रि० गा-थन् । १स्तोत्रादौ । गायद्गाथं कृत-
सोमो दुरायन्” ऋ० १।१६।७।६ । “गाथं गात्रव्यं स्तो-
त्रम्” भा० । २स्तोके “पादे द्वादश विधमे माताश्चाष्टा-
दश द्वितीये हि । पञ्चदश चेत् तृतीये कथिता गाथा त-
थैवाय्यां” छन्दोम० उक्तलक्षणे २माताष्टतभेदे ३गानमात्रे च
४प्राकृतभाषायां मेदि० । गाथां करोति अण् । आनु-
लोम्यादावपि न ट । गाथाकार तत्कारके क्ताय्यु-
दाहरन्तीमां गाथां नित्यं क्षमावताम्” भा० व० २५० ।

पिङ्गाथादयः । “इतिहासश्च पुराणञ्च गाथाश्च नारा-
शंसीश्च” अथ १५।६।४ । इवाक्यमात्रे निघ०।

गाथकं लि० गै-यकन् । गायके “कण्डिरलिगाथकैः” भट्टिः।

गाथगतिं पु० इत० उपापेरिति ह्रस्व० । वाक्पतौ रुद्रे ।

“गाथपतिं ये धमति रुद्रम्” ऋ० १।४३।४ ।

गाथिन् लि० गाथा स्तोत्रादि अख्यस्य इति । गाथायुक्ते
गीयमानसामयुक्ते “इन्द्रामरुद्गाथिनः” १।७।१ । तस्या-
पत्यमण् गधिविदधीत्यादिना अपत्येऽपि न टिलोपः
गाथिन तदपत्ये तच्छात्रे च । स्त्रियां ङीप् ।

गादि पुंस्त्री गदस्यापत्यं वाङ्मा० इज् । गदरूपयादव-
स्थापये । [निर्दत्ते ।

गादित्य लि० गदितेन निर्दत्तादि प्रगद्या० जप् । गदितेन
गाध प्रतिष्ठायां अक०-पत्यने लिप्सायाञ्च सक० आ० आत्म०
सेट् । गाधते अगाधिट् । जगाधे । ऋदित् चङि
अह्रस्वः । अजगाधत्-त । गाधः । “अगाधत ततो व्योम
“गाधितासे नभो भूयः” भट्टिः ।

गाध पु० गाध-भावादौ घञ् । १स्थाने, २लिप्सायां, च
कर्मणि घञ् । ३तल्लस्यर्थे हेमच०। ४तद्वति लि०। “सरितः
कुर्वती गाधाः” रघुः । “अशीमहि गाधसुत प्रतिष्ठास्”
ऋ० ५।४७।७ । “अनासादितगाधं च पातालतलमव्ययम्”
भा० आ० २।१४०।

गाधि पु० गाध-इन् । चन्द्रवंशे कान्यकुब्जाधिपे, विश्वामित्र-
पितरि नृपभेदे । “कस्य चित्तवथ कालस्य कुशनाभस्य
धीमतः । जज्ञे परमधर्म्मिष्ठो गाधिरित्येव नामतः
स पिता मम काकुत्स्थ ! गाधिः परमधर्म्मिकः” रामा०
वा० १।३४४० । रामं प्रति विश्वामित्रोक्तौ । “ऐलपुत्रानहं
वक्ष्ये” इत्युपक्रमे “कुशपुत्रा बभूवुर्हि चत्वारो देव-
वर्चसः” कुशिकः कुशनाभश्च कुशाख्यो सूक्तिर्मांस्तथा
“कुशिकस्तु तपस्तेषु पुत्रमिन्द्रसमं विभुः । लभेयमिति
“तं शक्रस्तासादभ्येत्य जज्ञिवान्” “पूर्णे वर्सिहृस्ते
वै तन्तु शक्रो ह्यपश्यत । अत्युग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः
पुरन्दरः । समर्थः पुत्रजनने स्वमेवांशमवाप्तयत् ।
पुत्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुतोत्तमः । स गाधि-
रभवद्राजा मधवान् कौशिकः खयम् । पौरकुत्सस्य भव-
द्गाध्यां गाधिसुतस्यामजायत” हरिवं० २७४० ।

गाधिज पु० गाधेजीयते जन-ङ । विश्वामित्रे ब्रह्मर्षौ तत्कथा
हरिवं० २७४० । “विश्वामित्रस्तु दायादं गाधिः कु-
शिकनन्दनः । जनशामास पुत्रस्तु तपे विद्याशमा-

त्मकम् । प्राप्य ब्रह्मर्षिसमतां योऽयं सप्रर्षितां गतः ।
ऋचीकशब्दे १४१४४० तदुत्पत्तिकथा । गाधिसुताद-
योऽप्यत्र “ततोऽभ्यगात् गाधिसुतः क्षितोन्द्रम्” भट्टिः ।
“प्रजापतिसुतादासीत् कुशो नाम महीपतिः । कुशस्य
पुत्रो बलवान् कुशनाभः सुधार्म्मिकः । कुशनाभसुतो ह्या-
सीत् गाधिरित्येव विश्रुतः” “गाधेः पुत्रो महातेजा वि-
श्वामित्रो महासुनिः” रामा० वा० १।३४०। २ विश्वरथादौ च ।
गाधिन् पु० गाधिनामके नृपे । “शीघ्रमाख्यात मां प्राप्तं कौशिकं
गाधिनः सुतम्” रामा० वा० १।८४० ।

गाधिपुर न० इत० । कान्यकुब्जे महोदयाख्ये पुरे हेमच० ।
कान्यकुब्जशब्दे १८८६ पु० कुशनाभशब्दे च दृश्यम् ।
गाधिनगरादयोऽप्यत्र ।

गाधेय पु० गाधेरपत्यम् इज्चः इत्यमुदत्तौ “इतोऽनिजः” पा०
ढक् । गाधिपुत्रे विश्वामित्रादौ । “विश्वामित्रस्तु गा-
धेयो राजा विश्वरथस्तथा । विश्वज्ञत् विश्वजिज्ञैव
तथा सत्यवती नृप !” हरिवं० ३२ अ० । “गाधेयदिष्टं
विरथं रसन्तम्” भट्टिः । तस्य कन्यायां २सत्यव-
त्यामृचो कपत्याम् स्त्री ङीप् । “उवाच भार्या गाधेयो
भर्तारं भार्गवधर्मम्” भा० आनु० ४४०।

गान न० गै-भावे-ल्युट् । १गीतौ । गानं हि द्विवचं लौ-
किकं वैदिकञ्च । तत्र लौकिकगानस्य लक्षणादि गीत-
शब्दे वक्ष्यते वैदिकस्य लक्षणादि जै० ६।२।२८ सूत्र-
भाष्यादौ उक्तं यथा

“अर्थैकत्वात् विकल्पः स्यात्” २६ सू० । “सामवेदे
सहस्रं गीत्युपायाः । आह, के इमे गीत्युपायाः
नाम ?” । उच्यते,—गीतिर्नाम क्रिया, सा आभ्य-
न्तरप्रयत्न जनितस्वरविशेषाणामभिव्यञ्जिका, सा साम-
शब्दाभिज्ञाया, सा च नियतपरिमाणायाऽमृचि गीयते,
तत्सम्पादनार्थाः ऋतु व्यञ्जरविकारो विज्ञेयो विकर्षणम-
भ्यासो विरामः स्तोभ इत्येवमादयः सर्वे समधिगताः
सामान्नायन्ते । तेषु संशयः,—किं ससुञ्जीयन्ते उत
विकल्पयन्ते ?—इति । किं तावच्चः प्रतिभाति, सर्वेषां
सामान्नायात् सर्वाङ्गोपसंहारित्वाच्च प्रयोगवचनस्य, ससु-
ञ्जीयेरन्निति एवं प्राप्ते ब्रूमः, “अर्थैकत्वाद्विकल्पः
स्यात्” इति । एकार्था हि गीत्युपायाः,—गीतिः कथं
निर्वच्यते इति प्रयुज्यन्ते । तत्रान्यतरेण गीतौ निर्दत्तायां
नेतरे प्रयोगमर्हन्ति । तस्माद्विकल्प इति । तत्र स्वराः
उत्क्रुष्टादयः षडान्ताः सप्त सामविधानब्रा० १।१। उक्ताः

यथा “तद्योसौ क्रुष्टमद्वय सान्नः खरस्तं देवा उपजी-
वन्ति येऽखरेषां प्रथमस्तं मनुष्यायो, द्वितीयस्तं गन्धर्वापस-
रसो, यस्त्वृतीयस्तं पशवो, यस्त्वृत्तुयस्तं पितरो ये चाण्डे पु-
शेरते, यः पञ्चमस्तमसुररक्षांसि, योऽन्यस्तमोषधयोवनस-
तयोज्ञान्यज्जगत्, तस्मादाहुः सामैवान्नमिति साम
होषासुपजीवनं प्रायच्छत् । उपजीवनीयो भवति य एवं
वेद तस्य ह वा एतस्य सान्नं ऋगेवास्थीति खरोमांसानि
स्तोभा लोमानि । यो ह वै सान्नः खं यः सुवर्णं वेद
खं च ह वै सान्नः सुवर्णं च भवति खरो वाव सान्नः
खं तदेव सुवर्णम्” ।

छान्दोग्ये च “का सान्नो गतिरिति खर इति हो
चावाच” “खर इति खरात्मकत्वात् सान्नः, यो यदा-
त्मकः स तद्गतिस्तदाश्रयश्च भवतीति सृदाश्रय इव
घटादि” भा० । सामसंहिताभाष्येऽपि तथैवोक्तं यथा

“साम-शब्द-वाच्यस्य गानस्य स्वरूपपदगच्छरेषु क्रुष्टा-
दिभिः सप्तभिः खरैः, अक्षरविकारादिभिश्च निष्पाद्यते ।
क्रुष्टः प्रथमः द्वितीयस्तृतीयश्चतुर्थः पञ्चमः षष्ठश्च इत्येते
सप्त खराः ते चावान्तरभेदैर्वर्द्धन्ना भिन्नाः । खरस्य
साम-निष्पादकत्वं छान्दोग्योपनिषदः प्रथमे प्रपाठके
प्रश्नोत्तराभ्यामात्मनन्ति” ।

तत्वाक्षरविकारविषये पूर्वोत्तरपक्षौ जै० ६।१।३२। स्वर-
दिभाष्ययोर्दर्शितौ यथा

“सामप्रदेशे विकारस्तदपेक्षः स्याच्छास्त्रकृतत्वात्”
सू० ३२। “इदमस्मायते,—‘रथन्तरसुत्तरयोगायति, यद्-
योन्यां तदुत्तरयोगायति कवतीषु रथन्तरं गायति, वि-
राट्सु वामदेव्यम्” इति । तत्र सन्देहः,—किमुत्तरावर्ण-
वशेन गातव्यं, किं योनिवर्णवशेन ? । कथमुत्तरावर्ण-
वशेन गीतं भवति ? कथं वा योनिवर्णवशेन ?
इति । उच्यते, किञ्चिदुदाहरणं गृहीत्वा व्याख्या-
स्यामः,—यदा तावत् दृङ्गन्तालव्यमाई भवति इति
योनौ यस्मिन् भागे आईभावः क्रियते, ततो योनिवर्ण-
वशेन गीतं भवति, अथ भागान्तरे दृङ्गन्तालव्यं दृष्ट्वा
आईभावः क्रियते, तत उत्तरावर्णवशेन गीतं भवति ।
किं पुनरत्र कर्त्तव्यम् ?—योनिवर्णवशेनेति । कथम् ? ।
यावति भागे एकारस्य योनौ ईभावः कृतस्तं
विचारयामः,—किं तत्र कृतमिति ?—एकारो नोच्चारितः,
ईकाराकारौ आगमिताविति, एवञ्चेदुत्तराख्यपि ताव-
ल्लेव भागे योवर्णः, स न उच्चारयितव्यः, ईकाराकारौ

आगमयितव्यौ इति । एवं, यद्योन्यां तदुत्तरयोगीतं
भवति । तस्माद्योनिवर्णवशेन गातव्यमिति । अपि चैवं
गीतिनं नङ्ग्यति, इतरथा क्वचित् प्रणश्येत् यत्र महती
गीतिः अल्पेषु अक्षरेषु गीयते, तत्र व्यक्तं प्रणश्यति
यद्दुत्तराक्षरवशेन क्रियते, तस्माद्योन्यक्षरवशेन कर्त्त-
मिति । अपिच क्वचित् क्रम उपरुध्यते यत्र क्रमे आई-
भावभागवर्णः, आर्षश्च क्वचिदुपरुध्यते, यत्र प्राकृत
आगमो नैव क्रियते, तत्र स्वाध्यायकाले गानेन च कर्म-
कालं गानमविरुद्धं कर्त्तव्यं, तस्मात् योन्यक्षरवशेन
कर्त्तव्यमिति “सामप्रदेशे विकारः” आईभावादिः, “तद-
पेक्षः” योन्यपेक्षः, एतत् शास्त्रेण कृतः,—‘यद्योन्यां
तदुत्तरयोः’ इति, यावति सामभागे योनौ आईभावः
कृतः, तावत्येवोत्तरासु कर्त्तव्यः” भा० । “वर्णं तु वाद-
रिर्यथाद्रव्यं द्रव्यव्यतिरेकात्” ३३ सू० । “उत्तरावर्णवशेन
कर्त्तव्यं वादरिर्मन्यते स, न योनिभागवशेन । कुतः ? ।
योऽसौ प्रकृतौ आईभावः कृतः, नासौ आममः, न च
तत्र एकारलोपः, किन्तिर्हि ? एकारो नाम आवर्णम्
ईवर्णञ्च आवर्णं संवृतम्, ईवर्णं विवृतम्, उभे अपि
च दीर्घे, ताभ्यामसाधुभ्यां सन्ध्यक्षरं साधु जन्वते ।
तत्र प्रकृतौ आकारेकारौ विश्लेषितौ, नापूर्वावागमितौ,
गुणस्तु तयोः कश्चिदपूर्वः कृतः । सर्वलाव प्रमाणं प्रत्यक्षं
नद्यत्, तावति भागेऽन्यो वर्णो भवति, न सन्ध्यक्षरं,
तत्र संश्लेषाभावे विश्लेषो न शक्यः कर्त्तुम्, अन्यस्मिन्
भागे यत्र सन्ध्यक्षरं भवति, तत्र तद्वशाद्विश्लेषः क्रियते
एवं, यद्योन्यान्तदुत्तरयोः कृतं भवति, योन्यां हि
संश्लेषयोर्विश्लेषः कृतः, इहापि संश्लेषयोर्विश्लेषः,
इतरथा व्यतिरिक्तं कल्पितं स्यात् अथ यदुक्तं,—गीतिः
प्रनङ्ग्यतीति, न प्रनङ्ग्यतीति, विनामं कृत्वा अनक्षरं
गायिष्यते । संश्लेषभावाच्चाशक्यो विश्लेषः, आर्षक्रमौ
नीपरोत्सृजेते” भा० ।

स्तोभविषये च तथैव तौ पक्षौ तत्रैव ६।१।३४। ३६ सू०। ३६ सू०।
दर्शितौ यथा

“स्तोभस्यैके द्रव्यान्तरे निवृत्तिस्तद्वत्” ३४ सू० । “कव-
तीषु रथन्तरं गायति, रथन्तरसुत्तरयोगायति यद्-
योन्यां तदुत्तरयोगायति” इति । ततोत्तरावर्णवशेन
गातव्यमित्येतत् समधिगतम् । अथेदानीम् इह संदि-
ह्यते,—किं स्तोभाः प्रदिश्यन्ते न वा ? इति । किं
प्राप्तम् ?—न प्रदिश्यन्ते इति । कुतः ? गीतिर्हि

साम, न स्तोभाः, या गीतिः, सा प्रदिश्यते, “यद्योन्यां तदुत्तरयोगायति” इति गायतिशब्दसम्बन्धात् । अपि च ऋक्शब्दाद्यैरसंबन्धमानः स्तोभोऽनर्थकः स्यात्, तस्मादपि न प्रदिश्येत । अपि च कचिज्जुवति वचनम्,— “ऐन्द्रासवश्चसाम गायति” इति, तत्रानुपत्तिर्भवेत् शीतकर्मा ऋन्द्नी वाक्यशेषेभ्योऽवगम्यते । तस्य “तपति” इत्यनेन सम्बन्धो न स्यात् । तस्मात् स्तोभस्य ऋगन्तरे निवृत्तिः, यथा ऋगन्तराणामगीतित्वात् निवृत्तिरेव स्तोभाक्षराणामपीति” भा० । “सर्वीतिदेशस्तु सामान्याल्लोकवद्विकारः स्यात्” ३५६० । “नैतदस्ति-स्तोभानां निवृत्तिरिति, सर्वीतिदेशो हि भवति, ऋक्-स्तोभस्वर-कालाभ्यासविशिष्टायाः गीतेः सामशब्दे वाचकः । कथमवगम्यते ? । तत्र प्रयोगात्, यदि स्तोभा निवृत्तेरन्, तत्कालो विशेषो नोपसंहितः स्यात् तत्र शब्दो बाध्यते ! तस्मात् स्तोभाः प्रदिश्येरन् । यत्तुक्तम्,— ऋक्शब्दार्थैः असम्बन्धमानाः स्तोभा अनर्थका भवेयुः, अत ब्रूमः,— “लोकवत्” न अनर्थका भविष्यन्ति । तद्यथा, लोके गायनैरङ्गव्यञ्जकानि यानि नाम प्रक्षिप्यन्ते, तानि गीतकालगणनायानि, नार्थसम्बन्धाय उच्चार्यन्ते, सुखं हृद्गैः गीतकालः परिच्छिद्यते, तद्वदिहापि काजपरिच्छेदार्थानि स्तोभाक्षराणि अनुवर्त्तेरन्ति” भा० । “अन्वयतश्चापि दर्शयति” ३६६० । “अन्वयतश्चापि स्तोभान् दर्शयति, यत्रार्थिकानि पदानि निवर्त्तन्ते, “स्तोभा गेह्माश्चानुयन्ति” इति, “स्तोभाः” स्तोभा एव “गेह्माः” स्वरः । तस्मादपि स्तोभाः प्रदिश्यन्ते” भा० । “निवृत्तिर्वाऽर्थलोपात्” ३७६० । “वाशब्दात्पक्षो विनिवर्त्यते । ‘निवृत्तिः’ ‘अग्निपति’ इत्येवञ्जातीयकाः, शीतकर्मा ऋन्द्नी वाक्यशेषे उपलभ्यते, न तेनैवंजातीयकाः स्तोभाः सम्बन्धेरन्ति । अन्वयात्सम्बन्धन्ते लोकवदिति यदुक्तं, तत्परिहर्त्तव्यम्” भा० । “अन्वयो वार्थवादः स्यात्” ३८६० । “अन्वीयुर्वा एवञ्जातीयकाः स्तोभाः, नहि वयमिन्द्ररूपं प्रत्यक्षमुपलभामहे, यच्च वाक्यशेषवचनं, सोऽर्थवादः” भा० । “अधिकञ्च विवर्णञ्च जैमिनिः स्तोभशब्दत्वात्” ३८६० । “अथ कः स्तोभो नाम, ? तस्य लक्षणं कर्त्तव्यम्, उच्यते,—य ऋगन्तरेभ्योऽधिको न च तैः सर्वैः स स्तोभो नाम, ईशे हि लौकिकाः स्तोभशब्दमुपचरन्तीति,—तद्यथा देवदत्तेन सभायां परं प्रबलता बद्धस्तोभं कथितमिति, यदर्थवचनेभ्योऽधिकं

विवर्णञ्च, तत् आलोच्य एवंवक्तारो भवन्ति । लक्षणं प्रयोजनं न वक्तव्यं, लक्षणकर्माणो हि तदेव प्रयोजनं, यल्लक्षितो भविष्यतीति । किमर्थमुभयं स्मृतं ? नन्वन्यतरत् पर्याप्तम् अधिकमिति वा’ इति । नेत्याह,— भवति हि किञ्चित् अधिकं न सर्वैः,—यथा अस्यास,— “तोयाई, तोयाई” इति, तथा किञ्चित् विवर्णं, नाधिकं,— यथा विकारः,— “ओम्नाइ” इति । तस्मादुभयं स्मृतं यितव्यमिति” भा० ।

विदुतञ्चैतत् सामसंहिताभाष्ये यथा

“समुच्चया विकल्पया वा विभिन्ना गीति-हेतवः । आद्यः प्रयोगग्रहणादर्थैकत्वाद् विकल्पनम् । छान्दोग्ये तवल्कारादि-शाखा-भेदेषु विलक्षणा गीति-हेतवोऽक्षर-विकारादय आम्नायन्ते, ते सर्वे कर्मानुष्ठाने समुच्चै-तव्याः, कुतः ? प्रयोगवचने सर्वेषां परिगृहीतत्वात्— सैवम्, एकैक-शाखोक्तैरेवाक्षर-विकारादिभिरध्ययन-कालेव गीति-स्वरूपनिष्पत्तेस्तन्निष्पत्ति-लक्षणस्य प्रयोजनस्यैकत्वात्, प्रयोग-वचन-परिगृहीता अपि व्रीहि-यव-वद् दृढग्रन्थनरवच्च विकल्पन्ते” इति । गीतिहेतुषु स्तोभस्यात्यन्तप्रसिद्धत्वात्तल्लक्षणं तस्मिन्नेव पादे एकादशाधिकरणे चिन्तितम्— “स्तोभस्य लक्षणं नास्ति किं वास्ति न विवर्णता । आधिक्यमयतिव्याप्तं विशिष्टं लक्षणं भवेत् । न तावद् विवर्णत्वं लक्षणम्, वर्ण-विकारस्य विपरीत-वर्णत्वेन स्तोभत्व-प्रमङ्गात्, “अन-आयाहि” (ऊ, १ प्र, १ द, १) इत्यस्यासृचि व्यकारस्य स्थान ओकारं कृत्वा गायन्ति “ओम्नाइ” इति (गे० प्र१ सा१) । अधिको वर्णः स्तोभ इत्युक्ते सति, अभ्यासेऽतिव्याप्तिः, “पिवासोममिन्द्रमन्दतृत्वा” इत्येतस्यासृचि दत्तत्वेत्यक्षर-त्वार्थं गानकाले विरभ्यस्तम् । अतोविकाराभ्यासयोरतिव्याप्तेर्नास्ति लक्षणम्—इति चेद्—सैवम्, अधिकत्वे सत्यु-ग्विलक्षण-वर्णः स्तोभः” इति विशिष्टस्य तल्लक्षणत्वात्, लोकेऽपि सभायां विप्रलम्भकेनोच्यमानं प्रकृतार्थानन्वितं काल-क्षेप-भाव-हेतुं शब्दराशिं स्तोभ इत्याचक्षते, तस्मादस्ति लक्षणम्” इति । अक्षर-विकार-स्तोभादि-वत् वर्ण-लोपोऽपि कचिद् गीति-हेतुर्भवति, तल्लोप-विषयश्च विचोरो नवमाध्याये प्रथमपादस्याष्टादशाधिक-रणेऽभिहितः— १० “इरा गिरा विकल्पः स्यादुत्तरैवा-विशेषतः । आद्यभैरं बाध-पूर्वभिरावाविहितत्वतः । ज्योतिष्टोमे श्रूयते “यज्ञायज्ञीवेन स्तुयीत”—इति ।

‘यज्ञायज्ञा’-इत्यनेन शब्देन युक्तायाम्बुत्यन्त्रं साम यज्ञायज्ञीयम्, तस्याम्बुचि गिराशब्दः पठ्यते ‘यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरा गिरा च दक्षमे’-इति । तत्र सामगा योनिगानमधीयानाः सहैव गकारेण गायन्ति ‘गायिरा गिरा’-इति, ब्राह्मणे तु गकार-लोप-पूर्वक-माकार-यकारादिकगानं विधीयते ‘ऐरं कत्वोद्गेयम्’-इति, गिरा-शब्दे गकार-लोपात् इराशब्दो भवति, इरायाः सम्बन्धि गानम् ऐरम्, ताडशं कृत्वा प्रयोग-काले तद्गानं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्र योनिगान-ब्राह्मणयोः समान-बलत्वेन विशेषाभावात् विकल्पेन प्रयो-क्तव्यम्-इति प्राप्ते, ब्रूमः—“न गिरा गिरेति ब्रूयाद्, यद् गिरा गिरेति ब्रूयाद् आत्मानमेव तदुक्ताता गिरेत्” इति गकार-सहित-गाने बाधकसङ्गा गकार-रहित-मिरा-पदं गेयत्वेन विधीयते, तत्पदादेरिकारस्य गानार्थमाकारोयकारइकारश्चेति त्रीन् वर्णान् प्रयुञ्जते, ततः ‘आयिरा’-इत्येव गातव्यम्” इति । तत्रैवोप-रितनाधिकारणे कश्चिद् विशेषश्चिन्तितः—११ “इरापदं न गेयं स्याद् गेयं वा गीत्यनुक्तितः । न गेयं गीय-मानस्य स्थाने पातात् प्रगीयते । ब्राह्मणेन निहित-इराशब्दो न गातव्यः, कुतः ? ऐरमिति शब्देन गीते-रनुक्तत्वात्, पाणिनीयेन ‘विभक्त्यादिसूत्रेण’ [५,२,६१] इति सूत्रेणैराशब्दादण्-प्रत्ययोसत्वर्थीयो विहितः, तथासतीरापदोपेतं कृत्वयेतावानेवार्थो भवति, यदि प्रगीतेरापद-सम्बन्धः तद्धितेन विवक्ष्येत, तदानीमा-कारो यकारइकारोरेफयाकारश्चैतैः पञ्चभिर्वर्णैर्निष्पन्न-मायिरा-रूपं गीयमानैरा-शब्द-प्रातिपादिकं भवति, ताडशात् प्रातिपादिकात् पाणिनीयेन ‘वृद्धाच्छः’ [४,२,११४]-इति सूत्रेण ऋप्रत्ययान्तरे सति, आयिरीयं कृत्विति ब्राह्मणपाठो भवेत्, तस्मान्न गेयम्-इति प्राप्ते, ब्रूमः—गीयमानस्य गिरा-पदस्य स्थाने इरापदं विधीयते-इतिपदमात्रस्य बाधः, गानन्तु न बाध्यते, किञ्च विभक्त्यादिसूत्रेणाण्-प्रत्ययेऽपि, पूर्वज्ञात् ‘मतौ छः सूक्त-साम्नोः’ [५,२,५६]-इति सूत्रात् सामानुष्टरेरं सामेत्वर्थो भवति, सामत्वं च गीति साध्यम्, यदा तु ‘तस्य विकारः’ [४,२,१२४]-इत्यर्थे अण्प्रत्ययः, तदानीमिरायाविकार इति विग्रहेयथोक्तं गानं लभ्यते, तस्माद् गातव्यम्” इति । तत्रैव ऋगक्षराणां संस्कार-कत्वं गानात्मकसाम्नो व्यवस्थाप्योक्तं यथा

यथोक्तसृगक्षराणां संस्कारकं गीत्यात्मकं यत् साम तदेतदेकैकं छन्दोगा एकैकस्याम्बुचि ‘वेदसाम-नामके’ अन्येऽधीयन्त, अहनामके तु अन्ये एकैकं साम तच्चेऽधीयते सोऽयमूहमन्थः तस्मिन्नेव पादे प्रथमाविकारणस्य द्वितीयवर्णके विचारितः—“अहमन्थोऽपौरुषेयः पौरुषेयोऽथवाग्निसः । वेदसाम-समानत्वाद् विधि-सार्ध-त्वतोऽन्तिमः । यस्मिन् अन्ये सामगास्तु चे तच्चे सामैकैकं गायन्ति सोऽयमूहमन्थो नित्यो न तु पुरुषेण निर्मितः, कुतः ? अनध्यायवर्जनेन कर्तुरक्षरणेनाध्या-पकानां वेदत्वप्रसिद्ध्या च वेदसाम-नामक-योनि-मन्थ-सदृशत्वात्, इति चेत्—सैवम्, अपौरुषेयत्वे विधि-वैयर्थ्य-प्रसङ्गात्—‘यद्योन्यां तदुत्तरयोगीयति’-इति विधीयते । अयमर्थः—यपौरुषेयत्वेन सम्प्रतिपक्षे वेदसाम-नामके अन्ये ‘कया नश्चित्वा भुवत्’ इत्येतस्यां योन्यामेकस्याम्बुचि यद्-वासदेव्य-नामकं सामोपदिष्टं तदेवोत्तरयोर्द्वौचोः ‘कस्त्वासत्योमदानास्’ “अभीषु णः सस्वीनाम्” इत्यतयोः द्वितीयतृतीययो-गांतव्यम्-इत्ययं विधिरूहमन्थस्य वेदत्वे व्यर्थः स्यात्, “वेदसाम-वदध्ययनादेव तत् प्रसिद्धेः । उपरितनक्षत्रगृहे सामोहस्य पौरुषेयत्वेऽपि सामस्वरूपस्य तदाधारभू-तानां तिसृणांभुचि च वेदत्वादनध्याये वर्जनीयाः, कर्तुरक्षरणं जीर्णकूपाराभादिष्विव चिरकाल-व्यवधा-नादुपपन्नम्, अ-क्षरण-मूलिकैवाध्यापकानां वेदत्वप्रसिद्धिः यथावहृचानामध्यापकामहाव्रत-प्रयोग-प्रतिपादकमाश्र-लायन-निर्मितं कल्पसूत्रमारण्येऽधीयमानाः पञ्चसमा-रण्यक मिति वेदत्वेन व्यवहरन्ति तद्वत् । न च तस्यापि वेदत्वमस्त्विति वाच्यम्, प्रथमारण्यकेन पुनरुक्तत्वात्, अर्थवाद-राहित्येन ब्राह्मणसादृश्याभावाच्च । तस्मात् पञ्चमारण्यकवदूहः पौरुषेयः, पौरुषेयस्य च न्याय-मूलत्वात् यत् वक्ष्यमाणन्याय-विरोध-स्तदप्रमाणम्” । अत्रेदं दिग्भातसुदाह्रियते । “अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये । निहोता सत्सि बर्हिषि” सा० प्रथमा ऋक् । तस्या अक्षरविकारदिभिरेवं गानम् । यथा “ओम्नाई आयाहौरी वीद्(यि) तोयाई तोयाई गृणानो ह, यदा तोयाई तोयाई नाइ हौ तासा इसाइ वा औ हौ वा हीमि” । तत् अग्न इत्यत्र आ-दास्य वर्णविकारे अइत्यस्य स्थाने ओरूपो विकारः । एवं ए इत्येकारस्थाने आई इति विज्ञेयम् । आयाहि

इत्यत्र दीर्घता इति वर्णविकारः । वी इत्यत्र वीइ (यि) विस्लेषणम् । त इत्यस्य तो इति विकारः । मे इत्यत्र एकारस्य आई, इति विस्लेषे ताई इति । तोयाई तोयाई इत्यभ्यासः । गृह्णानोह, इति हव्यदातय इत्यस्यैकदेशे विरामः । व्यदातये इत्यत्र त इत्यत्र अकारस्य ओ इति विकारे ये इत्यत्र आई इति विस्लेषे च तोयाई इति तस्य चाभ्यासः । नि इत्यत्र नायि इति वर्णविकारः । हो इत्यत्र विरामः । ता इति यदास्थितम् सतीत्यस्य स इत्यत्र विरामः दीर्घश्चाक्षरागमः वर्णविकारः । त्वि इत्यस्य स्थाने त्साय इति तलोप-विकारौ । वीहिं इत्यस्य व इत्यत्र विरामो दीर्घश्च । औहो वा इति स्तोभः ऋगक्षराधिकत्वात् । हिं इति इत्यत्र दीर्घरलोपौ अक्षरविकारश्च । एवमन्यत्राप्युदात्तम् । एवंरूपेण अक्षरविकारादि तु नारदश्चाद्यानुसारेणो ज्ञेयम् । सामभेदाच्च रथन्तरादयः गानविशेषा एव यथाह सामसं भाषेत्

“यदुक्तं ‘गीतिषु सामाख्येति’ जैष्ठ्यं तदेव विशदी-कर्तुं सप्तमाध्यायस्य द्वितीयपादे रथन्तरशब्दो निरूपितः-“अतिदेशं विनिश्चेतुं कवतीषु रथन्तरम् । गायती-त्यृग् गानयुक्ता शब्दार्थो गानमेव वा । इति चिन्ना गानयुक्ता त्वमित्वेत्यृक् प्रसिद्धितः । लाघवादतिदेशस्य योग्यत्वाच्चान्तिभोभवेत् । इदमास्त्रायते-“कवतीषु रथ-न्तरं गायति”-इति, “कथा नञ्चि आभुवदित्याद्यास्तिस्र-ऋचः कवत्यः, तासु वामदेव्यं सामाध्ययनतः प्राप्तम् तस्मादिदं रथन्तरं साम तास्वतिदिशते, तत्वातिदेशस्य स्वरूपं निश्चेतुं रथन्तर-शब्दार्थान्वन्यते । गानविशेषयुक्ता “अभि त्वा शूर नोलुम” इतीयमृग् रथन्तरमित्युच्यते, कुतः ? अध्येत-प्रसिद्धितः रथन्तरं गीयतामिति केनचिदुक्ताः अध्येतारः स्वर-स्तोभविशेषयुक्ताम् अभित्वेत्यृचं पठन्ति, न तु स्वरस्तोभमात्रम् तस्माद् गान-विशिष्टायाश्चोरथन्तर-शब्दार्थत्वमिति प्राप्ते, ब्रूमः स्वरादिविशेषानुपूर्वीमात्रस्वरूपमृगक्षर-व्यतिरिक्तं यद् गानं तदेव रथन्तरशब्दार्थः, कुतः ? लाघवात्, किञ्च कवतीष्वनु गानमतिदेष्टुं योग्यम् । नत्वृचस्तदयो-ग्यतास्ति, कथानोऽभित्वेत्यनयोऽर्चचोर्युगपदाधारा-धेयभावेन पठितुमशक्यत्वात्, तस्माद् गानविशेष एव रथ-न्तरशब्दार्थः इति । पुनरपि नवमाध्यायस्य द्वितीय-श्वादे प्रथमाधिकरणस्य प्रथमवर्णके सामशब्दस्य गान-

मात्र-वाचित्वं स्मारितम्—“सामोक्ति-वृहदाद्युक्ती गीतायामृचि केवले । गाने वा गानएवेति स्मार्यते सप्तमोदितम् । सामान्यवाची सामशब्दो विशेषवाचिनो बृहद्वन्तरादि-शब्दाश्च गानमात्रे वर्तन्ते, न तु गान-विशिष्टायामृचि-इत्ययं नियमः सप्तमस्य द्वितीयपादे सिद्धः” । वेदगानग्रन्थे जहगानग्रन्थे चास्य विस्तरः । तद्भेदाच्च सामशब्दे वक्ष्यन्ते ।

गा-गतौ ल्युट् । २ गमने । गा स्तुतौ ल्युट् । ३ स्तवने । गानिन् त्रि० गानमस्यस्य इति । १ गतियुक्ते । २ गीतियुक्ते । ३ स्तुतियुक्ते च स्त्रियां ङीप् । ४ वचायाम् स्त्री शब्दच० । गान्त्वु त्रि० गम-तुन् वृद्धिश्च । १ गन्तरि २ पथिके उज्ज्वल० ३ गायके सञ्चिप्रसा० वस्तुतः तत्रापि पथिक इत्येव पाठः लिपिकरप्रभादात् गायक इति ।

गान्त्री स्त्री गन्त्रेव गन्त्री+स्त्रार्थे अण् ङीप् । वृषवाहृ-शकटे रायसुकुटः । “भ्रसजिगमिनसीत्यादिना” सूत्रेण इन् वृद्धिश्च गान्त्रं शकटमित्युज्ज्वलदस्तोक्तेः स्त्रीवत्व-मपि । [नदीभवे ।

गान्दिक त्रि० गन्दिकायां भवः स्त्रिया० अण् । गन्दिका-गान्दिनी स्त्री काशिराजदुहितरि शफलकभाय्यायासक्रूरादि मातरि त्रिका० तस्या नामानरुक्तिः हरिवं० ३५ अ० उक्ता यथा “शफलकः काशिराजस्य सुतां भाय्यामविन्दत । गान्दिनी नाम सा गां तु ददौ विप्रेषु नित्यशः । सा मातुरुदरस्था तु बहून् वर्षगणान् किल । निव-सन्ती न वै जज्ञे गर्भस्थां तां पिताऽब्रवीत् । जायस्व शीघ्रं भद्रन्ते किमर्थमिह तिष्ठसि । प्रोवाच चैनं गर्भस्था कन्या गाञ्च दिने दिने । यदि दद्यां ततो जाये पितरं प्रत्युवाच ह । तथेत्युक्ता च तां चास्याः पिता काममपूरयत् । दाता यज्वा च वीरश्च श्रुतवानतिथिप्रियः । अक्रूरः सुष्ठुवे तस्यां शफलकाङ्गूरिदक्षिणः । उपमद्गुस्तथा मद्गुर्मुदरश्चारि-मेजयः । अविच्छिपस्तथोमेजः शत्रुघ्नोऽयारिमर्ह नः । धर्मधृग् यतिधर्मा च गृध्रभोजानकस्तथा । आवाह प्रतिवाहौ च सुन्दरी च वराङ्गना” । गान्दिनीति त्रिका० पाठान्तरम् । दर्शितनिरुक्तेर्दकारयुक्तैव युक्ता । गां भूमिं दायति शोधयति दै-णिनि प्रुषो० । २ गङ्गायां त्रिका० ।

गान्दि(न्दि)नीसुत पु० इत० । १ भीष्मे २ कार्तिकेये त्रिका० ३ अक्रूरादौ च । गान्दिनीशब्दे तन्मूलं

दृश्यम् । “रिपोर्गिरा गुरुमपि गान्दिनीसुतम्”
माधवः । “गान्दि(स्मि)न्यास्तु श्वफलकतः । अक्रूर-
प्रसूखा आसन् पुत्रा द्वादश विश्रुताः” भाग०
“आसङ्गः सारमेयश्च मृदुरो मृदुरिगिरः । धर्मदृढः
सुकर्मा च जेतोऽपेक्षोऽस्मिर्दनः । शत्रुघ्नो गन्धमादश्च
प्रतिगच्छश्च द्वादशः । तेषां स्वसा सुचार्वारिष्ठा” भाग०
६।२४।६ । अत्र अक्रूरप्रसूखा इत्यत्रातद्गुणसंविज्ञान-
वज्जनीहिणा अक्रूरं त्यक्त्वा द्वादश तेन सह तयो-
दशेत्यर्थः । तत्सुतायां ४चार्या स्त्री । गान्दिनी
शब्दोक्ते हरिवं वाक्ये तत्पुत्राणां नामान्तरसुक्तं
तच्च कल्पभेदादविरुद्धम् ।

गान्दी स्त्री अक्रूरमातरि गान्दिन्याम् । “स्वमन्तककृते
प्राज्ञो गान्दीपुत्रो महायशः” हरिवं ४० अ० ।

गान्धपिङ्गलेय पुंस्त्री गन्धपिङ्गलाया अपत्यम् शुभा-
ढक् । गन्धपिङ्गलायाः अपत्ये स्त्रियां ङीप् ।

गान्धर्वं त्रि० गन्धर्वस्येदम् अण् । १ गन्धर्वसम्बन्धिनि गान्धर्व-
लोकः । “इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्वः स तु विद्येयः” इत्युक्ते २ विवाहभेदे, गान्धर्व-
विवाहेऽविकारिभेदादि नि० सि० उक्तं यथा ।

“मनुः “पङ्कतपूर्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरो वरान् ।
विट्शूद्रयोऽस्तु तानेव विद्याद्वयानराक्षसान्” । च-
तुरः आसुरगान्धर्वराक्षसपैशाचान्, तान् राक्षसव-
ज्यान् वैश्यशूद्रयोः । स एव “आसुरं वैश्यशूद्रयोः” हे-
माद्रौ पैठोनसिः “राक्षसो वैश्यस्य, पैशाचः शूद्रस्य” प्रचेताः
“पैशाचोऽसंस्कृतप्रसूतानां प्रतिलोमजानाञ्च” मनुः “राक्ष-
सश्चासुरो वैश्ये शूद्रे चान्यस्तु गर्हितः” क्षत्रियादेः
संकटे पैशाचमाह माधवीये वत्सः “सर्वोपायैरसाध्या
स्यात् सुकन्या पुरुषस्य या । चौर्येणापि विवाहेन सा
विवाह्या रहःस्थिता” गान्धर्वादि विवाहेष्वयुदकपूर्वकं
दानमाह तत्रैव यमः “नोदकेन न वा वाचा कन्या
याः पतिरुच्यते । पाणिग्रहणसंस्कारात् पतित्वं सप्तमे
पदे” पराशरमाधवीये देवलोऽपि “गान्धर्वादि विवाहेषु
पुनर्वैवाहिको विधिः । कर्त्तव्यश्च त्रिभिर्वर्षैः समर्थै-
र्बाण्डिसाक्षिकः” त्रैवर्षीकोः गान्धर्वादौ विप्रवर्जसधिकार
उक्तः । तत्रैव परिशिष्टे “गान्धर्वास्तुरपैशाचा विवाहा
राक्षसश्च यः । पूर्वं परिग्रहस्तेषु पञ्चाङ्गो विधी-
यते” अतो होमादावकृते भार्यात्वाभावाद्वरान्तराय
देया तथा च तत्रैव वशिष्ठबौधायनौ “बलादपहृता

कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता । अन्यस्मै विधिवद्देया
यथा कन्या तथैव सेति” अत्र मन्त्रसंस्काराभावे-
ऽन्यस्मै दानस्य सर्वविवाहेषु साम्याद्वलादपहारे राक्षस-
पैशाचयोर्विशेषवचनं व्यर्थम् । तेन तयोर्यदि न सं-
स्कृता संस्कृता वेत्याद्युक्तं कन्यातुमत्यभावेऽन्यस्मै दे-
येति व्याख्येयम् । “द्वयोः सकामयोर्मातापितर-
हितो योगो गान्धर्वः” विष्णुः । ३ भारतवर्षीयोप-
दीपभेदे “भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदाद्विशा-
मय । इन्द्रद्वीपः कशेरुमांस्ताम्रवर्णो गभस्ति-
मान् । नागद्वीपस्तथा सोम्यो गा(ग)न्धर्वस्त्वथ वारुणः ।
अथन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंघटः” पुराणसं०
विष्णु पु० । तस्य द्वीपस्य गन्धर्वप्रधानत्वात् गा(ग)न्धर्व-
संज्ञा । ४ सामवेदस्योपवेदे उपवेदशब्दे १३२० अ० विवृतिः ।
“पदस्यस्वरसंघातस्तालेन सङ्गतस्तथा । प्रयुक्तश्चावधानेन
गान्धर्वमभिधीयते” इत्युक्ते ५ सङ्गीतभेदे, न० हेमच० ।
गान्धर्वचित्तता च सुश्रुते वातप्रकृतिनिमित्ततयोक्ता ।
सप्तप्रकृतयो भवन्तीत्युपक्रमे “वातप्रकृतिबलक्षणेनो
“तत्र जागरूकः शीतद्वेषो दुर्भगः स्तेनो मत्सर्था नार्थो
गान्धर्वचित्तः स्फुटितचरणः” इत्यादि । गान्धर्वशाला
सङ्गीतशालायाम् गान्धर्वविद्या सङ्गीतविद्यायाम् ।
गान्धर्वविदुः सङ्गीतवेत्तरि । गन्धर्वो देवताऽस्य अण् ।
इतद्देवताकोऽस्त्व । “गान्धर्वमादत्स सखे ! ममास्त्रम्”
रघुः । स्वार्थे अण् । इत्यत्रे अमरः । “नाना-
विधाविष्कृतसामजस्वरः सहस्रवक्त्रां चपलैर्दुरध्ययः ।
गान्धर्वभूमिष्ठतया समानतां स सामवेदस्य दधौ
बलोदधिः” माधवः । सामवेदपक्षे गान्धर्वबलपक्षे अश्वः ।
गान्धर्वं गानं प्रियत्वेनाख्यस्याः प्रज्ञा० अण् ङीप् । ७ दुर्गा-
याम् स्त्री “ह्रीं श्रीं गार्गींश्च गान्धर्वीं” योगिनीं
योगदां सदा” हरिवं १७८ अ० दुर्गास्तुतौ । दवाचि
स्त्री निघण्टुः । “अग्निर्गान्धर्वी” पथ्यामृतस्याग्नेर्गव्यूति-
र्हति” ऋ० १०।८०।६ ।

गान्धर्विकं त्रि० गान्धर्वे कुशलः ठक् । सङ्गीतकुशले ।
“याम्ये मापकुलत्याभोज्यं गान्धर्विकै र्योगः” ह० सं०
६६ अ० । काकशकुने उक्तम् ।

गान्धार पु० गन्ध एव स्वार्थे अण् तच्छ्रुति ऋ-अण्
उप० सं० । १ सिन्दूरे २ देशभेदे च (कान्दार) मेदि० स च
देशः ह० सं० कूर्मविभागे १५ अ० उत्तरस्यामुक्तः “उत्तरतः
कैलासः” इत्युपक्रमे “गान्धारयशोवतहेमतालराज-

न्यखचराश्च" गन्धारोऽभिजनोऽस्य सिन्धुः अण् । पिता-
दिक्रमेण श्गन्धारदेशवासिनि । ४ तद्धृष्टे च वज्रपु तस्य
लुक् । गन्धाराः तद्वासिषु तद्धृष्टेषु च व० व० । "क्रमेण
व्यचरत् स्फोटस्ततः पञ्चनदं ययौ" "तस्मादपि च कौरव्य !
गन्धारविषयं ययौ" "ततो गन्धारराजेन युद्धमासीत्
किरीटिनः" भा० आनु० ८३ अ० । "शकुनेस्तनयो
वीरो गन्धारणां महारथः । निरुध्यमानस्तैश्चापि
गन्धारैः पाण्डुनन्दनः" । "बध्यमानेषु तेजराजौ ग-
गन्धारेषु समन्तः" ८४ अ० । गन्धारे भवः तस्य
राजा वा कच्छाः अण् । ५ गन्धारदेशभवे मनुष्यतत्त्वभिन्ने
मनुष्यतत्त्वस्योस्तु वुज् । गन्धारक गन्धारदेशस्ये
मनुष्ये तदीयहसितादौ च । "शकुनिस्तु सहानी-
को माद्रीपुत्रमवारयत् । गन्धारकैः सप्तशतैश्चापशक्तप्रांसि
पाणिभिः" भा० द्रो० ६५ अ० । "वायुः समुद्रतो
नामे कण्ठशीर्षसमाहृतः । नानागन्धवहः पुण्यो गा-
न्धारस्तेन हेतुना" भरतोक्ते "नाभेः समुद्रगतो वायु-
र्गन्धश्रोत्रे च चालयन् । सशब्दस्तेन निर्याति गा-
न्धारस्तेन कथ्यते" संगी० दा० उक्ते च तन्वीकण्ठो-
स्थितसप्तस्वरान्गते पृथगीयस्वरे । "अजाविकं च गान्धा-
रम्" इत्युक्तेः तस्याजाविकस्वरतुल्यता । "चतस्रः
पञ्चमे षड्जे सव्यमे श्रुतयो मताः । षष्ठमे धैवते
तिस्रो द्वे गान्धारनिषादयोः" संगी० दा० । ७ गन्धारसे
न० त्रिका० । गन्धारेरपत्यम् "सालेयगान्धारिभ्याञ्च"
पा० अण् । ८ गन्धारेरपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।

गान्धारि पु० गन्धवेव गान्धं सौरभस्तच्छति ऋ-इन् ।
१ गन्धारदेशे गान्धारस्य तस्मिन्देशे शब्दपस्यापत्यम् इज् ।
२ तद्देशे शब्दपापत्ये । "गान्धारिभिरसंभ्रान्तैः पार्वती-
यैश्च दुज्जयैः" भा० कर्ण० ४६ अ० । "अलं व्यूतेन
गान्धारे ! विदूरो न प्रशंसति" भा० स० ४६ अ० ।
गान्धारिः शकुनिः सुवल्लभपुत्रः । "अनुज्ञातस्तु गा-
न्धारिः कर्णेन सहितस्तदा भा० व० २३८ ।

गान्धारी स्त्री गान्धारस्यापत्यम् स्त्री इज् ततो ङीप् ।
गान्धारदेशे शब्दपकन्यायाम् । सा च अजमीडभाष्याभेदः यथाह
भा० आ० ६५ अ० । "अजमीडस्य चतुर्विंशं पुत्रशतं
बभूव कैकयां गान्धार्यां विशालायास्तृत्तयां चेत" ।
धृतराष्ट्रभाष्यां सुवल्लभाया दुर्ष्योधनादिमाता च यथाह
भा० आ० ११० अ० । "अथ शुश्राव विप्रेभ्यो गा-
न्धारीं सुवल्लभाजाम् । आराध्य वरदं देवं भग-

नेतृहरं हरम् । गान्धारी किल पुत्राणां शतं लेभे वरं
शुभा । इति शुश्राव तच्चेन भीष्मः कुरुपितामहः ।
ततो गन्धारराजस्य प्रेषयामास भारत ! । अचक्षुरिति
तत्वासीत् सुवल्लस्य विचारणा । कुलं ख्यातिञ्च दत्तञ्च
बुद्ध्या तु प्रसमीक्ष्य सः । ददौ तां धृतराष्ट्रस्य गान्धारीं
धर्मचारिणीम् । गान्धारी त्वथ शुश्राव धृतराष्ट्रमचक्षुषम् ।
आत्मानं दिव्यं चास्मै पित्रा माता च भारत ! ।
ततः सा पटमादाय कृत्वा वज्रगुणं तदा । वज्रस्य
नेत्रे स्वे राजन् ! पतिव्रतपरायणा । नाभ्यस्तयां पति-
महमित्येवं कृतनिश्चया । ततो गान्धारराजस्य पुत्रः
शकुनिरभ्यगात् । "इडाष्टके तु गान्धारी मयूरगलस-
न्निभा । सव्यपादादिनेत्रान्व्यापिनी परिकीर्त्तिता"
तन्वीकलक्षणे श्नाङीभेदे । ४ जिनानां शासनदेवता-
भेदे हेमच० । ५ यवासे राजनि० । इदुरालभायां भावप्र० ।
७ पार्वतीसहचरीभेदे "गौरी विद्याऽथ गान्धारी
केशिनी मित्त्रसाह्वया" भा० व० २३० अ० ।

गान्धारीतनय पु० इत० । १ दुर्ष्यधनादौ तद्गन्धिन्यां २ दुःश-
लायां स्त्री । तस्यां तदुत्पत्तिकथा
"लुच्छ्रमाभिपरिग्लानं द्वैपायनमुपस्थितम् । तोषया-
मास गान्धारी व्यासस्तस्यै वरं ददौ । सा वव्रे सदृशं
भर्तुः पुत्राणां शतमात्मनः । ततः कालेन सा गर्भं
धृतराष्ट्रादथापहीत् । संवत्सरद्वयं तन्तु गान्धारी
गर्भमाहितम् । अप्रजा धारतामास ततस्तं दुःखभा-
विशत् । श्रुत्वा कुलीमुतं जातं बालार्कसमतेजसम् ।
उदरस्यात्मनः स्थैर्यं मुपलभ्यान्यचिन्तयत् । अज्ञातं
धृतराष्ट्रस्य यत्नेन सहता ततः । सोदरं घातयामास
गान्धारी दुःखमूर्च्छिता । ततो जज्ञे मांसपेशी लोहा-
शीलेयं संहता । द्विर्षसम्भृतां कुक्षौ तामुत्सृज्य
प्रचक्रमे । अथ द्वैपायनो ज्ञात्वा त्वरितः समुपागमत् ।
तां स मांसमयीं पेशीं दर्शय जपतां वरः । ततोऽब्र-
वीत् सौवलेयीं किमिदं ते चिकीर्षितम् । सा चात्मनो
मतं सत्यं शशंस परमर्षेय । गान्धार्युवाच । ज्येष्ठं
कुलीमुतं जातं श्रुत्वा रविमसप्रभम् । दुःखेन परमे-
श्वोदसुदरं घातितं मया । शतञ्च किल पुत्राणां वितीर्णं
मे त्वया पुरा । इयञ्च मे मांसपेशी जाता पुत्रशताय
वै । व्यास उवाच । एवमेतत् सौवलेयि ! नैतज्जात्वन्यथा
भवेत् । वितथं नोक्तपूर्वं मे स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यदा ।
इतपूर्णं कुम्भशतं क्षिप्रमेव विधीयताम् । स्वमुपुष्टे

देशेषु रक्षा चैव विधीयताम् । शीताभिरङ्गिरधीलाभि-
माञ्च परिप्रेचय । वैशम्पायन उवाच । सा सिन्धु-
माना त्वरीला बभूव बद्धधा तदा । अङ्गुष्ठपञ्च माताणां
गर्भाणां पृथगेव तु । एकाधिकशतं पूषं यथायोगं
विशाम्भते ! । मांसपेशप्रास्तदा राजन् ! क्रमशः काल-
पर्यायात् । ततस्तस्तेषु कुम्भेषु गर्भानवदधे तदा ।
स्वनुगुप्तेषु देशेषु रक्षां चैवादधात्ततः । शशंस चैव भग-
वान् कालेनैतावता पुनः । उद्घाटनीयान्येतानि
कुम्भानीति स सौवलीम् । इत्युक्त्वा भगवान् व्यासस्तथा
प्रतिविधाय च । जगाम तपसे धीमान् हिमबलं
शिलोच्चयम् । जज्ञे क्रमशः चैतेन तेषां दुर्योधनो-
न्मपः ! । जन्मतस्तु प्रमाणेन ज्येष्ठो राजा बुधधिरः” ।
भा० आ० ११५ अ० ।

तेषां नामानि ज्यैष्ठानुज्यैष्ठानि च तत्रैव ११७ अ०
पाठक्रमेणोक्तानि यथा

“दुर्योधनो युयुत्सुश्च राजन् ! दुःशासनस्तथा । दुःसहो
दुःशलश्चैव जलसन्धः समः सहः । विन्दानुविन्दौ
दुर्ज्ञर्षः सुवाङ्मूर्ध्नि धर्षणः । दुर्मण्यो दुर्मुखश्च दुष्कर्णः
कर्ण एव च । विविशतिर्विकर्णश्च शलः सत्त्वः सुलो-
चनः । चित्तोपचितौ चित्वाञ्चस्रचित्तः शरासनः ।
दुर्मदो दुर्विगाहश्च विविदुर्बुध्विकटाननः । अर्ष्यनामः
सुनाभश्च तथा नन्दोपनन्दकौ । चित्वाणश्चित्तवर्ष्मा
सुवर्ष्मा दुर्विभोचनः । अयोवाङ्मूर्ध्नि हावाङ्मूर्ध्नि चित्वा
कुण्डलः । भीमवेगो भीमबलो बलाकी बलवर्द्धनः ।
उप्यायुधो भीमकर्ष्मा कनकायुर्दंदायुधः । दृढवर्ष्मा
दृढजलः सोमकीर्तिरनूदरः । दृढसन्धो जरासन्धः
सत्यसन्धः सदः सुवाक् । उपयन्त्रा उपसेनः सेनानीर्दुष्-
राज्यः । अपराजितः कुण्डलायौ विशालाक्षो दुराधरः ।
दृढहस्तः सुहस्तश्च वातवेगसुबर्ध्वसौ । आदित्यकेतु-
बन्धाशो नागदत्तोऽप्ययायपि । कवची निषङ्गी कुण्डो
च कुण्डधारो धनुर्धरः । उपभीमरथौ वीरौ वीर-
वाङ्मूर्ध्नि लोपः । अभयो रौद्रकर्मा च तथा दृढरथश्च
यः । अनाध्व्यः कुण्डभेदी विरावी दीर्घलोचनः ।
प्रमथश्च प्रमाथी च दीर्घरोमश्च वीर्यवान् । दीर्घवाङ्म-
ूर्ध्नि हावाङ्मूर्ध्नि वीरः कनकध्वजः । कुण्डाशो विरजाश्चैव
दुःशला च शताधिका” । [भगिन्यां स्त्री ङीप् ।

गान्धारिय पु० गान्धार्या अपत्यम् ढक् । ११७ अ० दुर्योधनादौ २तद्-
गान्धिक पु० गन्धो गन्धद्रव्यं पण्यमस्य ढक् । ११८ अ० गन्धद्रव्य-

व्यवहारिणि (गन्धवेष्टे) अम्भवात् राजपुत्रां जाते
सङ्कीर्णजातिभेदे । “शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूष-
काद्याः स्युः । आद्यशब्दात् मालाकाररजकगान्धिका-
दयः” सा० द० । स्वार्थे ढक् । गन्धद्रव्यमात्रे च “पण्यानां
गान्धिकं पण्यं किरुचैः काञ्चनादिकैः । एकैकेन च यत्
क्रीतं तच्छतेन प्रदीयते” पञ्चत० । गन्धी+स्वार्थे क ।
३गान्धिका कीटविशेषे स्त्री (गंधोपोका) शब्दर० ।
कृषिशब्दे २२०० पृ० दृश्यम् ।

गान्धी स्त्री गन्ध एव स्वार्थे प्रज्ञा० अण् सोऽस्या अस्ति
अच् गौरा० ङीप् । कीटभेदे (गंधोपोका) कृषिशब्दे
२२०० पृ० दृश्यम् ।

गामिन् त्रि० गम+भविष्यति णिनि । भाविगमनकारके “आ-
मामी “यद्वागामिक्रियासुखकालस्याप्यनरात्तवत्” छन्दोग०
एतद्योगे कर्म्मणि न षष्ठी २त० । “द्वितीयगामी न हि
शब्द एष नः” रघुः । कर्त्तर्युपमाने उपपदे गम-
णिनि । तत्तुल्यगन्तरि । “हंसवारणगामिनी” मनुः ।
“सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना” रघुः ।

गामुक् त्रि० गम+उक्ञ् । गमनशोले ।

गान्धीर्य्य न० गन्धीरस्य भावः ध्वज् । १ अगाधत्वे तलस्यर्शना-
योग्यत्वे २ अविकारित्वे च । “निरस्तगान्धीर्य्य-
मपास्तपुष्पकम्” साधः । “गान्धीर्य्यमविकारित्वम्
अगाधत्वञ्च” मल्लि० । सा० द० उक्ते ३ पौरुषसात्वि-
कगुणभेदे यथा “शोभा विलासोसाधुर्य्यं गान्धीर्य्यं
धैर्य्यं तेजसी । ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्तजाः पौरुषा
गुणाः” इति पुरुषगुणानष्टधा विभज्य “भीशोकक्रोध-
हर्षादौ गान्धीर्य्यं निर्विकारता” इति ललितम् ।
“विकाराः सहजा यस्य हर्षक्रोधभयादिषु । भावेषु
नोपलभ्यन्ते तत् गान्धीर्य्यमिति स्मृतम्” शाकु० । यथा
“आहृतस्याभिषेकाय विष्टुष्टस्य वनाय च । न मया लज्जि-
तस्तस्य स्वलोऽप्याकारविभ्रमः” । ४ अचापत्ये च “गान्धी-
र्य्यमनोहरं वपुः” रघुः “गान्धीर्य्येण अचापत्येन” मल्लि० ।

गाय पु० गै-भावे घञ् । १ गाने । “यथाविधानेन पठन्-
सामगायमविच्युतम्” याज्ञ० । कर्मण्युपपदे गै-कर्त्तरि
अण् । तत्तत्पदार्थगायके त्रि० । “विज्ञाय तावत्समगाय-
किङ्करौ” भाग० ४।१२।१८ । स्त्रियां टाप् सि० कौ० ।
सुगन्धमते षष् ईप् ।

गायक त्रि० गै-ण्वल् । १ गानकर्त्तरि गानोपजीविनि २ नटे ।
“पठन्ति पाणिस्त्रिनिकास्तथा गायन्ति गायकाः” भा० शा०

५३ अ० । “नक्तैश्चापि नृत्यङ्गिर्गायकानाञ्च निःस्वनैः”
भा० आ० ७० अ० ।

गाय(त्री)त्री स्त्री गायन्तं त्रायते त्रै-क, गीयतेऽनेन
गै-चञ् यण् नि० ह्रस्वः गयः प्राणस्तं त्रायते त्रै-
क वा । षड्चरपादके छन्दोभेदे “उक्ताऽत्युक्ता
तथा मध्या प्रतिष्ठाऽन्या सुपूर्विका । गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्
च वृहती षड्भक्तिरेव च” इ० । अस्याः पादे लघुगुरु-
भेदनिवेशनभेदात् चतुःषष्टिभेदाः । तेषां मध्ये भेद-
त्वस्य विशेषणानि तन्मध्या शशिवदना वस्तुमतीति
बलोक्तानि । इतरभेदानां तु विशेषणसामान्येऽपि
ऋग्वेदादौ बाहुल्येनोदाहरणात् तेषां गायत्रीछन्द-
स्तत्त्वम् । इयांस्तु भेदः लौकिकछन्दसि षड्चरपादेन
चतुश्चरणा वेदे अष्टाक्षरपादत्वेन त्रिपादतया समष्ट्या
चतुर्विंशच्चरता । यथा “अग्निमीळे पुरोहितम्
यज्ञस्य देवतस्त्वितिजम् । होतारं रत्नधातमम्” इत्यादौ
अतएव कात्या० सर्वानुक्तमणिकायां ५ अ० “अथ छन्दांसि
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् वृहतीत्यादिना छन्दोनामान्भि-
धाय चतुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुश्चरणाणीति गायत्र्या-
दीनां समष्ट्यक्षरसंख्यासुक्ता “प्रथमं छन्दस्त्रिपदा गा-
यत्री” इति सा लज्जिता । तेनाष्टक्षरपादतया त्रिपादत्वे
चतुर्विंशच्चरता इति । अनादेशे च सर्वासां गायत्रीछ-
न्दस्कानामष्टचामग्निदेवता “अथात्र छन्दोदेवता गायत्र्या
अग्निः” इति तलोक्तेः गायत्रीछन्दसश्च यथाऽष्टाक्षर-
पादता तथा तां ब्रा० भाषप्रयोर्दर्शितम् ।

“साध्या वै नाम देवा आसंस्ते सर्वे यज्ञेन सह
सर्वलोकमायंस्ते देवाश्छन्दांस्यक्रुवन् सोममाहरतेति
ते जगतीं प्राहिण्वन् सा त्रीण्यक्षराणि हित्वैका-
क्षरा भूत्वाऽऽगच्छत्, त्रिष्टुभं प्राहिण्वन् सैकमक्षरं हित्वा
त्र्यक्षरा भूत्वागच्छद् गावतीं प्राहिण्वन् चतुरक्षराणि
वै तर्हि छन्दांश्चासन् सा तानि चाक्षराणि हरन्त्या
गच्छदष्टाक्षरा भूत्वा” ता० ब्रा० “पूर्वं साध्यास्त्वा देवा आसन्
ते सर्वे यज्ञेन सोपकरणेन सोमादिसाधनमादायैव
रुर्गं लोकमायज्ञगमन् ते प्रसिद्धा वस्त्रादयो देवाः आदौ
स्वर्गसाधनयज्ञार्थसोमहरणाय छन्दांसि गायत्र्यादीनि
“यूयं स्वेमं द्युलोकात् आहरत” इत्युक्तवन्तः तान्यपि
तथैवाङ्गीकृतिरिति शेषः तथोक्तास्ते जगतीं प्राहिण्वन्
अप्रैरयन् सा तत्त्वैः सोमपालैः सह युद्धा त्रीण्यक्ष-
राणि हित्वा एकाक्षरा भूत्वा पुनर्देवानां गच्छत् चतुर-

क्षराणि वै तर्हि छन्दांसि वक्ष्यति तदभिप्रायकमिदं पु-
नस्ते त्रिष्टुभं प्राहिण्वन् सापि पूर्ववत् सोमपालेभ्यः
मक्षरं हित्वा त्र्यक्षरा भूत्वा पुनरागच्छत् ते पुनर्गायत्रीं
प्राहिण्वन् छन्दांसि सर्वाणि चतुश्चरणांश्चासन् अतः
सा गायत्री त्र्युक्ती सोमरक्षकैः क्षणप्रभृतिभिर्जितानि
जगतीत्रिष्टुभोचतुरक्षराणि हरन्ती अष्टाक्षरा भूत्वा
आमच्छत्” भा० ।

२ गायत्रीछन्दस्को षडनयनाङ्के मन्त्रभेदे च ।

छन्दःशास्त्रे षड्चरपादं हि छन्दो गायत्रीशब्दे नो-
च्यते । सर्ववेदेऽपि षड्चरयुक्तपादकावहोमन्त्राः सन्ति ।
सर्वेऽपि ते गायत्रीरूपतया वक्तुं शक्यन्ते । किन्तु यथा,
“पङ्काज्जायते” इति व्युत्पत्त्या पङ्कजशब्दः पङ्कज-
निकर्तृत्वयुक्तस्य पद्मस्यैव बोधकः पङ्कजातानामन्येषां
कुसुमादीनामबोधकः, एवं गायत्रीशब्दोऽपि योगरूपा-
मन्त्रभेदस्यैव बोधकः । वस्तुतोऽन्यव्युत्पत्तिमत्त्वेना-
स्या मन्त्रभेदबोधकत्वम् । यथाह, व्यासः “गायन्तं
त्रायते यस्मात् गावतीयं ततः स्मृता” ।

स्वोपासकत्वाकृत् ब्रह्मप्रतिपादकतयाऽपि उक्तमन्त्रविशेष
एव गायत्रीरूपतयोच्यते । यद्यपि गायत्र्याः षड्चर-
पादतया चतुर्षु चरणेषु २४ चतुर्विंशत्यक्षरावश्यकत्वं
किन्तु, अन्तर्गायत्रीछन्दस्कानां मन्त्राणामिवास्मिन् २४
चतुर्विंशत्यक्षराभावस्तथापि द्यौरित्यत्रैव वरेण्यपदे
वर्णविक्षेपेण २४ चतुर्विंशतिसंख्या परिपूर्णा । वक्ष्य-
माणवृहदारण्यकमाधवभाष्ये च “द्यौरित्यत्र द्यौरिति
वर्णविक्षेपे सति वरेण्यमित्यत्र वरेणीअमिति
वर्णविक्षेपेण व्यक्तमुक्तम् । अस्याश्च अष्टाक्षर-
पादतया एकैकचरणस्य भूभ्यादिरूपता, गयनाम-
प्राणत्वात्तया गायत्रीशब्दनिर्मुक्तश्च वृहदारण्य-
कब्राह्मणे दर्शिता यथा, “भूमिरन्तरिक्षं द्यौरि-
त्यष्टावक्षराणि, अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पद-
मेतदुहैवास्या एतत् स यावदेष्टु षोडशे तावज्जयति
योऽस्या एतदेवं पदं वेद । ऋचो बज्रं षि सामानीति
अष्टावक्षराणि अष्टाक्षरं वा एकं गायत्र्यै पदमेत-
दुहैवास्या एतत् स यावद्वीयं त्रये विद्या तावज्ज-
यति योऽस्या एतदेवं पदं वेद । प्राणोऽपानो
व्यानः (विज्यानः) इत्यष्टावक्षराणि अष्टाक्षरं ह वा एकं
गायत्र्यै पदमेतदुहैवास्या एतत् स यावदिदं प्राणिति
तद्व जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद । अथास्या

एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयं दर्शतं पदमिति दृष्टे इव एष परोरजा इति सर्वम् श्लेष रज उपर्युपरि तपति एवं हैष श्रिया यशसा तपति योऽस्या एतदेवं पदं वेद । सैषा गायत्री एतस्मिन् तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठित्यादि । तद्वैतत् सत्यं बले प्रतिष्ठितं प्राणो वै बलं तत् प्राणे प्रतिष्ठितमित्यादि । सा हैषा गयास्तले प्राणा वै गयास्तान् प्राणास्तले यस्माद् गयास्तले तस्माद् गायत्री नाम । स यामेवासुमन्वाहैव सा, स यस्मा अन्वाह तस्य प्राणास्तलयते । “ब्रह्मणो हृदयाद्यनेकोपाधिविशिष्टस्योपासनं वक्तव्यमित्यारभ्यते सर्वच्छन्दसां हि गायत्रीच्छन्दः प्रधानभूतं तत्प्रयोक्तृगयत्राणात् गायत्रीति वक्ष्यति । न चान्येषां छन्दसां प्रयोक्तृप्राणत्वाणामर्थ्यं प्राणात्मभूता सा, सर्वच्छन्दसां चात्मा प्राणः, “प्राणश्च ज्ञानः त्राणात् चक्षुस्” इत्युक्तं प्राणश्च गायत्री तस्मात् तदुपासनमेवं विधित्युच्यते द्विजोत्तमत्वहेतुत्वाच्च “गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत, त्रिष्टुभा राजन्वं जगत्या वैश्वरमिति” द्विजोत्तमस्य द्वितीयं जन्म गायत्री निमित्तं तस्मात् प्रधाना गायत्री ब्राह्मण्यादर्थः । “यो ब्राह्मणान् अभिवदन्ति स ब्राह्मणः विपापो- विरजा विचिकित्सो ब्राह्मणो भवति” इत्युक्तेन परमपुरुषार्थसम्बन्धं ब्राह्मणस्य दर्शयति तच्च ब्राह्मणत्वं गायत्रीजन्ममूलमतो वक्तव्यं गायत्र्याः सतत्त्वं, गायत्र्या हि यः सृष्टो द्विजोत्तमो निरङ्कुश एवोत्तमपुरुषार्थसाधनेऽधिक्रियते ततस्तन्मूलः परमपुरुषार्थसम्बन्धस्तस्मादेतदुपासनविधानायाह भूमिः अन्तरीक्षं द्यौः (दिव्यैः) इत्येतानि अष्टौ अक्षराणि, अष्टाक्षरम् अष्टाक्षराणि यस्य तदिदम् अष्टाक्षरं हवै प्रसिद्धावद्योतचौ । एकं प्रथमं गायत्र्यै, गायत्र्याः पदं पादः प्रथमो भूत्यादिलक्षणः त्रैलोक्यात्माष्टाक्षरत्वस्यात् एवम् एतत् त्रैलोक्यात्मकं गायत्र्याः प्रथमं पदं यो वेद तस्यैतत् फलम् स विद्वान् यावत् किञ्चिदेषु त्रिषु जेतव्यं तावत् सर्वं हि जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद । तथा ऋचः, यजूंषि, सामानि, इति त्रयीनामाक्षराणि एतान्यप्यष्टावेव तथैवाष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्याः द्वितीयम् पदं एतदुहैवास्या एतद् यद्गयजुःसामल-

क्षणम् अष्टाक्षरत्वस्यात् एवं स यावती इयं त्रयी विद्या त्रया विद्या या यावत् फलजातमाप्नोते तावच्च जयति योऽस्या एतत् गायत्र्यास्त्रैविद्यालक्षणं पदं वेद । तथा प्राणः, अपानः (विव्रानः) व्यानः एतान्यपि प्राणाद्याभिधानाक्षराणि अष्टौ तच्च गायत्र्यास्तृतीयं पदं यावदिदं प्राणिजातं तावच्च जयति योऽस्या एतदेवं गायत्र्यास्तृतीयं पदं वेद । अथानन्तरं गायत्र्यास्त्रिपदायाः शब्दात्मिकायास्तुरीयं पदमुच्यते अभिधेयभूतम् । अस्याः प्रकृतायाः गायत्र्याः एतदेव वक्ष्यमाणं तुरीयं दर्शतं पदम् परोरजा य एष तपति तुरीयमित्यादि वाक्यपदार्थं स्वयमेव व्याचष्टे श्रुतिः । यद् वै चतुर्थं प्रसिद्धं लोके तदिह तुरीयशब्देनाभिधेयते । दर्शतं पदमित्यस्य कोऽर्थः ? इत्युच्यते दृष्ट इव दृश्यत इव हि स्वर्यमण्डलान्तर्गतः पुरुषः अतो दर्शतं पदमुच्यते । परोरजाः इत्यस्य पदस्य कोऽर्थः ? इत्युच्यते सर्वम् समस्तम् उ हि एष मण्डलान्तर्गतः पुरुषः, रजः रजोजातं समस्तं लोकमित्यर्थः उपर्युपरोति वीप्सा सर्वलोकधिपत्यन्नापनार्था । ननु सर्वशब्देनैव सिद्धत्वात् वीप्सानर्थिका, नैष दोषः येषामुपरिष्ठात् सविता दृश्यते तद्विषयः एव सर्वशब्दः स्यादित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं वीप्सा “ये चासृष्मात् पराञ्चो लोकास्तेषाञ्चेष्टं देवकामानञ्चेति” सुखन्तरात् तस्मात् सर्वावबोधार्था वीप्सा । यथासौ सविता सर्वाधिपत्यलक्षणया श्रिया यशसा च ख्यात्या तपति एवं हैष श्रिया यशसा च तपति योऽस्या एतदेवं तुरीयं दर्शतं पदं वेद । सैषा त्रिपादा उक्ता या त्रैलोक्यत्रैविद्याप्राणाद्यात्मिका गायत्री, एतस्मिन् चतुर्थे तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता, मूर्त्तामूर्त्तरसत्त्वादादित्यस्य, रसापाये हि वस्तु नीरसमप्रतिष्ठितं भवति यथा काष्ठादि दग्धसारं तद्वत् । तथा मूर्त्तामूर्त्तात्मकं जगत् । त्रिपदा गायत्री च आदित्यप्रतिष्ठिता तद्रूपत्वात् । सह त्रिभिः पदैः तद्वि तुरीयं पदं सत्ये प्रतिष्ठितम् इत्यादि । तद्वि तुरीयपदान्तरं सत्यं बले प्रतिष्ठितं किं ? पुनस्तद्वलमित्याह प्राणो वै बलम् तस्मिन् प्राणे बले, प्रतिष्ठितं सत्यं तथाचोक्तं स्तले, “तदोतच्च प्रोतञ्चेति” तस्मात् बले सत्यं प्रतिष्ठितमित्यादि । सैषा गायत्री प्राणः अतः गायत्र्यां जगत् प्रतिष्ठितम् यस्मिन् सर्वे देवाः एकीभवन्ति सर्वे-

वेदाः, कर्माणि फलानि च सैषा गायत्री प्राणरूपा सती जगत आत्मा सा ह्येषा गयंस्तत्वे त्वातयती, के ? पुनर्गवाः, एते प्राणाः वागादयो वै गवाः शब्दकरणात् तान् तत्र, सैषा गायत्री तत् यस्मात् गयंस्तत्वे तस्माद्गायत्री नाम गयत्वाणात् गावतीति प्रथिता । स आचार्य उपनीय माणवकमष्टवर्षं यासेव अमं सावित्रीं सवितृदेवताक्राम् अन्वाह पच्छः अङ्गेशः समस्ताञ्च एवैव सा साक्षात् प्राणो जगतः आत्मा माणवकाय समर्पिता इहेदानीं नान्या सः आचार्यः यस्मै माणवकाय अन्वाह अनुवक्ति तस्य माणवकस्य गयान् प्राणान् त्वायते नरकादिपतनात्” भा०

छान्दाग्योपनिषदि गायत्र्या अन्यथा निर्वचनपूर्वकं षड्क्षरपादत्वेन चतुष्पदत्वं वागादिरूपेण ध्यातव्यत्वम् स्वप्रतिपाद्यब्रह्मात्मद्वारा सर्वात्मकत्वञ्च दर्शितम् ।

“गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च । वाग्वै गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं मायति च त्वायते च । या वै सा गायत्रीयं वाव सा येयं पृथिवी अस्यां ह्रीदं सर्वं भूतं प्रतिष्ठितम् एतामेव नातिशीयते । या वैसा पृथिवीयं वाव सा यदिदमस्मिन् पुरुषे शरीरम् अस्मिन् ह्रीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते । यद्वैतत् पुरुषे शरीरमिदं वाव तदुयदिदमस्मिन्नलः पुरुषे हृदयम् अस्मिन् ह्रीमे प्राणाः प्रतिष्ठिताः एतदेव नातिशीयन्ते । सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतदचाभ्यनूक्तम् । तावानस्य महिमा ततोऽप्यस्यांशं पुरुषः । पादोऽस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति ।” छ० उप० । “यत एवमतिशयफलैषा ब्रह्मविद्या अतः सा प्रकारान्तरेणापि वक्तव्येति गायत्री वा इत्यारभ्यते । गायत्रीद्वारेण चोच्यते ब्रह्म, सर्वविशेषरहितस्य नेति नेतीत्यादिविशेषप्रतिषेधस्य दुर्बलत्वात् सत्त्वेनेकेषु छन्दःसु गायत्र्या एव ब्रह्मज्ञानद्वारतयोपादानं प्राधान्यात् ।” (इत्युपक्रमस्य किञ्चिदङ्कोक्तम्) “गायत्रीसारत्वाच्च ब्राह्मणस्य सातरमिव हित्वा गुरुतरां गायत्रीं ततोऽन्यत् गुरुतरं न प्रतिपद्यते यद्योक्तं ब्रह्मापीति तस्यामत्यन्तगौरवस्य प्रसिद्धत्वात् अतो गायत्रीमुखेनैव ब्रह्मोच्यते । गायत्री वै इत्यवधारणार्थो वैशब्दः । इदं सर्वं भूतं प्राणिजातं यत् किञ्च स्थावरं जङ्गमं वा तत्सर्वं गायत्रेऽप्यतस्याम्बुदोमावायाः सर्वभूतात्मत्वमनुपपन्नमिति गायत्री-

कारणं वाचं शब्दरूपाभापादयति गायत्रीं, वाग्वै गायत्रीति वाग्वा इदं सर्वं भूतम् गायति च शब्दायते (असौ गौरसावश्चः) इति त्वायते च रक्षति “असृज्जात् सा भैषोः किं ? ते भग्नसृज्यितमित्यादि” सर्वतो भयाच्चिर्वत्प्रमानो वाचा त्वातः स्थात् । यत् वाक्, भूतं गायति च त्वायते च गायत्रेऽप्येव तद् गायति च त्वायते च वाचोऽनन्यत्वात् गायत्र्याः, गानात् त्राणाञ्च गायत्रीत्वम् । या वै सैवल्लक्षणा सर्वभूतरूपा गायत्री इयं वाव सा येयं पृथिवी, कथं ? पुनरियं पृथिवी गायत्रीत्युच्यते ? सर्वभूतसम्बन्धात् कथं सर्वभूतसम्बन्धः ? तस्यां पृथिव्यां हि यस्मात् सर्वं स्थावरं जङ्गमञ्च भूतं प्रतिष्ठितम् एतामेव पृथिवीं नातिशीयते, नातिवर्त्तते इत्येतत् । यथा गानत्राणाभ्यां भूतसम्बन्धो गायत्र्या एव भूतप्रतिष्ठानात् भूतसम्बन्धाद्वा पृथिवी अतो गायत्री पृथिवी । या वै सा पृथिवी गायत्रीयं वाव सा इदमेव, तत् किम् ? यदिदमस्मिन् पुरुषे कार्यकारणसङ्घाते जीवति शरीरं, पार्थिवत्वाच्छरीरस्य गायत्रीत्वमुच्यते ? अस्मिन् ह्रीमे प्राणाः भूतशब्दवाच्याः प्रतिष्ठिताः । अतः पृथिवीवत् भूतशब्दवाच्य-प्राणप्रतिष्ठानात् शरीरं गायत्री एतदेव यस्माच्छरीरं नातिशीयन्ते प्राणाः । यद्वैतत् पुरुषे शरीरं गायत्री वाव तत् यदिदमस्मिन् अन्तर्मध्ये पुरुषे हृदयं षड्विधाकाख्यमेतत् गायत्री कथम् ? इत्याह अस्मिन् ह्रीमे प्राणाः प्रतिष्ठिताः अतः शरीरवत् गायत्री हृदयम् एतदेव नातिशीयन्ते “प्राणो हि पिता प्राणो साता” “अहिंसन् सर्वाभूतानीति” श्रुतेः भूतशब्दवाच्याः प्राणाः । सैषा चतुष्पदा षड्क्षरपादच्छन्दोरूपा सती भवति गायत्री षड्विधा वाग्भूतपृथिवीशरीरहृदयप्राणरूपा सती षड्विधा भवति । (किञ्चिदतीत्योक्तम्) तदेतस्मिन्नर्थे एतद्वाय-त्र्याख्यं ब्रह्म गायत्र्यनुगतं गायत्रीमुखेनोक्तम् क्वचापि मन्त्रेण अभ्यनूक्तं प्रकाशितम् । तावान् अस्य गाय-त्र्याख्यस्य ब्रह्मणः समस्तस्य महिमा विभूतिविस्तारः यावान् चतुष्पाद् षड्विधस्य ब्रह्मणो विकारः, पादः गायत्रीति व्याख्यातः । अतस्तस्माद्विकारलक्षणात् गाय-त्र्याख्यात् ततोऽप्ययान् महत्तरश्च परमार्थसत्यरूपोऽविकारः पुरुषः सर्वपूरणात् पुरिषयनाच्च । तस्यास्य पादः सर्वा सर्वाणि भूतानि तेजोऽब्रह्मादीनि सस्यावर-

जङ्गमानि । त्रिपाद् त्रयः पादा अस्म्य सोऽयं त्रिपाद्
अमृतं पुरुषाख्यं समस्तस्य गायत्र्यात्मकस्य द्विवि-
द्योतनवति स्वात्मन्यवस्थितमित्यर्थः” शा०भा० । सायंतोजन्मवतारपि
सावित्रीया द्वितीयजन्माधानात् द्विजानां द्विजत्वम् ।
यज्जन्मैव हि सकलपुरुषार्थहेतुरिति मन्वादिशास्त्रे
प्रसिद्धम् । यथा, मनुः “आचार्यस्त्वस्य यां जातिं
विविधेदपारगः । उत्पादयति सावित्री सा सत्त्वा
साऽजराऽमरा । तत्तु दत्तं ब्रह्मजन्मास्य मौञ्जीव्यन-
चिह्नितम् । तत्रास्य माता सावित्री पिता चाचार्य
उच्यते” । यद्यपि परमेश्वरः सर्वतामिदंरूपतया वर्त्त-
मानस्तथापि समुपासने एव विशिष्टफलप्रदः, नान्यथा
इदमपि दृष्टान्ततया योग्यपञ्चवल्क्येन कथितम्
“गवां सर्पिः शरीरस्य न करोत्यङ्गपोषणम् । निःसृतं
कर्म्मसंयुक्तं पुनस्तासां तदौषधम् । एवं सहि शरी-
रस्यः सर्पैर्वत् परमेश्वरः । विना चोपसनादेव न
करोति हितं नृषु” । गायत्र्याश्च स्तवाच्यब्रह्मणा
सहाभेदात् प्राशस्त्यमाह व्यासः “न भिक्षां प्रति-
पद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह । सोऽहमस्मीत्युपासीत
विविधना येन केनचित्” । “गायत्रीस्य भर्गपदप्रतिपाद्य
ईश्वरः अहं जीवरूपोऽस्मि भवामीति जीवेश्वरयो-
रहङ्कारप्रतिविम्बितत्वाधिरहितेन चिद्रूपेणैक्यं भाव-
यन् उपासीत” इति रघुनन्दनः । तत्र सत्सपि पर-
मब्रह्मण उपसनाया ब्रह्मरूपायेषु गायत्र्येव तदुपा-
सनायाः प्रधानोपायः इति प्राग्दर्शितेषु शास्त्रेषु
प्रसिद्धम् । विशेषतः, गायत्र्यर्थः परं ब्रह्म एतदर्थमपि
अनेन मन्त्रेणैव उपासना श्रेयस्करी “प्रणव-
व्याहृतिभ्याञ्च गायत्र्या त्रितयेन च । उपास्यं परमं
ब्रह्म आत्मा यत् प्रतिष्ठितः । वाच्यः स ईश्वरः प्रोक्तो
वाचकः प्रणवः स्मृतः । वाचकेऽपि च विज्ञाते वाच्य
एव प्रसीदति” योगीश्वरवाक्येन तथाभिधानात् ।

“गायत्र्याः २४ चतुर्विंशत्यक्षराणां यथा भावना
कार्या, तथा ब्राह्मणसर्वस्वे विष्णुधर्मोत्तरे दर्शितं
यथा “कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च ।
पञ्च बुद्धीन्द्रियार्थाश्च भूतानां चैव पञ्चकम् । मनोबुद्धि-
स्तथैवात्मा अव्यक्तञ्च यदुत्तमम् । चतुर्विंशतिरेतानि
गायत्र्या अक्षराणि च । प्रणवं पुरुषं विद्धि सर्वगं
पञ्चविंशकम्” अनेन पञ्चविंशतितत्त्वरूपतया सप्रण-
वगायत्र्यक्षराणां ध्येयतोक्ता । तत् प्रत्यक्षरं देवताभेद-

माह योगियाञ्चवल्क्यः । “अक्षरान्तु दैवत्यं सस्य-
वक्ष्यमस्यतः परम् । आग्नेयं (तत्) प्रथमं ज्ञेयं वाय-
व्यञ्च (स) द्वितीयकम् । तृतीयं (वि) सूर्यदैवत्यं चतुर्थं
(ह्रः) वैद्युतं तथा । पञ्चमं (व) यमदैवत्यं वाक्स्थं
(रे) षष्ठमुच्यते । बाह्वस्वत्यं सप्तमन्तु (ण्) पाञ्चन्यस-
ष्टमं (बम्) विदुः । ऐन्द्रं तु नवमं (भ) ज्ञेयं गण्डर्व-
दशमं (र्गः) तथा । पौष्पमेकादशं (टे) प्रोक्तं मैत्राव-
रुणं द्वादशम् (व) । त्वाष्ट्रं त्रयोदशं (ख) ज्ञेयं वास-
यन्तु चतुर्दशम् (धी) । सारुतं पञ्चदशकं (म) सौम्यं
षोडशकं (हि) स्मृतम् । सप्तदशं (धि) त्वाङ्गिरसं
जैत्रदेवसतः परम् । (यः) । आश्विनञ्चैकोनविंशं (यः)
प्रजापत्यन्तु विंशकम् (नः) । सर्वदेवमयं प्रोक्तमेकविंश-
(प्र) मतः परम् । रौद्रं द्वाविंशकं (च) प्रोक्तम् त्रयो-
विंशत् (द) ब्राह्मकम् । वैष्णवन्तु (यात्) चतुर्विंशमेता
क्षरदेवताः । जप्यकाले तु संस्तुत्य तासां सायुज्यतां
प्रजेत्” ।

“तस्याश्च वेदसारता-नानाशास्त्रे दर्शिता यथा

“अष्टादशसु विद्यासु भीमांसाऽतिगरोयसी । ततो-
ऽपि तर्कशास्त्राणि पुराणं तेभ्य एव च । ततोऽपि
धर्मशास्त्राणि तेभ्यो गूणीं श्रुतिर्द्विज । ततोऽप्युपनि-
षच्छ्रेष्ठा गायत्री च ततोऽधिका । दुर्लभा सर्वमन्त्रेषु
गायत्री प्रणवान्विता । न गायत्र्यधिकं किञ्चित्तथोपु
परिविद्यते । न गायत्रीसमो मन्त्रो न काशी सदृशो
पुरी । न विश्वेशसमं शिङ्गं सत्यं सत्यं पुनः पुनः ।
गायत्री वेदजननी गायत्री ब्राह्मणप्रसूः । गायन्तं
त्वायते यस्माद्गायत्रीति प्रकीर्यते । वाच्यवाचकसम्बन्धो
गायत्र्याः सवितुर्द्वयोः । वाच्योऽसौ सविता साक्षा-
द्गायत्री वाचिका परा । प्रभावेनैव गायत्र्याः ज-
तियः कौशिको वशी । राजर्षित्वं परित्यज्य ब्रह्मर्षि-
पदमीयवान् । सामर्थ्यं प्राप चात्युच्चैरन्त्यद्वयनसर्जने ।
किं किं न दद्याद्गायत्री सत्यमेवमुपासिता । न ब्रा-
ह्मणो वेदपाठाच्च शास्त्रपठनादपि । देव्यास्तिकालमभ्या-
सात्ब्राह्मणः स्याद् द्विजोऽन्यथा । गायत्र्येव परो
विष्णुर्गायत्र्येव परः शिवः । गायत्र्येव परो ब्रह्मा
गायत्र्येव तयो यतः” काशी० ।

इत्थं वक्ष्यविधशास्त्रे गायत्री सर्वेषां वेदानां सारां-
शतया सर्वाभीष्टहेतुतया च प्रसिद्धा । अद्वैताने ब्रा-
ह्मण्यहानिर्भवति । सैवं वेदत्रयेऽपि समानरूपा^१ ।

मनुः “अकारञ्चाप्यु कारञ्च सकारञ्च प्रजापतिः। वेदत्रयाच्चि
रदुहत्तुर्भुवः स्वरितोति च ।। त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः
षादं पादमदुहत्” । मनुयमदुहवविषाः “ओङ्का-
रपूर्विकास्तिष्ठो महाव्याहृतयस्तथा । त्रिपदा चैव गा-
यत्री विज्ञेयं ब्रह्मणो सुखम् ।” जपेदित्यनुब्रूयन् ऋन्दो-
गपरिशिष्टम् “सर्वेषां वेदानां गुह्योपनिषत्सारभूतं
ततो गायत्रीम् ।” योगियाज्ञवल्क्यः “गायत्रीञ्चैव
वेदांश्च तलया समतोलयन् । वेदा एकत्र साङ्गस्तु
गायत्री चैकतः स्थिता ।” स एव “सारभूतास्तु
वेदानां गुह्योपनिषदो मताः । ताभ्यः सारस्तु गायत्री
तिष्ठो व्याहृतयस्तथा ।” स एव “ओङ्कारपूर्विका-
स्तिष्ठो गायत्रीं यश्च विन्दति । चरितब्रह्मचर्यं च स
वै श्रोत्रिय उच्यते ।” स एव “एतया ज्ञातया सर्वं
बाङ्मयं विदितं भवेत् । उपासितं भवेत्तेन विश्वं
भुवनसम्प्रकम् ।” स एव “एवं यस्तु विजानाति
गायत्रीं ब्राह्मणस्तु सः । अन्यथा शूद्रधर्मा स्याद् वेदा
नामपि पारगः ।” स एव “अज्ञात्वा चैव गायत्रीं
ब्राह्मण्यादेव हीयते । अपवादेन संयुक्तो भवेत् श्रुति
निदर्शनात् ।” कौर्मम् “क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महा-
रोगिण एव च । यथेष्टाचरणस्याङ्गर्भरणान्तमशौच-
कम् ।” मूर्खस्य सार्धगायत्रीरहितस्येति शुद्धितत्त्वे रघु-
नन्दनः । गायत्रीरहितस्येत्यन्ये । तस्याः सन्ध्यारूप-
तया उपस्यतापि यथाह, योगियाज्ञवल्क्यः “या
सन्ध्या सैव गायत्री द्विधा भूता व्यवस्थिता । सन्ध्या
उपासिता येन विष्णुस्तेन उपासितः ।” व्यासः
“गायत्री नाम पूर्वाह्णे सावित्री मध्यमे दिने । सरस्वती
च सायाह्णे सैव सन्ध्या त्रिषु सृता । प्रतिग्रहाक्षदो-
षाच्च पातकादुपपातकात् । गायत्री प्रोच्यते तस्मात्
गायन् त्रायते सदा । सविहृत्योतनात् सैव सावित्री परि-
कीर्तिता । जगतः प्रसविहृत्वात् वाङ्मपत्वात् सरस्वती ।
ऋष्यशृङ्गः “सर्वात्मना हि या देवी सर्वभूतेषु संस्थिता ।
गायत्री मोक्षहेतुर्वै मोक्षस्थानमलक्षणम्” कूर्मपुराणम्
“गायत्री वेदजननी गायत्री लोकपावनी । न गायत्र्याः
परं जप्यमेतद्विज्ञानमुच्यते ।” योगियाज्ञवल्क्यः
“गायत्री वेदजननी गायत्री पापनाशिनी । गायत्र्यास्तु
परं नास्ति दिवि चेह च पावनम् । हस्तत्राणप्रदा
देवी पततां नरकार्णवे । तस्मात्तामभ्यसेन्नित्यं ब्राह्मणा-
स्तुदये शुचिः । गायत्रीं निरतं हव्यकव्येषु विनियोज-

येत् । तस्मिन् तिष्ठते पापमव्विन्दुरिव पुष्करे ।” स एव
“गायत्र्याः पदमर्जन्तु ऋचोऽर्जन्तु च एव वा । ब्रह्म-
हत्यासुरापाणं शूरादराभिमर्षणम् । यज्ञान्यत् दुष्कृतं
सर्वं पुनातीत्याह वै मनुः ।” स एव “यज्ञदानरतो विद्वान्
साङ्गवेदस्य पाठकः । गायत्रीध्यानपूतस्य कलां नार्हति
षोडशीम् ।” बृहद्विष्णुः “एतयर्चा विसंयुक्ता काले
च क्रियया स्वया । विप्रक्षतियविड्योनिर्गर्हणीया तु
साधुषु ।” अग्निपुराणम् “गायत्रीं जपते यस्तु द्वौ-
कालौ ब्राह्मणः सदा । अमृतप्रतिग्रहीतापि स याति
परमां गतिम् ।”

गायत्र्याश्च सर्वेऽहोरात्रं प्रधानत्वात् “गायत्रीऋन्द-
सामपि” गीतायां भगवद्भिभूतित्वसक्तम् । खदिरवृक्षे
अमरः । खदिरस्य च “सा गायत्री सोमसा-
हरत्” इत्युपक्रमे “खदिरेण सोमसाचखाद्”
तस्मात् खदिर इति” शत० ब्रा० ६।२।८ गायत्र्या
सोमहरणेन तत्पाने साधनत्वाद् गायत्रीत्वम् । गायत्रं
गायत्रीसम्बन्धि सोमहरणस्यैव पानसाधनत्वेन गा-
यत्र-इति । गायत्रिन् इत्यपि तत्रार्थे वैद्यकम् “उभे
हरिद्रे सुरदारुशुण्ठीं गायत्रिसारं च पिबेत् समा-
नम्” सुश्रुतः । “वज्रिगायत्रिणां तथेति” वैद्यकात् इति-
नोऽपि तत्रार्थे पुंभासुदीक्षितः । पुंसाहचर्यात् अमरवा-
क्यस्य पुल्लिङ्गपरतौचित्यात् तथात्वम् । “गायत्री खदिरे
स्त्री स्यात्” इति रभसोक्तेः “गायत्री द्रुपदादेवीऋन्दोभित्
खदिरेषु च” कोषान्तराच्च स्त्रीत्वम् उच्यते च ।
गायत्र्या ऋचोपास्यायां षडेवतायाम् । सा च एकापि
प्रातरादिकालभेदेन गायत्री-सावित्री सरस्वतीति-नामत्र-
ययुता तत्र प्रातरुपास्या गायत्रीति संज्ञाऽनुपपद-
सक्तम् । ५।२।१० च “गायनाद्गमनाद्वापि गायत्री त्रिद-
शार्चिता” देवीपु० देवीनामनिरुक्ती । गायत्र्या इदम्
अण् । ६।गायत्रं गायत्रच्छन्दसि न० “गायत्रच्छन्दाश्चाग्निः”
ता० ब्रा० ८।८।६ । गायत्रच्छन्दोऽभिमानी अग्निः” भा० ।
“आददे गायत्रेण ऋन्दा” यजु० १।१।८ । गायत्र्या-
हृतः अण् । गायत्र्या हृते षोमभेदे पु० तद्वरण
कथाऽप्ये उक्तेव “गायत्रस्त्रैष्टुभः पाङ्क्तो जागतः शाङ्क-
रस्तथा” सुश्रुते सोमभेदकथने । तत्स्थानञ्च तत्रैवोक्तं
“काङ्क्षीरेषु सरो दिव्यं नाम्ना क्षुद्रकमानसम् । गाय-
त्रस्त्रैष्टुभः पाङ्क्तो जागतः शाङ्करस्तथा । न तान्
प्रशान्त्यधर्मिष्ठाः कृतज्ञाश्चापि मानवाः । भेषज-

द्वेषिणश्चापि ब्राह्मणद्वेषिणस्तथा । गायत्र्या इदम्
अण् । गायत्र्यं गायत्रीसम्बन्धिनि त्रि० ६ गायत्री-
च्छन्दस्कोऽसौ त्रि० न० । गायत्रीं तच्छन्दस्काश्च-
मधिकृत्य गीतं साम अण् । गायत्र्याष्टाचिगेथे १० साम-
भेदे । “स्वादिषया मदिषया” इत्येकं सूक्तं तस्मिन्
गायत्र्यस्ति च ऋचः तत्र गायत्र्यं संहितं चेति द्वे सा-
मनीं सा० स० भाष्यम् । “ऋचा स्तोमं समर्द्धय गाय-
त्रेण रथन्तरम् दृष्टुं गायत्र्यवर्त्तनि ! स्वाहा” यजु० ११।८।
गायत्रेण साम्ना गायत्र्यं सामं वर्त्तन्निर्मागोऽस्याः वेददी०
“इमां गायत्र्यवर्त्तनिं जुषेथां सुष्टुतिं मम” ऋ० ८।३८।
६। “गायत्र्यवर्त्तनिं गायत्र्यसाममार्गां सुष्टुतिं शोभमां स्तु-
तिम्” भा०। “स्वाहा गायत्र्यवेपसे” ऋ० १।४२।१२। गायत्र्यं
साम वेपो रूपं यस्याः” भा० । गायत्र्यसदृशत्वात् ११ प्रश-
स्ये च “ऊवे गायत्र्यवेपसम्” ८।१।१०। “गायत्र्यवेप-
सम् प्रशस्यवेगाम्” भा० । गायत्र्यसाम्न उपसना प्रकारादि
छा० उ० दर्शितम् यथा

“मनोहिङ्कारो वाक् प्रस्तारश्चक्षुर्हृद्यः श्रोत्रं प्रतिहारः
प्राणो निधनमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतम् । स य एवमेत-
द्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी भवति सर्वमायुरेति
ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या,
महामनाः स्यात्तद्भूतम्” छा० उ० । “मनो हिङ्कारो मनसः
सर्वकरणप्रवृत्तीनां प्राथम्यात् । तदानन्तर्याद्वाक् प्रस्तारः,
चक्षुर्दृशीयः श्रौत्यात् । श्रोत्रं प्रतिहारः प्रतिहार्यत्वात्,
प्राणो निधनं यथोक्तानां प्राणेषु निधानात्त्वापकाल ।
एतद्गायत्रं साम प्राणेषु प्रोतम् गायत्र्याः प्राणसंस्तुत-
त्वात् । स य एवमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी
भवति अविकलकरणो भवतीत्येतत् । सर्वमायुरेति “शतं
वर्षाणि सर्वमायुः पुरुषस्येति” श्रुतेः । ज्योग्ज्वलं
जीवति । महान् भवति प्रजादिभिर्महांश्च कीर्त्तार्त्ता ।
गत्यत्रोपासकस्यैतद्भूतं भवति यन्महामनास्त्वक्षुर्हृद्यश्चक्षुः
स्यादित्यर्थः” शा० भा० ।

गायत्रिन् पु० गायत्रं स्तोत्रमस्यास्ति इति । १ उद्गातरि
सामगायके “गायन्ति स्वा गायत्रिणः” ऋ० १।१०।१
२ खदिरवृक्षे च गायत्रीशब्दे दृश्यम् ।

गायन् त्रि० गै-श्लिनि जप्नुट् । गानोपजीविनि
त्रिका० । “स्तेनगायनयोरक्षम्” मनुना तदक्षभक्षणं
निषिद्धम् “सत्यं किलैतत् सा प्राज्ञ दैत्यानामसि
गायनः” भा० आ० ७८ अ० । स्त्रियां ङीप् ।

गारिच न० गीर्यते गृ-कर्मणि णितन् । ओदने उज्ज्वल०
गारुडं न० गारुडयोक्तं भगवता, तस्येदम् वा अण् ।

१ गारुडपुराणे २ विषहरमन्त्रभेदे जटाधरः । गारुडा-
कृतित्वात्श्व्यूहभेदे । “गारुडं च महाव्यूहं चक्रं शान्तं
नवस्तदा” भा० भी० ५६ अ० । तस्य च गारुडाकृतित्वं
तदुत्तरश्लोकानां पर्यालोचनयाऽवसेयम् । ३ मरकतमणौ
राजनिं तस्य च नीलवर्णतया गारुडवर्णता तच्च
गारुडतश्च वक्ष्यते । “सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतो
राशिर्मणीनामिव गारुडानाम्” रघुः । ५ स्वर्णे
हेम० तस्मिन्महत्त्ववर्णत्वात्तथा । ६ पातालगारुडतायाम्
स्त्री राजनिं ङीप् । गारुडो देवताऽस्य अण् ।
७ अस्त्रभेदे । “अस्त्रं विषादेन अर्जुनेन प्रयुक्तं गारुडम-
स्त्रम् । पश्य पश्य । पक्षाघातनिपातमारुतभरोत्प्रो-
त्क्षिप्तपृथ्वीधराः सञ्चूटविशालभोगभुजगाः स्त्र्योपकण्ठ-
स्यृशः । सन्तोषं जनयन्मयी कुलगुरोस्तीक्ष्णास्तथा सा-
रथेर्मन्ये वैरिन्दपप्रमाथविकसद्विक्रान्तयः पक्षिणः” ।
धनञ्जयवि० तत्प्रयोगकाल्यसुक्तम् । [वैद्ये शब्दरत्न० ।

गारुडिक पु० गारुडेन विषमन्त्रेण जीवति ठक् । विष-
गारुडत न० गारुडान् देवतास्य अण्, गारुडान् तद्वर्णः
अस्त्रस्य सादृश्येन प्रज्ञा० अण् वा । १ गारुड-
देवताके अस्त्रभेदे । “गारुडतं तीरगतस्तरस्वी भुज-
ङ्गनाशाय समादनेऽस्त्रम्” रघुः । २ मरकतमणौ अमरः ।
गारुड इव श्यामवर्णत्वात्तथात्वम् । “तस्योत्तमसत्काञ्चन-
कुण्डलाग्रप्रत्युपगारुडतरलभासा” माघः । “शुक-
वंशपतकदलीशिरीषकुसुमप्रभं गुणोपेतम् । सुरपिठकाय्ये
मरकतमतीव शुभदं नृणां विधत्ते” उ० स० ८३ अ० । तज्ज-
क्षणवर्णादिकसुक्तम् ।

गारुडतपत्रिका स्त्री गारुडतमिव वर्णेन पत्रमस्याः कप्
कापि अत इत्त्वम् । पाठालतायाम् राजनिं ।

गार्गि पुंस्त्री गार्ग्याः कुत्सितमपयम् “गोत्रस्त्रियाः कुत्सने
ण च” पा० ण्य पक्षे ठक् । गार्ग्याः कुत्सितेऽपत्ये पक्षे ठक्
गार्गिकोऽप्यत्र । उभयत्र स्त्रियां टाप् । गार्ग्यस्य अङ्कः
संवः लक्षणं वा यजनन्त्वात् अण् यलोपः । गार्ग्यसंघे
इतदङ्के च पु० । ४ तज्जक्षणे न० परम्परासम्बद्धोऽङ्कः
साक्षात् लक्षणमिति भेदः सि० कौ० । गार्ग्यादागतः
“गोत्रादङ्कवत्” पा० अण् यलोपः । गार्ग्यादागते, त्रि०
वा वुञ्जि गार्गिकोऽपि तदर्थे त्रि० ।

गार्गिका स्त्री “गोत्रचरणाच्छावात्याकारतद्वेषेषु” पा०

गर्ग+युञ् वैरमैथुनिकादिभुजः स्त्रीत्वम् । गार्ग्यत्वेन
१श्वाचायां २तथात्याकारे ३तद्वेते च ।

गार्गी स्त्री गर्गस्य गोत्रापत्यं स्त्री यञ् डीपि यलोपः । गर्ग-
गोत्रापत्ये १स्त्रीमात्रे तत्र वचकोर्द्धिता गार्गी ब्रह्म-
विदुत्तमा तच्च ढ० उ० गार्गीब्राह्मणे स्पष्टम् तच्च ब्रा-
ह्मणम् “अथैनं गार्गी वाचक्रवी पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति
होवाचेत्यादि “ततोह गार्गी वाचक्रव्युपररामेत्यन्तम्”
षष्ठब्राह्मणम् । सैव च अष्टमब्राह्मणे इतरप्रश्नद्वयकरणेन
याज्ञवल्क्यात्तदुत्तरप्राप्त्या याज्ञवल्क्यस्य जेष्ठत्वमन्वेष्टां
निषिध्य तस्य ब्रह्मज्ञश्चेष्टत्वं व्यवस्थापितं यथा तत्रै-
वोक्तं ढम ब्राह्मणे “साहोवाच ब्राह्मणा भवन्त-
स्तदेव वक्तुं मन्वेध्वम् यदस्मादमस्तकारेण सुच्येध्वम्
न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद् ब्रह्मोद्यं जेतेति” “ततोह
वाचक्रव्युपरराम” । २दुर्गायां गार्ग्यीशब्दे उदा० ।

तस्या अपत्यसू ठक् । । गार्ग्येयं तदपत्ये पुंस्त्री ।

गार्गीपुत्र पु० ङ्त० । गार्ग्याः पुत्रे सुक्लृयजुर्वेदवंशान्तर्गते सुनि-
भेदे “गार्गीपुत्रात् गार्गीपुत्रः” शत० ब्रा० १४।६।४।२० । ततः
अपत्ये “पुत्रान्तादन्यतरस्याम्” वा फिञ् वा कृक् च
पक्षे इज् । गार्गीपुत्रकायणि गार्गीपुत्रायणि गार्गी-
पुत्रि गार्गीपुत्रस्यापत्ये पुंस्त्री ।

गार्गीभू अगार्ग्यो गार्ग्यो भवति अभूततद्भावे चि ।
“क्यच्प्रोश्च” पा० चो अपत्यार्थयलोपश्च । अगा-
र्यस्य गार्ग्यभवने स्वा० प० अक० सेट् । गार्गीभवति
गार्गीभूतः ।

गार्गीय आत्मनो गार्ग्यमिच्छति क्यचि यलोपे गार्ग्य-
च्छादाम् पर० अक० सेट् । गार्गीयति अगार्गीधीत् ।

गार्गीय त्रि० गार्ग्यस्तेदम्, “वृद्धाच्छः” पा० ऊ यलोपश्च ।
१गार्ग्यसम्बन्धिनि २तत्प्रोक्ते च । “गार्गीयं शिखिचारं
पाराशरमसितदेवस्तुतञ्च” ढ० स० ।

गार्ग्य पुंस्त्री गर्गस्यापत्यं गर्गा० यञ् । गर्गगोत्रापत्ये
स्त्रियां डीप् यलोपे गार्गी । विशेषेण त्वं गर्गशब्दे दृश्यः
गार्त्तक त्रि० गर्त्तदेशे भवः घूमा० युञ् । गर्त्तदेशभवे ।

गार्त्त समद पु० गृत्तसमदस्यापत्यम् शिवा० अण् । अत्समदा-
पत्ये स च शुनकानां त्रिप्रवरान्तर्गतं ऋषिभेदः ।
यथाह आश्व० श्रौ० १२।१०।१२ सू० “शुनकानां गृ-
त्तसमदेति, त्रिप्रवरं वा भार्गवशौनहोत्रगार्त्तसमदेति” ।

गार्द्भ त्रि० गर्द्भस्तेदम् अण् । गर्द्भमूलादौ २५।४७ पु०
गर्द्भशब्दे विवृतिः ।

गार्द्भरथिक त्रि० गर्द्भभयुक्तं रथमर्हति ठक् । गर्द्भभ-
युक्तरथगमनयोग्ये ।

गार्द्भ न० गृध-गर्द्भ-वा भावे षञ् गर्द्भ एव चतु-
र्वर्णां स्वार्थे षञ् । लोभे । “पीत्वा जलानां
निधिनानिगार्द्भार्त्तं” माघः । “लभ्ये गार्द्भेऽष्ट्वलज
संभक्तौ” कविक० ।

गार्ध्रपक्ष पु० गृध्रस्यायम्-अण् गार्ध्रः पक्षः पक्षो यस्य ।
गृध्रपक्षयुक्ते बाणे हेमच० । गार्ध्रपत्वादयोऽप्युक्तार्थे ।
“विपाठाः पृथयः कस्य गार्ध्रपत्वाः शिलाशिताः” भा० वि०
४२ अ० । “न हि गार्ध्रजीविनिर्मुक्ता गार्ध्रपत्वाः सुते-
जनाः” भा० वि० ५३ अ० । गार्ध्रवाजोऽप्यत्र । गार्ध्रवाजः
कृतः गार्ध्रवाज+करोत्यर्थे णिच् कर्मणि क्त । गा-
र्ध्रवाजित कृतगृध्रपक्षे बाणे । “इतश्चेतश्च निर्मुक्तैः
काञ्चनैर्गार्ध्रवाजितैः” भा० वि० ४८ अ० । “तानहं
निशितैर्वीणैर्व्यध्वंसं गार्ध्रवाजितैः” भा० व० १७३ अ०
सुहृत् पु० वाजितैरित्यत्र राजितैरित्यपपाठः ।

गार्ध्रवासस पु० गार्ध्रः पक्षः वास इव यस्य । गृध्रपक्षयुक्ते
बाणे “नहि गार्ध्रजीवस्तुतानां शराणां गार्ध्रवाससाम्”
भा० व० २० अ० ।

गार्भ त्रि० गर्भे गर्भवृद्धौ साधु अण् । गर्भवृद्धये कर्त्तव्ये
१गर्भाधानकर्म्मणि । “गार्भेर्होमैर्जातकर्म्मचोड्मोड्जीनि-
वन्धनैः,” मनुः । होमैरित्युपलक्षणं गर्भाधानादेर-
होमरूपत्वात् कुल्लू० । गर्भस्तेदम् अण् । २गर्भ-
सम्बन्धिनि त्रि० । “संस्कारैर्विविधैस्तद्गत् गर्भमेनो व्यपो
हति” सूत्रिः । तत्रार्थे ठक् । गार्त्तिकमप्यत्र । “वैजिकं
गार्त्तिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते” मनुः । तच्च “एनः अ-
सुचिमातृगर्भवासजम्” कुल्लू० ।

गार्भिण न० गर्भिणीनां समूहः भिक्षा० अण् । गर्भिणी-
समूहे अमरः । भिक्षादिगणे गर्भिणीशब्दपाठात् अण्
एव विधानेन अत्रार्थे गार्भिण्यशब्दकल्पनं प्रामादिकमेव ।

गार्भुत त्रि० गर्भत इदम् अण् । गर्भुद्धान्यविशेषसम्बन्धिनि
“प्राजापत्यं गार्भुतं चरुं निर्वपेत्” तैत्ति० २।४।४।७।

गार्ष्ट्य पुंस्त्री गृष्टेरपत्यम् गृष्ट्या० ठक् । गृष्टेरपत्ये ।
“गार्ष्ट्यो दृष्टभो गोभिरानट्” ऋ० १०।११।१२ । “सकृत्प्र-
सूता गौः गृष्टिः तस्या अपत्यम्” भा० ।

गार्हपत त्रि० गृहपतेरिदम् तस्य भावो वा अश्वपत्या० अण् ।
१गृहपतिसम्बन्धिनि त्रि० २गृहपतिभावे न० । “वैश्या-
जान्ययोः गार्हपते” कात्या० श्रौ० १।६।१६ । “नेत्यनुवर्त्तते

वैश्यराजन्ययोर्गृहपतित्वेऽपि नाधिकारः” कर्कः ।

“अपेतप्रजननाः स्थविरास्तदाख्यास्तेषां यो नृशंसतमः
स्याद्द्रव्यवत्तमो वाऽनूचानतमो वा तस्य गार्हपते दीक्षे-
रन्” कात्या० श्रौ० २।४।७ । “स गृहपतिः कर्त्तव्यः”
कर्कः । चतुर्थब्राह्मे स्तोमे इति शेषः ।

गार्हपत्यं पु० गृहपतिना नित्यं संयुक्तः संज्ञायां जग्र ।
यजमानरूपगृहपतिसंयुक्तेऽग्निभेदे स च कृतविवा-
हाग्निपरिग्रहस्याग्निहोत्रादिसाधनाधानाङ्गतया प्राक्
आधेयः यथाह आश्व० श्रौ० २।२।१ ।

“उत्सर्गेऽपराह्णे गार्हपत्यं प्रज्वाल्य दक्षिणाग्निं
मानोय विट्कुलाद्विजवतो वैक्योनय इत्येके प्रिय-
माणं वा प्रज्वाल्यारणिमन्तं वा मथित्वा गार्हपत्या-
दाहवनीयं ज्वलन्तसङ्गरेत्” १००० “अत्रापराह्णशब्देन
अङ्गश्चतुर्थभागो गृह्यते । विहरणकाले गार्हपत्यं
प्रादुष्कृत्य प्रज्वाल्य च दक्षिणाग्निं वैश्यगृहादानयेत् ।
चतुर्णां वर्णानामन्यतमस्य द्रव्यवतो वा गृहात्,
गार्हपत्याद्वा धार्यं शेत् प्रज्वालयेत् । काले काले यदि
निर्मन्यः तदा मन्येत् एषां प्रकाराणां सुत्पत्तिवैशेष्यादु-
पवस्था । तेषामन्यतमप्रकारेण दक्षिणाग्निं साध-
यित्वा ततो गार्हपत्यात् ज्वलन्तमग्निमाहवनीयार्थं
सङ्गरेत् । पातान्तरेण पृथक् कुर्यादित्यर्थः” नारा०
“गार्हपत्ये संस्काराः” कात्या० श्रौ० १।८।३४ “अग्नि-
अयं पथ्याग्निं करणपात्रप्रतपनादयः संस्काराः वच-
नाभावे गार्हपत्याग्नौ भवन्ति तद्यथा शूर्पाग्निहोत्र-
हवग्योः प्रतपनम् सुक्लुवादीनाम् वरुणप्रवासे
करस्मपात्रयवानां दक्षिणाग्नौ अपरणेऽपि पर्यग्निकरणं
गार्हपत्यादेव, पितृयज्ञे च धानानाम् पर्यकषायोदकस्य
तु दक्षिणाग्नावेव पाकः इष्टकापाकार्थत्वात् तत्पाकस्य
दक्षिणाग्निना विधानात्” कर्कः ।

“अपणं वाहवनीये” ३५ सू० हविषां अपणं
माहवनीये वा स्यात् गार्हपत्ये वा उभयथा श्रुतत्वात्
“तदाह्वराहवनीये हवींषि अपयेयुरिति अतो गार्हपत्य
एव अपयन्तीति च” । आदिविकल्पोऽयम् नेच्छाविकल्पः
तच्छ्रापिण इति तच्छ्रापित्वस्य नियतत्वेनानुवादात् ।
तदुक्तम् । “रूपं कालेऽनुनिर्वायः अपणं देवतास्तथा ।
आदौ ये विष्टताः पक्षास्त इमे सर्वदा स्मृताः” इति
रूपं कर्मस्वरूपम् दाक्षायणदर्शपूर्णमासादिकम् काल
छदितानुदितादिः अनुनिर्वायो वैश्वधादित्यौ, अपणं

हविःअपणम् गार्हपत्ये वाहवनीये वेति । देवता
ऐन्द्रं भवति माहेन्द्रं वेति एतेषां विकल्पानां मध्ये यः
प्रथमं स्वीकृतः स एव यावज्जीवं कर्त्तव्यः न पक्षान्तरम् ।
एवमेवैते पञ्चैवादिविकल्पाः अन्ये सर्वेऽपीच्छावि-
कल्पाः” कर्कः ।

तस्य प्रतियज्ञविधानञ्च शत० ब्रा० ३।६।१।२।३। यथा “तस्मादे-
नानुत्सवने सवने एव प्रतिसमिन्वते” “एनान् गार्हपत्या-
दीन्” । तेषां च घोडशसंस्कारान्तर्गतत्वं व्याख्या-
स्य यथा “गर्भाधानं पुंसवनं सोमलोजातकर्म च । नाम-
क्रिया निष्क्रमोऽन्नप्राशनं वपनक्रिया । कर्णवेधो व्रता-
देशो वेदारम्भक्रियाविधिः । केशान्तस्नानसुद्धाहोविवा-
हाग्निपरिग्रहः । तेषां संस्काराः घोडश
स्मृताः” “गार्हपत्यागारे वा देवान् वा एष उपावर्त्तते”
शत० ब्रा० १।१।१।१।१। तत्करणप्रकारः कात्या० श्रौ० ४।७।८।
सूत्रादौ उक्तो यथा “अग्न्यगारे कुर्वन्ति” “पूर्वं गार्हपत्य-
गृहं पश्चादाहवनीयगृहम् कुर्वन्ति” कर्कः । “उद-
ग्वंशं वाऽपरम्” ६००० “अपरं गार्हपत्यागारं उदग्वंशं
वा प्राग्वंशम् आहवनीयागारं तु प्राग्वंशमेव”
कर्कः । “दक्षिणपूर्वे द्वारे” १००० “उत्पत्तिक्रमेण
गार्हपत्यागारस्य दक्षिणद्वारमाहवनीयागारस्य प्राच्याम् ।
अर्थात् गार्हपत्यागारे पूर्वद्वारम् आहवनीयागारे
अपरद्वारम्” कर्कः “गार्हपत्यागारे निर्मय्याभ्यादधाति”
तत्रैव १५ सूत्रम् ।

गार्हमेधं पु० गृहस्येदं अण् कर्म० । गृहसम्बन्धियज्ञे
गृहस्यकर्त्तव्ये पञ्चयज्ञरूपे कर्मणि । “तथैव राजन्नुश्च
गार्हमेधवितानविद्योर्विजृम्भितेषु” भाग० ५।१।१२ ।

गार्हस्थं न० गृहस्थस्य भावः कर्म वा । गृहस्थकर्त्तव्ये
पञ्चयज्ञादौ कर्मणि । “गार्हस्थश्चैव याज्याश्च सर्वा
गृहप्राश्च देवताः” भा० आश्व० ७००० । “गार्हस्थं धर्म-
मास्थाय ह्यसितो देवलः पुरा” भा० शल्य० ५।१०० ।

गालनं न० चु० गल-क्षारणे भावे ल्युट् । निःस्त्रावणे
(गालनं) “सा चुक्रुधं त्वं सोमस्य गालनेन” निरु०
६।२४ । “तथा पचेत् यथा दाहकाठिन्यातिशैथिल्य-
मण्डुगालनरहितोऽन्तरूपप्रक्षयर्भवति” भवदेवः ।

गालव पु० गल-घञ्त्वं वाति वा-क । श्लोघ्रह्णे मेदि०
२ केन्दुकृच्छ्रे शब्दच० ३ सनिभेदे, स च विश्वामित्र-
पुत्रभेदः । यथाह हरिवं ३७०० । “विश्वामि-
त्रस्य च सुता देवरातादयः स्मृताः” इत्युपक्रमे

“साङ्गुतिर्गालवश्चेति सङ्गलवश्चेति विश्रुताः” । तस्य शिष्य-
भेदश्च यथाह भा० उ० १०५ अ० । “विश्वामित्रस्तु
शिष्यस्य गालवस्य तपस्विनः । शुश्रूषया च भक्त्या च
प्रीतिमानित्युवाच ह” इत्युपक्रमे तस्यातिनिर्भयनेन
रुद्विष्यामित्रादिष्टगुरुदक्षिणात्वेन एकतः श्यामकर्णाश्व-
शताष्टकस्य दानकथा भा० उ० १०६ अ० ११८ अ० पर्यन्ते
उक्ता । तन्नेयमाख्यायिका गुरुणा तथाऽनुशिष्टस्य तस्य
उपासनादितः प्रसन्नेन गरुडेन सह तथाभूताश्वमा-
प्रार्थं ययातिन्दपसमीपे गतिः । तत्प्रार्थनया तेन च
तथाभूताश्वलाभद्वारभूतं साधवीनामककन्यां ददे । तस्यां
कन्यायाश्चकैकपुत्रजनने तथाभूतश्वशतद्वयं शुल्कत्वेन च
कल्पितं, तत्वादौ ह्यर्थश्वदपेण द्वे तथाविधाश्वशते
शुल्कत्वेन दत्त्वा एकपुत्रस्तस्याभूत्पादितः । ततो दिवो-
दासेन तथैव द्वेशते शुक्लं दत्त्वा एकः पुत्र उदपादि ।
तत उशीनरेण तथैव द्वे श्वते शुल्कं दत्त्वा एकः पुत्र
उदपादि । एवं षट् तथाभूताश्वशतानि द्विशताश्वशुल्क-
दानेनैकपुत्रोत्पादनयोग्यां ताञ्च कन्यां गुरवे विश्वामित्राय
गुरुदक्षिणात्वेन ददौ तेन च तस्यामेकः पुत्रः उदपादीति ।

गालवि पु० गालवस्यापत्यम् इज् । गालवर्षेः पुत्रे प्राक्शृङ्ग-
वदाख्ये सुनिभेदे । स हि कुणिगर्गस्यातिवृद्धां कन्यामुपयेमे
तत्कथा च वृद्धकन्यामुपवर्ण्य “वार्द्धिक्येन च राजेन्द्र !
तपसा चैव कर्षिता । सा नाशक्यदा गन्तुं पदात् पदमपि-
स्वयम् । चकार गमने बुद्धिं परलोकाय वै तदा ।
भोक्तु कामान्तु तां दृष्ट्वा शरीरं नारदोऽब्रवीत् । असं-
ख्यतायाः कन्यायाः कुतो लोकास्तवानघे ! एवन्तु
श्रुतमस्माभिर्देवलोके महाव्रते ! । तपः परमकं प्राप्तं
न तु लोकास्त्वया जिताः । तद्भारद्वचः श्रुत्वा साऽब्र-
वीदपि संसदि । तपसोऽङ्गे प्रयच्छामि पाणिप्राहस्य
सत्तम ! । इत्युक्तेऽयास्य जयाह पाणिं गालवसम्भवः ।
ऋषिः प्राक्शृङ्गवान्नाम समयञ्चेदमब्रवीत् । समयेन
तवाद्याहं पाणिं स्पृक्ष्यामि शोभने ! । यद्येकरात्रं
वस्तव्यं त्वया सह मयेति ह । तद्येति सा प्रतिश्रुत्य
तस्मै पाणिं ददौ तदा । यथादृष्टे ग विधिना कृत्वा
चाग्निं विधानतः । चक्रे च पाणिप्राहणं तस्योद्वाह-
ञ्च गालविः” भा० श्रुत्य० ५३ अ० ।

गालि पु० चु० गल-क्षारणे इत् । आक्रोशे शप्ते त्रिका० ।
“ददत् ददत् गालिं गालिमन्तोभवन्तो वयमिह तद-
भावादुगालिदानेऽप्यशक्ताः” उद्भटः ।

गालित त्रि० चु० गल-क्षारणे (गालान) कर्मणि क्त ।
अतद्रवे “गालितस्य सुवर्णस्य षोडशंशेन सीसकम्”
वैद्य० । “तथा पचेत् यथाऽगालितमण्डश्चर्भवति”
लालेसी पद्धतिः ।

गालिनी स्त्री “कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ सक्तौ करयोरितरेतरम् ।
तर्जनीमध्यमानामाः संगताः भुग्नवर्जिताः । सुद्वैषा
गालिनी भोक्ता शङ्खस्योपरि चाङ्किता” तन्त्रसा० उक्ते
सुद्राभेदे ।

गालोडि गालोडितमाचटे जि इतलोपः सुग्व०
उन्नात्ताद्याख्याने अक० उभ० सेट् । गालोडयति ते ।
गालोडित त्रि० “उन्मादशीलो रोगार्त्तौ मूर्खौ गालोडितः
स्मृतः” कलापट्टचातुक्ते १ उन्मात्ते रोगार्त्तौ रूखे च गो-
लो हित इति वा पाठस्तत्पार्थेय । [वीजे राजनि० ।
गालोडि न० गलोड+स्वार्थे प्रज्ञा० अण् । १ धान्यभेदे २ पद्म-
गावलगाणि पु० गवलगाण्याधन्यम् इज् । गवलगाणेरपत्ये
सञ्जये गवलगाणशब्दे दृश्यम् । “गावलगाणरिदं धीमान्”
भा० आ० १० अ० । “सञ्जयश्च सहामात्यो विद्वान्
गावलगाणिवशी” २ अ० ।

गाविष्ठिर पुंस्त्री गविष्ठिरस्यापत्यम् विदा० अज् । गविष्ठि-
रर्षेरपत्ये । ततः हरिता० युवापत्ये फज् । गाविष्ठिरा-
यण तदीययुवापत्ये पुंस्त्री ।

गावेधुका त्रि० गवेधुकाया विकारः विल्वा० अण् । गवेधुका-
वयवे चर्वादी । गवेधुशब्दे उदा० ।

गाह विलोडने भ्वा० आत्म० सक० ऊदिट् वेट् । गाहते
अगाहिष्ट-अगाढ जगाहे । “मनस्तु मे संशयमेव
गाहते” कुमा० । “अगाहताष्टादशतां जिगीषया”
नेष० । “जगाहिरेऽम्बुधिं नागाः” । “समगाहिष्ट
चाम्बुधिम्” “जगाहे द्यां निशाचरः” “जगाहे च
दिशो दश” भट्टिः । “ब्रह्मावर्त्तं जनपदमध्वन्वायया
गाहमानः” मेघ० । “पूर्वापरौ तोयनिधी य-
गाह्य” कुमा० अवाऽङ्गोपः । पक्षे अवगाह्य । “तप-
स्विगाढां तमसाम्” (प्राप) रघुः । अव+विपयीकरणे च ।
“पक्षे साध्यावगाहि ज्ञानम्” गदा० ।

गाह पु० गह-गहने भावे कर्मणि वा घञ् । १ गहने ।
“गाहाहिव आ निरधुलत” ऋ० ६।११।८ । “गाहात्
गहनात्” भा० । गाह-कर्त्तरि अच् । २ गाहकर्त्तरि त्रि०
गिद् पु० रथपालके देवभेदे “गिदैष ते रथ एष वामश्विना”
ता० ब्रा० १।७।७ । “गिदो नाम रथपालकः कश्चि-

हेवः"भा०।

[गिरिधारके।

गिघ्नं त्रि० गिरिं धारयति घृ-सूत्रविभ०क नि० रिलोपः ।
गिन्दुक्तं पु० गेन्दुक्त+घृषो० । गेन्दुके (केन्दु) ठक्ते हेमच०।
गिर(र)रा स्त्री गृ-किप् वा टाप् । वाक्ये ।

“रवेः कवेः किं समरस्य सारं इति” प्रश्ने “भागीरथी-
तीरसमाश्रितानाम्” विदग्धसु० उत्तरम् । “गिरा
सुखाम्भोजमियं युयोज” “गरीगरिः पल्लवार्थ-
लाघवे” नैषधम् “भवद्गिरामवसरप्रदानाय वचांसि नः”
“गिरसुत्तरपक्षताम्” माघः । “गीर्भिर्द्वा वयं वर्द्धयासे
वचोविदः” ऋ० १।६।१६ । अथ पत्यादौ परे समासे
अहरा०रूपत्वयम् गोपतिः गोर्पतिः गोःपतिः । २स्तुतौ
च “पवमानो गिराष्टधम्” ऋ० ६।२६।६ । “गिरा स्तुत्या
वर्द्धमानम्” भा० ।

गिरि पु० गृ-इ किञ्च । १पर्वते । “कुचरो गिरिष्ठा इत्यृचो
निरुक्तौ १।२० । “गिरिः पर्वतः समुद्रगोर्खो भवति”
इत्युक्तम् । “सदोर्द्धवाङ्मयीवीरो सुक्तकेशो दिग्म्बरः ।
सर्वत्र समभावेन भावयेद्यो नरोत्तमः । इष्टदेवीधिया
नारीं स गिरिः परिकीर्त्तित” इत्युक्तलक्षणे शतान्वि-
कसंन्यासिभेदे, २परिव्राजकोपाधिभेदे च । यथा आनन्द-
गिरिः । गिर(र)लति स्तोकम् गृ-अच् । ४वालमू-
षिकायां स्त्री वा ङीष् प्रमानायः । ५नेत्ररोगे मेदि० ।
गिरिकाणः ३तः प्रकृतिस्वरः । ६गेन्दुके विश्वः ।
७पूज्ये त्रि० मेदि० । दनिगरणे स्त्री अमरः ।
“अथान्वकारं गिरिगङ्गास्वस्म” रुचः । “गिरेस्तडित्वा-
निव तावदुच्चकैः” माघः । ८मेघे निघ० । “गिरयो
नाप उग्रा असृधन्” ऋ० ६।६।७।११ । “गिरयो
मेघाः” भा० । “गिरिभ्रजो नोर्षयो मदन्तः” ऋ०
१०।६।१ । “गिरिभ्यो मेघेभ्यो भ्रष्टा निर्गताः” भा० ।
“मेवोऽपि गिरिरेतस्मादेव जलादेः संगरणं भवति” निरु०
१।२० । १०पारददोषभेदे “मलं विषं वङ्गिगिरी च
चापलक्षैरुगिकं दोषसुशान्ति पारदे । उपाधिजौ द्वौ
तपुनागयोगजौ दोषौ रसेन्द्रे कथितौ सुनीश्वरैः ।
मलेन सूक्ष्मां सरणं विषेण, दाहोऽग्निना कष्टतरः
शरीरे । देहस्य जाड्यङ्गिरिणा सदा स्यात्, चाञ्चल्यतो
वोर्ध्वहृत्तिष्ठ पुंसाम् । वङ्गेन कुष्ठं भुजगेन पण्डो
भवेदतोऽसौ परिशोधनीयः । वङ्गिर्विषं मलञ्चेति
सुख्या दोषास्त्रयो रसे । एते कुर्वन्ति सन्तापं
कृतिं सूक्ष्मां नृणां क्रमात् । अन्येऽपि कथिता दोषा

भिषग्भिः पारदे यदि । तथाप्येते त्रयो दोषाः शोधनीया
विशेषतः” भावप्र० । ततःपरस्य नदीनखादीनां गिरि-
नद्यादि० पूर्वपदस्थनिमित्तत्वात् वा णत्वम् । गिरिण(न)दी
गिरिण(न)खः गिरिण(न)ङ्गः गिरिणि(नि)तम्बः ।
गिरिका पु० गिरौ कैलामे कायति कै-क । १शिवे । “गिरिको
हिङ्गुको ठक्को जोवः पुद्गल एव च” भा० शा०
३६८ अ० दक्कलशिवनामसु । नीलकण्ठ नान्या-
व्युत्पत्तिरुक्ता । गिरिं गिरिवदचेतनं देहादिकं कायति
शब्दति अन्तर्भूतगद्यर्थे कै-क । अचेतनमपि देहादि
चेतनं करोतीत्यर्थः” । गिरि+स्वार्थे क । २वालमूषि-
कायाम् स्त्री अमरः । गिरौ भवः कन् । ३पर्वतजाते त्रि० ।
४उपरिचरवसुन्धपमहिष्यां स्त्री तस्या गिरितो जन्मकथा
भा० आ० ६३ अ० यथा

“राजोपरिचरेत्येवं नाम तस्याथ विश्रुतम् ।
पुरोपवाहिनीं तस्य नदीं शुक्तिमतीं गिरिः । अरौतृषी-
चेतनायुक्तः कामात् कोलाहलः किल । गिरिं कोला-
हलं तन्तु पदा वसुरताडयत् । निश्चक्राम ततस्तेन
प्रहारविवरेण सा । तस्यां नद्यामजनयन् भयुनं पर्वतः
स्वयम् । तस्मात् विमोक्षणात् प्रीता नदी राज्ञे न्यवेद-
यत् । यः पुमानभवत् तत्र तं स राजर्षिसत्तमः । व-
सुर्वसुप्रदश्चक्रे सेनापतिमरिन्दमः । चकार पत्नीं
कन्यान्तु तथा तां गिरिकां नृपः । वसोः पत्नी च
गिरिका कामकालं न्यवेदयत् । ऋतुकालमनुप्राप्ता
ज्ञाता पुंसवने शुचिः । तदहः पितरश्चैनमूचुर्जहि
मृगानिति । तं राजसत्तमं प्रीतास्तदा मतिमतां वर ! ।
स पितृणां नियोगलभनतिक्रम्य पार्थिवः । चचार
मृगयां कामी गिरिकामेव संस्मरन् । अतीव रूपस-
म्पन्नां साक्षाच्छ्रियनिवापराम्” । “चैद्योपरिचरं वीरं
वसुं नामान्तरिचगम् । चैद्योपरिचराज्जज्ञे गिरिका
सप्त मानवान् । महारथो मगधराट् विश्रुतो यो वृह-
द्रथः । प्रत्यग्रहः कुशश्चैव यमाङ्गमर्षिवाहनम् । मा-
रुतश्च यदुश्चैव सत्स्यकालो च सत्तम !” हरिवं३२ अ०।
गिरिकच्छप गिरौ पर्वतस्यार्थं कच्छपः । पर्वतदरीस्य-
शायिनि स्थलकच्छपे । स च प्रमथाद्युपद्रवराहित्याय
गृहे गृहस्थेन स्थापनीयः यथाह भा० आ० १२१ अ०
“गोरचना समालम्भी वचाहस्तश्च यो भवेत् । दृताक्षतं च
यो दध्यात् मस्तके तत्परायणः । ये च मांसं न खादन्ति
ताञ्च शक्रुम हिंसितम् । यस्य चाग्निगृहे नित्यं दिवा

रात्रौ च दीयते । तरलोश्चर्म दंष्ट्रा च तथैव गिरिकच्छपः ।
आञ्जघ्नोविडालश्च कागः कण्ठोऽथ पिङ्गलः । येषा-
मेतानि तिष्ठन्ति गृहेषु गृहमेधिनाम् । तान्यष्टधा-
गणगाराणि पिशिताशः सुदारुणैः” पिशाचोक्तौ ।

गिरिकण्टक पु० गिरेः कण्टक इव भेदकत्वात् । वज्रे त्रिका०
गिरिकदम्ब पु० गिरौ भवः कदम्बः । धाराकदम्बे राजनि०
स्वार्थे क । तत्कार्थे “देवदारुवचाहिङ्गुकुष्ठ” गिरिकद-
म्बकः” सुश्रुतः ।

गिरिकदली स्त्री ७त० । बल्लुवीजायाम् वनरम्भायाम्
राजनि० “गिरिरम्भा तु मधुराहिमा बल्या च दुर्जरा ।
दृष्ट्वापि तदाहं शोषमनी वीर्यकट्युरुः” राजनि० ।

गिरिकर्णिका स्त्री गिरिः कर्ण इव यस्याः कप् कापि
अत इत्त्वम् । १पृथिव्यां त्रिका० । गिरेर्बालमूषिकायाः
कर्णः अस्त्रस्याः तदाकारपक्षत्वात् ठन् । २अपराजिता
लतायां ३श्वेतकिर्णहीड्छे च राजनि० ।

गिरिकर्षी स्त्री गिरेर्बालमूषिकायाः कर्ष इव कर्षः पलमस्याः
डोप् । १अपराजितालतायाम् अमरः । “विफला
गिरिकर्षी च हंसपादी च चित्तकम्” भावप्र० । २यवसि
शब्दच० । [गिरिशब्दे गिरिकशब्दे च दृश्यम् ।

गिरिका स्त्री गिरिरेव स्वार्थे क । बालमूषिकायाम् अमरः ।
गिरिकाण त्रि० गिरिणा नेत्ररोगभेदेन काणः । नेत्ररोगभेदेन
एकनेत्रहीने । अस्त्र ३त० प्रकृतिस्वरता ।

गिरिचिन्ति पु० गिरि वाचि क्षियति क्षि-वासे किप् अलुक्स० ।
स्तुतिरूपवाक्यस्य परमेश्वरे “प्र विष्णवे शूषमेतु मन्म-
गिरिचिन्ति उरुगायाय दृष्टे” क० १।१५४।३ । “गिरिचिन्ते
गिरि वाचि, गिरिवदन्तप्रदेशे वा तिष्ठते” भा० ।

गिरिचिप त्रि० गिरिं क्षिपति क्षिप-क । १गिरेरुत्क्षेपण
सामर्थ्यवति २अक्रूरम्भातरि पु० गान्दिनीजशब्दे दृश्यम्

गिरिगुड पु० गिरौ गुड इव । गेन्द के (केन्द) हेमच० ।

गिरिचर त्रि० गिरौ चरति चर-ट १पर्वतचारिणि । “गिरि
चर इव नागं प्राणसारं बिभर्ति” शकु० स्त्रियां डोप् ।
२चौरे तदीये ३रुद्रभेदे पु० “नम उष्णीधिले गिरि-
चराय” यजु० १६।२१ । गिरिचरचौरेः अध्वन्यानां
वस्त्राद्यपहर्षु पर्वतादिविषमस्थानचरत्वात् तदधिपत्वाद्
रुद्रोपि गिरिवरः इत्युपचारः ।

गिरिज न० गिरौ जायते जन-ड । १शैलजे शिलाजलनि
२लोप्ते ३अश्वके च मेदि० । ४गैरिके राजनि० ५मधुक
दृष्टे ६गौरशके पु० रत्नमा० ७हिमाद्रिजातायां पार्वत्यां

स्त्री “आगतं शिववक्त्रेभ्यो गतञ्च गिरिजानने” यामलम् ।
“यदा यदा स गिरिजाच्छुद्धनामाक्षरागतम्” काशी० ६६ अ०
८मातुलाङ्गां स्त्री मेदि० ९श्वेतवृद्धायां रत्नमा० ।
१०कुद्रपाषाणभेदलतायां ११लायमाणलतायां १२कारी-
दृष्टे १३मल्लिकायां १४गिरिकदल्यां च स्त्री राजनि० ।
१५पर्वतजातमात्रे त्रि० । गिरि वाचि जायते जन-ड
अलुक्स० । १६स्तुतिरूपवाक्यनिष्पन्ने च “मरुत्वते गिरिजा
एयया मरुत्” क० ५।८७।२ । गिरिजा वाचिनिष्पन्नाः” भा० ।
पार्वत्या हिमालयरूपगिरेर्जन्मकथा शिवपुराणे १३ अ०
हिमालयस्य मेनकानाम्नी पत्नी बभूवेत्युक्ता “प्रक्षतिरभव-
त्तस्याः सेनायाः कन्यका शुभा” इत्युपक्रमे “तां पार्वती-
त्याभिजनाञ्च नामतो जुहाव तद्वन्धुजनः स्वभावतः ।
माता निषिद्धा तपसे यदा तु सा ययावमाख्यां भवभक्ति
भाविनी” कालिकापुराणे तु तस्याः कालीतिनाम तत्-
कथा ४।१४२ अ० दृष्ट्या । १७गङ्गायाञ्च स्त्री तस्या अपि
तत उत्पत्तिकथा कालिकापु० ४७ अ० दृष्ट्या ।

गिरिजातनय पु० ६त० । कार्तिकेये तस्य च यथोत्पत्ति-
स्तथा कार्तिकेयप्रसूतशब्दे १६५६ पु० उक्तपाया कालिकापु०
४७ अ० विस्तरेण दृष्ट्या । गिरिजानन्दनादयोऽप्यत्र ।

गिरिजापति पु० ६त० । १शिवे, गिरिजेशादयोऽप्यत्र ।

गिरिजामल न० गिरौ पर्वते मेघे घनरवे वा जायते जन-
ड, तेषु अमलम्, तथाभूतञ्च तदमलञ्च, गिरिजायाः
पार्वत्या वीजरूपं मलं वा । १अश्वके तस्य यथा च
पार्वतीवीजजातत्वं तथा अश्वकशब्दे १५ पु० उक्तम्
भावप्र० तस्यान्यथोत्पत्तिभेदादिकसुक्तं यथा

“पुरा वधाय दत्तस्य वज्रिणा वज्रमुद्धृतम् । विष्णु
लिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिसर्पिताः । ते निपेतुर्धन-
ध्वानाच्छिखरेषु महीभृताम् । तेभ्य एव ससृज्यन्
तत्तद्गिरिषु चाश्वकम् । तद्वज्रं वज्रजातत्वादश्वक-
श्वरवोद्धवात् । गगनान् स्खलितं यस्माद् गगनञ्च
ततो मतम् । विप्रक्षलियवित्शूद्रभेदात्तत् स्याच्चतु-
र्विधम् । क्रमेणैव सितं रक्तं पीतं कृष्णञ्च वर्णतः ।
प्रशस्यते सितन्नारे रक्तं तत्तु रसायने । पीतं हेमनि,
कृष्णन्तु गदेषु द्रुतयेऽपि च । पिनाकं दर्दुरं नागं
वज्रञ्चेति चतुर्विधम् । सुञ्जल्यग्नौ विनिक्षिप्तं पिना-
कन्दलसञ्जयम् । अज्ञानाङ्गक्षयं तस्य महाकुष्ठ
प्रदायकम् । दर्दुरं त्वग्निनिक्षिप्तं कुशते दर्दुर-
ध्वनिम् । गोलकान् बद्ध्यः कृत्वा स स्यात्सुन्दर्यु

प्रदायकः । नागन्तु नागयद् वज्रौ फुत्कारं परिसृजति ।
तद्भक्षितमवश्यन्तु विदधाति भगन्दरम् । वज्रन्तु वज्र-
वत्तिष्ठेत्तन्नाग्नौ विकृतिं व्रजेत् । सर्वाभ्येषु वरं वज्रं
व्याधिवाङ्मयमृत्युहृत् । अभ्यसुत्तरशैलोत्थं वज्रसत्त्वं
गुणविकम् । दक्षिणाद्रिभवं स्वल्पसत्वमल्पगुण-
प्रदम् । अभ्यं कषायं सधुरं सुशीतमायुष्करं धातु-
विवर्द्धनञ्च । हन्यात् विदोषं व्रणमेहकुष्ठप्लीहो-
दरगन्धविषक्रमीञ्च । रोगान् हन्ति द्रवयति वष-
धीर्यद्विं विधत्ते तारुण्याद्यं रमयति शतं योषतां
नित्यमेव । दीर्घायुष्कान् जनयति सुतान् विक्रमैः
सिंहतुल्यान् मृत्योर्भीतिं हरति सततं सेव्यमानं
मृताभम् । अभ्यशब्दे अलुक्तास्तदगुणदिभेदाद्दोक्ताः ।
गिरिज्वर पु० गिरिं ज्वरयति ज्वर-णिच्-अच् । वज्रे
शब्दः ।

गिरि(लि)त त्रि० गिल-क्त वारः । भक्षिते रायसकु० ।
गिरिन् पु० गिरौ कैलासे स्थितस्त्रायते त्रै-क । रुद्रे ।
“शिवं गिरित्तां कुक्” यजु० १६।३ ।

गिरिदुर्गं न० गिरिरेव दुर्गम् । रात्रां शत्रुभ्यो निःशङ्क-
तया वासस्थानम् । पर्वतरूपे तादृशे स्थाने (गड्) ।
“धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्जदुर्गं वार्चमेव वा । नदुर्गं गिरि-
दुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पुरम् । सर्वेण तु प्रयत्नेन
गिरिदुर्गं समाश्रयेत् । एषां हि वज्रगुणत्वेन गिरि-
दुर्गं विशिष्यते” । लीळाव्यान्याश्रितास्तेषां मृगगर्ता-
श्रयापचराः” । लीलायुत्तराणि क्रमशः सुवङ्गमनरा-
मराः” मनुः । एषां मध्ये गिरिदुर्गं वज्रगुणत्वात् विशिष्टं
तस्य गुणाश्च सुदुरारोहत्वं महाप्रदेशादल्पप्राणप्रे-
रितशिलादिना वज्रशत्रुसैन्यविनाशनमित्यादयः” कृष्ण०
“वसन्तो गिरिदुर्गेषु वनदुर्गेषु धन्विनः” भा०वि०
५ अ० ।

गिरिधातु पु० इत० । गैरिके उपधातुभेदे राजनि० ।

गिरिनगरं न० इ०स० कूर्मविभागे १४अ० दक्षिणस्यासृक्ते
अथ दक्षिणेन लङ्केत्युपक्रमे “कालाजिनसौरिकीर्यता-
लिकटाः गिरिनगरमलयदर्दुरमहेन्द्रमालिन्यमरकच्छाः”
इत्युक्ते देशभेदे । अस्य च संज्ञात्वेऽपि पूर्वपदस्थनिमित्तात्
क्षुब्धादित्वात् न शत्वम् ।

गिरिनद्यादि पु० वार्त्ति० ग० उक्ते पूर्वपदस्थनिमित्तात् वा
शत्वनिमित्ते शब्दगणे स च गणः “गिरिनदी गिरिनख
गिरिनद्ध गिरिनितम्ब चक्रनदी चक्रनितम्ब त्वर्यमाण-

माधोष आर्गयन” आकृतिगणः । “गिरिनद्यादीनां
वा” वार्त्ति० ।

गिरिनन्दिनी स्त्री इत० । हिमालयसुतायां १पार्वत्यां
२गङ्गायाञ्च, गिरेर्नन्दिनीव । ३नदीमात्रे तासां गिरि-
प्रभवत्वात्तथात्वम् “अन्याश्च सरितो बह्वः” इत्युपक्रमे
“शुभाश्च गिरिनन्दिन्यः” हरिवं० १३६अ० । “कलिन्द-
गिरिनन्दिनीतटसुरदुमालम्बिनी” रसरङ्गाधरः ।

गिरिनिम्ब पु० उत० । महानिम्बवृक्षे राजनि० ।

गिरिपोलु पु० इत० । (फालसा) इति वृक्षभेदे राजनि० ।

गिरिपुरं न० आनर्हदेशान्तर्गते पुरभेदे आनर्त्तशब्दे ७२७
श्रु० उदा० । [जतुनि राजनि० ।

गिरिपुष्पकं न० गिरेः पुष्पमिव कायति कै-क । शिला-
गिरिप्रिया स्त्री गिरिः प्रियोऽस्याः । चमर्यां मृगभेदे
राजनि० । [उवाचापः” शत०ब्रा० ७।४।२।१८ ।

गिरिवुधा स्त्री गिरिवृद्ध इव यस्याः । अप्सु । गिरिवुधा
गिरिभिदु पु० गिरिं भिनत्ति भिद-क्लिप् । १पाषाणभेदके वृक्षे
भावप्र० । २इन्द्रे च । ३नद्यान्तरे । ४नदीभेदके “नद्या-
न्तरेऽसंस्रवो गिरिभिञ्चेत्” कात्या० श्रौ० २५।१।४।२३ । “गिरिं
भित्त्वा या नद्यागता तदनन्तरे संस्रवो न भवति” कर्कः ।
गिरिभु त्रि० गिरौ भवति भू-क्लिप् । १पर्वतप्रभवे क्षुद्र-
पाषाणभेदे २पार्वत्यां ३गङ्गायां च स्त्री इत० । ४पर्वत-
भूमौ स्त्री ।

गिरिमल्लिका स्त्री गिरौ मल्लीव इवार्थे कन् । कुटजवृक्षे ।
अमरः । [उल्लृप्तात्तथात्वम् ।

गिरिमान पु० गिरेरिव मानमस्य । गजे शब्दरत्ना० । तस्य
गिरिमाल पु० गिरौ मालः सख्यभ्योऽस्य । बाधको
खनामख्याते अजितयूपकाष्ठसाधने वृक्षभेदे “तेल्यको
बाधको वा” कात्या० श्रौ० २१।३।६ । “यूपो भवति
तेल्यकस्तिग्निशः बाधको गिरिमालः” कर्कः ।

गिरिमृदु स्त्री इत० । १गैरिके (गैरिमाटि) त्रिका० । २पर्व-
तमृत्तिकायाञ्च ।

गिरिमृद्वं न० गिरेर्दो भवति भू-अच् । गैरिके राजनि०
गिरिमिदु पु० गिरिर्मेद इव सारोऽस्य । विट्खदिरे रत्नमा०
गिरियुक् पु० गिरिं याति या-क संज्ञायां कन् । गेन्दुके
(केन्द) वृक्षे हेमच० । [केन्दुके शब्दरत्ना० ।

गिरियाक पु० गिरिं याति-या क्लिप् संज्ञायां कन् न ह्रस्वः ।
गिरिराज पु० गिरिषु राजते राज-क्लिप् उत० । १पर्वतत्रये
“स तयाभिहितो राजन् नावलुत् गिरिराड्वि” भा०भी०

७८८० । “गिरिराट्पादचारीव” भाग० ६।१२।२५ ।

२हिमाचले च ।

गिरिराज पु० ६त० । हिमालये । यथा च तस्य नगराजत्वं तथा अचलराजशब्दे ८३ प्र० उक्तम् । “सोऽपि कार्पाटिकस्य गिरिराजस्य भाषितम्” । “गिरिराजाङ्गजासखः” काशी० । “गिरिराजराजसुतान्विनवामतनुम्” शिवस्तवः । गिरिवासिन् त्रि० गिरिं वासयति सुरभीकरोति वासि-
ष्णिनि, गिरौ वसति वस-ष्णिनि वा । हस्तिकन्दे
दृष्टे राजनि० ।

गिरिव्रज न० गिरीणां पञ्चानां व्रजो यत्र । मगधदेशान्त-
र्गते जरासन्धपुरे “सोऽभिजनोऽस्य अयम्” गैरिव्रज
तद्देशवासिनि त्रि० वज्रपु तस्य लुक् । “गिरिव्रजाः मगध-
पुण्ड्रमथिलाश्च” दृ० स० १०८० ।

गिरिव्रजवर्णनं भा० स० २१ अ० । यथा

“एष पार्थ ! महान् भाति पशुभ्राजित्यमखुसान् ।
निरासयः सुवेश्माढ्यो निवेशो मागधः शुभः । वैहा-
रो १ विपुलः शैलो वराहः २ दृषभ ३ स्तया । तथा
ऋषिगिरिः ४ स्नात । शुभस्यैत्यक्षपञ्चमाः । एते पञ्च महा-
शृङ्गाः पर्वताः शीतलद्रुमाः । रत्ननीवाभिसंहत्य संह-
तोङ्गा गिरिव्रजम्” इत्युपक्रमे ।

“अङ्गवङ्गादयश्चैव राजानः सुमहाबलाः ।
शौतमच्चयमथैव रमन्ते स्म पुरार्जुन ! । वनराजीस्तु
पश्येमाः पिप्पलानां मनोरमाः । लोभाणाञ्च शुभाः
पार्थ ! गौतमौकः समीपजाः । अर्जुनः शक्रवापी
च पद्मगौ शत्रुतापनौ । स्तुतिस्तुत्याश्चैव मणि-
नागस्य चोत्तमः । अपरिहार्थां मेघानां मागधा
मनुना कृताः । कौशिको मणिमांसैव चक्राते चाप्यनु-
ग्रहम् । एवं प्राप्य पुरं रम्यं दुराधर्षं समन्ततः ।
अर्थसिद्धिं त्वनुपमां जरासन्धोऽभिमन्यते” ।

गिरिश पु० गिरौ शेते श्री-बा० लोकेऽपि ड, गिरिरस्यस्य
लोमा० श वा १।शिवे अमरः । “गिरिशसुपचचार प्रत्यहं
वा सुकुशी” कुमा० । “गिरिशरमणी कालि ! सततम्”
कालीस्तवः । “शिवेन वचसा त्वा गिरिशाख्या वदामसि”
यजु० १६।४ ।

गिरिशन्त पु० महादेवे । “गिरिशन्ताभिचाकशीहि” यजु०
१६।२ । “गिरौ कैलासे स्थितः शं सुखं प्राणिनां
तनोति विस्तारयति, गिरि वाचि स्थितः शं तनोतीति
वा गिरौ-मेघे स्थितो दृष्टिद्वारेण शं तनोतीति वा

वेददी० । सर्वत्र तन-बा० ड । गिरि वाचीति पक्षे
अलुक्स० ।

गिरिशय पु० गिरौ कैलासे शेते श्री-अच् । महादेवे ।
“नमो गिरिशयाय च गिरिषाय च” यजु० १६।६ ।

गिरिशाल पु० गिरिं शलति आश्रयत्वेन गच्छति शल-
गतौ अण् उप० स० । सुश्रुतोक्ते प्रतदे पक्षिभेदे ।
कपोतपारावतेत्युपक्रमे गिरिशालह्वानद्रूपकेत्यादयः
प्रतदाः सुश्रुतः ।

गिरिशालिनी स्त्री गिरिं बालमुपिकाकर्षं शलते स्नायते
स्वपत्नेषु शल-स्नाययां णिनि ङीप् । गिरिक-
र्षिकायामपरजितायाम् “पारिभद्रं पाटला च
बकुलं गिरिशालिनीं वामनपु० । तत्तुल्यपत्नत्वेन
गिरेः स्नायनात् तस्यास्तथात्वम् ।

गिरिशृङ्ग पु० गिरेः शृङ्गमाकारेणाख्यस्य अच् । १ गणेशे
शब्दरत्ना० शुश्रुतादशृङ्गलोचने गिरिशृङ्गाकारत्वात्
तस्य तथात्वम् । इत० २ पर्वतशिखरे न० ।

गिरिषट् पु० गिरौ सीदति सद-किप् षत्वम् । महादेवे ।

गिरिष्ठा स्त्री गिरौ तिष्ठति स्या किप् अस्व० षत्वम् । १ म-
हादेवे २ पर्वतस्थायिमाते त्रि० । “सृगो न भीमः कुचरो
गिरिष्ठाः” ऋ० १।१४४।२ । “गिरिष्ठा गिरिस्थायी” निरु०
गिरिसर्प पु० नित्यः ७त० । दर्शिकरसर्पभेदे सुश्रुतः । अ-
हिशब्दे ५८१ प्र० विवृतिः ।

गिरिसार पु० इत० । १ लौहे २ रङ्गे घातभेदे च “द्रोण्याय
प्रेषयामास गिरिसारसर्थी वली” भा० भी० ५३ अ०
गिरिसु सारः चन्दनादिभिरभिद्रव्यवत्त्वात् श्रेष्ठः । २
मलयपर्वते भेदिनः ।

गिरिसुत पु० इत० । १ मेनाकपर्वते २ पार्वत्याम् स्त्री । “अव-
तु वो गिरिसुता शशिभृतः प्रियतमा” उद्भटः । “शम्भोः
शिरसीन्दुकला दृषध्वजोऽस्ति च ततोयमधूर्ध्वम् । मूलं
धनुः पिनाकं वामार्धे वा गिरिसुतार्धम्” दृ० स०
५८ अ० ।

गिरिस्त्रिवा स्त्री गिरेः स्ववति त्रु-अच् ५त० । पर्वतनद्यां
“गिरिस्त्रिवाभि ! सर्वाभिः प्रवृत्तोऽनुगता शुभा” भा०
आनु० १४ अ० ।

गिरिह्वा स्त्री गिरिं बालमुपिकाकर्षं ह्वयति स्पर्द्धते तदा-
कारेण ह्वे-क । गिरिकर्षिकायाम् अपराजिता-
याम् तत्कर्षणतुल्यपत्नत्वास्तथात्वम् । “श्वेता गिरिह्वा
किण्विही सिता च” सुश्रु० । आ+ह्वे-क । गिर्याह्वा-

यत् । 'गिरीषः किष्पीहिः शेलुः गिर्याङ्गा रजनी-
द्वयम्' सुशु० ।

गिरीन्द्र पु० गिरिरिन्द्र इव अष्टत्वात् इत० वा । हिमा-
लये पर्वते अचलराजशब्दे ८२८० विवृतिः । १ महा-
देवे च कैलासेश्वरत्वस्य तथात्वम् । "भाष्यञ्च गिरी-
न्द्रोऽसौ सम्भावयति चेतसि" काशी० ६६ अ० ।

गिरीश पु० गिरेः कैलासस्य ईशः । महादेवे अमरः ।
"सुतां गिरीशप्रतिपत्तमानसाम्" कुमा० । गिरीणामीशः ।

२ हिमालये । गिरां वाचामीशः । श्वाचस्यतौ च भेदि० ।

गिर्विण्णस् पु० गिरा स्तुत्या वन्यते वन-कर्म्मणि अमुन् सं-
ज्ञात्वात् णत्वं षष्ठो नोपपददीर्घः । १ स्तवनीये देवभेदे ।
"गिर्विण्णदेवो भवति गोभिरेन वनयन्ति" निरु० ६।१४ ।
"सोमास इन्द्र ! गिर्विण्णः" ऋ० १।५।७ । "गोभिः
स्तुतिभिः संभजनीयो देवविशेषः" भा० । कर्त्तरि
अमुन् । २ स्तोतरि च । "धीरो गिर्विण्णस्य विद्वानः" ऋ०
१०।११।१ । "गोभिर्वनन्ति भजन्ते इति गिर्विण्णसः
स्तोतारः वनतेरमुनि रूपम् उपपददीर्घाभावश्चान्दसः ।
तदन्तात् क्यप् । "क्याच्छन्दसि" मा० उपत्ययः स्तो-
तृन् कामयमानः" भा० । "परि त्वा गिर्विण्णो ! गिर
इमा भवन्तु विश्वतः" शत० ब्रा० १।६।१२४ ।

गिर्विन् पु० गिरा वन्यते वन-विच् नि० उपपददीर्घाभावः ।
इन्द्रादौ देवे "इन्द्रो वै गिर्वा" शत० ब्रा० १।६।१२४ ।

गिर्वाहस् पु० गिरा स्तुतिवाचा उह्यते नि० उपपददीर्घा-
भावः । "स्तुतिवाक्यवाहनीये इन्द्रादौ देवे । "न जग्मुर्गि-
र्वाहो ! अश्वाः" ऋ० ६।२४।६ ।

गिल गिल गिलने सक० तु० पर० सेट् । गिलति गिलन्
सार्वधातुकविप्रयोऽयम् । गिरतेः रस्य लः इत्येके ।
किन्तु गिलन इति निर्देशात् सौत्वोऽयं धातुरित्येव ज्यायः
गिल ति० गिल-क । १ भक्षके । "गिलेऽगिलस्" वार्त्ति०
एतत्परं पूर्वस्य सुम् । तिमिङ्गिलः । "तिमिङ्गिलगि-
लोऽप्यस्ति तद्विलोऽप्यस्ति राघव !" गिलस् त्व न
गिलगिलः "गेलगिले च" वा० । तिमिङ्गिलगिलः
इत्यादौ सुम् । २ कुम्भीरे पु० शब्दच० । तस्य सर्वपदा-
र्थस्य चर्वणाभावेन गिलनात् तथात्वम् । कर्म्मणि
मूल० क । ३ जम्बीरे शब्दच० तस्य दन्तशठत्वेन चर्वण-
नन्तरेण गिलनात्तथात्वम् ।

गिलभिल पु० गिलं कुम्भीरं गिलति गिल-क । अगिलस्ये-
त्युक्तेः न सुम् । गिलग्राहे नक्रे (हांगर) ।

गिलग्राह पु० गिलं कुम्भीरं गृह्णाति ग्राह-अण् उप०स० ।
नक्रे राजनि० ।

गिलन न० सौ० गिल-ल्युट् गिलन इति निर्देशात् न
गुणः । चर्वणमन्तरेण भक्षणे (गिला) अमरः ।

गिलायु "यन्विर्गले त्वामलकास्थिमातः स्थिरोऽप्यरुक् स्वात्
कफरक्तमूर्तिः । संलब्धते सक्तमिवाशनञ्च स यस्त
साध्यस्तु गिजायुसंज्ञः" सुश्रुतोक्ते कण्ठरोगभेदे ।

गिलि स्त्री गिल-भावे इत् । गिलने अमरटी० ।

गिलित ति० गिल-क्त । भक्षिते अमरः ।

गिलोड्य पु० मधुरफले हज्जभेदे । "कतकछिग्लोपियावेत्या-
द्युपक्रमे "समासेन मधुरो वर्गः" सुश्रुतः ।

गि(गे)ष्णु ति० "गै-गादाभ्यामिष्णु च" उणा० इष्णु च आङ्गु णः ।
इष्णु गिति केचित् पठन्ति तन्मते आतो लोपः । १ गायने
२ सामादिगायके पु० । उज्ज्वलदत्तीये तु इष्णु जित्येव
पाठः मतान्तरे एष्णु क् इति पाठान्तरसङ्गा आतो लोपे
रूपसाधन्यसङ्गा चित्स्वराभावात् स्वे भेद इत्युक्तं
तेन शब्दकल्पद्रुमे गिष्ण इत्यदन्तशब्दकल्पनं प्राप्तादिकम् ।
तथा च गिष्णुरिति, गेष्युरिति वा शब्दरूपद्वयम् ।

गीत न० गे-गाने भावे क्त । गाने स्वरविशेषनिष्पाद्ये
शब्दभेदे । तच्च द्विविधं लौकिकं वैदिकञ्च तत् गान-
शब्दे वैदिकगानलक्षणादिकसक्तं लौकिकमधुनोच्यते ।

"धातुमात्रासमायुक्तं गीतमित्युच्यते ब्रुवैः । तत्
नादात्मकोधातुमात्रा ह्यक्षरसञ्चयः" । तद्विविधं यथा
"गीतञ्च द्विविधं प्रोक्तं यन्त्रगात्रविभागतः । यन्त्रं
स्याद्देणुवीणादि गातन्तु सुखजं मतम् । निवन्ध-
मनिवन्धञ्च गीतं द्विविधस्यते । अनिवन्धं भवे-
द्गीतं वर्णादिनियमं विना । तद्वा गमकधात्वाद्यै
रनिवन्धं विनाकृतम् । निवन्धञ्च भनेद्गीतं तालमान
रसाञ्चितम् । छन्दोगमकधात्वाद्यैर्वर्णादिनियमैः कृ-
तम् । छन्मिः पाद्यसमूहगीतं सामभ्यः समपद्यत ।
यजुर्भ्योऽभिनया जाता रसाचार्यवर्णः स्मृताः । अथ
संगीतलक्षणम् "तालवाद्यानुगं गीतं नटीभिर्यत्
गीयते नृत्यस्यानुगं तं रङ्गे तत्सङ्गीतकमुच्यते ।
सङ्गीतकेन रम्येण सुखं यस्य न चेतसि । मनुष्य-
हृषभो लोके विधिनैव स वञ्चितः । संसारदुःख
दग्धानासुत्तमानामनुग्रहात् । प्रभुणा शङ्करेणात्र
गीतवाद्यं प्रकाशितम् । गीतं वाद्यं तथा नृत्यं तैर्य-
त्रिकमिदं मतम् । तृथ्यशब्दोद्धदङ्गे स्यात् सुर-

जेऽपि च दृश्यते । गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् । रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते । गीतेन हरिणा रङ्गं प्राप्नुवन्त्यपि पक्षिणः । वनादायान्ति फणिनः शिशवो न रुदन्ति च । हृदि चमत्कृतये किमतः परं फणिवरोऽन्यतरो वत पञ्चमः । अपि स्मृतां यदवाप मदालसां सधुरगीतवशीकृतशङ्करः । परमानन्दविवर्द्धनसमिमतफलं वशीकरणम् । सकल-जनचित्तहरणं विमुक्तिवीजं परं गीतम् । “शुद्धशाल-गसङ्कीर्णभेदाद्गीतं त्रिधा मतम् । एता साद्यभवा सपा-ठकरं तत् पञ्चतानेश्वरः कैराते स्वरचक्रपालविजया पत्वं त्रिभङ्गिस्तथा । टेङ्कावर्णवरः पुटौ द्विपदिका सक्ता वलीमाहकालस्वोदण्डकवर्त्तनीति कथिताः शुद्धास्तु ते विंशतिः” सङ्गीतदा० । एतादीनामेतेषां विंशति संख्य-कानां प्रबन्धगीतानामङ्गानि षट् भवन्ति यथा “पदं तानो विरुदश्च तालः पाठः स्वरस्तथा । एतादीनां षडङ्गानि कथितानि विरिञ्चिना । पौनरुक्त्यं न देशीये गीते दोषोऽभिजायते । शीघ्रोच्चारेण वर्णानां तथा चैव प्रसारणे । लिङ्गान्यत्वे विसन्धौ च संयुक्ताक्षरभोजने । परिवर्त्तेऽक्षराणाञ्च ह्रस्वदोर्व्यतिक्रमे” । शालगन्धर्वं यथा “ध्रुवकोमण्डकश्चैव प्रतिमण्डो निसारुकः । वासकः प्रतिलाभश्च तथान्या चैकतालिका । यतिश्च भुमरिश्चेति शालगं स्तवमीरितम्” । सङ्गीर्णस्तवं यथा “चैत्रोमङ्गलकस्तथा न गणिका चर्च्चतिनाटोच्चयी दोहा स्याद्वलस्तथा गुरुबलो गीता च गोविस्तथा । हेम्नो कोप्यथ कारिका त्रिपदिकैत्येतानि कामद्विषा संक्षे-पेण चतुर्दश प्रकटितान्यत्वाधमानि क्रमात्” सङ्गीतदा० । अधिकम् उल्लोप्यशब्दे १३७३ पृ० दृश्यम् । स्वार्थे क तत्त्वार्थे “काव्यालापाश्च ये केचित् गीतकान्यखिलानि च । शब्दमूर्त्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः” अग्निपु० । कर्म्मणि क्त । शब्दिते भेदि० । इत्युक्ते ४ गान-कर्म्मणि क्तगताने त्रि० । “गीता सुगीता कर्त्तव्या” गानशब्दे उदा० ।

गीतगोविन्द पु० गीतगोविन्दोऽत्र । जयदेवकृते श्रीकृष्ण-चरितख्यापके द्वादशसर्गात्मके अन्यभेदे । “यच्छृङ्गार विवेकतत्त्वमपि सत्काव्येषु लीलायितम् तत्सर्वं जय-देवपण्डितकवेः कृष्णैकतानात्मनः । सानन्दाः परि-शोधयन्तु सुधियः श्रीगीतगोविन्दतः” गीतगो० ।

गीतप्रिय त्रि० गीतं प्रियमस्य । १ गानरक्ते २ महादेवे पु०

शकुमारानुगतमाहकाभेदे स्त्री । “गीतप्रिया च कल्याणी रुद्रोमाऽमिताशना” भा० शल्य० पृ० माहगणोक्तौ । **गीतमोदिन्** त्रि० गीतेन मोदते सुद-णिनि । १ गीतेना-मोदकर्त्तरि स्त्रियां ङीप् । २ किन्नरे पु० शब्दर० ।

गीता स्त्री गै-कर्म्मणि क्त । १ गुरुशिष्यकल्पनया आत्मविद्योप-देशात्मके कथाविशेषे सा च भगवद्गीतारामगीतादिभेदात् बहुला किन्तु भगवद्गीतायामेव प्रसिद्धिः । “गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः । या स्वयं पद्मनाभस्य सुखपद्मात् विनिःसृतेति” श्रीधरस्वामिधृतवचनम् । प्रसिद्ध गीतायास्तात्पर्यादि नीलकण्ठेन समन्याहि यथा “भारते सर्ववेदार्थो, भारतार्थश्च कृतस्त्वयः । गीतायामस्ति, तेनेयं सर्वशास्त्रमयी मता । कर्मोपास्तिज्ञानभेदेः शास्त्रं काण्डत्रयात्मकम् भक्तिस्तूपासनाकाण्डाच्चतुर्थाद्यातिरि-च्यते । तदेव ब्रह्म, त्वं विद्धि नेदं यत्तदुपासते । इति श्रुत्यैव वेद्यास्य ह्युपास्यादन्यतेरिता । इयमष्टादशाध्यायी क्रमात् षट्कविकेष हि । कर्मोपास्तिज्ञानकाण्डत्रितयात्मा निग-द्यते” । सधुस्मृद्दनसरस्वतीभिस्तु गीतागूढार्थदीपिन्यां तत्प्रयोजनादिकं विस्तरेण दर्शितं यथा

“सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमात्मकम् । परं नि-श्रेयसं गीताशास्त्रस्योक्तं प्रयोजनम् । सच्चिदानन्दरूप-न्तत् पूर्णं विष्णोः परं पदम् । यत्प्राप्तये समारम्भाः वेदाः काण्डत्रयात्मकाः । कर्मोपास्तिस्तथा ज्ञानमिति काण्डत्रयं क्रमात् । तद्रूपाष्टादशाध्यायी गीता काण्ड-त्रयात्मिका । एकमेकेन षट्केन काण्डमन्त्रोपलक्ष्येत् । कर्मनिष्ठाज्ञाननिष्ठे कथिते प्रथमान्वययोः । यतः सच्च-क्षये नास्ति तयोरतिविरोधतः । भगवद्भक्तिनिष्ठा तु मध्यमे परिकीर्त्तिता । उभयालुगता सा हि सर्वविघ्ना-पनोदिनी । कर्ममित्रा च शुद्धा च ज्ञानमित्रा च सा त्रिधा । तत्र तु प्रथमे काण्डे कर्म्मतत्तत्प्रागवर्णनात् । त्वंपदार्थो विशुद्धात्मा सोपपत्तिर्निरूप्यते । द्वितीये भगवद्भक्तिनिष्ठवर्णनया ततः । भगवान् परमानन्दस्तत्-पदार्थोऽवधार्यते । तृतीये तु तयोरैक्यं वाक्यार्थो वर्ण्यते स्फुटम् । एवमप्यत्र काण्डानां संबन्धोऽस्ति परस्परम् । प्रत्यध्यायं विशेषन्तु तत्रतत्रैव वक्ष्यते । सुक्तिसाधनमप्येदं शास्त्रार्थत्वेन कथ्यते । निष्कामकर्मानुष्ठानं त्यागात् काव्यनिषिद्धयोः । तत्रापि परमोधर्मो जपस्तुत्यादिकं हरेः । क्षीणपापस्य चित्तस्य विवेके योग्यता यदा । नित्यानित्यविवेकस्तु जायते सुदृढस्तदा । इहामूर्त्तार्थ

वैराग्यं वशीकाराभिधं क्रमात् । ततः शमादिसंपत्त्या
संन्यासनिष्ठता भवेत् । एवं सर्वपरित्यागानुसुचता
जायते दृढा । ततो गुरुपसदनसुपदेशग्रस्ततः । ततः
सन्देहहानाय वेदान्तश्रवणादिकम् । सर्वसुत्तरभीमा-
साशास्त्रमन्त्रोपयुज्यते । ततस्तत्परिपाकेण निदिध्या-
सननिष्ठता । योगशास्त्रं तु संपूर्णसुपक्षीणं भवेदिह ।
क्षीणदोषे ततश्चित्ते वाक्यात्तत्त्वमतिर्भवेत् । साक्षात्-
कारो निर्विकल्पः शब्दादेवोपजायते । अविद्याविनि-
वृत्तिस्तु तत्त्वज्ञानोदये भवेत् । तत आवरणे क्षीणे
क्षीयेते भ्रमसंशयौ । अनारब्धानि कर्माणि नश्यन्त्येव
समन्ततः । न चागामीनि जायन्ते तत्त्वज्ञानप्रभावतः ।
प्रारब्धकर्मविच्छेपाद्वासना तु न नश्यति । सा सर्वतो बलवती
संयमेनोपशम्यति । संयमो धारणा ध्यानं समाधिरिति
यत् त्रिकम् । यमादिपञ्चकं पूर्वं तदर्थसुपयुज्यते । ईश्वरो
प्रणिधानात्तु समाधिः सिध्यति द्रुतम् । ततोभवेन्ननोनाश-
वासनाक्षय एव च । तत्त्वज्ञानं मनोनाशोवासनाक्षय इ-
त्यपि । युगपन्नितयाभ्यासाज्जीवन्मुक्तिर्दृढा भवेत् । विद्वत्-
संन्यासकथनमेतदर्थं श्रुतौ कृतम् । प्रागसिद्धो यएवांशो
यत्नः स्यात्तस्य साधने । निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्प-
समाधिना । निर्विकल्पसमाधिस्तु भवेदत्र त्रिभूमिकः ।
व्युत्तिष्ठते स्वतस्त्वाद्यो द्वितीये परवोधितः । अन्येत-
त्तिष्ठते नैव सदा भवति तन्मयः । एवम्भूतोब्राह्मणः
स्याद्विरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम् । गुणातीतः स्थितप्रज्ञो विष्णु-
भक्तश्च कथ्यते । अतिवर्णाश्रमी जीवन्मुक्त आत्मारति-
स्तदा । एतस्य कृतकत्वत्वाच्छास्त्रमस्माच्चिर्वर्त्तते । यस्य देवे
परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः
प्रकाशने महात्मनः । इत्यादिश्रुतिमानेन कायेन
मनसा गिरा । सर्वावस्थानु भगवदुभक्तिरतोपयुज्यते ।
पूर्वभूमौ कृता भक्तिरुत्तरां भूमिमानयेत् । अन्यथा विघ्नवा-
न्मुल्यात् फलसिद्धिः सुदुर्लभा । पूर्वभ्यासेन तेनैव क्रियते
हावशोऽपि सः । एनेकजन्मसंसिद्ध इत्यादि च वचो हरेः ।
यदि प्राग्भवसंस्कारैरचिन्त्यत्वात्तु कश्चन । प्रागेव कृतकत्वः
स्यादकस्मात् फलपातवत् । न तं प्रतिफलार्थत्वाच्छास्त्र-
सारव्यभिच्यते । प्राक्सिद्धसाधनाभ्यासाद्भुज्येया भगवत्-
क्षपा । एवं प्राग्भूमिसिद्धावप्युत्तरोत्तरभूमये । विधेया
भगवद्भक्तिस्तं विना सा न सिद्ध्यति । जीवन्मुक्तदशायां
तु न भक्तेः फलकल्पना । अद्वैतत्वादिवचोषां स्वभावो
भजनं हरेः । अत्काराभावाच्च सुनयो निर्यन्त्या अप्यु-

क्रमे । कुर्वन्त्यचैतकीं भक्तिमित्यभूतगुणो हरिः । तेषां
ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते । इत्यादिवचनात्
प्रेमभक्तोऽयं मुख्य उच्यते । एतत् सर्वं भगवता गीता-
शास्त्रे प्रकाशितम् । अतो व्याख्यातुमेतन्म-
मम उत्सहते भ्रमम् । निष्कामकर्मानुष्ठानं मूलं मोक्षस्ये
कीर्तितम् । शोकादिरागद्वेषः पाप्मा तस्य च प्रतिबन्धकः ।
यतः स्वधर्मविभ्रंशः प्रतिघ्नइत्येव सेवनात् । फलाभिमन्त्रि-
पूर्वा वा साहङ्गारा क्रिया भवेत् । आविष्टः पुरुषो
नित्यमेवमासुरपाप्मभिः । पुमर्थलाभायोग्यः सन् लभते
दुःखसन्ततिम् । दुःखं स्वभावतो द्वेष्यं सर्वेषां प्राणिना-
मिह । अतस्तत्साधनं त्याज्यं शोकमोहादिकं विदा ।
अनादिभवसन्ताननिरुद्धं दुःखकारणम् । इत्थं जं
शोकमोहादि केनोपायेन हीयताम् । एवमाकाङ्क्षाया-
विष्टं पुरुषार्थेनान्मुखं नरम् । बुबोधयिषुराहेदं भगवान्
शास्त्रमुत्तमम् । व्यासप्रणीताध्यात्मरसायनान्तर्गता
रामगीता भारताश्वमेविकोक्ते ब्राह्मणगीतालुगीते
देवीभागवतोक्ता देवीगीता वैष्णवभागवतोक्ता गोपीगीता
तन्त्रोक्ता शिवगीता इत्यादयो वङ्गो गीतोः सन्ति ।
तास्य सर्वा एव अध्यात्मविद्याप्रकाशिकाः । अपराधशब्दे
२२२ पु० उक्तवाक्ये प्रत्यहं गीताध्यायपाठफलमुक्तम् ।

गीतायन न० इत० । गानसाधने वेणुद्वज्जादौ “गीतायनैः
दुन्दुभिः शङ्खवेणुभिः” भाग० १।४।६ ।

गीतासार पु० गीताया भगवद्गीताया सारः संक्षेपेणार्थ-
कथनमत्र । गरुडपुराणान्तर्गते २३५ अध्यायादित्वे
भगवद्गीतार्थोक्तिः संक्षेपरूपेण्यन्ते ।

गीति स्त्री गै-भावे क्तिन् । १। गाने । “तवास्मि गीति-
रागेण हारिणा प्रसभं हृतः” । “अहोरागपरिवा-
हिणी गीतिः” शकु० । “श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणे-
ऽस्मिन्” कुमा० । “आर्याप्रथमदलोक्तं कथमपि ल-
क्ष्यं भवेदुभयोः । द्बयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं
गीतवान् भुजङ्गेशः” ७०० उक्ते शमावावृत्तभेदे ।

गीतिका स्त्री गीतिरिव कायति कै-क । १। गीतिरुल्लेखगाथायां
“गायत्रीं पठते यस्तु वर्षशङ्करजस्तथा । गाथा च गी-
तिका चापि तस्य सम्पद्यते नृप !” भा० व० ८५ अ० ।
“गाथा स्वरनियमहीना, गद्यवन्मुखाङ्गिः सरति । गा-
थैव गायत्रीगीतिवत् स्वरवर्णविकृता गीतिका” नीलक० ।
“सगणो जयुस्मभरैः स्वर्गैः कथिता बुधैरिह गीतिका”
७०० टी० उक्ते श्विंशत्यक्षरपादको समचतुष्पादवर्णवृत्त-

भेदे च । स्वार्थे क । गीतिका शीतौ गाने ।
गीथा स्त्री गै-यक् । वाचि । “एष उ वा उद्गोषः प्राणो वा
उत् प्राखेन हीदं सर्वसत्तव्यं, वागेव गीथा उच्च गीथा
चेति स उद्गीयः” शत० ब्र० १४।४।१।५ । “वागेव
गीथा उद्गीयाभिव्यक्तिरूपा गावतेः शब्दार्थत्वात्” भा०
गीरथ पु० गीः रथ इवास्व । १ गीष्मत्तौ त्रिका० । २ जीवा-
त्मनि शब्दार्थचि० ।

गीर्ष्म त्रि० मृ-निररण्ये शब्दे कर्म्मणि क्त । १ वर्णिते
२ स्तुते शिगलिते च अमरः । [अमरः ।

गीर्ष्म स्त्री गृ-भावे क्तिन् । १ स्तुतौ २ वर्णने शिगलने च
गीर्द्वी स्त्री गीरोऽधिष्ठात्री देवी । १ सरस्वत्याम् शब्दरत्नाः ।
गीर्पति पु० इत० अहरा० वा रः । १ इहस्यतौ । २ परिणिते
च पक्षे षविर्गौ गीष्मतिः गीः पतिशब्दव्यत्यय अमरः ।

गीर्वा(र्वा)ण पु० गीरेव बाणः कार्यसाधनत्वाद्ध्रं गत्य ।
१ देवे सुरे । अन्तःस्थमध्यत्वे मिरं स्तुतिरूपां वस्तुतः वग-
याचने अण् “पूर्वपदात् संज्ञायामिति” पा० णत्वम्
उप० स० । देवानां स्तुतिप्रियत्वात् तच्चात्वमिति भेदः ।

गीर्वा(र्वा)णकुसुम न० गीर्वा(र्वा)णप्रियं कुसुमम् ।
देवकुसुमे लवङ्गे राजनि० गीर्वाणपुष्पादयोऽप्यत्र ।

गीर्लता स्त्री गीरिव विस्तीर्णा लता । महाज्योतिष्मतील-
तायाम् राजनि० ।

गीर्वत् त्रि० गीरस्त्वस्य सतप “छन्दसीरः” पा० मस्य वः ।
वाक्ययुक्ते छन्दसीत्युक्तेः लोके न वः । गीर्वत् इति ।

गु ध्वनौ अव्यक्तशब्दे स्वा० आत्म० अक० अनिट् । श्रवते अ-
गोष्ट । जुगुवे । “उपो वेनस्य जोगुवानः” ऋ० १।६।१

१४ । गुड् अव्यक्ते शब्दे अस्मात् यङ्लुकि पदव्यत्ययेन
शानच्” भा० । “विश्वामित्रासु जोगुवे” ऋ० ५।६
४।२। “जोगुवे शब्दयामिति” भा० पूर्ववत् पदव्यत्ययः ।

गु विधोत्वसर्गे तदा० कुटा० पर० अक० अनिट् । गुर्वति अगुत
ओद्दत् क्त तस्य नः “दुग्दोर्दीर्घश्च” पा० दीर्घः गूनः ।

गुग्गु(ल)लु पु० गुज-क्रिप् गुक् व्याधिः ततो गुडति रक्षति
गुड-क कु या डलवोरेकत्वम् । स्वनामख्याते वृक्षभेदे,
अमरः । भरतस्तु इममदन्तमप्याह क्त्वा । २ रक्तशोभा-
ञ्जनवच्चे शब्दच० ।

“जीवावकरसगुग्गुलुभस्मातककुन्दुहृच्छसर्जरसैः” “ला-
क्षाकुन्दुहृग्गुग्गुलुहृद्भूषकपित्तविल्लमध्यानि” वृ० स०
५७०५० । तस्य पर्यायभेदगुणादि भावप्र० उक्तं यथा

“गुग्गुलु देवधूपश्च जटायुः कौशिकः पुरः । कुम्भा-

लु खजकं क्लीवे सहिषाक्षः पलङ्कघः । सहिषाक्षः
महानीलः २ कुसुदः ३ पद्म ४ इत्यपि । हिरण्यः ५ पञ्चमो
ज्ञेयो गुग्गुलुः पञ्च जातयः । भट्टाक्षज्ञसर्वणस्तु
सहिषाक्ष इति स्मृतः । महानीलस्तु विज्ञेयः स्वनाम-
समलक्षणः । कुसुदः कुसुदाभः स्यात् पद्मो माणिक्य-
सन्निभः । हिरण्याक्षस्तु हेमाभः पद्मानां लिङ्ग-
मीरितम् । सहिषाक्षो महानीलो गजेन्द्राणां हिता
बुधौ । हयानां कुसुदः पद्मः स्वस्थारोग्यकरौ परौ ।
विशेषेण मनुष्याणां कनकः परिकीर्तितः । कदा-
चिन्महिषाक्षश्च मतः कौशिकृणामपि । गुग्गुलु
विशदस्तिक्तो वीर्योष्णः पित्तलः सरः । कषायः कटुकः
षाके कटू रूक्षो लघुः परः । भस्मसन्धानकटु वृष्यः
रूक्षः स्पर्शो रसायनः । दीपनः पिच्छिलो वल्यः
कफघातघ्नः पचिः । भेदोमेहाश्रमातंश्च क्लेद
कुष्ठाममरुतान् । पिष्टिकापन्थिशोफार्शः गण्डमाला
क्षभीन् जयेत् । माधुर्याच्छमयेद्वातं कषायत्वाच्च पि-
त्तहा । तिक्तत्वात् कफजित्तेन गुग्गुलुः सर्वदोषहा ।
स नवो वृंहणो वृष्यः पुराणस्त्वतिषेखनः । स्निग्धः
काञ्चनसङ्काशः पक्वजम्बूफलोपमः । नूतनो गु-
ग्गुलुः प्रोक्तः सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिलः । शुष्को दुर्गन्ध-
कश्चैव त्यक्तप्रकृतिवर्णकः । पुराणः स तु विज्ञेयः
गुग्गुलुर्वीर्यवर्जितः । अस्तु तीक्ष्णामजीर्णञ्च
व्यायं श्रममातपम् । मद्यं रोषन्यजेत् सम्यग्गुणाधीं
पुरसेवकः” पुरः गुग्गुलुः ।

अस्य स्थानविशेषे जन्मादिकथनं यथा “जायन्ते पुर-
पादपा मरुभुवि श्रीष्णे ऽर्कसन्तापिताः शीतलौ शिशिरे-
ऽपि गुग्गुलुरसं सञ्चन्ति ते पञ्चधा । हेमाभं सहिषा-
क्षितुल्यमपरं सत् पद्मारागोपमं भट्टाक्षं कुसुदद्युति-
ञ्च विधिना याज्ञा परीक्षा ततः । वङ्गौ ज्वलन्ति त-
पने विषयं प्रयान्ति क्लिष्टानि कोष्णसलिले पयसः स-
मानाः । याज्ञा शुभाः परिहरेद्विरकालजातान् अङ्गार-
वर्णसमप्यविगन्धवर्णानिति” प्रयोगास्तम् । अस्य वर्द्धि-
पु० उत्पत्तिस्थानसूक्तम् यथा

“गोरचना या मङ्गल्या संजाता सर्वक्रामिका । गुग्गु-
लुस्तु ततो जातो गोमूत्राच्छुभदर्शनः” ।

गुग्गुलुक त्रि० गुग्गुलुः पयसस्य किशरा० वृन् । गुग्गुलु-
विक्रोतरि स्त्रियां प्रिच्चात् ङीष् ।

गुग्गुलुगन्धि पुंस्त्वो गुग्गुलुर्गन्धो लेशोऽस्य अलार्धग-

गन्धस्तेत् समा०। गवि“गावो गुग्गुलुगन्धयः” प्रा०त०यमः
गुग्गुलोर्गोमूत्रभवत्वात् गोस्तथात्वम् गुग्गुलुशब्दे तत्-
कथा। गुग्गुलोर्गन्ध इव गन्धोऽस्य वा इत्त्वं समा०।
२गुग्गुलुगन्धयुक्ते त्रि०।

गुङ्गू स्त्री कुङ्कु+प्रघो०। कुङ्कतिथौ। “या गुङ्गूयां सिनी-
वाली या राका या सरस्वती” ऋ० २।३२।८।

“अत्र गुङ्गूशब्देन राकासिनीवात्योः साहचर्यात् कुङ्क-
रुच्यते” भा०।

गुच्छ(त्स) पु०गु-संघ०किप् गुत् क्यति स्याति वा क्यो-सो-वा
क। कलिकाकुसुमादिसमूहवति ष्त्वके, काण्डमूल्ये
मूलत एव शाखाप्रधानसंघातके धान्यमल्लिकादेः
२स्तम्बे, द्वाविंशत्यष्टिके ३हजारभेदे, ४मयूरपुच्छे
च भेदि०। ५मल्लिकादौ च “गुच्छगुलमं तु विविधं
तथैव तृणजातयः। बीजकाण्डरूपाण्येव प्रताना वल्लप्र
एव च। तमसा बद्धरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना।
अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः” मनुना तेषां
कर्महेतुतोक्ता। “मूलतएव यत्न लतासमूहो भवति न
प्रकाण्डानि ते गुच्छा मल्लिकादयः, गुल्मा एकमूलाः
संघातजाताः शरेणुप्रभृतयः” कुङ्गू०। ६गुच्छकरञ्जे
भेदि०। स्त्वके पु० स्त्री राजनि० स्त्रियां ङीप्।
“ववुरयुक्कदगुच्छसुगन्धयः” माघः। स्वार्थे क। गुच्छक
उक्तोऽर्थः। संज्ञायां कन्। रीठाकरञ्जे मन्थिपथे
न० भाव०।

गुच्छ(त्स)कणिश पु०गुच्छः कणिशोऽस्य। धान्यभेदे राजनि०
गुच्छ(त्स)करञ्ज पु० गुच्छाकरः करञ्जः। करञ्जभेदे
राजनि०। “कटुगुच्छकरञ्जस्तु तिक्तोष्णो विषवातहृत्।
काण्डूविचर्चिकाकुष्ठस्यैश्वर्यगोपनाशनः” राजनि०।

गुच्छ(त्स)दन्तिका स्त्री गुच्छीभूता दन्ताः पुष्परूपाः सन्त्यस्याः
ठन्। कदल्याम् राजनि०। तस्या हि मोचकरूपे
पुष्पे गुच्छाकृतिदन्तरूपत्वात्तथात्वम्।

गुच्छ(त्स)पत्र पु० गुच्छाकृतीनि पत्राण्यस्य। तालवृक्षे
राजनि०। तस्य हि प्रत्येकपत्रस्य गुच्छात्मकत्वात्तथात्वम्।

गुच्छ(त्स)पुष्प पु०गु(त्सा)च्छाकृतीनि पुष्पाण्यस्य। सप्रच्छद-
वृक्षे २रीठाकरञ्जे ३धातक्यां स्त्री राजनि० ङीप्।

गुच्छ(त्स)फल पु० गु(त्सा)च्छाकृतीनि फलान्यस्य। १रीठाक-
रञ्जे, २राजादन्त्यां, ३कतके च। ४अग्निदमन्यां, ५काक-
माच्यां, ६राक्षायां ७कदल्याञ्च स्त्री राजनि० टाप्।

गुच्छ(त्स)वध्रा स्त्री गुच्छेन बध्यते बन्ध-वा० रक्।

गुण्डालावृक्षे राजनि०। [गुण्डालिनीवृक्षे राजनि०।

गुच्छ(त्स)मूलिका गुच्छाकृति मूलमस्या कप् अतदत्त्वम्।
गुच्छा(त्सा)र्द्ध पु० गु(त्स)च्छ इव ऋनोति ऋध-अच्। च-
तुर्विंशतिर्याष्टिके हारभेदे। इत०। गुच्छ(त्स)स्यार्द्धे पु०न०।

अमरः। [आ+ला-क वा। भूतये राजनि०।

गुच्छा(त्सा)ल पु०गुच्छाय अलति अल-अच् गुच्छमालाति
गुच्छा(त्सा)ह्वकन्द पु० गुच्छमाह्वयति आ+ह्वे-क गुच्छा-
ह्वः कन्दोऽस्य। गुलुह्वकन्दे राजनि०।

गुज ध्वनौ तदा० कुटा० पर० अक० सेट्। गुजति अगुजिष्ट
जुगोज। प्रनिगुजति। [जुगोज।

गुज कूजने स्वा० पर० अक० सेट्। जोजति अगोजीत्।

गुज कूजने स्वा०पर०सक०सेट् इदित्। गुज्जति अगुज्जीत्।

जुगुज्ज गुज्जितम् गुज्जः गुज्जन्। (गुनगुन)

इति ध्वनितमिह कूजनम्। “न जुगुज्ज यः कल-
मिति”। “न मुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः”।

“रेणून् उपूरिरे गुञ्जा” जुगुञ्जुः कर्षट्ठिताः” भट्टिः।

“लताकुञ्जं गुञ्जन्मदवदलिपुञ्जं चपलयन्” “गुञ्जन्
मत्तमधुवतः” सा० द०।

गुज्ज(र्ज)री स्त्री १रागिणीभेदे। तत्स्वरूपं सङ्गीतदा० उक्तं

यथा “श्यामा सुकेशी सलयद्रुमाणां स्फटूक्षसत्पङ्क्तव-

तलयाता। श्रुतेः स्वराणां दधतो विभागं तन्वोसुखात्

दक्षिणगुज्ज(र्ज)रीयम्” कालभेदे तस्या गानं निषिद्धं

तत्रैव “नाटी गौडी वराटी च गुज्ज(र्ज)री हे-

शिरेव च। पूर्वाह्णे गानमेतेषां निषिद्धमिति त-

द्विदः” २रागभेदे च “गुज्ज(र्ज)रीरागकतालीतालेन

गीयते” गीतगो०।

गुज्ज पु० गुजि-अच्। १पुष्पस्त्वके शब्दर०। भावे घञ्।

गुज्जने (गुनगुन) इति २ध्वनौ च। भावे ल्युट्। गुज्ज-

नमप्यत्र ध्वनौ। [शब्दच०।

गुज्जकृत् पु० गुज्जं ध्वनिभेदं करोति कृ-किप्। १भ्रमरे

गुञ्जा स्त्री गुजि-अच्। १लताभेदे (कुञ्च) तत्फलेश्चि ह-

क्यादिरितत्वादणो लुक्। “तुल्या यवाभ्यां कथितात्

गुञ्जेति” लीलावती। २गोधूमद्वयनाने, राजनि०

३चतुर्धान्यमाने, वैद्यकम् “श्वेता रक्तोच्चटा प्रोक्ता कृष्णला

चापि सा स्मृता। रक्ता सा काकचिञ्ची स्यात् काक-

णन्ती च रक्तिका। काकादनी काकपीलुः सा

स्मृता काकवल्लीरी” “श्वेतरक्तप्रभेदेन ज्ञेयं गुञ्जा-

द्वयं बुधैः। गुञ्जाद्वयं तु केश्यं स्यात् वातपित्त-

गुडत्वच् स्त्री गुड इव मधुरा त्वग् यस्याः। (दारचिनि)
ख्याते पदार्थे शब्दरत्नम्०। “त्वक् स्वादी तु गुडत्वक् स्यात्
तथा दारुणिता मता। उक्ता दारुणिता स्वादी तिक्ता

चानिलपित्तहृत् । सुरभिः शुक्रदा वसुप्री सुखशेष-
पापहा" भावप्र० ।

गुडत्वचा स्त्री गुड इव मधुरा त्वचा यस्याः । गुडत्वचि (दार-
चिनि) ख्याते पदार्थे शराजभोग्ये (जयन्ती) न० शब्दच० ।
गुडदारु न० गुडप्रधानं दारु शक० त० । इक्षौ त्रिका० ।
गुडधेनु स्त्री दानाद्यं गुडनिर्मिते धेनुभेदे । तद्विधेयं हेमि० दा०
यथा "प्रथमा गुडधेनुः स्वात् घृतधेनुस्तथाऽपरा । बिम्बधेनु-
स्तृतीया तु चतुर्थी जलसंज्ञिता । क्षीरधेनुश्च विख्याता
मधुधेनुस्तथाऽपरा । सप्तमी शर्कराधेनुर्दधिधेनुस्तथाऽष्टमी ।
रसधेनुर्नवमी स्वादुशमी स्वात् स्वरूपतः" इत्युपक्रमे "ए-
तासां तु विधानञ्च समाचक्ष्य जगत्पते ! । किंरूपं केन
मन्त्रेण दातव्या तदिहोच्यताम् । मत्स्य उवाच । गुड-
धेनुविधानास्य यद्रूपमिह यत्फलम् । तदिदानीं प्रव-
क्ष्यामि सर्वपापविनाशनम् । क्षणाजिनं चतुर्हस्तं
प्राग्भूय विन्यसेज्जुवि । गोमयेनोपलिप्तायां दर्भाना-
स्तीर्थं सर्वतः । लब्धेण काजिनलद्वयस्य परिकल्पयेत् ।
प्राङ्मुखीं स्थापयेद्धेनुसदृक्पादां सवत्सकाम्" । एणका-
जिनं क्षणाजिनं प्राङ्मुखीं प्राक्शिरसमित्यर्थः । "तद-
क्षरेण वक्ष्येऽपि तथैव परिकल्पनीयः । "उत्तमा गुड-
धेनुः स्वात्सदा भारचतुष्टयम् । वत्सम्भारेण कुर्वीत
भाराभ्यां मध्यमा स्मृता । अर्द्धभारेण वत्सः ! स्वात्
निजवित्तानुसारतः" । निजवित्तानुसारत इति इय-
सुक्तमध्यमादिकल्पना निजवित्तानुसारतः कर्त्तव्ये-
त्यर्थः । "धेनुवत्सो घृतासौ तौ सितसूक्ष्मास्वरा-
टौ । शुक्तिकर्णाविलुपादौ शुचिसूक्ताफलेक्ष्णौ । सित-
सूत्रवसिरालौ तौ सितकम्बलकम्बलौ । तास्वकद्रुक-
प्रभौ तौ सितचामररोमकौ" । कद्रुकं ककुत्प्रदेशः ।
"विद्रुमश्च युगोपेतौ नवनीतस्तनान्वितौ । क्षौम-
पुच्छौ कांस्यदोहाविन्द्रनीलकतारकौ । सुवर्णशृङ्गा-
भरणौ राजतज्जुरसंयुतौ । नानाफलमयैर्दन्तैर्घ्राण-
गन्धकरश्चकौ" । अत्र च सारतः परिमाणतश्च फल-
विशेष इति यथाशक्ति सुवर्णशृङ्गादित्वमवधेयम् ।
"इत्येवं रचयित्वा तु धूपदीपैरथाञ्जयेत्" । "विधान-
मेतद्धेनूनां सर्वासामिह पठ्यते" । सर्वासाम्प्रत्यक्ष-
धेनुव्यतिरिक्तानामित्यवगन्धव्यम् । तथा "एतदेव विधानं
स्यात्त एवोपस्कराः स्मृताः । मन्त्रावाहनसंयुक्ताः सदा
पर्वण्यपर्वणि । यथाशब्दं प्रदातव्या भुक्तिमुक्तिफलप्रदाः ।
अथेयत्तफलदाः सर्वपापहराः शुभाः । अयने विधुवे

पुष्ट्ये व्यतीपातेऽथ वा पुनः । गुडधेन्वादयो देवा उप-
रागादिपर्वसु" मत्स्य० । अत्र घृतादिधेनुद्रव्यपरिमाणरूपि
गुडधेनून्नामेव । "विधानमेतद्धेनूनां सर्वासामपि पठ्यते
इत्यतिदेशात् "कुम्भाः, सुवर्णधेनूनामितरासान्तु राशयः"
इति तु भारचतुष्टयादिपरिमितस्य द्रवद्रव्यस्य कुम्भाधार-
तवावस्थापनम्" हेमाद्रिदानसंखण्डम् ।
अन्यत् क्षीरधेनुशब्दे २२७२ पृ० दर्शितरीत्या कार्यम्"
"धेनुवत्सौ तदा तौ तु सितसूक्ष्मास्वराटौ । शुक्ति-
कर्णाविलुपादौ शुचिसूक्ताफलेक्ष्णौ । सितसूत्रवसिरालौ
तौ सितकम्बलकम्बलौ । तास्वकद्रुकप्रभौ तु सितचामर-
रोमकौ । विद्रुमश्च युगयुतौ नवनीतस्तनान्वितौ । क्षौम-
पुच्छौ कांस्यदोहाविन्द्रनीलकतारकौ । इत्येवं रचयित्वा
तु धूपदीपैः समञ्जयेत्" पद्मपु० ।

गुडपाक पु० इ० । गुडस्य पाके वैद्यकोक्ते औषधपाकभेदे
तत्पाकप्रकारः चक्रदत्तेनोक्तो यथा "तौषपूषे"
यदा पात्रे क्षिप्तो न ह्रवते गुडः । क्षिप्तश्च निश्चलः
स्तिष्ठेत् परितस्तु न शीर्यते । यदा दर्शविलेपः
स्याद्यावद्वा तन्तुलीभवेत् । एष पाको गुडादीनां सर्वेषां
परिकीर्तितः" । "सुखेनद्वः सुखस्यर्शो गुडः पाकसुषा-
गतः । पीडितो भजते तन्तु गन्धर्वपरसाञ्जितम्" ।
गुडपिप्पलीष्टत न० चक्रदत्तेनोक्तो औषधभेदे ।

"सपिप्पलीगुडं सर्पिः पचेत् क्षीरचतुर्गुणे । विनि-
हन्त्यक्लपिलञ्च मूलञ्च परिणामजम्" ।

गुडपुष्प पु० गुड इव मधुरं पुष्पमस्य । मधुकटुचे (मौल)
(मच्छया) अमरः ।

गुडफल पु० गुड इव मधुरं फलमस्य । पीलुट्ते अमरः ।
गुडभस्मातक पु० गुडन पक्कः भस्मातकः । पाकविशेषेण गुड-
पको भस्मातकादिरूपे औषधभेदे चक्र० तत्पाको यद्य-
"भस्मातकसहस्रे द्वे जलद्रोणे विपाचयेत् । पादशेषे रसे
तस्मिन् पचेद्गुडतुलां भिषक् । भस्मातकसहस्राङ्गं
क्षित्वा तत्रैव दापयेत् । सिद्धेऽस्त्रिंश्लफलाव्योषध-
मानीसुस्तसैन्धवम् । कर्पाशसंस्मृतं दद्यात् त्वगेलाप-
तकेशरम् । खाद्वेऽग्निप्रलापेक्षी प्रातरुत्थाय मानवः ! ।
कुङ्कर्षः कामलाभेहृन्महशीगुल्मपाण्डताः । हन्यात्
शीहोदरं कासक्रिमिरोशमगन्दरान् । गुडभस्मातको-
क्षोष अष्टाशौषधिकारिणाम्" । प्रक्रान्तरं यथा "दह-
मूल्यमृता भागीं श्वदंष्ट्रा चित्तकं शटी । भस्मातकसहस्रं
पलाशं काष्ठमेहं बुधः । पादशेषे जलद्रोणे रसे तस्मिन्

विपाचयेत् । दत्त्वा गुडतुलामेकां लेहीभूतं ससृजरेत् ।
माज्जिकं पिप्पलीतैलं सार्वकञ्च दापयेत् । कुडवं कुडव-
ञ्चात् त्वगेलाभरिचनया । अर्थःकाससुदावर्त्तं पाण्डुत्वं
शोधमेव च । नाशयेद्विस्फुसदञ्च गुडभक्तातकः स्मृतः ।

गुडभा स्त्री गुड इव भाति भा-क । यावनालशर्करायाम् ।
राजनि० । [(कनकानटे । शब्दच० ।

गुडमूल पु० गुड इव मधुरं मूलमस्य । कुट्टमारिपशाके
गुडल न० गुडं कारणतया लाति ला-क । १गुड्यां
मदिरायां शब्दच० । २गुडोत्पन्ने लि० ।

गुडवीज पु० गुड इव मधुरं वीजमस्य । १मसूरे राजनि० ।
गुडशर्करा स्त्री गुडजाता शर्करा । गुडजातशर्करायाम्
विका० ।

गुडशियु पु० गुड इव मधुरः शियुः । रक्तशोभाञ्जने शब्दच०
गुडा स्त्री गु-ड किञ्च । १कुहीटले श्वटिकायां गुटिकायां
मेदि० । २उशीर्यां राजनि० ।

गुडाका स्त्री गुडि वेष्टने वा० आकन् उपघालोपञ्च ।
१आलस्ये २निद्रायाञ्च ।

गुडाकेश पु० गुडा क्लृहीव केशा यस्य उज्ज्व० गुडाकाया
निद्राया आलस्यस्य वा ईशः । २गुडावत्केशयुक्ते
अर्जुने । “गुडाकेशः अर्जुनः” उज्ज्वल० । २जिता-
लस्ये “एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तपः”
गीता । “गुडाकेशो जितालस्यः” मधुसूदनः शशिवे
जटा० ।

गुडाचल पु० दानार्थं कल्पिते गुडनिर्मिते मेरुरूपे पर्वते
“प्रथमो धान्यशैलः स्यात् द्वितीयो लवणाचलः ।
गुडाचलस्तृतीयस्तु” पद्मपु० दश मेरुक्तौ । गुड-
पर्वतादयोऽप्यत्र । तद्विधिः हेमा० दा० ब्रह्मपु० ।

“पुलस्त्य उवाच । “अथातः संप्रवक्ष्यामि गुडपर्वतसु-
त्तमम् । यत्प्रदानाद्भरः स्वर्गमाप्नोति सुरपूजितम् ।
उत्तमो दशभिर्भारैर्मध्यमः पञ्चभिर्मितः । त्रिभिर्भारैः
कनिष्ठः स्यात्तद्वर्णेनात्मवित्तवान्” । भारः, परिभाषायां
व्याख्यातः । “तद्वदामन्त्रणं पूजाहैमवृत्तमुरार्चनम् ।
विष्णुसम्पर्वतांस्तद्वत् सरांसि वनदेवताः । होमं जागरणं
तद्वत्लोकपालाधिवारणम् । धान्यपर्वतवत् कुर्यादिसं म-
न्त्रसुदीरयेत् । यथा देवेषु विश्वात्मा प्रवरोऽयं जनार्दनः ।
सामवेदस्तु वेदानां महादेवस्तु योगिनाम् । प्रणवः स-
र्वमन्त्राणां नारीणां पार्वती यथा । तथा रसानां
प्रवरः सदैवेक्षुरसो मतः । अस तस्मात् परं लक्ष्मीं

ददस्व गुडपर्वत ! । यस्मात् सौभाग्यदायिन्या भ्राता त्वं
गुडपर्वत ! । निवासश्चापि पार्वत्यास्तस्मान्मां पाहि
सर्वदा । अनेन विधिना यस्तु दद्यात् गुडमयं गिरिम् ।
पूज्यमानः स गन्धर्वगैरीलोके महीयते । पुनः कल्प-
शतान्ते तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् । आयुरारोग्यसम्पन्नः
शत्रुभिश्चापराजितः” इति पद्मपुराणोक्तो गुडपर्वत दान-
विधिः । “श्रीभगवानुवाच । अतः परं प्रवक्ष्यामि
गुडपर्वतसुत्तमम् । सर्वपापहरं पुण्यं सौभाग्यजननं
परम् । पुष्टिदं शान्तिदञ्चैव सुखदं दिव्यभोगदम् । भा-
रैस्तं दशभिः कुर्याद्यथाशक्त्यापि वा भवेत् । पूर्ववत्
मण्डपं कृत्वा सर्वोपकरणानि च” । पूर्ववदिति, ब्रह्माण्ड-
पुराणोक्तधान्यपर्वतवदित्यर्थः । लोकपालसमोपेतं तथा
काञ्चनशङ्कणम् । सुक्ताफलविचित्राङ्गं वस्त्रालङ्कृतविष-
हम् । प्रबालकलतोपेतं इक्षुखण्डोपवेशुकम् । नितम्बं
राजतन्त्रस्य मेखलाकारसंस्कृतम् । कुर्यात्ताम्रमयं स्कन्धं
नानाधातुविभूषितम् । कृत्वा तमोदृशं शैलं सर्वधान्यस-
मावृतम् । सर्वोपधिसमोपेतं सशङ्कं समहाद्रुसम् ।
कल्पयित्वा विधानेन सवितानं विचक्षणैः । कुर्यात्मेकं
ततः कृत्वा चतुःकोणं खलङ्कृतम् । नियोज्यास्तत्र वि-
द्वांसो ब्राह्मणाः शंसितवृक्षाः । पञ्चमो गुरुरत्वोक्तस्तान्
सर्वान् पूजयेत्ततः । पूजितास्ते यथान्यायं होमं कुर्यु-
रतन्द्रिताः । लोकपालान् पृष्ट्वा चैव ब्रह्मादींश्च विधा-
नतः । खलिङ्गोक्तैश्च मन्त्रैश्च होमयेयुर्द्विजोत्तमाः ।
महाव्याहृतिभिश्चैव अयुतं तत्र होमयेत् । आचार्यः
सह विप्रैस्तैर्मौनेन सुसमहितः । ब्रह्मघोषरतस्कन्धिनं
कारयित्वा महोत्सवम् । एवं विधिं तदा कृत्वा पूर्वद्युः
अद्भयान्वितः । दद्यात् साधवासस्य तृतीयायां विशेषतः ।
चैत्रस्य वा विधानेन तृतीयायां प्रदापयेत् । अन्येष्वपि
च कालेषु पञ्चणादिषु कारयेत् । त्वं रसानां वरो नित्यं
देवानाञ्च सदा प्रियः । सुखं प्रयच्छ मे नित्यं नमस्ते
पर्वतोत्तम ! । यावद्भूः सागरा नद्यो याञ्चन्द्रार्कतारकाः ।
तावन्मे त्वं सुखं यच्छ सौभाग्यमस्तु त्वं तथा । एवं सं-
पूजयित्वा तं ब्राह्मणानां निवेदयेत् । आचार्यः पूजयेत्-
याश्चाहीनामक्षपणानपि । विदुष्य ब्राह्मणांस्तान्स्तु
कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् । तस्मिन् दिने च भोक्तव्यं मधुरं
क्षारवर्जितम् । अन्नगालेपनञ्चैव कृतकयो भवेद्भरः ।
तस्मादेवमिदं दानं फलसुत्तममिच्छता । गतिञ्च शास्त्रेण
लोके सौभाग्यं रूपमेव च । अनेन विधिना चैव दातव्यो

गुडवर्तः । विंशद्भारस्तु कर्तव्यः शेषं पूर्ववदाचरेत् ।
दानमेतत् प्रशस्तं स्वात् स्त्रोणां राजान् विशेषतः ।
सौभाग्यराज्यक्षामस्य सर्वस्यापि विधीयते । पूर्वोक्तञ्च
फलं प्राप्य कृतकृत्यो हि जायते” इति ब्रह्माण्डपुरा-
णोक्तो गुडपर्वतदानविधिः” ।

गुडादि पु० पा० गण० उक्ते साध्वर्ये ठञ्जनिमित्ते शब्दगणे
स च गण “गुड कुलमात्र सक्तु अपूप सांसोदन इज्जु वेणु
संयाम सङ्घात संक्राम संवाह प्रवास निवास उपवास”
“गुडादिभ्यश्चञ्” पा० गुडाय साधु गोडिक इज्जुः ।

गुडापूप पु० गुडेन मिश्रितः अपूपः । गुडमिश्रिते
पिष्टके “तदस्मिन्नन्नं प्रायेण संज्ञायाम्” पा० कन् टाप् ।
गुडापूपका पौर्णमास्यां सिंकोः ।

गुडाशय पु० गुड इव सधुररसआशयेऽस्मिन् आ+शी
आधारे अच् इत० । आखोट्टक्ते (आखरोट) राजनि० ।
गुडगुडायन न० “रुण्डि मारुतं स्नेष्टा कुक्षिपार्श्वव्यव-
स्थितः । संनिरुद्धः करोत्यायु ध्यानं गुडगुडायनम्”
सुश्रुतोक्ते स्नेष्टरुद्धवायुजनिते शब्दभेदे ।

गुडु(डू)ची स्त्री गुड-रत्नणे बा० उ (ज) चट् ङोप् ।
स्वनामख्यातायां लतायाम् । तस्या उत्पत्तिगुणादिकं
भावप्र० उक्तं यथा

“हते तस्मिन् सुरारातो रावणे वज्रगविते । देवराजः
सहस्राक्षः परितोऽति रावणे । तत्र ये वानराः
केचिद्राक्षसैर्निहिता रणे । तानिन्द्रो जीवयामास
संसिच्यान्तदृष्टिभिः । ततो येषु प्रदेशेषु कपिगात्रात्
परिच्युतः । पीयूषविन्दवः पेतुस्तेभ्यो जाता गुडू-
चिका । गुडूची मधुपर्णी स्यादमृताऽमृतवल्ली ।
क्षिप्त्वा क्षिप्त्वा हृष्टा क्षिप्त्वा वल्गादनीति च । जीवन्ती
तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली । चक्रलक्ष्मिका
धीरा विशल्या च रसायनी । चन्द्रहासी वयस्या च
भण्डली देवनिर्मिता । गुडूची कटुका तिक्ता स्वादु-
पाका रसायनी । संप्राहिणी कषायोष्णा लघ्नी
वल्गाग्निदीपनी । दोषत्रयामट्टदाहमेहकासांश्च पाण्डु-
ताम् । कामलाकुष्ठवातास्रज्वरार्कभिवर्मीन् हरेत् । प्रमे-
हवासकासोर्गः कच्छ हृद्गोत्रातुत् ।” तत्कल्कगुणाः

“अमृतायाः कृतं चूर्णं वाससा परिशोधितम् ।

पृथक् षोडश भागाः स्तु गुडमाज्जिकसर्पिणाम् ।
यथाग्नि मज्जोदेतज्जरो हितमिताशनः । नास्य कश्चित्
भवेद्वायुविने जरा पलितं न च । न ज्वरा

विषमा नैव मेहोनाभिरक्तकम् । न च नेत्रगता
रोगाः परमेतद्द्रव्यायनम् । मेधाकरं त्रिदोषघ्नं प्रयोगा
दस्य बुद्धिमान् । जीवेद्वर्षशतं सायं यथैवादितिजा
स्तथेति” । तत् पत्रगुणाः

“गुडूचीपत्रमाम्नेयं सर्वज्वरहरं लघु । कषायं
कटुतिक्तञ्च स्वादुपाकं रसायनम् । बल्य सृष्णञ्च
सङ्गाहि हन्याद् दोषत्रयं तृषाम् । दाहप्रमेह-
वातास्रकामलाकुष्ठपाण्डुताः” ।

“गुडूची कटुका लघ्नी स्वादुपाका रसायनी । संप्रा-
हिणी कषायोष्णा बल्या तिक्ताग्निदीपनी । कामला
कुष्ठवातास्रज्वरपित्तक्षिमीन् हरेत् । हृतेन वातं सहसा-
विवर्धं पित्तं सिताट्टा मधुना कफञ्च । वातास्रमेरुण्डक
तैलमिश्रा शुण्ठग्रामवातं शमयेद्गुडूची” वैद्यकम् ।

गुडूचादि पु० “गुडूची निम्बघ्न्याकं पद्मकं चन्दनानि च ।
एष सर्वज्वरान् हन्ति गुडूचादिस्तु दीपनः । हृत्ता-
सारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशनः” इति चक्रदत्तोक्ते
गुडूचादिद्रव्यगणे । “आरग्वधादिगुडूच्रादिरित्यादिना
सुश्रुते ऽसौ तिक्तगणो उक्तः तिक्तशब्दे विवृतिः ।

गुडूचादिकषाय पु० “गुडुच्रातिविषाधान्यशुण्ठीविल्वार्द्ध-
बालकैः । पाठाभूनिम्बकुटजचन्दनोशीरपद्मकैः । कषायः
शोथलः पेथो ज्वरातीसारशान्तये । हृत्तासारोचक-
च्छर्दिपिपासादाहनाशनः” चक्रदत्तोक्ते पाचनभेदे ।

गुडूचादिष्टत न० “गुडुच्राः क्लृप्तकल्पाभ्यां त्रिफलाया
वृषस्य च । सृष्टिकाया बलायाश्च सिद्धाः स्नेहा ज्वरा-
र्त्तिहाः” चक्रदत्तोक्ते हतभेदे ।

गुडूचादितैल न० “गुडूचीकाथदुग्धाभ्यां तैलं लालारसेन
च । सिद्धममृककाशस्य रसैर्वा वातरक्तनुत् “चक्रदत्तोक्ते
तैलभेदे ।

गुडेर पु० गुडि-एरक् नलोपस्य । १ गुडके (गुली) वर्तुं लाकारे
पदार्थे उज्ज्वल० रसायने हेमच० । स्वार्थे क । तत्कार्थे ।

गुडोद्भवा स्त्री उद्भवत्वात् उद्+भू-अपादाने अप्
गुड उद्भवोऽस्याः । १ शर्करायाम् राजनि० । २ गुड-
जातमात्रे त्रि०

गुण आनन्दगणे आसोडने आट्टौ इत्येके अट्+उभ० सक०
सेट् । गुणयति-ते अजगुणत्-त । “गुणान्त्यमङ्कं
गुणकेन हन्यात्” । “विषमे गच्छे व्येके गुणकः
स्याथः समेऽर्द्धिते वर्गः” “गुण्यः पृथग्वा गुणितः
समेतः” लीलाः । “वर्गेऽथ वर्गं गुणयेत् भजेत्” वीजग०

गुण पु० गुण-भावे कर्तरि वा अच् । १धनुशोभोर्ध्याम्
 धनुराकर्षणशामनि, २रज्जुमात्रे, “गुणवन्तोऽपि सो-
 दन्ति न गणप्राह्वो यदि । सगुणोऽपि पूषं कुम्भो
 यथा कूने निमज्जति” उद्भटः । शशोर्ध्यादिभेदे, राज्ञां
 ४सन्निविष्टादिषु षट्सु साधनेषु, “षड्गुणाः
 शक्तयान्तिष्ठः” अमरः । “षाड्गुण्युपयुज्यते” इति
 भावः । ५ज्ञानविद्यादिषु, “गुणा गुणानुबन्धिचादिति”
 रघुः । सांख्यमते पुरुषोऽभोगोपकरणभूतत्वात् तद्वन्धनो-
 पयोगित्वाच्च सत्वरजस्तमआदिषु ६पदार्थेषु । “प्रकृते-
 र्ममूढाः सज्जते गुणकर्मतु” गोता । ७अप्र-
 चाने, “अत्र कुर्यात्तदा गुणे” भर्तृहरिः । तद्-
 गणतंत्रिज्ञानवज्जोहिः । न्यायमते द्रव्यपादिषु चतुर्वि-
 शतिपार्थेषु “सत्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु
 दृश्ये । आधेयश्चाक्रियश्च सोऽसत्प्रकृतिगुणः”
 भायोक्ते द्रव्यनावाप्तिने द्रव्यभेदे उपाद्यानुपायता-
 समानाधिकरणे सिद्धहेतुस्तुभेदे, “अदेहकः” पा०
 परिभाषिते १०सकारे ११एकारे १२ओकारे च “दुषधा-
 तोरिवास्माकं दोषसम्पत्तये गुणः” उद्भटः । अलङ्कारोक्तेषु
 १३साधुर्ध्यादिषु, “तद्दोषो शब्दाद्यौ सगुणावनल-
 कृतो पुनः कापि” काव्यः । “निर्दोषं गुण-
 वत् काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम्” सा० द० । १४आवृत्तौ,
 “विधियज्ञाज्जपयज्ञो विधितो दशमिगुणे” मनुः । १५उ-
 त्कर्षे, १६विशेषणे “समासतद्धितकृतां यत्किञ्चिदुप-
 दर्शकम् । प्रधानगुणभावे च तत्र दृष्टो विपर्ययः” सा-
 काङ्क्षाययं भेदे, परानाकाङ्क्षयश्चकम् । क्रियाप्रधानमे-
 काग्रं सगुणं वाक्यमुच्यते” हरिः । सगुणं स्वविशेषणं
 क्रियाव्यधिकरणादिविशेषणसहितमिदं यथैः । १७अप्रधान-
 धर्मभेदे तेजोबलबोध्यैश्वर्यैराग्यादिशक्त्यादौ स हि परा-
 श्रितत्वादप्रधानभूतः “उपैत्यज्जहात्यन्यत् दृष्टोऽव्यान्त-
 रेवपि । वाचकः सर्वलिङ्गानां द्रव्यादन्योगुणः स्मृतः”
 इत्युक्तवक्षणे १८धर्मभेदे च देशकालज्ञतादिषु चतुर्दश
 १९धर्मभेदेषु ते च “देशकालज्ञता १ दार्ढ्यं २ सर्वज्ञेशसहि-
 ष्णुता ३ सवेज्जानता ४ दारुण्यं ५ भोजः ६ संत-
 मन्त्रता ७ अविशंसादिता ८ शौर्यं ९ शक्तिज्ञत्वं १० कत-
 ज्ञता ११ शरणागतवात्सल्यं १२ ममर्षित्वं १३ मचापलम् १४ ।
 एते चतुर्दशगुणाः प्रोक्ताः शास्त्रेषु स्वरिभिः” इत्युक्ताः ।
 “दया सर्वभूतेषु, क्षान्तिः २ अनसूया ३ शौचम् ४ अना-
 यासः ५ मङ्गलम् ६ अकार्पण्यम् ७ अस्पृहा ८ इति” ।

२० गौतमोक्तधर्मभेदे । २१ छन्दे २२ इन्द्रिये २३ त्यागे २४ व्रत्याम्
 भेदि० । दोषान्यधर्मं २५ विद्यादौ सुसुखासाधने २६ विवे-
 कवैराग्यवृत्तौ २७ षादौ च । “प्रक्षोणदोषाय गुणान्विताय”
 वेदान्तसा० । प्रधाननिर्वाहके २७ अङ्गे । “गुणानाञ्च प-
 रार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात्” जैमि० । तिथिनक्षत्र-
 वारादिसाधनं पुण्यपापयोः प्रधानगुणभावेन सात-
 न्त्येण न ते क्षमाः” “शब्दात्तु तदुपस्थानमुपादेये गुणो
 भवेत्” भट्टका० । २८ सादृश्यादिस्तुभेदे च । “लक्ष्य-
 माणगुणैर्धौगात् उत्तेरिषा तु गौणता” काव्यः ।
 २९ वस्तुधर्मभावे “गुणः प्रधानसंस्कारः प्रधानं प्रति-
 पद्यते” काव्यः । “सतो गुणान्तराधनं प्रतियत्नः”
 सि० कौ० । “गत्वं स्वर्गो रसो रूपं शब्दश्चेति गुणाः
 स्मृताः । तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तराभिहितान्
 गुणान्” भा० शा० १८४ अ० । गन्धरूपगुणस्य “गु-
 णादिर्निगुणक्रिय” इत्युक्तेः प्रसिद्धगुणशून्यत्वात्
 धर्मभावपरता “निगुणं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं
 निरञ्जनत्वं दद्यादिशुद्धौ गुणशब्दस्य धर्मभावपर-
 त्वम् । “ब्रह्मन् ब्रह्मत्यनिर्दिष्टे निगुणे गुणउत्तयः
 कथं चरन्ति श्रुतयः” माग० १०/८७ अ० ।

३० दूर्गधाम् स्त्री राजनि० तस्या वज्रतन्तुमन्त्रातया-
 वस्योत्पत्तग्नरन्तरभाविषु शिक्तोक्तेषु ३१ विवारादिषु बाह्य-
 प्रयत्नेषु ३२ वर्णाभिव्यक्तग्नरन्तरभाविनस्तु आन्तरतत्त्वपरी-
 क्षोपयुक्ताः कण्ठविवरविकाशादेराश्वहर्षिर्भागावच्छिन्नस्य
 कार्यस्य जनका यत्ना गुणशब्देनोच्यते” शब्देन्दुशे-
 खरः । बाह्यप्रयत्नाच्च एकादशधा विवारसंवार-
 चासनाद्वोषावोषास्यग्रासनहाप्राणाः उदात्तादयश्च
 त्रयः खराः । “स्थानेऽन्तरतमः” पा० । “तुल्यास्यप्रयत्नं
 सवर्णमिति” पा० । “सादृश्यञ्च स्थानतो वर्णतः गुणतः
 प्रमाणतश्च” तत्र गुणतः (बाह्यप्रयत्नात्) यथा । नादततो
 चोषवतो महाप्राणस्य संततकण्ठस्यस्य हकारस्य स-
 दृशस्ताडश एव यकारः” । सुश्रुतोक्ते ३२ अटविधयोऽयं
 च । “केचिदाक्षरटविधं बोध्यम् उच्यं शीतं क्षिप्तं
 क्लृप्तं विशदं पिच्छितं लुप्तं तोल्यं द्रुप्तं सुश्रुते विभज्य” “वीर्य-
 संज्ञा गुणा येऽष्टौ तेऽपि द्रव्याश्रयाः स्मृताः” इति तेषां
 गुणत्वसक्तम् । गुण-कर्मणि अच् । ३३ गुणिते ।
 “आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणाः ।
 षड्गुणोऽव्यवसायश्च कामचाटुगुणः स्मृतः” चाण० ।
 वैदाकोक्तद्रव्यगुणाश्चभाष्ये ३४ गुणप्रत्यये द्रव्यास्तकश्चे

च ते प्रायेण उक्ता वक्ष्यन्ते च ३४भीमसेने हेम० ३५द्वित्व-
संख्यायाञ्च सत्वे निविशते इत्यस्यायमर्थः । सत्वं द्रव्यम् ।
सत्त्व एव निविशते इति सावधारणम् । तेन सत्ता
व्यावर्त्तते । सत्ता हि न केवलं द्रव्ये वर्त्तते
किन्तु द्रव्यगुणकर्मसु । ननु द्रव्य एव द्रव्यत्वं वर्त्तते
इति तत्वातिव्याप्तिरत आह अपैतीति असम्बन्धो
भवतीत्यर्थः अर्थात् द्रव्ये यथा पीततायां जातायां
फलादेर्नीलतापैति नैवं द्रव्यत्वं द्रव्यादपैति । एव-
मपि गोत्वं गोषु वर्त्तते अश्वादावसम्बद्धम् तत्वाति-
व्याप्तिरत आह पृथग्जातिषु दृश्यते इति । गोत्वं
हि द्रव्यत्वावान्तरनानाजातिषु न दृश्यते गुणस्तु दृश्यते
यथा अम्बे नीलता दृष्टा दृष्टादिष्वपि सा दृश्यते । तेन
पूर्वाङ्गेन सकलजातेर्व्यवच्छेदः । एवं तर्हि कर्म द्रव्ये
वर्त्तते ततोऽपैति, पृथग्जातिषु दृश्यते चेति तत्वाति-
व्याप्तिरत आह आधेयसाक्रियाजज्ञेति । उत्पाद्यानुत्-
पाद्यातासमानाधिकरणजातिमान् इत्यर्थः । ततोत्पाद्यो
यथा घटादेः पाकजो रूपदिः । अक्रियाजः अनुत्पाद्यो
यथा आकाशादेर्नहत्त्वादिः । क्रिया तु सर्वाभ्युत्पाद्यैव
न कापि नित्येति तस्या नित्यत्वसामानाधिकरण्या-
भावात् गुणत्वाभावः । एवमपि द्रव्यस्य गुणत्वापत्तिः
अवयवद्रव्यं हि अवयवद्रव्येषु निविशते, असमवा-
यिकारणसंयोगमनिवृत्तौ च स्वयं विनाशात्ततोऽपैति भि-
न्नजातीयेषु च हस्तपादादिषु दृश्यते । तच्च द्विविधं भ-
वति नित्यानित्यभेदेन निरवयवस्यात्मपरमाण्वादौ नित्य-
त्वः अवयवद्रव्यस्य तु घटादेरनित्यत्वात्तत्वाह असत्त्व-
प्रकृतिरिति । अद्रव्यस्वभावः द्रव्यभिन्न इति यावत् ।

वैशेषिकमतप्रसिद्धगुणभेदलक्षणार्थिकं कणादस्त्वद्वत्यो-
रुक्तं यथा

“रूपरसगन्धस्पर्शः सङ्ख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं
संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्धयः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ
प्रयत्नाश्च गुणाः” १।७२० ।

“गुणत्वेन रूपेण गुणानां सर्वद्रव्याश्रितत्वं द्रव्याभिव्य-
ङ्ग्यत्वं द्रव्याभिव्यङ्गकत्वञ्चेति द्रव्यानन्तरं गुणानासृद्देशं
विभागश्चाह रूपेत्यादि चकारेण गुणत्वद्रव्यत्वे हसंस्कार-
धर्माधर्मशब्दानुसृष्टिर्नोति ते हि प्रसिद्धगुणभावा एवेति
कण्ठतो नोक्ताः । गुणत्वज्ञाप्तीनां यथास्थानं लक्षणतः
स्वरूपतस्तस्य वक्ष्यति तत्र रूपरसगन्धस्पर्शानां समानकालीन
रूपरसगन्धस्पर्शसामानाधिकरण्यं नास्तीति सूचनार्थं

समासः । सङ्ख्यापरिमाणयोस्तु समानकालीनसङ्ख्या-
परिमाणसामानाधिकरण्यसूचनायासमासो बह्वचन-
निर्देशश्च यद्यप्येकत्वसमाधिकरणं नैकत्वान्तरं न वा
महत्त्वदीर्घत्वसमानाधिकरणं महत्त्वदीर्घत्वान्तरं तथापि
द्वित्वादीनामन्योऽन्यं सामानाधिकरण्यं महत्त्वदीर्घत्वादी
नाञ्च विजातीयपरिमाणयोः सामानाधिकरण्यमस्येव ।
पृथक्त्वञ्च यद्यपि द्विपृथक्त्वादिसमानाधिकरणं, तेन
सङ्ख्यावद्वक्तृत्वेनैव निर्द्देशुमर्हति तथाप्यवधिभ्यङ्ग्यत्वा-
लक्षणं सङ्ख्यातो वैधर्म्यं सूचयितुमेकवचननिर्द्देशः ।
संयोगविभागयोर्द्वयोरप्येककर्मजन्यत्वसूचनाय द्विवचनं,
परत्वापरत्वयोरन्योन्याश्रयनिरूप्यतया दिक्काललिङ्गत्व-
विशेषसूचनाय च द्विवचनं, बुद्धीनां विद्यादिभेदेन
साङ्ख्याभिमतैकमात्रबुद्धिनिराकरणसूचनाय बह्वचनं,
सुखदुःखयोर्द्वयोरपि भोगत्वावच्छेदककार्यजनकत्वम्
अविशेषेण चादृष्टोद्भायकत्वं सुखस्यापि दुःखत्वेन भाव-
नञ्च ख्यापयितुं द्विवचनम् । इच्छाद्वेषयोर्द्वयोरपि प्रवृत्ति-
प्रति कारणत्वसूचनाय द्विवचनं प्रयत्नानां विहितनिषि-
द्धगोचराणां दशविधानां पुण्यहेतुत्वं, दशविधानाञ्च पाप-
हेतुत्वमभिसम्वाय बह्वचनमित्युद्देशम् । यद्वा रूप-
रसगन्धस्पर्शानां भौतिकेन्द्रियव्यवस्थाहेतुत्वज्ञापनार्थं
पाकजप्रक्रियव्यवस्थापनार्थं वा ते समस्योक्ताः सङ्ख्यायां
द्वित्वबहुत्वादौ विप्रतिपत्तिरिति तन्निराकरणसूचनार्थं
बहुत्वेनाभिधानं, पृथक्त्वे तु सङ्ख्याबहुत्वेनैवास्यापि
बहुत्वमिति सूचनायावधिज्ञानव्यञ्जनीयत्वं सङ्ख्यातो
वैधर्म्यमिति सूचनाय च पृथग्भिधानम् । परिमाणे तु
दीर्घत्वसूत्रत्वादिविप्रतिपत्तिनिरासाय बह्वचनम् । संयोग
विभागयोरन्योन्याविरोधज्ञापनाय द्विवचनं, परत्वापरत्व-
योर्द्वैशिककालिकभेदेन भिन्नजातीत्वसम्भवेन चतुष्टापत्तौ
गुणविभागो न्यूनः स्यात् इति तत्वापि द्विवचनमित्या-
द्युद्देशम् उप० वृत्तिः ।

“द्रव्याश्रयगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति
गुणलक्षणम्” १।७२०

“द्रव्याश्रयितं शीलमस्येति द्रव्याश्रयो एतच्च द्रव्येऽपि
गतमत आह अगुणवानिति तथापि कर्मण्यतिव्याप्तिरि-
त्यत आह संयोगविभागेष्वकारणं तथापि संयोगविभाग-
धर्माधर्मेश्वरज्ञानादीनामसङ्ग्रहः स्यादत उक्तमनपेक्ष इति
अज्ञानपेक्ष इत्यनन्तरं गुण इति पूरणीयं संयोगविभा-
गेष्वनपेक्षः सन् कारणं यो न भवति स गुण इत्यर्थः ।

संयोगविभागानां संयोगविभागौ प्रति सापेक्षत्वात्
नित्यवृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्द्रव्यायजातिमत्त्वं गुणत्वं सं-
योगविभागौ मिलितौ प्रति समवायिकारणत्वासमवायिका-
रणत्वरहिते सामान्यवति यत् कारणत्वं तद्गुणत्वाभिव्य-
ञ्जकं, संयोगविभागयोः प्रत्येकमेव संयोगविभागकारण-
कत्वं न मिलितयोः, समवायिकारणत्वादीनां द्वयोर्निमित्त-
कारणत्वमात्रं न समवायिकारणत्वं नाप्यसमवायिका-
रणत्वमिति तेषां संयोजः, यद्वा संयोगविभागसमवायित्वा-
समवायिकारणत्वसूच्यत्वं सामान्यसमानाधिकरणं गुण-
त्वव्यञ्जकं सामान्यवत्वे सति कर्मान्वये च सत्यगुणवत्त्व-
मेव वा गुणलक्षणम् ॥” उप० वृत्तिः

“नित्यवृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्द्रव्यायजातिमत्त्वं गुणत्वं
समवायिकारणवृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्द्रव्यायजाति-
कार्यासमानाधिकरणकर्मादितिजातिमत्त्वं वा”
॥ २ ॥ कर्मत्वजातेः सत्तासाक्षाद्द्रव्यायत्वमपि नि-
वृत्तिभावात् द्रव्यत्वजातेस्तथापि नित्यवृत्ति-
नित्यवृत्तिभावाद्वातिव्याप्तिः गुणत्वजातेस्तु नित्येष्वा-
त्मादिषु वर्तमाने नित्ये बहुत्वादौ सत्त्वात् तामादाय
लक्षणसम्बन्धः। व्याप्तिश्च भेदगर्भा बोध्या। तेन स-
त्ताव्याप्त्यस्य स्वच्छिन्नमपि सत्येन तामादाय न द्रव्य-
कर्मणोरतिव्याप्तिः।

“तेषां सूर्यासूर्यगुणत्वादिभेदः भाषायांसुतो यथा।
“रूपं रसः स्पर्शगन्धौ परत्वमपरत्वकम्। द्रवो
गुरुत्वं स्नेहश्च वेगो सूतं गुणा अमी। वर्क्यावर्क्यौ
भावना च शब्दो बुद्ध्यादयोऽपि च। एतेऽसूर्यगुणाः
सर्वे विद्वद्भिः परिकीर्तिताः। संख्यादिश्च विभागान्
उभयेषां गुणो सतः। संयोगश्च विभागश्च संख्या-
द्वित्वादिकास्तथा। हिष्ठयङ्कादयस्तद्वदेतेऽनेकाङ्गता
गुणाः। अतः श्रेया गुणाः सर्वे सता एकैकवृत्तयः।
बुद्ध्यादिषु स्पर्शानां स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः।
अदृष्टभावनाशब्दा अमी वैशेषिका गुणाः। संख्या-
दिरपरत्वान्तो द्रवोऽसांसिद्धिकस्तथा। गुरुत्ववेगौ
सामान्यगुणा एते प्रकीर्तिताः। संख्यादिरपरत्वान्तो
द्रवत्वं स्नेह एव च। एते तु हीन्द्रियग्राह्या अथ
स्पर्शान्तराङ्काः। बाह्यैर्कैर्हीन्द्रियग्राह्या, गुरुत्वादि-
भावनाः। अतोन्द्रिया, विभूनास्तु ये स्युर्वैशेषिका
गुणाः। अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्तिताः।

अपाकजास्तु स्पर्शान्ता द्रवत्वञ्च तथाविधम्। स्नेह-
वेगगुरुत्वेकपृथक्परिमाणकम्। स्थितिस्थापक इत्येते
स्युः कारणगुणोद्भवाः। संयोगश्च विभागश्च वेगश्चैते
तु कर्मजाः। स्पर्शान्तरपरिमाणैकपृथक्कास्नेहशब्दो।
भवेदसमवायित्वं, मय वैशेषिके गुणे। आत्मनः स्पर्शान्-
मित्तत्वं, सुषुप्तिर्गुरुत्वयोः। वेगेऽपि च द्रवत्वे च
संयोगाद्द्वये तथा। द्विधैव कारणत्वं, ह्यादय प्रादे-
शिको भवेत्। वैशेषिको विभुगुणः संयोगाद्द्वयं
तथा”।

एते च गुणाः द्रव्यभिन्ना गन्धशब्दे २५ २४ पु० दर्शिते उप-
स्करवृत्तिवाक्ये स्पष्टमुक्ताः। तद्भिन्ना अपि ते द्रव्याधीना
इति वैशेषिकादय आहुः। वैदानिकादयस्तु द्रव्याभिन्ना एव
गुणा इति मन्यन्ते यथाह शांभाः “वैशेषिकास्तन्त्रार्थ-
भूतान् षट् पदार्थान् द्रव्यगुणकर्मसामान्यवशेषसमया-
याख्यानत्यन्तभिन्नान् भिन्नलक्षणानभ्युपगच्छन्ति यथा
मनुष्योऽश्वः शश इति। तथात्वमभ्युपगम्य तद्विरुद्धं
द्रव्याधीनत्वं शेषाणामभ्युपगच्छन्ति। तद्विपर्ययते कथं
यथाहि लोके शशकुशपलाशपश्वतीनामत्यन्तभिन्नानां सतां
नैवेतरेतराधीनत्वं भवति एवं द्रव्यादीनामत्यन्तभिन्नानां
नैव द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां भवितुमर्हति। अथ च
भवति द्रव्याधीनत्वं गुणादीनाम्। ततो द्रव्यभावे
भावात् द्रव्याभावे चाभावात् द्रव्यमेव सेषानादिभेद-
नेकशब्दप्रत्ययभाग भवति। यथा देवदत्त एकएव सत्त्वस्थान-
न्तरयोगादनेकशब्दप्रत्ययभाग भवति तद्वत् तथासति
साङ्ख्यप्रसिद्धान्तप्रसङ्गः स्वसिद्धान्तविरोधश्चापद्येयाताम्।
नन्वग्नौरेन्दस्यापि सतोऽसूर्यस्यान्यधीनत्वं दृश्यते, सत्यं
दृश्यते भेदप्रतीतेस्तु तत्वाग्निधूमयोरन्यत्वं निश्चीयते इह
तु शुक्लः कम्बलोरोहिणी धेनुर्नीलरूपकमिति द्रव्यस्यैव
तस्य तस्य तेन विशेषेण प्रतीयमानत्वान्नैव द्रव्यगुणयो-
रग्निधूमयोरिव भेदप्रतीतिरस्ति।” इतः परं भाष्यम्
अद्युतसिद्धशब्दे २४५ पु० दर्शितम्। तत्र च द्रव्याभि-
न्नत्वं गुणादीनामुक्तम्।

सांप्रव० भा० समवायिनिराकरणेयैव गुणादीनां द्रव्या-
भिन्नत्वमुक्तं यथा

“कादाचित्कविभागे सत्येव सम्बन्धः सिध्यति
अन्वया वक्ष्यमाणरीत्या स्वरूपेणैवोपपत्तौ सम्बन्ध-
कल्पनानवकाशात्। स च कादाचित्को विभागे न
सम्बन्धनित्यत्वे सम्भवति। अतः सम्बन्धग्राहकप्रमाणा-

नैव बाधान्न नित्यः सम्बन्धः । नन्वेवं नित्ययोगुणगुण-
 णिनोर्नित्यः समवायो नोपपद्येत तत्राह" सा० भा०
 "न समवायोऽस्ति प्रमाणाभावात्" सा० सू० ।" ननु
 वैशिष्ट्यप्रत्यक्षं विशिष्टबुद्ध्यनुयायुपपत्तिश्च प्रमाणं
 तत्राह" भा० । "उभयत्वाप्यन्यथासिद्धेर्न प्रत्यक्षमनुमानं
 वा" सू० । "उभयत्वापि वैशिष्ट्यप्रत्यक्षे तदनुमाने च
 स्वरूपेणैवान्यथासिद्धेर्न तदुभयं समवाये प्रमाणमि-
 त्यर्थः । अयं भावः । यथा समवायवैशिष्ट्यबुद्धिः
 तत्स्वरूपेणैवेष्टेऽनवस्थाभयादिति तत् प्रत्यक्षानुमाने
 अन्यथासिद्धे । एवं गुणगुणप्रभृतीनां विशिष्टबुद्धिरपि
 गुणादिस्वरूपेणैवेष्टताम् । अतस्तत्वापि प्रत्यक्षानुमाने
 अन्यथासिद्धे इति । नन्वेवं संयोगोऽपि न सिद्धति भूत-
 लादौ घटादिप्रत्ययस्यापि स्वरूपेणैवान्यथासिद्धेरिति
 चेन्न वियोगकालेऽपि भूतलवटयोः स्वरूपतादवस्थेन
 विशिष्टबुद्धिप्रसङ्गात् । समवायस्यले च समवेतस्य
 कदापि स्वाश्रयवियोगो नास्तीति नायं दोषः । कश्चित्
 तु तादात्म्यसम्बन्धेनात्र समवायस्यान्यथासिद्धिमाह
 तत्र शब्दमात्रभेदात् । तादात्म्यं ह्यत्र नानन्यत्वं
 वक्तव्यम् गुणवियोगेऽपि गुणिसत्त्वात् वैशिष्ट्या-
 प्रत्ययाच्च । किन्तु भेदाभेदबुद्धिनियामकः सम्बन्धविशेष-
 एवागत्या वक्तव्यः । तथाच तस्य समवाय इति वा
 तादात्म्यमिति वा नाममात्रं भिन्नम् सम्बन्धद्वयाति-
 रिक्तः सम्बन्धस्तु सिद्ध एवेति । यदि च तादात्म्यं
 स्वरूपमेवोच्यते तदास्माभिरपि तदेवोक्तमिति शब्दमात्र-
 भेद इति" ।

"सङ्केतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च" इत्युक्तेः
 शुक्लादिशब्दानां शुक्लादयो गुणा शक्यतावच्छेदका
 भवन्ति शुक्लादयो हि सिद्धवस्तुधर्मा गवादिकं सजाती-
 येभ्यो व्यवच्छिन्दन्ति इति तेषां तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वम् ।
 साङ्ख्यमते सत्त्वादयो गुणाद्रव्यात्मकाः सूक्ष्मभूतोपादा-
 नत्वात् तेषाञ्च पुरुषभोगसाधनत्वेनाङ्गत्वात् तथात्वं
 यथाह शा० प्र० भा० ।

"सत्त्वादीनि द्रव्याणि न वैशेषिकादिमतसिद्धा गुणाः
 संयोगविभागवत्त्वात् लघुत्वचलत्वगुत्वादिधर्मकत्वाच्च ।
 तेष्वत्र शास्त्रे शुद्धादौ च गुणशब्दः पुरुषोपकरणत्वात्
 पुरुषपशुबन्धनतिगुणात्मकमहदादिरज्जुनिर्मातृत्वाच्च प्र-
 युज्यते" ।

राज्ञां नीलङ्गानि सम्बन्धादयश्च षट् यथा

"सन्धिविग्रहयानानि स्थानमासनमेव च । द्वैधीभावश्च
 विज्ञेयाः षड्गुणा नोतिर्वेदनामिति" । रसाङ्गगुणाश्च
 "ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः । उत्
 कर्षहेतवस्तु स्वरचलस्थितयो गुणाः इत्युपक्रमे "स्तेषां
 प्रसादः२ समताश्माधुर्यं४ सुकुमारता५ । अर्थव्यक्तिः
 रुदारत्व७मोजः८कान्तिः९ समाधयः१० । इति वैद-
 भीभार्गस्य प्राणा दश गुणाः सूत्राः" अन्यमतप्रसिद्धान्
 दश गुणानुक्त्वा तेषां त्रिष्वेवान्तर्भावान् गुणत्वैविध्य-
 माह स्म काव्यप्र० "माधुर्योर्जः प्रसादाख्यास्तयस्ते न पुन-
 र्दश । केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषत्यागात् परे श्रिताः । अन्ये
 भजन्ति दोषत्वं कुतश्चिन्न ततो दश" । काव्यप्र० ।

गुणकृतिं गुणयति आवर्त्तयति गुण-शब्दम् । गुणन-
 कारके । "गुणान्यमङ्गं गुणकेन हन्यात्" । "विषमे
 गच्छे व्येके गुणकः स्थायः समेऽर्द्धिते वगैः" लीला० ।
 गुणकथनं न० इति । गुणवर्णने "सम त्वेतां वाणीं गुण
 कथनपुराणेन भवतः" शिवस्तवः । रसामकते नायक-
 दशाभेदे । "अभिलाषश्चिन्ता स्मृतिगुणकथनोद्देश-
 संप्रलापाश्च । उन्मादोऽथ व्याविर्जिता स्मृतिरिति दशाव
 कामकृता" सा० द० । रसमज्जय्यान्तु गुणकथनमित्यत्र
 गुणकीर्त्तनमिति पठित्वा "विरहकालीनकान्ताविषयक
 प्रशंसाकथनं गुणकीर्त्तनमिति लक्षयित्वा "संस्पर्शः स्तन-
 संस्पर्शो वीक्षणम् रत्नवीक्षणम् । तस्याः कैलिक-
 लालापसमयः समयः सखे !" इत्युदाहृतं तेन गुण-
 कीर्त्तनमप्यत्र ।

गुणकर्मन् न० कर्म० । अथप्रधाने कर्माणि कर्माणो-
 ऽप्रधानत्वञ्च द्विकर्मकधार्तर्यघटकाप्रधानक्रियावि-
 तत्वम् । "कर्त्तृकर्मणोः कृति" पा० "गुणकर्मणि
 वेद्यते" वार्त्ति० । "नेताश्चक्षुः सुप्तं सुप्तस्य वा" अत्र
 गमनानुकूलव्यापारोनयत्यर्थस्तद्विशेषणीभूतगतौ सुप्त-
 स्थावितत्वेन गुणकर्मत्वम् । "गुणानां सत्त्वादिद्रव्य-
 रूपाणाम् कर्म" । सत्त्वादिद्रव्यरूपजन्ये रसकर्मभेदे च तानि
 च कर्माणि सा० का० उक्ताणि यथा ।

"सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टसुपदम्भकं चलञ्च रजः ।
 गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतोदृत्तिः ।" सत्त्व-
 मेव लघु प्रकाशकमिष्टं सांख्याचार्यैः, तत्र कार्यो-
 द्गमने हेतुधर्मीलाघवं गौरवप्रतिद्वन्दि यतोऽग्ने-
 रूर्ध्वज्वलनं भवति तदेव लाघवं कस्यचित्तिर्यग्गमने
 हेतुर्यथा वायोः । एवं करणानां वृत्तिपटुत्वहेतु-

लौकिकं गुरुत्वे हि मन्दानि स्फुरिति सत्वस्य प्रकाशकत्वत्वमुक्तम् । सत्वतमसो स्वयमक्रियतया स्वस्वकार्यप्रवृत्तिं प्रत्यवसीदन्तो रजसोपपद्यन्ते अवसादात् प्रच्याव्य स्वकार्ये ते उत्साहं प्रयत्नं कार्येते तदिदमुक्तमुपपद्यन्तं रज इति । कस्मादित्यत उक्तं चलमिति । तदनेन रजसः प्रवृत्त्यर्थत्वं दर्शितम् । रजस्तु चलतया परितस्त्रैगुण्यं चालयद्गुणव्यापकता च तमसा यत् प्रवृत्तिप्रतिवन्धकेन कचिदेव प्रवर्तते इति ततस्ततो व्यावर्त्ये तमोनियामकमुक्तं गुरु वरणकमेव तम इति । एवकारः प्रत्येकं गिन्नक्रमः सम्बध्यते सत्वमेव रज एव तम एव । ननु परस्परविरोधशीला गुणाः सन्दोपसुन्दवत्परस्परं ध्वंसयन्ते इत्येव युक्तं प्रागेव तेषामेकक्रियाकर्तृतायाः, इत्यत आह “प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः, दृष्टमेतत् यथा वर्तितेले अनलविरोधिनो अथ च मिलिते सहानलेन रूपप्रकाशलक्षणं कार्यं कुरुतः यथा च वातपित्तश्लेष्माणां परस्परविरोधिनः शरीरधारणलक्षणकार्यकारिणः एवं सत्वरजस्तमांसि मिथो-विरुद्धान्यपि अनुवर्त्यन्ति च स्वस्वकार्यं करिष्यन्ति च अर्थतः पुरुषार्थत इति यावत् । वक्ष्यति च “पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित्कार्यतः करणम्” इति । अतः च सुखदुःखमोहाः परस्परविरोधिनः स्वस्वानुरूपाणि सुखदुःखमोहात्मकान्येव निमित्तानि कल्पयन्ति । तेषाञ्च परस्परमभिव्याभिभावकभावान्नात्वम् । तद्यथा एकैव स्त्री रूपयौवनकुलशोभसम्पन्ना स्वामिनं सुखाकरोति तत्कस्य हेतोः ? स्वामिनं प्रति तस्याः सुखरूपसमुद्भवात् । सैव स्त्री सपत्नीः दुःखाकरोति-तत्कस्य हेतोः ? ताः प्रति तस्या दुःखरूपसमुद्भवात् । एवं पुरुषान्तरं तामविन्दत् सैव मोहयति तत्कस्य हेतोः ? तत् प्रति तस्या मोहरूपसमुद्भवात् । अनया च स्त्रिया सर्वे भावा व्याख्याताः । तत्र यत् सुहेतुस्तत्सुखात्मकं सत्त्वं, यत् दुःखहेतुस्तद्दुःखात्मकं रजः, यन्मोहहेतुस्तन्मोहात्मकं तमः, सुखप्रकाशलाघवानां त्वेकस्मिन् युगपदङ्गतावविरोधः सहदर्शनात् । तस्मात् सुखदुःखमोहैरिव विरोधिभिरेकैकगुणवृत्तिभिः सुखप्रकाशलाघवैर्न निमित्तभेदा उद्भोयन्ते एवं दुःखोपपद्यन्तप्रवर्तकत्वैरेव मोहगुरुत्वावरणैरिति सिद्धं त्रैगुण्यमिति ।”

विस्तरेण गुणकर्मविभागश्च गीतायां दर्शितो यथा ।

“सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः । निवर्धन्ति महाबाहो ! देहे देहिनमव्ययम् । तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् । सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ! । रजोरागात्मकं विद्धि तृणासङ्गसमुद्भवम् । तद्विवध्नाति कौन्तेय ! कर्मसङ्गेन देहिनम् । तमस्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेदिनाम् । प्रमादालस्यनिद्राभिस्तद्विवध्नाति भारत ! । सत्त्वं सुखे सज्जयति रजः कर्म्मणि भारत ! । ज्ञानमाहात्म्यं तु तं तमः प्रमादे सज्जयत्युत । रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वे भवति भारत ! । रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा । सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते । ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विद्वज्ज्ञं सत्वमित्युत । लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्तृहा । रजस्येतानि जायन्ते विद्वद्भे भरतर्षभ ! । अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादोमोह एव च । तमस्येतानि जायन्ते विद्वद्भे कुरुनन्दन ! । यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहस्य । तदोत्तमविदां लोका नमस्तान् प्रतिपद्यते । रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते । तथा प्रलीनस्तमसि, सूढयोनिषु जायते । कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्विकं निर्मलं फलम् । रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् । सत्त्वात् संजायते ज्ञानं रजसोलोभ एव च । प्रमादमोहौ तमसोभवतोऽज्ञानमेव च । जह्नुं गच्छन्ति सत्तस्यामध्ये तिष्ठन्ति राजसाः । जघन्यगुणवृत्तिस्था अयोगच्छन्ति तामसाः ।”

गुणकारिणि गुणं पाकभेदेनाक्षररूपं गुणं करोति क्ष-अण् । षष्ठ्यकारे २भीमसेने पु० त्रिका० । स हि विराटनगरे कृष्णवेशेन रूपकारितां जग्राहेति तस्य तथात्वं तत्कथा भा० वि० २अ०

“पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं वल्लवो नाम नामतः । उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः । स्थापनस्य करिष्यामि कुशलोऽस्मि सहानसे । कृतपूर्वाण यैरस्य व्यञ्जनानि सुशिक्षितैः । तानप्यभिमविष्यामि प्रीतिं संजनयन्नहम् । आहरिष्यामि दाहूणां निचयान् सह-तोऽपि च । तत्प्रेक्ष्य विपुलं कर्म्म राजा प्रीतो भविष्यति । अमानुषाणि कुर्वाणं तानि कर्म्मणि भारत ! । राजस्तस्य परिप्रेष्या मंस्त्रान्ते मां यथा नृपम् । भक्ष्यान्न-रसपानानां भविष्यामि तथेश्वरः” । तस्य पाकशस्त्रकर्तृत्वेन रसकारकारित्वात् तथात्वमिति तु ज्ञायः ।

गुणकेशो लो मातलिकन्यायाम् 'मतस्तिदशराजस्य मात-
किर्नाम सारधिः । तस्य चैका कुले कन्या रूपतो लो-
कविश्रुता । गुणकेशोति विख्याता नाम्ना सा देवसन्नि-
भा' भा० उ० ६६ अ० । तस्याचार्यकनागपौत्रेण
सुखसनागेन विवाहकथा च १०२ अ० उक्ता तत एवावसेया ।

गुणगुह्यं वि० यज्ञ-पक्षार्थे कथ्यं इतः । गुणपक्षपातिनि ।
गुणगौरी स्त्री गुणेन गौरी शुद्धा गोरीव वा । १ गुणैः
शुद्धायां २ गुणः पार्वतीतुल्यायां च । 'अन्तर्गतं गुण-
गौरि ! सा कथा माम्' माघः ।

गुणग्राहिन् वि० गुणं गृह्णाति यज्ञ-ग्राहिन् । गुणग्र-
हीतरि स्त्रियां ङीप् । एवल् गुणग्राहकोऽप्यत्र । 'गुण-
वन्तोऽपि सोदन्ति न गुणग्राहको यदि' उद्भटः ।

गुणज्ञ वि० गुणं जानाति ज्ञा-क इतः । गुणज्ञातरि 'गु-
ग्राहिन् गुणज्ञो रमते' हितोः ।

गुणधर्म पु० 'यो गुणेन प्रवर्त्तते गुणधर्मः स उच्यते' इत्युक्ते
सूत्राभिहितस्य प्रजापालनादिधर्मः ।

गुणनिका स्त्री गुण-आस्तेडने भावे युच् स्वार्थे क ।
१ अथासे निश्चयार्थं पाठ्यग्रन्थस्य पुनः पुनरनुशीलने,
'तेतः परिचयस्यैव' वक्तुं गुणनिकैव 'का' माघः ।
= श्रुत्ये, दृष्टये, स्मृदि । ४ मनायाञ्च 'दरिद्राणां चिन्ता-
रक्षणं गुणनिका' आनन्दलहरी ।

गुणनिधि पु० गुणनिधीयन्ते अस्मिन् निधना-आधारे कि
इतः । १ गुणाधारे कस्मिन्ल्लग्नगरेवास्यज्जटन्दी कृतद्वज-
पुत्रे 'आसीत् कास्मिन्ल्लग्नगरे सोमराजकुलेद्भवः ।
दीक्षिता वज्रदत्तास्ते यज्ञविद्याविशारदः । तस्य पुत्रो
गुणनिधिश्चन्द्रवस्त्रसमाजितः' काशी० १२ अ० । स चा-
त्यल्लभूताद्यासङ्गेन उर्ध्वं चतयापिता त्यक्तः इतस्ततोऽटन्
चन्द्राकाशेन शिवचतुर्दशसुप्रोष्य रात्रौ शैवकृतशिवलङ्का
चोनादसं दृष्टा सुप्तेषु तदक्षेपेण शिवान्मर्त्यहरणाद्योप-
चक्रात् तत्र काले च शिवगृहे पूर्वप्रवृत्तितप्रदीपे निर्वी-
रपायतां प्राप्ते क्षपहर्चव्यद्रव्यसस्यमर्शनार्थं स्ववस्त्र-
स्वगुणेन तत्र दीपसोदीपनं कृत्वा शिवनेत्रेद्यान् चक्षु-
भारेभे अस्मिन्नेव काले शिवोपसक्तानां निद्रापगमे-
तेस्ताड्यमानो गुणनिधिर्भूतः तत्र प्रसङ्गेन शिवरात्रि-
दिपोपवासजेन शिवान्दर्शनजेन शिवगृहदीपोदीपनजेन
च ५ शेषेन कैलासं जगाम भोगावसाने कलिङ्गदेशाधिपत्यं
लेभे पूर्वसंस्कृतवशात् शिवभक्तः प्रादुर्भावे शिवाराधनेन
कुमारदगे प्राण इति तत्रयकशासंज्ञेयः । विस्मरस्तु

तत्र दृश्यः ।

[काशामहशीलने तिका० ।

गुणनी स्त्री गुणतेजनया गुण-लुट् ङीप् । गुणनि-
गुणनीय पु० गुण-करणे अनीयर् । १ अथासे हारा० ।
कर्माणि अनीयर् । २ गुणितये वि० ।

गुणपदी स्त्री गुणौ गुणतौ पादावस्थाः कृत्प्रत्यया०
अन्यलोपो ङीप् च । गुणतपादायां स्त्रियाम् ।

गुणप्रवृद्ध पु० गुणैः सत्त्वादिभिः प्रवृद्धः । संसाररूपवृद्ध-
शाखादौ 'अवसोर्द्ध' च प्रवृत्तास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा-
विषयप्रवालाः' गीता ।

गुणभृत् वि० गुणं विभर्त्ति, अधिवाहत्वेन वा विभर्त्ति आ-
अयति भृ-क्लिप् । १ गुणधारिणि २ गुणाधिवाहतरि
परमेश्वरे पु० । 'गुणभृद्गुणो मज्जान्' विष्णुसं० ।
'सृष्टिस्तितिप्रलयकर्माध्याहृत्वात् गुणभृत्' भा० ।

गुणभृग् पु० इतः । गुणनाशे हारा० ।

गुणमय वि० गुणात्मकः गुणप्रचुरो वा गुण+तादात्म्ये
प्राचुर्यं वा मयट् । १ गुणात्मके 'तया बद्धसनश्चक्षुः
पादौ गुणमयैस्तदा' भा० आ० १७१ अ० । एतैर्गुण-
मयैर्भावैः' गीता । स्त्रियां ङीप् 'देवी ह्येषा गुणमयी
मम माया दुरत्यया' गीता । २ गुणादौ च ।

गुणलयनी स्त्री गुणा गुणनिर्झिताः पटा लीयन्तेऽस्याम्
ली-आधारे ल्युट् ङीप् । १ पटरुद्धमे (तांनु) हलायुधः ।
स्वार्थे क । अत इत्त्वम् । गुणलयनिका । तत्रार्थे हेम०

गुणवचन पु० गुणवक्तव्यान् वच-कर्त्तरि भूते ल्यु । गुणवद्द्रव्य
वाचके मुक्तादौ शब्दे । 'वातो गुणवचनस्य' पा० । अत्र
विशेषणतया गुणवचनानामेव तथात्वं तेन गुणिवाच-
कत्वे सति गुणवाचकत्वं गुणवचनत्वम् । ततो सृष्टादिप-
दानामेव तथात्वम् रूपादिपदानान्तु केवलं गुणवाचकत्वं तत्
न गुणवचनत्वमिति वध्यम् । गुणसक्त्यान् इति भूत एव
ल्युत् तेन यदा कदाचिद्गुणवाचकत्वे सति इदानीं गुण-
वचनत्वमिति शेषः 'ततोया तत् कृतार्थेन गुणवचनेन' पा० ।

'गुणवत्त्वधर्मभाव' तेन शक्तुच्छास्त्र इत्यादुदाहृतौ
स्वगुणस्य क्रियारूपत्वेऽपि नासङ्गतः' 'गुणवचनग्रा-
हणादस्यः प्रज्ञ' पा० । अत्र विशेषणमात्रपरम् गुण-
वचनं यावत् तेन जडस्य भावः जाड्यम् इति वैशि-
ष्ट्यमत्यादि सङ्घिः 'अजादी गुणवचनादेव' पा० अत्रापि
विशेषणतयेव गुणवाचनं द्रव्यपरत्वे इदानीयसुनौ
न गुणपरत्वे इत्याकारे स्थितम् 'प्रकारे गुणवचनस्य'
पा० द्वित्वम् । पटु प्रकारः पटुपटुः इत्यादि ।

गुणवचनशब्दे परे विष्णुदादीनामाद्युदात्तता विष्णु-
कटुकम्” सि०कौ० एवम् । गुणवाचकोऽप्यत्र ।

गुणवत् ति० गुणोऽस्यस्य मत्पुं मस्य वः । गुणाढ्ये “गुण-
वन्तोऽपि क्षीदन्ति न गुणस्याहको यदि” उद्भटः । “सर्वत्र
गुणवद्भानम्” स्मृतिः स्त्रियां ङीप् । यदुवंशप्रसूनाभस्य
दौहित्रे पु० इतत्कन्यायां स्त्री । “वज्रनाभस्य तनयः
सुनाभो नाम विभुतः । इहिरुदयञ्च नृपते ! तस्य रूप-
गुणान्वितम् । एका चन्द्रवती नाम्ना गुणवत्यथ चापरा”
हरिवं० १५१ अ० । “गुणवत्यपि पुत्रञ्च गुणवन्तमजीजनत्”
हरिवं० १५५ अ० । ४ अप्सरोभेदे स्त्री । “अलम्बुषा
गुणवती स्थूलकेशी कलावती” काशी० ६ अ० ।

गुणवादः पु० गुणस्य अङ्गस्य वादः । अथैवाद्भेदे तथाहि अर्थ-
वादो विध्यसमभिव्याहृतवाक्यरूपः सोऽपि त्रिविधः “गु-
णवादो विरोधे स्यादनुवादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्भाना
वर्णवादस्त्रिधा मतः” इति भट्टका० । अयमर्थः विरोधे विशेष-
प्रविशेषणयोः सामानाधिकरण्येनान्वयविरोधे गुणवादः
अङ्गकथनरूपत्वात् यथा यजनानः प्रस्तर इति अत्र
हि प्रस्तरः कुशसृष्टिः तस्य यजमानेऽभेदान्वयवाधात्
यजमानस्य कुशसृष्टिधारणरूपाङ्गवादरूपत्वात् गुणवादः ।
अवधारिते प्रमाणान्तरसिद्धेऽर्थे यो वादः सोऽनुवादः यथा
“अन्तरीक्षे नाग्निश्चेत्यर्थः” “अग्निर्हिमस्य भेषजम्” इत्यादि
च, अन्तरीक्षे अग्निचयनस्यासम्भवेन तदभावस्य, अग्नेर्हि-
मनाशकत्वस्य च लौकिकप्रमाणसिद्धत्वात् अनुवादः । तद्भा-
नौ तयोर्विरोधावधारणयोरभावे भूतार्थवादः “इन्द्रो षड-
महद्भिर्वादि” सोऽपि द्विविधः स्तुत्यर्थवादो निन्दार्थवादश्च ।
“सर्वत्राक्षपासते ये तु सततं संशितवृताः । विधूतपापास्ते
यान्ति ब्रह्मलोकवनासयमित्यादौ” स्तुत्यर्थवादः । “तेल-
स्त्रोमांससन्भोगी पर्वस्तेषु वै पुमान् । विषमूलभोजनं
नाम प्रयाति नरकं ध्रुवम्” इत्यादौ निन्दार्थवाद इति ।

गुणविधिः पु० गुणस्याङ्गस्य द्रव्यादेर्विधिः । प्राप्तस्याप्राप्तस्य वा
कर्मणोऽङ्गद्रव्यविधाने । यथा “अग्निहोत्रं जुहोति स्वर्ग-
कामः” इति विधिना स्वर्गसाधनत्वेन प्राप्तस्याग्निहोत्रादे-
रङ्गं “दध्ना जुहोतीति” वाक्येन दधिद्रव्यं विदधत् गुण-
विधिः । यत्र च कर्म अङ्गं च भानान्तरेणाप्राप्तं
तत्रोभयविधानं यथाहि तस्य अङ्गरूपगुणविधानेन गुण-
विधित्वं तथा कर्मस्वरूपप्रापकत्वेन उत्पत्तिविधित्वं
चेत्युभयरूपत्वम् नदेतत् गौगाक्षिपन्त्ये विदधतं यथा
“अज्ञातार्थज्ञापको लेदभागो विधिः । स च प्रयोजन

वदर्थविधानेनाऽर्थवान् । तादृशञ्चार्थं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तं
विधत्ते । यथा “अग्निहोत्रं जुह्यात् स्वर्गकामः” इति
विधिः प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्वर्गप्रयोजनवद्भोमं वि-
धत्ते अग्निहोत्रेण स्वर्गं भावयेदिति वाक्यार्थबोधः ।
यत्र कर्म प्रमाणान्तरेण प्राप्तं तत्र तदुद्देशेन गुणमात्रं
विधत्ते । यथा “दध्ना जुहोति” इत्यत्र होमस्य “अग्निहोत्रं
जुह्यात्” इत्यनेन प्राप्तत्वाद्भोमोद्देशेन दधिमात्रविधानं
दध्ना होमं भावयेदिति । यत्र त्वभयमप्राप्तं, तत्र विशिष्टं
विधत्ते । यथा “सोमेन यजेत” इत्यत्र सोमद्रव्ययागयो-
रप्राप्तत्वात् सोमविशिष्टयागविधानम् । सोमपदे सत्वर्थ-
लक्षणाया सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति वाक्यार्थ-
बोधः । न चोभयविधाने वाक्यभेदः, प्रत्येकसमभिव्या-
हृतविधानात् किन्तु विशिष्टस्यैकस्यैव विधानात् । न
च “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामोयजेतेति” प्राप्तयागोद्देशेन
सोमरूपगुणविधानमेवास्तु सोमेन यागं भावयेदिति,
किं सत्वर्थलक्षणयेति वाच्यम् । तस्याधिकारविधित्वे-
नोत्पत्तिविधित्वासम्भवात् । ननु “उद्भिदा यजेत पशु-
लाम” इत्यस्यैव ज्योतिष्टोमेन इत्यस्याप्युत्पत्त्यधिकार-
विधित्वमस्त्विति चेन्न दृष्टान्ते उत्पत्तिवाक्यान्तरा-
भावेनान्यथानुपपत्त्या तथात्वाच्चम्भवात् । किञ्च ज्यो-
तिष्टोमेनेत्यत्रोभयविधित्वे तेनैव यागस्तस्य फलसम्बन्धश्च
बोधनीय इति सुदृढोवाक्यभेदस्तद्वरं सोमपदे सत्वर्थ-
लक्षणाया विशिष्टविधानम् । अधिकं विधिशब्दे वक्ष्यते ।
उभयविधाने अन्यदुदाहरणं तत्त्वबोधिन्यां दर्शितं यथा

“प्रथमस्य चतुर्थे “वाजपेयेन स्वाराज्यकामोयजे-
तेति” तत्र वाजपेयशब्देन वाजमज्ञं पेयं सुरादीति ।
तत्र तत्तद्यागमनूय वाजपेयद्रव्यरूपोगुणो विधीयते, किं
वा वाजपेयनामा यागविशेषोऽनेन विधीयत इति संशयः
तत्र विशिष्टयागान्तरकल्पने गौरवादङ्गसुरात्मकं द्रव्यद्वयं
गुणो विधीयते न च गुणविधित्वे वाजपेयकरणक
यागेन स्वाराज्यं कुर्यादिति यागे वाजपेयकर-
णत्वेन वाजपेयसाध्यत्वस्वाराज्यसाधनत्वयोर्विरुद्धयोरेक
ज्ञानविषयत्वानभ्युपगमात् वाजपेयगुणवता यागेन
स्वाराज्यं भावयेदिति सत्वर्थलक्षणा प्रसज्यतेतिवाच्यं
सकृदुच्चरितस्य यजेतेत्यस्य तन्त्रोभयवतान्वयाङ्गीकारात्
वाजपेयेन द्रव्येण स्वाराज्याय यागं कुर्यादित्यर्थलाभाच्च
सत्वर्थलक्षणा । तथाच सूत्रं “नामधेये गुणाश्रितेः स्याद्वि-
धानमिति चेदिति” (जैमि० १।४।८ ।) प्राप्ते ब्रूमः यजेः

फले द्रव्ये च उभयत्र सम्बन्धाङ्गीकारे विरुद्धं त्रिकद्वयं सापद्येत । तथा हि उपादेयत्वं गुणत्वं विधेयत्वञ्चेत्येकं त्रिकम् उद्देश्यत्वमनुवादात् सख्यत्वञ्चेत्यपरं त्रिकं तत्रोद्देश्यत्वादयस्त्रयः स्वाराज्यफलनिष्ठा धर्माः । उपादेयत्वादयस्त्रयः साधनीसूतयागनिष्ठा धर्माः फलसुद्दिश्य यागस्योपादानात् फलमनूय यागस्य विधानात् फलस्य च साध्यतया सख्यत्वात् यागस्य साधनत्वेनोपसर्जनत्वात् तदेव च गुणत्वम् । अत्र चोपादेयरोद्देश्यत्वयोः, गुणत्वसख्यत्वयोरनुवादात्त्वविधेयत्वयोर्विरोध इति त्रिकद्वयं विरुद्धम् । तथाचैकैकदा तादृश विरुद्धोभययोर्वैयर्थ्यं नाङ्गीक्रियत इति भावः । अथ मा भूतन्त्रेण सम्बन्धः यजेतेतुषङ्गेण पृथक् फले द्रव्ये चान्वयः स्वीक्रियतामिति चेन्न अनुषङ्गकल्पने वाजपेय द्रव्येण यजेत यागं कुर्यात् स्वाराज्याय यजेत यागेन स्वाराज्यं भावयेदिति वाक्यभेदापत्तेः तस्माद्वाजपेय शब्दो न द्रव्यवाचकः अपि तु यागनामधेयमिति । इत्यनुषङ्गकल्पने वाक्यभेदरूपगौरवं दोष इत्यनुषङ्गाधिकरणसिद्धान्तः । यत्र चानुषङ्गकल्पने विशेषप्रमाणमस्ति तत्र प्रामाणिकत्वात् तत्कल्पने गौरवं न दोषायेति ध्येयम् ।

उभयत्र च द्रव्यमात्रगुणविधाननिराकरणम् प्रयोजनम् । क्वचित्तु गुणमात्रविधानं जै० १।४।६ सूत्र-भाष्ययोर्दर्शितं यथा

“तद्गुणास्तु विधीयेरन्नविभागाद्विधानार्थं न चेदन्येन शिष्टाः” एतन्म० “यथा ‘आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति’ इत्येवमादयः श्रूयन्ते तत्र सन्देहः, किम् आग्नेयोऽग्नीषोमीयः’ इत्येवमादयो गुणविधयः, कर्मनामधेयानि वा ? इति । किं तावत् प्राप्तम् ? गुणविधौ सत्यनेको गुणो विधीयेत, अग्निपुरोडाशाष्टाकपालाः इति, तस्माच्च गुणविधयः इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, तच्च कर्म, गुणाश्चास्य विधीयेरन्, अविभक्ता हि ते कर्मणो विधानार्थं तद्वितान्ते शब्दे, तत्र हि अष्टाकपालस्याग्नेयता विधीयते, स एष एवमाग्नेयो भवति, यदाग्नये संकल्प्य दियोते, तेनायम् अग्नेन प्रकारेण यागो विहितो भवति, स एवं विधीयमानो न शक्यते सम्बन्धनावविधाय विहित इति वक्तुम् । तस्मात् गुणविधयः, अष्टसु कपालेषु संस्क्रियमाणो ग्रीहिमयो वा पुरोडाश एव भवति, सोऽनुवादः

सिद्धिश्चाष्टाकपाल उच्यते, ‘कपालेषु श्रपयति’ इति वचनात् नान्येन अपितं गृह्यन्ति, तेनास्मिन्पक्षे न वाक्यभेदो भवति, ‘न चेदन्येन शिष्टाः’ यत्र पुनरन्येन वचनेन शिष्टा गुणा भवन्ति तत्र नामधेयं, यथा ‘अग्निहोत्रं जुहोति ।”

गुणवृत्त प० गुणानां नौकाकर्षणरज्ज्वनां बन्धनावारः दृश्यन् । नौकाकर्षकदामाद्याधारे काष्ठे । (मास्तुल) ।

स्वार्थे क, स इव कायति कै-क वा । तत्रार्थे अमरः ।

गुणवृत्ति स्त्री गुणेन वृत्तिः । १।लक्ष्यमाणसादृश्यादिगुणावलम्बनेन शब्दस्य अर्थप्रकाशनरूपशक्तौ लक्षणादृत्तौ, “यस्यान्तिसमीपे पौण्ड्राणि स गुणवृत्त्या चतुरक्षः” कात्या०श्रौ० २०।१।३८ सूत्रे कर्कः । गुणे वृत्तिर्यस्य । २।गुणसामर्थ्यवति त्रि० “ब्रह्मन् ब्रह्मण्यग्निर्द्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः । कथं चरन्ति ? श्रुतयः साक्षात् सदसतः परे” भाग०१०८७ अ० । गुणानां सत्त्वादीनां वृत्तिः । सत्त्वादीनां परिणामभेदेषु स्त्री “परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणविवरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः” पात०सू०। तासाञ्च यथाऽन्योन्यविरोधस्तथा तत्सूत्रभाष्यादिषु दर्शितम् ।

“प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिरूपा बुद्धिगुणाः परस्परानुग्रह-तन्नीभूत्वा शान्तं घोरं मूढं वा प्रत्ययं त्रिगुणमेवारभन्ते चलञ्च गुणवृत्तिमिति क्षिप्रपरिणामि चित्तसूक्तं रूपातिशया वृत्तप्रतिशयाश्च परस्परं विरुध्यन्ते सामान्यानि तु अतिशयैः सह प्रवर्तन्ते एवमेते, गुणा इतरेतराश्रयेणोपाज्जितसुखदुःखमोहप्रत्यया इति सर्वे सर्वरूपा भवन्ति गुणप्रधानभावकतत्त्वेषु विशेष इति तस्मात् दुःखमेव सर्वं विवेकिनं व्यासभा० ।

“प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिरूपबुद्धिरूपेषु परिणता गुणाः सत्वरजस्तमांसि परस्परानुग्रहतन्त्राः शान्त-सुखात्मकं, घोरं दुःखात्मकं, मूढं विषादात्मकमेव प्रत्ययं सुखोपभोगरूपमपि त्रिगुणं प्रारभन्ते नच सोऽपि तादृशरूपोऽस्य परिणामः स्थिरः इत्याह चलञ्च गुणवृत्तिमिति क्षिप्रपरिणामि चित्तसूक्तं नान्येकप्रत्ययः कथं परस्परविरुद्धशान्तघोरमूढत्वान्येकदा प्रतिपद्यते ? इत्यत आह रूपातिशया वृत्तप्रतिशयाश्च परस्परं विरुध्यन्ते सरूपास्तृष्टौ भावाधर्मादयो वृत्तयः सुखाद्यास्तदिह धर्मेण विपक्षमानेनाधर्मासादृशो विरुध्यते एतं ज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सुखादिभिश्च तादृशान्येव

तद्विपरीतानि विरुध्यन्ते, सामान्यानि त्वसदुदाचरद्गु-
णाणि अतिशयैः सदुदाचरद्भिः सहाविरोधात् प्रवर्तन्ते
इति । ननु गृह्योपेततत्तथापि विषयसुखस्य कुतः स्वाभा-
विकी दुःखतेत्यत आह एवमेव इति उपादानाभेदा-
दुपादानात्मकत्वाच्चोपादेयस्याप्यभेद इत्यर्थः । तत्किमिदा-
नीमात्यन्तिकमेव तादात्म्यं तथा च बुद्धिव्यपदेशभेदौ
न कल्पेते इत्यत आह गुणप्रधानेति सामानप्राप्तना
गुणभावोऽतिशयात्मना च प्राधान्यं तस्मादुपाधितः
स्वभावतश्च दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति वाचं विवरणम्
गुणसङ्ग पुं गुणेषु गुणकार्येषु सुखदुःखादिषु सङ्गः । सुखा-
द्यासक्तौ “कारणं गुणसङ्गोऽस्य” गीता ।

गुणसंख्यानं न० गुणाः संख्यायन्ते ऽनेन सम्ख्या-
करणे ल्युट् इत० । संख्यप्रातञ्जलशास्त्रे ।

गुणसम्पृक्तं लि० गुणैः सम्पृक्तः । गुणकार्यदेहादिष्वात्मा-
भिमानवति । “प्रकृतेर्गुणसंपृक्ताः सज्जन्ते गुणकर्मसु”
गीता ।

गुणसागर पुं गुणानां सागर इवाधारः । चतुर्थे खे १ ब्र-
ह्मणि शब्दच० । २ बुद्धभेदे त्रिका० ३ गुणाधारे च । शब्दक०
अस्य अत्रार्थे त्रिलिङ्गतोक्तिः प्रामादिकी सागरशब्दस्य
नियतलिङ्गत्वात् “द्वन्द्वतत्पुरुषयोः” पा० सूत्रेण विशेषं
विना उत्तरपदलिङ्गस्य नियमनात् ।

गुणास्त्वो गुणोऽस्त्यस्याः अच् । १ दूरीयां २ मांसरोहिण्याञ्च
राजनि० । तयोर्विद्धतन्मुभवात्तथात्वम् ।

गुणाकर पुं इत० । १ बुद्धभेदे शब्दर० २ गुणयुक्ते च
“तपस्वभिरतस्याय तस्य पुत्रो गुणाकरः । सत्यवान् नाम
देवर्षे !” भा० व० सावितृप्रपाख्याने । गुणसागरशब्दोक्त-
हेतुना शब्दक० अस्य त्रिलिङ्गतोक्तिः प्रामादिकी ।

गुणाव्य लि० गुणैराढ्यः । सङ्गुणयुक्ते ।

गुणातीत पुं गुणान् सत्त्वादिगुणधर्मान् सुखदुःखादीन-
तीतः । १ परमेश्वरे स्थितप्रज्ञे २ आत्मज्ञे च । गुणातीत-
ताकारणसहितं तत्त्वक्षणसक्तं गीतायां यथा

“गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसङ्गवान् ।

जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमनुते । अर्जुन उवाच ।

कौर्लिङ्गैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ! । किमा-
चारः कथं चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते । श्रीभगवा-

नुवाच । प्रकाशञ्च प्रवृत्तिञ्च मोहमेव च पाण्डव ! ।

न द्वेष्टि संवृत्तानि निवृत्तानि न काङ्क्षति । उदासी-

नवदासीनो गुणैर्यौ न विचात्यते । गुणा वर्तन्ते इत्येवं

योऽवतिष्ठति नेङ्गते । समदुःखसुखः स्वस्थः समलोप्राप्स-
काञ्चनः । तत्त्वप्रियाऽप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ।
मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः । सर्वारम्भ-
परित्यागी गुणातीतः स उच्यते । माञ्च योऽभ्यभि-
चारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान् समतीत्यैतान्
ब्रह्मभूयाय कल्पते” ।

गुणादि “गुणादयोऽवयवाः” । (“अवयववाचिनः
परे गुणादयोनान्नादात्ताः”) पा० सूत्रविहितान्ना-
दात्तानिपेक्षनिमित्ते १ शब्दगणे । स च गुण “गुण
अक्षर, अध्याय सूक्तछन्दस् मान” । २ गुणकर्मजाति-
समवायविशेषाभावेण “गुणादिर्निगुणक्रियः” भाषा० ।

गुणान्वित लि० इत० । १ विवेकवैराग्योपरमादिभिर्भौ-
“पायैरन्विते” “प्रक्षोणदोषाय गुणान्विताय” वेदा० सा०
२ गुणयुक्ते च । [चारा० ।

गुणिका स्त्री गुण इन् स्वार्थे क । मृनाङ्गे उच्छूनदेहे
गुणित लि० गुण-आच्चेडने कर्मणि क्त । १ आहते ताडिते
पूरिते अमरः । “इष्टकतिरष्टगुणिता व्येका दक्षिता
विभाजितेष्टेन” लीला० ।

गुणिन् लि० गुण+अस्त्यर्थे इनि । गुणयुक्ते “गुणिगण-
गणनारम्भे न पतति कठिनी ससम्भ्रमा यस्य” हितो० ।

गुणीभूत लि० अगुणः गुणः भूतः गुण+च्+भू+क्त । अ-
प्रधानीभूते “गुणीभूता गुणाः सर्वे तिष्ठन्ति हि पराक्रमे”
भा० सं० १५ अ० । चतुर्थं कृतादित्वात् समासे उक्तार्थत्वात्
ततो न च्चिः । तेन गुणभूतोऽप्यत्र । “गुणभूतैरवयवैः
समूहः क्रमजन्मनाम् । बुद्ध्या प्रकल्पिताऽभेदः क्रियेति
व्यपदिश्यते” हरिः ।

गुणीभूतव्यङ्ग्यं न० गुणीभूतं व्यङ्ग्यं यत् । काव्यभेदे
तत्त्वक्षणभेदादि सा० द० उक्तं यथा

“अपरन्तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये । अपरं

काव्यं अनुत्तमत्वम् न्यूनतया साध्येन च संभवति । तत्र

स्यादितराङ्गं । काकाक्षिप्रश्च वाच्यसिद्धाङ्गस्य संदिग्ध-

प्राधान्यं ४ तल्लप्राधान्यं ५ मस्युट् ६ मगूट् ७ व्यङ्ग्यासुन्द-

रदमेवं भेदास्तस्योदिता अष्टौ । इतरस्य रसादेरङ्गं

रसादि व्यङ्ग्यं यथा । “अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तन-

विमर्दनः । नाभ्यर्कजननस्यशी नीवीविष्यं सनः करः” ।

अत्र शृङ्गारः करुणसाङ्गम् । “मानोन्नतं प्रणयिनी-

मनुनेतुकामस्त्वस्यैवसागररथोद्गतकर्षतापः । हाहा

कथं नु भवतोरिधुराजधानीप्रासादसन्ततिषु तिष्ठति

कामिलोकः” । अतौत्सुक्यत्वाससन्निवृत्तस्य करुणस्य राजविषयरतावङ्गभावः । “जनस्थाने भ्रान्तं कनकद्वग-
तृष्णाभित्तधिया वचो वैदेहीति प्रतिपदसदृशं प्रलपितम् ।
कृता लङ्काभक्तुर्वेदनपरिपाटीप्रवटना मयाप्तं रामत्वं
कुशलवसुता न त्वधिगता” । अत्र रामत्वं प्राप्तमित्य-
वचनेऽपि शब्दशक्तेरेव रामत्वमवगम्यते वचनेन तु सादृश्यं
हेतुकतादात्म्यारोपणमाविष्कृत्य तद्गोपनमपाकृतं तेन
व्यङ्ग्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोपपादकतयाऽङ्गतां नीतम् ।
काक्काक्षिप्तं शयथा । “मध्यामि कौरवशतं समरे न
कोपाहःशासनस्य रुधिरं न पिबास्यरुस्तः । संचूर्ण-
याभि गदया न सुयोधनोरु सन्धिं करोतु भवतां
नृपतिः पथेन” । अत्र मध्याम्येवेत्यादि व्यङ्ग्यं वाक्यस्य
निषेधस्य सहभावेनैव स्थितम् । “दीपयन् रोदसीरन्ध्रमेव
ज्वलति सर्वतः । प्रतापस्तव राजेन्द्र ! वैरिवंशद्वानलः” ।
अत्रान्वयस्य वेषुत्वारोपणरूपोव्यङ्ग्यः प्रतापस्य दवानल-
त्वारोपसिद्धाङ्गम् । “हरस्तु किञ्चित् परिहृत्तेत्यादौ” ।
विश्लोचनव्यापारचुस्वनभिभाषयोः प्राधान्ये सन्देहः ।
“ब्राह्मणातिक्लमत्यागोभवतामेव भूयते । जामदग्न्यस्य
योमितमन्त्राया दुर्मनायते” । अत्र वाक्यस्य परशुरामोरक्तः-
कुलचयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य च समं प्राधान्यम् ।
“सन्धौ सर्वस्वहरणं विप्रहे प्राणनिग्रहः । अश्वपदीन-
नृपतौ न सन्धिर्वच विप्रहः” । अत्राश्वपदीनाख्ये नृपतौ
दानसामादिमन्त्रेण नान्तः प्रशमोपाय इति व्यङ्ग्यं
व्युत्पन्नानामपि भट्टित्यस्फुटम् । “अनेन लोकगुरुणा
सतां धर्मोपदेशना । अहं व्रतवती स्वैरसुक्तेन किमतः
परम्” । अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यसुनेस्तिर्य्यक्योऽपि
बलात्कारोपभोगः स्फुटतया वाच्यायमानइत्यगूढम् ।
“वासीरकुडकुडङ्डीणसर्जणकोलाहलं सुगन्नीए । वर
कम्पवावडाए सीअलि अङ्गाइम्” । अत्र दत्तसंकेतः
कश्चित्कृतान्तर्हं पविष्ट इति व्यङ्ग्यात् शृण्वत्याः सीदन्तङ्गानि
इति वाक्यस्य चमत्कारः सहृदयसंबन्ध इत्यनुन्दरम् ।
किञ्च योदीपकतत्त्वयोगितादिषु उपमाद्यलङ्कारोव्यङ्ग्यः
स गुणीभूतव्यङ्ग्य एव काव्यस्य दीपकादिमुखेनैव चमत्का-
रविधायित्वात् तदुक्तं ध्वनिकता “अलङ्कारान्तरस्यापि
प्रनीतौ यत्र भासते । तत्परत्वं तु काव्यस्य नासौ
आगौधनेऽस्ति” । यत्र च शब्दान्तरादिना गोपन-
जनचारुत्वस्य विपर्यासः यथा “दृष्ट्वा केशवगोपरा-
गहृतया किङ्किजदृष्टं मया तेनात्र स्वलितास्मि नाथ !

पतितां किं नाम नालम्बसे । एकस्त्वं विषमेषुखिन्नमनसां
सर्वावलानां गतिर्भोयैव गदितः सलेशमवताङ्गो
हरिर्वशिरम्” । अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे राग-
इत्यादिव्यङ्ग्यार्थानां सलेशमिति पदेन स्फुटतयाऽ-
वभासः । सलेशमिति पदस्य परित्यागे ध्वनिरेव । किञ्च
यत्र वस्त्वलङ्काररसादिरूपव्यङ्ग्यानां रसान्तरे गुणी-
भावः तत्र प्रधानकृतएव काव्यव्यवहारः तदुक्तं तेनैव
“प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम् । धत्ते
रसादितात्पर्यं पर्यालोचनया पृथक्” यत्र च “यलो-
न्दानां प्रमदाजनानामवभ्रंलिङ्गः शोणमणीमयूखः ।
सन्ध्याभ्रमं प्राप्नुवतामकाशेऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं व्य-
धत्त” इत्यादौ रसादीनां नगरीवृत्तान्तादिवस्तुभावेऽङ्गत्वं
तत्र तेषामतात्पर्यं विषयत्वेऽपि तैरेव गुणीभूतैः काव्य
व्यवहारः” । अत्र भेदसंख्याविस्तरभयात् नोक्तास्तत
एवावासेयाः ।

गुणेश्वर पु० इत० । १ चित्रकूटपर्वते २ सत्तादिगुणानां नियामके
परमेश्वरे शब्दरत्ना० । गुणेशोऽपि परमेश्वरे ।

गुणोत्कर्ष पु० इत० । गुणातिशये हेमच० । “भूयस्तव
गुणोत्कर्षमेते विद्ये करिष्यते” रामा० वाल० २६ अ० ।

गुण्डित लि० गुडि-क्त । १ आहते । २ गुण्डिते इकतधूलिधूसरे
च रमानायः ।

गुण्ड पु० गुडि-वेष्टने अच् । १ अक्षिपत्वे तृणभेदे राजनि०
यस्य कन्दः कशेरु । कशेरुशब्दे विवृतिः । भावे अच् ।
२ चूर्णने प्रेषणे (गुड्ढाकरा) पु० । कर्मणि अच् ।
३ चूर्णीकृते लि० । [४ स्तेहपात्रे च पु० मेदि० ।

गुण्डक लि० गुडि-खुल् । १ मलिने । २ धूलौ इकलोत्तौ
गुण्डकन्द पु० इत० । कशेरुणि (केशुर) । राजनि० ।

गुण्डारोचनिका स्त्री गुण्डा सती रोचना हरिद्रेव इवार्थे
कन् (कमलागुडि) दृक्भेदे रत्ना० ।

गुण्डाला स्त्री गुण्डं चूर्णनमालाति आ+ला+णिनि । जलो-
द्भायां लुपभेदे राजनि० । [लतायाम् राजनि० ।

गुण्डासिनी गुण्डा सती आस्ते आस-णिनि । चिपिटा-
गुण्डिका पु० गुण्ड+अस्त्वर्थे ठन् । चूर्णीकृते तण्डुलादौ ।

(गुडि) “गुण्डिकैः सितपीतैश्च मण्डयेच्च गृहाङ्गनम्”
अनन्तव्रतकथा ।

गुण्डिचा स्त्री जगन्नाथचेलस्य तस्य रथयात्रानन्तरं सप्ता-
हं वासार्थं मण्डपभेदे “मण्डपे वासयेत् देवान् गुण्डि-
चारस्ये मनोहरे” इत्युपक्रमे “विन्दुतीर्थतटे तस्मिन्

सप्ताहानि जनार्दनः । तिष्ठेत् पुरा स्वयं रात्रौ वरमेतत्
समादिशत् । नत्तीर्थतीरे राजेन्द्र ! स्यास्यामि सप्तवा-
सरम् । सर्वतीर्थानि तत्रापि स्यास्यन्ति मयि तिष्ठति ।
तत्र स्नात्वा विधानेन तीर्थे तीर्थोपपावने । सप्ताहं ये
प्रपश्यन्ति गुण्डिचामण्डपे स्थितम् । साञ्च रामं सुभद्राञ्च
मम सायुज्यमाप्नुयुः । तन्नामनिरुक्तिरपि तत्रोक्ता यथा
“सर्वपापनियन्तृत्वात् पूज्यत्वात् सर्वदैवतैः । गुण्डि-
चाख्यापि सा प्रोक्ता ब्रह्मतेजोऽवगुण्डनात्” स्क०
पु० उ० ७० ।

गुण्डित त्विं गुडि-वेष्टने क्त । रजसाकीर्णं, कृषिते अमरः
गुण्य त्विं गुण-कर्मणि यत् । १ गुणनीये पूर्ये । “गु-
णस्त्वधोऽधो गुणखण्डतुल्यः” । “गुणप्रान्त्यमङ्गं गु-
णकेन हन्यात्” लीला० । प्रशस्तो गुणोऽस्यास्ति “अ-
न्येभ्योऽपि दृश्यते” वार्त्ति० यत् । २ प्रशस्तगुणयुक्ते च ।
“गुण्याः ब्राह्मणाः” सि० कौ० ।

गुत्य पु० गुत्स+प्रथो० । गवेधुकाधान्ये (गडगडे) रत्नमा०
गुत्यक न० गुच्छेन कार्याति कै-क प्रथो० । यन्त्यिपर्यं दृष्टे
रत्नमा० । [गुच्छशब्दे २५६६ पु० विवृतिः ।

गुत्स पु० गुध-स किञ्च नि० इट् । यन्त्यिपर्यदृष्टे भेदि० ।

गुत्सक पु० गुत्स+स्वार्धादौ क । १ स्तवके शब्दरत्ना० । गुच्छक-
शब्दे दृश्यम् । २ यन्त्यिपरिच्छेदे त्रिका० । “अथ वाङ्मयभेदाः
स्युश्चस्मूः खण्डकथा कथा । आख्यायिका परिकथा क-
लापकविशेषकौ । सन्धानमनिरुद्धं च प्रकीर्णं गुत्स
कादि च । सर्गावर्गपरिच्छेदोद्वाताध्यायाङ्कसंयहाः । उ-
च्छ्वासः परिवर्त्तश्च पटलं काण्डमस्त्रियाम् । स्थानं प्रक-
रणं पर्वोक्तिकञ्च यन्त्यसन्धयः” त्रिका० । अत्र गुत्सकादी-
त्यादिपदात् स्तवकोक्तासादीनां ग्रहणम् । तत्र कुसुमा-
ञ्जलौ स्तवकः, काव्यप्रकाशे उल्लासः । एवमन्यत्रापि
यथायथं यन्त्यनामानुसारेण तदवयववाचकशब्दविशेषेण
यन्त्यसन्धिकरणम् दृश्यते तेषां सर्वेषामादिपदमाह्वता ।

गुद खेले भ्या० आत्म० अक० सेट् । गोदते अगोदिष्ट ।
जुगुदे । गुदम् ।

गुद न० गुद-क । मलत्यागद्वारे अपानवायुनिःसारणद्वारे
“तत्र स्थू लान्त्रप्रतिवङ्गमर्द्धपञ्चाङ्गलं गुदमाङ्गस्तस्मिन् बल-
यस्तिस्त्रोऽध्यङ्गलान्तरभूताः प्रवाहणी १ विसर्जनी
२ संवरणी चेति । “चतुरङ्गुलायताः सर्वास्त्यर्थगेकाङ्गुलो-
च्छ्रिताः । शङ्खावर्त्तनिभाश्चापि उपर्युपरि संस्थिताः ।
मजतालुनिभाश्चापि वर्धतः सम्प्रकीर्त्तिताः । रोमान्तेभ्यो

यवाध्यङ्गौ गुदौष्ठः परिकीर्त्तितः” सुश्रु० । तस्य स्वरूपा-
दिकञ्चकम् ।

अस्य प्राणायतनता याज्ञ० उक्ता यथा “नाभिरोजो
गुदं शुक्रं शोणितं शङ्खकौ तथा । मूर्द्धां सकण्ठहृदयं
प्राणस्यायतनानि च” । अस्य उपसर्जनत्वे क्रोडादौ
शुक्रेत्यत्र गुद इति पाठान्तरं तेन स्त्रियां ङीष् । अटगुदा
इत्येव । २ नाङ्गीभेदे स्त्री बह्वादि० वा ङीष्ठापौ । “आ-
न्तेभ्यस्ते गुदाभ्यः” ऋ० १० । १६३ । “गुदाभ्यः याभिर्ना-
ङ्गीभिरन्नरसः समानवायुना धातुषु नीयते ताभ्यो ना-
ङ्गीभ्यः” भा० । श्वलयाकारे गुदस्थाने पु० । “उदरं च
गुदौ कोष्ठौ विस्तारोऽयमधो दृष्टु” याज्ञ० । “बाह्या-
दगुदबलयात् अन्तरे गुदबलये द्वे, तौ च गुदौ
कोष्ठौ कोष्ठौ नाभेरधोदेशे भवौ” मिता० । वस्तुतः
गुदमस्त्यत्र अर्थ० अच् । गुदाधारस्थानपरतायामेव
लिलिङ्गत्वम् । अतएव “गुदाः पाताणि मृदुकामधेनुः”
यजु० १८ । ८६ । व्याख्यायाम् वेददी० । “गुदाः गुदस्थानानि”
इत्युक्तम् । “स्थूलगुदया सर्पान् गुदाभिः” यजु० २५ । ७
मन्त्रव्याख्यायां च तेन गुदपरत्वे स्त्रीत्वं कान्दसमित्यु-
क्तञ्च सङ्गच्छते “सिन्धवो गुदाः” शत० ब्रा० ६ । ४ ।
ततः अश्र्मा० अस्त्यर्थे र । गुदर तद्युक्ते त्विं ।

गुदकील पु० गुदे कील इव । अशौरोगे राजनि० । अर्थः-
शब्दे विवृतिः । “स्थूलकन्दस्तु नात्युष्णः मूरणो
गुदकीलहा” सुश्रु० । “आनाहमेदोगुदकीलहिकाश्वासा-
पहो वन्यकुलतय एषः” सुश्रु० । स्वार्थे क । तत्त्वार्थे ङला० ।

गुदग्रह पु० गुदं तद्व्यापारं गृह्णाति ग्रह-अच् इत० ।
उदावर्त्तरोगे हेम० । उदावर्त्तशब्दे ११६३ पु० दृश्यम् ।
गुदपरिणइ पु० अग्निभेदे तस्यापत्यम् इज् । गौदपरिणइ
तदपत्ये तस्य वकनखेन द्वन्द्वे इजो लुक् बह्वत्वे । वकन-
खगुदपरिणइः ।

गुदपाक पु० इत० । अतिचारादिजनिते गुदस्थानस्य
पूयादिनिःस्त्रावहेतौ पाके । “असंहतगुदं क्षीणोदरा-
ध्मानादुपद्रुतम् । गुदे पके गतोष्माणश्चातीसारकिञ्च
त्यजेत्” सुश्रु० । “मांसपाकेन बध्यन्ते गुदपाके च दा-
रुणे” “गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नौ कारयेत् क्रियाम्”
“गुदपाकस्तु पित्तेन यस्य स्वादहिताग्निः” सुश्रु० ।

गुदभ्रंश पु० “प्रवाहणातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः ।
रूक्षदुर्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत्” गुदभ्रंशमिमं
कच्छन्पानाभ्यङ्गात् प्रसाधयेत्” सुश्रुतोक्ते रोगभेदे ।

गुदरोग पु० इत० । गुदस्थानभवे भगन्दरार्शोभिन्ने
रोगे तस्य च शातातपेन “सुरालये जले वाऽपि
शक्नन्मूलं करोति यः । गुदरोगो भवेत्तस्य पापरूपः सु-
दारुणः” इति कर्म्मविपाकविशेषसङ्ख्या “मासं सुरार्चनेनैव
गोदानद्वितयेन च । प्राजापत्येन चैकेन शास्यन्ति
गुदजा रुजा भगन्दरार्शोः प्रथगुक्तत्वात्तद्भिन्नता ज्ञेया
गुदवर्त्मन् न० गुदरूपं वर्त्म । गुदरूपे मलद्वारे जटा० ।
गुदस्तम्भ पु० इत० । गुदव्यापारस्य मलनिःसारणस्य प्रतिरोधे
रोगभेदे । “अश्वयोनौ च गमनाद् गुदस्तम्भः प्रजा-
यते । सहस्रकमलैः स्नानं मासं कुर्यात् शिवस्य च”
शातातपः ।

गुदाङ्कुर पु० गुदेऽङ्कुर इव । अर्शरोगे हेमच० ।

गुदौष्ठ पु० गुदस्य ओष्ठ इव । गुदावयवभेदे गुदशब्दे द-
र्शिते सुश्रुतवाक्ये तत्स्वरूपादि ।

गुदृ मिथ्याकथने चुरा० उभ० सक० सेट् इदित् । गुदृयति
अजुगुदृत्-त । गुदृयां-बभूव आस चक्रे । गुदृ ।

गुध रोषणे क्वा० पर० सक० सेट् । गुध्नाति अगोधीत् ।

जुगोध । सेट्कृत्वे ऽपि न गुणः गुधित्वा । गुत्सः ।

गुध क्रीडे भ्वा० आत्म० अक० सेट् । गोधते अगोधिष्ट । जुगुधे

गुध वेष्टने दिवा० पर० सक० सेट् । गुध्यति अगोधीत् ।

जुगोध गुधित्वा ।

गुधेर लि० गुध वेष्टने एरक् । गोप्ररि उज्ज्वलदत्तः ।

गुन्दल पु० गुमित्यक्तशब्देन दल्यते ऽसौ दल-णिच्-कर्मणि
अच् । सदर्लशब्दे हेमच० ।

गुन्द्र पु० गुद्वि-कर्मणि अच् । शरद्वये (गोपटेर) वृक्षे
अमरः । “गुन्द्रः कपायो मधुरः शिशिरः पित्तरक्तजित् ।
स्तन्यशुक्ररजोमूत्रशोधनो मूलकच्छ्रजित्” भावप्र० । १ भ-
द्रस्तके श्रियङ्गुट्ठे च स्त्री अमरः । ४ गवेधकायां स्त्री
रत्नमाला ५ एरकायां स्त्री भावप्र० । [भावप्र० ।

गुन्द्रमूला स्त्री गुन्द्रस्य मूलमिव मूलमस्याः । एरकाद्वये
गुन्द्रला स्त्री गुन्द्रं मिथ्यावचनं लाति ला-क । जी-
वज्जीवश्चगे चकोरके हेमच० ।

गुन्फ ग्रन्थे त० प० सक० सेट् । गुम्फति अगुम्फीत् । जु-
जुम्फ । गुम्भन् गुम्फितः गुम्भित्वा-गुम्फित्वा । नोपध-
त्वात् किपि गुन् गुनौ इत्यादि ।

गुप गोपने सक० आत्म० सेट् कृत्सने स्वार्थे सन् अनिट्
कृत्सनमिह कृत्सापूर्वकनिष्ठत्तिस्तत्र अक० निन्दन्ञ्च तत्र
सक० । पापात् जुगुप्सते अगुप्सीष्ट । जुगुप्सां

बभूव आस चक्रे जुगुप्सितः । गोपने गोपते अगो-
पिष्ट जुगुप्ते । “आद्विधानैर्गुपितो वार्हतैः सोक्षरक्षितः”
च० १०।८५।१ । “तथा राट्” गुपितं क्षत्रियस्य
१०।१०८।३ । तत्र निन्दार्थत्वे “जुगुप्सेरन्न चाप्ये-
नस् संसेयुश्च सर्वशः” मनुः “यदा बुध्यति कोऽप्य”
लोकट्त्तं जुगुप्सते” भा० व० ३।१४० ।

गुप रक्षणे भ्वा० सक० पर० वेट् स्वार्थे सार्वधातुके निन्द-
मायः आर्द्धधातुके वा । गोपायति अगोपायीत् अगोपीत्
अगौप्सीत् । गोपायाम्-बभूव आस चकार जुगोप ।
गोपायितः गुप्तः । गुप्तिः गोपायनम् गोपनम् । “जु
गोपात्मानमवत्तुः” रघुः । “आत्मानं सततं गोपायीत”
श्रुतिः “जुगोप गोरूपधराभिबोधीम्” रघुः । “नैनं गोप्सति
दुर्बुद्धिमद्य बाणहन्तं मया” भा० भी० ३८६३३०
“अगोपिष्टां पुरोवङ्गामगौप्तां रक्षसां वलम्” भट्टिः ।
“यस्य वाङ्मनसो युद्धे सस्यगुप्ते च सर्वदा” मनुः ।

गुप व्याकुलत्वे दिवा० अक० पर० सेट् इरित् । गुप्यति
अगुपत् अगोपोत् जुगोप । मुपितः ।

गुप भाषने चुरा० उभ० अक० सेट् । गोपयति ते अजु-
गुपत् त । गोपयाम् बभूव आस चकार चक्रे । चतुर्णां
गुपधातुनामुदाहरणं कविरहस्ये यथा “गोपायति क्षिति
मिमां चतुरब्धिमीमां प्रापाज्जुगुप्सत उदारमतिः स-
दैव । वित्तं न गोपयति यस्तु वणीयकेभ्यो धीरो न गु-
प्यति महत्यपि कार्यजाते” ।

गुपिल पु० गुप इलच् क्तिञ्च । १ न्ठे उज्ज्वल० २ रक्तके लि० ।
गुप्ति लि० गुप-कर्मणि क्त । १ त्वाते रक्षिते २ गूढे संवृते
च अमरः । “स गुप्समूलप्रत्यन्तः” रघुः । ३ सङ्करे पु०
शब्दरत्ना० । “गुप्तासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः”
उद्वा० त० उक्ते ४ वैश्योपनामभेदे पु० । ५ कपिकच्छां स्त्री
राजनि० ६ परकीयायां नायिकायां स्त्री । “गुप्ताविदग्धा
लक्षिताकुलटानुशयानामुदितप्रभृतीनां परकीयायामे-
वान्तर्भावः तत्र गुप्ता त्रिविधा वृत्तसुरतगोपना वर्त्तिष्य
माणसुरतगोपना वर्त्तमानसुरतगोपना चेति विभज्य रस-
मज्ज्यां निष्ठणामेकत्र षट् उदाहृतः यथा “वञ्चूः
क्रुध्यत निर्देहन्तु सुहृदो निन्दन्तु वा यातरस्तस्मिन्नद्य
न मन्दिरे सखि ! पुनः स्वापो विषयो मया” । आखो
राक्रमणाय कोणकुहरादुत्काशमातन्वती माज्जरीरी न-
खरैः खरैः कृतवती कां कां न मे इर्दशम्” । ७ रक्षितायै
स्त्रियाञ्च (राखनी) स्त्री “ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु सेवेतं

‘क्षेपार्थिवौ’ मनुः दपरमेश्वरे पुं “गुप्तक्षकगदाधरः”
विष्णु स० “वाङ्मनसमोरगोचरत्वात् गुप्तः “एष सर्वेषु
भूतेषु गूढोक्ता न प्रकाशते” इति श्रुतेः” भा० ।

गुप्तक पुं जयद्रथसेनानीभेदे । “अङ्गारकः कुञ्जरो गुप्त-
कश्च शत्रुञ्जयः सृष्टयसंप्रवृद्धौ” भा० आ० २६४ अ० ।
स्वार्थे क । २ गुप्तार्थे लि० । [२ गूढगमने लि० ।

गुप्तगति पुं गुप्ता गतिर्यस्य । अपसर्पे । गुप्तचरे शब्दार्थचि० ।
गुप्तचर लि० गुप्तचरो यस्य । १ गूढभावेन चरत्परेके । २ बल-
भद्राख्ये यद्वंशे पुं त्रिका० कर्म० । ३ गूढे दूतभेदे पुं
गुप्तस्नेह पुं गुप्तः स्नेहोऽयम् । १ अङ्कोटकट्टे राजनि० ।
कर्म० । २ गूढे स्नेहे “गुप्तस्नेहकरी (दृष्टिः) तृतीयभवने”
नीलकण्ठताजकम् ।

गुप्ति स्त्री गुप्त-भावे क्तिन् । १ गोपने “भयगौरवलज्जादे-
र्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्या” सा० द० । २ संवरणे “वृ-
हन्मणिशिलासालं गुप्तावपि मनोरमम्” कुसा० । “अ-
सिधारासु कोपगुप्तिः” काद० । “स्थानं सदयं गुप्तिं
लक्षप्रशमनादिकम्” मनुः । ३ रक्षणे “सर्वस्यास्य तु सगेस्य
गुप्तर्यं स महाद्युतिः” (ईश्वरः) मनुः । ४ पाञ्चमन्त्रसंस्कार-
भेदे तन्त्रसा० “गौतमीये “जननं जीवनं पश्चात् ताडनं
बोधनं तथा । तथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने पुनः ।
तर्पणं दीपनं गुप्तिर्देशैता मन्त्रसंस्त्रियाः” इति विमञ्च
“जयमानस्य मन्त्रस्य गोपनं त्वप्रकाशनम्” इति लक्षि-
तम् । आधारे क्तिन् । ५ अवस्कारस्थाने इकारागारस्थाने
मेदि० । “चिरमतिरसलौल्यात् बन्धनं लम्बितानां पुन-
रयसुदयाय प्राप्य धाम स्वमेव । दलितदलकपाटः षट्प-
दानां सरोजे सरभस इव गुप्तिस्फोटमर्कः करोति” साधः
७ भूगर्ते । करणे क्तिन् । ८ अहिंसादौ योगाङ्गे यमे च
हेमच० । ९ गुप्तार्थे क्षितेरुत्खनने १० नौकादिभेदे भरतः ।

गुप्ति मन्त्रे तदा० पर० सक० सेट् चुचा० । गुम्फति अगोफीत्
जुगोफ ।

गुम्फित लि० गुफ-गुन्फ-वा कर्म्मणि क्त । यचिते अमरः ।
गुम्फ मन्त्रे तदा० पर० सक० सेट् । गुम्फति अगुम्फोत् ।
जुगुम्फ गुम्फितः । मोपधत्वात् गुम्फित्वा किपि गुन्
गुभौ गुम इति । [च शब्दरत्ना० ।

गुम्फ पुं गुम्फ-वज्र । १ मन्त्रे, २ वाहोर्भूषणे मेदि० । ३ मन्त्र-
गुम्फना स्त्री गुम्फ-युच् । “वाक्ये शब्दार्थयोः सम्यग्-
चना गुम्फना स्रुता” इत्युक्तायां १ वाक्यस्य चारुच-
नायाम् । २ मन्त्रे च (गाथा) भावे ल्युट् । २ मन्त्रे न० ।

गुम्फित लि० गुम्फ-क्त । सुभादिना यचिते, अमरः ।

गुर बधे गथाञ्च दिवा० आत्म० सक० सेट् । मूर्यते अगो-
रिष्ट । जुगोर । ईदित् गूर्यः । गोरणम् ।

गुर उद्यमे तदा० कुटा० आत्म० अक० सेट् । गुरते अगुरिष्ट
जुगोर गुरणम् ईदित् गूर्यः । वेदे तु नि० मूर्त्त इत्येव ।
“इषो हवी गूर्त्ततमाः” ऋ० १।१६७।१ । “गूर्दीं रुषसः
शरदश्च गूर्त्ताः” ऋ० ४।१६।८ । “अवमूर्यं चरेत् कच्छ-
मतिकच्छं निपातने” स्रुतिः । “यो ब्राह्मणायाव-
गुरेत् तं शतेन यातायात्” श्रुतिः छान्दसः पदव्यत्ययः ।
एवं “न कदाचिद् द्विजे तस्माद्विद्वानवगुरेदपि” मनुः ।

गुरण न० कुटा० गुर-भावे ल्युट् । हननाद्यर्थसुद्यमे अमरः ।
दैवादिकस्य गोरणमित्येव । तच्च बधे गथाञ्च । अव+गो-
रणं हननार्थसुद्यमे इति भेदः ।

गुरु पुं गिरत्यज्ञानं गृणाल्युपदिशति धर्म्मे गृ-गिरणे,
गृ-शब्दे कर्त्तरि, ग्रीर्यते स्तूयते वा कर्मणि वा कु उच्च ।
इदृहस्यतौ देवाचार्ये अमरः । “गुरुकाव्यानुगां विभ्रत्”
साधः । “गुरोर्भृगोरस्तवाख्ये” नीचस्ये सिंहगे गुरौ”
ज्यो० त० । २ प्रभाकराख्ये भीमांसकभेदे तस्य तन्नामता यथा
“अथ तु नोक्तम् तवापिनोक्तम् अतः पौनरुक्त्यम्” इत्यत्र
स्वगुरोः संशये जाते प्रभाकरेण तदसन्निधाने तत्पुस्तके
तुना, अपिना, इति पदच्छेदः कृतः उत्तरकाले गुरुणा
तद्दृष्ट्या केनेदृशः पदच्छेदः कृतः इति पृष्टे अन्यशिष्टे
द्वारा प्रभाकरकृतत्वं निश्चित्य तस्य संशयापनोदकत्वात्
गुरुरिति संज्ञा कृतेति अख्यायिका “गुरोर्गिरः पञ्च-
दिनान्यधीत्य” सा० द० । “अर्थापत्तिगुरुणाम्” शब्द० प्र० ।
“निषेकादीनि कर्म्मणि यः करोति यथाविधि ।
सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुश्च्यते” मनुक्ते “स गु-
र्यः क्रियां कृत्वा वेदमसौ प्रयच्छति” याज्ञ० उक्ते च
निषेकादिक्रियाकर्त्तरि श्रुतिरि प्रायश्चित्तविवे० । “न केवलं
तद्गुरोरेकपार्थिवः” रघुः गुरुतत्त्वगशब्दे विवृतिः । “अल्पं
वा बद्धं वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः । तमपीह गुरुं
विद्यात् श्रुतोपक्रियया तया” मनुक्ते शास्त्रोपदेशकेऽप्याचा-
र्यादौ तद्विषये “पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्भाताग्निर्दक्षिणः
स्रुतः । गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्वेता गरीयसी” इमं
लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् । गुरुशुश्रू-
षया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते” मनुः । “तौ गुरुगुरु-
पत्नी च” रघुः । “आचार्यश्च पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव
महीपतिः । मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ ।

वर्षज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्ते गुरवो मताः” देवलोक्तेषु
५५कादशसु आचार्यादिषु “अनेनैकादशगुरवः सङ्के-
तिताः” प्रा० वि० । गुरुत्वपगशब्दे विवृतिः ।

“उपाध्यायः पिता जेष्ठभ्राता चैव महीपतिः ।
मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामही । वर्षज्येष्ठः
पितृव्यश्च पुंस्ते गुरवः स्मृताः । मातामही मातु-
लानी माता मातुश्च सोदराः । श्वश्रूः पितामही
ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रीषु । इत्युक्ते गुरुवर्गोऽयं
मातृतः पितृतो द्विजाः । अनुवर्त्तनसेतेषां मनो
वाक्कायकर्मभिः । गुरुं दृष्ट्वा ससृष्टिषेदभवाद्या
कृताञ्जलिः । नैतैरुपविशेत् साङ्गं विवेक्षात्मकारणात् ।
जीवितार्थमपि द्वेषाद्गुरुभिर्नैव भाषणम् । उदितोऽपि
गुणैरन्यैर्गुरुद्वेषो पतत्यधः । गुरुणाञ्चैव सर्वेषां पूज्याः
पञ्च विशेषतः । तेषामाद्यास्तयः श्रेष्ठस्तेषां माता
सुपूजिता । यो भावयति यां स्मृते येन विद्योपदिश्यते ।
ज्येष्ठभ्राता च भर्ता च पञ्चैते गुरवः स्मृताः । आत्मनः
सर्वयत्नेन प्राणत्यागेन वा पुनः । पूजनीया विशेषेण
पञ्चैते भूतिमिच्छता कूर्मं पु० ११५० । उक्ते पुंस्त्रीभेदेन
६उपाध्यायादौ यथायथं पुंस्त्री० ।

“तथापि तन्मर्थपि ते गुरुरित्यस्ति गौरवम्” भावः ।
कृष्णं प्रति तत्पितृव्योद्देशोक्तिः “गुरुद्वयाय गुरुणोरुभ-
योरथ कार्ययोः” भावे ज्येष्ठभ्रातृपितृव्यपरता । अस-
म्भदायप्रवर्त्तके दधर्मापदेशके एकपि कच्छूच्छे राजनि० ।
“सातुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घोयुक्तपरश्च यः । वा पादान्ते
त्वसौ” ष० ८० उक्ते १० दीर्घवर्णादौ । “अगुरुचतुष्कं
भवति गुरु द्वौ वनकुचयुग्मे शशिवदनासौ” श्रुतबोध०
“गुरुमतोऽन्धत्वेत्यादि” “गुरोश्च हलः” पा० ११ महति त्रि०
भाषे गुरुणि गुरुणि” प्रा० त० । १२ दुर्जरे १२ दुष्प्राके
त्रि० “तत्फलं (प्रियङ्गुफलम्) मधुरं कृष्णं कषायं शीतलं
गुरु” भावप्र० । १४ अलघ्नि गुरुत्ववति त्रि० सेदि० ।
“कार्यं गुरुयात्मसमं नियोज्ये” कुमा० । नारदस्तु जगतो
गुरुश्चैर्विष्णुयाय गगनं विललङ्घ्ये” नैष० । “गुरुणी द्वे
रसवती” भाषा० स्त्रियां ङीप् । “अलाङ्घ्येदिका गुर्वी”
वैद्यकम् । “इयमतिजरठा प्रकाम गुर्वी” भाषाः । गुरुत्वं च
गुरुत्वशब्दे दृश्यम् १५ तान्त्रिकमन्त्रोपदेष्टरि पु० तल्लज्ज-
णादि शा० ति० “मातुलः पितुः शुद्धः शुद्धभावो जिते-
न्द्रियः । सर्वांगमाणां तत्त्वज्ञः सर्वशस्त्रार्थतत्त्वविद् ।
परोपकारनिरतो जपपूजादितत्परः । अमोवचनः शान्तो

वेदवेदार्थपारगः । योगमार्गातुसम्वाता देवताहृदयङ्गमः ।
इत्यादिगुणसम्पन्नो गुरुरागमसम्मतः” वर्ज्यागुरवो-
राववभट्टतवचनैः उक्ताः यथा

“नातिबालोन दृढश्च न खड्गो न क्षशस्त्रया । ना-
धिकाङ्गोन चीनाङ्गो न खल्वाटोन दन्तुरः” । वीरमितो-
दयधृतकल्पचिन्तादणौ “क्षयरोगी च दुश्मं कुनखी श्या-
वदन्तकः । काणोऽन्धः कुसुभाक्षश्च खल्वाटः खड्गरीटकः”

“अङ्गहीनोऽतिरिक्ताङ्गः पिङ्गाक्षः पूतिनासिकः ।
दृढाण्डोवामनः कुजः श्वित्री चैव नपुंसकः” । पूतिना
सिकोदुर्गाम्बिनासिकः । “संस्काररहितोमूर्खो वेदशा-
स्त्रविवर्जितः । श्रौतस्मार्त्तक्रियाभ्युन्यः शुष्कभाषः सु-
कुक्षितः । पुरयाजनजीवी च नरो वैद्यश्च का-
सुकः । क्रूरो दम्भी मत्सरी च व्यसनी कपणः खलः ।
कुसङ्गो नास्तिको भीतो महापातकचिञ्जितः । देवा-
ग्निगुरुविद्यादिपूजाविधिपराङ्मुखः । सन्ध्यातर्पणपूजा-
दिमन्त्रज्ञानविवर्जितः । आलस्योपहतो भोगी धर्म-
हीन उपश्रुतः । इत्याद्यैर्बहुभिर्दोषैरागमोक्तैश्च
यत्नतः । वर्जनीयोगुरुः प्राज्ञदीक्षासु स्थापनादिषु” ।
मत्स्यसूत्रे त्रयोदशपटले “अपुत्रश्चासपत्नीकः शक्तिहीनो-
ऽयं वामनः । कुजः कुष्ठः शत्रावदन्तो दृषलीपतिरेव च”
तन्त्रसारे रामार्च० च० सदसद्गुरुलक्षणे यथा

“शान्तो दान्तः कुलीनश्च विनीतः शुद्धवेशवान् ।
शुद्धाचारः सुप्रतिष्ठः शुचिर्दक्षः सुबुद्धिमान् । अध्या-
त्मध्याननिष्ठश्च सन्ततन्त्रविशारदः । निग्रहासुग्रहे शक्तो
गुरुरित्यभिधीयते । आगमसंहितायाम् “उद्धर्तुञ्चैव
संहर्तुं समर्था ब्राह्मणोत्तमः । तपस्वी सत्यवादी च
गृहस्थो गुरुच्यते” इति ।

गुरुरपि गृहस्थ एव यथाह ज्ञानार्णवे । “सर्वशस्त्रार्थ-
वेत्ता च गृहस्थो गुरुच्यते” गृहस्थेषु पुत्रवतामेवाधि-
कारः यथा यामले “कलत्रपुत्रवान् विप्रो दयालः सर्व-
सम्मतः । दैवे पितृऽरिमित्रे च गृहस्थो देशिको ब्रह्मे-
दिति” सुखडमालायाम् “मध्यमो वैष्णवः प्रोक्तो मध्यमः
शैवदीक्षितः । परमादीक्षितो यो वै स एव परमो गुरुः”

आगमसारे “गकारः सिद्धिदः प्रोक्तो रेफः पा-
पस्य दाहकः । उकारः शम्भुरित्युक्तस्त्रितयात्मा गुरुः
स्मृतः । गकारो ज्ञानसम्पत्तयै रेफस्तत्त्वप्रकाशकः ।
उकारात् शिवतादात्म्यं दद्यादिति गुरुः स्मृतः” ।
निन्द्यगुरुमाह क्रियासारसङ्क्षेपे “श्वित्री चैव गलत्-

कुष्ठो नेत्ररोगी च वामनः । कुनखी श्यावदनश्च स्त्री-
जितश्चाधिकाङ्गकः । हीनाङ्गः कपटी रोगो वङ्गाशी
चङ्कवल्गुकः । एतैर्दीर्घैर्विहीनो यः स गुरुः शिष्यस-
म्मतः” यामले “अभिशस्तमपुत्रश्च कदर्थं कितवं तथा ।
क्रियाहीनं शठञ्चापि वामनं गुरुनिन्दकम् । जलरक्त
विकारं च वर्ज्येन्मतिमान् सदा । सदा मत्सरसं-
युक्तं गुरुं मन्त्रेषु वर्जयेत्” । वैशम्पायनसंहितायाम्
“अपुत्रो मृतपुत्रश्च कुञ्जश्च रोषणस्तथा” । सम्बन्धभेदा-
द्धर्ज्यतामाह योगिनीतन्त्रे “पितुर्मन्त्रं न गृह्णीयात्
तथा मातामहस्य च । सोदरस्य कनिष्ठस्य वैरिपक्षाश्रितस्य
च” तथा गणेशविमर्षिण्याम् “यतेर्दीक्षा पितुर्दीक्षा दीक्षा
च वनवासिनः । विविक्ताश्रमिणो दीक्षा न सा कल्याण-
दायिका” अस्यापवादः शक्तियामले “तीर्थाचारव्रतो मन्त्री
ज्ञानवान् सुसमाहितः । नित्यनिष्ठो यतिः स्थातो गुरुः
स्याद्भौतिकोऽपि च” रुद्रयामले “न पत्नीं दीक्षयेद्भर्ता न
पिता दीक्षयेत् सुताम् । न पुत्रश्च तथा भ्राता भ्रातरं न च
दीक्षयेत् । सिद्धमन्त्रो यदि पतिस्तदा पत्नीं स दीक्षयेत् ।
शक्तित्वेन वरारोहे ! न च सा पुत्रिका भवेत्” । इत्यादि-
निषेधवचनात् एभ्यो मन्त्रं न गृह्णीयात् । इदन्तु सिद्धमन्त्रे
तरविषयं “सिद्धमन्त्रो न दुष्यतीति” वचनात् तथा च सिद्ध-
यामले “यदि भाग्यशेनैव सिद्धविद्यां लभेत् प्रिये ! । तदैव
तान्त् दीक्षेत त्यक्त्वा गुरुविचारणाम्” गणेशविमर्षिण्याम्
“प्रमादाच्च तथाऽज्ञानात् पितुर्दीक्षां समाचरेत्” । प्रायश्चित्तं
ततः कृत्वा पुनर्दीक्षां समाचरेत्” । पितुरित्युपलक्षणं
मातामहादीनामपि । प्रायश्चित्तन्तु अयुतसावित्रीजपः
सर्वत्र तथा दर्शनात् तथा च शङ्खः “दशसाहस्रजप्येन
सर्वकपञ्चमनाशिनी” । मत्स्यसूक्ते “निर्वीर्यं च पितु-
र्मन्त्रं शैवे शाक्ते न दुष्यति” इति वचनं कौलिकमन्त्र-
दीक्षापरम् योगिनीतन्त्रे “शक्तिविद्यामधिकृत्य ततो दीक्षा
निषेधात् । यद्वा शाक्ते तारादिविद्यायां न दोषः मत्स्य-
सूक्ते “निजकुलतिलकाय ज्येष्ठपुत्राय दद्यात्” इति
तारामधिकृत्य तथा प्रतिपादनात् । श्रीक्रमेऽपि “मनु-
र्विष्टव्य दातव्यो ज्येष्ठपुत्राय धीमते” उत्तरपट्टके च “अ-
योम्याय न दातव्यमित्याज्ञा परमेश्वरि ! । सुशीलाय वि-
नीताय ज्येष्ठपुत्राय धीमते । अनन्तदायिशिष्याय दे-
व्या मन्त्रं प्रदीयते” । तदुक्तं “कथमपि मनुजेन प्राय-
शियाय तस्मै निजकुलतिलकाय ज्येष्ठपुत्राय दद्यादिति”
ताराविषयं मत्स्यसूक्ते ताराप्रकरणे तथा डटेः

महातीर्थे उपरागे सति सर्वत्र न दोषभाक् तथा च
विष्णुमन्त्रमधिकृत्य “साधुष्टं त्वया ब्रह्मन् वक्ष्यामि
सकलन्तव । ब्रह्मणा कथितं पूर्वं वशिष्ठाय महात्मने ।
वशिष्ठोऽपि स्वपौत्राय मत्पितृ दत्तवान् स्वयम् । प्रसन्न-
हृदयः स्वच्छः पिता मे करुणानिधिः । कुरुक्षेत्रे महा-
तीर्थे सूर्यपर्वणि दत्तवान्” इत्यादि वैशम्पायनसंहितायां
शौनके प्रति व्यासवाक्यम् । योगिनीतन्त्रे “निर्वीर्यं च
पितुर्मन्त्रं तथा मातामहस्य च । स्वप्रलब्धं स्त्रिया दत्तं
संस्कारेणैव शुध्यति” । यत्तु “साध्वी चैव सदाचारा गुरु-
भक्ता जितेन्द्रिया । सर्वतन्त्रार्थतत्त्वज्ञा सुशीला पूजने-
रता । गुरुयोग्या भवेत् साहि विधवा परिवर्जिता ।
स्त्रियोदीक्षा शुभा प्रोक्ता मातृश्राष्टगुणा स्मृता” । तत्तु
गुरोरुपासितमन्त्रपरम् । तथा च भैरवीतन्त्रे “स्त्रियमन्त्रो-
पदेशे तु न कुर्यात् गुरुचिन्तनम्” । मातुरिति उपा-
सितेऽष्टगुणं अनुपासिते शुभफलदमित्यर्थः । सिद्धमन्त्र
विषयं वेति केचित् । वस्तुतस्तु योगिनीतन्त्रे स्त्रीपदं
विधवापरं एकवाक्यतावलात् । अत्र विधवापदम् अवीरा-
परम् । “विधवायाः सुतादेशात् कन्यायाः पितुराज्ञया ।
नाधिकारोयतोनाथ्या भार्याया मर्तुराज्ञया” इत्यूह्यं
न्यायवचनात् नाधिकार इति स्वातन्त्र्येण नाधिकारः ।
योगिनीतन्त्रे “स्वप्रलब्धे तु कलसे गुरोर्मूर्तिं निवेश-
येत् । वटपत्रे कुङ्कुमेन लिखित्वा ग्रहणं शुभम् ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति अन्यथा विफलं भवेत्” । इदन्तु
सङ्गुरोर्भावे तत्सम्भवे तस्मादेव गृह्णीयात् “स्वप्ने तु
नियमो न हीति” नारदवचनात् । तथा विद्याधराचार्य-
धृतवचनम् “मध्यदेशे कुरुक्षेत्रनाटकोद्गणसम्भवाः । अन्त-
र्वेदिप्रतिष्ठानाः आवल्याश्च गुरुत्तमाः । मध्यदेश आर्या-
वर्त्तः । गोडाः शाल्वोद्भवाः सौराः मागधाः केरलास्तथा ।
कोशलाश्च दशार्णाश्च गुरवः सप्त मध्यमाः । कर्णाटनर्म-
दाराऽकच्छातीरोद्भवास्तथा । कालिङ्गाश्च कलिङ्गाश्च का-
न्वोजाश्चाधमा मताः । वैष्णवे वैष्णवो ग्राह्यः शैवे शैवश्च
शाक्तिके । शैवः शाक्तोऽपि सर्वत्र दीक्षास्वामी न संशयः”
नित्यातन्त्रे “गुरुं न मर्त्यं ध्यायेत यदि बुध्येत
तस्य तु । न कदाचिद्भवेत् सिद्धिर्न मन्त्रैर्देवपूजनैः”
१६परमेश्वरे पु० । “गुरुर्गुरुतमो धाम” विष्णुर्ल० सर्वविद्या-
नामुपदेष्टृत्वात् सर्वेषां जनकत्वाद्वा गुरुः भा० ।
“पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्” पात० सू० । १७ग-
म्भीरायै १८वलवति १९पूज्ये च त्रि० २०द्रोणाचार्यै

पु० शब्दार्थचि० २१ पुष्पनक्षत्रे तस्य शुभविष्ठात्कत्वात् 'ध्रुव-
गुरुकरसूलापौष्णभान्यर्कवारं' ज्यो० त०। स्वार्थे क। भा-
रातिशययुक्ताद्यर्थे। "ततो युधिष्ठिरस्तस्य गुरुकः सम-
पद्यत। स तु भाराभिभूतात्मा न तथाशीघ्रगोऽभवत्"
भा० व० १५ अ०। "अतिमात्रं लघूनि स्युर्गोत्राणि
गुरुकाणि च"। "गुरुकावस्थिरावृद्धं न स्वाविव च
मन्यते" सुश्रुतः।

गुरोर्भावः इमनिच् गरादेशः गरिमन् पु० अण् गौरव न०
तल् गुरुता स्त्री त्व गुरुत्व न०। गुरुभावे पतनासम-
वायिकारणतावति गुणभेदे। अतिशयेन गुरु इष्टन्,
दैयहन् गरादेशः। गरिष्ठ गरीयस् अतिगुरौ त्रि-
दैयहन्नि स्त्रियां ङीप्। गुरुं करोति णिच् गरादेशः
गरयति।

गुरुकुण्डली स्त्री गुरुजीवः प्रधानभव तादृशी कुण्डली
चक्रभेदः। जन्मनक्षत्रभेदेन जन्मावधौ कैकवर्षाधिप-
क्षापके चक्रभेदे तत्र हि चक्रे गुरोर्मध्यस्थित्या इत-
रेषामष्टानां ग्रहाणामष्टदिक्षु स्थित्या च गुरप्रधानत्वं
तत्स्वरूपफलदायुक्तं पञ्चस्वरायां यथा
"रविशुक्रकुजः सौम्यो गुरुः शुक्रः शनैश्चरः। राहुः
केतुश्च विज्ञेया सर्वथा गुरुकुण्डली। कृत्तिकादीनि
ऋतुजाणि विराट्ति क्रमाच्चरन्ते। जन्मर्क्षं खेचरे यत्र
जन्माद्यव्दास्ततः क्रमात्"। कुण्डलीद्वयस्य फलमाह।
शुभं विधौ बुधे च स्यात् सरणं राहुमन्दयोः। गुरुद्वये
महासौख्यं दुःखं स्याद्भौमस्वर्ययोः"। "पताकी कुण्डली
केतोः कुण्डली च दृहसतेः। सर्वत्र पापसंयोगे सं-
शयो जायते महान्"।

गुरुक्रम पु० गुरुरेव क्रमो यत्र। पारस्पर्योपदेशे हला०
गुरुगीता स्त्री गुरुस्तवनभूता गीता। गीताभेदे।

गुरुघ्न पु० गुरुं गुरुतां हन्ति हन-ठक्। १ गौरसर्पमे राजनि०

२ गुरुहन्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्। [पृष्ठो०। तिलमयूरे त्रि०।

गुरुष्टक पु० गुरुं गुरुतां दुर्जरतां रुष्टति रुटि-स्तोये एवुल्
गुरुतम त्रि० अतिशयेन गुरुः। १ अतिगुरौ "तयः पुरु-
षस्यातिगुरवो भवन्ति माता पिता चार्थश्चेति" विष्णु स्तो-
त्रमात्रादौ ३ अतिगुरुत्ववति च। ४ परमेश्वरे पु०। "गुरु-
गुरुतमो धामसत्यः सत्यपराक्रमः" विष्णु स०। "विरि-
ञ्चरादीनामपि ब्रह्मविद्याप्रवर्त्तकत्वात् गुरुतमः। "यो नै
ब्रह्माण्यं विदधाति पूर्वं यच्चाक्षै प्रहिणोति वेदम्" इति
श्रुतेः भा०। "पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्" पात०

रु०। तस्य सर्वेषां गुरुणासुपदेष्टृत्वात् गुरुतमत्वसक्तम्।
गुरुतल्प पु० गुरोः पितृस्तत्त्वं तत्त्वं भार्या यस्य। १ विमातृ-
गन्तरि। स च महापातकी तत्प्रायश्चित्तमाह स्व
मनुः। "गुरुतलोऽभिभाष्यैनस्तप्ते सुधादयोमये।
शूक्ष्मीं ज्वलन्तीं वाक्स्थित्येन मृत्युना स विशुध्यति" "मा-
तृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानीति
विष्णुहारीताभ्यां स्वमातृगमनस्यातिपातकत्वेनाभिधा-
नात् परिशेषात् गुरुतल्पपदं विमातृपरम् यथा च गुरु-
शब्दस्यात्र पितृमातृपरता तथा गुरुतल्यगशब्दे वक्ष्यते।
इत०। २ गुरुभार्यायाम् "गत्वैतदेव कुर्वीत गुरुतल्यगमतः"
प्रा० वि० व्यासः। "ब्रह्महत्या सुरापानं गुरुतल्यगमनं ब्राह्म-
णस्वर्णाहरणं द्विजातीनां महापातकम्" च्यवनः।

गुरुतल्पग पु० गुरोः पितृस्तत्त्वं भार्या गच्छति गम-ड।
विमातृगन्तरि स च महापातकी। महापातकमध्ये
गुरुतल्यगमनसुक्तं तत्र गुरुतल्यगशब्दार्थनिर्णये बह्विनि-
मतानि सन्ति तानि च पूर्वपक्षीकृत्य निरस्य विमा-
तृगमनपरत्वं प्रा० विवेके निश्चीर्यते यथा

"तत्र को गुरुः का चाङ्गना। तत्र कश्चित् पितैव
गुरुः तथा च मनुः "निषेकादीनि कर्माणि यः करोति
यथाविधि। स स्मावयति चाङ्गेन स विप्रो गुरुव्यते।
याज्ञवल्क्यः "स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमन्त्रै प्रय-
च्छति। उपनीय दद्वेदमाचार्यः स उदाहृतः"। क्रि-
यानिषेकादिकाः। आभ्यां गर्भाधानादिक्रियाकर्त्तरि
गुरुशब्दस्य सङ्केतितत्वात् पिता गुरुस्तथाङ्गना स्त्री माता
तत्सपत्नी च सा च सवर्णा चोत्तमवर्णा च न हीनवर्णा
तद्गमने गुरुतल्यगमनसमानत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् तद्गमनं
न महापातकमिति। तदसङ्गतम् आचार्यादेरपि गुरुत्व-
श्रवणात् एतयोर्वचनयोरन्यनिषेधार्थत्वाभावात्। तथा
च मनुरेवान्यं गुरुमाह "पिता वै गार्हपत्योऽग्नि-
माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः। गुरुराहवनीयस्तु साग्नि-
त्वेता गरीयसी। इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या
तु मध्यमम्। गुरुशुश्रूषया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते।
अल्पं वा वज्रं वा यस्य श्रुतस्तोपकरोति यः। तमपीह
गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तया"। तथा गोतमः
"आचार्यः श्रेष्ठो गुरुणां मतः" इत्येके। पितरि सङ्केति
तत्त्वादाचार्ये गौणं गुरुपदमिति चेन्न आचार्यादा-
वपि सङ्केतदर्शनात् यथा विष्णुः "तयः पुरुषस्याति-
गुरवो भवन्ति माता पिता चाचार्यश्चेति"। तथा

देवलः “आचार्यश्च पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।
मातुलः श्वशुरस्ताता मातामहपितामहौ । वर्णज्येष्ठः
पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवो मताः” । ताता प्राणरक्षकः
वर्णज्येष्ठः क्षत्रियादीनां ब्राह्मणः । अनेनैकादश गुरवः
सङ्केतिताः । कथमनेकेषामेकगुरुशब्दवाच्यत्वमेकस्य
प्रवृत्तिनिमित्तस्थाभावादिति “चेन्न गुरुरनुगन्तव्यः” इ-
त्यादि श्रुत्या सदापरितोषणीयत्वादिवर्षस्यैकस्योपाधिपत्वात्
यद्यप्याचार्यस्यैव परितोषणीयत्वं श्रूयते तथाप्यन्येष्वपि
दिद्यते ततोऽतिदिष्टवर्माऽप्येकपदप्रवृत्तावुपाधिर्भवति
इष्टिपदप्रवृत्ताविव तद्वर्षसम्बन्धः । शास्त्रोक्तगुरुशब्दप्रवृ-
त्तिविषयत्वं वोपाधिः । भवतु वा विशेषाण्यहात् अक्षा-
दिशब्दवदनेकार्थत्वे को दोषः । अथाचार्यपरत्वे गुरु-
शब्दस्य कथमाचार्यपत्यभिगमने गुरुतत्पातिदेशः तथा
च मोतमः “आचार्यपुत्रशिष्यभार्यास्तु चैवमिति” तथा
याज्ञवल्क्यः “मातुःसपत्नीं भगिनीमाचार्यं तनयान्तथा ।
आचार्याणीं स्वाञ्च सुतां गच्छन्तु गुरुतल्यगः” इति, न
एतस्य हीनजातीयपत्यभिप्रायेणाप्युपपत्तेः अतिदेशस्योप-
देशसाधेयत्वात् प्रथमावगतोपजीव्यगुरुशब्दसङ्कोचे हे-
त्वभावात् । न च ‘पितृभार्यां समारुह्य मातृवर्जं’ नरा-
धमः । भगिनीञ्च निजां गत्वा निष्कृतिं विधीयते” इति
संवर्त्तवचने पितृशब्ददर्शनात् सामान्यवाचिगुरुशब्दे स-
ङ्कोचोऽस्ति वाच्यम् एतस्य प्रायश्चित्तविधिपरत्वेनाचा-
र्यादिव्यदासपरत्वाभावात् अन्यथोभयपरत्वे वाक्यभेदा-
पत्तेः । पितृपदस्य गुरोर्विशेषणरूपत्वाभावात् न सा-
मान्यवचनसङ्कोचकत्वम् किञ्च याज्ञवल्क्यस्वरसात् निषे-
कादिवेदानान्तकर्मकर्तुं रेवाङ्गना गुर्वङ्गना तद्गमने स-
हापातकं क्षत्रियादीनां न भवेत्तेषां वेदाध्यापकत्वाभावात्
किञ्चैवमवेददातृब्राह्मणस्य पितृगुरुत्वाभावात् तदङ्गना-
गमनं महापातकं न स्यात् । किञ्चैव मातृगमनस्य
महापातकत्वे “मातृगमनं दुहितृगमनं क्षुषागमनमि-
त्यतिपातकानीति” विष्णुहारीतवचनविरोधश्च स्यात् त-
स्मान्मातृव्यतिरेक्तैकादशगुरुवङ्गनागमनमेव महापातकमिति
युज्यते देवलवचनादिति । अत्र भवदेवेनोक्तं नात्र
गुरोरङ्गना गुर्वङ्गनेति” षष्ठीसमासः षष्ठीतत्पुरुषस-
मासस्याश्रयणे निषादस्यपतितवत् षष्ठ्यर्थलक्षणापत्तेः ।
अतो गुरुसावङ्गना चेति कर्मधारयः । गुरुत्वञ्च मा-
तरेव न मातुः सपत्न्याः शरीरीत्पादकत्वेनोपाधिना
जातापितोरेव गुरुशब्दाभिधेयत्वात् । अतएवाचार्यादि-

षु गुरुशब्दो गौणस्तद्धर्मप्रतिपत्तयर्थः । ग
गच्छेदित्यत्रागत्या षष्ठीसमासः पत्नीशब्दस्य स्वपरिणीता-
वचनत्वात् । गुरुसासौ पत्नी चेति यदपेक्षया गुरुत्वं
तदपेक्षया पत्नीत्वायोगात् न कर्मधारयः । इहत्व-
ङ्गनाशब्दस्य स्त्रीमात्रवचनत्वात् युज्यत एवेति । अतो-
ऽत्र गुरुशब्दस्य मातृपरत्वे गुरुपत्नीं न गच्छे-
दित्यत्रापि मातृपरत्वमेव सामानाधिकरण्याभावात् ।
“गुरुतल्योऽभिभाष्येनः” इत्यत्र गुरुः तल्यं तल्पं क-
लत्रं यस्येति मातरेव ग्रहः । अतएव मातुः सपत्नी-
मिति याज्ञवल्क्यवचने मातुः सपत्न्यामाचार्यपत्न्याञ्च
गुरुतत्पातिदेशो घटते एवेति, तदसङ्गतम् “मातृगमनं
दुहितृगमनं क्षुषागमनमित्यतिपातकानीति” विष्णुहा-
रीताभ्यां मातृगमनस्यातिपातकत्वाभिधानात् । न चा-
त्र मातृसपत्नीपरत्वं मातृशब्दस्य मुख्यार्थत्वागपत्तेः
जननीवचनत्वात् । न च षष्ठीसमासे लक्षणायामपि
मुख्यार्थत्वागः किञ्च कर्मधारयसमासे अङ्गनापदवैयर्थ्या-
पत्तिः गुरुगमनमित्येतावतैवार्थसिद्धेः । दुहितृश्च पि-
तृगमनमतिपातकमेव यथा पितुर्दुहितृगमनेऽतिपातकं
पितृनिष्ठं, तथा दुहितुरपि पितृगमनेऽतिपातकं दुहितृ-
निष्ठम् एवं सर्वत्र उभयनिष्ठमेव । किञ्च गुरुपत्नीं न
गच्छेदित्यादिषु वङ्गेषु वचनेषु गुरुपत्नी गुरुतल्यगुरुभा-
र्यादिपदस्यपत्न्यादिपदानामनर्थकता स्यात् गुरुपदेनैव
मातुः प्राप्तेः किञ्च निःसन्दिग्धार्थम् मातृपदमेव प्रयोक्तुं
कुचितं सुनीनां न तु गुरुपत्न्यादिपदं सन्दिग्धार्थम् ।
एवं गौरवातिशयोऽपि वज्यते । अतएव “सहस्रेण पितु-
र्माता गौरवेणातिरिच्यते” इति । जिकनस्तु आचार्य
पितृमहीपतीनामत्र गुरुशब्देनोपादानम् यथा देवलः
“उपाध्यायराजपितृभार्यागमनानि गुरुतल्यगमने कष्टत-
मानि” । पापातिशययुक्तानीत्यर्थः । उपाध्यायोऽत्राचार्यः
यथा बौधायनः “पितृगुरोर्नरेन्द्रस्य भार्यां गत्वा प्रसादतः ।
गुरुतल्यी भवेत्तेन पूर्वोक्ता तत्र निष्कृतिः” पूर्वोक्ता निष्-
कृतिः तन्मलौहशय्याशयनादिः । गुरुरत्राचार्यः “नरेन्द्र-
ग्रहणाद्राजाऽत्राभिषिक्तक्षत्रियः । अतएव “राज्ञी प्र-
व्रजिता धात्री” इत्यादिषु राज्ञीपदं वैश्यव्यतिपत्तिपत्नीपरम्
“आचार्याणीं स्वाञ्च सुतामित्याचार्याणीपदं हीनवर्णत-
त्पत्नी परमिति तच्चिन्त्यम् । उच्यते यद्यपि देवलवचनेनैकादश
गुरवो दर्शिताः तथाप्यत्र पितैव गुरुर्माहो नाचार्यादिः
तत्पत्नीगमनस्य गुरुतल्यगमनसमत्वानुपपत्तेः अनुपा-

तत्त्वज्ञेयः । तथा च विष्णुः “पितृपितृव्यमातामहमा-
तुल्यश्चरन्त्यभिगमनं गुरुदारगमनसमं पितृस्त्वमा-
तृस्त्वन्नोत्तिर्यत्विगु पध्यायमित्यभिगमनञ्चेत्यभिधाय
“अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा । अश्वमेधेन
शुद्धान्ति तीर्थानुसरणेन वा” । न चात्राचार्यादिपत्नी-
नां हीनवर्णानां ग्रहणं नृपस्य क्षत्रियेतरस्य पत्न्या
इति युज्यते आचार्यभार्यादेशेपत्न्यात् गुर्वङ्गनाश-
ब्दस्य सामान्यत्वात् सामान्यविशेषन्यायेन गुर्वङ्गनाशब्द-
एव सङ्कोचस्य युक्तत्वात् पितृपत्न्यास्तु हीनवर्णाया
युक्तमेव मातृगमनस्यातिपातकत्वात् सपत्नीमातृगमनस्य
गुर्वङ्गनागमनत्वेन महापातकत्वात् अर्थादनुपातके ल-
घुनि हीनवर्णायाः पितृपत्न्याग्रहणं तथा च याज्ञ-
वल्क्यः “मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ।
आचार्याणीं स्वाञ्च सुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः” । गुरु-
तल्पगो गुरुतल्पगवदित्यर्थः । भगिन्यादिषु गुरुतल्प-
गत्वानुपपत्तेः । अत्र सुताऽसवर्णा यद्वा सवर्णासु-
तागमनस्यातिपातकत्वात् संवर्त्तः “पितृव्यदारगमने
भ्रातृभार्यागमे तथा । गुरुतल्पव्रतं कुर्यान्नान्या नि-
ष्कृतिरुच्यते” । अत्र गुरुतल्पव्रतातिदेशात् पितृव्या-
दिभार्यागमनं न गुरुतल्पगमनमित्यवगम्यते अतएव
विष्णुवचने नृपाचार्यपत्नीगमनस्यानुपातकत्वज्ञेयः
पितृगुरुं रोर्नरेन्द्रस्य” इति ब्रौधायनवचनेऽपि गुरुतल्पपदं
गोणम् । अत्रापि पितृभार्या हीनवर्णा यद्वा विष्णु-
वचनैकवाक्यत्वात् अतः पितैव गुरुर्भवचनात् तत्पत्न्यैव
गुर्वङ्गना सा तु न माता किन्तु सपत्नीमाता सा
च सवर्णात्तमवर्णा च न तु हीनवर्णा विष्णुव-
चनेऽनुपातकत्वज्ञेयः एतेनैकादशानामेव गुरुणां मुख्य-
पत्नीगमनं महापातकं विष्णुवचने तु पत्नीपद-
मसुख्यस्त्रीपरमिति कल्पतद्धक्तं निरस्तमेव । यद्यपि
पञ्चानां पितृत्वं श्रूयते यथा “जनकश्चोपनेता च यश्च वि-
द्यां (कन्यां) प्रयच्छति । अक्षदाता भयदाता पञ्चैते
पितरः स्मृताः” इति तथापि जनकव्यतिरिक्ते त-
द्वैष्णं लोके जनक एवाभिधानात् एकस्य प्रवृ-
त्तिनिमित्तस्याभावात् ननु जनकस्यापि संस्कारकर्तुं देव
मनुना गुरुत्वसंज्ञं याज्ञवल्क्येन च “वेददातृत्वेनेति
कथं संस्काराकर्तुः पितरवेददातृणां क्षत्रियादीनाञ्च
गुरुत्वमिति न देवत्ववचनेन पितृभावेण गुरुत्वाव-
गतेः संस्कारकर्तृत्वं वेददातृत्वञ्चातिशयार्थमिति” प्रा० वि०

गुरुतल्पिन् पु० गुरोस्तत्त्वं गत्यत्वेनाख्यस्य इति । विमातृ-
गन्तरि गुरुतल्पगशब्दे उदा० ।

गुरुताल पु० “एकएव गुरुत्वं गुरुतालः स कथ्यते” संगी० दा०
उक्ते अन्यवर्णरहिते गुरुतालवति तालभेदे ।

गुरुत्व न० गुरोर्भावः त्वण् । वैशेषिकादिमतसिद्धे पतनहेतौ
द्रव्यनिष्ठे गुणभेदे “अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात् पृथिव्यादि
द्वये तु तत् । अमित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यसुदाहृ-
तम् । तदेवासमवायि स्यात्पतनाख्ये तु कर्मणि भाषा०
“पतने आद्यपतने” सुक्ताव० । तस्याप्रत्यक्षत्वे कारणं
कणा० सू० उक्तप्रोर्दशितं यथा

ननु गुरुत्वमप्यनेकद्रव्यसमवेतं रूपमहत्त्वसमा-
नाधिकरणञ्चेति कथं न प्रत्यक्षमत आह” उप० वृ०
“तस्य भावादव्यभिचारः” सू० ।

“तस्य रूपत्वादेः सामान्यस्य उद्भवस्य च गुरुत्वेऽभावाच्च
गुरुत्वं प्रत्यक्षम् । ननु मा भूत् तत्र रूपत्वादिकं
तथापि तत्प्रत्यक्षं स्यादत आह अव्यभिचार इति
एकैकैन्द्रियमाहृत्य प्रति रूपत्वादीनां पञ्चानां जाती-
नाम् अव्यभिचारो नियम एव यत्नैव रूपत्वादिपञ्च-
कान्यतमत् तत्रैव बाह्यैकैकैन्द्रियमाहृत्य तद्व्यति-
रेकादित्यर्थः, सूत्रे तु गुरुत्वाधिकारस्यास्युत्पत्त्यात्
प्रशस्तदेवैरतीन्द्रियेषु मध्ये परिगणितमपि वल्लभाचार्यैः
स्वार्शनसुक्तं गुरुत्वे ।” उप० वृ० ।

गुरुत्वञ्च प्रतिबन्धकाभावे एव यथा पतनेऽसमवायि-
कारणं तथा “संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनमित्यादि-
“संस्काराभावे गुरुत्वात् पतनमित्यन्तं कणादसूत्रवृत्ति-
वाक्यं ५४१८ उ० दर्शितम् । तच्च गुरुत्वं पृथ्वीसलिलयो
र्धमः इति नैयायिकादयः सांख्यास्तु “गुरु वरणकमेव तमः
इत्युक्तेः तमोगुणस्यैव धर्म इत्याहुः तच्च वाक्यं गुणवृ-
त्तिशब्दे २६०८ उ० दर्शितम् “गृह्णित्वा गुरुत्वाद्गुणो नरेन्द्रः”
“मेने पराङ्गमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः” रघुः ।
तल् । गुरुतायत्र स्त्री “भाकतिगुरुता गुरुता विक्रम
गुरुता गरीयसी ख्याता” उद्भूतः । “अवधार्य काय गुरु-
ताम्” माघः । “गुरुता मण्डलेश” त्वम्नील० ता उक्ते
मण्डलैश्वर्ये च । [शब्दे ४६८ उ० दृश्यम् ।

गुरुदैवत पु० गुरुदैवतमस्य । उपग्रन्थत्वे हेमच० अक्षेपा-
गुरुपत्नी स्त्री इत० गुरुः आचार्यः पतिर्यस्या वा सुहृ० डीष् ।
गुरोः सवर्णायाससवर्णायाञ्च स्त्रियाम् । तयोर्द्वि-
भेदो मनुनोक्तो यथा

“गुरुवत् प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरोर्धितः । अस-
वर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः । अभ्यञ्जनं स्ना-
नञ्च गात्रात्सादनमेव च । गुरुपत्न्या न कार्याणि
केशानाञ्च प्रसाधनम् । गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्ये-
ह पादयोः । पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता”
“कामन्तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि । विधिवद्
वन्दनं कुर्यादसावहमिति ब्रुवन् । विप्रोप्य पादग्रहण-
मन्त्रं चाभिवादनम्” । “गुरुदारेषु कुर्वीत सनां धर्म-
मनुस्मरत्” मनुः । गुरोः पितुः स्त्री । २मातरि श्विमा-
तरि च । [शब्दरत्नां २४३ वातौ न० हेम० ।

गुरुपत्नी स्त्री गुरुपाके दुर्ज्वरं पत्रमस्याः । १तिन्निडीवृक्षे
गुरुपुत्र पु० इत० । आचार्यादिगुरुणां पुत्रे । तत्र वृत्ति-
भेदो मनुना दर्शितो यथा

“अथैषु गुरुवद् वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् । गुरु-
पुत्रेषु चार्थेषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु” मनुः “गुरुपुत्रस्यात्मा-
ऽशिष्योऽधिकवयाश्च बोद्धव्यः शिष्यबालसमवयसामन-
न्तरं विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात्” कुल्लू० । “बालः समान-
जन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि । अध्यापयन् गुरुसुतो
गुरुवन्मानमर्हति । उत्सादनञ्च गात्राणां स्नापनोच्छिष्ट-
भोजने । न कुर्यात् गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम्” मनुः

गुरुभ न० इत० । १पुत्र्यनक्षत्रे “गुरुभं अवणस्तथाश्विनी-
हस्तम्” । वृह०सं० ५५ अ० । २धनुषि शमीने च राशौ ।

गुरुमर्दल पु० नित्यकम्प० । डिण्डिमवाद्ये शब्दर० ।

गुरुरत्न न० गुरोः प्रियं रत्नम् । १पुष्करागे सखौ राजनि० ।

२गोमेदे च तस्य तत्प्रियत्वं नवरत्नशब्दे दृश्यम् गुरुम-
खादयोभयत् ।

गुरुराहु पु० गुरुणा सह राज्यत्वं । कालाशुद्धिहेतौ
राहुजीवयोर्योगे “व्रतदीक्षे न कुर्वीत तमोयुक्ते वृह-
स्पतौ” व्रतदीक्षे इति नित्येतरकर्मोपपलक्षणपरम्
“एकराशौ स्थितौ स्थातां यदि राहुवृहस्पतौ । विवाह-
व्रतयज्ञादि सर्वं तत्र विवर्जयेत्” स्मृतिसारे ज्यो० वच-
नात् । “ऋक्षभेदेऽप्येकराशौ सम्पर्को यदि वाऽनयोः ।
गुरुराहोरपि तदा त्यजेद्विवाहं संशयः” भविष्यपु० ।
अत्र गुरोर्लज्जितत्वं हेतुः । “यत्र यत्र स्थितो जीव
स्तमोयोगेन लज्जते । उपहासाय किञ्च स्यादसत्सङ्गो
मनीषिणाम्” । गुरुचण्डालादयोऽप्यत्र ।

गुरुवर्चोपु पु० गुरुवर्चो विद्याविवर्धनं हन्ति हन-टक् ।
(प्रातिखेव) लिप्ताके शब्दच० ।

गुरुवर्त्तिन् पु० गुरौ गुरुकृते वर्त्तते वृत्त-णिनि । १गुरु-
कुलवासिनि ब्रह्मचारिणि गुरुवासिन्प्रवृत्तयोऽप्यत्र ।

“अष्टाशीतिसहस्राणां यतीनामूर्ध्वरेतसाम् । स्मृतं स्थानं
तु यत्तेषां तदेव गुरुवासिनाम्” शब्दार्थचि० वृत्त-
वाक्यम् । गुरौ वर्त्तते णिनि । २गुरुश्रुषूषके च ।

गुरुवर्ष न०पु० ६ त०ज्योतिषोक्ते गुरोर्मध्यगत्या राशिभोग-
कालात्मके वर्षभेदे वृह०सं० ८अ० वृहस्पतिचाराध्याये
तद्वर्षमध्ये गुरोरस्तोदयात् तत्तन्नाभेद एतौ यथा
“नक्षत्रेण सहोदयसुपगच्छति येन देवपतिमन्त्रो । तत्तज्ज्ञ-
वक्तव्यं वर्षं सासक्रमेणैव । वर्षाणि कार्तिकादीन्याग्नेया-
ज्जडयानुयोगीनि । क्रमशस्त्रिभं तु पञ्चमसुपान्त्यमन्त्रं च
तद्वर्षम्” । “सहोदयमस्तं वा येन यातीति” पाठं प्रकल्प्य

“नक्षत्रेण गुरुभुज्यमाननक्षत्रेण आग्नेयं कृत्तिका ।

पञ्चमं फाल्गुनम् अन्त्यसाश्विनं उपान्त्यं भाद्रपदम् ।

“अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च त्रिभोमतः ।

शेषामासाद्विभाज्ये याः कृत्तिकादिव्यवस्थया, इति

वचनात् । “द्वे द्वे चित्वादिताराणां पूर्णपर्वेन्दुसङ्गते ।

मासाश्चैवाद्योज्ञेयास्तिकैः षष्ठान्यसप्तमाः इति सङ्ग-
र्षणवाक्यात् पर्वेन्दुसङ्गते, पौर्णमासीसंयुते । तदेकवाक्य-
तया पूर्ववचने पौर्णमासीलाभः । तथा च यथा मासानां

पौर्णमास्यां कृत्तिकादिस्वम्भ्वात् कार्तिकादित्वं तथा-

वर्षाणां वृहस्पतेरस्तोदयस्वम्भ्वात् कार्तिकादित्वं

तेन कृत्तिकारोहिण्योरेकतरस्मिन् वृहस्पतेरस्तोदयैक-

तरलाभे कार्तिकवर्षम् एवं मार्गशीर्षादि । यत्र वर्षद्वय-

षट्कयोर्नक्षत्रयोरेकतरस्मिन्नस्तं गतो गुरुरन्यस्मिन्नुदेति

तत्र का गतिरिति चेत् कार्तिकोत्तरं मार्गशीर्षं तदुत्तरं

पौषमित्यादिक्रमाद् गतिः” मल० त० व्याख्यातम् ।

“नक्षत्रानाम्ना मासास्तु ज्ञेयाः पर्वानयोगतः । कार्ति-

क्यादिषु संयोगे कृत्तिकादिद्वयं द्वयम् । अन्तर्गोपान्त्यौ प-

ञ्चमश्च त्रिधा मासत्वं स्मृतम् । वैशाखादिषु कृष्णे च

योगः पञ्चदशे तिथौ । कार्तिकादीनि वर्षाणि गुरोर-

स्तोदयात् तथा” सू० सि० तस्य रङ्ग० व्याख्या अ-

वृहस्पतेः २७४ पु० दर्शितापि स्मरणार्थं दिग्मात्रसत्त्वो-

च्यते “वृहस्पतेः स्वर्यासादिध्यदूरत्वाभ्यामस्तादुदयाद्वा

वैशाखादिषु द्वादशसु मासेषु कृष्णपक्षे पञ्चदशे तिथौ

अमायामित्यर्थः चकारः पौर्णमासीस्वम्भ्वसंयुज्यार्थकः ।

योगो दिननक्षत्रस्वम्भ्वः । कार्तिकादीनि द्वादश वर्षाणि ।

वैशाखकृष्णपक्षाभासां गुरोरस्ते तस्य (पौर्णमास्यां वा)

उदये जाते सति तदादि गुरुवर्षं कृत्तिकादिनक्षत्र-
सम्बन्धात् कार्तिकसंज्ञं भवति । अमेत्यत्युपलक्षणम् तेन
यद्दिने गुरोरस्तोदयौ तद्दिने यच्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रं तत्-
संज्ञं वार्हस्पत्यं वर्षं भवतीति तात्पर्यम्” संक्षेपः ।
अत्र चन्द्राक्रान्तनक्षत्रवशेन गुरुवर्षसंज्ञायाः कार्तिकदि-
शब्दस्य योगरूढत्वमाश्रित्य रङ्गनाथेनोक्तिः । तथाहि
“नक्षत्रेण युक्तः कालः” पा० सूत्रे नक्षत्रपदस्य चन्द्रा-
धिष्ठिततत्समीप्यनक्षत्रपरत्वमन्यथाराशिचक्रान्तर्गततत्त-
न्क्षत्राणां कालभेदेनोदयात्तद्योगस्य प्रतिदिनं सत्त्वेन
नक्षत्रयोगमात्रस्याव्यावर्तकत्वम् । तस्य च “लुबविशेषे”
पा० लुप् लुप्ताया प्रत्ययेन च चन्द्राधिष्ठितकृत्तिकादिनक्ष-
त्रयुक्तस्य तत्समीपस्थरोहिण्यादियुक्तस्य च कालस्य
बोधनम् न तु गुरुभुजमाननक्षत्रयुक्तकालस्य बोधनम् ।
स च कालः यत्तस्मिन् अर्धे अर्धे कार्तिकेद्वयस्य बोधः ।
रघु० मते तु कार्तिकशब्दे १६४६४ दर्शितजयादित्यव्या-
ख्यानुसारेण “सास्त्रिन् पौर्णमासीति संज्ञायामिति”
पा० सूत्रे आस्त्रिन्निति पदस्यार्द्धमासमासवर्षपरत्वेऽपि
वर्षपरत्वपक्षे अनेकपूर्णिमाणां वर्षघटकत्वेन तद्योगेन
संज्ञाविशेषानाधायकत्वेन योगार्थाभावात् केवलरूढत्व-
पारिभाषिकत्वं वाश्रित्य गुरुभुजमाननक्षत्रे गुरोर-
स्तोदयवशात् तन्नाभोक्तिरिति सतभेदः । उभयमते-
ऽपि उदयशब्दस्य सूर्यसाक्षिध्वविशेषोत्तरसुदयपरता
न तु प्रत्यहं कालभेदेन जायमानोदयगिरिसम्बन्धमात्र-
परता तस्य सदातनत्वेनाविशेषात् । तत्राप्यत्र विशेषः
यद्दिने गुरोरस्तोदयौ तद्दिने यच्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रं
तत्संज्ञं वार्हस्पत्यं वर्षमिति रङ्गनाथोक्तिः । अमायाम-
स्तोदययोरेव बोध्या । अमायां हि सूर्यचन्द्रयोरेकराशि-
स्थितेन गुरोरपि तत्रस्थितत्वेनास्तत्वात् । पूर्णिमायान्तु
नैतत्सम्भवः तदा चन्द्रस्य सूर्यात् सप्तमराशिस्थितेन
गुरोश्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रस्थितेऽस्तत्वासम्भवात् । अत्र
पूर्णिमायां गुरोरस्तोदययोश्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रं विनाऽपि
सम्भवात् तत्र जीवभुजमाननक्षत्रबान्धवैव वर्षसंज्ञा तद-
भिप्रायेणैव “ज्येष्ठामूलोपगो जीवे” इति वक्ष्यमाणवचनं
द्रष्टव्यम् । नक्षत्रेण सहोदयमित्यस्य “नक्षत्रेण गुरु-
भुजमाननक्षत्रेणेति” रघु० व्याख्या च बोध्या । रङ्ग-
नाथमते तु नक्षत्रेण चन्द्राक्रान्तनक्षत्रेण सह चन्द्रा-
कार्त्तिकां सममित्येव व्याख्या अमायाञ्च तयोरेकराशिस्थित्वात्
तथोक्तिः । अस्मिन् पक्षे च सह शब्दस्य सार्थक्यं रघु०

मते तु सहशब्दवैयर्थ्यां बोध्यम् । वस्तुतः चान्द्रमाससं-
ज्ञाभेदे चन्द्राक्रान्तनक्षत्रस्य प्रयोजकत्ववत् गुरुवर्षसंज्ञाभेदे
गुरुभुजमाननक्षत्रस्यैव प्रयोजकत्वं युक्तमन्यवर्षसंज्ञा-
भेदेऽन्याक्रान्तनक्षत्रस्य प्रयोजकत्वानौचित्यात् । अत्रेदं
बोध्यम् “हासप्रतिर्भहृत्यस्ते इत्युक्तेः” ७२ हासप्रतिना-
वनदिनैर्वाङ्म्यास्तत्त्ववात्यसम्भवेन वाङ्म्यावात्यकाल-
परित्यागेन अस्तकालस्य त्रिपक्षात्मकत्वेनामायामस्तत्वे
पूर्णिमायामुदयः पूर्णिमायामस्तत्वेऽमायामुदयः । अमाया
अपि द्वादशभागात्मकत्वेन सूर्याक्रान्तांशात् “एकाद-
शामरेजस्य” सू० सि० उक्तैकादशांशातिक्रमे गुरोरुद-
यसम्भवः । रङ्गनाथेन “संहितापत्र्येऽस्तोदयसम्बन्धात्
वर्षोक्तिः परन्त्विदानीमुदयाद्वर्षव्यवहारो गणकैर्गण्यते
इत्युक्तत्वात् गुरोरुदयवशादेव तद्वर्षगणना कार्या ।
अतएव “अस्तोदयात्तथा” सू० सि० वाक्यस्य अस्तोत्तरं
सूर्यसाक्षिध्वविशेषाधीनास्तकालादुत्तरम् उदय इति
व्याख्या अतएवैकवचनप्रयोगः अतएव च ह० स० “नक्ष-
त्रेण सहोदयसुपगच्छति येनेति” उदयमात्रस्य वर्षनाम-
प्रयोजकतोक्तिः । तत्र “नक्षत्रेण सहोदयमस्तं वा येन
यातीति रघुनन्दनधृतपाठश्चन्द्रोभङ्गदोषादनादेयः ।
अत्रेदं बोध्यं ग्रहगतेन्यूनधिकसम्भावनाया ततो-
ऽर्वाक् पञ्चाङ्गा उदयः सम्भाव्यते इत्यतोऽमेत्युपलक्षण-
मित्युक्तम् । चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रद्योतनायैव सू० सि० “वेशा-
खादिषु ऋणेषु च योगे पञ्चदशे तिथावित्युक्तं “सा वेशा-
खस्यामावास्या या रोहिण्या संबध्यते” इत्युक्तेः प्रायेण
तस्या रोहिणीसम्बन्धः सम्भाव्यते रोहिणीसम्बन्धे च
वर्षस्य कार्तिकत्वं रोहिण्याश्चन्द्राधिष्ठितकृत्तिकासमी-
प्यत्वात् अतएव नक्षत्रद्वयसम्बन्धेन कार्तिकत्वादित्व-
कथनम् । तथा चायमर्थः । १।४ । नक्षत्रयोः कार्त्तिक-
कम् । ५।६ । मार्गशीर्षम् । ७।८ । पौषम् । ९।१० ।
माघम् । ११।१२ । १३ । फाल्गुनम् । १४।१५ । चैत्रम् ।
१६।१७ । वैशाखम् । १८।१९ । ज्येष्ठम् । २०।२१ । आषाढम्
२२।२३ । श्रावणम् । २४।२५।२६ । भाद्रम् । २७।१।२० ।
नक्षत्रेषु आश्विनं वर्षम् । एवं द्वादश वर्षाणि भवन्ति । तेन
चन्द्राधिष्ठितशब्दस्य तदाक्रान्ततत्समीपघटपरत्वम् “नक्ष-
त्रेण युक्तः कालः” पा० नक्षत्रशब्दस्य तादृशार्थकत्वेन तत्-
प्रत्ययार्थरूपयोगेन तदर्थत्वौचित्यात् । अतः कार्तिक-
वर्षस्य रोहिणीनक्षत्रसम्बन्धेऽपि सम्भवः । अतएव
“ज्येष्ठे संवत्सरे चैव ज्येष्ठमासस्य पूर्णिमा” इति “ज्येष्ठा

सूत्रोपगो जीवे वर्षं स्यात् शक्रदैवतम्” इत्युक्तिर्दृष्ट्या । एवं कार्तिकादिगुरुवर्षनिमित्तेऽवधारिते इतिदानीं चिन्त्यते यथा चान्द्रमासस्य तत्तन्मूलकयुक्तपौर्णमासी-युक्तत्वेऽपि तदुपलब्धत्वेन युक्तप्रतिपदादिदर्शानस्य “साऽस्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम्” पा० इत्यण्प्रत्ययान्ताद्यतया प्राज्ञता तथा “वैशाखादिष्वित्यादिना गुरोरस्तोदयसम्बन्धात् गुरुवर्षत्वेऽपि तस्य कतमव्याद्यन्तकाल इति सन्देहे अविशेषात् चान्द्रवर्षस्य सौरवर्षस्य वा व्याद्यन्तकाल एव तस्याद्यन्तकाल इति केचित् । तन्न नक्षत्रसम्बन्धेन चान्द्रमासस्य ग्रहणे “साऽस्मिन् पौर्णमासीति” पा० विहितानां तत्तन्मूलकयुक्तपौर्णमासी-घटितकालस्य बोधनात् तदादित्वौचित्यात् । गुरुवर्षग्रहणे तु तथाभूतपौर्णमासीमात्रस्याप्रयोजकत्वात् न चान्द्रादि-वर्षादित्वकल्पनं किन्तु गुरोर्मध्यगत्या राशिभोगारम्भान्तकाल एव कार्तिकादिगुरुवर्षाद्यन्तकालः वक्ष्यमाणवचनजातेभ्यः । रङ्गनामते तदादीत्युक्तेः सावनादिवत् गुरोरस्तोदयादिकालाद्यन्तकाल एव आश्विनादेर्गुरुवर्षतया तदाद्यन्तकालो युक्त इतरस्यासङ्गितत्वात् इति भेदः । तच्च वर्षं तदीयोदयादियुक्ततदीयमध्यमराशिभोगावच्छिन्नकालः, अवदशब्दे २७ प्रष्टे दर्शितायाः “वृहस्पतेरस्त उदये वा जाते सति तदादि वृहस्पतिवर्षमिति” सूत्र्यं सिद्धान्तटीकायां रङ्गनाथेन तदादीत्युक्तेः तदादिविति भेदः । तन्नाते मध्यमराशिपदं च राशिचक्रान्तर्गतविंशतिपरं तेन यतमांशे उदयः पुनः राश्यन्तरे ततमेऽंशे उदयकालपर्यन्तः राशिषड्वर्षः । अन्यमते तु राशिपदं मेघादिराशिपरं तेन तदीयराशिभोगारम्भकालावधि तदवसानपर्यन्त एवाश्विनादिवर्षाणामाद्यन्तकालः । इदमेव ज्यायः “वृहस्पतेर्मध्यमराशिभोगात् संवत्सरं सांहितिका वदन्ति” सि० शि० उक्तेः “कल्यादितो मध्यमजीवभुक्ता ये राश्यः षष्टिहृतावशेषाः । संवत्सरास्ते विजयाश्विनाद्या इतीज्यमाने किल संहितोक्तमिति” तत्त्वपाठान्तरात् “कल्यादभक्ता गुरुराश्यो ये संवत्सराः स्युर्विजयादयस्ते । बभाषिरे सांहितिका हि पूर्वं वर्षाणि तस्याश्विनपूर्वाणि” श्रीपतिसमुच्चयोक्तेः । तेन मध्यमराशिभोगकालस्य गुरोरस्तोदयादाश्विनादिवर्षसंज्ञा । तथा च गुरोरेकैकमध्यमराशिभोगकालावच्छिन्नं गुरुवर्षमिति स्थिते अस्मिन् वर्षे गुरोरुदयास्तकाले अश्विनादियोगस्तस्य वर्षस्याश्विनादिसंज्ञा एवं गुरुवर्षस्यैव

चान्द्रवर्षसौरवर्षयोरप्रवेशद्विप्रवेशाभ्यां तदीयाधिमासलुप्त-वर्षोत्कीर्तनञ्च सङ्गच्छते यथाह सङ्गत्तकल्पद्रुमे “चेत् स्यथ वाप्यथ मध्यगत्या राश्यन्तरं यत् च चान्द्रवर्षे । गुरुर्न यायादधिवत्सरोऽधिमासेन तस्यः स शुभेषु वर्ज्यः” । यशोधरतन्त्रे “एकस्मिन् रविवर्षे गौरववर्षद्वयावसानं चेत् । तत्रवदस्युगेनमेवं विलुप्तसंवसरं प्राञ्चः” । ज्योतिर्विदाभरणे “गुरुसंक्रमयुग्मवत्समा गदिता सा ननु लुप्तसंज्ञिता । न बुधैर्गदिता शुभेहिताऽधिसमा गोष्यति संक्रमोऽभ्युक्ता” । अतः सौरचान्द्रवर्षातिरिक्त एव आश्विनादिगुरुवर्षः गुरोः उदयकालावधिः पुनरुदयकालपर्यन्तः, तदीयैकैकमध्यमराशिभोगकालावच्छिन्नो वा स्वीकार्यः इति तदादित्वमेव तस्येत्येवमवसीयते । एवञ्च महाज्यैष्ठ्यादियोगेऽपि तदाद्यन्त एव ज्यैष्ठ्योपान्यासः ।

कार्तिकादिगुरुवर्षफलं तद्वर्षेणैव विष्णुादिद्वादशवर्षरूपयुगानि प्रत्येकतदन्तर्गतसंवत्सरादिवर्षपञ्चकस्य विशेषसंज्ञा इत्येवं षष्टिवर्षास्तत्फलञ्च वृ० सं० उक्तं यथा “शकटानलोपजीवकगोपीडाव्याधिगच्छकोपश्च । वृद्धिस्तु रक्तपीतककुसुमानां कार्त्तिकेऽवर्षे । सौम्येऽर्षे (मार्गे) ऽब्देऽनादृष्टिर्गङ्गाशुशलभाण्डजैश्च सखवधः । व्याधिभयं मित्रैरपि भूपानां जायते वैरम् । शुभकज्जगतः पौषोऽनिवृत्तवैराः परस्परं क्षितिपाः । द्वित्रिगुणो धान्यार्घः पौष्टिककर्मप्रसिद्धिश्च । पितृपूजापरिवृद्धिर्मावेऽमहर्द्धिः सर्वभूतानाम् । आरोग्यवृष्टिर्धान्यार्घसम्पदो मित्रलाभश्च । फाल्गुनवर्षेऽपि विद्यात्कचित् कचित् क्षेमवृद्धिसंस्थानि । दौर्भाग्यं प्रमदानां प्रबलाश्चौरा नृपाश्चोपाः । चैत्रेऽमन्दा वृष्टिः प्रियमन्त्रं क्षेममर्वाणिपा नृदवः । वृद्धिस्तु कोशधान्यस्य भवति पीडा च रूपवताम् । वैशाखेऽधर्मपरा विगतभयाः प्रसुदिताः प्रजाः सन्ध्याः । यज्ञक्रियाप्रवृत्तिर्निष्पत्तिः सर्वसंस्थानाम् । ज्यैष्ठ्येऽजातिकुलधनश्रेणीश्च नृपाः सधर्मज्ञाः । पीड्यन्ते धान्यानि च हित्वा कङ्कं शमीजातिम् । आपादेऽजायन्ते संस्थानि कचिद्वृष्टिरन्यत्र । योगक्षेमं मध्यं व्यप्राश्य भवन्ति भूपालाः । आयणवर्षेऽपि क्षेमं सस्यक् संस्थानि पाकसुपयानि । जुहाये पाण्डुराः पीड्यन्ते ये च तद्भक्ताः । भाद्रपदेऽपि वल्लीजं निष्पत्तिं याति पूर्वसंस्थं च । न भवत्यपरं संस्थं कचित् सुभिन्नं कचिच्च भयम् । आश्वयुजेऽपि ऽब्देऽजस्रं पतति जलं प्रसुदिताः प्रजाः क्षेमम् । प्राणचयः

प्राणभृतां सर्वेषामन्नवाङ्मयम् । उदगारोग्यसुभिन्न-
 क्षेमकरो वाक्पतिश्चरन् भानाम् । याम्ये तद्विपरीतो
 मध्येन तु मध्यफलदायी । विचरन् भव्यमिष्टस्तत्पार्श्वं
 वसुरेण मध्यफलः । सखानां विध्वंसी विचरेदधिकं
 यदि कदाचित् । अनलभयमनलवर्णे व्याधिः पीते
 रणागमः श्यामे । हरिते च तस्करेभ्यः पीडा रक्ते
 तु शस्त्रमयम् । भूमाभेऽनाट्टिस्त्रिदशगुरौ नृपवधो
 दिवा दृष्टे । विपुलेऽमले सुतारे रात्रौ दृष्टे प्रजाः
 खस्याः । रोहिण्योऽनलभंश्च वसुरतनुर्नाभिल्लवादा-
 द्वयं सर्पेऽहृत् पितृदेवतं । च कुसुमं शुद्धैः शुभं तैः
 फलम् । देहे क्रूरनिपीडितेऽग्न्यनिलजं नाभ्यां भयं
 क्षुत्कृतम्, पुष्पे मूलफलक्षयोऽथ हृदये सखस्य नाशो
 भ्रुवम् । गतानि वर्षाणि शक्नेन्द्रकालावृत्तानि रुद्रैः । य-
 ण्येक्ष्यतुर्भिः । नवाष्टपञ्चादशुत्तानि कृत्वा विभाजयेच्छून्य-
 शरागरामैः १७५० । फलेन युक्तं शकभूपकालं संशोध्य
 पक्षा विषये ५ विभज्य । युगानि नारायणपूर्वकाणि ल-
 व्यानि शेषाः क्रमशः समाः स्युः । एकैकमव्देषु नवा-
 हतेषु दत्त्वा पृथग्द्वादशकं क्रमेण । हृत्वा चतुर्भि-
 र्वसुदेवताद्यान्युङ्गुनि शेषांशकपूर्वमव्दम् । विष्णुः १
 सुरेज्योः वलभिदृश् कृताशः ४ खलटो ५ चरप्रोष्ठपदाधि-
 पक्षः । क्रमाद्युगेशाः पितृ ७ विश्व ८ सोमाः ९
 शक्रऽनलाख्याः १० ऽश्विः ११ भगाः १२ प्रदिष्टाः । संवत्सरो-
 ऽग्निः परित्सरोऽर्क इदादिकः शीतमयूखमाली ।
 प्रजापतिश्चायुवत्सरः स्या दुद्वत्सरः शैलसुतापतिश्च ।
 वृष्टिः समाद्ये प्रसुखे द्वितीये प्रभूततोया कथिता तृतीये ।
 पञ्चाज्जलं सञ्चति यच्चतुर्थे खल्योदके पञ्चममव्दसुक्तम् ।
 चत्वारि सख्यानि युगान्येषां विष्णुर्नृजीवानलदेव-
 तानि । चत्वारि सध्यानि च मध्यमानि चत्वारि चा-
 न्यान्यधमानि विद्यात् । आद्यं धनिष्ठांशमभिप्रपन्नो
 माघेयदा यात्युदयं सुरेज्यः । षष्ठ्यव्दपूर्वः प्रभवः स
 नान्ना प्रवर्त्तते भूतहितस्तदाव्दः । क्वचित्त्वृष्टिः पव-
 नाग्निः सन्तीतयः स्नेहकृताश्च रोगाः । संवत्स-
 रेऽस्मिन् प्रभवे प्रवृत्ते न दुःखमाप्नोति जनस्तथापि ।
 तस्माद्वितीयो विभवः २ प्रदिष्टः शुक्लः सृतीयः परतः
 प्रमोदः ४ । प्रजापतिश्चेति ५ यथोचराणि शस्तानि वर्षाणि
 फलानि चैवाम् । निष्पन्नशालीक्षुयवादिसखा भयैर्विमुक्ता-
 सुपशान्तवैराम् । संहृष्टलोकां कलिदोषसुक्तां जलं तदा
 शास्ति च भूतधात्रीम् । आद्योऽङ्गिराः १ श्रीसुखश्चान-

साह्वीश्च युवायः ४ धातेति ५ युगे द्वितीये । वर्षाणि पञ्चैव
 यथाक्रमेण लीण्यन् शस्तानि समे परे द्वे । त्रिष्वङ्गि-
 राद्येषु निकामवर्षी देवो निरातङ्गभयाश्च लोकाः । अ-
 व्द्वयेऽन्त्येऽपि समा सुवृष्टिः किन्त्वत्र रोगाः समराग-
 मश्च । शाक्ते युगे पूर्वमयेश्चराख्यः १ वर्षं द्वितीयं वज्रधा-
 न्यश्चाहुः । प्रमाथिनः २ विक्रमः ४ मयतोऽन्यद्वृषं ५ च
 विश्वाद्युगुचचारयोगात् । आद्यं द्वितीयं च शुभे तु वर्षे
 कृतानुकारं कुरुतः प्रजानाम् । पापः प्रमाथी वृषवि-
 क्रमौ तु सुभिन्नदौ रोगभयप्रदौ च । अष्टं चतुर्थस्य
 युगस्य पूर्वं यच्चित्तमाहुः १ कथयन्ति वर्षम् । मध्यं द्वितीयं
 तु सुभानुसंज्ञं रोगप्रदं नृत्युकरं न तच्च । तारणं ३ त-
 दनु भूरिवारिदं सखद्विषदितं च पार्थिवम् । पञ्चमं
 व्ययसुशान्ति शोभनं ५ मन्मथप्रवलसुत्सवाकुलम् ४ । त्वाष्ट्रे
 युगे सर्वजिः १ दाद्य २ उक्तः संवत्सरोऽन्यः खलु सर्वधारी २ ।
 तस्माद्विरोधीश्च विक्रतः ४ खरश्च ५ शस्तो द्वितीयोऽत्र भयाय
 शेषाः । मन्दनोऽथ विजयोः जयस्तथा मन्मथोऽस्य
 परतश्च दुर्मुखः ५ । कान्तमत युग आदितस्तथं मन्मथः
 समफलोऽधमोऽपरः । हेमलम्बः इति सप्तमे युगे स्या-
 द्दिलम्बिः परतो विकारिश्च । शर्वरीति ४ तदनुः सुवः ५
 क्षुतो वत्सरो गुर्वशेन पञ्चमः । इतिप्रायः प्रचुरपवनो
 वृष्टिर्बदे तु पूर्वं मन्दं सखं न वज्रसलिलं वत्सरोऽतो
 द्वितीये । अत्युद्वेगः प्रचुरसलिलः स्यात्तृतीयस्यतुर्थे
 दुर्भिक्षाय सुव इति ततः शोभनो भूरितोयः । वैश्वे युगे
 क्षोभजः १ दित्यथाद्याः संवत्सरोऽतः शुभकद्वितीयः । क्रोधीश्च
 तृतीयः परतः क्रमेण विश्वावसुश्चेति पराभवश्च । पूर्वा-
 परौ प्रीतिकरौ प्रजानामेषां तृतीयो वज्रोदोषदोषव्दः ।
 अन्यौ समौ किन्तु पराभवेऽग्निः शस्त्रामयार्तिद्विजगो-
 भयं च । आद्याः सुवङ्गो नवमे युगे अव्दः स्यात्कोलकोः
 ऽन्यः परतश्च सौम्यः ३ । साधारणो ४ रोधकः १ दित्यथाव्दः
 शुभप्रदौ कीलकसौम्यसंज्ञौ । कष्टः सुवङ्गो वज्रशः प्रजा-
 नां साधारणेऽलं जलमीतयश्च । यः पञ्चमो रोधकदि-
 त्यथाव्दश्चित्तं जलं तत्र च सखसम्पत् । इन्द्राग्निदेवं
 दशमं युगं यत् तत्ताद्यमव्दं परिधाविः संज्ञम् । प्रमाद्यश्च
 धानन्दश्मतः परं यत् स्याद्वाचसं ४ चानलं संज्ञितं च ।
 परिधाविनि मध्यदेशनाशो नृपहानिर्जलसखसग्निः क्रोपः ।
 अलसस्तु जनः प्रमादिसंज्ञे उदरं रक्तकुण्डलीजनाशः ।
 तत्परः सकललोकनन्दनो राक्षसः क्षयकरोऽनलस्तथा ।
 प्रीतिधोऽन्यजनोऽत्र राक्षसो वज्रकोपमरकप्रदोऽनलः ।

एकादशे पिङ्गलः कालयुक्तः सिद्धार्थरौद्राः ४ खलु दुर्म-
तिश्च ५ । आद्ये तु वृष्टिर्महती सचौरा श्वासो हनूकम्पयुतश्च
कासः । यत्कालयुक्तं तदनेकदोषं सिद्धार्थसंज्ञे बहवो
गुणाश्च । रौद्रोऽतिरौद्रः क्षयकृत् प्रदिष्टो यो दुर्मति-
र्मध्यमवृष्टिः सः । भाग्ये युगे दुन्दुभिः संज्ञमाद्यं सस्यस्य
वृद्धिं महतीं करोति । उद्गारिः संज्ञं तदनु क्षयाय नरे-
श्वराणां, विषमा च वृष्टिः । रक्ताक्षश्मवद् कथितं तृती-
यं यस्मिन् भयं दंष्ट्रिकृतं गदाश्च । क्रोधं बद्धक्रोधकरं
चतुर्थं रात्राणि शून्यीकुरुते विरोधैः । क्षयमिति यु-
गस्यान्यस्यान्यं बद्धक्षयकारकं जनयति भयं तद्विप्राणां
क्षणीवलवृद्धिदम् । उपचयकरं विद्वन्मृदाणां परस्वहृतां
तथा कथितमखिलं षष्ठ्युदे यत्तदत्र समासतः । अक-
लुषां शुजटिनः पृथुमूर्तिः कुसुदकुन्दकुसुमस्तटिकाभः ।
पहहतो न यदि सत्यधवर्ती क्षतिकरोऽसुरगुरुर्मनुजा-
नाम् । “वाहस्यत्येन षष्ठ्युदम्” सू. सं. ० ।

गुरुवृत्ति स्त्री गुरौ वृत्तिः । आचार्यादिगुरौ शिष्येण
कर्त्तव्ये आचारभेदे सा च मनुनोक्ता यथा

“नोदितोगुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा । कुर्याद-
ध्ययने यत्प्रमाचार्यस्य हितेषु च । शरीरञ्चैव वाचं च
बुद्धीन्द्रियमनांसि च । नियम्य प्राञ्जलित्तिष्ठेद्दीक्षमाणो
गुरोर्मुखम् । नित्यसङ्कृतपाणिः स्यात् साध्याचारः
सुसंयतः । आस्यतामिति चोक्तः सद्भासीताभिमुखं
गुरोः । हीनाङ्गवस्त्रवेशः स्यात् सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
उत्तिष्ठेत् प्रथमञ्चास्य चरमञ्चैव संविशेत् । प्रतिश्रवण-
सम्भाषे शयानो न समाचरेत् । नासनो न च भुञ्जानो
न तिष्ठन्न पराङ्मुखः । आसीनस्य स्थितः कुर्यादभि-
गच्छंस्तु तिष्ठतः । प्रत्युद्गम्य त्वाव्रजतः पश्चाद्भावंस्तु
धावतः । पराङ्मुखस्याभिमुखोदूरस्थस्येत्य चान्तिकम् ।
प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः । नीचं शय्यासन-
ञ्चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ । गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यद्येष्टा-
सनोभवेत् । नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम्
(अस्त्री पूर्वम्) । न चैवास्याबुक्तीति गतिभाषितचेष्टितम् ।
गुरोर्यत् परीवादो निन्दा वापि प्रवर्त्तते । कर्णैः तत्र
प्रधातव्यौ गन्तव्यौ वा ततोऽन्यतः । परीवादात् खरो-
भवति श्वा वै भवति निन्दकः । परिभीक्ता क्षमिर्भवति
कीटो भवति मत्स्यरी । दूरस्थो वार्त्तयेदेनं न क्रुद्धं
नान्तिके स्त्रियाः । यानासने न चैवैनमवस्थाभिवा-
दयेत् । प्रतिगतेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सह ।

असंश्वे चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्त्तयेत् । गोऽश्वो-
द्वयानप्रासादस्तरुषु कटेषु च । नासीत गुरुणा सार्द्धं
शिलाफलकनौषु च । गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्ति-
माचरेत् । न चानिच्छते गुरुणा स्वान् गुरुनभि-
वादयेत् । विद्यागुरुष्वेतदेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिषु ।
प्रतिषेधतु चान्धर्मान् हितञ्चोपदिशत्स्वपि ।”

तान्त्रिकगुरौ वृत्तिभेदः तन्त्रसारे उक्तो यथा

“गुरौ सन्निहिते यस्तु पूजयेदप्यतो न तम् । स दुर्गतिमवा-
प्नोति पूजा च विफला भवेत्” क्रियासारे । “एकस्मिन् स्थितः
शिष्यस्त्रिसन्ध्यां प्रणमेद्गुरुम् । क्रोशमात्रस्थितो भक्त्या
गुरुं प्रतिदिनं न मेत् । अङ्गं योजनतः शिष्यः प्रणमेत्
पञ्चपर्वसु । एकयोजनमारभ्य योजनद्वादशावधि ।
दूरदेशस्थितः शिष्यो भक्त्या तत्सन्निधिं गतः । तत्र
योजनसंख्योक्तमानेन प्रणमेद्गुरुम्” । ज्ञानार्णवे
“गुरौ मनुष्यबुद्धितु मन्त्रे चाक्षरभावनाम् । प्रति-
मासु शिलानुद्धिं कुर्वाणो नरकं व्रजेत् । जन्महेतुं हि
पितरौ पूजनीयौ प्रयत्नतः । गुरुर्विशेषतः पूज्यो धर्म्म-
धर्मप्रदर्शकः । गुरुः पिता गुरुर्माता गुरुर्देवो गुरुर्गतिः ।
शिवे रूपे गुरुस्त्राता गुरौ रूपे न कश्चन । गुरोर्हितं
प्रकर्त्तव्यं वाङ्मनःकायकर्मभिः । अहिताचरणाद्देवि !
विषायां जायते क्षमिः । मन्त्रत्यागाङ्गवेन्द्रत्युर्गुरुत्या-
गाद्हरिद्रुता । गुरुमन्त्रपरित्यागाद्गौरवं नरकं व्रजेत् ।
गुरौ सन्निहिते यस्तु पूजयेदन्यदेवताम् । स याति
नरकं घोरं पूजा च विफला भवेत् । एकत्र गुरुणा
सार्द्धं गच्छेद्द्वोपविशेत्तु यः । स याति नरकं घोरं
यावदिन्द्राश्चतुर्दश । गुरुवाक्यं हतं कृत्वा आत्मवाक्यं
तु योजयेत् । गुरुक्तं लङ्घयेद्यस्तु पतेत् स नरकाय वै” ।
श्रीक्रमे “उत्पादकब्रह्मदातोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।
तस्मान्मन्येत सततं पितुरप्यधिकं गुरुम् । गुरुवद्व-
गुरुषुषु गुरुवत्तत्सुतादिषु । अविद्यो वा सविद्यो वा
गुरुरेव च दैवतम् । असाग्रेत्योऽपि साग्रेत्यो गुरुरेव
सदा गतिः । आयात्ममयतो गच्छेद्गच्छन्तं तमनुव्र-
जेत् । आसने शयने वापि न तिष्ठेदप्यतो गुरोः । अ-
नुज्ञां प्राप्य तिष्ठेच्च नैवं पापमवाप्नुयात्” । क्रिया-
सारे “गुरुर्माता पिता स्वामी बान्धवः रुद्धः शिवः ।
इत्याधाय मनो नित्यं भजेत् सर्वज्ञना गुरुम्”

गुरुशिंशपा स्त्री नित्यकर्म० । शिंशपाभेदे शब्दार्थेति० ।

गुरुसारा स्त्री गुरुः गुरुत्वान् सारो यस्याः । (शिंशु)

शिशपायाम् । शब्दार्थचि० । २ महासारे वन्तुमात्रे ति०
गुरूस्तस्य पु० गुरूः स्तन्वोऽस्य । १ अष्टपर्वतभेदे । “गुरूस्तन्वो
महेन्द्रश्च मात्यवान् पर्वतस्तथा । एते पर्वतराजानः”
भा० आश्व० ४२ अ० । २ स्तोत्रातकण्ठे शब्दार्थचि० ।
गुरूहन् पु० गुरूं गुरुराकं हन्ति हन-क्रिप् । १ दर्जरघ्ने
गौरसर्पमे हेमच० २ गुरूहन्तरि ति० ।

गुरूत्तम ति० गुरूषु गुरूणां वा उत्तमः । १ पूज्यतमे २ परमेश्वरे
पु० । “तस्मै पूर्वगुरूत्तमाय जगतामीशाय पितृ नमः”
आत्म० वि० । अत्र “न निर्झारणे” पा० षष्ठीसमासनि-
षेधात् सप्तमीतत्पुरुष इति बहवः । कैयटस्तु “यस्मा-
न्निर्झार्यते यश्च निर्झार्यते यश्च निर्झारणहेतुरेतत्त्रितय-
सन्निधाने सत्येवायं निषेधः इति” द्विवचने विभक्त्योपपदे”
पा० स्तुते भाष्यकार आह स्म । पुरुषोत्तम इत्यादौ
त्रितयसन्निधानाभावात् न निर्झारणविभक्तिः किन्तु सम्ब-
न्धसामान्ये षष्ठीति तथा समासः । अतएव “ह्लादिः
शेषः” पा० स्तुते “ह्लादिभिरिति षष्ठीसमास” इत्युक्तं
भाष्ये इत्युवाच “न निर्झारणे इति” स्तुतृत्तौ नृणां द्विजः
अष्टः इत्युदाहरता च कौस्तुभिकारेण त्रितयसन्निधान
एव समासभावः सूचितः । यत्तु गदाधरेण एतदना-
लोच्य, षष्ठीसप्तमीसमासयोः स्वरक्तवैलक्षण्यज्ञानालोच्य
“न निर्झारणे” इत्यस्य षष्ठीसमासप्रकरणज्ञानवेत्त्य
निर्झारणषष्ठा समासनिषेधे तदर्थकसप्तमीसमासोऽपि
निषिद्धः अन्यथा प्रयोगसामग्रात् स्तुतवैयर्थ्यमतो गुरूत्तम
इत्यत्र पञ्चमीतत्पुरुषोऽङ्गीकृतः, तत्तु साहचर्यात् तथा
हि “पञ्चमी विभक्ते” पा० स्तुते निर्झार्यमाणस्य भेद एव
पञ्चमीविधानात् तयोः सामान्यधर्माक्रान्तत्वाभावे एव
तस्याः प्रवृत्तेः । यथा माधुराः पाटलिपुत्रेभ्य आटप्रतमाः
अत्र पाटलिपुत्रस्थलोकानां साधुराणां च कौणां रूपेण
सामान्यधर्मत्वाभावेन उभयोर्भेद एव इति तत्र
पञ्चमीप्रवृत्तिः । गुरूत्तम इत्यादौ तु ईशस्यान्यगुरुनिष्ठ-
गुरुत्वरूपसामान्यधर्माक्रान्तत्वात्तदप्रवृत्तेर्न पञ्चमीसमासः

“अक्षरादपि चोत्तमः” (गीता) इत्यादौ तु अक्षरा-
च्चेतनवर्गात् तमपेक्षेति व्याख्या न्यायमते जीवेश्वरयो-
र्भेदेऽपि चेतनत्वसामान्यधर्माक्रान्तत्वेन तयोर्भेदाभावात्
न पञ्चमीप्रसक्तिः । वेदान्तिमते अक्षरशब्दस्य मायाप-
रत्वात् ईशमाययोर्भेदसम्भावत् पञ्चमीप्रसक्तिसम्भाव-
नायामपि तथा पञ्चम्या न समासप्रसक्तिः पञ्चमी-
तत्पुरुषस्य वक्ष्यमाणस्तुत्येभ्यो विप्रयविशेषनियतत्वेनात्र

तदप्रसक्तेः । अक्षरशब्दस्य मायापरत्वञ्च गीताव्याख्यायां
मधुसूदनेन दर्शितं यथा

“द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः
सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते” गीता । “द्वौ इमौ
पृथग्याशीभूतौ पुरुषोपाधित्वेन पुरुषशब्दव्यपदेश्यौ
लोके संसारे, कौ तावित्याह क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरतीति क्षरो विनाशी कार्यराशिरेकश्च पुरुषः, न
क्षरतीत्यक्षरो विनाशरहितः । क्षरस्य पुरुषस्योत्पत्ति-
बीजं भगवतो मायाशक्तिर्द्वितीयः पुरुषः । तौ पुरुषौ,
व्याचष्टे स्वयमेव भगवान्, क्षरः सर्वाणि भूतानि समस्तं
कार्यजातमित्यर्थः कूटस्थः कूटो यथार्थवस्तुत्वाच्चादनेना,
यथार्थवस्तुप्रकाशनं वञ्चनं मायेत्यनर्थान्तरं तेनावरण-
विक्षेपशक्तद्वयरूपेण स्थितः कूटस्थः भगवन्माया-
शक्तिरूपः कारणोपाधिः संसारबीजत्वेनानन्यादक्षर
उच्यते । केचित्तु क्षरशब्देनाचेतनवर्गसंज्ञा कूटस्थो
क्षर उच्यत इत्यनेन जीवमाहुः तन्न सत्यम्, तत्रैव
स्यैवैह पुरुषोत्तमत्वेन प्रतिपाद्यत्वात् तस्मात् क्षरा-
क्षरशब्दाभ्यां कार्यकारणोपाधी उभावपि जडाविवो-
च्येते इत्येव युक्तम् । आभ्यां क्षराक्षराभ्यां विल-
क्षणः क्षराक्षरोपाधिद्वयदोषेणोऽप्युच्यते नित्यशुद्धबुद्ध-
सत्तत्त्वभावः “उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मनेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य विभक्त्यव्यय ईश्वरः” (गीता) ।
उत्तम उत्कृष्टतमः पुरुषस्त्वन्यः अन्य एव अत्यन्तविलक्षण
आभ्यां जडराशिभ्याम्, उभयभासकस्तृतीयश्चेतनराशि-
रित्यर्थः । परमात्मनेत्युदाहृतः अन्नमयप्राणमयम-
नोमयविज्ञानमयानन्दभेदेभ्यः पञ्चभ्योऽविद्याकल्पिता-
त्मभ्यः परमः प्रकटोऽकल्पितः “ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” इत्युक्तं
आत्मा च सर्वभूतानां प्रत्यक्चेतन इत्यतः परमात्मनेत्यु-
क्तो वेदान्तेषु यः परमात्मा लोकत्रयं भूभुवःस्वरा-
ख्यं सर्वं जगदिति यावत् आविश्य स्वकीयया मायया
शक्त्याधिष्ठाय विभर्त्ति सत्तास्फूर्तिप्रदानेन धारयति
पोषयति च कीदृशः अव्ययः सर्वविकारभूतः ईश्वरः
सर्वस्य नियन्ता नारायणः स उत्तमः पुरुषः परमात्मनेत्यु-
दाहृत इत्यन्वयः” । अतः “यस्मात् क्षरमतीतोऽक्षरादपि
चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः”
गीतावाक्ये अक्षरादितिल्यबलोपे पञ्चमी मध्यपदलोपः
अक्षरमतीत्य उत्तम इत्यर्थः । पुरुषोत्तम इत्यत्र पुरुषपदा-
र्थानां पुरुषोपाधिद्वयतद्विलक्षणसुख्यपुरुषाणां मध्ये उत्तम

इत्यर्थः द्वाविमावित्तराक्षरपुरुषयोः “उत्तमः पुरुष स्वन्व” इति त्रयाणामेव पूर्वं प्रकान्तत्वात्तेषां मध्ये एव परमात्मन उत्तमत्वेन निर्द्धार्यमाणत्वात् अतो न तत्रापि पञ्चमीसमासः । तथाहि “पञ्चमी भयेन” पा० “अपेतापो-
ठस्तपतितापत्तैरल्पशः” “स्तोकान्तिदूराथेकच्छाणि
क्तेन” पा० स्त्रैः पञ्चमीतत्पुरुषस्य विधानात् तन्मध्ये
च एतत्पञ्चम्याः पाठाभावात् नात्र पञ्चमीतत्पुरुषः
किन्तु सप्तमीसमासः षष्ठीसमासो वेत्येवेति ज्ञायः ।

गु(गू)र्जर पु० दक्षिणदेशस्य देशभेदे सोऽभिजनोऽस्य अण् ।
गौर्जर तद्देशवासिनि बहुषु लुक् । महाराष्ट्राच्च तैलि-
ङ्गाद्रविडा गु(गू)र्जरास्तथा” दशविधब्राह्मणकथने ।

गु(गू)र्ह कूर्दने भ्वा० आत्म० अक० सेट् । गूर्दते अगू-
र्हिष्ट । जुगूर्दे । लघुयुक्तस्य क्तिप् गूः गुरौ गुरः ।
दीर्घान्तित्स्य गूः गुरौ गूर इति भेदः ।

गु(गू)र्ह निवासे कूर्दने च चुरा० उभ० अक० सेट् । गु-
(गू)र्दयति ते अजुगु(गू)र्दत-त ।

गुर्व उद्यमे भ्वा० पर० अक० सेट् । गुर्वति अगुर्वीत् ।
जुगुर्व ईदित् गूर्णः ।

गुर्विणी स्त्री गुरुर्गर्भोऽस्यस्याः व्रीह्यादित्वात् इनि नि०
गुणाभावः, गर्व-गतौ “गर्वेरत उच्चेति” उणा० इनन्
गौरा० ङीष् वा । गर्भिण्याम् । “उत्तरां त्वमवेक्ष्य
गुर्विणी मा शुचः शुभे !” भा० आश्व० ६१ अ० । “गु-
र्विणीं नानुगच्छन्ति न स्पृशन्ति रजस्वलां” अनायु-
ष्योक्तौ ।

गुर्वीदित्य पु० गुरुणा सह आदित्यो यत् । ज्योति-
घोक्ते कालाशुद्धिहेतौ एकराशेकनक्षत्रस्थयोर्जीमादि-
त्ययोर्द्वौगभेदे “गुर्वीदित्ये दशाहिकम्” ज्यो० त० ।
“एकराशौ गतौ स्यातामेककर्त्तृविषये यदि । गुर्वीदित्यौ,
तदा त्याज्या यज्ञोद्वाहादिकाक्रियाः” राजमा० ।
“गुर्वीदित्ये दशाहे त्विति” नक्षत्रभेदविषयम् । अत्यन्ता-
वश्यकत्वे भुजबलभीमः “जीवोऽर्केण युतः करोति
मरणं, बालांशुको भागुरिः नक्षत्रैकगतो वदन्ति मरणं,
पादस्थितो देवलः” तथा च एकराशिस्थित्वेऽकालः अत्य-
न्तावश्यकत्वे एकनक्षत्रपादस्थितौ दशाहं त्यक्त्वा
यज्ञादि कर्त्तुं शक्यते इति व्यवस्था ।

गुर्वी स्त्री गुरु-ङीष् । गर्भवत्याम् “नहि बन्ध्या विजा-
नाति गुर्वीप्रसववेदनाम्” हितो० २ गौरवयुक्तस्त्रीलिङ्गा-
र्थकपदार्थे च “गुर्वीरजस्रं द्रवदः समन्तात्” माघः ।

यत्तु “अनन्यगुर्वीस्य केन केवलम् पुराणमूर्त्तेः” व
पदो अन्यगुर्वी इति पाठं कल्पयित्वा शब्दक० उदाज
हार तत् प्रामादिकं “न विद्यतेऽन्या गुरुर्यस्यास्तस्या
अन्यगुर्वी इत्यनीकारान्तः पाठः एव साधुः समासात्
प्राङ् ङीष् “नदृतश्चेति” पा० कप्प्रत्ययः स्यात् पश्चान्
अनुपसर्जनाधिकारात् “वोतो गुणवचनादिति” न प्राप्नो-
तीति । तद्रूपसिद्धिस्तु “ङिति ह्रस्वचेति” पा० वा नदी-
संज्ञत्वायाम् “आणनद्याः” पा० इत्याडागमात्” मल्लि० ।
समासान्तस्य विधेरनित्यकल्पनेन कवभावकल्पनस्यागतिक-
विषयएव स्त्रीकारात् अत्र तथाऽकल्पनेऽपि कन्दोदोषप्र-
सङ्गात् इति विभाव्यम् । २ गुरुस्त्रियाञ्च । [टाप् मेदि० ।

गुल पु० गुड+डस्य लः । १ ऐक्ये गुडे २ स्त्री हीदृक् स्त्री
गुलञ्चकन्द पु० गुलं गुडरसमञ्चति अनुच-अण् शक० ।

गुलञ्चः कन्दोऽस्य । (कुली) भाषाप्रसिद्धे कन्दभेदे राजनि०

गुलिका स्त्री गुडः गोलाकारः अस्यस्य ठन् । १ गुटिकायां
गोलाकारायां वटिकायां (वसन्त) २ रोगभेदे च मेदि० ।
“दृतेन गुडयुक्तेन गोलकुष्माण्डखण्डकान् । रन्धितान्
जीरमारिचैरिमांस्तु गुलिकां विदुः” इत्युक्ते श्पककुष्मा-
ण्डभेदे च । [याम् (वसन्त) २ रोगे च मेदि० ।

गुली स्त्री गुडाकारोऽस्याः अच् गौरा० ङीष् । १ गुटिका-
गुलगुधा अव्य० । सहार्थे । उर्यादि० पा० ग० स्त्र० ।

गुलुच्छ गुच्छ+प्रथो० । गुच्छे स्रवके त्रिका० । “कोपात-
कीपुष्पगुलुच्छ(च्छ)कान्तिभिः” माघः ।

गुलुच्छ पु० गुड-क्तिप् गुलं गोलाकारमुच्छति बध्नाति उच्छि-
बन्धने अण् उप० समा० डस्य लः । स्रवके हेमच०
खुल् । गुलुच्छक तत्तार्थे शब्दरत्ना० । गुलुञ्च इति
हारा० पाठः तत्तार्थे । तत्र ग्लुन्च-अच् प्रथो० साधु
गुल्फ पु० गुल-फक् नि० अस्योच्च । पादग्रन्थौ । “वच्छ-
ङ्गुलीनां द्वे पाष्णर्षीर्गुल्फेषु च चतुष्टयम्” याज्ञ० ।
“आगुल्फकीर्णापणमार्गपुष्पम्” कुमा० । “गुल्फैरिति
तनुभिरतिवृहद्भिर्वी” वृ० स० ६१ अ० । गुल्फस्य मूलं
कर्णां जाहृच् । गुल्फजाहृ गुल्फमूले न० ।

गुल्म पु० गुड-रचणे वेष्टने वा मक् ङल्योरैक्यात् डस्य लः ।
१ प्रधानपुरुषाधिष्ठिते रक्तके पुरुषसंघे, (गजाः ६, रथाः ६,
अश्वाः २७, पदातयः ४५) एतत्संख्यान्विते २ सैन्यसमु-
दाये, स्त्रनामख्याते ३ रोगभेदे, अमरः । षट्देशे रत्नार्थं
स्थापिते ४ सैन्ये, ५ अग्रकाण्डे लतादौ मेदि० एक
मूलेषु सङ्घातजातेषु शरेषु प्रभृतिषु इत्यर्थभेदेषु, कुल्लू ।

गुच्छगुल्ममित्यादि मनुवचनस्य गुच्छशब्दे दर्शितस्य कु-
ल्लूभट्टव्याख्या २५६६४० दृष्ट्या । ७३हीरोगे अमरः ।
“वीणिं सेनासुखाय्ये को गुल्म इत्यभिधीयते १६०४० अ-
नीकिनीशब्दे दर्शितम् भा० ७० वाक्यम् । “प्रच्छन्नस्तरुगहनैः
स गुल्मजालैः” किरा० । “गुल्मगुच्छलुपलतेत्यादि”
याज्ञ० । “स्यावराणां तु भूतानां जातयः षट् प्रकी-
र्त्तिताः । गुच्छगुल्मलतायुक्तास्त्वक्सारान्तरुणजातयः भा०
आनु० ५८५० । रक्षणार्थं गुल्मनिवेशनप्रकारो मनुनोक्तो
यथा “द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् ।
तथा ग्रामशतानां च कुर्वांश्चाष्टस्य संप्रहम्” । “द्वयो
ग्रामयोर्मध्ये त्रयाणां वा ग्रामाणां पञ्चानां वा ग्राम-
शतानां गुल्मं रक्षितव्यं पुरुषसमूहं सत्वप्रधानपुरुषाधि-
ष्ठितं राष्ट्रस्य संप्रहं रक्षास्थानं कुर्वातु अस्य लाघव-
गौरवापेक्षयोक्तिकल्पः” कुल्लू० । “गुल्मांश्च स्यापये-
द्दिपान् कृतसंज्ञान् समन्ततः । स्थाने युद्धे च कुशलान-
भीरुनविकारिणः” मनुः गुल्मरोगलक्षणं च सुश्रुतोक्तं
यथा “अथातो गुल्मप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । यद्योक्तैः
कौपिनेर्दोषाः कुपिताः कोष्ठमागताः । जनयन्ति नृणां
गुल्मं स पञ्चविध उच्यते । हृदस्थोरन्तरे ग्रन्थिः
सञ्चारी यदि वाचलः । चयापचयवान् वृत्तः स गुल्म
इति कीर्त्तितः । पञ्च गुल्माश्च नृणां पार्श्वे हृन्ना-
भिषक्तयः । कुपितानिलसूत्रत्वाद्गूढसूत्रोदयादपि । गु-
ल्मवद्वा विशालत्वात् गुल्म इत्यभिधीयते । स यस्मादा-
त्मनि चयं गच्छत्यप्स्विव बुद्बुदः । अन्तःसरति यस्माच्च
न प्राक्सुपवात्यतः । स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि
वोच्छ्रितैः । पुरुषाणां, तथा स्त्रीणां द्वयो रक्तेन
चापरः । सदनं सन्दात वक्त्रे राटोपोऽन्तर्विकृजनम् ।
विण्मूत्रानिलसङ्गश्च सौहृत्यासहता तथा । द्वेषोऽन्ने
वायुर्हृद् द्वे पूर्वरूपेण गुल्मिनाम् । हृत्कुक्षिमूलं
सुखकण्ठशोषो वायोर्निरोधो विषमाम्निता च । ते ते
विकाराः पवनान्मकाश्च भवन्ति गुल्मेऽनिलसम्भवे तु ।
स्वेदज्वराहारविकारदाहान्तरुणाङ्गरागः कटुवृक्षता च ।
पित्तस्य लिङ्गान्धखिलानि यानि पित्तात्मके तानि भवन्ति
गुल्मे । स्तैमित्यमन्नेऽरुचिरङ्गसादम्बर्दिः प्रसेको मधु-
रास्यता च । कफस्य लिङ्गानि च यानि तानि भवन्ति
गुल्मे कफसम्भवे तु । सर्वात्मकः सर्वविकारयुक्तः सोऽ-
साध्य उक्तः क्षतजश्च वक्ष्ये । नवप्रसूताऽहितभोजना
या याचामगर्भं विवृजेतौ वा । वायुर्हि तस्याः परि-

गृह्य रक्तं करोति गुल्मं सरुजं सदाहम् । पैतस्य लि-
ङ्गेन समानलिङ्गं विशेषणं चाध्यपरं निबोध । न स्यन्दते
नोदरमेति वृद्धिं भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनाम् ।
तं गर्भकालातिगमे चिकित्स्यमसृग्भवं गुल्मसुशान्ति
तज्ज्ञः” ।

गुल्मकेतु पु० गुल्मः केतुरस्य । अश्वेतसे राजनि० ।

गुल्ममूल न० गुल्म इव मूलमस्य । आर्द्रके (आदा) शब्दर० ।

गुल्मवल्ली स्त्री गुल्मप्रधाना वल्ली । सोमलतायाम् राजनि० ।

गुल्मशूल न० शूलरोगभेदे शूलशब्दे विवृतिः ।

गुल्मिन् वि० गुल्म+अस्त्यर्थे इनि । १ गुल्मरोगयुक्ते ।

गुल्मशब्दे शुश्रुतः । स्त्रियां डोप् सा च विस्तृतलतायां
२ द्राक्षाताम्बूलीप्रभृतौ अमरः ।

गुल्मी स्त्री गुल्मस्तदाकारफलत्वात् गुल्मरोगहन्तृत्वाद्वा
अस्तीत्यर्थे अच् गौ० डोप् । १ ग्रामलक्षां, २ एलायाम्,
३ वस्त्रनिर्मितसृष्टे, मेदि० ४ लवल्याम् शब्दार्थचि० ५ गृह-
नखीवृक्षे, (गुडकाओली) शब्दच० । [स्त्रादौ हेम० ।

गुल्य वि० गुडं तद्वद्द्रव्यमर्हति यत् डस्य लः । मधुरे
गु(गु)वाक पु० गु-पिनाकादिवात् आक नि० दीर्घः ।

(सुपारी) क्रसुके अमरः “वोरष्टः पूगी पूगश्च गु(गु)वाकः
क्रसुकोऽस्य तु । फलं पूगीफलं प्रोक्तसृष्टे गञ्ज तदीरितम् ।
पूगङ्गरु हिमं रूक्षं कषायं कफपित्तजित् । मोहनं
दीपनं रुच्यमास्यवैरसनाशनम् । आर्द्रं तद्गर्व-
भिष्यन्दि बङ्गिष्टिहरं सृष्टम् । खिन्नं दोषत्रयच्छेदि
दृढमध्यं तदुत्तमम्” भावप्र० । “प्रभाते पूगमधिकं स-
ध्याङ्गे खदिरं तथा । निशासु चूर्णमधिकं ताम्बूले
भक्षयेत् सदा” भावप्र० ।

गुष्मित न० गुत्तफ भावे-क्त वेदे नि० । गुष्मिन्ने वृक्षादेः
शाखानिर्गमरूपे ग्रन्थने “व्रततेरिव गुष्मितभोजो दा-
सस्य सम्भवः” ऋ० ८।४।६ । “गुष्मितं निर्गता
शाखा” भा० ।

गूह संवरणे भ्वा० उभ० सक० वेट् । गूहति ते अगूहीत्
अघुक्षत् । अगूहिष्ट अगूह अघुक्षत अगूहिषत अघुक्षन्त ।
अगूहिषि अघुक्षि । अगूहिष्वहि अगूहिष्वहि अघुक्ष-
वहि । जुगूह जुगूहे “गूहिता गोदा । गुह्यात् ।
गूहिषोष्ट घुचीष्ट गूहिषप्रति-ते-घोक्ष्यति-ते, शुद्धम्
गोह्यम् । गूहनं गुहः गुहा । सन् जुघुक्षन्ति “जुगूह
तस्याः पथि लक्ष्मणो यत् रघुः । “अगूहीच्छायकैर्दिशः”
गूहिष्यामि क्षितिं क्षतैः भट्टिः “गूहेत् कूर्म इवाङ्गानि”

मनुः । “जुगहे दक्षिणे पाश्वे” भा० वि० २३५ स्तो० ।
 “गूहन्ति मेघा इव रश्मिवन्तम्” भा० भी० ७६२ स्तो० ।
 “आकारो गूहितं शक्यः” भा० द्रो० ४४७ स्तो० ।
 “अगूहसद्भावमितीकृतज्ञया” कुमा० । णिच् गूह-
 यति ते अजुगहत् त । “न देवामपि क्षुतः सुमति न
 जुगुक्षतः” ऋ० ८।१।७ । किप् पुट् गुहौ गुहः ।
 “विश्वायुरग्ने गुहा गुहं गाः” ऋ० १।६।३ ।

अप+अपनयने “अपागूहन्मतां मर्त्यैः” ऋ० १०।१।७ ।

२ । “अपागूहन् अपनीतवन्तः” भा० । संवरणे च ।

“मात्मानमप गूह्याः” अथ० ४।२०।५ ।

अव+सम्यगसंवरणे । “यूपशकलमवगूहति” शत० ब्रा० ३।

७।१।२२ । “उष्णीषं संहृत्य पुरस्तादवगूहति” ५।३।

५।२३ । [३।२।१।५ ।

उट्+उत्क्षिप्य संवरणे । “नीविसृद्गूहते” शत० ब्रा०

उप+आलिङ्गने “गाढं चोपजुगूहैनम्” भट्टिः “ह्याया-

च्छलेनोपजुगूह लक्ष्मीः” रघुः । “उपगूहानि सवेपथूनि

च” कुमा० । “तरङ्गहस्तैरुपगूहतोव” रघुः आक्षेपणे

च । “कश्चित् कराभ्यामुपगूहनालम्” रघुः ।

नि+अर्तिशयसंवरणे । “देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्”

श्वेता० उप० । समादिपूर्वस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यर्थसंयुतसंवरणे

गुह पु० गूहति देवसेनाम् गुह-क । १ कार्तिकेये

“सेनापत्येन देवानामभिप्रिक्तो गुहस्तदा” भा० व०

३८ अ० । “अथैनमभ्ययुः सर्वादेवसेनाः संहृष्टशः ।

अस्माकं त्वं पतिरिति ब्रुवाणाः सर्वतो दिशः” भा० व०

२२८ अ० । “गुहोऽपि येषां प्रथमापन्नजन्मनाम्” कुमा०

तस्य देवसेनारक्षकत्वेन सेनापतित्वात् तथात्वम् ।

भा० आनु० ८५ अ० गुहनामनिरुक्तिरन्यथोक्तो यथा

“स्कन्धत्वात् स्कन्दनामायं गुहावासाद्गुहोऽभवत्” । अत्र

पक्षे गुहा आवासत्वेनाख्यस्य अच् । २ अथ पुंस्त्री शब्द-

रत्ना० एतदाशयेन “यत्नाद्या बिलयोनयः” कुमा० उक्तम् ।

देवखातरूपविलोत्पन्नत्वात्तथात्वम् । ३ परमेश्वरे । “करणं

कारणं कर्ता विकर्ता गहनो गुहः” विष्णुस० ।

“गूहति संवृणोति स्वरूपं माययेति गुहः” भा० “नाहं

प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः” इति गीतोक्तेस्तस्य

स्वमायया स्वात्मरूपसंवरणात्तथात्वम् । गुहारूपमाया-

हृदयाद्याश्रयत्वात् वा तथात्वम् । गुहाशयशब्दे दृश्यम् ।

रामायणप्रसिद्धे शृङ्गवेरपुराधीने चण्डालजातीये

शरामभित्रे च पु० । “आससाद महावीरः शृङ्गवेरपुरं

प्रति” इत्युपक्रमे “यत्र राजा गुहो नाम रामस्यात्म-

समः सखी । निपादजात्यो बलवान् स्यपतिश्चेति

विश्रुतः” इत्यादिना “सह सौमित्रिणा रामः समागच्छत्

गुहेन स” इत्यन्तेन रामा० अयोध्याकाण्डे तत्सख्ययु-

क्तम् । ५ सिंहपुच्छीलतायाम् (चाकुलिया) द्विपर्वतादिग-

ह्वरे स्त्री मेदि० । तस्य सर्वसत्वसंवारकत्वात् तथात्वम् ।

“गुहानिवद्धप्रतिशब्ददीर्घम्” “प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन”

रघुः दशालपक्षीवृत्ते (शालपाख) राजनि० अकविमे

ऽदेवखाते, १० हृदये च स्त्री शब्दार्थचि० । हृदयस्य गुहा-

तुल्यत्वात् तथात्वम् यथाह शत० ब्रा० ११।२।६।५ ।

“तस्मादिदं गुहा हृदयम्” । “गुहां प्रविष्टौ सुकृतस्य

लोके” श्रुतिः ११ भाषायां च । “योन्येदं निहितं

गुहायां परमव्योमन्” श्रुतिः गुहाहितं गह्वरेष्ठं

पुराणम्” “आत्मा गुहायां निहितः” श्रुतिः ।

दृषा० आद्युदात्तः । १२ गुहाधिष्ठातृदेवतायाम् स्त्री ।

“गुहाभ्यः किरातम्” यजु० ३०।१७ । पुरुषसेवे ।

१३ बुद्धौ । गुहे-भावे भिदा० अङ् । १४ संवरणे स्त्री ।

गुह+अश्ना० अख्यर्थे र । गुहर तदुक्ते नि० । [दृश्यम् ।

गुहराज पु० दृ० सं० ५५।अ० लक्षिते प्रासादभेदे प्रासादशब्दे

गुहलु पु० गोत्रप्रवर्त्तके ऋषिभेदे ततो गर्गा० अपत्ये

यज् । गोहलव्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री ।

गुहपक्षी स्त्री गुहप्रिया पक्षी तज्जन्मदिनत्वात् शाक०

त० । “येयं मार्गशिरै मासि पक्षी भरतसत्तम ।।

पुण्या पापहरा धन्या शिवा शान्ता गुहप्रिया” ति०

त० भविष्योक्ते मार्गशुक्लपक्षीतिथौ । इयं वारभेदादि-

योगेन चम्पेति कीर्त्तयति यथाह नि० सि० ब्रह्मा० पु०

“मार्गे भाद्रपदे शुक्ला पक्षी वैष्टितिसंयुता । रविवारेण

संयुक्ता सा चम्पेतीह कीर्त्तिता” “विशाखाभौस-

योगेन सा चम्पेतीह कीर्त्तयति” इति मदनरत्ने पाठः ।

गुहस्य पक्ष्यां कतार्थतोक्ता भा० व० २२४ अ० “तस्मिन्

कुण्डे प्रतिपदि कामिन्या स्वाहया तदा । तत् स्तब्धं तेज-

सा तत्र संवृतं जनयत् सुतम्” इत्युपक्रमे “द्विनीया-

यामिति व्यक्तसृतीयायां शिशुर्बभौ । अङ्गनलङ्कसम्भूत-

श्चतुर्थीभभवद्गुहः” इत्युक्ता २२८ अ० “तदा तदाश्रया-

लक्ष्मीः स्वयं देवी शरीरिणाम् । अजुष्टं पञ्चमीं

स्कन्दस्तस्मात् श्रीपञ्चमी स्मृता । पक्षीं कतार्थोऽभूद्य-

स्मात् तस्मात् पक्षी महातिथिः” उक्तम् । इयमेव स्कन्द-

पक्षीति नि० सि० उक्तम् । ति० त० तु चैवशुक्लपक्ष्या

एव स्कन्दपठित्वं व्यवस्थापितं तच्च स्कन्दपठिशब्दे
वक्ष्यते । देशभेदादत्रवस्था

गुहाचर न० गुह्यान्ते ज्ञातज्ञेयज्ञानपदार्था अस्याम् गुह-
वज्रये क गुहा बुद्धित्वं चरति विप्रयतया चर-ट ।
१ ब्रह्मणि ।

“मनसैवानुदृष्टव्यम्” इति श्रुतौ तस्य मनोवृत्तिमात्रवे-
द्यत्वात्तथात्वम् । “आविः सन्निहितं गुहाचरं” नाम
महत् पदमत्रैतत् समर्पितम्” माण्डू० ७० ।

“आविः प्रकाशं सन्निहितं रागाद्युपाधिभिश्चरति
भ्राजतीति श्रुत्यन्तराच्छब्दादीनुपलभमानवदवभासते ।
दर्शनश्रवणमननवित्तानाद्युपाधिधर्मैराविर्भूतं सन्नश्यते
हृदि सर्वप्राणिनाम् । यदेतदाविर्भूतं ब्रह्म सन्निहितं
सत्यक् स्थितं हृदि तद् गुहाचरं नाम गुहायाञ्चरतीति
दर्शनश्रवणादिप्रकारैर्गुहाचरसिति प्रख्यातम्” भा०

गुहावदरी स्त्री गुहा गुहा वदरीव । (शालपाण) वृक्षे
वैद्यकम् ।

गुहाशय पु० स्त्री-गुहायां गर्ते शेते शी-यच् । १ मूषिके
शब्दार्थचि० २ सिंहदिपु जन्तुषु भावप्र० यथा “सिंहव्याघ्र
वृका ऋजतरजुद्वीपिनस्तथा । बभ्रुजन्तुकमाज्जिर इ-
त्याद्याः स्तुर्गुहाशयाः” । तन्मांसगुणा भाव० प्र० उक्ता
यथा “गुहाशया वातहरा गुरुणा मधुराश्च ते ।
स्निग्धा बल्या हिता नित्यं नेत्रगुहाविकारिणाम्” ।
स्त्रियासुभयत्र जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप् । गुहायां
हृदि शेते । २ परमात्मनि । “एवं हि यो वेद गुहाशयं
प्रभुम्” भा० आश्व० ४० अ० । “सर्वभूतगुहाशयः” श्वेता० ७० ।
“गुहायां बुद्धौ शेते इति सर्वभूतगुहाशयः” भा०
स्वापकाले हृदयेषु शायिनि ४ प्राये “सप्त इमे लोकायेषु
चरन्ति प्राणा गुहाशयानिहिताः सप्त सप्त” सुख० ७०
गुहाहित पु० गुहायां बुद्धौ हृदये वा आहितः । हृदिस्थे
बुद्ध्याहृदे परमात्मनि । “गुहाहितं गङ्गरेडं पुराणम्”
कठ० ७०

गुहिन न० गुह-बा० इनन् । वने शब्दरत्ना०

गुहिल न० गुह-गुपा० इलच् किञ्च । १ धने उज्ज्व० ८० ।

गुहा+काश० चतुरर्थ्याम् इलः । २ गुहासन्निक्षेपदेशादौ लि०

गुहेर लि० गुह-एरक् । १ गोप्तरि २ लोहकारे सि० कौ० ।

गुह्य लि० गुह-भावादौ-क्यप् काशिका । १ गोपने २ गोप्ये
अमरः “गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वम्” जपसमापनसन्तः ।
३ उपस्थे स्त्रीपुंसचिह्ने न० । गुह्यामर्हति दण्डादि० यत् ।

४ कमठे पु० स्त्री स्त्रियां योपधत्वात् टाप् । ५ दम्भे पु०
मेदि० । “गुह्यो गभीरो गहनः” विष्णुस० उक्ते
६ विष्णोपु० “गूहितं योग्यं गुह्यां वेदरहस्यं तद्देवा-
त्वात् लक्षणया गुह्यो विष्णुः गुहायां हृदाकाशे
निहित इति वा गुह्याः” भा० ।

गुह्यक पु० गूहन्ति रक्षन्ति निधिं गुह-स्तुल् पृष्ठोऽयगा-
गमः । “निधिं गूहन्ति ये यक्षास्ते स्तुर्गुह्यकसंज्ञकाः
इति व्याङ्गिः । गुह्यां कुत्सितं कायति कै-शब्दे कः
गुह्यां गोपनीयं कं सुखं येषामिति वा अन्वयोः
पक्षयोः “शंसिदुहिगुह्यभ्योवेति” काशिकावचनात्
गुहेः क्यप् । १ देवयोनिभेदे तल्लोकप्राप्तिकर्मभेदाः
काशी० ख० उक्ता यथा “गुह्यकानामयं लोकस्वेते
वै गुह्यकाः स्मृताः” “न्यायेनोपाज्यं वित्तानि गूहयन्ति
च ये भुवि । स्वमार्गां धनाद्याश्च मूढप्रायाः कुटुम्बिनः ।
संविभज्य च भोक्तारः क्रोधास्त्रयाविवर्जिताः ।
न तिथिं नैव वारञ्च संक्रान्त्यादि न पर्व च । नाधर्मञ्च
न धर्मञ्च विदन्येते सदासुखाः । एकमेव हि जा-
नन्ति कुलपूज्योहि यो द्विजः । तस्मै गाः संप्रयच्छन्ति
मन्यन्ते तद्वचः स्फुटम् । सन्निभ्राजोह्यत्वापि तेन
पुण्येन गुह्यकाः । भुञ्जते स्वर्गसौख्यानि देवत्व-
मकुतोभयाः” । २ प्रकारभेदे तत्पाकप्रकारो यथा
“समितां सर्पिषा मृष्टां सिताद्राक्षादिसम्भृताम् ।
एलावङ्गकपूर्मरीचपरिवासिताम् । क्षिप्तान्य
समितालम्बपुटे वेष्ट्य हते पचेत् । ततः खण्डे न्यसेत्
पक्वे गुह्यकोऽयसदाहृतः । गुह्यको वृंहणो हृद्यो
वृष्यः पित्तानिलापहः मधुरोऽतिगुरुः पाके किञ्चित्
सन्धानकृत्सरः” पाकशा०

गुह्यकाली स्त्री नित्यकर्म० । विश्वसारतन्त्रोक्ते देवीमूर्त्तिकाली
भेदे तन्मन्त्राद्युक्तं तत्र यथा “अथ वक्ष्ये महेशानि !
विद्यां सर्वफलप्रदाम् । चतुर्वर्गप्रदां साक्षात् महापा-
तकनाशिनीम् । सर्वसिद्धिप्रदां नित्यां भक्तिमुक्तिप्रदायि-
नीम् । गुह्यकालीं महाविद्यां त्रैलोक्ये चातिदुर्लभाम् ।
इन्द्रादि(र)वृहदं वर्गाद्यां रतिविन्दुविभूषिताम् (कीर्तिं) ।
त्रिगुणञ्च ततः कृत्वा ईशानञ्च ससङ्करेत् । षष्ठखर
समायुक्तं विन्दुनादकलान्वितम् (ह्र) । द्विगुणञ्च ततः
कृत्वा ईशवर्णं ससङ्करेत् । वामाक्षिवज्रसंयुक्तं नाद-
विन्दुकलायुतम् (ह्रीं) । तद्गुह्ये कालिके चोक्ताः चाथवा
दक्षिणे वदेत् । सप्तवीजं ततः पश्चात् त्रैलोक्यमोहिनी

त्वियम्” अथ वेति गुडो कालिके । दक्षिणे कालिके” वा

गुह्यकेश्वर पु० इत० । कुबेरे ।

गुह्यगुरु पु० कर्म० । शिवे महादेवे त्रिका०

गुह्यदीपक पु० स्वयं गुह्यः सन् दीपयति दीपि-एवुल् ।

गुह्यदीप इव कारयति कै-क वा । खद्योते (जोनाकी-
पोका) शब्दमा० । [अच् । मूले राजनि०

गुह्यनिष्यन्द पु० गुह्यात् उपस्थात् निष्यन्दते नि+स्यन्द

गुह्यपुष्प पु० गुह्यं पुष्पमस्य । अश्वत्थवृक्षे राजनि०

गुह्यभाषित न० गुह्यं गुप्तं भाषितम् । १ मन्त्रे जटाघ०

२ गुप्तवाक्ये च ।

गुह्यमय पु० गुह्यप्रचुरः प्राचुर्ये मयट् । कार्तिकेये

“आग्नेयः कृत्तिकापुत्रो रौद्रो गाङ्गेय इत्यपि । श्रूयते भग-
वान् देवो सर्वगुह्यमयोगुहः” भा० आ० १३७ अ०

गुह्यवीज पु० गुह्यं बीजमस्य । भूटखे राजनि०

गुह्यप्राष्टक न० भारभूत्यादितीर्थाष्टके । तच्च यथा “भार-
भूत्याषाडिडिण्डिलाकुल्यमरपुष्कराः । प्रभासनेमिषौ
चेति गुह्यप्राष्टकमिदं जले” इति ऋग्वेद० सं० ।

गुह्यविद्यागे तदा० कुटा० पर० अक० सेट् । गुवति अगुवीत्
जुगाव । ओदित् गूनः । गूयम् ।

गुह्यस्त्री गच्छत्यपानेन देहात् गम-कू टिलोपश्च । १ विद्यायां,
२ मले च । गूघातोः किप्प्रत्ययान्तताकथनं पुल्लङ्गता-
कथनञ्च प्रासादिकम् ।

गूढ ति० गुह-क्त । १ गुप्ते २ संवृते च अमरभेदिन्यौ ।

“कामिनीकुचकलसवत् गूढं चमत्करोति” सा० द०

“गूढाकारेङ्गितस्य च” रघुः ।

गूढचारिन् ति० गूढः सन् चरति चर-ट । १ गुप्तीभूयचारिणि
गुप्तचरणञ्च चौथ्यं शङ्काहेतुः यथोक्तं याज्ञवल्क्येन
“अन्येऽपि शङ्कया ग्राह्या ज्ञातिनामादिनिद्रवैः । द्यूत-
स्त्रीपानसक्ताश्च शुष्कभिन्नसुखस्वराः । परद्रव्यगृहा-
णाञ्च प्रच्छका गूढचारिणः । निराया व्ययवन्तश्च वि-
नष्टव्यवक्रियाः । गृहीतः शङ्कया चौथ्ये नात्मानं
चेद्विशोधयेत् । दापयित्वा हृतं द्रव्यं चौरदण्डेन
दण्डयेत्” ।

गूढज पु० गूढ-गुप्तः सन् जायते जन-ड । पुत्रभेदे “गृहे
प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतोमतः” याज्ञ० । गूढोत्-
पन्नशब्दे विवृतिः ।

गूढनीड पुंस्त्री गूढं नीडं वासस्थानं यस्य । खड्गनखगे
शब्दमाला तद्वासस्थानं हि केनापि न दृष्टचरम् स्त्रियां

जातित्वात् डीष् ।

[जनि० ।

गूढपत्र पु० गूढं पत्रमस्य । १ अङ्कोठे, २ करीरे च रा-

गूढपथ पु० गूढः पन्थायस्य अच् समा० । १ अन्तःकरणे
शब्दार्थचि० कर्म० । २ गुप्ते मार्गे च

गूढपाद पुंस्त्री गूढः पादोऽस्य पृषो० । १ सर्पे अमरः

गूढपाद पुंस्त्री गूढः पादोऽस्य । १ सर्पे शब्दरत्ना० “मही-
धरमिव श्वेतं गूढपादैर्विषोलुषैः” सा० कर्ण० १३१

अ० स्त्रियां जातित्वात् डीष् पादः पदादेशः गूढ-
पदी । २ गुप्तपादमात्रे ति० “उपानद्गूढपादश्च” हितो० ।

गूढपुरुष पु० कर्म० । गुप्तचरे, प्रणिधौ अमरः । [राजनि० ।

गूढपुष्पक पु० गूढानि संवृतानि पुष्पाग्नयस्य । वज्रलङ्घने ।

गूढफल पु० गूढं यथा तथा फलति अच् । वदरे शब्दार्थचि०

गूढमार्ग पु० नि० कर्म० । भूमेरन्तर्गते सुरङ्गाख्ये पथि हेमच०

गूढमैथुन पुंस्त्री गूढं केनाप्यदृश्यं मैथुनं यस्य । काके ।

स्त्रियां जातित्वात् डीष् ।

गूढवर्चस् पुंस्त्री गूढवर्चोऽस्य । भेके त्रिका० ।

गूढवल्लिका स्त्री कर्म० । अङ्कोठवृक्षे राजनि० ।

गूढव्यङ्ग्या स्त्री गूढं काव्यार्थभावनापरिपक्ववृद्धिमात्रवे-
द्यम् व्यङ्ग्यं यत् । लक्षणाभेदे “व्यङ्ग्यस्य गूढागू-
ढत्वात् द्विधा स्यात् फललक्षणा” सा० द० । यथा “उपकृतं
बद्धं तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम् ।
विदधदीदृशमेव अदा सखे ! सुखितमास्स ततः
शरदां शतम्”

गूढसाक्षिन् पु० कर्म० । “अर्थिना स्वार्थसिद्धार्थं प्रत्यर्थि-
वचनं स्फुटम् । यः आब्रूते तदा गूढं गूढसाक्षी स
उच्यते” नारदोक्ते साक्षिभेदे ।

गूढाङ्ग पुंस्त्री गूढान्यङ्गान्यस्य । कच्छपे राजनि० स्त्रियां
जातित्वात् डीष् २ गुप्तेहमात्रे ति० तत्र स्त्रियां स्वाङ्ग-
त्वात् वा डीष् । [मिदन्तत्वात् वा डीष् ।

गूढाङ्घ्रि पुंस्त्री गूढः अङ्घ्रिरस्य । सर्पे राजनि० स्त्रिया-

गूढोत्पन्न पु० गूढं यथा तथोत्पन्नः । “उत्पद्यते गृहे
यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः । स गृहे गूढ उत्पन्न-
स्तस्य स्याद्यस्य तत्पुत्रजः” इति मनूक्तं पुत्रभेदे । “यस्य
गृहे अवस्थितायां भार्यायां यः पुत्र उत्पद्यते सजाती-

योऽयं भवतीति ज्ञातोऽपि कस्मात् पुरुषविशेषाज्जा-
तोऽभाविति न ज्ञायते स गृहे अप्रकाशसुत्पन्नस्तस्य
पुत्रः स्याद्यदीयायां भार्यायां जातः” ब्रूज० ।

“सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः” याज्ञ० उक्तेः

सजातीयत्वनिश्चये एव तस्य पुत्रता । स च पूर्वषट्क
पातित्वात् वन्धुदायहरः यथाह मनुः “औरसः
क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च । गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च
दायाद्वान्धवाश्च षट्” ।

गूढोत्पन्नं पुं गूढ आत्मा प्रष्टो० । परमात्मनि । “भवेद्-
वर्णागमात् हंसः सिंहो वर्षविपर्ययात् । गूढोत्पन्ना
वर्णविक्रतेर्वर्णलोभे प्रष्टोदरः” व्या० का० । “एष
सर्वेषु भूतेषु गूढोत्पन्नः न प्रकाशते” श्रुतिः तस्य सर्वान्त-
र्यामित्वेन स्थितावपि अविदुषामगम्यत्वात् गूढत्वम् ।

गूथ पु० न० । गू-यक् अर्च्चा० । विद्यायाम् अमरः ।

गूथलक्त पुंस्त्री गूथे रक्त आसक्त रस्य लः । (गुथेसा-
लिक) प्रसिद्धे खगे शब्दच० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

गून त्रि० गू-क्त तस्य नः । कतविष्टोत्सर्गे अमरः । [गूरणम्
गूर उद्यमे चुरा० आत्म० अक० सेट् । गूरयते अजुगुरत ।
गूर वधे गतौ च दिवा० आत्म० सक० सेट् । गूर्यते अगू-
रिष्ट । जुगूरे ईदित् गूर्यः

गूर्त्त(स्) त्रि० गूरी उद्यमे क्त ईदित्वात् नेट् वेदे नि०
नत्वाभावः । उद्गुयुक्ते “प्रहोता गूर्त्तमना उराणाः”
ऋ० ६।६३।४ “इदमित्या रौद्रं गूर्त्तवचाः” ऋ० १० ।
६।१।२।२ प्रशस्ते च “पुरां गूर्त्तश्च वरुणं दस्मानम्” ऋ०
१।६।१५ “गूर्त्तश्च वसुम् प्रशस्यान्नम्” भा० । लोके निष्ठा-
तस्य नत्वे गूर्य इत्येव ।

गूर्त्ति त्रि० गृणन्ति स्तुवन्ति गृ-कर्त्तरि क्तिच् “बहुलं क-
न्दसि” पा० उच्चम् । १ स्तोतरि “गूर्त्तयो नैमानिषः”
ऋ० १।५।६।२ “गूर्त्तयः स्तोतारः” भा० भावे क्तिन् । २ स्तुतौ
स्त्री “शिशुं न यज्ञैः स्वद्यन्त गूर्त्तिभिः” ऋ० ६।१।५।१
“गूर्त्तिभिः स्तुतिभिः” भा० लोके तु गोर्षिरित्येव ।

गूर्ह स्तुतौ सक० चु० उभ० सेट् । गूर्हयति ते अजुगूर्हत् त ।
“गूर्हयतिः स्तुतिकर्म्म” निघ० “तं गूर्हय स्वर्णरम्” ऋ०
७।१।६।१ “गूर्हय स्तुहि” भा० क्रीडार्थे गूर्हवत् ।

गूवाक पु० गुवाक+प्रष्टो० । गुवाकशब्दार्थे पूगृष्टे राजनि०
गूषणा स्त्री मयूरपिच्छचन्द्रे शब्दच० ।

गृ सेके ब्वा० पर० सक० अनिट् । गरति अगार्षीत् । जगार ।

गृज ध्वनौ ब्वा० पर० अक० सेट् गर्जति । अगर्जीत्
जगर्ज “गर्ज गर्जच्छणं मूढ !” देवोमा० “गर्जन् हरिः
साक्षसि शैलकुञ्जे” भट्टिः । भावे गृज्यते । अगर्जि

गृज ध्वनौ ब्वा० पर० अक० सेट् इदित् । गृजति अगृज्जीत् ।

जगृज्ज गृज्जनम् । भावे गृज्जते अगृज्जि

गृज्जन पु० गृज्जति रोगभेदनाशाय ध्वनति गृजि-कर्त्तरि
ल्यु । १ मूलभेदे मेदि० २ रक्तलघुने राजनि० । “गृज्जनः
पित्तलः ग्राही तीक्ष्णो रोगनाशनः । गन्धाकृति
गुणैस्तुल्यः सूक्ष्मनालः पलाण्डुना” इत्युक्तलक्षणे
(सलगम्) प्रसिद्धे ३ मूलभेदे पु० । “कटुष्णं कफघातघ्नं
गृज्जनं गुल्मनाशनम् । रुचिकृत् दीपनं हृद्यं दुर्ग-
न्धि परिकीर्त्तितम् इत्युक्तगुणे (लघुन) ख्याते ४ मूल-
भेदे न० । “लघुनं गृज्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च”
अभज्ये मनुः । (गाजर) इति ख्याते ५ मूलभेदे चक्षुषि-
दिग्धपशुमांसे न० मेदि० स्वार्थे क । तत्कार्थे । “शोभा-
ञ्जनः कोविदारस्तथा गृज्जनकादयः” भा० आनु० ६।१ अ०
अन्नाङ्गीयोक्तौ ।

गृज्जिम पु० यद्वंश्ये शूरस्य पुत्रे वसुदेवभ्रातृभेदे ।
“महिषप्रां जज्ञिरे शूरात् भोज्यायां पुरुषता दश ।
वसुदेवो महाबाहुः” इत्युपक्रमे “अनाष्टिः कनवको
वत्सवानथ गृज्जिमः” हरिव० ३५ अ० ।

गृणीषन् पु० गृ-णिक् गृणिः स्तोत्रं तस्येच्छा इष-भावे
बा० कनिन् इत० । स्तोत्रेच्छायाम् “देवं देवं वोऽवसं
इन्द्रमिन्द्रं गृणीषणि” ऋ० ८।१२।१६ “गृणीषणि स्तो-
त्रेच्छायाम्” भा० । [ङीष् ।

गृण्डीव पुंस्त्री स्थूलशृङ्गाले हेम० स्त्रियां जातित्वात्
गृत्स पु० गृध्यति अनेन गृध-स । १ कामदेवे उज्ज्वलद०
२ स्तोतरि ३ स्तुत्ये च त्रि० माधवः “गृत्सं कविं विश्व-
विदमसूत्रम्” ऋ० ३।१।६।१ “गृत्सं गृणन्तम्” भा०
“गृत्सो राजा वरुणश्च एतम्” ऋ० ७।८।५ “गृ-
त्सः स्तुत्यः” भा० । ४ सेधाविनि त्रि० निरु० अग्निस्त-
रुणश्चदस्तु” ऋ० ७।४।२ “गृत्सो सेधावी” भा० । ५ विष-
याभिलाषुके त्रि० इरुद्रभेदे पु० “गृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्च
वो नमो नमः” यजु० १६।२५ [उदा० दृश्यम् ।

गृत्सपति पु० इत० । रुद्रभेदे गृत्सशब्दे यजुर्वाक्यं
गृत्समति पु० वृहस्पतिवंश्ये रुद्रोत्पत्तभेदे ऋ० “सुहो-
तस्य सुतद्वयम्” काशकश्च महासत्यस्तथा गृत्समति-
र्दपः” हरिव० ३२ अ० ।

गृत्समद् पु० शौनकगतप्रवरे सुनहोतस्य १ उत्तभेदे
सुनहोतस्य दायादास्त्रयः परमधार्मिकाः । काशः शाल-
मश्च द्वावेतौ तथा गृत्समदः प्रभुः” हरिव० २६ अ०
“शुनकानां गृत्समदेति त्रिप्रवरं वा भार्गवशौनहोत-
गार्त्समदेति” आश्व० श्रौ० १२।१०।१२ “कृषिर्गृत्सम-

दोनाम शक्रस्य दधितः सखा" भा० आनु० १८ अ०।
स च ऋग्वेदिनां तर्पणीयविभेदः "अथर्षिषयः शत-
र्चिनो मध्यमा गृत्समदो विश्वाप्तिलो वामदेवोऽतिर्भ-
रद्वाजोवशिष्टः" इति आश्व० गृह्य० सू० ३।४।२ "वीतहव्यो
महाराज ! ब्रह्मवादित्वमेव च । तस्य गृत्समदः एवो
रूपेणेन्द्र इवापरः । शक्रस्त्वमिति यो दैत्यैर्निगृहीतः
किलाभवत् । ऋग्वेदे वर्तते चाप्या श्रुतिर्यस्य महा-
त्मनः । यत् गृत्समदो ब्रह्मन् ब्राह्मणैः स महीयते ।
स ब्रह्मचारी विप्रर्षिः श्रीमान् गृत्समदोऽभवत्" आनु०
३० अ० उक्ते २ वीतहव्यएव ऋषिभेदे च ।

गृध्र लिप्सायां दिवा-पर-सकं सेट् । गृध्र्यति इरित् अगृ-
धत्-अगर्हीत् । जगद् । गर्हित्वा-गृह्णा गृध्रुः ।

गृध्रु त्विं गृध्र-कु । १ अभिलाषुको २ कामे पु० उणादि० ।

गृध्रु स्त्री गृध्र-कू । ब्रह्मो २ कुत्सिते ३ अपाने च संक्षिप्तसं०
गृध्रु त्विं गृध्र-कू । लुक् अमरः "अगृध्रुराददे सोऽर्थान्"
रघुः "चातकस्तोयगृध्रुः" मेघदूः "मा ते गृध्रुरवि-
शस्तातिहायच्छिद्रागात्वाणि" अथ० १।१६।२०

गृध्र्य त्विं गृध्र-कर्मणि क्यप् । १ अभिषणायि "गृध्र्यमर्थ-
मपाप्सुस्मि" भट्टिः । भावे क्यप् । २ लिप्सायां न० । ततो
ऽस्तीत्यर्थे इति । गृध्र्यन् लिप्सावति त्विं । "नेमां
हिंस्तुर्वने बालां क्रव्यदा मांसगृध्र्यिनः" भा० आनु०
७२ अ० । स्त्रियां ङीप् ।

गृध्र पुंस्त्री गृध्र-कन् । (शकुनि) पक्षिभेदे राजनि० । आ-
सन्नृत्त्योर्नियतं चरन्ति गृध्रादयो मूर्ध्नि गृहोर्द्धभागे"
शकुनशास्त्रम् । "कौशिकगृध्रप्रभृतिभिरनिष्टविहगैः
परित्यक्ते" ह० सं० ४८ अ० । गृध्रस्येदम् गार्ध्रं गृध्रसम्ब-
न्धिनं त्विं गार्ध्रपक्षशब्दे २५८५ प्र० उदा० "गृध्रच्छाये
वरुणिनी" २ पक्षिभावे च "तौ सीतान्वेषिणौ गृध्रं
(जटायुषम्) लूनपक्षमपश्यताम्" रघुः । २ लुक्
त्विं "प्रत्यग्नक्षितैः शस्त्रैर्जयगृध्राः प्रहारिणः"
भा० ह्य० ७ अ० । गृध्रपक्षजातिश्च श्येनीजाता यथाह
"श्येनो श्येनांश्च गृध्रांश्च तथोलूकानजायत" रामा०
गृध्रीशब्दे दृश्यम् । स्त्रियां ङीप् ।

गृध्रकूट पु० गृध्रप्रधानं कूटमस्य । मगधदेशस्थपर्वतभेदे ।
"गोलाङ्गुलैर्महाभागो गृध्रकूटेऽभिरक्षितः" (दृहद्रथः)
भा० शा० ४६ अ० । "चरणार्द्रं समारभ्य गृध्रकूटानकं
शिवे ! तावत् कीकटदेशः स्वात्तदन्तमगधो भवेत्"
शक्ति० सङ्ग० ३०७ पट०

गृध्रनखौ स्त्रौ गृध्रस्य नखस्तदाकारोऽस्त्यस्या अच् गौरा०
ङीष् । (कुलियाखाडा) १ कुलिकट्टे रत्नमा० २ कोलिष्ठे
वदर्थ्याम् त्रिका० "करमर्द्धविकण्टकसौवीरकशतावरी-
गृध्रनख्यश्चेति कण्टकसंज्ञः । रक्तपित्तहरौ हेतुतौ वल्ली
कुण्डसंज्ञकौ । सर्वमेहहरौ चैव शुक्रदोषविनाशनौ"
सुश्रुते तस्याः कण्टकसंज्ञत्वसङ्गा गुणा उक्ताः ।

गृध्रपत्न्या स्त्री गृध्र इव धूस्व पत्नं यस्याः । धूस्वपत्न्याह
राजनि० । गृध्रस्य पत्नं पत्नं पत्नोऽस्य । गृध्रपक्षि
पक्षितपक्षं २ वाणभेदे । गृध्रवाजादयोऽप्यत्र "शतेन
गृध्रवाजानां शराणां नतपर्वणाम्" भा० शल्य० २७
अ० । "येऽन्ये स्कन्दस्य सैनिका" इत्युपक्रमे "सञ्चारकः
कोकनदो गृध्रपत्नश्च जम्बुकः" भा० श० ४६ अ० । उक्ते
३ स्कन्दसैन्यभेदे ।

गृध्रयात् पु० गृध्ररूपेण याति या-तुन् । गृध्ररूपे राज-
सभेदे । "सुपर्णयातुसुतगृध्रयातुम्" ऋ० ७। १०१।२२।

गृध्रराज पु० इत० गृध्रोराजेवेति वा उपमितसं० गरुडात्मजे
जटायुपक्षिणि । "निर्विभेद सुतीक्ष्णायै गृध्रराजं शिला
शितैः" रामा० आर० । गृध्रपत्न्यादयोऽप्यत्र ।

गृध्रवट पु० गृध्रोपलक्षितो वटोऽत्र स्थाने । तीर्थभेदे
"ततो गृध्रवटं गच्छेत् स्थानं देवस्य धीमतः । स्नायीत
भस्मना तत्र अभिगम्य दृष्टव्यजम् । ब्राह्मणेन भवेद्धीर्षं
व्रतं द्वादशवार्षिकम् । इतरेषां तु वर्षानां सर्वपापं प्रक्ष-
यति" भा० व० ८४ अ०

गृध्रसी स्त्री गृध्रमपि स्थिति सो-क गौरा० ङीष् इत० । वात-
रोगभेदे यथाह सुश्रुतः "पाण्डुरौ प्रत्यङ्गुलीनां तु स्तम्भकत्
यानिलादिता । सकृद्योः क्षेपं निगृह्णीयाद् गृध्रसीति
हि सा स्रुता" । माधवकरोऽप्याह । "स्त्रिकृपूर्वैरुक्टी
पृष्ठजालुजङ्घापदं क्रमात् । गृध्रसीस्तम्भकत् तोदै-
गृह्णाति स्यन्दते स्रुजः । वातादातः कफात्तन्द्रा गौर-
वाऽरोचकान्विता" । भावप्रकाशे विस्तरेणोक्तम् यथाह
"स्त्रिकृपूर्वैरुक्टीपृष्ठजालुजङ्घापदं क्रमात् । गृध्र-
सीस्तम्भकत् तोदैर्गृह्णाति स्यन्दते स्रुजः । वातादात
कफाभ्यां सा विज्ञेया द्विविधा पुनः । वातजायां भवे-
त्तोदो देहस्यातीव वक्रता । जालुजङ्घोरुसम्बीनां
स्फुरणं स्तम्भता भृशम् । वातस्त्रेणोद्भावायान्तु गौरवं
वह्निमर्द्धवम् । तन्द्रा सुखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथैव च ।
गृध्रसी वातात् केवलात् स्त्रिकृपादिपर्यन्तं स्तम्भकत्
तोदैर्गृह्णाति । क्रमात् दृढिक्रमात् तेन यथा यथा

यज्ञे ते तथा तथा स्निगादीन्याक्रामति । नात्र ग्रहणे
निर्ज्ञेयक्रमनियमः । तथा सुष्ठुः सन्दते स्निगादिषु
शिराकम्पं करोतीत्यर्थः ।

गृध्राण पुं० गृध्र इवानिति अन्-अच् गौरा० डीप् संज्ञायां
णत्वम् । धूस्रपत्वा ढच् वैद्यकम् ।

गृध्री स्त्री कश्यपपत्न्याः सुताभेदे । “षट्सुताश्च
महासत्वास्ताम्नायाः परिकीर्तिताः । काकी श्येनी
च भासी च सुग्रीवी शुचिगृध्रिका । शेपनी शेपना-
स्तथा भासी भासान् गृध्रांश्च गृध्रप्रपि” हरिव० ३७० ।

गृभ न० गृह+वेदे ह्यस्य भः । गृहे “न्यु भ्रियन्ते यशसो
गृभादा” ऋ० ७।२२।२ गृभात् गृहात् भा०

गृभि पुं० ग्रह-कि सम्भू० वेदे ह्यस्य भः । ग्रहणे ।
“वनस्पतीनां गृभिरुपधीनाम्” अथ० १२।१।५७

गृभीत वि० ग्रह-क्त वेदे ह्यस्य भः । गृहीते “रात्रिं गृ-
भीतां सुखतो नयन्ति” ऋ० १।१६२।२ “गृभीतां गृही-
ताम्” भा० २ गृहीतयज्ञे च “यदि गृभीततातये” ऋ०
५।७४।४ “गृभीततातये गृहीतयज्ञसन्तानाय” भा०
कचित् आर्षेऽपि प्रयोगे लोके भः । “जयजय जहृ-
जामजितदोषगृभीतयुष्मा” भाग० १०।८७। ११ श्लो० ।

गृष्टि स्त्री गृह्णाति सकृत् गर्भम् ग्रह-कर्त्तरि क्तिच्
प्रथो० । सकृत्प्रसूतायां गवि । “गृष्टिः ससुव स्थिरं
तवागाम्” ऋ० ४।१८।१० “आपीनभारोद्बुध्ननप्रयत्नात्
गृष्टिर्गुत्वाद्बुध्नो नरेन्द्रः” रघुः । “भजमानश्च
चपलो गृष्टिः स प्रचचारं हं हरि० व० ७७० । जात्या
सहास्य कर्म० । विशेषणत्वेऽपि परनिपातः गोष्टिः ।
इदन्तत्वात् वा डीप् । “पृष्ठोहीनां पीवराणाञ्च ताव-
दग्र्याः गृष्ट्योधेनवः सुव्रताश्च” भा० आनु० ६३
अ० । सकृत्प्रसूतस्त्र्योमात्रे अतएव गृष्टेर्गौमा-
तपरत्वे “चतुष्पादो गार्भिण्याः” पा० स्त्रत्वान्तरभारम्भं
शब्दार्थचिः गृष्टेरपत्यम् गृष्ट्यादि ढक् । गाष्टेय
तदपत्ये पुंस्त्री । कर्मणि क्तिन् । श्वराहक्रान्तायाम्
अमरः । ४ वदरडच् सेदि० । ५ काश्चर्यां राजनि० । स्वार्थे
क तत्त्वार्थे । सप्तपण्यैरगवधेत्याद्युपक्रमे “मधुकभूनिष्क
गृष्टिका इति समभागाः कल्कः” सुश्रुतः ।

गृष्ट्यादि अपत्यार्थे ढक्प्रत्ययनिमित्ते पा० ग० स्त्रत्वोक्ते शब्द-
गणे स च गणः “गृष्टिहृष्टि वलि हलि विधि कुट्टि
अजर्वास्ति मित्यु” । [गृह्यालुः ।

गृह ग्रहणे अद० चु० आत्म० सक० सेट् । गृहयते अजगृहत्

गृह न० गृह्णते धर्माचरणाय ग्रह-गेहार्थे क । इष्टका-
मृत्तिकादिरचिते १ गेहे । अर्द्धर्द्धादत्वादयमुभयलिङ्गः
तत्र एकगृहे न० पुलिङ्गस्तु बहुवचनान्त एव “तत्वा-
गारं धनपतिगृहानुत्तरेणास्मदीयम्” मेघदू० । “जाला-
गताभ्योऽधिगृहं गृह्णिष्यः” “गृहाणि नीब्रैरिव तत्र
रेजुः” लिप्तेषु भासा गृहदेहलीनाम्” गृहैर्विशालैरपि
भूरिशालैः” माघः । चु० गृह-ग्रहणे कर्मणि अच् ।
३ कलत्वे “न गृहं गृह्णिष्याद्गृह्णिषी गृहस्यन्ते”
इति स्मृतिः । इनामनि शब्द० ४ मेघादिभवने राशौ च ।
गेहनिर्माणप्रयोजनसाह वशिष्ठः “वास्तुज्ञानं प्रवक्ष्यामि
यदुक्तं ब्रह्मणा पुरा । ग्रामसङ्घपुरादीनां निर्माणं
वक्ष्यते मया” । भवि० पु० “गृहस्थस्य क्रियाः सर्वाः
न सिध्यन्ति गृहं विना । यतस्तस्माद् गृहारम्भप्रवेश
समयं ब्रुवे । परगेहे कृताः सर्वाः श्रौतस्मार्त्तादिकाः
क्रियाः । निष्फला स्युर्धतस्तासामधीशः फलमश्नुते”
तत्र ग्रामादिभेदे पुरुषभेदस्य शुभाशुभं राशिभेदेन द्वार-
निवेशनञ्चोक्तम् “यज्ञं द्वारङ्गसुतेशदिङ्कितमभौ ग्रामः
शुभोनामभास्त्रं वर्गं द्विगुणं विधाय परवर्गादंग्र गजैः
शेषितम् । काकिण्यस्त्रेनयोश्च तद्विवरतो यस्याधिकाः
सोऽर्थदोऽथ द्वारं द्विजवैश्यशूद्रन्दपराशौनां हितं पूर्वतः”
सु० चि० । “व्यवहारप्रसिद्धं यज्ञाम (नीलकण्ठः) इत्या-
दिकं तस्यावकहडचक्रानुसारेण यदनुराधादिकं नक्षत्रं
ततो यदृष्टिकादिराशिः स्यात्तन्नामभमेव” यस्मिन् ग्रामे
नगरे वा वस्तुमिष्यते तस्य (चरणाद्रिः) इत्यादिकं यज्ञाम
तस्माज्जातो यो राशिर्मीनादिस्तद्ग्रामभम् एवं नाम-
भद्वयं ज्ञात्वा नामभात् पुरुषनामराशेः सकाशात् यज्ञं यस्य
ग्रामस्य भं राशिः यदा द्वितीयो नवमः पञ्चमः एका-
दशसङ्ख्योदशमश्च स्यात्तदासौ ग्रामः स्वस्य शुभो फलदाता
स्यात् अन्यथा न भवतीत्यर्थः । यथा नीलकण्ठस्य दृ-
ष्टिकराशितः पञ्चमोमीनराशिरतश्चरणाद्रिर्नीलकण्ठस्य
वासयोग्यः सन् शुभफलदो न वाराणस्यादिः । उक्तञ्च
सङ्कर्तमार्तण्डे “नामर्चात् द्विसुताङ्गदिग्भवगतो ग्रामः
शुभोनाऽन्यथेति” । अत्र काकिण्यादौ नामराशरेव
ग्रहः । उक्तञ्च “काकिण्यां वर्गशुद्धौ च वादे द्यूते-
स्वरोदये । मन्त्रे पुमर्भूवरणे नामराशेः प्रधानतेति”
अथ ग्रामात्मनोरुत्तमार्थत्वमधमार्थत्वं चाह स्वं वर्ग-
मिति । वर्गास्तु “अकचटतपयशाः खगेशमार्जिर
सिंहशुनाम् । सर्पाखुसृगावीनां निजपञ्चमवैरिणामष्टौ”

इत्युक्तास्तत्र यस्य पुंसः यत्संख्याकोवर्गौगरुडादिः
 स्यात्तद्वर्गसंज्ञया द्विगुणां विधाय कृत्वा परस्य ग्रामस्य वर्ग
 संज्ञया आद्यां च कृत्वा गजैरष्टभिः शेषितमव-
 शिष्टान्ताः काकिगणोच्चेयाः पुंसः । एवं ग्रामस्यापि स्ववर्ग-
 संज्ञया द्विगुणां कृत्वा परस्य पुंसः वर्गसंज्ञया युक्तां च
 कृत्वा गजभक्तावशिष्टाः ग्रामस्य कादिगणो भवन्ति एवमनयोः
 पुरुषग्रामयोः काकिगणः स्युः । तत्र तद्विवरतः पुरुषका-
 किणीनां ग्रामकाकिणीनां विवरमन्तरन्तस्मिन् क्रियमाणे
 यस्य ग्रामस्य दाहत्वात् पुंसः काकिगणाविशेषे पुंसोद्व्य-
 ञ्चानिः । ग्रामस्य प्रतिग्रहीतृत्वादित्यर्थः । यथा । नील-
 कण्ठस्य वर्गः सप्तः तत्संज्ञया ५ द्विगुणा १० चरणाद्रे-
 र्वर्गः सिंहस्तत्संज्ञया ३ युक्ता १३ गजभक्तशेषं ५ नी-
 लकण्ठस्य काकिगणः । एवं ग्रामवर्गसंज्ञया ३ द्विगुणा ६
 नीलकण्ठवर्ग ५ संज्ञया युक्ता ११ अष्टभक्तावशेषं ३
 ग्रामस्य काकिगणः द्वयोरन्तरे शेषं २ नीलकण्ठस्य दाह-
 त्वात् स्वद्व्यञ्चानिरित्यर्थः । उक्तञ्च “स्ववर्गं द्विगुणं
 कृत्वा परवर्गेण योजयेत् । अष्टभिस्तु हरेद्भागं योऽधिकः
 स ऋणी भवेत्” इति । इतोऽन्यथाहुः कश्चपवशिष्ठनार-
 ददाः “अकारादिषु वर्गेषु दिक्षु प्रागादिषु क्रमात् ।
 गृध्रमार्जारसिंहाश्चसर्पसुगजमेघकाः । दिग्दर्शना
 मियं योनिः स्ववर्गात्पञ्चमो रिपुः । रिपुवर्गं परि-
 त्यज्य शेषवर्गाः शुभप्रदाः । साध्यवर्गे पुरः स्थाप्य
 पृष्ठतः साधकं न्यसेत् । विभजेदष्टभिः शेषं साधकस्य
 धनं स्मृतम् । व्यत्ययेनागतं शेषं साधकस्य ऋणं
 स्मृतम् । धनाधिकं स्वल्पस्य सर्वसंपत्प्रदं स्मृतम्”
 इति । गृध्रोऽल गुरुः गुरुसर्पयोर्महावैरस-
 च्चात् साध्य इत्यर्थः । साध्यो वासयोग्यो ग्रामादि-
 स्तस्य वर्गं वर्गसंख्यां पुरः संस्थाप्य साधकस्य नीलकण्ठादेः
 वर्गसंख्यां पृष्ठतो न्यसेत् । एवं विशिष्टोऽङ्कोऽष्टभिर्भक्तः शेषं
 साधकस्य ऋणं स्यात् । यथा साध्यवर्गसंख्या ३ पुरः-
 स्थापिता साधकस्य ५ वर्गसंख्या च पृष्ठतः साधकस्य
 ५३ एतास्त्रिपञ्चाशत् अष्टभक्तावशिष्टं साध्यस्य ५ धनं
 साधकस्य साध्यस्य च संख्या विपरीतस्थापितं ५ अष्टभक्तं
 शेषं साधकस्य ३ ऋणं स्यात् । अथ द्वारनिवेशनमाह ।
 अथेति । द्विजादिराशिमतां पुंसां क्रमेण पूर्वतः
 प्राच्यादिदिक्चतुष्टये द्वारं हितं यथा द्विजराशयोः
 कर्केटश्चिकमीनास्तेषां पूर्वदिशि । वैश्वराशयो हृषक-
 न्यामकरास्तेषां दक्षिणदिशि । शूद्रराशयो मिथुनतुला

कुम्भास्तेषां पश्चिमदिशि नृपराशयो मेघसिंहधनुषेरा-
 स्तेषां सुत्तरदिशि द्वारनिवेश इत्यर्थः” पीयूषं धा०
 अत्रेदं बोध्यम् “शेषाङ्केन फले बोध्ये शेषाभावे तु
 हारकात् । अङ्कादेव फलं बोध्यमिति तन्त्रविदां मतम्”
 ज्यो० त० वचनादङ्काभावे हारकाङ्कात् फलनिर्णयः ।
 राशिविशेषस्य ग्रामादिस्थानविशेषे निवासनिषेधमाह ।
 “गोसिंहनक्रमिथुनं निवसेन्न मध्ये ग्रामस्य पूर्वककुभो-
 ऽलिष्टषाङ्गनाम् । कर्को धनुस्तुलभमेघचटाश्च तद्वर्गाः
 स्वपञ्चमपरा बलिनः स्युरैन्द्राः” सु० चि० “वस्तुमिष्टस्य
 ग्रामस्य वस्त्रविभागवन्नवधा विभागं कृत्वा मध्ये मध्य-
 मविभागे गोसिंहनक्रमिथुनं समाहारद्वन्द्वः न निवसेत्
 हृषसिंहमकरमिथुनराशिमन्तः पुरुषा न वसेयुः । अथ
 पूर्वककुभः पूर्वदिशातोऽष्टदिक्षु अलिष्टश्चिकः तदा
 दिराशिमन्तः पुरुषाः न वसेयुः । यथा । पूर्वस्यां हृषिकः
 आग्नेयां भधो मीनः, दक्षिणस्यां कन्या, नैर्ऋत्यां कर्कः
 पश्चिमायां धनुः । वायव्यां तुला उत्तरस्यां मेघः ऐशा-
 न्यां कुम्भः न वसेदित्यर्थः । अथ वर्गाः । अकचटत-
 पयशवर्गाः अष्टौ ऐन्द्राः पूर्वदिशमारभ्य अष्टदिक्षु
 बलिनः । यथा अवर्गः पूर्वस्याम् । कवर्ग आग्नेयाम् ।
 चवर्गो दक्षिणस्याम् टवर्गो नैर्ऋत्याम् । तवर्गः पश्चिमायाम्
 पवर्गो वायव्याम् । यवर्गः उत्तरस्याम् । शवर्ग ऐशान्यां
 बलीत्यर्थः । कीदृशाः वर्गाः स्वपञ्चमपराः स्वस्मात् पञ्च-
 मः परः शत्रुर्येषां ते । यस्य अवर्गः पूर्वस्यां बली तेन
 स्वपञ्चमपश्चिमायां द्वारं निवासो वा न विधेयः एवं
 कवर्गादीनामाग्नेयादिप्रदिक्षु बलित्वं तत् पञ्चमस्य
 रिपुत्वञ्च ज्ञेयम्” । पी० धा०

तत्र गृहयोग्यभूमिपरीक्षा विश्वकर्मणोक्ता यथा
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि लोकानां हितकाव्यमा । श्वेता
 रक्ता तथा पीता कृष्णा वर्णास्तु पूर्वशः । सुगन्धा ब्राह्मणी
 भूमिरुक्तगन्धा तु क्षत्रिणी । मधुगन्धा भवेद्वैश्या
 मद्यगन्धा च शूद्रिणी । मधुरा ब्राह्मणी भूमिः कषाया
 क्षत्रियान्विता । अस्त्रा वैश्या भवेदूर्ध्वमिस्त्रिणा शूद्रा प्रकी-
 र्तिता । चतुरस्त्रा द्विपाकारा सिंहा हृषभक्षिणी ।
 हत्तं च भद्रपीठं च त्रिशूलं लिङ्गसन्निभम् । प्रासा-
 दध्वजकुम्भादिदेवानामपि दुर्लभम् । त्रिकोणां शकटा-
 कारां शूर्पव्यजनसन्निभाम् । सुरजाकारसदृशीं सर्प-
 मण्डूकक्षिणीम् । खराजगरसंकाशां वक्रां चिपिटक्षि-
 णीम् । सुदुगराभां तथा लूककाकसर्पनिभां तथा ।

शूकरोद्वाजसदृशी धनुःपरशुहृपभाम् । क्रकलासशवा-
कारां दुर्गन्धां च विवर्जयेत् । मनोरमाऽत वा भूमिः
परीपेक्षां प्रयत्नतः । द्वितीया दृढभूमिश्च निम्ना चोत्तर-
पूर्वके । गम्भीरा ब्राह्मणी भूमिर्दृष्टाणां तृतीयाश्चिता ।
वैश्यानां समभूमिश्च शूद्राणां विकटा स्मृता । सर्वेषां
चैव वर्णानां समभूमिः शुभावहा । शुक्लवर्णा च
सर्वेषां शुभा भूमिरुदाहृता । कुशकाशयुता ब्राह्मणी दूर्वा
वर्षातिवल्गुभा । फलपुष्पयुता वैश्या शूद्राणां तृणसंयुता ।
नदीपाताश्रितां तद्वत् महापाषाणसंयुताम् । सुश-
लाभां महाधोरां वायुना वापि पीडिताम् । वल्लभल्लक
संयुक्तां मध्ये विकटरूपिणीम् । श्वष्टगालनिभां रुक्षां
दल्लिकैः परिवारिताम् । चैत्यश्मशानवल्लभिकधूर्त्ता-
ल्लिकेषु वर्त्तिनीम् । चतुष्प्रथमहादृष्टदेवमन्त्रिनिवासतः ।
अदूरस्थां श्वभ्रगर्तयुक्ताञ्चैव विवर्जयेत्” भूमिभेदे
फलानि तत्रैव “सुवर्णगन्धा सुरसा धनधान्य शुभावहा ।
व्यत्यये व्यत्ययफला ततः कार्यं परीक्षणम् । चतुरस्त्रा
महाधन्या द्विपाभा धनदायिनी । सिंहाभा सदृशुण्यना
दृषासा पशुदृष्टिदा । वृत्ता सदृत्ता मूषिर्भद्रपीठनिभा
तथा । त्रिशूलरूपा वीराणां सत्खनिर्धनसौख्यदा ।
लिङ्गाभा लिङ्गता श्रेष्ठा प्रासादध्वजसन्निभा । पदोन्नतिं
प्रकुरुते कुम्भाभा धनवर्द्धिनी । त्रिकोणशकटाकारा शूर्प-
व्यजनसन्निभा । क्रमेण सुतसौख्यार्थधर्महानिकरी-
स्मृता । सुरजा वंशहा सर्पभण्डूकाभा भयावहा । नैऋ-
तराजकारा च स्मृत्युदाऽजगरान्विता । चिपिटा पौरुषै
ह्रीना वक्राकारा तथैव च । काकोलूकनिभा तद्वद्दुःख-
शोकभयप्रदा । सर्पाभा पुत्रपौत्रव्री वंशभा वंशहानिदा ।
शूकरोद्वाजसदृशी धनुःपरशुहृपिणी । कुचेलान्ध-
लितान् मूर्खान् ब्रह्मज्ञान् जनयेत् सुतान् । क्रकलासशवा-
कारा स्मृतपुत्रा धनार्त्तिदा । दुर्गन्धां पापिनीं दुष्टप्रजां
भूमिं परित्यजेत् । मनोरमा सुतप्रदा दृढा धनप्रदा मता ।
सुतार्थदा तथाप्युदकसुरेशदिक्रवा सही । गम्भीरशब्दा
जनयेत् पुत्रान् गम्भीरनिःस्वनान् । तृतीया पदान्वितान्
कुर्यात् सदा सौभाग्यदायिनी । विकटा शूद्रजातीनां
तथा दुर्गमवासिनाम् । शुभदा न परेषां च तत्कराणां
शुभावहा । सुवर्णवर्णा खान् वर्णान् वर्णानामाधिपं
सदा । शुक्लवर्णा च सर्वेषां पुत्रपौत्रप्रवर्द्धिनी । कुश-
काशान्विता ब्रह्मवर्चसान् कुरुते सुतान् । दूर्वान्विता वीर-
जनिः फलढरा धनपुत्रदा । नदीपाताश्रिता मूर्खान्

स्मृतवत्संस्तथैव च । दरिद्रानश्मसध्वस्था गतान्तिस्था स्मृता-
युतान् । विवरा पशुपुत्रार्त्तिदायिनी सौख्यहारिणी ।
वक्रातिवक्रा जनयेत् पुत्रान् विद्याविहीनकान् । शूर्प-
माजौरलशुडनिभा भीतिस्तुतार्त्तिदा । सुशला सुशलान्
पुत्रान् जनयेद्दृष्टघातकान् । चोराघोरप्रदा वायुपीडिता
वायुभीतिदा । वल्लभल्लकसंयुक्ता पशुहानिप्रदा सदा ।
विकटा विकटान् पुत्रान् श्वष्टगालनिभा तथा । ददाति
रुक्षा पक्ष्मा दुर्बलान् जनयेत् सुतान् । गृहस्वामिभयं
चैव वल्लभिके विपदः स्मृताः । धूर्त्तलयसमीपे तु
पुत्रस्य मरणं भ्रुवम् । चतुःपथे त्वक्तीर्तिः स्यादुद्दे गो
देवसङ्गनि । अर्थहानिश्च सचिवे श्वभ्रे विपद उत्कटाः ।
गर्तायां तु पिपासा स्यात् कूर्माभं धननाशदम् । दश-
रुद्धादिपर्यन्तं पीड्यते पुरवासिनः । चैत्यश्मशानदेवानां
गृहाणि परिवर्जयेत् । निखनेऽस्तमात्रेण पुनस्ते नैव
पूरयेत् । पांशुनाधिकमध्योनाः श्रेष्ठमध्याधमाः क्रमात् ।
जलेनापूरयेत् श्वभ्रं शीघ्रं गत्वा शतं पदम् । तथैवागम्य
वीक्ष्ये त न हीनं सखिलं शुना । अरतिमात्रे श्वभ्रे वा
ह्यहलिभ्रे च सर्वतः । दृढमामशरावस्थं कृत्वा
वर्त्तिचतुयम् । ज्वाल-येद्दुर्भूपरीक्षार्थं सम्पूर्णं सर्व-
दिङ्मुखम् । दीप्ता पूर्वादि गृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्वशः ।
हलाकष्टे तथोद्देशे सर्ववीजानि वापयेत् । त्रिपञ्च-
सम्प्राप्ते संप्ररोहन्ति तान्यपि । उग्रवीजा त्रिरात्रेण
साङ्कुरा शोभना सही । मध्यमा पञ्चरात्रेण सप्त्र-
रात्रेण निन्दिता । तिलान्वा वापयेत्तत्र यवांश्चापि च
सर्षपान् । अथ वा सर्वधान्यानि वापयेच्च समन्ततः ।
यत्र नैव प्ररोहन्ति तां प्रयत्नेन वर्जयेत् । व्रीहयः
शालयो सुद्धाः गोधूमाः सर्षपास्तिलाः । यवाश्चोषधयः
सप्त सर्ववीजानि चैव हि । सुवर्णताम्रपुष्पाणि श्वभ्र-
मध्यं गतानि च । यस्य नास्ति सनायान्ति स भूमिस्तस्य
शोभना । पांसवो रेणुतां नीता निरीच्छाश्चान्तरिक्षाः ।
अधोमध्योर्द्धगा नृणां गतितुल्यफलप्रदाः” ।
भूमेः पूर्वादिदिक्पुत्रफलं तत्रैवोक्तम् “चतुरस्त्रां समानं
शुद्धां भूमिं कृत्वा प्रयत्नतः । तस्मिन् दिक्साधनं कार्यं
वृत्तमध्ये गते दिशि । पूर्वपुत्रे भवेत्तुल्यस्यैराप्येयं शोक
मादिशेत् । यास्यां याति यमद्वारं नैवर्त्तते च महाभयम् ।
पश्चिमे कलहं कुर्याद्वायव्यां स्मृत्युमादिशेत् । उत्तरे
वंशदृष्टिः स्यादीशाने रत्नसङ्घयम् । दिङ्मूढे कुलनाशः
स्याद्वक्त्रे दारिद्र्यमादिशेत्” ।

णादिवर्णभेदेन पञ्चादादि दिक्षु गृहद्वारं स्यात् । यथा ब्राह्मणस्य पञ्चानुसुखं गृहद्वारं क्षत्रियस्योदगदिशि वैश्वस्य पूर्वस्थां, शूद्रस्य यमे दक्षिणस्याम् इत्यर्थः । उक्तञ्च श्रीपतिना “ध्वजे प्रतीच्यां सुखमप्यजानासुदङ्सुखं भूमिभृताञ्च सिंहे । विशो वृषे प्राग्वदनं गजे तु शूद्रस्य याम्यान्नमामनन्तीति । टोडरानन्दे च्यवनः “ध्वजे परास्यं विप्राणां राज्ञां सिंहेऽप्युदङ्सुखम् । गजे शूद्रस्य याम्यास्यं विशः पूर्वसुखं वृषे इति ॥” पी० धा० गृहाणामायवारांशादिकं तत्फलञ्च विश्व० उक्तं यथा “पिण्डे नवाङ्गाङ्गजैरग्निनागाष्टसागरैः । नागैश्च गुणिते भक्ते क्रमादेते पदार्थकाः । नागाद्रिनवस्यूतां र्चर्त्तित्यृक्षभाभुभिः । आयो वारोऽंशको द्रव्य-मृणमृक्षन्तिथिर्युतिः । आयुश्चाथ गृहेऽर्चगृहभैक्यं मृतिप्रदम् । संपूर्णाः शुभदा हेतु ते ह्यसंपूर्णास्त्वनिष्टदाः” । अस्यार्थः । इष्टगृहदीर्घः २७हस्ताः विस्तारः ७हस्ताः । “तथायते तद्भुजकोटिघातः” लीला० उक्तदिशा क्षेप-लम् २०३ इदं पिण्डं नवधा स्थापितम् यथाक्रमम् नवाद्य-ङ्कैर्गुणिते नागाद्यङ्कैर्हृते आयादयःस्युः । यथा २०३ पिण्डे ६ गुणिते १८२७ । ८भक्तः शेषाङ्कात् ३ आयाः सिंहाख्यः । ६हतः १८२७ । ७भक्तः शेषः ७ तेन वारः शनिः । ६गुणः १२१८ । ८भक्तः ३शेषः अंशकः (नवां-शकः) । ८गुणः १६२४ । १२भक्तः ४घनम् । १गुणः ६०६ । ८भक्तः शेषः १मृणम् । ८गुणः १६२४ । २७ भक्तः शेषः ४नक्षत्रं रोहिणी । ८गुणः १६२४ । १५भक्तः । शेषः ४चतुर्थी तिथिः । ४गुणः ८१२ । २७भक्तः शेषः २प्रोतिर्योगः । ८गुणः १६२४ । १२०भक्तः शेषः ६४वर्षा आयुः । आयादीनां प्रयोजनं पी० धा० दर्शितं यथा अथैषामायादीनां प्रयोजनमुच्यते । आयस्य तावत् “विष-मायः शुभायैव समायः शोकदुःखदः” इति वसिष्ठोक्तम् । “वाराणां च स्यूयारवारराश्यंशाः सदा वङ्गिभयप्रदाः । शेषमग्रहाणां वारांशाः कर्तुरिष्टार्थसिद्धिदाः” इति यथा गणितेनागतो भौमवारः सोऽपि निन्द्यः तद्वाशी भेष-हस्त्रिकौ निन्द्यौ एवमन्येष्वपि राशिषु तद्ववांशालिन्द्याः “गृहस्यागतं यत्तु तद्द्विराश्यात्मकं यदि । तद्ववांश-वशात्तल ज्ञातव्यं सर्वदा गृहमिति” तथा च कृत्तिका द्विराश्यात्मिका तलैकावशेषे भेषः । मृगेऽपि द्वारादिके भेषे मिथुनमन्यथा वृषः । पुनर्वसावयंशकतयं यावन्मिथुनमन्यथा कर्कः । एवमुत्तराफालगुन्यादिषु द्विराश्यात्मकेषु हनीयं वि-

इति। न तु निःसन्दिग्धेऽप्येकराश्यात्मकेषु अश्विन्यादिषु ।

धनार्थयोश्च फलम् “धनाधिकं गृहं दृष्ट्वै निर्जनाय
कृष्णाधिकमिति” । नक्षत्रस्य फलम् “विपत्प्रदा विपत्तारा
प्रत्यरिः प्रतिकूलदः । मिथुनाख्या तारका तु सर्वथा निध-
नप्रदा । विवर्ज्य तारकास्ते तन्निर्माणमशुभप्रदम् । कुर्वन्
ज्ञानतो मोहाद्दुःखभागव्याधिभागभवेत् । अत्र गृहन-
क्षत्राद्दिनं यत्संख्यं तन्मन्त्रमवशिष्टतारका विपत्ता-
रादिकाः स्युस्तेतदानिष्टास्तद्दिने गृहारम्भं न कुर्या-
दन्यस्मिन् दिने शुभतारासु गृहारम्भं कुर्यादित्यर्थः
इति केचित् । अपरे तु गृहकर्तृनामनक्षत्राद्गृहं
संगण्यं नवभक्तमवशिष्टं विपत्तारादिकं स्यात्तद्गृहम-
निष्टमन्यथा शुभमिति यदाह कश्यपः “दत्ते दुःखं ततो-
यत्तं पञ्चमर्चं यशःक्षयम् । आयुःक्षयं सप्तमर्चं कर्तु-
र्भावादि सप्तममिति” वास्तुशास्त्रेऽपि “गृहभात् स्वामिभं
गण्यं भक्तं च नवभिः पुनः । अच्छेषं सा भवेत्तारा
सप्तपञ्चतिकाऽधमेति” प्राहुः । यदा तु गृहकर्तृगृहस्य
चैकं नक्षत्रं स्यात्तदा तच्छुभमशुभं वेति निर्णयसाह ।
वसिष्ठः “गृहस्य तत्पतेस्तेकं धिष्णुं चेन्निधनप्रद-
मिति” निधनं मरणम् । राशौत्र्येऽयं दोषः न तु भिन्न-
राशित्वे तद्वाक्यस्य विवाहप्रकरणोक्तत्वात् । कैश्विद-
न्यदपि प्रयोजनसक्तं तदुक्तं व्यवहारसमुच्चये “विभि-
न्निभिर्वैश्वानि कत्तिकाद्यैरुक्तेदपुत्राभिधनानि शोकम् ।
शत्रोर्भयं राजभयं च मृत्युः सुखं प्रवासस्य नव प्रभेदाः”
इति । गृहभवशाद्वाशिज्ञानेऽपि प्रयोजनमाह स एव ।
(विश्वकर्म) राशिकूटादिकमित्यादि (तद्वाक्यमनुपदं
दृष्टव्यम्) वास्तुशास्त्रे कत्तिकादिषु द्विराशिषु भेषु राशि-
निर्णयो यथा “अश्विन्यादित्यं मेघे सिंहे प्रोक्तं सवात्
यस । मूलादितितयं चापे शेषेषु नव राशयः” इति ।
शेषेषु भेषु रोहिण्यादिषु नव राशयो ज्ञेयाः । यथा
रोहिणीमृगशिरः । आर्द्रापूर्वाश्लेषाभिधुनम् ।
पुष्यास्तोषयोः कर्कः । एवं हस्तादिके अवष्टादिद्विके च
कन्यासकराद्याराशयः स्युरित्यर्थः अयं च पक्षो
वास्तुशास्त्रे नवांशानुक्तेरुक्तः । अत्र राशिकूटे
जाडीविधौ न दोषाय । उक्तं च ज्योतिस्विन्नामणौ
“स्येवैवकयोश्चैव गृहतत्स्वामिनोरपि । परस्परं
सितयोश्चैकनाडी प्रशस्यते” इति । तिथिप्रयोजनं
तिथ्यानयनप्रकारान्तरं च वास्तुशास्त्रे “शक्राहतं
क्षेत्रफलं लिङ्गज्ञतावशेषकम् । तिथ्यः प्रतिपदाद्याः स्यु-

र्देशं रिक्तां च वर्जयेदिति” । तल्यन्यायत्वाच्च भाशुभप्रक-
रणोक्तं नेष्टयोगवर्जनं च योगानां, प्रयोजनं स्यत्मेव
आयुषः प्रयोजनं तावत्कालं गृहस्थितिरिति” पी०धा०
आयादिफलं विश्ववास्तुशास्त्रे “धिष्णुं च वसुभिर्भक्ते
व्ययः स्याच्छेषकाङ्क्षके । धनाधिकं गृहं दृष्ट्वै निर्ज-
नाय कृष्णाधिकम् । व्ययान्विते क्षेत्रफले ध्रुवाद्यक्षरसं-
युते । विभिः शेषे क्रमादिन्द्रयमभूमिपाशयाः । इन्द्रांशे
पदवीद्विर्भहत्वाख्यं प्रजायते । यमांशे मरणं नूनं
रोगशोकमनेकधा । राजांशे धनधान्यानि पुत्रवृद्धिश्च
जायते । राशिकूटादिकं सर्वं दम्पत्योरिव चिन्तयेत् ।
नैःखं द्विद्वादशे नूनं त्रिकोणे त्वनपत्यता । षट्काटके
नैधनं स्याद्व्यत्यये मध्यमं स्मृतम् । (व्यत्यये द्वादशद्विती-
यादौ) दूनस्थिते पुत्रलाभः स्त्रीलाभश्च नष्टैव च ।
जन्मवृत्तयोश्च तथा धनधान्यागमोभवेत् । दशमैका-
दशे चन्द्रे धनयुर्भद्रपुत्रदः । चतुर्थाष्टमरिप्फस्यो
मृत्युपुत्रविनाशदः । त्रिकोणेऽत्वनपत्यं स्यात् केचिद्
बन्धुगृहे शुभम् । वदन्ति चन्द्रेऽनयोर्नैतन्मम मतं
स्मृतम् । अश्विन्यादित्ययम् इत्यादिकम् (अनुपदसक्तम्) ।
सूर्यारवारराश्याः सदा वज्रिभयप्रदा । शेष
ग्रहाणां वारांशाः कर्तुरिद्वार्धसिद्धिदाः । गृहस्यागतं
यत्तु तद्वि राश्यात्मकं यदि । तन्मन्त्रावशेषात्तत्तत् ज्ञा-
तव्यं सर्वदा गृहम् । विपत्प्रदा विपत्तारा प्रत्यरिः
प्रतिकूलदः । निधनाख्या तु या तारा सर्वथा निध-
नप्रदा । विवर्ज्य तारकास्ते तन्निर्माणमशुभप्रदम् । प्रत्य-
रितारा भयदा निरश्चरं तु मृत्युभीः । निधानाख्या
तु या तारा स्त्रीसूतार्तिप्रदायिनी । कुर्वन्ज्ञानतो
मोहाद्दुःखभागव्याधिभागभवेत् । तिथौ रिक्ते दरि-
द्रत्वं दर्शं गर्भनिपातनम् । कुयोगे धनधान्यादिनाशः
पातश्च मृत्युदः । वैष्टतौ सर्वनाशाय नक्षत्रैक्ये तथैव च ।
आयुर्विहीने गेहे तु दुर्भगत्वं प्रजायते । नाडीविधौ न
शुभदस्तारा रोगभयप्रदा । गणवैरे पुत्रहानिर्जन-
हानिस्तथैव च । योनौ कलिर्महादुःखं यमांशे
मरणं ध्रुवम् । नक्षत्रैक्ये स्वामिमृत्युर्वर्षे वंशवि-
नाशनम् । पापवारे दरिद्रत्वं शिशूनां मरणं तथा ।
केचिच्छनिं प्रशंसन्ति चौरभीतिस्तु जायते” ।
आयादिकचिन्ताया मर्यादां दिग्भेदेन गृहभेदिनिर्माण-
स्याह विश्वकर्मा “एकादशकरादूर्ध्वं यावद्वातिं शङ्कस्तकम् ।
तावदायादिकं चिन्त्यं तदूर्ध्वं नैव चिन्तयेत् । आय-

व्ययौ मासशुद्धिर्न जीर्णं चिन्तयेद्गृहे । शिलान्यासं प्रकुर्वीत मध्ये तस्य विधानतः । ऐशान्यां देवतागेहं पूर्वस्थां स्नानमन्दिरम् । आग्नेयां पाकसदनं शयनं दक्षिणे न्यसेत् । शस्त्रगेहं च नैर्ऋत्यां पश्चिमे भोजनालयम् । वायव्यां धान्यसदनं भाण्डारागारसत्तरे । आग्नेयीपूर्वयोर्मध्ये दक्षिमन्यनमन्दिरम् । अग्निप्रंते शयोर्मध्ये आज्यगेहं प्रशस्यते । यास्यनैर्ऋतयोर्मध्ये पुरीषत्यागमन्दिरम् । नैर्ऋत्यन्वपयोर्मध्ये विद्याभ्यासस्य मन्दिरम् । पश्चिमानिलयोर्मध्ये रोदनार्थं गृहं स्मृतम् । वायव्योत्तरयोर्मध्ये रतिगेहं प्रशस्यते । उत्तरेशानयोर्मध्ये औषधार्थं च कारयेत् । ईशानपूर्वयोर्मध्ये शेषं सर्वगृहं स्मृतम् । नैर्ऋत्यां स्मृतिकागेहं नृपाणां गेहमिष्यते । आसन्नप्रसवे मासि कुर्याच्चैव विशेषतः । तद्वत् प्रसवकाले स्यादिति शास्त्रेषु निश्चितम् । मासे तु नवमे प्राप्ते पूर्वपक्षे शुभे दिने । प्रसूति सम्भवे काले गृहारम्भाय मिष्यते ।

अलिन्दभेदेन गृहनामभेदान् तत्फलमलिन्दशब्दार्थञ्चाहं तत्रैव “गुरोरधो लघुः स्थायः पुरस्तादुर्ध्वं न्यसेत् । गुरुभिः पश्चिमे पूर्वं सर्वलघुवधिविधिः । स्यादलिन्दं लघुस्थाने नालिन्दं गुरुमाश्रितम् । प्रदक्षिणैर्गृहद्वारादलिन्दैर्दक्षिणद्विधैः १६ । भ्रुवसंज्ञं १ गृहं त्वाद्यं धनधान्यसुखप्रदम् । धन्यं २ धान्यप्रदं नृणां जयं ३ स्याद्विजयप्रदम् । मन्दं ४ स्त्रीहानिदं नूनं खरं ५ सम्प्रद्विनाशनम् । पुत्रपौत्रप्रदं कान्तं ६ श्रीपदं स्यान्ननोरमम् ७ । सुवृत्तं ८ भोगदं नूनं दुर्घृखं ९ विमुखप्रदम् । सर्वदुःखप्रदं क्रूरं १० विपक्षं ११ शत्रुभीतिदम् । धनदं १२ धनदं गेहं जयं १३ सर्वक्षयावहम् । आक्रदं १४ शोकजननं विपुलश्रीयशःप्रदम् । विपुलं १५ नामसदृशं धनदं विजयाभिधम् १६ । प्रदक्षिणं सङ्गसुखादलिन्दं विद्याल्लघुस्थानसमाश्रितं च । गृहस्य पूर्वादिगतेष्वलिन्देष्वेवं भवेयुर्दश षट्कभेदाः १६ । भवेत् पुनः शुभालिन्दयुतं कापालसंज्ञकम् । विस्तारात् द्विगुणं गेहं गृहस्त्रामि विनाशनम् । निरर्थकं तद्गृहं स्याद्भयं वा राजसम्भवम् । केचिदलिन्दं द्वारं तु प्रवदन्ति मनीषिणः । केचिदलिन्दं शालाञ्च केचिच्चालिन्दकं च तत् । गृहाद्द्विगुणं ये कोडा गृहस्थान्गतास्तथे । तेषां कोडीकृतं तिर्यग्गेहं चालिन्दसंज्ञकम् । स्तम्भहीनं गृहाद्वाह्राद्विगुणं कोष्ठनिर्मितम् । मध्यादूर्ध्वं तच्च गेहं

वाचालिन्दसंज्ञकम् । यत्रालिन्दं च तत्रैव द्वारमार्गः प्रशस्यते । अलिन्दद्वारहीनं च गृहं कोटीसमं स्मृतम् । यत्रालिन्दं तत्र शाला तत्र द्वारं च शोभनम् । शालालिन्दद्वारहीनं न गृहं कारयेद्बुधः । अयमर्थः । “प्रस्तारे तु लघुं न्यस्य प्रथमस्य गुरोरधः । यद्योपरि तथा शेषं भूयः कुर्यादस्य विधिम् । ऊने दद्याद्गुरुनेव यावत् सर्वलघुर्भवेत्” इ० र० उक्तरीत्या चतुर्द्वाररूपचतुर्गुरुप्रकल्पनेन प्रस्तारे लघुं द्वारं प्रकल्प्य षोडश भेदाः स्वरूपतोदृश्यन्ते यथा

- १ । ११११ ऊर्ध्वमुखम् भ्रुवं शुभदम् ।
- २ । ११११ प्राग्मुखं धान्यं शुभम् ।
- ३ । ११११ दक्षिणद्वारम् जयं शुभदम् ।
- ४ । ११११ प्राग्दक्षिणद्वारम् मन्दमशुभदम् ।
- ५ । ११११ पश्चिमद्वारं खरमशुभदम् ।
- ६ । ११११ प्राग्पश्चिममुखम् कान्तं शुभदम् ।
- ७ । ११११ दक्षिणपश्चिमास्यम् मनोरमं शुभदम् ।
- ८ । ११११ प्राग्दक्षिणपश्चिमास्यं सुखं शुभदम् ।
- ९ । ११११ उत्तरास्यम्—दुर्घृखमशुभदम् ।
- १० । ११११ पूर्वोत्तरद्वारम्—उग्रमशुभदम् ।
- ११ । ११११ दक्षिणोत्तरास्यम् विपक्षमशुभदम् ।
- १२ । ११११ प्राग्दक्षिणादिगास्यम् धनदं शुभदम् ।
- १३ । ११११ पश्चिमोत्तरास्यम् जयमशुभदम् ।
- १४ । ११११ पूर्वपश्चिमोत्तरास्यम् आक्रन्दमशुभदम् ।
- १५ । ११११ दक्षिणपश्चिमोत्तरद्वारम् विपुलं शुभदम् ।
- १६ । ११११ चतुर्दिग्द्वारम् विजयं सर्वत्र शुभदम् ।

दिग्भेदेनैकशालादिनिर्माणप्रकारं तत्राह

“यद्वास्तुनि च विस्तारः सौमेच्छायः शुभः स्मृतः । एकशालो गृहः कार्यो विस्ताराद्द्विगुणोच्छ्रयः । चतुःशालगृहस्थैवसुच्छ्रायो व्याससंमितः । विस्ताराद्द्विगुणं दैर्घ्यमेकशालेषु प्रशस्यते । विस्तीर्णं यद्भवेद्गेहं तद्दूर्ध्वं त्वेकशालके । द्विशाले द्विगुणं प्रोक्तं त्रिशाले त्रिगुणं तथा । चतुःशाले पञ्चगुणं तद्दूर्ध्वं नैव कारयेत् । शिखा चैव त्रिभागे तु गृहं चोत्तमसंज्ञकम् । एकं नागेन्द्रसंज्ञकं द्वे च दक्षिणपश्चिमे । त्रिशालं पूर्वतोहीनं कार्यं वा सौम्यवर्जितम् । ऊर्ध्वभागद्वयं त्र्यङ्गा अधोभागद्वयं तथा । मध्ये नाभिं विजानीयादिति प्राह पराशरः । पूर्वादिषु चतुर्दिक्षु वाममेकादयोध्रुवाः । विस्तारस्याथ दैर्घ्यस्य तथैवैकैकसंयुताः । वामं वातादिकोणेषु ध्रुवं

विस्तारदैर्घ्ययोः । एकाद्याः स्वेच्छया सर्वे कार्यावेदसमन्विताः । अनेनैव प्रकारेण क्रियमाणे च वास्तुनि । आय-
व्ययादिसंशुद्धिं न चिन्तयति पूर्वतः” अस्मार्थः यदि
वास्तुनि एकमेव गृहं क्रियते तदा नागेन्द्रसंशुद्धि-
सौम्यवर्जितं उत्तरशालाहीनं गृहं कार्यं यदि-
द्विशालकं गृहं क्रियते तदा दक्षिणपश्चिमे शाले कार्ये
विशाले पूर्वतोहीनं कार्यम् उत्तरशालया वा
हीनं कार्यम् । शालाविभागस्तु अनेनैव विधानेन कार्यः
पूर्वतः ऊर्ध्वभागतयं त्वक्ता पश्चिमे भागद्वयं त्वक्ता यो
मध्यगतो भागः स नाभिः तत्र शाला न विधेया अ-
नेनैव प्रकारेण पूर्वादिदक्षिण एकद्वयो विस्तारस्य दैर्घ्यस्य
एकैकभागं संयोज्य वातादिकोशेषु उत्तरशाला हीनत्वाच्च
देयं सर्वे एकाद्याश्चतुःशालानां वेदसमन्विताः कार्याः
अनेनैव प्रकारेण शालायुते गृहवास्तुति आयव्ययादि-
शुद्धिर्न चिन्तनीया । एकशाले आयव्ययादिविचारः कर्त्तव्यः
द्विशालादिगृहे आयव्ययादिशुद्धिर्न विचारणीया
यतः निर्गमालिन्दनिर्यूहादीनि यानि चतुर्दिशं वेश्यानां
तानि न ग्राह्याणि इति । वर्षभेदेनैकशालादिविशेष-
भेदादिकमाह तत्रैव “ब्राह्मणानां चतुःशालं क्षत्रियाणां
विशालकम् । द्विशालकं च वैश्यानां शूद्राणामेकशालकम् ।
सर्वेषामेव वर्णानामेकशालं प्रशस्यते । एकशालं द्विशालं
वा विशालं त्र्यंशालकम् । यथालिन्दगृहं कुर्यात्ता
दृक्शाला प्रशस्यते । शालाभेदो न कर्त्तव्यो न कुर्यात्तु
ङ्गनिम्नकम् । समां शालां ततः कुर्यात्समं प्राकारमेव
च । कुलीरो वृश्चिकोमीन उत्तरद्वारसंस्थिताः । मेघ-
सिंहधनुर्द्वारी पूर्वद्वारेषु संस्थिताः । वृषभो मकरः
कन्या याम्यद्वारसमाश्रिताः । मिथुनं तुलकुम्भौ च
पश्चिमद्वारमाश्रिताः । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा-
श्चैव यथाक्रमम् । यदीशा राशयः प्रोक्तास्तस्मिन्
शाला प्रवर्त्तते । अथ पूर्वविभागे तु ब्राह्मणा उत्तरे नृपाः ।
वैश्याश्च दक्षिणे भागे पश्चिमे शूद्रास्तथा । आग्ने-
यादिक्रमेणैवापभ्रंशवर्णसङ्कराः । ज्ञातिभ्रष्टाश्च चौ-
राश्च विदिक्स्थाः शोभनाः स्मृताः । ब्राह्मणाः क्षत्रिया-
वैश्याः शूद्राः प्रागादिषु स्मृताः” । नृपादीनां गृहमान
भेदमाह तत्रैव । “अष्टोत्तरं हस्तशतं विस्तारे नृपम-
न्दिरम् । कार्यं प्रधानमन्यानि तथाष्टोनितानि
तु । विस्तारपादसंयुक्तं तेषां दैर्घ्यं प्रकल्पयेत् ।
एवं नृपाणां पञ्चैव गृहाणि शुभदानि च । सेना

नीनां च पञ्चैव गृहाणि शुभदानि च । षड्भिः
षड्भिर्विहीनानि चतुःषष्टिमितानि च । पञ्चैव, तस्य
विस्तारे दैर्घ्यं षड्भागसंयुतम् । षष्टिषुर्वि-
हीनानि वेश्यानि सचिवस्य च । पञ्चस्वर्गसंयुक्तं
दैर्घ्यं तस्याङ्गमेव च । नृपाणां महिषीणाञ्च प्र-
शस्तं पञ्चैव हि । षड्भिः षड्भिश्च वर्ज्यानि अशीत्याश्च
तथैव च । त्रिंशद्युतञ्च दैर्घ्यं च युवराजगृहाणि
च । पञ्च ऊर्ध्वं च तस्यैव भ्रातृणां प्रभवन्ति हि । नृप-
मन्त्रिगृहाणाञ्च अन्तरे यत्प्रमाणकम् । सामन्तराजभ-
त्यानां प्रवराणां गृहं स्मृतम् । नृपाणां युवराजस्य गृ-
हाणामन्तरेण यत् । तत् गृहं कञ्चुकोवेश्म कला-
ज्ञानां तथैव च । युवराजमन्त्रिगृहेष्वन्तरं यद्भवे
दिह । अर्धचतस्रस्तु तद्गेहं तत्कर्मकुशलाश्च ये । अर्ध-
चाधिकतानां च रतिकोशप्रमाणकम् । चत्वारिंश-
चतुर्हीना पञ्च गेहा भवन्ति हि । षट्भागसंयुतं दैर्घ्यं
दैवज्ञभिषजां तथा । पुरोहितानां शुभदं सर्वेषां
कथयाम्यतः । हस्तात् द्वाविंशता युक्तं विस्तारस्य
द्विजालयम् । विस्तारं सदशंशं तु दैर्घ्यं तस्य प्रक-
ल्पयेत् । त्रयाणां क्षत्रियादीनामालयं पूर्वचोदि-
तम् । नृपसेनापतिगेहस्यान्तरं यद्भवेदिह । तत्कोश-
गेहं भवति रतिगेहं तथैव च । सेनापतनृपगेहाना-
मन्तरं यत्प्रमाणकम् । चातुर्वर्ण्यस्य यद्गेहं तद्राज
पूज्यसम्मतम् । अथ पारसवादीनां मातापितृवेदन्-
रम् । ब्राह्मणस्य च यन्मानं शूद्रेण सह तद्भवेत् ।
शतहस्तोच्छ्रितं कार्यं चतुःशालं गृहं भवेत् । प्रभि-
तन्वैकशालन्तु शुभदं तत्प्रकीर्तितम् । सेनापतिनृ-
पादीनां सप्तला सहिते क्रते । व्यासे चतुर्दश हृते शाला-
मानं विनिर्दिशेत् । पञ्चत्रिंशद्भूतेऽन्यत्रालिन्दमानं
भवेच्च तत् । शाला विभागतुल्या च कर्त्तव्या वीथिका-
वहिः । भवनात् पूर्वं सोष्णाघं पञ्चात्मापाश्रयं भवेत् ।
सावष्टम्भपार्श्वयोस्तु सर्वत्र सुस्थिरं भवेत् । विस्तार-
षोडशंशस्तु चतुर्हस्तयुतोच्छ्रयः । तदन्तरस्थोच्चतरं
प्रमाणं प्रवेदेषुधः । द्वादशभागेनोनं च संसप्तानां
प्रकल्पयेत् । यजन्ते राजसूयादौः क्रतुभिर्वैश्वनीश्वराः ।
नलैरप्यष्टमैस्तेषां कारयेद्भवनोत्तमम् । तथा च सप्तमैरेव
विप्राणां कारयेद्गृहम् । सार्द्धं षष्ठैः क्षत्रियाणां वैश्या-
नां सार्द्धं पञ्चमैः । त्रिभिः सार्द्धं च शूद्राणां भवनं शुभदं
स्मृतम् । स्वगृहाणां विभागेन प्रमाणमिह लक्षयेत् ।

